ZBORNIK SJEĆANJA 4

Uredništvo

Lutvo Ahmetović, inž. Boris Bakrač, Anka Berns,
Antun Biber, Ivan Božičević, Perica Dozet, dr Mira Kolar-Dimitrijević,
dr Narcisa Lengel-Krizman, dr inž. Mauricije Magašić,
Mirko Peršen i Dragutin Plašć

ZBORNIK SJEĆANJA

ZAGREB 1941-1945

4

Izdavači

Gradska konferencija SSRNH, Zagreb
Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
Školska knjiga, Zagreb

Grupa autora
ZBORNIK SJECANJA 1941 - 1945

4

Vanjska oprema
BORIS DOGAN

Lektor
ILIJANA MILENKOVIĆ

Za izdavača
dr JOSIP MALIĆ

Tiskara: SOUR »Vjesnik« — OOUR tiskara i mehanografija, Zagreb 1984.

Nacionalna i sveučilišna biblioteka Zagreb, katalogizacija na izvoru

949.713-25 »1942« (082) (093.3)

ZBORNIK sjećanja Zagreb 1941-1945. / uredništvo Lutvo Ahmetović... et al. — Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga 1982 — (Zagreb — Vjesnik). — sv.: 24 cm

Dio 3. izišao 1984.

4. - 1984. - 420 str.

Nakl. 5000 primj. - Kratice: str. 431-432. - Imensko kazalo.

PREDGOVOR

Ovo je četvrti, posljednji, svezak Zbornika sjećanja ***Zagreb 1941-1945.*** U njemu objavljujemo sjećanja koja se uglavnom odnose na zbivanja u Zagrebu od 1943. godine do oslobođenja grada u svibnju 1945. godine.

U toku 1943. godine u cijeloj se zemlji rasplamsala narodnooslobodilačka borba. Glavnina partizanskih snaga odoljela je četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofenzivi. Kapitulirala je fašistička Italija. Oslobođeni su mnogi krajevi zemlje, a Narodnooslobodilačka vojska prerasta u divizije i korpuse. U Jajcu se potkraj studenoga 1943. godine održava povijesno Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Plimu oslobodilačkoga pokreta ne može više nitko zaustaviti.

U 1944. godini nižu se nove pobjede. Neprijatelj je u općem uzmaku. I tako sve do konačnog oslobođenja u svibnju 1945. godine.

Sve to vrijeme ni Zagreb ne miruje. Nakon ustaničke 1941. godine i nezadrživog rasta oslobodilačkog pokreta u 1942. godini ilegalni narodnooslobodilački front u Zagrebu postaje još masovniji i snažniji. Organizacije Komunističke partije i SKOJ-a rukovode širokom mrežom odbora i pododbora Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, Narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora, odbora Antifašističkog fronta žena i Saveza mlade generacije.

S druge strane, prilivom u grad sve većeg broja okupatorskih suradnika, koji bježe pred jedinicama narodnooslobodilačke vojske iz širih područja Pavelićeve »države« tražeći tu utočište, pojačava se ustaški teror — progoni, hapšenja i ubijanja. Ali ni to ne može slomiti otpor građana ni obezglaviti ilegalni rad u gradu. Padaju pojedine organizacije, pa i komiteti, prekidaju se ilegalne veze, provaljuju partijske tehnike, ali sve to ne sprečava aktivnost Partije. Na mjesto uhapšenih i ubijenih komunista i antifašista dolaze novi borci ilegalnog pokreta. Ne prestaje kontinuitet borbe niti se umanjuje organiziranost otpora.

Oslobođeni teritorij je već bio posvuda oko Zagreba, i to također pogoduje tome da je iz dana u dan sve više onih koji odlaze u partizane.

I tako se nastavlja do oslobođenja u svibnju 1945. godine.

Ovaj četvrti svezak Zbornika sjećanja govori upravo o tim danima od 1943. godine do oslobođenja. Sedamdesetak autora, neposrednih sudionika događaja i zbivanja iz tog razdoblja, svjedoče i govore o svemu što se tada događalo u Zagrebu. Iz tih sjećanja doznajemo kako su se zbivali pojedini događaji, kakvo je bilo raspoloženje među građanima, dobivamo pregled o antifašističkim organizacijama i neosporne dokaze o masovnosti i neprekidnosti organizirane oslobodilačke borbe u gradu.

U sva četiri sveska Zbornika sjećanja ***Zagreb 1941-1945.*** oko 280 autora na tri tisuće kartica iznijeli su mnoštvo događaja. Dovoljno je spomenuti da se u tim sjećanjima spominje više od pet tisuća imena aktivista koji su sudjelovali u ilegalnome radu. To je impozantna brojka koja uvjerljivo svjedoči o masovnosti pokreta u Zagrebu, jer su to samo aktivni i organizirani borci, koji su na svojim vezama držali još veći broj simpatizera i pristaša pokreta.

Ipak, objavljivanjem ovih sjećanja nije se moglo zabilježiti sve što se događalo u Zagrebu od 1941. -do 1945. godine. Mnogi aktivisti nisu napisali svoja sjećanja, pa je dosta događaja ostalo nezabilježeno. To se osobito odnosi na one drugove i drugarice koji su poginuli još u toku rata ili su umrli kasnije. Među njima su zaslužni likovi — Rade Končar, Ivo Marinković, Dragutin Saili, Milan Mišković i mnogih drugih rukovodilaca ilegalne borbe čiji je rad ostavio duboke tragove u antifašističkoj borbi ovoga grada. Iako su o nekima napisane monografije, na žalost, držeći se pravila da objavljujemo samo vlastita sjećanja sudionika, nismo se mogli koristiti onim što su o njima pisali njihovi biografi.

Nastojali smo skupiti sve što je napisano. Iskoristili smo materijale iz memoarskih fondova Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Arhiva Hrvatske, Gradskog komiteta SKH i SUBNOR-a Zagreba. Služili smo se sjećanjima objavljenim u dnevnoj i periodičkoj štampi, raznim zbornicima, kao što su: Zbornik sjećanja ***Zagreb 1941-1945*** (izdanje »Spektar«), Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog pokreta ***Četrdeset godina, Ustanak naroda Jugoslavije, Španija 1936-1939,*** te u drugim knjigama, monografijama i edicijama. Dio sjećanja je napisan za ovaj Zbornik.

Vjerojatno ima napisa koji su izmakli našoj pažnji, bilo da su negdje već objavljeni ili su među građom u pojedinim arhivima. Ispričavamo se njihovim autorima i naglašavamo da je u tim slučajevima riječ, zaista, o nehotičnim propustima.

Akciju skupljanja sjećanja od onih drugarica i drugova koji ih prije nisu napisali, posljednjih je godina vodio Gradski odbor SUBNOR-a u Zagrebu. Zahvaljujući upravo tome, mnoga sjećanja su naknadno napisana i objavljena u ovom Zborniku.

Budući da je još dosta sudionika koji nisu zabilježili svoja sjećanja, uredništvo preporučuje da se nastave skupljati sjećanja o događajima u Zagrebu, i tako sačuvaju svjedočanstva i o onome što još nije zapisano.

Kad spominjemo imena aktivista ilegalnog oslobodilačkog pokreta u Zagrebu, moramo upozoriti da se u pojedinim sjećanjima često nailazi na prava imena i prezimena ilegalaca, koja, očito, autori u vrijeme ilegalnog rada nisu mogli znati iz konspirativnih razloga. Oni su ta prava imena doznali kasnije u vrijeme pisanja svojih sjećanja. Mi smo ih namjerno ostavili zbog identifikacije pojedinih ilegalaca.

Uredništvo još jedanput želi zahvaliti svima koji su pomogli u izdavanju ovog Zbornika sjećanja. To se svakako i najviše odnosi na autore, to više što su se oni odrekli bilo kakva honorara za objavljivanje svojih sjećanja. Ujedno treba pohvaliti trud svih pojedinaca i organizacija koji su sudjelovali u prikupljanju i priređivanju sjećanja. Svi su oni pridonijeli objavljivanju Zbornika.

Željeli bismo da se ovim sjećanjima osobito koriste ml^đe generacije za upoznavanje velike, nadasve ljudske i presudne borbe građana Zagreba. Da im bude poticaj i putokaz u vrednovanju sadašnjosti i određivanju budućnosti.

Uredništvo

Lepa Perović

ZAGREB 1943. GODINE

Povjerenstvo CK KPH u Zagrebu – Mreža revolucionarnih organizacija — Posebna uloga Zagreba

... Ja sam u Hrvatsku došla na rad sa strane, iz jedne druge jugoslovenske zemlje. Znala sam i pre polaska u Zagreb sve što je potrebno o snazi predratnog revolucionarnog pokreta Hrvatske, a naročito Zagreba. Ali sva ona iskustva koja sam ubrzo po dolasku stekla bila su svakako iznad svih mojih očekivanja. Uskoro po dolasku, pošto sam se uključila u organizovani rad, meni je postalo jasno da se ne nalazim samo u srcu jedne fašističke tvorevine, već da se nalazim u najautentičnijoj sredini same revolucionarne Hrvatske. Sigurnost koju sam odmah u početku osećala u dubokoj organizacionoj i političkoj povezanosti sa materijalnim snagama NOB-a i revolucije, podržala je u meni ono isto osećanje koje sam imala u ustaničkoj Hercegovini i Romaniji ili u ustaničkoj Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu, Baniji — da su, naime, nemački okupatori i ustaše nešto sasvim privremeno, da smo mi komunisti sa našim mnogostrukim i duboko ukorenjenim ljudskim materijalnim snagama glavni gospodari situacije koja će se u jednom određenom roku (nije bilo važno u kome) rešiti samo u našu korist. To osećanje nije proisticalo samo iz neke revolucionarne zanesenosti, iz entuzijazma, koji je uostalom, bio stalno prirodno stanje našega duha, već je ono proisticalo iz procene da u Zagrebu i u severozapadnoj Hrvatskoj postoje svi politički i materijalni preduslovi za pobedu NOB-a i revolucije na čelu sa vodećom snagom — sa KPH i KP Jugoslavije.

Ubrzo sam mogla zaključiti — budući da sam morala držati, ne samo pismene, već i lične veze sa pet okruga kojima je rukovodilo Poverenstvo CK NPH u Zagrebu i zbog toga odlaziti povremeno i na teren severozapadne Hrvatske — da, usprkos svim gore navedenim negativnim uslovima za NOB, u stvari ovde postoje u nadmoćnom broju pozitivni uslovi za razvitak NOB-a:

Jaki revolucionarni slojevi u samom gradu Zagrebu — radnici, omladina, intelektualci — koji brojčano nadmašuju mnogostruko one tanke društvene slojeve koji podržavaju ustaše ili HSS;

Široki srednji slojevi koji su u početku okupacije bili pasivni ili neopredeljeni, a kojima, već u prvim mesecima okupacije i NDH, život donosi takva iskustva da oni ubrzo uviđaju da nisu dobili ništa od onoga što im je obećavano: ni nacionalne slobode ni samostalnosti, ni bolji život, ni mir. Ovo je iskustvo postalo osnova na kojoj su se ovi srednji slojevi stalno sve više opredeljivali za NOB;

Seljaštvo severozapadne Hrvatske bilo je uoči okupacije još uvek pod jakim uticajem HSS-a,> kao stranke koja je nekada imala seljački revolucionarni program sa elementima nacionalnog i socijalnog oslobođenja seljaka, a koja je u međuvremenu taj program napustila i bila preplavljena bićem jedne partije u kojoj su dominirali interesi bogatoga građanstva. Prirodno je da seljaci severozapadne Hrvatske nisu mogli tako lako i tako brzo da se oslobode od uticaja jedne partije koja je bila nekada njihova, ne samo po imenu već i po programu. Ipak, može se reći da su se seljaci severozapadne Hrvatske u stvari veoma brzo počeli otrežnjavati, -prvo od kratkotrajnih iluzija da je NDH stvarno nezavisna i stvarno hrvatska, a zatim i od iluzija da je HSS ona stranka koja njih i Hrvatsku može izvući iz potpuno nepovoljne situacije u koju su upali nemačkom okupacijom. Jasno je bilo svakome da hrvatski seljaci nisu voleli bivšu Jugoslaviju i nisu žalili njenu propast. Ali je, isto tako, vrlo brzo postalo jasno da hrvatski seljaci nisu zadovoljni sa rešenjem koje im je ponudila okupatorska tvorevina NDH, a da, takođe, ne prihvataju politiku »čekanja«, koju im predlaže HSS. To seljačko nezadovoljstvo iz početka se manifestovaio spontano, naročito kroz držanje novoosnovane vojske NDH — domobranstva. Već u prvim borbama sa ustanicima u Hercegovini, na Romaniji, u Bosanskoj krajini, Lici i Kordunu domobrani nisu hteli da se bore i masovno su se predavali. Druga faza toga otpora bila je već svesnija: sve masovnije dezerterstvo i skrivanje pred vojnom obavezom. Treći, već veoma organizovan stupanj postupanja seljaštva severozapadne Hrvatske bio je prilaz partizanskim jedinicama u ustaničkim krajevima Hrvatske i najzad već od početka 1942. godine stvaranje vlastitih vojnih partizanskih snaga i na samom terenu severozapadne Hrvatske;[1]

Svi ti slojevi — neki odmah u početku, a drugi nešto docnije — tražili su izlaz. Oni koji su od početka bili vezani sa revolucionarnim snagama KPJ i KPH taj izlaz su već imali u veoma jasnom i realnom programu KPJ za period drugoga svetskog rata. Oni drugi slojevi imali su na raspoloženju rešenje NDH i politiku »čekanja« HSS, koja svakako nije značila ništa drugo nego pomirenje sa okupacijom i sa NDH. Teško je zamisliti sterilnijeg programa nego što je politika »čekanja« koja u stvari i nije nikakav program i nikakva politika i koja je samo otkrivala daljnju degradaciju te nekada jake seljačke i građanske partije. Jer, u katastrofalnim ratnim prilikama drugoga svetskog rata ni najzaostaliji ljudi u političkom pogledu nisu hteli da budu bez programa, jer nemanje programa značilo je nemanje izlaza. A izlaz je bio potreban ako se nije htelo ginuti na Istočnom frontu za račun Nemaca ili u bratoubilačkoj borbi širom Jugoslavije, za račun ustaša i Nemaca. Bilo je vrlo kratkovidno poverovati da bi hrvatski seljaci bili spremni da slede takvu politiku i to se ubrzo pokazalo, jer su oni, odbacujući u praksi politiku »čekanja«, predajući se partizanima, dezertirajući iz domobranstva, stupajući sve više u partizanske jedinice — u toj istoj meri otpadali sve više od

[1]Prve partizanske grupe formirane su u sjeverozapadnoj Hrvatskoj već od ljeta 1941. godine. To su sesvetska grupa i žumberačka četa, sastavljene pretežno od zagrebačkih komunista. Zatim su bile u Moslavini garešnička i čazmanska grupa, pa bjelovarska i kalnička grupa te nekoliko grupa u Hrvatskom zagorju. (Napomena uredništva.)

Ä

HSS, a opredeljivali se sve više za program nacionalnoga i socijalnog oslobođenja KPH i KPJ.

Najvažnije od svega bilo je to što su u severozapadnoj Hrvatskoj postojale raznolike, slojevite i izukrštane, dobro organizovane materijalne ljudske snage narodne borbe i revolucije koje su stalno mobilisale ove narodne slojeve u takođe mnogostrukoj i složenoj borbi svih vidova.

Pošto su KPJ i KPH imale precizan i razrađen program, ne samo za narodnooslobodilačku borbu, već i program stvaranja narodne države — to su one razvile već od prvih početaka oružane borbe, ne samo političke već i državne organizacije koje su imale da pokriju sve sektore delatnosti jednog organizovanog društva.

Da smo mi imali samo partijske, samo skojevske ili samo, zajedno sa ovima, druge političke organizacije, možda bi nas veoma iskusna i jaka okupatorska državna i vojna mašina mogla i likvidirati. Ali mi smo imali sve što je potrebno jednoj novoj državi koja se rađa (na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji):

Vojsku koja ima da joj stvori i koja joj je stvorila i stalno širila teritoriju r prostor za život;

Vojsku koja je organizovana fantastičnom elkstičnošću i sadrži u sebi regularne jedinice, terenske jedinice, diverzantske grupe, udarne grupe, pojedince

— a sve to tako pokretno da može da vrši sve moguće vojne zadatke prema okolnostima i potrebama i da bitku daje, najčešće, na mestu koje sama izabira;

Sav teren pokriven narodnooslobodilačkim odborima koji vrše sve mnogostruke zadatke vlasti — od snabdevanja vojske do organizovanja ekonomije, prosvete, kulture itd;

Obaveštajnu službu — razume se pre svega vojnu, a onda i svenarodnu, kojom je pokriven čitav teren;

Mrežu revolucionarnih organizacija: jedinica KPJ, jedinica SKOJ-a, odbora NOF-a, odbora AFŽ-a, odbora Narodne pomoći itd. — sve ovo povezano gustom mrežom Komiteta i Odbora opština, srezova, okruga, oblasti.

Sva ova moćna organizacija prodire u sve pore NDH. Njena sveobuhvatna i prodorna moć ne može nigde, ni pred kojim blindiranim vratima da se zaustavi i ona se instalira u srcu gotovo svake društvene pore NDH kao njena prirodna revolucionarna antiteza. Jer mi te naše organizacije imamo ne samo u fabrikama, radionicama, školama, univerzitetima, selima, kulturnim institucijama, zdravstvenim institucijama, gde živi običan radni narod, već mi te organizacije imamo npr. u Ministarstvu oružanih snaga NDH, u vazduhoplovnim, artiljerijskim, pešačkim i protuavionskim jedinicama i štabovima Domobranstva, u obaveštajnoj službi NDH, u političkim formacijama koje se odnose neprijateljski prema NOP-u itd.

Kad se sabere ova naša sveprisutnost i u masama i u društvenim telima jedne države i kada se zna da se ta sveprisutnost oslanja na jednu čvrstu, žilavu i veštu organizaciju sa veoma određenim programom i ciljevima, onda se može razumeti osećanje sigurnosti i uverenost u pobedu koje smo većina od nas nosili u sebi veoma nepokolebljivo u toku čitavog drugoga svetskog rata.

Ovome ne oduzima ništa činjenica da su pojedine naše organizacije trpele teške udarce, gubitke, bivale razbijene, jer sve to je bilo privremeno i normalno u jednom žestokom dugogodišnjem okršaju i nije moglo bitno da menja ukupnost oslobodilačkog i revolucionarnog progresa.

Danas se zna da su ovakvi uslovi postojali tada gotovo u svakom kraju bivše Jugoslavije, ali ja želim podvući da su oni postojali u jezgru zemlje Hrvatske, u vreme njene privremene krize koja se zove NDH. Ja sam to tada ubrzo shvatila, jer, iako sam došla u jedan meni gotovo nepoznat grad, živela sam i radila u njemu i njegovoj dubokoj pozadini — severozapadnoj Hrvatskoj — kao da sam tu i ponikla i znala sam vrlo dobro da me ne bi mogla tu sačuvati nikakva moja veština i spretnost ilegalca, već da me je sačuvala i održala politička i organizaciona moć naše Partije, duboko ukopane i zaštićene revolucionarnim masama i njihovom mrežom revolucionarnih organizacija.

Zbog svega toga negativni uslovi, koji su nesumnjivo tada postojali u ovom delu Hrvatske, bili su preovladavani i preovladani, tako da se već krajem 1943. i početkom 1944. godine nešto više od godinu dana pred završetak drugog svetskog rata Hrvatska pretvorila u jednu zemlju sa NOB-om i socijalističkim revolucionarnim tokovima koji se mogu ubrojiti među najčistije i najautentičnije koji su se pojavili među narodima i u zemljama na tlu Jugoslavije.

Pokušaću da na kraju iznesem nekoliko zapažanja za koja mi se čini da bimogla da karakterišu razvitak u osnovnim linijama sveukupne situacije u Zagrebu i severozapadnoj Hrvatskoj u toku 1943. godine:

1. U Zagrebu i severozapadnoj Hrvatskoj snažno se u toj godini razvijaju dalje u političkom, organizacionom i vojnom pogledu, pod specifičnim okolnostima, a na bazi stvorenoj u predratnoj deceniji i prve dve ratne godine — sve naše narodnooslobodilačke i revolucionarne snage;

2. Ove naše snage su zbog toga u stalno rastućoj ofanzivi, koja se neprekidno proširuje i jača u svim pomenutim pravcima — političkom, organizacionom i vojnom;

3. Shodno tome i kao rezultat toga sve protivničke snage su u postepenom i sve jačem povlačenju — i usprkos svim veoma organizovanim, upornim i sistematskim pokušajima da bar ovde u najužem i najvažnijem centru NDH budu u nadmoćnosti ili bar da drže situaciju u nekoj vrsti ravnoteže, što im ne uspeva, ni jedno ni drugo;

4. Zbog toga se može reći da protivničke snage gube a tako se i okupatoru izmiče i u severozapadnoj Hrvatskoj i Zagrebu politička, a sve više i vojna baza na koju je kao na najsigurniju računao;

5. Na ovakvu bitnu izmenu situacije u severozapadnoj Hrvatskoj i Zagrebu u korist NOB-a uticale su i određene okolnosti prožimanja borbenih snaga ovoga regiona i njihovog povezivanja sa susednim, a preko njih i sa daljim regionima borbe u Hrvatskoj i Jugoslaviji;

6. Ovde, pre svega, mislim na: — borbe NOV-a u Slavoniji, na Kordunu, u Lici i na Baniji i povezivanje borbenog iskustva boraca i vojnih rukovodilaca ovih krajeva Hrvatske sa borbenim snagama severozapadne Hrvatske

— borbe u Sloveniji

— borbe u Bosni i Hercegovini

— odlučujuće bitke naše vojne glavnine na čelu sa CK KPJ i Vrhovnim štabom;

7. Kad nabrajam ove borbe, onda mislim na njihovu sveukupnost koja

je donosila stalne i sve veće pobede, proširenje oslobođenih teritorija, brojno i borbeno jačanje jedinica NOV-a, čiji deo čine i jedinice u severozapadnoj Hrvatskoj;

8. I određene međunarodne okolnosti išle su u prilog ovakvom razvitku NOB-a u sevemozapadnoj Hrvatskoj;

— gubici Nemaca na Istočnom frontu — iskrcavanje zapadnih saveznika u Italiji i prethodni njihovi uspesi na frontu seveme Afrike

— pad Musolinija i kapitulacija Italije, što je oslabilo osovinu i imalo porazne posledice na sve njene satelitske snage.

(Istina ovi događaji nisu uticali samo na razvitak u severozapadnoj Hrvatskoj, već i na celokupnu situaciju krajem te godine u Hrvatskoj i Jugoslaviji.);

9. Zagreb i severozapadna Hrvatska su posebno i na svoj jak i specifičan način, uticali na sveukupni razvitak u Hrvatskoj i Jugoslaviji — i to mnogostrano i višesmemo:

— Kao stalan izvor revolucionarnih kadrova i boraca iz redova radničke klase i mlade progresivne inteligencije.

— Regioni severopazapadne Hrvatske preko seljačkih masa u početku su davali pasivni otpor ustaškoj državi i tako spontano masovno ometali sve njene vojne napore, što je 1941. pa u 1942, a naročito u 1943. godini prešlo u sve masovniju oružanu borbu.

— Ovo je bio stalni oslonac celoj Hrvatskoj i ostalim narodima Jugoslavije, jer je sve vojne, ekonomske i ostale ratne napore Osovine i ustaša u ovome za njih važnom regionu stalno dovodio u stanje paraliziranosti.

— Zagreb je imao u toku rata i svoju posebnu ulogu važnog revolucionarnog punkta preko koga su se ukrštale i održavane veze među revolucionarnim centrima svih naroda Jugoslavije, s jedne strane, a također i između svih tih centara i glavnog Jugoslavenskog rukovodstva (CK KPJ i Vrhovnog štaba), koje se celo vreme rata nalazilo na slobodnim teritorijama Jugoslavije.

— Kontinuiranošću — u toku celog rata — oružane borbe mase ovoga kraja Hrvatske zauzele su važno mesto u celokupnom NOB-u i socijalističkoj revoluciji naroda Jugoslavije.*

'Odlomak iz napisa »Godine oslobodilačke borbe Zagreba i severozapadne Hrvatske«, ***Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji,*** Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1971, str. 288-292.

Lepa Perović

ILEGALNI PARTIJSKI RAD U ZAGREBU

Dolazak u Zagreb — Neiscrpne rezerve među građanima – Pogibija Ladislava Parfanta Umjetnika i Ivana Habuneka — Ubacivanje provokatora — Masovno odlaženje u partizane

U novembru 1942. godine poslana je jedna grupa partijskih radnika sa slobodnog teritorija Korduna, gdje se tada nalazio Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske, na ilegalan rad u Zagreb. Osim drugova Milutina Baltića i Perice Dozeta u toj grupi bila sam i ja. U Zagrebu sam zatekla druga Ivu Marinkovića, člana CK KP Hrvatske, koji je došao nešto prije nas i bio sekretar Povjerenstva Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku. Povjerenstvo je imalo zadatak da rukovodi partijskim radom u Zagrebu i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Postala sam član tog rukovodstva. Milutin Baltić je došao da preuzme rukovodstvo SKOJ-a, a Perica Dozet mjesto sekretara Mjesnog komiteta Partije u Zagrebu.

Politička situacija u Zagrebu krajem 1942. i početkom 1943. godine bila je vrlo povoljna. Pod utjecajem pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta snažno je poraslo antifašističko raspoloženje u gradu i sve je bilo više onih na koje se Partija mogla osloniti u svome radu i koji su bili spremni da se aktiviraju u borbi protiv okupatora i ustaša. Takvo raspoloženje bilo je u to vrijeme u raskoraku s organizacionim i političkim radom i mogućnostima mjesne partijske organizacije, koja se nalazila pod stalnim udarcima neprijatelja, trpeći izvanredno teške gubitke. Vodeći otvorenu borbu, Partija je bila izložena čestim hapšenjima i provalama u toku 1941. i 1942. godine. Zbog toga je naš rad, u to vrijeme u Zagrebu, bio i težak i lak. Težak je bio zbog toga što je mreža svih partijskih i izvanpartijskih organizacija bila prilično razbijena. A umnogome je bio olakšan zbog potencijalnih mogućnosti koje nam je davalo masovno nezadovoljstvo naroda u Zagrebu i Hrvatskom zagorju protiv ustaša i okupatora, i velikih simpatija prema narodnooslobodilačkoj borbi koja je buktala širom Jugoslavije.

Naš osnovni zadatak je bio da ponovo uspostavimo okrnjenu mrežu organizacija, specijalno našu vojnu organizaciju i kanale za masovno slanje građana

Zagreba u partizanske odrede. Naročito je bilo važno mobilizirati radnike, kako bismo proleterskim elementom ojačali partizanske odrede i brigade, koje su djelovale svuda oko Zagreba, na sjeveru, na zapadu u Žumberku, na jugu u Kordunu i Baniji, a na istoku u Slavoniji i Moslavini. Praktično, Zagreb je bio opkoljen partizanskim jedinicama na najširem području.

Nama nije bilo teško, u relativno kratkom roku, da obnovimo i povežemo partijske i izvanpartijske organizacije, premda smo i dalje trpjeli, u otvorenoj borbi s ustašama i Nijemcima, stalne udarce i gubitke.

U roku od mjesec i po dana rada, Mjesni komitet je popunjen i imao je pet članova. Popunjeni su i rajonski komiteti, a primanjem novih članova u Partiju proširene su ćelije. Formiran je mjesni odbor Narodnooslobodilačkog fronta od četiri člana, kao i četiri kotarska odbora, koji su povezani s nižim odborima. U partijskoj organizaciji su nađena tri druga, koji su ranije radili u SKOJ-u, i tako je formiran Mjesni komitet SKOJ-a. Tom komitetu je kasnije priključen još jedan član, tako da su bila četiri. Organizirani su kotarski odbori AFŽ-a, a i mjesni odbor od četiri članice. Dva druga su imala zadatak da organiziraju udarne grupe, a postepeno i cijelu vojnu organizaciju. Dalji zadaci su bili: osposobiti članove organizacije da uočavaju i rješavaju političke probleme koji se pred njih postavljaju, pronaći povjerenike i izvore za obavještajnu službu, organizirati nove kanale za slanje ljudi u partizane, otpremiti sav nagomilani materijal skupljen za partizanske odrede i dr.

Nije nam bilo teško raditi, jer smo imali neiscrpne rezerve u narodu, specijalno u velikim tvornicama, osobito u Željezničkoj radionici, koja je tada zapošljavala oko tri hiljade radnika. Željeznička radionica je na neki način bila tipičan primjer neuništivosti naših organizacija. Svakih nekoliko mjeseci tu su se dešavale provale i hapšenja, ali bismo u kratkom roku, mjesec — dva poslije provale, uvijek ponovo obnavljali organizaciju među željezničkim radnicima.

Praktično tada nije bilo velike razlike između članova Partije i člana odbora Narodnooslobodilačkog fronta ili neke ženske ili omladinske organizacije. Zašto? Sve su te organizacije bile ilegalne, svaki uhapšeni član jedne takve organizacije bio je podvrgnut, ako je pao policiji u ruke, nemilosrdnom mučenju i ubojstvu. Zbog toga je svaki građanin, koji bi se prihvatio rada u takvim organizacijama, bio svjestan posljedica. Ako bi se desilo da nam hapšenjem zbrišu po nekoliko partijskih organizacija, mi smo ih jednostavno popunjavali primanjem u Partiju najboljih drugova iz ostalih ilegalnih organizacija. Sve su to bili kadrovi spremni da odmah izvrše zadatke, jer su već bili prekaljeni u radu u drugim ilegalnim organizacijama.

Radi ilustracije našeg masovnog utjecaja navest ću još neke primjere. Prilikom našeg dolaska zatekli smo obavještajnu mrežu u priličnom rasulu zbog hapšenja. Ali ubrzo smo je uspjeli ponovo uspostaviti i može se reći da nije bilo ni vojne ni civilne, ustaške ni domobranske, organizacije ili institucije u kojoj ne bismo mogli uspostaviti naše obavještajne punktove. Teškoća je bila više u nemogućnosti da sve to organizaciono obuhvatimo, jer smo bili pod stalnim udarcima ubojstava i hapšenja.

Naša obavještajna služba bila je organizirana preko normalnih partijskih veza i drugih ilegalnih organizacija. To je bilo vrlo jednostavno. Svaki pripadnik neke organizacije, koji je imao nešto da dostavi rukovodstvu Partije, zapisivao bi to na malu cedulju i potpisivao nekim svojim uvijek istim znakom. Te su ceduljice putovale ilegalnim kanalima i dospijevale u Mjesni komitet. Pokazalo se da se ubrzo na taj način toliko proširio krug obavještajaca, da je bilo

na desetke i desetke ljudi koji su nam dostavljali materijal, uglavnom vrlo dragocjen. Imali smo uspostavljene i veze sa svim rodovima domobranske vojske. Na primjer, vojni dokument o obrani Zagreba u slučaju napada partizana imali smo sutradan u svojim rukama, čim je bio dan najpovjerljivijim putem odgovarajućim vojnim komandantima.

Vrlo brzo bismo preko veza u domobranskoj vojsci i preko naših drugih obavještajnih kanala saznali za koncentraciju neprijateljskih trupa protiv pojedinih dijelova naše oslobođene teritorije u Hrvatskoj. Ali teškoća je bila u tome što nismo imali pri ruci radio-stanicu da bismo na vrijeme mogli te poruke javiti našoj partizanskoj komandi. Nismo imali ni posebnu vojnoobavještajnu partizansku službu u Zagrebu.

Prilikom mog polaska u Zagreb drugovi su mi rekli da će uskoro biti poslan jedan naš oficir s radio-stanicom, koji će preuzeti sve vojne obavještajne veze u Zagrebu, kako bi se formirala posebna vojnoobavještajna služba. Ona bi bila odvojena od partijskih organizacija i stanicom povezana direktno s partizanskom komandom na slobodnom teritoriju.

Uskoro je na taj zadatak došao drug Vjekoslav Janić. On je prije dolaska bio najprije komandant Kalničkog partizanskog odreda, a kasnije komesar Moslavačkog partizanskog odreda. Zbog toga je u Zagrebu bio vrlo poznat, i kod okupatora i kod ustaša i kod građanstva, kao partizanski komandant. To je bila slaba okolnost za njegov budući rad, ali ipak ne i najgora. Druga okolnost koja, čini se, nije bila poznata drugovima koji su ga poslali u Zagreb, bila je nepovoljnija. Naime, Janić je prije rata dugo godina bio igrač poznatog nogometnog kluba »Željezničar« i kao takav veoma popularan. Inače, bio je radnik u Željezničkoj radionici u Zagrebu. Na taj način rizikovao je da ga prepoznaju, a trebalo je da radi u dubokoj ilegalnosti. Za tu činjenicu saznali smo kada je već stigao u Zagreb. S njim smo se dogovorili da polako predajemo veze i da vidimo hoće li imati teškoća. Svaki put kada bi se on vraćao sa zadatka, kontrolirali smo da li je sreo nekog od poznatih. A sretao je ne samo jednoga, već i po nekoliko poznatih ljudi na ulicama, pa smo počeli razmišljati o tome da li je pravilno da i dalje ostane u Zagrebu.

Jednog dana dogodilo mu se ovo: na platformi tramvaja sreo je nekog svog poznanika, inače bivšeg golmana »Konkordije«, o čijem političkom opredjeljenju ništa nije znao. Poznanik je, veoma iznenađen, upitao:

— Zar ti nisi komandant Moslavačkog partizanskog odreda?

Janić se snašao i rekao:

— Ne, ti si me zamijenio. To nisam ja, to je moj brat. Ja sam bio u njemačkom zarobljeništvu i sad sam se vratio, pa tražim zaposlenje.

Poslije toga smo, ne mogavši se hitno konsultirati s Centralnim komitetom KP Hrvatske, odlučili da druga Janića vratimo na slobodni teritorij i da zamolimo da se pošalje netko drugi za organiziranje posebne vojnoobavještajne organizacije u Zagrebu.

Meni je najteže bilo kada je u februaru 1943. godine pao drug Ivo Marinković; tada sam ostala sama u Povjerenstvu. Srećom, tu je po specijalnoj liniji radio drug Ivan Krajačić, pa mi je Centralni komitet KP Hrvatske javio da se za sva glavna pitanja mogu s njim konzultirati. Tako je donekle nadoknađen nedostatak druga Ive Marinkovića u Zagrebu, koji je ubrzo bio ubijen u policiji, gdje se herojski držao.

Najveća teškoća bilo je neiskustvo kadrova u ilegalnom radu u partijskim i ostalim masovnim organizacijama, kao i nepoznavanje i nepridržavanje

najosnovnijih pravila konspiracije. Inače, ti kadrovi su uglavnom bili izvanredno hrabri i spremni na sve. Ali zbog svakodnevnih i neprekidnih oružanih okršaja s policijom nismo uvijek imali mogućnosti da naučimo ljude kako se treba oprezno boriti s neprijateljem. Većinu tih boraca smo uzimali direktno iz naroda, i to je svakako bio glavni uzrok da nisu znali, a vrlo često ni htjeli, držati se konspiracije u ilegalnoj borbi. Oni su živjeli u atmosferi masovnog otpora i zato su računali, više nego što su smjeli, na sigurnost svojih veza, ljudi s kojima rade i okoline u kojoj djeluju.

Sjećam se dobro pogibije u Boškovićevnoj ulici jednog od naših najboljih članova Mjesnog komiteta, druga Ladislava (Slavka) Parfanta, Umjetnika, koji je inače bio radnik. Za njegovu pogibiju čula sam prvo od građana, koji su uvijek prepričavali uličnе okršaje. Kad mi je jedna žena rekla da je nedaleko od Petrinjske ulice poginuo mlad čovjek u vindjaki, odmah me je nešto presjeklo, jer sam bila gotovo sigurna da je to naš član Mjesnog komiteta, koji je uvijek išao u vindjaki, iako sam ga nekoliko puta molila da je ne nosi stalno, jer će ga po njoj prepoznati.

Istina, on nije poginuo zbog toga. Desilo se to poslije hapšenja u jednoj našoj kući. Svi drugovi iz Mjesnog komiteta dobili su bili izričit nalog da ne smiju ići u tu kuću, jer se u njoj vjerojatno nalazi policijska zasjeda. Ladislav, koji je inače bio i discipliniran i izvanredno hrabar, nije se toga držao, i krenuo je da provjeri kakva je tamo situacija. Kad su mu drugovi rekli da ne treba da ide i da je takvo naređenje, odgovorio je:

— Imam ja oružje, pa ako tamo netko bude, borit ću se!

Kad je došao u taj stan, zatekao je samo jednog agenta, koji se pojavio na vratima. Ladislav je smjesta ispalio u njega nekoliko metaka, računavši da će se moći povući. Kako je to bilo na trećem ili četvrtom katu, dok je silazio, ranjeni agent je s prozora alarmirao policiju na ulici. Tako su ga dolje sačekali u obruču. Borio se hrabro s njima, ispucao je sve metke, ali je na kraju i sam poginuo.

Mislim da je to najtipičniji primjer, s jedne strane, neiskustva, a s druge neograničene hrabrosti. U većini slučajeva su i naši drugi kadrovi u Zagrebu bili takvi.

Nismo imali iluzija da borbu možemo voditi samo ilegalnom vještinom, kao što je to pretežno bilo prije rata. Imali smo svoju vlastitu mrežu borbenih grupa po čitavom Zagrebu, koja je izvršavala zadatke osiguranja naših akcija, likvidacije neprijatelja i dr. U tim grupama je bilo ljudi izvanredne hrabrosti i spretnosti. Svaki aktivist je bio naoružan pištoljem i mogao se braniti od hapšenja i sam napadati.

Policija je to znala i zato smo već od samog početka svog rada u Zagrebu imali situaciju otvorene borbe. Veoma rijetki su bili pokušaji policije da nekog uhapsi na miran način. Svakom hapšenju prethodila je pucnjava. U takvim sukobima netko bi se uspio izvući iz klopke, a netko bi ostajao mrtav. Rijedak je bio slučaj da je netko bio iznenađen, jer je oružje uvijek bilo pripravno za djelovanje.

Policija je tada uveličavala fotografije ilegalaca, o kojima je imala podatke, i dijelila ih uličnim agentima, koji su imali zadatak da ih identificiraju. Kada bi to učinili, policija je onda bez opomene pucala na njih na ulici.

Tako je u Boškovićevoj ulici poginuo i član Mjesnog komiteta Partije , i sekretar MK SKOJ-a drug Ivan Habunek, Šećeraš. Misleći da je on jedan naš za njih veoma opasan šef borbene grupe, drug Ratko, policija je pucala na njega i ubila ga. Otkrili smo to tako što nam je iz bolnice naša veza javila da je tu

prenesen s posljednjim znacima života jedan naš drug za koga su agenti rekli da nije onaj čovjek koga je zapravo toga dana trebalo likvidirati.

Bilo je u takvim sukobima i neobičnih situacija. Jedanput je jedna naša borbena grupa dobila zadatak da likvidira okorjelog zločinca, agenta, koji je ranije radio u tvornici »Herman i Polak«, a inače neprekidno bio u službi policije. Grupa je točno ispitala sve okolnosti: gdje stanuje, kuda se kreće i drugo. Bila je naoružana mauzerima. Sve je išlo po planu. Kada su ga u 11 sati noću zatekli da se vraća kući, izrešetali su ga mecima. Grupa je izvijestila da je zadatak izvršen. Nakon tri mjeseca taj se čovjek opet pojavio potpuno zdrav! U kontaktu s nekim radnicima iz tvornice, za koje nije znao da su članovi Partije, rekao je kad su ga upitali gdje je bio tako dugo: »Udesi me taj i taj na ulici!« Zatim im je ispričao da je bio izrešetan po plućima i vratu, ali je pukim slučajem ostao u životu.

U nemogućnosti da nam se efikasno suprotstavi, neprijatelj se, osim hapšenja i ubojstava, sve više služio i sistematskim ubacivanjem provokatora, kako u našu ilegalnu organizaciju u Zagrebu, tako i u partizanske jedinice. To mu nije bilo sasvim teško, jer je u to vrijeme mobilizacija za partizanske odrede u Zagrebu bila masovna.

Zato nam je jedan od najsloženijih zadataka i bilo otkrivanje tih provokatora. Teškoća je bila u tome što naši mladi ilegalni kadrovi često nisu bili dovoljno iskusni u borbi sa špijunima, koje su školovali u Gestapou prije ubacivanja u naše organizacije. Sjećam se jednog interesantnog primjera o tome. Preko naše partijske organizacije u Željezničkoj radionici, javila nam se grupa od četiri agenta UNS-a (ustaška nadzorna služba — politička policija). Oni su se javili preko člana Partije Mesića koji je bio rođak jednog od agenata, također Mesića, jer su znali da je otprije radnički borac. Izjavili su da su se pokajali što su otišli u ustašku službu, da su to učinili jer su bili mladi i neupućeni a sada, kada je došlo vrijeme oslobođenja hrvatskog naroda, htjeli bi da radom iskupe svoju zabludu.

Prihvatili smo njihovu suradnju zbog toga što nismo imali nikakve veze u ustaškoj nadzornoj službi i dali smo im neke zadatke. Oni su ih izvršavali. Ali sve je to bilo beznačajno da bismo mogli ocijeniti da li su provokatori, ili žele iskreno surađivati. Zato smo im rekli da je malo to što čine i da bi kao policijski agenti mogli da urade više. Postavili smo im zadatak da se ubace u policijsku kartoteku, kako bi nam mogli davati podatke o našim uhapšenim drugovima, njihovim saslušanjima, itd. I taj su zadatak primili, ali su rekli da će im za to biti potrebno mjesec-dva dana.

Nakon nekog vremena nastalo je masovno hapšenje u Željezničkoj radionici. Tada smo čuli i kako se među građanima priča da se jedna grupa komunista uvukla u policiju i pobila neke agente. Dan kasnije dobili smo iz Okružnog komiteta Partije u Zagrebu, kojim je rukovodilo Povjerenstvo, izvještaj s legitimacijama trojice agenata u kojem se kaže da ih je naša terenska organizacija uhvatila, uhapsila i oduzela im te legitimacije. Oni su izjavili kako su imali veze s partijskom organizacijom u Zagrebu, ali da je u međuvremenu nastalo hapšenje u Željezničkoj radionici, pa zbog toga nisu mogli dobiti redovnu vezu. Pošto su tim hapšenjem ugroženi, morali su se sami uputiti u pravcu moslavačkih i slavonskih partizana i tražiti vezu sa slobodnim teritorijem. Predali su svoje legitimacije, s molbom da se u mjesnoj partijskoj organizaciji Zagreba provjeri da li je točno to što navode. Još su ispričali da su u Zagrebu pokušali uspostaviti vezu s mjesnom organizacijom i radi toga su poslali svoga druga Mesića u stan njegova rođaka željezničara Mesića da ga obavijesti o predstojećem hapšenju za koje su upravo oni bili saznali. Međutim, pričali su dalje, kada je Mesić došao u stan svoga

rođaka, tamo nije zatekao njega već policiju, koja ga je upitala što traži u stanu komunista. On je odgovorio: »Svratio sam do svog rođaka, ali ja ne znam da je on komunist.« Tada je nastala mučna situacija. Agent Mesić je, kako su pričali, u strahu da ga policija ne uhapsi pod sumnjom da je suradnik partizana, prvi podigao pištolj i nastalo je puškaranje između njega i policije. Što je dalje bilo i kako se stvar završila, nisu znali. Međutim, kad su čuli da je on naletio na policiju, pobojali su se za sebe i više nisu htjeli da čekaju, već su krenuli sami da traže vezu, znajući da postoje partizani oko Moslavačke gore i Slavonije.

Javili smo odmah Okružnom komitetu Zagreba da pošalje te agente u vojne jedinice kao obične borce, ali što dalje od Zagreba, s tim da im ne daju nikakve funkcije, zbog toga što još nisu provjereni. Tako su bili upućeni u slavonske partizanske jedinice.

Nekoliko dana poslije toga dobili smo pismo iz Žumberačkog partizanskog odreda, od druga Marka Belinića, komesara zone, u kojem nam kaže da im je došao agent Mesić, ranjen u ruku, koji također tvrdi da je bio u vezi s Mjesnom partijskom organizacijom Zagreba. Ispričao im je istu priču kao i ostali agenti. Dodao je da je u tom sukobu dvojicu policajaca uspio likvidirati, a on je ranjen u ruku, pa je morao pobjeći u pravcu Žumberačkog partizanskog odreda.

U međuvremenu, po Zagrebu je i dalje kružila vijest o agentima komunistima, koji su se uvukli među ustaške agente. Dobili smo čak iz prosekture i potvrdu vijesti o ubistvu dvojice agenata. Odatle su nam javili da su donijeta dva leša za koje se tvrdi da pripadaju agentima što su ih ubili neki komunisti. Čak mi je i u ilegalnom stanu, kojim sam se tada koristila, domaćica Ivanka Bakrač rekla da joj je žena jednog agenta, koji je stanovao na četvrtom katu, ispričala nešto slično: naime, da je nastala velika panika među policijom, jer su se komunisti uvukli među agente i pobili neke od njih, te da joj je muž savjetovao da bude oprezna kad otvara vrata posjetiocima.

Jednom riječju, sve vijesti, kako one koje su dolazile s ulice, tako i one koje su dolazile preko veza, govorile su o tome da je to grupa koja je radila za nas.

Međutim, otprilike mjesec dana kasnije, kad je trebalo da odem iz Zagreba, na sastanak Okružnog komiteta koji je imao svoje sjedište u dugoselskom kotaru, srela sam sekretara Pokupskog Okružnog komiteta, druga Lutvu, i pola u šali, upitao me je:

»Jesi li čula što je bilo s onim tvojim suradnicima kod nas u Žumberku?«

Zamolila sam ga da mi sve ispriča. Rekao mi je da je otkriveno da je Mesić bio agent Gestapoa, koji je imao zadatak da na terenu u Žumberačkoj udarnoj brigadi osnuje organizaciju gestapovske mreže. Otkriven je kad je u brigadu došao da se prijavi jedan mladić iz sela Zdenčine, koje je bilo pretežno ustaško selo, iako je iz njega bilo i nešto partizana. Jedan partizan, kada ga je vidio, otišao je do komandanta i rekao mu da je taj mladić ustaški nastrojen, a također i čitava njegova porodica i da mu je sumnjivo zašto je on došao u brigadu. Komandant je zatim pozvao mladića iz Zdenčine i pokušao da ga malo uplaši. Rekao mu je:

»Ja znam da si ti došao ovdje da radiš za ustaše, ali ako sve priznaš, neće ti se ništa dogoditi.«

Neočekivano i za samog komandanta mladić se odmah toliko prepao i priznao da su ga poslale ustaše iz Zdenčine i da je donio jedno pismo. Ustanovilo

se da je pismo predao borcu koji je bio član Partije i delegat voda. On ga je opet predao Mesiću, jer je pismo bilo njemu upućeno. Svi su oni bili uhapšeni.

Ispostavilo se da je Mesić uspio okupiti trojicu ljudi. On je u toj grupi bio četvrti. I delegat voda je bio zavrbovan. Bilo mu je otvoreno rečeno (i on je bio iz sela Zdenčine) ako ne pristane da radi za Gestapo, da će mu čitavu porodicu likvidirati. Odmah je priznao da je zato prihvatio taj zadatak. Sutradan smo javili u jedinice da nađu ostalu dvojicu (treći je zapravo bio naš čovjek i nije znao o čemu je riječ: to je bio Mesić, željezničar, koji je održavao vezu s agentima misleći da oni rade za nas).

Cijelu su stvar, dakle, inscenirale ustaše, kako onu tučnjavu, tako i ubojstva. Puštene su u javnost priče da bi se dokazalo kako ti agenti nisu njihovi ljudi, da bi se time omogućio njihov rad u našim vojnim jedinicama.

Provokatori su nam često davali oružje ili priloge za partizane, radili neko vrijeme za nas i kada bi se plasirali, izmišljali bi priču da su ugroženi i tražili bi da ih pošaljemo u partizanske jedinice. Jedan od najprepredenijih među njima, neki Zulfo, načinio nam je najprije uslugu time što nam je dao fotografiju jedne agentice i obavijestio nas gdje će ona doći. To je bila Irena Lauko, pod lažnim imenom Helena Galović. Zulfo je rekao da će ona doći u partizane i tako biti ubačena kao provokator. I zaista, poslije nekoliko mjeseci, ona je došla u Zagrebački odred, gdje ju je po fotografiji prepoznala jedna drugarica. Brzo je priznala da je ubačena kao agent i otkrila nam mnoge stvari o metodama policije, kao i o zločinima kojima je prisustvovala. Također je otkrila da su Mesić, Draženović i još neki bili najokorjelija agentska grupa, koja se takva pokazala i u vrijeme masovnog strijeljanja naših ljudi i ostalih građana u Maksimiru. Pričala je i mnoge druge stvari. Ta je špijunka imala 20 godina, a vjerojatno im više nije mogla mnogo koristiti, kad su odlučili da je žrtvuju, da bi Zulfo mogao steći naše povjerenje. Ali uskoro je i on, kao i drugi provokatori, bio otkriven.

Teror policije je bio vrlo žestok. Na ulicama su gotovo svakodnevno bila puškaranja. Samo u nekoliko mjeseci na ulicama je poginulo oko deset naših drugova, od kojih tri člana Mjesnog komiteta i nekoliko članova rajonskih komiteta. Policija ih je poubijala većinom iz zasjede. Osim toga, mnogi naši drugovi su ubijeni na policiji, u logorima, a mnogi su strijeljani kao taoci. Osim sistematskih hapšenja, provođene su i detaljne racije po ulicama, i to osobito po najvažnijim centrima grada: na Jelačićevu trgu, u Frankopanskoj, Jurišićevoj, Draškovićevoj, Vlaškoj i Maksimirskoj ulici, zatim na Kvatemikovu, Mažuranićevu i Langovu trgu, te na Medveščaku, Ribnjaku, Željezničkoj stanici i u Ljubljanskoj ulici.

Po svim glavnim arterijama grada bilo se teško kretati, a to su bila mjesta kojima smo mi najčešće prolazili. Neprijatelj je to znao i tako reći uvijek bio tu, kao kad neprijateljska vojska zauzme položaje. Osim blokada, na ulicama je vrlo često bilo i legitimiranje, u svako doba dana i noći. Najviše naših drugova padalo je na trgovima. Na Kvatemikovu trgu je pao član Trećeg rajonskog komiteta Cvikeraš, a s njim još neki; na Mažuranićevu trgu uhapšen je Simecki, sekretar Trećeg rajonskog komiteta, koji je strijeljan sa šesnaestoricom drugova; na Jelačićevu i Langovu trgu su također bila hapšenja.

U jednom izvještaju, koji sam tada podnijela Centralnom komitetu KP Hrvatske, navela sam i druge policijske metode:

»Osim racija, blokada i zasjeda postoje i rajonski agenti, koji paze na ulice od jednog određenog mjesta do drugoga. Oni također paze uglove i trgove i izmjenjuju se na tim mjestima svakih nekoliko sati. Zatim postoji sistem špijuna

po pojedinim rajonima. Naime, doznali smo da policija, kao i mi, ima svoje rajonske centre, otprilike postavljene kao i naše. U tim centrima okupljaju se svi tajni agenti toga kraja ili rajona, tu podnose izvještaje i dobivaju upute. Taj centar je uvijek u privatnoj kući da bi manje bio upadljiv. Takav jedan centar je na Medveščaku; kad smo to saznali, onda su nam se objasnila i mnoga hapšenja i vrlo česta puškaranja na Medveščaku i Ribnjaku. Taj sistem špijunaže odvojen je od redovne agentske službe. Osim toga, postoje konfidenti po kućama koji imaju zadatak da paze na sve ukućane bez obzira na to da li su sumnjivi ili ne. Ako zapaze ma što sumnjivo, treba da jave. Takve upute dobile su i sve ustaške pristaše i pripadnici ustaškog pokreta. Zato se mora kako na ulici, tako i prilikom ulaska ili izlaska iz stanova biti vrlo oprezan...«

I tome smo doskočili. Ako bismo bili prisiljeni da noćimo u jednom stanu po dvije ili tri večeri, onda smo mijenjali odjeću, trudili se da imamo takvu garderobu koja nam je omogućavala da se kompletno presvučemo od cipela do šešira. Ta promjena od glave do pete morala je da zavara kućne agente.

Iznijet ću još nešto o metodama policijske borbe protiv nas. U školi njemačkog Gestapoa školovali su se policajci i kvislinzi, koji su bili mnogo perfidniji i vještiji od onih prije okupacije. To im je iskustvo, razumije se, pomagalo. Ako bi, na primjer, jedna naša grupa bila uhašena i ako bi bilo ljudi u njoj koji se nisu dobro držali, koji su pod pritiskom prokazivali naše stanove, policija nije odmah dolazila u te kuće da hapsi, nego bi mjesec-dva »mirovala« i tek nakon toga, kada su ljudi bili uvjereni da su ti stanovi sigurni, banula bi u njih i hapsila. Osim toga, širili su vijesti o dobrom držanju onih koji su u stvari prokazivali, da bi tako oslabili našu budnost i lakše mogli pohapsiti one za koje su znali da pripadaju pokretu.

Jedan od njihovih trikova, koji je ponekad unosio nemir u naše organizacije, bio je da su neke uhapšene aktiviste vozili automobilima po gradu, praveći se da pomoću njih hapse ostale. Međutim, ubrzo smo otkrili da oni tako vode i one drugove koji nisu nikog odali. Vodili su ih samo zato da bi plašili naše aktiviste i da bi im ograničili kretanje po gradu.

Dogodilo se tako jedanput, da je sekretar Rajonskog komiteta na Trešnjevci išao na neki zadatak. Dok je prolazio ulicom iza njega su se polako približavala neka kola i kad su mu prišla blizu stala su. Okrenuvši se, on je vidio jednog uhapšenog člana Rajonskog komiteta u kolima; bio je sav izmučen. Sekretar je tada očekivao da će biti uhapšen, misleći da ga je taj odao. Međutim, kola su nastavila da idu dalje i izgubila su se. Po tome smo zaključili da su oni, u stvari, vozili i druge koji su se inače odlično držali.

Jedini način da zaustavimo provale i stabiliziramo organizaciju bio je — mijenjati metode ilegalne borbe. Stoga smo izvršili detaljnu analizu svih provala i hapšenja za posljednju polovicu godine i došli do ovakvih zaključaka:

Najopćenitiji uzrok provala bio je u mladosti partijskih organizacija i kadrova. Prosječni partijski staž iznosio je samo nekoliko mjeseci. Neoslobođeni gradovi, specijalno Zagreb, bili su u tom pogledu u težoj situaciji nego ikad u vrijeme stare Jugoslavije. Čim bi se uzdigli koliko-toliko sposobni ljudi za ilegalan rad, a vrlo često i prije toga, oni bi propadali zbog hapšenja, po zatvorima i logorima, bivali ubijeni po ulicama ili su morali otići u partizane. Tako je uvijek pred partijskom organizacijom stajalo teško rješivo pitanje nedostatka ljudi koji bi umjeli s minimumom iskustva da rade u izvanredno kompliciranim uvjetima ilegalnosti.

Situacija je zahtijevala da se aktivisti brzo uzdižu, a pošto su oni ponekad brže padali nego što su novi bili osposobljeni, to je kontinuitet u radu bivao ponekad vrlo slab. Potreban kontinuitet se održavao krajnjim naporima malog broja rukovodećih drugova.

Neko vrijeme prevladavalo je mišljenje da su provale uzrokovane time što se u partijskoj organizaciji, i to čak u blizini Mjesnog komiteta, nalaze provokatori. Ali ozbiljnijim razmatranjima došlo se do zaključka da provokatora nema u samim partijskim organizacijama, ali da ih ima u njihovoj blizini. Prema tome, oni su mogli biti samo jedan od uzroka čestih provala.

Treći razlog hapšenja bili su »repovi« (kad netko dovuče drugome policiju koja ga prati). Unatoč opreznosti, ipak je bilo dosta slučajeva da ponetko za sobom povuče policiju, i tako i druge uvali u nepriliku. Za vrijeme velikog hapšenja na drugom rajonu, u proljeće 1943. godine, utvrđeno je da je jedan »rep« počeo na Mašićevoj i Sulekovoj ulici, a završio se negdje kod Krešimirova trga. »Rep« se vukao tri četvrt sata i to preko nekih drugova koji su nanizali sastanke i tako omogućili policiji da u jednom mahu pohapsi nekoliko ljudi.

Mnogi su nam drugovi pali i zbog zasjeda, jer su bili neoprezni u kretanju. Na zasjedi je poginuo i drug Bobi, član Mjesnog komiteta. To je bilo poslije prvih hapšenja u januaru 1943. Trebalo je da se održi sastanak Petog rajonskog komiteta, na koji je imao da dođe i drug Bobi. Policija je postavila zasjedu, jer je netko od uhapšenih priznao da se tu nalazi skladište sanitetskog materijala. To je bilo u jednom stanu u Cmatkovoj ulici. Kad su drugovi počeli dolaziti, nastalo je hapšenje, a zatim puškaranje. Uspio je pobjeći samo jedan drug, koji je bio lakše ranjen, dok su dvojica ubijena, a dvojica živa uhvaćena.

Glavni naš organizacioni potez za učvršćivanje organizacija bila je nova podjela na rajone. Prilikom te podjele vodilo se računa ne samo o tome da se rajoni grupiraju prema glavnim industrijskim centrima i stambenim radničkim četvrtima, kao što je do tada bilo, nego i o tome da drugovi, radeći u jednom rajonu, ne moraju stalno prelaziti preko glavnih i najopasnijih gradskih arterija. To je značilo da se rajoni razgraniče, tako da ne sijeku glavne ulice, nego da granice rajona idu baš tim ulicama.

Da bi nove organizacijske mjere uspjele, uz ostale odluke, morali smo još reorganizirati i učvrstiti i sam Mjesni komitet, to jest osposobiti ga da izvrši tu prekretnicu u radu.

Zamisao nam je uglavnom uspjela. Od augusta do kraja godine, hapšenja i provale su bile neznatne, izuzevši velikog hapšenja u željezničarskoj partijskoj organizaciji, koja je tom prilikom gotovo zbrisana (provokator Zulfo). Teror i hapšenja su trajala i dalje, ali neprijatelj više nije uspijevao rušiti čitave naše organizacije. Padali su pojedinci ili poneka ćelija i odbor, ali na tome se uglavnom završavalo.

Učvrstili smo se zahvaljujući reorganizaciji i pojačanoj budnosti. Čim je netko bio ugrožen, odmah smo ga prebacivali u partizane. Tako je stanje u partijskoj organizaciji uglavnom ozdravilo, jer se budno pazilo da se ne ponavljaju stare greške, kao i da se na nove drugove brzo prenese već stečeno iskustvo. Izvršenjem svih tih zadataka postiglo se da je partijska organizacija krajem 1943. godine bila opet sređena i učvršćena, tako da se onda moglo prići i njenom proširivanju.

Pozitivan rezultat tog novog stanja bila je i atmosfera masovnog odlaženja u partizane. Ako bismo mjesečno u partizane slali manje od sto ljudi, drugovi iz odreda su alarmirali da je to malo. Kao neprekidna rijeka u borbu su

odlazile stotine naših simpatizera i pristaša. Već se osjećalo da su u Zagrebu ustaše uplašeni i zabrinuti zbog masovnog odlaska Zagrepčana u odrede. Oni su znali što smjeramo, naime, da mobilišemo Zagrepčane, osobito radnike, za jedinice koje će se boriti za oslobođenje Zagreba. A taj trenutak su čini se već počeli osjećati neizbježnim.*

* ***četrdeset godina,*** Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga sedma, »Kultura«, 1961, Beograd.

Perica Dozet

MOJ DOLAZAK U ZAGREB

Poslan sam na dužnost sekretara MK - Sastav komiteta - Metode našeg rada

U drugoj polovici listopada 1942. godine bio sam pozvan u Centralni komitet KPH koji je tada bio u Budačkom na Kordunu (do tada sam bio instruktor CK KPH u I i II brigadi NOV-a Hrvatske), gdje mi je Vlado Popović saopćio da je odlučeno da idem u Zagreb na dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPH za grad Zagreb. Naravno, na to sam pristao i ubrzo se sastao s Lutvom Ahmetovićem koji je u to vrijeme doputovao iz Zagreba, a prije toga bio sekretar Mjesnog komiteta. S drugom Ahmetovićem sam se u jednodnevnom razgovoru upoznao sa situacijom u Zagrebu, stanjem organizacije i raznim problemima koje je on u to vrijeme stigao i mogao da mi iznese i predoči.

Spremio sam se za put i s Milutinom Baltićem krenuo u pravcu Zagreba. Sjećam se da smo na putu, u Pisarovini, vidjeli Stevu Krajačića koji je također putovao u Zagreb i razmijenili s njim nekoliko riječi i mišljenja, ne ulazeći u to na kakvu dužnost on ide, ali smo znali da mu je povjerena jedna od značajnih funkcija u gradu. Znali smo također da na rad u Zagreb ide i drugarica Lepa Perović. Nju sam ranije sreo u Lapcu, kada je s drugom Kostom Nadom doputovala iz Bosne. Ja sam tada bio sekretar Kotarskog komiteta u Donjem Lapcu. Poznavao sam je,po viđenju.

Na putu prema Zagrebu s Milutinom sam prešao Kupu noću, u malo tijesnom čamčiću. Zatim smo dalje noću po vezama putovali u pravcu Zagreba, pješke, zaobilazeći naseljena mjesta a danju smo spavali i odmarali se u nekim selima kod povjerljivih seljaka. Stigli smo u selo Guci, u okolici Velike Gorice, u kojem smo upoznali jednog čovjeka koji nas je prihvatio sa zadatkom da nas ubaci u Zagreb i poveže. Zvao se Stef Šimec. On je bio zadužen za taj takozvani relej i putovao je u Zagreb u svojstvu kurira. Jedne noći doveo nas je do sela Lukavca i smjestio kod gostioničara Drageca Merle, našeg simpatizera. On i njegova drugarica bili su vrlo hrabri i uslužni. Kod njih smo boravili osam dana u

sjeniku. Budući da nam nije dolazila veza iz Zagreba, preko koje smo trebali dobiti legitimacije i propusnice za ulazak u Zagreb, dogovorili smo se da ja odem sam u Zagreb na jednu rezervnu javku koju sam dobio od druga Ahmetovića, ako mi slučajno zatreba. Javka je bila njegova buduća supruga Zora Cergolj a radila je u »Kristalu« u Ilici 44. Bila je to staklarska trgovačka radnja. Ja i Šimec doputovali smo do Savskog mosta u Zagrebu i pred mostom svratili do jedne drugarice Marije, pravo ime Beba Rusman. U njenom stanu napisao sam pismo drugarici Zori Cergolj u kojem sam tražio razgovor s njom po želji druga Lutve. Istog dana je došla sa Štefom Šimcem, koji joj je donio moje pismo. Dogovorili smo se da me uvede u Zagreb i poveže s Mjesnim komitetom, jer je ona tada bila kurir kod tog komiteta. Pod ruku me povela preko Savskog mosta. Nisam imao nikakvih dokumenata, ali nas nitko nije zaustavio ni legitimirao. Dovela me je u Medulićevu ulicu u stan stolarskog radnika Kirete i njegove drugarice Rozike. Tu sam prenoćio i dogovorio s drugaricom Zorom da mi pripremi sastanak s drugom Ivanom Mećarom, koji je zamjenjivao Lutvu do mog dolaska, a također i s drugom Ivom Marinkovićem, rukovodiocem Povjerenstva CK KPH za grad Zagreb i sjevernu Hrvatsku. Tako je bilo. Sastao sam se s Mećarom, a zatim i s Marinkovićem. S Marinkovićem sam se sastao na Medveščaku. U razgovoru me je upoznao s nekim stvarima koje su mi za početak rada bile potrebne. Osim toga, dao mi je da pročitam neke materijale koji su se odnosili na stanje organizacije i situacije u Zagrebu. Ja sam ga obavijestio da je sa mnom došao do sela Lukavca drug Baltić koji treba da preuzme rad s omladinom i zamolio sam ga da mu hitno pošalju nekoga ili dokumente da bi mogao ući u Zagreb. Rekao sam da je naš boravak u tom selu postao opasan, pa da sam se zbog toga i odlučio na rezervnu javku. Drug Marinković mi je objasnio da su veze na tom putu poremećene zbog toga što je drug koji ih je držao otkazao poslušnost Partiji i da će trebati uspostaviti nove veze. Marinković je poduzeo sve što treba, pa je i Baltić uskoro stigao u Zagreb, gdje smo se više puta susretali u radu.

Uskoro mi je Mećar predložio da dođem na sastanak jedne osnovne organizacije. Bio je to sastanak osnovne organizacije intelektualaca, koja je imala pet ili šest članova. Postavljali su mi mnogobrojna pitanja poslije prikaza vojno-političke situacije u zemlji i svijetu, o čemu sam opširno govorio. Jedan od njih zadužen je da me smjesti na sigurno mjesto. Tu obavezu preuzela je drugarica Anina Tompa. Nastavio sam odmah raditi i svaki dan sam imao poneki sastanak s pojedinim drugovima. Zatim smo počeli održavati sastanke Mjesnog komiteta. Stigla je i drugarica Lepa Perović, pa je i ona prisustvovala sastancima Mjesnog komiteta.

Sastav Mjesnog komiteta, kad sam došao u Zagreb za njegovog sekretara, bio je ovakav: Perica Dozet, Ivo Mećar Dugi, Marko Linarić Bobi, Janko Zrinšćak Hromi i Ladislav Parfant Umjetnik.

Krajem siječnja poginuo je Marko Linarić Bobi. Prisustvovao je jednom sastanku u Crnatkovoj ulici br. 14, u stanu Rudolfa Zvonara, člana KP. Bio je to sastanak Rajonskog komiteta. Na sastanak je upala policija. Dovela je sa sobom uhapšenog Rudolfa Zvonara u namjeri da pretresu stan. Nastala je borba između policije i drugova koji su se nalazili u stanu i probijali se kroz vrata i prozor. Marko Linarić je skočio kroz prozor. Na ulici je teško ranjen, te kasnije, nakon 10 sati, u bolnici umire. S tog sastanka je uspio pobjeći Blaž Lasić koji je bio lakše ranjen. Marko Linarić je bio radnik-monter u tvornici duhana. Živio je tada ilegalno. Bio je hrabar i marljiv partijski radnik, jedan od najboljih komunista koje sam upoznao u to vrijeme u Zagrebu. Čuli smo od liječnika koji su

mu pružali pomoć da su ga u bolnici kamuflirani policajci pokušavali nešto pitati, kada je došao svijesti, ali da nije htio govoriti.

Poslije smrti Marka Linarića, u Mjesni komitet smo kooptirali Vinka Mederala Fabijana, a zatim i Borisa Bakrača Čerkeza. Uskoro je opet došlo do teških gubitaka. To je pogibija Ivana Mećara. Poginuo je zajedno sa Stjepanom Bubanićem Elektrikom (bio je rukovodilac partijske tehnike). Oni su se 19. ožujka 1943. sukobili s policijom na Medveščaku i u toj su borbi obojica poginula na prostoru između Gregorjančeve ulice i Medveščaka.

Poslije Mećareve pogibije, poginuo je i Ladislav Parfant Umjetnik. On je upao u zasjedu policije u Boškovićevoj 19, u stanu inž. Maričića, u kojem je svojedobno bila naša tehnika. Stan Maričića i njegovu obitelj provalio je poštar Modričin. Parfant je naletio na zasjedu, upotrijebio oružje, razoružao jednog agenta, ali je pri povlačenju iz kuće poginuo na ulici 5. travnja 1943. Drug Parfant bio je radnik i radio nekad u Tvornici duhana. Bio je vrlo hrabar i kao takav sudjelovao je u akcijama oružanih grupa. U međuvremenu je Janko Zrinšćak otišao u partizane, pa smo u Mjesni komitet kooptirali Slavka Blažinu Belog. Sjećam se da smo krajem lipnja odlučili da kooptiramo u Mjesni komitet druga Bogdana Ogrizovića koji je u to vrijeme bio predsjednik NOO-a za grad Zagreb. Međutim, nije uspio prisustvovati nijednom sastanku Mjesnog komiteta, jer je neposredno iza toga uhapšen, a kasnije osuđen na smrt i obješen.

U Mjesnom komitetu bili su pretežno radnici, ilegalci. Za kretanje po gradu imali smo odgovarajuće legitimacije izrađene u našoj tehnici (Lukatela). Svi smo bili naoružani pištoljima da se možemo braniti u slučaju pokušaja hapšenja. To se vrlo često i događalo. Neki su u borbi s policijom poginuli, a neki su se uz pomoć oružja uspjeli izvući. Tako je, na primjer, Slavko Blažina pri pokušaju hapšenja u Ljubljanskoj ulici teško ranio jednog agenta, a druge je natjerao u bijeg i uspio pobjeći. To su činili i mnogi drugi ilegalni partijski radnici u Zagrebu.

Osim Mjesnog komiteta i Partije kontinuirano je radila organizacija SKOJ-a s Mjesnim komitetom SKOJ-a koji je pod sobom imao skojevske organizacije na Sveučilištu, u srednjim školama i među radničkom omladinom. Organizacije SKOJ-a bile su stalno aktivne i borbene pa je zato, kao i partijska, i organizacija SKOJ-a bila izložena jakim udarima i pritiscima policije. Tako je nekoliko puta promijenjen i obnovljen sastav Mjesnog komiteta SKOJ-a, a ubijen je na ulici sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Ivo Habunek.

Sastanke Mjesnog komiteta i Partije imali smo dosta često, uglavnom po potrebi. Najviše sastanaka smo održali u Ilici 124, u stanu fotografa Srećka Delhunija. Srećko je bio vrlo spretan, konspirativan i hrabar čovjek. Održali smo nekoliko sastanaka u prizemlju kuće u kojoj je stanovao Ladislav Parfant (Kušlanova ulica), jedan ili dva sastanka u Rendićevoj ulici u stanu jednog aktivista. Za rad Mjesnog komiteta i pojedinih drugova koji su ilegalno živjeli veliko je značenje imala spremnost građana da stave svoje stanove na raspolaganje, kako za sastanke, tako i za boravak ilegalaca. Mnogi građani su davali svoj stan, iako su znali da ih čeka smrt ili logor ako ih policija otkrije. Takvih stanova trebalo je imati više. Ilegalci su morali vrlo često mijenjati stan da ostanu nezapaženi, a i česte provale onemogućavale su upotrebu stanova koji su provaljeni. Za vrijeme svog boravka u Zagrebu promijenio sam desetak stanova. To su činili i ostali drugovi koji su ilegalno radili i živjeli u Zagrebu.

Partijska organizacija u Zagrebu bila je raspoređena i podijeljena u pet rajona. Željeznička organizacija (radionice i službe) smatrala se kao jedan rajon. Granice i nazive rajona smo često mijenjali, jer nam je to praktični rad nametnuo,

a i da se donekle policiji onemogući dešifriranje organizacijske sheme partijske organizacije.

Rajonski komiteti imali su pod sobom teritorijalne partijske organizacije i organizacije u poduzećima. Ne sjećam se broja organizacija, ali znam da ih je bilo od pet do 10 u svakom rajonu. Bile su malog sastava (tri do pet drugova). Paralelno s partijskom organizacijom bila je izgrađena i mreža odbora pod raznim nazivima. Određeno vrijeme oni su se zvali odbori Narodne pomoći, odbori Narodne fronte, narodnooslobodilački odbori. Odbori su zapravo bili grupe aktivista koji su pojedinačno imali veze s radnicima i građanima i s njima kontaktirali radi pomaganja narodnooslobodilačkog pokreta. Sva ta mreža odbora služila je kao dodir s pojedincima koji su željeli pomagati NOP i pristajali organizirano djelovati u Zagrebu ili dtići u partizane. Broj tih odbora bio je velik. Djelovali su i u poduzećima u kojima nije bilo partijske organizacije, tako da smo u svim važnijim poduzećima, odnosno tvornicama, te u pojedinim službama i strukama građana, po ulicama i blokovima kuća, imali odbore. Mjesni komitet je imao posebno organizirana mrežu za slanje ljudi u partizane, a bila je otprilike ovakva: pri Mjesnom komitetu postojao je odbor koji je držao kanale i veze kojima se moglo otići u partizane. Na tim kanalima su saobraćali kuriri od punkta đo punkta, sve do oslobođenog teritorija i pojedinih teritorijalnih i vojnih štabova. Taj je odbor imao neku svoju administraciju i evidenciju koja je imala zadatak da ljude koje prihvaća za slanje u partizane opskrbljuje ispravama i karakteristikama. One su im služile kao dokaz da ih NOP svojim kanalima šalje u partizane. Kanali su išli u svim pravcima iz Zagreba. Kako se oslobođeni teritorij pomicao oko Zagreba, tako su se postepeno prema njemu uspostavljali kanali i veze za slanje ljudi iz Zagreba u partizane. Sjećam se drugova koji su u to vrijeme (1942 — 1943) radili u tom odboru. Bili su to: Mirko Lončarec Jože, Slavko Petreković Britva, Ivica Javomik Ratko, Ivica Mučnjak Mali i dr. U tom je odboru dugo vremena vodila administraciju Timea Ožegović-Drndić. Svaki rajonski komitet imao je druga zaduženog za vezu s tim odborom. Također je i svaka osnovna organizacija imala druga zaduženog za slanje ljudi u partizane. Takva zaduženja za slanje ljudi na oslobođeni teritorij u NOV i partizane postojala su i u narodnooslobodilačkim odborima, odborima Narodne fronte, Narodne pomoći te kod omladinskih rukovodstava i organizacija. Dakle, sve i najniže organizacije imale su mogućnost da djeluju u pravcu mobilizacije i otpremanja ljudi koji žele ići u NOB. To je, uostalom, bio i jedan od osnovnih naših zadataka da se iz Zagreba omogući odlazak u partizane svakoj osobi koja to želi. Kada bi, zbog povremenih blokada na periferiji grada, bili poremećeni kanali i veze, mnogi drugovi aktivisti i građani antifašisti odlazili su i samoinicijativno u partizane. Neki su bježali pred mobilizacijom da ih ne bi mobilizirali u domobrane ili druge kvislinške ili poluvojne formacije. Osim toga, neki su aktivisti uspijevali pobjeći iz ruku policije poslije hapšenja. Bilo je slučajeva da su neki građani, koji su aktivno radili za NOP, kada bi se našli na putovanju u bližoj ili daljnjoj okolici, hvatali vezu s partizanskim jedinicama i ostali u partizanima.

Napominjem da su svi ti drugovi, došavši do partizanskih jedinica, obrazlagali razloge svog dolaska. Budući da je bila ustaljena praksa da svaka òsoba koja dolazi iz Zagreba donese i, određeni dokument (karakteristiku), svi su se ti drugovi koji su se sami javljali u NOV provjeravali preko zagrebačke partijske organizacije od koje su naknadno dobivali i potvrdu o svom radu za NOP. Razumljiva je bila takva mjera opreza, jer je neprijatelj povremeno uspijevao ubaciti svoje agente u partizanske jedinice. No, svi su oni prije ili kasnije bili otkriveni.

Osim Odbora za slanje ljudi u partizane, postojao je i odbor za slanje sanitetskog i drugog materijala na oslobođeni teritorij za potrebe NOV-a. U takvom odboru radila je dugo vremena drugarica Marija Žubrinić — Sova. Ona je uhapšena i kod nje je pri pretresu stana nađena lista na kojoj su bile adrese nekih skladišta materijala koji se povremeno podizao i slao u partizane. Zbog toga je došlo do velike provale. Sanitetski i drugi materijal slali smo na razne načine: kamionima, željeznicom i drugim vozilima u okolici Zagreba, pa i u udaljene krajeve. Što se oslobođeni teritorij više širio i približavao Zagrebu, to je masovnije i lakše bilo materijal slati. Zona oslobođenog i neoslobođenog teritorija bila je neodređena, ali dosta blizu Zagreba, pa se do njega moglo doći vozilima i pješice.

Postojao je i odbor za logore i zatvore. Naime, mnogo naših drugarica i drugova aktivista zbog ilegalne djelatnosti za NOB policija je hapsila pa ih je poslije ispitivanja i mučenja slala u logore Jasenovac i Gradiška, a znatan broj ih je bio po zatvorima u Zagrebu. Razumljivo je da je njihov fizički opstanak u logorskim i zatvorskim uvjetima bio doveden u pitanje, jer nisu dobivali ni onaj minimum hrane da bi mogli preživjeti. Partija je poduzimala sve što je bilo u njenoj moći da spasi svoje kadrove koji su u samoprijegornom radu do hapšenja pokazali svoju privrženost Partiji i narodu u borbi protiv fašizma.

Odbor za brigu o zatvorenim drugovima imao je zadatak da na osnovi prikupljenih podataka i adresa logoraša i zatvorenika koje je brižljivo skupljala partijska organizacija sve prikupljene živežne namirnice od građana, pekarskih, mljekarskih i drugih prodavaonica, upućuje po postojećim propisima drugovima u zatvorima i logorima.

Na paketima se uvijek naznačivalo kao da ih šalje bliža ili dalja rodbina, jer ih drukčije ne bi ni dobili. Neprijatelj bi, naime, osjetio da je riječ o smišljenom organizacionom radu NOP-a, odnosno Partije. U pošiljkama su bile živežne namirnice. Drugarica ili drug na čije bi ime paket stigao znao je da to njegova bliža ili dalja rodbina u nestašici hrane nije mogla poslati, pa se sadržaj paketa kolektivno dijelio. Logoraši i zatvorenici su i na taj način osjetili brigu Partije, pa im je ta činjenica davala moralnu i fizičku snagu da izdrže do konačne pobjede. U hranu su se vješto stavljale ceduljice s porukama i informacijama da drugovi u zatvoru i logorima budu u toku zbivanja u zemlji i svijetu. Sjećam se da je Boris Bakrač ispisivao takve tekstove na cigaret-papiru.

Uspostavljenim vezama dobivali smo i informaciju o stanju među drugovima u logorima i zatvorima te smo s vremenom predlagali zamjenu onih drugova za koje smo znali da su živi za zarobljene kvislinge i okupatore. Mjesni komitet je osobito brinuo o tome da se na taj način spasi veći broj drugova koji se mogu spasiti i u tome smo imali nešto uspjeha. Taj naš odbor djelovao je besprijekorno i samostalno. Potrebno je odati dužno priznanje svim onim drugaricama i drugovima koji se u tom složenom poslu nisu ustručavali ni pred najtežim posljedicama što su ih mogle zadesiti da su bili otkriveni. Ali nesalomljiva moralna snaga i požrtvovnost članova Komunističke partije, simpatizera i naroda pod vodstvom Partije dovela nas je do pobjede.

Mjesni komitet je imao i tehniku za umnožavanje propagandnog materijala. Dugo vremena je u njoj radio s geštetnerom i izbacivao materijale Stjepan Bubanić Elektrika. Bio je tramvajski radnik i hrabar komunist koji je više puta imao okršaje s policijom. Znam da je na tom zadatku bilo angažirano više ljudi. Neko vrijeme materijali su se štampali u stanu inž. Maričića, te je na tom poslu radio i njegov sin, tada omladinac, danas inženjer Siniša Maričić. Tehnika se vrlo često prebacivala iz stana u stan, a dugo je radila i u nekim skladištima drva u

Kustošiji. Sjećam se da smo se koristili jednim geštetnerom u nekom od ministarstava ustaške administracije. To je organizirao drug Krišković (bio je građevinski tehničar). U toj tehnici, koju je u stvari činio ručni geštetner, umnožavali su se materijali i koristili za partijsku organizaciju kao teorijski materijal. Umnožavan je i propagandni materijal iz naše štampe iz NOB-a koju je izdavao CK KPH i NOF na oslobođenom teritoriju. Naime, dobivali smo pojedine primjerke takve štampe pa smo važnije članke umnožavali i raspačavali u partijskoj organizaciji u kojoj je također postojala mreža zaduženja, slično onoj za slanje ljudi u partizane. Dakle, postojala je organizacija za štampanje i za rasturanje štampe po organizacijama, a sve to zvalo se tehnika.

Mjesni komitet imao je još jednu ručnu tehniku za izradu dokumenata (raznih legitimacija, formulara i propusnica). Ona nam je služila za snabdijevanje ilegalaca dokumentima te ljudi koji su odlazili u partizane i slično.

Tu tehniku su vodili Josip Lukatela Feliks i njegova supruga u svom stanu u Mikulićevoj ulici. U tom poslu oni su se toliko izvježbali da nije bilo problema u izradi bilo kojeg žiga i formulara, legitimacija i drugih potrebnih dokumenata.

Povjerenstvo CK KPH i Mjesni komitet također su imali za obavljanje raznih tehničkih poslova i međusobnih veza na raspolaganju kurirsku službu u kojoj je bilo angažirano nekoliko vrlo spretnih i hrabrih drugarica. Sjećam se nekih, kao: Anine Tompa, Ljubice Šmigmator, Dragice Broz, Ivanke Bakrač.

Mjesni komitet je organizirao i tečajeve za unutar partijsku i teorijsku izgradnju na kojima su se proučavali materijali iz »Osnova lenjinizma«, praktični i teorijski članci iz partijske prakse, neki Titovi govori i si. Te kursove je vodio prof. Drago Kmdija Emšerija. Održano je nekoliko takvih tečajeva u pojedinim grupama.

Osim spomenutih organizacija, imali smo i organiziranu obavještajnu službu. Pokušavali smo i uspijevali smo da preko povjerljivih ljudi uđemo u pojedina nadleštva, vojne kasarne i na razne punktove iz kojih smo mogli crpiti podatke kojima bismo se mogli koristiti za našu unutrašnju sigurnost ili za slanje povjerljivih i drugih dokumenata i podataka na oslobođeni teritorij. Također smo pokušavali i uspijevali nešto saznati o političkim kretanjima i strujanjima u pojedinim redovima bivših vladajućih krugova. U to vrijeme najviše nas je zanimalo vodstvoHSS-a. U tome smo postigli određene uspjehe.

Veliku opasnost i velike štete imali smo od špijuna i provokatora kojima je neprijatelj dao zadatak da otkrivaju našu organizaciju i omoguće hapšenja naših drugova. Tako je, na primjer, drug Ivo Marinković bio žrtva jednog izdajnika i provokatora Mate Rendulića koji je predao druga Marinkovića u ruke policije. Za borbu protiv takvih provokatora i špijuna i drugih opasnosti za naše ljude i organizaciju imali smo organizirane borbene grupe. Imali smo stalno pripremljenih nekoliko takvih grupa, koje smo osposobljavali u rukovanju oružjem za borbu na bliskom odstojanju. Te grupe su izvršile nekoliko prijeko potrebnih akcija.

Izvršen je napad na Hesheimera, jednog od njemačkih agenata u Željezničkoj radionici. U toj akciji sudjelovao je drug Glavati. Poslije toga otišao je u partizane i poginuo kao hrabar borac.

Zatim je izvršena akcija na ustašu Nikolu Rukavinu, koji je kao agent također djelovao u Željezničkoj radionici, pa akcija na jednog agenta iz tvornice »Herman Polak«. Ubijen je prilikom izlaska iz tvornice.

Djelovanje takvih grupa zabrinjavalo je okupatorsku i ustašku policiju pa su poslije toga slijedile represalije. Tim su grupama rukovodili drugovi Josip Preskar i Dragan Carić.

Josip Preskar poginuo je 9- ožujka 1943. u borbi s policijom kraj Petrove crkve. Bio je izvanredno hrabar i sudjelovao je u više oružanih akcija. U prosincu 1942. godine, vraćajući se s partijskog kursa koji je završio kod CK KPH na Kordunu, navratio je s jednim drugom, članom OK, u gostionicu u Lukavcu kod Merle Drageca. Dvojica ustaša pokušali su ih legitimirati. Preskar i taj drug upotrijebili su oružje, pobili ustaše i pobjegli u Zagreb.

Kod Petrove crkve u Vlaškoj ulici policija je na njega pucala i ne pokušavajući da ga uhapsi, jer su vjerojatno znali s kim imaju posla.

Karakteristično je za rad u ilegalnim uvjetima Zagreba da su svi drugovi, koji su na neki način bili angažirani i uključeni u bilo koji oblik naših organizacija, imali ilegalna imena. Svaki je sebi izmislio ime pa se nijedan drug nije nazivao pravim imenom. Poznato je da je mnogo drugova ilegalno radilo, u ratu stradalo, poginulo ili umrlo, a da im se ni do smrti, a ni do danas, nije znalo pravo ime. Konspiracija je bila takva i toliko potrebna pa smo svi izbjegavali da se raspitujemo za imena i adrese pojedinih drugova. Tako smo odgajali ljude da bi se ograničila mogućnost eventualnih hapšenja ili ako do tog dođe da se policiji onemogući i otežа otkrivanje drugova i organizacije. Velike teškoće zadavale su nam česte provale.

Tako je jedan od zadataka u Partiji i drugim organizacijama bilo obučavanje ljudi o konspiraciji, metodama rada i držanju na policiji. Vrlo često obični ljudi, služeći se tom metodom, imali su dobro držanje. Moram naglasiti da je teror policije bio vrlo žestok i jak. Nije bilo milosti, bez obzira na to da li je uhapšenik član Partije ili nije. Ako je bila utvrđena bilo kakva organizirana djelatnost (bilo da se radilo o članstvu nekog odbora, omladinske organizacije, o davanju stanova ilegalcima, raspačavanju štampe i si.), svi su suđeni istom mjerom: mučenje, logor, strijeljanje i ubijanje na policiji za vrijeme ispitivanja ili u masovnim likvidacijama na gubilištima bez suda.

Kao što sam već spomenuo, osim nekoliko mojih sastanaka s drugom Ivom Marinkovićem neposredno po mom dolasku u Zagreb, prije nego što je on pao u ruke policije, utvrđena je istovremeno i moja veza s drugaricom Lepom Perović, instruktorom Povjerenstva CK SKH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku. Sastajali smo se vrlo često, zapravo, kada bismo god zaželjeli. Vezu smo, među ostalim, uspostavljali preko osobnih kurira. Ona je prisustvovala na većini sastanaka Mjesnog komiteta. Dakle, i tako se koristila veza s Povjerenstvom CK. U našim kontaktima raspravljali smo o svim problemima u organizaciji. Ja bih je informirao o raznim pitanjima, a od nje sam primao upute političke i druge ocjene. Po potrebi smo se dogovarali o pojedinim akcijama i si. Slali smo izvještaje za CK KPH. Ne znam da li su se slali originalni izvještaji ili su se prepisivali u Povjerenstvu. Poslije slanja izvještaja dobivali smo i često pomoć od nadležnih foruma CK KPH. U tome nikad nije bilo prekida ni zastoja. Odlazio sam i u Okružni komitet za Zagreb koji je u to vrijeme bio u okolici Zagreba. Tamo je bilo pripremljeno i održano savjetovanje o prihvaćanju ljudi koje šaljemo u partizane i o drugim našim kontaktima s oslobođenim teritorijima i okolicom Zagreba.

U Zagrebu smo bili pokrenuli štampanje lista. Zvao se »Narodna borba«. Izišla su četiri broja. Prvi u ožujku 1943. godine, drugi u travnju, a treći i četvrti (dva broja za svibanj i lipanj) iste godine. Izdavao ga je Narodnooslobodilački odbor Zagreb. Sadržaj lista je bio raznovrstan, tretirao je aktualna politička

i vojnopolitička pitanja u zemlji i svijetu. Stanovništvo ga je veoma dobro prihvatilo. Međutim, zbog teškoća tehničkog karaktera (osim toga, štampa sa oslobođenog teritorija nadomještala je štampanje takvog lista u Zagrebu), odlučili smo da prekinemo njegovo dalje izlaženje. U njemu su surađivali i neki naši novinari koji su otišli zatim u partizane, kao Mahmud Konjhodžić i još neki. Za list »Narodna borba« bio je zadužen prof. Drago Krndija.

Teško je dati neke procjene i podatke o broju ljudi koji su bili organizaciono obuhvaćeni. Neosporno je da ih je bilo mnogo. Oko jedne osnovne organizacije nalazili su se matični odbori za koje su opet bili vezani pojedini odbori i pododbori. Matični odbor s ostalim odborima bio je vezan za rajonski komitet ili rajonski odbor. Osim tih odbora bilo je individualno vezanih ljudi za pojedine naše drugove koji su na njih utjecali. Po mom sjećanju broj članova Partije kretao se od 100 do 150 u pojedinim razdobljima.

Politički utjecaj naših organizacija i ideja NOP-a u narodnim masama Zagreba bio je zaista velik. Taj utjecaj odražavao se u snažnom antifašističkom raspoloženju i masovnom opredjeljivanju građana za NOB. To se očitovalo u stalnom porastu i spremnosti Zagrepčana da se angažiraju u organiziranom radu i spremnosti da se pridruže NOP-u i da se oružjem bore za oslobođenje zemlje, pa su sve masovnije odlazili u jedinice NOV-a, ostavljajući svoje obitelji u Zagrebu čime su one bile izložene represalijama policije.

Kad je riječ o političkom utjecaju i masovnom opredjeljivanju građana za NOP, treba još imati na umu da je u tom razdoblju (od jeseni 1942. do jeseni 1943. godine) nastupila velika prekretnica na svim frontovima drugoga svjetskog rata. U toj godini su počele velike pobjede saveznika nad fašističkim silama.

Na Istočnom frontu Hitlerove armije su poražene kod Staljingrada. Prisiljene na povlačenje i defenzivu na cijeloj fronti, gubile su jednu bitku za drugom. U Africi je bio potpuni poraz Romelovih snaga. Italija je izbačena iz stroja. Jedinice NOV-a oslobađaju širom Jugoslavije velike teritorije, velika mjesta i gradove. U okolici Zagreba, u Posavini, Zagorju, Zumberku, operiraju velike jedinice NOV-a: bataljoni i brigade, o kojima se u Zagrebu sve čuje i zna. Zagrepčani na razne načine doznaju sve o stanju na frontovima. Ne vjeruju ustaškoj propagandi koja svakodnevno ponavlja laži o potpunom uništenju partizana. Zagrepčani slušaju slobodnu Jugoslaviju i druge radio-stanice. Procjenjuju stanje na frontovima, vesele se pobjedama NOV-a. Raste i učvršćuje se vjera u pobjedu. Rastu simpatije za NOB.

Za sve veće i brojnije opredjeljivanje građana za NOB osobito je važno sudjelovanje velikog broja građana Zagreba u partizanima. Do tada je bilo već nekoliko tisuća Zagrepčana u partizanima.

Nesumnjivo je, da su se mase Zagrepčana opredjeljivale za NOP pod utjecajem raznih objektivnih i subjektivnih faktora, očiglednih činjenica, informacija i saznanja, a posebno pod utjecajem ljudi koji su organizirano radili za NOP u Zagrebu. Njihov utjecaj dolazi iz njihovog osobnog djelovanja i primjera, iz povjerenja pojedinaca s kojima dolaze u dodir.

Usmena riječ organiziranih ljudi u ilegali Zagreba, izrečena u povjerenju znancima, imala je čarobnu moć, moć političkog utjecaja, ohrabrenja i jačanja vjere u pobjedu NOP-a.

Veliko značenje za masovno opredjeljenje Zagrepčana za NOB imalo je i postojanje velikog broja radnika i službenika koji su prije rata pripadali naprednom radničkom i sindikalnom pokretu u kojem su stekli značajna politička iskustva i antifašističko raspoloženje pod utjecajem Komunističke partije Jugosla-

vije. Zatim, postojanje znatnog broja studentske i radničke omladine koja je također u godinama prije rata bila pod utjecajem Komunističke partije, SKOJ-a i radničkog pokreta.

U kolovozu 1943. godine došlo je do promjena u sastavu Mjesnog komiteta. Slavko Blažina otišao je u partizane. Ja sam obolio, pa je dužnost sekretara u Mjesnom komitetu preuzeo Dragan Carić. U rujnu sam izišao iz Zagreba.*

* Iz zbornika sjećanja ***Zagreb 1941 —1945,*** »Spektar«, Zagreb, 1972. Autorizirano i nadopunjeno za ovaj Zbornik.

Inž. Boris Bakrač

NE SMIJEMO IH ZABORAVITI

Ljubav za slobodu i bolji život — Povjerenje i odanost Komunističkoj partiji — Zagrepčani su davali za pokret i vlastite živote

U vrijeme dolaska Ive Marinkovića u Zagreb, u listopadu 1942, bio je ovaj sastav MK KPH grada Zagreba: Lutvo Ahmetović politički sekretar, Ivan Mećar Dugi, organizacioni sekretar, i članovi komiteta: Janko Zrinšćak Hromi i Dragan Carić Ozren. Mjesec dana kasnije stigli su u Zagreb Perica Dozet, Lepa Perović i Milutin Baltić. Nešto prije njihova dolaska Lutvo Ahmetović i Janko Zrinšćak odlaze u partizane, a Carić na rad pri Povjerenstvu CK KPH u Zagrebu.

U novom MK u prosincu 1942. bili su: Perica Dozet, politsekretar, Ivan Mećar, organizacioni sekretar i članovi Nemčić, Oficir, grafičar, i Marko Linarić Bobi, monter iz tvornice duhana. Posljednja trojica su održavala veze sa sekretarima šest rajonskih komiteta.

U veljači 1943. ubijen je član MK Marko Linarić Bobi u Crnatkovoj ulici pri dolasku na sastanak jednog RK. Nekako istovremeno uhapšen je i Oficir u Primorskoj ulici s neispunjenim legitimacijama i osuđen je na logor. Poslije toga kooptirani su u MK novi članovi: Ladislav Parfant Umjetnik, radnik, Vinko Mederai Fabijan, radnik, i Boris Bakrač Čerkez, intelektualac. Istovremeno MK stvara novo rukovodstvo udarnih grupa u sastavu: Josip Preskar Boltek, tvornički radnik, kao komandant, i Dragan Carić, intelektualac, politkomesar. Oni rukovode udarnim grupama. U ruke policije 9. veljače 1943. pao je Ivo Marinković na vezi s provokatorom Matom Rendulićem, radnikom iz Željezničke radionice.

U ožujku 1943. sastavljen je novi MK: Perica Dozet, Vinko Mederai Fabijan, Boris Bakrač Čerkez i novi član Slavko Blažina Beli, postolarski radnik, a u srpnju, umjesto Belog, koji odlazi u partizane, dolazi Marko Miličić Ernest, elektromonter iz Električne centrale.

U kolovozu 1943. ponovo je izmijenjen MK. Zbog bolesti Perice Dozeta politički je sekretar tada Dragan Carić, a Vinko Mederai Fabijan organizacioni sekretar. Članovi su Boris Bakrač i Marko Miličić. U rujnu, kada Bakrač odlazi

u partizane, na njegovo mjesto dolazi Vlado Hus, elektromonter Električne centrale.

Zbog reorganizacije Narodnog fronta i osnivanja Mjesnog odbora NF za Zagreb MK se proširuje u studenome 1943. Tada članovi MK postaju Ivan Darović Andrija, činovnik, i »Luka« (trgovački pomoćnik kod Grivičića, prezime ne znamo). U siječnju 1944. u MK ulazi još Ruža Crnković Olga koja je ujedno u Mjesnom odboru AFŽ za Zagreb.

Potkraj prosinca 1943. odlazi Lepa Perović u partizane, a na njezino mjesto za instruktora dolazi u Zagreb Decembar, Milan Mišković do tada sekretar OK Brod, koji ostaje do svibnja 1944, kada na njegovo mjesto dolazi Šaban, Norbert Veber. U ožujku odlaze u partizane Fabijan i Ozren. Novi sastav MK je ovakav: Andrija, politsekretar, Luka, orgsekretar, Emest, Vlado Hus i Olga. Osim Vlade Husa, koji je otišao u partizane, i Emesta, kojeg su ubili agenti u travnju 1944. u Žerjavićevoj ulici, svi ostali padaju u ruke policije u travnju 1944.

Grad je bio sve vrijeme okupacije podijeljen na pet-šest rajona (prema vremenskim razdobljima s obzirom na padove, provale itđ.), a posebno je bila obuhvaćena Željeznička radionica i posebno vojska — domobrani, protuavionci, civilna zaštita i si. Svaki rajon imao je svoj RK sa sekretarom i dva-tri člana komiteta (već prema padovima i potrebama organizacije) koji su obuhvaćali od tri do sedam ćelija u svakom rajonu. To su bile tvorničke i ulične ćelije svaka sa četiri do osam članova KP, a broj ćelija pojedinog RK ovisio je o terenu. Trnje, Trešnjevka, Gornja Ilica, gdje ima dosta tvornica itđ., imali su više ćelija. Ukupni broj članova KP kretao se od srpnja 1942. do ožujka 1944. godine od 80 do 120 članova KP.

Partijsku i frontovsku štampu dobivali smo prilično točno, obično jedanput mjesečno s oslobođenog teritorija. Ako bi bilo manje primjeraka, mi smo taj materijal umnožavali, tako da je partijsko članstvo, a preko njega i antifašisti, bilo informirano o razvoju NOB-a.

Za ideološku izgradnju partijskog kadra počeli su potkraj 1942. partijski kursovi. Proučavala se Historija SKP(b), »Osnovi lenjinizma«, »Istorija KPJ« itd. Te su kursove prošli uglavnom članovi MK i RK. Kursove je održavao Drago Krndija i u toku 1943. završilo je kurs otprilike 20-30 drugova.

Mjesni komitet SKOJ-a, nakon reorganizacije u proljeće 1943. godine, imao je tri rukovodstva: radničko, srednjoškolsko i studentsko. Broj članova SKOJ-a kretao se od 50 do 100. Često manje nego članova Partije. A ta uskoća organizacija bila je karakteristična za partijski rad s omladinom, odnosno sa SKOJ-em. Jedan član MK KPH Zagreb bio je zadužen za SKOJ, veza sa sekretarom MK SKOJ-a. Istodobno je u toku 1943. J)io u Zagrebu povremeno instruktor PK SKOJ-a za Hrvatsku Milutin Baltić Željko.

Do reorganizacije u studenome 1943. postoje narodnooslobodilački odbori kao početna faza mobilizacije masa i obuhvaćanja simpatizera NOB-a. Organizaciona shema je kao kod partijske organizacije. Mjesni odbor NOO sa pet-šest kotarskih odbora. Zadaci su bili: skupljanje lijekova, obuće, odjeće, mobilizacija za NOB, davanje stanova ilegalcima, skupljanje Narodne pomoći obiteljima uhapšenih, ubijenih i boraca NOV-a i si.

Predsjednik prvog MNOO Zagreba bila je Marija Žubrinić Sova, agronomka. Poslije pada Marije Žubrinić, predsjednik MNOO bio je Bogdan Ogrizović.

U studenom 1943. osniva se MONOF za Zagreb s istim zadacima i istom organizacionom shemom, a ovakva sastava: Ivan Darović Andrija, tajnik,

Ive Mihovilović, novinar, predsjednik, Zvonko Kavurić, inženjer, Edo Babić, inženjer, Dragan Carić i vjerojatno još dva druga čijih se imena ne sjećamo.

Taj odbor (osim Carića), koji je u ožujku 1944. otišao na rad pri Povjerenstvu CK KPH za Sjevernu Hrvatsku, kompletni pada u ruke policije.

Antifašistički front žena imao je MO sa tri rukovodstva i to za domaćice, radnice i činovnice od kojih je svaki imao svoje odbore po ulicama i poduzećima. Zadaci su bili okupljanje žena i organiziranje raznih akcija, naročito po trgovima pri dijeljenju hrane. Treba naglasiti akciju kad naše aktivistkinje pokreću žene u »redovima« na proteste protiv skupoće (sjećamo se dvaju slučajeva, i to na tadašnjem Iličkom i Kvatemikovom trgu).

Od proljeća 1943. do kolovoza iste godine predsjednica MO AFŽ bila je Anina Tompa Mamica, profesorica. Nije nam poznato tko je bio od kolovoza do listopada 1943. Znamo da je od listopada 1943. pa do svog pada u travnju 1944. predsjednica Mjesnog odbora AFŽ bila Ruža Crnković Olga, žena tramvajskog radnika.

U svim izvanpartijskim organizacijama bilo je obuhvaćeno oko 5000 drugova i drugarica. To je broj čvršće obuhvaćenih sastancima, uličnim vezama itd., ali bilo je još mnogo »divljih« veza na oslobođeni teritorij i međusobnih potpomaganja izvan naše evidencije.

Oblici rada partijske i izvanpartijskih organizacija bile su postavljene na strogo ilegalnu osnovu, tj. povezivanje simpatizera po uličnim odborima NOF koji se međusobno ne poznaju, osim, jasno, u tvorničkim odborima gdje su se aktivisti poznavali međusobno.

Dnevne veze su bile u ugovoreno vrijeme, u određenoj ulici, dolaskom u susret i kontrolnim sastankom u drugo ugovoreno vrijeme u slučaju ne sretanja (zakašnjenja, zračne uzbune i dr.).

Na taj način imali smo uvid u padove i događaje na terenu u toku dana.

Tjedni sastanci, a kod NOF i u dva tjedna, održavali su se u stanovima koje su pronalazili članovi ćelije, odnosno drugi aktivisti u svome krugu, ali nikako u svom vlastitom stanu.

Ulazak na sastanak i izlazak sa sastanka utvrđivao se točno, u određeno vrijeme, s razmakom od 5 do 10 minuta, s tim da najodgovorniji drug dolazi posljednji odnosno odlazi prvi.

Na dnevnom redu sastanaka obično su bili politička situacija i organizacioni problemi.

Sastancima su prisustvovali vrlo često drugovi iz viših foruma, osim za vrijeme hapšenja širih razmjera, kada su se na određenom terenu održavale samo ulične veze.

Strogo se upozoravalo da drugovi ne prave bilješke, da nemaju papirića po džepovima, da samo u nužnoj potrebi imaju kod sebe kompromitirajući materijal. Najnužnije je trebalo šifrirati, a adrese, imena i mjesta sastanaka morala su se pamtiti.

U slučaju hapšenja zabranjeno je bilo ostalim članovima ćelije, odbora, komiteta i si. da spavaju kod kuće i da idu na posao.

U slučaju šireg razmaha provale trebalo ju je najhitnije presjeći, tj. skloniti ugrožene u ilegalnost ili otpremiti u partizane.

Pri ulasku u stanove drug koji daje stan mora biti prvi u njemu i imati ugovoreni znak na prozoru. Na primjer: zastor na pola visine, ili polovicu prozora otvoreno, postaviti teglu sa cvijećem i slično.

Ponašanje na ulici, a naročito na »vezama«, bilo je ovakvo: ne gledati stalno i nervozno na sat, ne dolaziti ni prerano ni prekasno, nego točno, i samo proći ulicom na ugovorenom pravcu, bez vraćanja u protivnom smjeru, paziti na »rep«, prelaziti preko velikih trgova i pustih ulica radi provjere o ne praćenju, a u slučaju praćenja uskakati u tramvaje i mijenjati nekoliko tramvaja, ne »nanizati veze« niti zakazivati nekoliko sastanaka u kratkim vremenskim razmacima. Tjedno mijenjati dijelove grada za ulične sastanke da se ne upadne u oči agentima koji su bili rajonirani po ulicama a često i promatrali kretanje iz stanova koje je policija iznajmljivala (»bunkeri« ustaških agenata). Ne predavati pakete na ulicama nego u kućnim vežama ali da drugovi ne ulaze zajedno nego u razmaku. Mijenjati odijela, šešire, puštati i brijati brkove, nositi naočale i si. Cèsto, a naročito nakon provala, mijenjati konspirativna imena da policija ne bi mogla povezati da je riječ o istoj osobi. Materijale u većim količinama prenositi u vrijeme kada je početak ili svršetak posla u uredima, tvornicama, tj. kad ima mnogo ljudi po ulicama. Izbjegavati ulične sastanke u blizini vojnih i policijskih ustanova.

Sve to, uz niz drugih detalja, bio je nužan uvjet za uspješan rad u razdoblju stroge ilegalnosti. Bio je to nepisani zakon kojega su se aktivisti morali pridržavati, jer je samo takav način rada mogao sačuvati organizaciju. Taj i takav način rada omogućio je zagrebačkoj partijskoj organizaciji i u tom teškom razdoblju relativno znatne uspjehe.

U tome treba spomenuti i redovito preštampavanje partijske štampe.

S oslobođenog teritorija dobivali smo po nekoliko primjeraka letaka, proglasa, biltena, listova, novina ili brošura koje smo onda umnožavali. Velik broj ljudi čitao je taj materijal, jer su ga često pojedini simpatizeri i aktivisti i dalje umnožavali ili ga čak prepisivali i rukom.

Izlazio je »Vjesnik« organ NOF-a grada Zagreba koji je izišao u devet ili 10 brojeva s tiražom od 100 do 400 primjeraka. Naši aktivisti su precrtavali vojničke karte (sekcije) koje smo slali na oslobođeni teritorij. »Osnove* lenjinizma« smo izdali u 100-120 primjeraka. Prepisane su i umnožene pojedine glave »Historije SKP(b)«.

Postojala je savršena izrada legitimacija, propusnica, vojnih isprava pa čak i pasoša za inozemstvo, čime se bavio Josip Lukatela, koji je imao vezu direktno na jednog člana MK. Taj rad olakšavao je kretanje ilegalcima, svim privremeno ugroženim drugovima i olakšavao prebacivanje u partizane.

Štampanje letaka npr. za 1. maj 1943. Pošto je, međutim, pala štamparija, bila je tada zabranjena akcija u vezi s rasturanjem letaka, jer je bilo jasno da je akcija provaljena. Leci su ipak podijeljeni u rajonu Trešnjevka »jer kako bi trešnjevačka republika ostala bez prvomajskih letaka«.

U razmnožavanju ilegalnog materijala koristili smo se različitim mogućnostima. Osim naših ilegalnih tehnika, to su bile često razne ustanove i slično. Tako se »Vjesnik« štampao u jednoj kancelariji na Srebrnjaku, a da ni vlasnik za to nije znao. »Osnove lenjinizma« su se štampale u ustaškom ravnateljstvu javnih radova, na ustaškim matricama, papiru i gestetneru i u tome je sudjelovao gotovo čitav jedan manji odsjek toga ravnateljstva. Civilna zaštita na Ksaveru upotrebljavala se kao naša kancelarija, gdje su se pojedine stvari preštampavale i precrtavale.

Naše udarne grupe vršile su likvidacije ustaških agenata, npr. pred Tvornicom »Polak«, u Istarskoj, Branimirovoj, Heinzelovoj, Vrbaskoj ulici itd. Podizali su moral u redovima naših simpatizera, a izazivale pomutnju i strah u

redovima ustaških plaćenika. Koliki je strah kod njih zavladao u povodu akcija naših udarnih grupa najbolje se vidi po tom što se u to doba uopće više nisu usuđivali hapsiti naše drugove, nego su im na ulici pucali s leđa. Tako je poginuo Josip Preskar Boltek, komandant udarnih grupa, Marko Miličić, član MK, Ivica Habunek, sekretar MK SKOJ-a, Ladisalav Parfant, član MK i drugi.Kompromisa u toj borbi nije bilo. S ustašama i gestapovcima govorilo se pištoljima i bombama.

U čitavom tom radu, koji kao što se vidi, nije bio ni malen i beznačajan, koji je držao u napetosti i golemi policijski, ustaški aparat, sudjelovao je, osim aktivista, i velik broj zagrebačkih građana, simpatizera, uglavnom iz redova radničke klase, koji su često i preko svojih snaga davali za pokret sve pa i vlastiti život. Oni često, osim ljubavi za slobodu, za bolji život, osim bezgraničnog povjerenja i odanosti KPJ nisu imali drugog oružja. Međutim, baš ta ljubav, to povjerenje u KPJ stvaralo je od njih heroje koji su ginuli za stvar radničke klase, za stvar socijalizma. Neki od njih su i danas za nas nepoznati i naša je dužnost da ih nikad ne zaboravimo.*

•IHRPH, MG-12/VI, 50.

Dr Josip Hrnčević

U OKUPIRANOM ZAGREBU 1943.

U lipnju 1943. godine, dok smo bili u Slavoniji, saopćila mi je Anka Berus da me Centralni komitet upućuje na partijski rad u Zagreb i da se pripremim za put. Zadatak sam primio s razumljivim uzbuđenjem: s jedne strane, bio sam svjestan uz kolike je opasnosti povezan, a s druge poticala me želja da baš u Zagrebu, u neposrednoj blizini ustaške policije i Gestapoa, učinim nešto značajnije za Partiju i narodnooslobodilački pokret.

Pred Zagreb sam stigao potkraj srpnja ili početkom kolovoza. Situacija na terenu oko Zagreba bila je u to vrijeme vrlo povoljna: tu je aktivno djelovao Kotarski komitet KPH za Zagrebački kotar. Sekretar komiteta bio je Rudo Gluhak Vlado; koliko se sjećam bio je iz Podsuseda, po zanimanju krojač, a među svim drugovima vrlo omiljen. Osim komiteta, u većem broju sela postojale su partijske, skojevske i frontovske organizacije, djelovali su i narodnooslobodilački odbori, a gdje takvih organizacija nije bilo, svuda bi se našli simpatizeri i aktivni suradnici. Bile su tu i nase udarne partizanske grupe, kojima je rukovodio Kotarski komitet.

- Te su grupe vršile akcije u predgrađima Zagreba, a odvažniji članovi tih grupa upadali bi i u grad. Pri tom valja istaći da su i u gradu postojale naše udarne grupe, koje su, također pod rukovodstvom partijske organizacije, vršile diverzije i druge akcije. Osobit im je zadatak bio da likvidiraju najopasnije agente. Rvanje s neprijateljem, i u gradu i na terenu oko Zagreba, bilo je vrlo napregnuto, naročito s agentima ustaške policije, koji su na sve načine pokušavali prodrijeti u naše redove.

Po dolasku u okolicu Zagreba, ili još negdje u Slavoniji, doznao sam da će sa mnom u Zagreb poći i drugovi Slavko Janić, komandant Moslavačkog partizanskog odreda i Stipe Ugarković. Naš je zadatak bio da pojačamo političko rukovodstvo u Zagrebu, koje je nakon hapšenja Ive Marinkovića i provala u partijskoj organizaciji bilo oslabljeno. Dok smo se pripremali za ulazak u Zagreb —

trebalo je nabaviti prikladna odijela, legitimacije, vojničke isprave itd. — došla je iz grada na sastanak s nama drugarica Lepa Perović-Žina. Ona je već dulje vrijeme prije toga djelovala u Zagrebu kao ilegalan partijski radnik i u tom pogledu stekla veliko iskustvo. Lepa nas je upoznala sa situacijom i načinom kretanja u gradu, a od nje smo dobili i potrebne isprave koje je izradila naša partijska tehnika u Zagrebu. Ja sam dobio legitimaciju »Hrvatskih državnih željeznica«, koja je glasila na ime Matije Šarčevića, željezničkog kontrolora VII. činovničkog razreda (izvorna legitimacija nalazi se u Muzeju revolucije u Zagrebu). Prije nego što smo ušli u grad, održali smo s Lepom još jedan sastanak na kojem smo zaključili da Stipe ne dolazi u Zagreb, jer ga je ondje poznavalo mnogo ljudi, pa je postojala ozbiljna opasnost da padne u ruke policiji.

Oko 20. kolovoza ušli smo u Zagreb. Pred nas je izišao Dragutin Čoklica, s kojim sam se otprije dobro poznavao. Trebalo je da prijeđemo mitnicu u Dubravi, ali je Čoklica u posljednji čas predložio da prođemo preko dvorišta Poljoprivrednog fakulteta kod Maksimira, u kojem je tada bila stacionirana jedna ustaška ili domobranska konjička jedinica. Ocijenili smo da je prolaz tuda sigurniji nego preko mitnice, gdje su uvijek vršljali ustaški agenti. I zaista, prošli smo mimo stražara, a da nas nitko nije ni legitimirao. Ali tek što smo ušli u Maksimir, opazi nas jedan seljak, koji je bio naš simpatizer i s kojim se Slavko upoznao dok smo se pripremali da uđemo u grad. Seljak, sav iznenađen, upita Slavka: »Kud idete, drug pukovnik?« Dadosmo seljaku znak da šuti i požurismo za Čoklicom. Kasnije smo od druga Vida Novaka doznali kako se među našim simpatizerima govori da su u grad ušla dva partizanska pukovnika! To nam, naravno, nije bilo osobito ugodno.

Situacija u gradu bila je povoljna: usprkos provalama, u gradu je aktivno djelovala partijska organizacija, koja, doduše, tada nije bila mnogobrojna (ona je, koliko sam bio obaviješten, u to vrijeme, nakon provala, imala oko 75 članova), ali se oslanjala na široku mrežu organizacija: SKOJ-a, AFŽ-a i na mnogobrojne grupe simpatizera i suradnika. Velik hroj ljudi davao je i skupljao pomoć za partizane u lijekovima, novcu i drugome. Predosjećala se kapitulacija Italije, u redovima neprijatelja nastupila je demoralizacija; može se reći da je sve, osim najužeg kvislinškog aparata, bilo za partizane. Ljudi su otvoreno izražavali svoje simpatije za narodnooslobodilačku borbu. Sve veći broj naših pristaša odlazio je u partizane. Postojali su brojni kanali kojima su partijske organizacije upućivale ljude u partizane, što je i bio jedan od njihovih osnovnih zadataka. A mnogi su odlazili i mimo tih veza. Ali je i ustaška policija postala budnija. Na sve moguće načine pokušavala je otkriti naše partijske i druge političke organizacije; osobito je tragala za ilegalnim partijskim radnicima, čije je djelovanje dobro osjećala. Događalo se da je naš drug, koga je policija pozvala da se legitimira, jednostavno, umjesto legitimacije, izvadio pištolj i na mjestu ubio agenta. Sada su i policijski agenti, umjesto da čovjeka legitimiraju, odmah na nj pucali, obično u leđa. Bilo je to pravo rvanje na život i smrt.

Život ilegalnih partijskih radnika u Zagrebu bio je pun opasnosti. Svaki od nas imao je bar dva stana, u koja bi se sklanjao. Ja sam se sklanjao kod porodice Čoklica na Velikom Bukovcu i kod porodice Kolarec u Kučerinoj ulici na Trešnjevci. Te su obitelji za sve vrijeme okupacije primale ilegalfe; velik broj drugova je kod njih stanovao ili se preko njihova stana dalje prebacivao, pa ipak su ta prebivališta partijskih radnika ostala neotkrivena za sve vrijeme rata. Te i mnoge druge porodice imaju velike zasluge za razvijanje ilegalnog političkog pokreta u Zagrebu. Mi ilegalci bili smo u vezi s kretanjem po gradu i ugovaranjem i odr-

žavanjem sastanaka podvrgnuti posebnim pravilima konspiracije. Na primjer, prije nego što bismo ušli u neki stan, trebalo je provjeriti da li su zavjese na prozoru ili lonac sà cvijećem postavljeni onako kako je bilo dogovoreno. Ako nisu bili postavljeni na dogovoreni način, bio je to znak da su u kući policijski agenti, odnosno da je stan pod njihovom prismotrom. Za kretanje po gradu najviše smo se koristili tramvajem, i to u vrijeme kad se na ulici i u tramvaju nalazilo najmanje ljudi koji bi nas mogli prepoznati. Za vrijeme vožnje trebalo je stajati na prednjoj platformi, tako da možemo promatrati tko je u kolima i na usputnim stanicama. A kada bismo opazili nešto sumnjivo, trebalo je iskočiti iz tramvaja, i to po pravilu kada tramvaj krene.

Lepa Perović je nakon odlaska iz Zagreba na oslobođeni teritorij detaljno opisala način rada, života i kretanja ilegalaca u Zagrebu za vrijeme okupacije. Pošto smo ušli u grad, održali smo sastanak, na kojem su, osim nas dvojice, bili prisutni Ivan Krajačić Stevo i Lepa. Sastanak je održan u Cokličinom stanu, a govorilo se o našim zadacima. Ja sam, za početak, imao da se povežem s Franom Frolom i da radim na formiranju NOO-a za grad Zagreb. Frane Frol bio je predviđen za predsjednika tog odbora, ali je baš u to vrijeme bio pozvan na oslobođeni teritorij. Osim toga, trebalo je da održavam vezu i s nekim ljudima iz vodstva HSS (s Augustom Košutićem i Ivanom Farolfijem). Preko jednog našeg simpatizera uspostavio sam vezu s Farolfijem, ali se brzo ustanovilo da Farolfi nije naš simpatizer, da on želi samo ispitati naše stavove i mišljenja. Imao sam da se povežem i s nekim višim mornaričkim oficirima, koji su se na riječima izjašnjavali za partizane. Jedan od te gospode, kad sam ga potražio u stanu, nije me htio primiti. Moj je zadatak bio i đa održavam veze s pojedinim drugovima koji su radili za našu obavještajnu službu. Naravno, i sam sam trebao pronalaziti nove ljude i veze. Preko dra Zlatka Mrkše uspostavio sam vezu s domobranskim pukovnikom Ivanom Babićem, koji je, navodno, bio intimus njemačkog komandanta Horstenaua (Babić je kasnije avionom prebjegao Anglo-Amerikancima u Italiju). Otvorile su se mogućnosti da uspostavim i neke veze koje su se pružale do ljudi iz Pavelićeve okoline. Iz tih sam krugova doznao da su neki od njih, videći da Hitlerova lađa tone, postali »nezadovoljnici«, i da traže kontakt s Anglo-amerikancima. Takvima su pripadali, na primjer, Vokić i Lorković, koji su kasnije, 1944. godine, navodno pripremali neki puč protiv Pavelića pa ih je on dao strijeljati. Ukratko: preda mnom je stajalo dosta široko područje političkog rada, i to vrlo zanimljivoga.

Slavko Janić imao je zadatak da od Mjesnog komiteta primi i dalje razvija veze s grupama domobranskih oficira, kakve smo imali u svim rodovima domobranskih jedinica, da od njih prikuplja podatke o planiranim vojnim akcijama i kretanju neprijateljskih jedinica i da o tome obavještava Glavni štab. Pripremao je pojedine grupe domobranskih oficira i za odlazak u partizane i radio na prebacivanju oružja do kojeg se dolazilo pomoću spomenutih veza. Kasnije mi je Slavko pripovijedao da je imao i zadatak da uspostavi radio-stanicu, preko koje je trebalo da Glavnom štabu naših jedinica u Hrvatskoj šalje vojne i druge podatke, dobivene od veza što smo ih imali u domobranskim komandama. Ukratko, njegov je zadatak bio da radi po vojnoj liniji.

Pošto su «mu agenti bili za petama, odlučeno je da se Slavko što prije vrati na oslobođeni teritorij. Drago Ćoklica i Raul Fuks su ga automobilom prebacili u Šumećane. Usput su, kako su mi pripovijedali Slavko i Čoklica, manje strahovali od ustaša, nego od toga da ne naiđu na neku našu partizansku zasjedu, jer bi ona lako mogla otvoriti paljbu na automobil, ne znajući, naravno, tko je

u njemu. Poslije toga ostao sam na radu u Zagrebu još desetak dana. Postojali su svi izgledi da razvijem neke nove veze, naročito one blizu Pavelićeve okoline, ali sam dobio poruku da pođem u Moslavinu. Na izlasku iz Zagreba, u Resniku, Lepa i ja iznenada naiđosmo na grupu od oko 50 ustaša. Pomislio sam — gotovo je, no mi ih spretno mimoiđosmo, a da nas nisu ni zaustavili. Tako sam u Zagrebu bio samo mjesec dana. Istovremeno je i Lepa pošla na jedan sastanak u Moslavinu, ali se kasnije vratila da nastavi rad u Zagrebu.*

* ***četrdeset godina,*** Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga sedma, »Kultura«, 1971, Beograd.

•Josip **Gugo**

KONTINUIRANI RAD PARTIJSKE ĆELIJE

četrnaest odbora Narodne pomoći — Prvi Narodnooslobodilački odbor za VI rajon — Aktivisti Tvornice duhana

Budući da sam kao auto-mehaničar ostao bez posla u Kninu u poštanskoj auto-radionici, otišao sam u Beograd i zaposlio se u Državnoj markamici kao mašinobravar.

Stanovao sam s jednim naprednim studentom. On je politički utjecao na mene. Govorio mi je o slabostima buržoaskog sistema, o teškim socijalnim i mnogim gorućim problemima. Naglašavao je da vladajuća klasa nastoji očuvati kapitalistički sistem nasiljem, hapšenjem i slanjem na robiju aktivista revolucionarnog radničkog pokreta, da bi na taj način suzbila djelatnost Komunističke partije Jugoslavije čiji je cilj da revolucijom zbaci vlast kapitalista i da izgrađuje novo socijalističko društvo. Otvorio mi je horizont i ja sam shvatio da je moj put — pristupanje revolucionarnom radničkom pokretu pod vodstvom Partije i bez sustezanja sam se u njega uključio. U svojoj instituciji postao sam član URSS-ovih sindikata i član odbora za skupljanje Crvene pomoći. Sudjelovao sam u svim akcijama za pomoć narodnoj vlasti u Španjolskoj, koja je vodila neravnopravnu borbu protiv pobunjenog fašističkog generala Franca koga su otvoreno pomagali Hitler i Mussolini svojim oružanim snagama.

Kad su fašističke zemlje napale i našu zemlju u proljeće 1941. godine, ja sam nakon bombardiranja Beograda otišao u svoje rodno mjesto kod rodite-

[1]ja-

Početkom lipnja 1941. godine došao sam u Zagreb i zaposlio se kao mašinobravar u Tvornici duhana. Radnicima sam emotivno pričao, budući da sam ocijenio da su antifašisti, o zlodjelima ustaša u Kninu nad srpskim življem. U grupi radnika koji su me slušali bio je i Marko Linarić, mašinobravar. On se zainteresirao za moju političku opredijeljenost, pa kad sam mu rekao da sam bio član URSS-a i član odbora Crvene pomoći vidio sam da je bio zadovoljan što sam bio aktivist revolucionarnog radničkog pokreta. Odmah mi je povjerio da u

tvornici postoji Odbor Narodne pomoći i ako želim da mogu stupiti u njega. Odgovorio sam mu da to želim, pa me je povezao s drugovima. U tom odboru su bili: Josipa Popelar, Nikola Brusić, Mara Horvat, ja i još jedan drug i drugarica čijih se imena više ne sjećam. Nakon mjesec dana od tog odbora stvorena su dva — jedan za muškarce, a drugi za žene. Na prijedlog Marka Linarića i Josipe Popelar postao sam pročelnik odbora za muškarce, a Mara Horvat za žene.

Ostao sam mjesec dana na čelu tog odbora. Zatim mi je u rujnu 1941. godine Marko Linarić, koji je imao pseudonim Bobi, rekao da odbor u tvornici predam Nikoli Brusiću, a mene je uključio u Matični odbor današnje općine Crnomerec. U njemu su bili: Josipa Popelar Crna, Lastavica, Vjekoslav Brlek Krivi i ja. Kao član Matičnog odbora bio sam zadužen da rukovodim i održavam vezu sa svim pročelnicima odbora na terenu, kojih je bilo četrnaest.

Tvomičko-radioničjt'i odbori su bili u:

1. Tvornici duhana,
2. Tvornici braće Sevčik,
3. Vojnoj odjeći,
4. Domaćoj tvornici rublja,
5. Oficirskoj zadruzi,
6. Željezničkoj pružnoj radionici kod Zapadnog kolodvora,
7. Bravarskoj radionici (na uglu Blajvajsove i Vodovodne ulice).

Ulični odbori su bili organizirani u ovim ulicama:

1. Ljubljanskoj ulici (sada Ulica braće Oreški),
2. Prilazu braće Filipović,
3. Primorskoj,
4. Medulićevoj,
5. Kačićevoj,
6. Dugom dolu (bio je vezan^ za naš rajon),
7. Protuavionskoj jedinici na Čmomercu (neko je vrijeme bila vezana za naš rajon).

Glavni zadaci odbora Narodne pomoći u to vrijeme su bili:

— prikupljanje novčanih sredstava
— prikupljanje sanitetskog, tehničkog i drugog materijala za potrebe partizanskih jedinica
— pronalaženje stanova za smještaj ilegalaca
— raspačavanje letaka i druge ilegalne štampe
— nabavljanje propusnica za odlazak kompromitiranih drugova iz Zagreba
— prikupljanje kancelarijskog materijala
— podizanje revolucionarne svijesti radnika i stanovništva uopće, praćenje uspjeha narodnooslobodilačke borbe i antihitlerovskekoalicije
— pronalaženje stanovaza održavanje sastanaka odbora i s višim vezama
— uključivanje u NOB
— prikupljanje oružja i municije
— pronalaženje najpogodnijih mjesta za uskladištenje prikupljenog materijala
— prikupljanje hrane za logoraše.

U Tvornici duhana bilo je zaposleno oko 400 radnika, a za Narodnu pomoć novčane priloge i ostale materijale je davalo oko 120 drugova i drugarica. Međutim, bilo ih je dosta koji su davali novac i druge stvari za Narodnu pomoć izvan tvornice, jer su se bojali da ih policija ne otkrije. Sjećam se da je u tvornici simpatizera NOP-a bilo oko 80 posto. To se najbolje uočavalo kad su partizani postizali uspjehe. Tako je bilo, prema izjavama drugova s kojima sam održavao vezu, i u svim ostalim tvornicama i radionicama.

Svaki dan sam održavao vezu s rukovodiocima odbora Narodne pomoći i sastanke s pojedinim odborom, osim subote i nedjelje. Na sastancima smo diskutirali o političkoj situaciji, a informacije smo crpili iz naše ilegalne štampe. Iznosili su se i izvještaji o realizaciji postavljenih zadataka unutar odbora.

Sastanke sa svojim višim vezama koje su se mijenjale (najprije je bio Marko Linarić Bobi, zatim Fabijan Rukavina Seljo, Blaž Lasić Žuti, Stjepan Flajpan Sivi, Rudolf Zvonar Brko i Franjo Pintar Čekić) održavao sam, uglavnom, na ulici. Budući da su ulicama patrolirali ustaški agenti, sastanak je trebao biti što kraći da oni, ako nas promatraju, ne dobiju dojam da je posrijedi organizirani rad. Stoga sam se prije svakog sastanka sa svojom višom vezom dobro pripremio da iznesem bitne stvari. Da bismo se sastali u točno određeno vrijeme svoje satove smo podešavali prema satu na Pejačevićevom trgu (danas Britanski trg). Na vezu se nije smjelo čekati dulje od dvije minute. Ako bi se ipak kasnilo, trebalo je nonšalantno hodati i gledati izloge, jer je prijetila opasnost da se postane sumnjiv, a takvog bi agenti pretresali i hapsili. Ako veza ne bi došla u dogovoreno vrijeme, bilo je unaprijed dogovoreno gdje ćemo se sutradan sastati, ali uvijek u nekoj drugoj ulici.

_ Na sastanke matičnog odbora i na sastanke njemu podređenih odbora dolazili su kao više veze Marko Linarić, Fabijan Rukavina, Ludvik Beli, Ferdo Mandić, Marko Anić, Franjo Horvat — svi u toku 1941. godine, zatim Josip Preskar Boltek, Vlado Parfant Umjetnik i još neki drugovi čijih se imena ne sjećam — svi u toku 1942. godine.

Prisustvovao sam na jednom partijskom sastanku u studenome 1941. godine. Pozvan sam na taj sastanak, iako još nisam bio član Partije. Okupilo nas se petnaestak u zakazano vrijeme u nekoj kući u Zagorskoj ulici. Uz članove KP bilo nas je nekoliko koji smo na tom sastanku trebali biti obaviješteni da smo kandidati za primanje u KP. Skup tolikog broja komunista iskorišten je da se prodiskutira i o vojnopolitičkoj situaciji u zemlji i svijetu. Među ostalima, govorio je i Josip Preskar Boltek. Naglasio je da će Crvena armija pobijediti njemačku fašističku armiju i njene satelite do svibnja 1942. godine. Poznato je da su aktivisti Partije u svom agitacijsko-propagandnom radu najpohvalnije govorili o Sovjetskom Savezu, kao o prvoj zemlji socijalizma, što je, bilo i pravilo da radni ljudi i svi progresivni slojevi stanovništva steknu vjeru u prvu socijalističku zemlju, a zatim i o snazi i nepobjedivosti Crvene armije. Budući da su u to vrijeme Nijemci duboko prodrli u teritorij SSSR-a, očevidno je bilo da će rat trajati dulje. Stoga sam, realno gledajući, rekao da se ne bih složio s mišljenjem Preskara i da smatram da će rat biti veoma težak i'dug. Znao sam da je takav moj istup pravilan i da se baš na partijskom sastanku, gdje su ljudi izgrađeni i pošto znaju politički misliti, to može reći. Preskar mi je u afektu to zamjerio i rekao da napustim sastanak. Bio sam svjestan činjenice da je u tome prenaglio. Međutim, ja sam disciplinirano ustao i otišao sa sastanka.

Ubrzo sam saznao da je na sastanku, kad sam bio udaljen s njega, naglasio da bi me trebalo strijeljati, budući da je ocijenio da sam »kolebljivac i

nepouzdan«. Ali, Marko Linarić Bobi suprotstavio se Preskaru i rekao da sam ja odan Partiji i da me ne treba na brzinu pogrešno ocijeniti. Inzistirao je da me treba i dalje zadržati u radu NOP-a i davati odgovorne zadatke. To je na sastanku prihvaćeno i ja sam nastavio intenzivno raditi. Na žalost, zbog svog istupanja, nisam primljen za kandidata KP, nego tek u veljači 1942. godine.

Početkom 1942. godine osnovan je prvi Narodnooslobodilački odbor za VI rajon u Ljubljanskoj ulici (sada Ulica braće Oreški). Na formiranju su bili prisutni: Marko Linarić Bobi, Fabijan Rukavina Seljo, Stjepan Flajpan Sivi, Vjekoslav Brlek Krivi, Đuro Čutić Orač i ja. Na prijedlog Fabijana Rukavine izabran sam za predsjednika odbora, a članovi su bili Đuro Cutić, Vjekoslav Brlek, Josipa Popelar, Blaž Lasić, Franjo Pintar i Rudolf Zvonar.

Sastanci NOO održavali su se po potrebi najviše u mome stanu (Ilica 153), zatim u Kačićevoj ulici 21 u stanu Josipe Popelar i u Zagorskoj ulici, ali se, na žalost, ne sjećam čiji je to bio stan.

Uloga NOO-a bila je višestruka. O tome je na njegovu osnivanju govorio Marko Linarić Bobi. Na nesreću, ne mogu više parafrazirati njegovo izlaganje, ali se sjećam onog bitnog — NOO kao organ zamjenjivat će srušene državne institucije i oličavati vlast novih društvenih snaga. Dobivali smo odluke od nadležnog NOO-a i trebali ih provoditi.

Po liniji NOO-a viša veza mi je bio Stjepan Flajpan. Referirao sam mu na ulici, hodajući zajedno s njim, o djelatnosti NOO-a.

Potkraj 1942. godine na jednom partijskom sastanku u Crnatkovoj ulici 14 prisustvovao je Marko Linarić Bobi u stanu Rudolfa Zvonara Brke (nakon završetka rata saznao sam pravo Brkino ime, kao i to da je Linarić bio član Mjesnog komiteta Partije). Zvonar je kod Savskog mosta držao bife u kojem ga je policija uhapsila, jer je otkrila da on skuplja sanitetski materijal za partizanske jedinice pa je pretpostavljala da će u njegovu stanu štošta naći. Pošto su Marko Linarić i drugovi imali sastanak u Zvonarovu stanu, policija ih je tamo zatekla. Došlo je do borbe. Dva druga su pobjegla. Blaž Lasić je lakše ranjen, ali je također uspio pobjeći. Teško ranjeni Marko Linarić pao je u ruke policiji, pa je nakon dva dana umro u bolnici od dobivenih rana.

Uhapšeni Rudolf Zvonar je poslije nekog vremena potplaćivanjem policijskih službenika uspio izići iz zatvora. Na žalost, kasnije je ponovo uhapšen i strijeljan. Smatram da Zvonar ne bi stradao da ga je njegova partijska ćelija ili Rajonski komitet uputio na slobodni teritorij kad je nakon prvog hapšenja izišao iz zatvora.

Petog travnja 1943. godine poginuo je i Ladislav Parfant (za njega sam također poslije rata doznao da je bio član Mjesnog komiteta Partije). Naletio je u policijsku zasjedu u stanu inženjera Maričića. Ubijen je na samom uglu Boškovićeve i Palmotićeve ulice u povlačenju iz te kuće. Na tome mjestu poslije rata postavljena je spomen-ploča.

U veljači 1942. godine Blaž Lasić Žuti obavijestio me je da sam kandidat za primanje u Partiju. Kandidat sam bio do početka proljeća 1943. godine. Budući da sam do tada uzorno izvršavao sve svoje zadatke, Stjepan Flajpan me je pozvao na jedan sastanak u Kačićevu ulicu. Tamo sam zatekao Josipu Popelar, Franju Pintara Čekića i Flajpana, koji nam je saopćio da smo primljeni u Partiju. To smo oduševljeno prihvatili. Sjećam se da sam od radosti plakao, jer je to bila moja davnašnja želja. Odlučio sam da dadem sve od sebe u budućem izvršavanju partijskih zadataka.

Kao član KP uključen sam u partijsku ćeliju koju su činili Stjepan Flajpan,sekretar, i članovi Josipa Popelar, Franjo Pintar i ja.

Sastanke smo održavali u mome stanu (Ilica 153) i kod Josipe Popelar u Kačićevoj ulici 21. Sastanci su se održavali po potrebi.

Sadržaj rada ćelije iscrpljivao se u nastojanju da formiramo kandidatske grupe u koje su trebali ući drugarice i drugovi koji su bili najaktivniji u radu odbora Narodne pomoći. Sjećam se da smo formirali jednu kandidatsku grupu s kojom je radio Stjepan Flajpan kao sekretar ćelije. Zatim smo nastojali pronalaziti ljude koji su htjeli ići u jedinice Narodnooslobodilačke vojske. U tome smo postigli uspjeh, i u naše jedinice smo partijskim vezama uputili određen broj drugova.

Naša partijska ćelija poticala je odbore Narodne pomoći na intenzivniji rad. I na tom polju smo postigli vidljive rezultate.

Na sastancima smo proučavali partijsku štampu (direktivne članke i napise o vojnopolitičkoj situaciji). Sve što smo na njima naučili prenosili smo na simpatizere i pristaše NOP-a na svom radnom mjestu i na susjede gdje smo stanovali.

Pred ćelijom sam bio zadužen za rad NOO-a i odbora Narodne pomoći. Za njihovu djelatnost bio sam zadužen i prije primanja u Partiju.

Bez obzira na teške ratne uvjete ilegalnoga rada, bio je zadovoljavajući kontinuitet rada ćelije. Na svakom sastanku se davao izvještaj o svome radu i dobivali su se zadaci koje je trebalo izvršiti do sljedećeg sastanka. Na sastanak ćelije, koliko se sjećam, nisu dolazili drugovi iz višeg partijskog foruma. Flajpan je kao sekretar, po mojoj ocjeni, uspješno rukovodio ćelijom. Sastanci su se uvijek održavali poslijepodne. Kad su se održavali u mome stanu, angažirao bih suprugu i sina da budu na oprezu i da nam jave na vrijeme ako dolazi policija kako bismo se pravovremeno pripremili da pružimo otpor, jer smo svi imali pištolje, osim Josipe Popelar. Na sreću, policija nije nikad otkrila sastanke naše ćelije.

Do 1943. godine u Tvornici duhana nije bilo hapšenja. Tada je, početkom godine, prva uhapšena Ankica Krušić. Ona nije mogla izdržati mučenje, pa je prokazala Mariju Horvat, koja je odmah uhapšena. Marija Horvat se na policiji pokazala kao pravi heroj, budući da ni pod najtežim mukama nije nikoga izdala. Zadivila je drugove svojim držanjem na policiji, to više što nije bila član Partije, a suprug joj je bio ustaški oficir. Naime, ona je s njim u braku bila otprije i imala je sina. Prije rata davala je novčane priloge za Crvenu pomoć, a nakon okupacije za Narodnu pomoć. Njen muž prišao je ustašama nakon okupacije i postao njihov oficir, a njegova supruga Marija, koja je još prije rata bila progresivno orijentirana, to je osudila i intenzivno radila za NOP.

Marija je u Tvornici duhana znala mnoge drugarice i drugove koji su davali novac i ostale materijale za Narodnu pomoć, kao i one koji su bili simpatizeri NOP-a. Drugovi u Rajonskom i Mjesnom komitetu znali su za njeno hrabro držanje na policiji, pa su je predložili za zamjenu kad je izdržavala kaznu u logoru Jasenovac. Zamjena je izvršena i ona je pošla u Narodnooslobodilačku vojsku. Uvijek je bila skromna, pa i nakon rata. Iako je živjela u slabim materijalnim uvjetima, nikad nije postavljala pitanja da joj se poboljšaju uvjeti života.

Odborima Narodne pomoći i NOO-om rukovodio sam do lipnja 1943. godine. Tada sam morao napustiti Tvornicu duhana, budući da su nastala velika hapšenja. Zaprijetila je opasnost i meni, pa sam se sklonio kod jednog druga. Zatim sam informirao Stjepana Flajpana o situaciji u kojoj sam se našao. Zatražio sam od njega suglasnost da mogu ići u NOV. On na to nije pristao. Upozorio sam ga da opasnost prijeti i Franji Pintaru i da bi i on trebao ići sa mnom u

partizane, jer su bili uhapšeni neki drugovi i moglo je doći do provale. Stjepan Flajpan se nije pridržavao uputa da na slobodni teritorij šalje drugove koji su ugroženi. Stoga je Pintar bio uhapšen i pretučen. Kasnije je umro u logoru Lepoglava (to se dogodilo poslije mog odlaska u partizane).

U toku rata uhapšeni su iz Tvornice duhana ovi drugovi i drugarice: Ankica Krušić Marija Horvat, Izidor Volf, Štefanija Bere, Nikola Brusić, Josip Hrdas, Majrad Čepin, Ivan Iveković, Đuro Bunjevčević, Edvard Prošelj, Košta Agić, Josip Jambrešak, Stanko Lukinac, Ivan Milihran, Nikola Vincek i Ludvig Tuđman.

Nakon hapšenja na intervenciju uprave Tvornice duhana pušteni su iz zatvora, gdje su se dobro držali, ovi drugovi: Josip Jambrešak, Stanko Lukinac, Ludvig Tuđman, Nikola Vincek i Ivan Milihran.

U logor su upućeni ovi drugovi i drugarice: Ankica Krušić, Marija Horvat, Majrad Cepin, Ivan Iveković, Izidor Volf, Nikola Brusić, Štefanija Bere, Edvard Prošelj, Josip Hrdas, Đuro Bunjevčević i Košta Agić.

Ubijeni su u logoru: Izidor Volf, Ivan Iveković, Majrad Cepin, Ankica Krušić, Štefanija Bere, Edvard Prošelj i Josip Hrdas.

Vratili su se iz logora: Đuro Bunjevčević (iz logora upućen u Njemačku), Košta Agić, Marija Horvat (na traženje naših drugova bila je zamijenjena, pa je otišla u partizane) i Nikola Brusić (pobjegao iz logora Jasenovac preplivavši Savu, uključio se u jedinicu NOVJ i vratio se iz rata).

Otišli u jedinice NOVJ iz Tvornice duhana: Josipa Popelar, Marija Cepin, Josip Gugo, Đuro Šimaga i drugi.

Kad sam pronašao zamjenu za sve obaveze koje sam obavljao, povezao sam je sa svim drugovima s kojima sam održavao vezu u odborima i s višim vezama. To je bio drug, na žalost, zaboravio sam njegovo ime, koji je radio u Tvornici vojne odjeće i bio je pročelnik odbora u svojoj ustanovi. Flajpan se i dalje suprotstavljao mom odlasku na slobodni teritorij iako sam bio ugrožen. Stoga sam odlučio da odem bez njegove suglasnosti.

Devetnaestog lipnja 1943. godine Slavko Petreković Britva, koji je često bio kod mene kao ilegalac na noćenju i ponekad prehrani, a zaduženje mu je, među ostalim, bilo da prebacuje ljude u partizane, kad sam mu rekao da bih mogao biti uhapšen, odveo me iz Zagreba u selo Bukevje pored rijeke Save u rodnu kuću Franje Pintara. Tu mu je predao na vezu za Moslavački narodnooslobodilački partizanski odred. Od Bukevja do Podgarića kraj Čazme udaljenost je oko 60 km. Međutim, moje prebacivanje trajalo je deset dana, jer je bila u toku lokalna ofenziva na Moslavački NOP odred, pa smo se morali zadržavati u selima kroz koja nije prolazila neprijateljska vojska. U toku tih desetak dana skupilo nas se 15 drugarica i drugova koji smo trebali biti uključeni u Moslavački NOP odred. Seljaci su brinuli ö nama. Dobro su nas hranili, a noćili smo na štaglju.

Kad sam došao u odred, primio me Duka Blaha, zamjenik političkog komesara Moslavačkog NOP odreda (sada general u penziji). U razgovoru sam mu objasnio da sam došao bez poveznice i naveo razloge zbog kojih sam morao što prije napustiti Zagreb. Drugarski me je saslušao, razumio i solidarizirao se s mojim postupkom Ubrzo sam primio dužnost zamjenika političkog komesara čete, pa zatim bataljona. Bio sam i politički komesar Kalničkog NOP odreda (1944. godine). Funkcije do kraja rata su mi još bile: zamjenik političkog komesàra brigade i sekretar komiteta pri Štabu 10. zagrebačkog korpusa.

Kad sam otišao u partizane policija je uhapsila moju suprugu. Poslije nekog vremena puštena je na slobodu, ali'je ubrzo opet bila uhapšena. Uslijedila su saslušanja. Budući da policija nije mogla ustanoviti da radi za narodnooslobo-

dilački pokret, puštena je iz zatvora. Zbog opasnosti od ponovnog hapšenja, polovicom 1944. godine, sa kćerkom Jasnom i sinom Ivanom došla je na slobodni teritorij. S djecom je raspoređena u Štab 10. zagrebačkog korpusa. Supruga je u intendaturi radila kao krojačka, a sin Ivan bio je kurir pri Štabu korpusa.

Po završetku rata vratio sam se u Zagreb. Raspitivao sam se i doznao da je u Tvornici duhana postojala partijska organizacija (ćelija) u kojoj su bili Marko Linarić Bobi, Ladislav Parfant Umjetnik i još jedan drug čijeg se imena više ne sjećam.

Većina kolektiva Tvornice duhana priključila se NOP-u 1941. godine i u teškim ilegalnim uvjetima dala je svoj značajan prilog u borbi za slobodu i novo društvo.*

* SUBNOR, Zagreb.

Josipa Popelar-Vešara

RAZVIJALI SMO ORGANIZACIJE NOP-a

Ilegalni rad u Tvornici duhana — Izbjegla sam policijsku zasjedu – Odlučeno je da napustim Zagreb

. . . Nakon okupacije u Tvornici duhana, u kojoj sam radila, nastavljena je ilegalna aktivnost. Stvorene su antifašističke organizacije koje su konspirativno djelovale.

U tvornici je kao mašinobravar u lipnju 1941. godine došao i Josip Gugo. On je uključen u odbor Narodne pomoći s kojim sam rukovodila. U njemu su još bili: Nikola Brusić, Marija Horvat, Josip Gugo i još neki drugovi čija sam imena zaboravila. Poslije određenog vremena taj odbor je podijeljen na dva, posebno za muškarce i posebno za žene. Sjećam se da je za pročelnika odbora za žene određena Marija Horvat a za muškarce Josip Gugo.

Tada sam određena da budem na čelu Matičnog odbora na terenu Črnomerca. U njemu smo bili: ja, Vjekoslav Brlek, jedna drugarica (ne sjećam se njenog imena), a ubrzo je u njega uključen i Josip Gugo.

Naknadno me je Stjepan Flajpan, sredinom 1942. godine, povezao s odborom AFŽ-a na Trešnjevci. Bila sam uključena u taj odbor koji su činili, osim mene, još tri drugarice čija sam imena zaboravila.

Kao rukovodilac Matičnog odbora imala sam uvid u rad većeg broja odbora Narodne pomoći, preko Josipa Guge, koji su bili u tvornicama, radionicama i ulicama (Tvornica duhana, Domaća tvornica rublja, bravarska radionica itd., te u ulicama Primorskoj, Medulićevoj, Kačićevoj i drugima). Zadaci odbora Narodne pomoći bili su mnogobrojni: prikupljanje novca od simpatizera KP, zatim, sanitetskog i drugog materijala za partizane, raspačavanje ilegalne štampe, pronalaženje stanova za ilegalce itd.

Na sastanke Matičnog odbora dolazili su Marko Linarić Bobi, Ladislav Parfant i još neki drugovi.

Osnovan je i NOO (rajonski) početkom 1942. godine. Incijator je bio Bobi. Rukovodilac odbora bio je Josip Gugo, a članovi su bili ja i još neki drugovi.

Sastanci su se održavali u mome stanu (Kačićeva ulica 21) i u stanu Josipa Guge (Ilica 153).

*

Blaž Lasić me je kandidirao 1942. godine za primanje u KP. Vjerojatno su torn prilikom bili prisutni Slavko Petreković Britva i Slavko Blažina.

U Partiju sam primljena u proljeće 1943. godine. Naime, Stjepan Flajpan me je pozvao na jedan sastanak. Na sastanku su bili Flajpan, Franjo Pintar, Jcsip Gugo i ja. Flajpan nam je rekao da smo primljeni u Partiju. Razumljivo je da sam bila vrlo sretna, budući da sain još prije okupacije ispoljila svoju klasnu svijest, a kao kandidat disciplinirano sam izvršavala sve zadatke koji su unapređivali NOP na području mog djelovanja.

Formirana je partijska ćelija čiji je sekretar bio Stjepan Flajpan, a članovi: Franjo Pintar, Josip Gugo i ja. Sastanci su se održavali po potrebi u mome stanu i u stanu Josipa Guge. Direktivne partijske članke smo proučavali na sastancima ćelije, pa smo u tom duhu djelovali na organizacije NOP-a. Po mom mišljenju nivo sastanaka je bio dobar. Tome je, jasno, doprinio kontinuitet u radu. Poštovali smo principe ilegalnoga rada, pa policija nije otkrila ćeliju. Dok sam bila u ćeliji, njen sastav se nije mijenjao.

Budući da je ćelija bila rukovodilac organizacija NOP-a na svom terenu, od najaktivnijih ljudi u njima formirala je kandidatsku grupu, a svojim agitacijsko-propagandnim radom pridobila je određen broj ljudi za partizanske jedinice, koji su partijskim vezama upućeni na slobodni teritorij.

Ćelija je brzo izrasla u značajan rukovodeći faktor i kao takva uspješno je izvršila sve svoje obaveze.

U mom stanu su se skrivali mnogi drugovi i drugarice, a održavali su seisastanci. Neki su boravili u stanu nekoliko dana, a neki i dulje. Na žalost, zaboravila sam njihova imena. Navest ću imena samo onih drugova koja su mi ostala u sjećanju. To su Lutvo Ahmetović, Slavko Petreković, Dina Zlatić i njen suprug. Sklonila su se i dva omladinca poslije neke akcije u gradu. Oni su, kao i Dina Zlatić sa svojim suprugom, ostali u stanu više od dva tjedna. Sve te aktiviste sam prema svojim mogućnostima i hranila.

Određeno vrijeme 1942. godine bile su prekinute veze za izlazak iz Zagreba i odlazak na slobodni teritorij. Te godine, zimi, ustaše su često blokirali pojedine dijelove grada, pa su se mnogi kompromitirani drugovi morali skrivati u stanovima simpatizera KP, rodoljuba i antifašista. Kad su se uspostavile veze, odvodili su se u partizanske jedinice ili u partijske komitete u bližem i daljem području Zagreba.

U Crnatkovoj ulici bilo je spremište sanitetskog i drugog materijala. Nažalost, policija ga je otkrila. Stoga sam uzela obavezu da skupljeni sanitetski i drugi materijal ubuduće pohranjujem u stanovima svojih susjeda, simpatizera NOP-a. Pretpostavljala sam da policija može i mene otkriti da ilegalno radim, pa kad bi upala u moj stan pronašla bi materijale i time bih sebe dovela u bezizlaznu situaciju. Ideja da materijale pohranjujem kod susjeda pokazala se kao veoma dobra.

Budući da je ilegalcima uvijek prijetila opasnost da padnu u policijsku zasjedu kad se vraćaju u svoj stan ili kad idu na mjesto sastanka, bio je dogovoren znak za opasnost. Tako sam se i ja dogovorila s nećakinjom i odredili smo znak koji će ona postaviti ako je policija u stanu. Jednog dana vraćala sam se kući s sastanka pododbora. Na prozoru sam vidjela znak opasnosti i pred kućom ustaškog agenta. Shvatila sam o čemu je riječ. Pošto sam vidjela da me agent fiksira, osvrtala sam se na okolne kuće kao da tražim neki broj. Produžila sam pored kuće, a agent

me je počeo slijediti. Kad sam došla u sadašnju ulicu Prilaz JNA, ušla sam u jednu kuću i u njoj se zadržala. Agent nije vidio gdje sam ušla. Osvrtao se nadajući se da će me opaziti. Najvjerojatnije je da je zaključio da mu traganje za mnom neće dati rezultate, pa se vratio pred moj stan u Kačićevu ulicu. Bilo je to u travnju 1943. godine.

Tog dana bio je zakazan sastanak partijske ćelije u stanu Franje Pintara. Stoga sam odmah otišla onamo. Sastanku su prisustvovali: Stjepan Flajpan, Franjo Pintar, Josip Gugo, ja i Slavko Petreković Britva. On nije pripadao toj ćeliji, ali je bio zadužen za kanale za prebacivanje ljudi u partizane, pa sam pretpostavila da je došao zbog dogovora za odvođenje ljudi na slobodni teritorij. Rekla sam da je policija u mome stanu i da ta činjenica potvrđuje da me je netko prokazao. Flajpan me je upitao da li se mogu negdje skloniti. Odgovorila sam mu potvrdno i da ću se skrivati u Brezovoj ulici kod drugarice Barice (ne sjećam se njenog prezimena), a zatim i na druga mjesta. Flajpan me je namjeravao zadržati u Zagrebu u ilegalnom radu. Ubrzo se saznalo da policija posjeduje moju sliku, da ju je umnožila i razdijelila agentima. Stoga je moj dalji boravak u Zagrebu postao nemoguć. Tih dana policajci su hapsili drugarice i drugove u Tvornici duhana. Flajpan je tada procijenio da više ne mogu ostati u Zagrebu. To mi je osobno rekao i obavijestio me da će me Petreković izvesti iz Zagreba čim se uspostavi veza. Uskoro je s Petrekovićem došao po mene u Brezovu ulicu. Flajpan je pred moj polazak u partizane (u travnju 1943) naglasio da sam u ilegalnom radu bila neumorna i požrtvovna. To priznanje u onim teškim vremenima nisam ni očekivala, jer sam svu tu djelatnost smatrala svojom obavezom. Ipak je za mene to bila satisfakcija što su drugovi zapazili moj entuzijazam u izvršavanju zadataka.

S Petrekovićem sam prolazila zagrebačkim ulicama. On je usput preuzimao ljude koji su ga na određenim mjestima sačekivali. Vidjela sam da im je davao znak, pa su se uključivali u kolonu, ali na rastòjanju jedan od drugoga 50 do 100 metara. Takvo veliko rastojanje nije nikoga, tko nas je slučajno promatrao, moglo navesti na pomisao da je posrijedi organizirana kolona ljudi koji napuštaju Zagreb i odlaze na slobodni teritorij. Izišli smo iz grada na njegovom jugoistočnom dijelu i došli do rijeke Save. Skupilo nas se oko dvadeset drugarica i drugova. Rasporedili smo se rastresito po žbunju i sačekali noć. Zatim smo se prebacili čamcem preko Save. Došli smo u jednu seljačku kuću gdje nas je čekao partizanski kurir. Petreković nas je predao njemu. On nas je odveo u selo Bukevje. Tu nas je sačekao drugi partizanski kurir i odveo u Moslavački partizanski odred. Kad sam izišla iz te jedinice, bila sam na raznim dužnostima.

Kao ekonom OZN-e vratila sam se u oslobođeni Zagreb 9- svibnja 1945.*

'Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Miroslav Težak

ĆELIJA JE INTENZIVNO RADILA

Primljen sam u Partiju — Dužnosti kao sekretara partijske organizacije — Policija me nije uspjela uhapsiti — Odlazak u partizane

Predratne godine u Željezničkoj radionici u Zagrebu bile su vrlo burne i obilovale su mnogobrojnim događajima. Osjećao se sve veći pritisak fašističkih zemalja Njemačke i Italije na našu zemlju i priklanjanje domaće buržoazije silama Osovine.

Od 1937. godine radio sam u IV odjelu (montaža lokomotiva). Kao mlad radnik zapažao sam utjecaj komunista, koji su svojim akcijama obuhvaćali širok krug radnika i provodili politiku i liniju Komunističke partije Jugoslavije.

Mladi radnici su u to vrijeme zalazili, prema ondašnjim uvjetima, u razna društva. Tako sam i ja dolazio u društvo »Mladost« u Trnju. Ono je bilo progresivno omladinsko društvo i okupljalo je napredne omladince. Bila su organizirana predavanja iz raznih područja, a čitali smo i marksističku literaturu. Program rada »Mladosti« bio je impresivan. Naš odgoj bio je usmjeren u naprednom duhu. Često smo samoinicijativno organizirali izlete. U to vrijeme sam kontaktirao sa određenim brojem drugova među kojima je bio i Janko Gredelj.

Davao sam i novčane priloge za Narodnu pomoć. Ta organizacija je zaštićivala političke zatvorenike i progonjene borce radničkog pokreta. Sudjelovao sam i u prvomajskim akcijama.

Uoči napada fašističkih zemalja na Jugoslaviju, u društvenim prostorijama nogometnog kluba »Željezničar« (Trnjanska 1) bio je organiziran tečaj ruskog jezika. Na njemu je prisustvovalo oko četrdeset polaznika, među kojima sam bio i ja. Predavao nam je dipi. inž. Feld.

Poslije napada na Jugoslaviju pojačana je aktivnost komunista. U novoj situaciji, nakon kapitulacije stare Jugoslavije, Janko Gredelj mi je kazao da tek predstoji odlučna borba i da ne smijemo klonuti duhom.

Okupatorska i kvislinška policija bile su velika opanost za komuniste, osobito za kompromitirane. Stoga se partijska organizacija u radu sve više oslanjala

na mlade radnike. Međutim, teškoće u djelatnosti bile su sve veće, budući da je teror jačao. Dio mladih radnika, nacionalistički i klerikalno raspoloženih, uvučen je u ustaški pokret, pa je javno istupao i prijetio.

U to vrijeme prikupljao sam od nekih drugova Narodnu pomoć, dijelio im naš agitaciono-propagandni materijal (štampu, letke i ostalo) i usmeno utjecao prenoseći političke ocjene stanja i otkrivajući podlosti fašističkih elemenata u našoj sredini.

Iskrsle su objektivne teškoće za sastajanje. Stoga smo se morali koristiti raznim drugim mogućnostima. Tako smo, na primjer, kao veća grupa u ljeto 1941. godine bili na kupanju i sunčanju na rijeci Savi u Trnju, gdje se razgovaralo o političkoj situaciji i potrebi angažiranja.

Nakon kupanja, dok smo Franjo Culjak Crni i Rafael Višnjić Mara, prolazili Trnjanskom cestom, oni su mi saopćili da sam primljen u Partiju.

Na prvom sastanku ćelije IV odjela (montaža lokomotiva) doznao sam da je njezin sekretar Rafael Višnjić, a članovi su bili Josip Kovačić, Matija Rendulić, Tomo Jeličić i ja. Crni je bio viša veza. U to vrijeme u IV odjelu bilo je još komunista. Međutim, nikad nismo imali sastanke s njima.

Sadržaj rada ćelije bio je političko-propagandni rad među radnicima, njihovo usmjeravanje u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Zatim, govorili smo im o borbi SSSR-a protiv nacizma, a najviše smo propagirali uspjehe partizanskih jedinica koje su postizale u sukobima protiv njemačkih, talijanskih i kvislinških jedinica. Naime, jedna trećina radnika bila je pod utjecajem partijske organizacije. S njima smo bili dobro povezani i mogli smo im otvoreno sve govoriti. Takvom djelatnošću širili smo sve više krug naših simpatizera i prenosili im informacije o stanju na frontovima i sve intenzivnijim partizanskim akcijama, davali im letke i brošure te skupljali pomoć za NOP.

Poslije Rafaela Višnjića, koji je bio poznat kao komunista pa je zbog opasnosti od hapšenja pošao u partizane početkom 1942. godine, određen sam za sekretara ćelije u kojoj su bili Josip Kovačić i Matija Rendulić. Na toj sam funkciji ostao do početka ožujka 1943. godine, do odlaska u Narodnooslobodilačku vojsku. Zadaci su nam bili potpuno identični onima iz razdoblja 1941. Međutim, raspačavali smo i propagandni materijal, koji sam dobivao u većim količinama od Josipa Kovačića. Bili su to leci, brošure i štampa u kojoj je bilo, osim direktivnih članaka i mnogo informacija o vojnopolitičkoj situaciji u svijetu i o mjerama koje treba poduzimati za dalji razvoj i učvršćavanje narodnooslobodilačkog pokreta itd. Članovi ćelije dijelili su propagandni materijal radnicima.

Jedanput sam donio u odjel u kojem sam radio određenu količinu letaka i sakrio ih pod jedan sanduk. Namjeravao sam ih podijeliti simpatizerima KP i pristašama NOP-a kad za to bude najpovoljnija prilika. Najvjerojatnije je da me je vidio jedan radnik ustaški nastrojen dok sam ih pohranjivao. Došao je do mjesta gdje sam ih stavio i izvukao ih. Zaprijetila je opasnost da ih preda policiji i da počne istraga u odjelu, a to bi imalo teške posljedice. Na sreću, u toj napetoj situaciji najprije i najbolje se snašao aktivist Antun Pleše. Hitrim pokretom zgrabio mu je letke iz ruku i povikao: »Pa to je neprijateljska propaganda zbog koje možemo svi stradati«. Bacio ih je zatim u razbuktali plamen u peć, i začas su izgorjeli. Dokaz je nestao i nitko se nije mogao okriviti za bilo što. Nastavili smo rad. Mene policija nije uhapsila niti saslušavala.

Narodnu pomoć u IV odjelu davalo je stotinjak radnika.

Meni je, kao sekretaru ćelije, prva viša veza bio Franjo Culjak Crni, a poslije njega Slavko Komavli Čo.

Sabotaže nisu prestajale. Prije njihova početka popravljalo se mjesečno od 15 do 18 lokomotiva, a zatim samo 5 — 6 zbog usporenog rada. Razbijali su se i bacali dijelovi, sipala željezna pilovina u ležajeve itd.

Djelatnost ćelije bila je sve intenzivnija, iako su uvjeti bili sve teži. Njezin sadržaj odražavao je potrebe partijske organizacije i NOP-a.

Budući da se ustaški teror pojačavao partijcima, skojevcima i simpatizerima prijetila je sve veća opasnost od konfidenata, pa je partijska organizacija, na čelu sa svojim rukovodstvom, stalno vodila borbu za očuvanje i učvršćivanje svojih redova. U tom razdoblju obavljali smo svoje partijske obaveze za vrijeme posla, a sastanci su se rjeđe održavali, osim u izuzetnim prilikama kada je to bilo potrebno (u vezi s osnivanjem NOO-a, izvršavanjem sabotaža itd.). Za sastanke ćelije koristili smo se stanom Nikole Koraka u Trnju. U njegovu stanu bio je i tečaj iz »Historije SKP (b)« za vrijeme okupacije. Pohađali su ga Slavko Komavli, Nikola Korak i ja. Predavač je bio stasom visok drug. Nisam znao njegovo ime. Zatim, stan Josipa Franjkovića na Sveticama (tu smo formirali i jedan NOO u čijem je sastavu bilo 5 — 6 drugova). Dolazili smo na sastanke u jedan stan koji se nalazio u Draškovićevoj ulici br. 12, pa na Zapadni kolodvor u moj stan; u Kustošiju (zaboravio sam ime ulice i broj) i u Tmjansku ulicu br. 41. To su bili stanovi naših simpatizera, osim Nikole Koraka koji je bio član Partije.

Udarna grupa na čelu sa Slavkom Glavatim početkom ožujka 1943. godine likvidirala je ustaško-njemačkog špijuna i kulturbundovca Heshajmera. On je bio u II odjelu (alatnica), a proganjao je naše ljude. Za svoja nedjela kažnjen je smrću na uglu Branimirove i Palmotićeve ulice. Nakon te akcije, i ostalih akcija koje su izvršene prije, obavještavani su članovi ćelije da budu vrlo oprezni, da izbjegnu hapšenja ako policija stupi na scenu.

U ožujku 1943. godine uslijedila su velika hapšenja na željeznici poslije izdajstva Matije Rendulića. Naime, Rendulić nije dolazio na posao, a viđen je u Zagrebu, pa nam je bilo sumnjivo zašto on šeta po gradu.

Činjenica je da je Rendulić mnogo znao. Kad su nastala velika hapšenja, smatrao sam da je on sve drugove prokazao policiji. Dakle, bili smo svjesni činjenice da je »provalu« izvršio Rendulić, budući da je znao mnoge komuniste. Pošto se utvrdilo da on radi za policiju, bilo je potrebno da u partizane odu svi oni drugovi koji su kontaktirali s njim, da bi izbjegli hapšenje. I ja sam tražio da idem u Narodnooslobodilačku vojsku. Međutim, stav rukovodstva je bio da drugovi ostanu, vjerojatno zbog toga što ono nije očekivalo tako brzu i iznenadnu akciju policije. Za odlazak u partizane, zbog hapšenja velikog broja aktivista i simpatizera, nije se mogla odmah naći veza. Ni ja je nisam pronašao, mada sam pokušavao nekoliko puta. Već su bili uhapšeni svi drugovi koje sam tražio. Mali se broj drugova spasio izlaskom iz Zagreba. Tako su došli i po mene. Budući da sam kod sebe imao novac od skupljene Narodne pomoći, a bio sam pozvan na portu (znao sam da me policija želi uhapsiti), otišao sam kod Ivana Vozile, upozorio ga na hapšenja i rekao mu da me zovu na portu, ali da tamo neću ići. Predao sam mu novac i rekao gdje ću se sakriti kako bi me mogao obavijestiti o situaciji. Sakrio sam se u zahod i čekao. U međuvremenu je policija hapsila naše drugove po odjelima, jer se nisu odazvali da dođu na portu gdje bi ih odmah uhapsili. Ubrzo me je Vozila obavijestio o situaciji i donio mi službenu izlaznicu za Ložionicu, koju je izdao poslovođa Posavec, naš aktivist. Međutim, u Ložionicu nisam htio ići, jer nisam znao kako tamo stvari stoje. Bio sam u masnom radnom odijelu, pa takav nisam mogao izići na ulicu, jer smo poslije rada izlazili u građanskim odijelima. Osim toga, nisam znao da li ću u Ložionici naći vezu — Nikolu Koraka,

pa sam odustao od izlaska kroz Ložionicu. U međuvremenu su htjeli uhapsiti i Ivana Vozilu, što sam doznao poslije rata, ali sam i dalje čekao da dođe na vezu, jer sam mu rekao da kroz Ložionicu neću ići. Budući da nije došao, znao sam da nešto nije u redu, pa sam prešao u drugi zahod, u blizini II odjela (alatnica) i čekao dalji razvoj događaja. Kad je završilo radno vrijeme, a radnici dolazili u drugu smjenu, nastojao sam da vidim nekog od naših aktivista, da bih dobio željene informacije i na osnovi njih poduzeo ono što bi u toj situaciji bilo najbolje. Na sreću, naišao je u uniformi vatrogasac Stanislav Arko, naš simpatizer, pa mi je rekao da više nema policajaca u krugu Željezničke radionice niti na porti. Nakon te informacije otišao sam u IV odjel i od jednog radnika, simpatizera Partije i NOP-a, doznao da zaista nema policajaca. Odmah sam otišao u svlačionicu, obukao čisto odijelo i odlučio da izađem kroz portu. Bez teškoća sam izišao. Međutim, nisam otišao kući, jer sam pretpostavljao da me policija tamo čeka. Još dok sam bio u Zagrebu, saznao sam da su me agenti zaista čekali kod kuće tri dana. Za to vrijeme boravio sam ileglano u stanu jednog našeg simpatizera kod današnjeg Britanskog trga (u ono vrijeme se zvao Ilički trg). Šest dana sam tražio vezu za odlazak u partizane. Na neke sam i osobno išao, ali se nisam uspio povezati s drugovima. Stoga sam otišao po porodičnoj vezi u Samobor u vilu »Moj mir« koju je nadzirao drug Ante (prezimena se ne sjećam) iz Dalmacije. On je odmah u početku ustanka bio borac jednog od partizanskih odreda koji su doživjeli neuspjeh. Ni iz Samobora se nisam uspio povezati s partizanskim jedinicama. Vlasnik vile je dolazio u Samobor. Budući da sam se dobro sakrio, nije me primijetio. Čuo sam njegov razgovor, pa sam zaključio da je prozapadno orijentiran i đa je pristaša izbjegličke jugoslavenske vlade i kralja Petra. Kad sam poslao druga Antu u Zagreb da mi na nekim adresama uspostavi vezu za odlazak u partizane, vlasnik je iznenada došao i opazio me. Iznenadio se što nije zatekao svog čuvara, a u vili je vidio mene, nepoznatu osobu. Galamio je i podigao telefonsku slušalicu da pozove policiju. Spriječio sam ga i zaprijetio mu da bih u tom slučaju policiji rekao kakvi su njegovi politički nazori, pa da će zbog njih imati nesagledive posljedice. Naglasio sam da ništa ne smije poduzimati ni protiv svog čuvara koji mi je omogućio boravak u njegovoj vili. Shvatio je da bi imao neprilika ako bilo što učini pa se smirio.

Vratio sam se u Zagreb i uspostavio vezu preko Doma zdravlja željezničara za odlazak u Narodnooslobodilačku vojsku. Međutim, jedna drugarica na vezi tražila je moju sliku da provjeri da li se zaista radi o meni. Nisam se ljutio zbog njezinog zahtjeva. Naprotiv, imponirala mi je njezina opreznost u takvim prilikama, jer znam da je i neprijatelj pokušavao ubaciti neke svoje ljude u partizanske jedinice kao svoje informatore. Određen je dan, vrijeme i mjesto gdje treba da dođem. Dobio sam i upute. U rasutoj koloni krenulo nas je desetak preko Kustošije i Podsuseda na Rakitje i Okić odakle smo došli ù Žumberački partizanski odred.*

* SUBNOR, Zagreb.

Marko Novak

NASTAVAK RADA RUČNE TEHNIKE

Na dvomjesečnom kursu ovladao sam tehnikom falsificiranja dokumenata — Nakon odlaska Josipa Lukatele na slobodni teritorij izrađivao sam propusnice, razne legitimacije i druge isprave

... Po povratku iz jugoslavenske vojske zaposlio sam se u Gradskom poglavarstvu u Zagrebu i javio se Branku Tučkoriću. Sastali smo se u kružoku, čitali i diskutirali o »Historiji SKP (b)«, širili naprednu polulegalnu štampu i skupljali Crvenu pomoć. Kad je uvedena racionalizacija živežnih namirnica, organizirali smo krađe karata za te namirnice, koje je Vikica Tučkorić slala obiteljima uhapšenih drugova u kaznionicama i logorima, radi pomoći u hrani.

Napadom fašista na Sovjetski Savez rad se intenzivira. Skupljali smo odjeću, obuću, hranu, oružje za prve partizane.

Jedan od mojih prvih zadataka izvan radne organizacije bio je u jesen 1941. godine skupljanje kompleta skija za partizane u Gorskom kotaru. Danas se još sjećam s koliko nelagodnosti sam se javljao u tuđim stanovima s lozinkom, nakon čega sam dobivao skije. Po kiši, snijeg je još bio daleko, nosio sam preko ramena po dva para skija u civilnom odijelu. Mislio sam da je svaki prolaznik detektiv.

Godinu dana kasnije dobio sam od Ivice Habuneka jednu bocu nitroglicerina da je prenesem do jednog druga. Ivica se sa mnom našalio rekavši: »Ako te agenti provale, ti samo bocu baci, pa neće biti ni njih ni tebe.« Eto kako u kratkom razdoblju čovjek stekne hrabrost radeći stalno u opasnosti. No to ima i svoju lošu stranu, mnoge ilegalce koštala je glave ta lažna sigurnost, radeći mnogo zaboravljali su na mjere sigurnosti i upadali u stupice i tako u ruke policije. Zbog toga sam se uvijek držao mjera sigurnosti pazeći na sve okolnosti kako bih unaprijed opazio stupicu.

Dalje rukovođenje našim odborom preuzima Jože Rutić, dok sam ja određen da rukovodim jednom grupom pododbora. Radio sam za Narodnu pomoć, raspačavao štampu i prikupljao podatke o neprijatelju. U to vrijeme dobio sam konspirativni nadimak Japanac. Mislim da mi ga je nadjenula Vikica Tučkorić.

Nadimak mi baš nije najbolje izabran pošto uistinu ličim na Japanca, što je moglo biti opasno s obzirom na policiju.

Jože Rutić mi je viša veza do travnja 1942. godine tj. do njegova odlaska u partizane. Nakon njega mi je viša veza Josip Mokosek Brko, radnik. Nakon njegova hapšenja, Branko Tučkorić me povezuje sa inž. Andrijom Mohorovičićem Mirnim. Kroz to vrijeme radim kao član IVa Matičnog NOO i u nekoliko pododbora. Neko vrijeme radio sam s pododborom AFZ-a, to mi nije odgovaralo, pa sam tražio smjenu. Također sam neko vrijeme rukovodio grupom aktivista u Zagrebačkoj radio-stanici — viša veza drug Mesar (čuo sam da je provaljen i da je poginuo). Sastajali smo se u nekoj garsonijeri u prizemlju Amruševe ulice. Radili smo planove za miniranje uređaja radio-stanice. Također sam bio viša veza za grupu kemičara od koje smo dobivali sanitetski materijal i kemikalije. Ovdje je interesantno navesti da su članovi te grupe identificirali eksploziv trotil koji smo pronašli i iznijeli iz domobranske kasarne u Ilici (ugao sa Selskom cestom). Trotil sam sukcesivno iznosio u aktovki i predavao drugu Krišković̀u. (Poginuo u partizanima u Zagorju.) Viša veza s kemičarima bio mi je dr Florić. (Obješen je 23. prosinca 1943. u Zagrebačkoj Dubravi.)

U *to* vrijeme radio sam i na prebacivanju ljudi u partizane. U toku rata to se ponovilo nekoliko puta. Kanali su vodili preko Kustošije, Savskog mosta ili preko skele u Trnju, ovisilo je o tome koji kanal nije bio momentalno blokiran.

Potkraj 1942. godine, ili početkom 1943. predao sam dužnost u Matičnom NOO IVa Miroslavu Kolmanu Suhom. Mohorovičić Mirni premješta me u Kotarski NO odbor IV, gdje od druga Očalaša preuzimam dužnost blagajnika. U odboru su Mohorovičić, Očalaš (čini mi se da se zvao Šarić ili Šarinić, poslije rata bio je kapetan u JNA), Zvonko Kovačić, Ivica Habunek Šećeraš i još dvojica drugova čijih se imena više ne sjećam.

U isto vrijeme radim s grupom intelektualaca IVa NOO-a (arhitekti) na crtanju »specijalki« — karata za partizanske odrede.

Karte su bile izrađene na ozalid-kopijama iz njemačkih specijalki. U njih smo uvrštavali plavom bojom rijeke i ostale vode, crvenom željezničke pruge. Gotove specijalke predavali smo Zvonku Kovačiću, a on ih je dalje otpremao na oslobođeni teritorij. Moje kandidiranje u Partiju bilo je početkom veljače 1943. godine. Ćelijom je rukovodio Ivica Habunek. Sastajali smo se u jednom stanu u Klaićevoj ulici u blizini Krajiške ulice. Od 15. ožujka do 15. svibnja 1943. premješten sam u građevni ured domobranstva u Petrinju, gdje odlazim sa znanjem Partije i sa direktivom Ivice Habuneka da nastojim u roku od dva mjeseca ishoditi premještaj u Zagreb, u protivnom da odem iz Petrinje u partizane. Kroz to vrijeme prekidam rad u Zagrebu. U ta dva mjeseca organiziram ilegalnu grupu Slovenaca u Petrinji (Mikloužić, Slavko Sotlar, Jože Sotlar i još neki). Po mom povratku u Zagreb nekoliko mjeseci kasnije sve ih je provalila uhapšena kurirka, osim Jože Sotlara. Odvedeni su u Lepoglavu gdje su i ubijeni.

U mom stanu Ivica Habunek diktirao je u pisaći stroj »Historiju SKP (b)« na voštane matrice koje su se kasnije umnožavale i slale na oslobođeni teritorij. Na pisaćem stroju je radila Ruža Gretić i još jedna meni nepoznata drugarica.

Po povratku u Zagreb javio sam se Mohorovičiću koji me je premjestio u novi »nabavni centar«. Tu sam dobio vezu s obavještajcem Jožom Veselićem Kukuruzom, koji je držao vezu s obavještajnim punktom OK Velika Gorica, s Dragutinom Karašijem Šoferom i skladištarem Mirom Kolmanom Suhim. Radio sam na prikupljanju pomoći, kancelarijskog pribora, radio-dijelova, foto-pribora, itd. Kroz to vrijeme bio sam u vezi s Ružom Škrinjar i s još nekim drugovima.

Rukovodio sam nabavkama, a Kolman skladištem. Niti je Kolman znao gdje je roba dobivena niti sam ja znao gdje je privremeno uskladištena. Poslije rata saznao sam da je jedno skladište bilo na zemljištu ondašnje policije u Ozaljskoj ulici (današnja stanica Milicije u Ulici Rade Končara).

U kolovozu 1943. godine premješten sam na specijalnu dužnost. Trebao sam zamijeniti prof. Josipa Lukatelu Feliksa koji je bio pozvan na oslobođeni teritorij. Naime, on je tri godine izrađivao propusnice, razne legitimacije i druge isprave. Da bi dobio što više raznolikog materijala, zatražio je od svoje više veze da se stvori odgovarajuća organizacija koja će mu nabavljati sve potrebne stvari kako bi se posao uspješnije odvijao. Stoga je uslijedila direktiva partijske organizacije da se uzimaju, gdje god se može, legitimacije, isprave, dokumenti, da se otrgne »glava« dokumenta i potpis i da se sve to dostavlja po vezi. Direktiva je prodrla do zadnjeg simpatizera. Lukatela je ubrzo dobivao velike količine raznovrsnog materijala i podataka kojima se mogao koristiti (dokumente, legitimacije, propusnice, dopise ustaških doglavnika, stožernika, ministara, vojnih osoba itd.). Pravio je klišeje za omotne stranice vojnih, radničkih i činovničkih knjižica. Napravio je klišej za ustašku iskaznicu. Izrađivao je i potrebne žigove. Za Partiju je njegova falsifikatorska djelatnost bila veoma korisna. Zahvaljujući njegovu umijeću ilegalci su bili opskrbljeni falsificiranim ispravama, pa su bez teškoća djelovali u Zagrebu itd.

Na dvomjesečnom kursu, koji je održavao prof. Lukatela u mom stanu u Ilici 117a, ovladao sam tehnikom falsificiranja dokumenata koji su služili drugovima za dolazak s oslobođenog teritorija u Zagreb na razne dužnosti ili po specijalnim zadacima. Taj kurs polazio je i Aleksandar Sudarević Sokol. Nakon njegova završetka preuzeli smo potreban materijal. Te materijale ručne tehnike morao sam u svom stanu dobro sakriti, da ih policija ne bi pronašla u slučaju pretresa stana. Stoga je inventivnost trebala doći do izražaja. Razmišljao sam i našao rješenje. Ispod svog crtaćeg stola do zida pažljivo sam izvadio parket u obliku polurombоida (četrdesetak cm) pa sam ispod parketa u zidu iskopao rupu široku 30 cm, duboku 15 i visoku 15 cm. Tu sam pohranio materijale ručne tehnike, vratio parket na mjesto. Ništa se nije moglo primijetiti a niti kuckanjem osjetiti da je na tome mjestu nekakva rupa. Po zadacima Partije trebao sam izrađivati odgovarajuće dokumente i legitimacije, pa sam noću morao pomicati svoj stol, dizati parket, uzimati materijal i raditi. Ispod mog stana stanovao je, kao podstanar, ustaški natporučnik, pa je noću, u tišini, čuo to pomicanje stola i parketa. Njegova gazdarica pitala je moju majku zašto noću često pomičemo namještaj. Odgovorila joj je da ja, kao arhitekt, noću izrađujem nacrte kuća, i razne druge planove, da bih privatno zaradio nešto novca, pa da u radu nehotice gurnem i stol. To objašnjenje ju je smirilo, a vjerojatno ga je prenijela i natporučniku, i nisam imao nikakvih poteškoća u svojoj djelatnosti.

Odmah po odlasku druga Feliksa na oslobođeni teritorij u travnju 1944. godine uhapšena je drugarica Sudarević. Druga Sudarevića hitno smo prebacili na oslobođeni teritorij. Mislim da ću se do smrti sjećati tog prebacivanja. Sokol je bio oženjen samo nekoliko mjeseci kad mu je drugarica bila uhapšena. On očajan pokušavao je preko veza i odvjetnika da je spasi i izvuče iz ruku policije. Zato je odgađao svoj odlazak na oslobođeni teritorij. Drugovi, bojeći se da bi njegova žena mogla pod mukama odati muža i drugove, odlučili su da Sokol u roku dvadeset četiri sata otiđe na oslobođeni teritorij. Dobio sam zadatak da ga sačekam na javci u Klaićevoj ulici u 16 sati, pazeći da nema »pratnju«. Ako je ima, da uzmem iz njegovih ruku, kako znam i umijem, torbu s materijalima za

falsificiranje legitimacija i propusnica i da pokušam pobjeći. U slučaju da nema »pratnje«, treba da mu predam karakteristiku, uzmem torbu s materijalima i naložim da smjesta ode po vezi na oslobođeni teritorij. U protivnom će snositi najteže posljedice. Prijetnja je morala biti oštra, jer je njegovim odgađanjem odlaska postojala opasnost veće provale. Srećom nije imao »pratnju«. Uzeo sam materijale i sklonio ih na Prilazu u stanu Franje Matijaščića i za dvadeset minuta bio sam na kontrolnom sastanku s Brankom Tučkorićem u Masarykovoj ulici. Sokolova drugarica odvedena je u logor gdje je ubijena. Zamjena je stigla prekasno.

Sav materijal, tj. legitimacije, žigove, faksimile, potpise, propusnice i drugo preuzeo sam do lipnja 1944. godine. U to vrijeme imao sam samo to zaduženje i samo jednu višu vezu. Najprije mi je određena viša veza Mirko Tomas, kolega iz obrtne škole, a zatim, jer smo se poznavali, promijenjena je sa Živkom Nemčić. U rujnu 1944. godine, na prijedlog organizacionog sekretara MK KPH Zagreb Vikice Tučkorić, Norbert Veber se suglasio da se primim u Partiju.

Potkraj 1944, godine pala je u ruke policije i Vikica Tučkorić. Obješena je s ostalim taocima. Znala je oko 60 ilegalnih adresa među njima i moju. Međutim, nijednog druga nije »provalila«, unatoč strašnim mučenjima. Umrla je herojskom smrću. Interesantno je da ustaše nisu znale koga su uhapsile. Tek poslije njezine pogibije, kad su Nijemci zatražili zamjenu, policija je saznala koga je imala u rukama.

Ovdje želim napomenuti jednu zanimljivu zgodu. Po nalogu Partije, tj. više veze, izradio sam razne legitimacije za ilegalce. Jedna od njih je bila i legitimacija za druga Vebera. Osobno ga nisam poznavao, no dobio sam njegovu sliku. Slučaj je htio da sam 1947. godine morao putovati po dužnosti u Berlin radi restitucije građevinskih strojeva. Morao sam otići u Beograd do pomoćnika ministra za vanjsku trgovinu i ugledao sam lice s fotografije Norberta Vebera. Javio sam mu se objasnivši odakle ga poznajem.

Na poslovima tehnike ostao sam do oslobođenja. Ubrzo sam, nakon završetka rata, sav materijal predao Lukateli Feliksu, koji ga je predao Muzeju narodne revolucije na Trgu žrtava fašizma.

U mojem radu surađivao sam s više znanih i neznanih drugarica i drugova, ali sam već mnoge zaboravio. Većini drugova, koje sam u ovom kratkom opisu naveo, nisam znao imena, već ilegalne nadimke. Tek poslije rata saznao sam njihova prava imena.

U mojem stanu 1942. godine sastajao se IV rajonski komitet, što sam saznao također poslije rata.*

*** Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.**

Josip Kovačić

PREUZIMANJE TEHNIKE

Oslobođen sam svih drugih zadataka – Bio sam tehničar za sve željezničke jedinice – Na Pokretnom prijekom sudu

... Početkom 1942. godine oslobođen sam svih ilegalnih zadataka, pa i partijskih sastanaka. Zabranjeno mi je da samoinicijativno bilo što radim i agitiram. Tada sam bio zadužen za »tehniku«, tj. raspačavanje ilegalne štampe. Taj sam zadatak obavljao sve do hapšenja 3. ožujka 1943. Dobio sam točan sat, pištolj, ilegalno ime Važni i 2000 kuna pomoći mjesečno da ne bih bio materijalno ovisam 0 bilo kome, što bi moglo smetati u radu. Tada su bile vrlo slabe plaće u Željezničkoj radionici. Moja plaća je iznosila 2000 kuna. Bio sam detaljno upoznat sa zadatkom u pogledu sadržaja štampe, načinom raspodjele, vezama, mjestima primanja i predaje, opasnošću i njegovoj važnosti. Nisam znao imena ljudi s kojima sam radio niti sam se za njih zanimao. Konspiracija je bila na visini.

Zadatak se činio vrlo jednostavan. Međutim, bio je vrlo opasan. Naime, bio sam »tehničar« za sve željezničke jedinice u Zagrebu, a i za neke u bližoj okolici grada, i to: Željezničku radionicu, Glavni kolodvor, Zapadni kolodvor, Istočni kolodvor, Ložionicu i druge. Sjećam se da je bilo sedam željezničkih jedinica, ali se njihov broj mijenjao. Vjerojatno je to ovisilo o provalama kojih je katkada bilo.

Bile su dvije vrste štampanog materijala — za partijsko članstvo i za simpatizere. Materijal sam primao tjedno, a ponekad je prošlo i mjesec dana dok bih ga dobio. Razumljivo je da je bila u pitanju mogućnost štampanja, jer su i naše štamparije radile u neprekidnoj opasnosti. Materijal se primao u običnim paketima, koji su često bili dosta pozamašni. Primao sam ih na unaprijed ugovorenim mjestima. Još se nekih sjećam: u Isusovačkoj crkvi u Palmotićevoj ulici, u katedrali na Kaptolu, u stanu njemačkog majora, povjerenika Radio-stanice Zagreb, u Novinarskom domu, jer je njegova kućna pomoćnica bila naš suradnik, a major je mislio da sam ja njezin »dečko«. Velika hvala objema, jer su me često onako gladnog nahranili i ponudili cigaretom. Zatim, u jednoj kući na Pantovčaku 1 drugdje.

Takve pakete primao sam od svoje više veze gotovo godinu dana. Moja viša veza je bila jedna prekrasna žena od dvadesetak godina s lijepom plavom kosom, koju nikad kasnije nisam vidio niti sam ikada doznao njezino pravo ime. Prije nje jedanput mi je predao paket jedan drug. Oni su imali vezu s našom štamparijom i nisu bili zaposleni na željezničkom čvoru.

Kada sam paket primio u nekom stanu, odmah sam ga otvorio. Ako okolnosti to nisu dopuštale, odnosio sam ga u drugi stan, zatim otvarao i utvrđivao je li materijal za komuniste ili za simpatizere. Nakon toga podijelio sam ga na sedam paketića, koji nisu bili iste veličine. To je ovisilo o veličini institucije kojoj je bio namijenjen. S tim sam paketićima odlazio na ugovorena mjesta, koja su obično bila na ulicama u večernje sate. U određeno vrijeme, bez čekanja, u prolazu, predavao sam materijal drugovima sa zagrebačkog željezničkog čvora i ugovarao slijedeći sastanak, bez obzira na to da li će se materijal do tada dobiti ili ne. Ako se u određeno vrijeme nije pojavila poznata osoba, informirao bih o tome svog sekretara ćelije, koji je to sređivao svojim vezama.

S tim materijalom sam imao niz doživljaja koji su vrlo interesantni, jer su me dovodili u vrlo nezgodne i za život opasne situacije.

Jednom prilikom sam primio veći paket štampe, ali sam ostao bez stana gdje bih ga otvorio i raspodijelio. Budući da sam u Zagrebu imao brata, koji je stanovao u Plitvičkoj ulici, uputio sam se s paketom k njemu. Moram naglasiti da brat nije znao da sam komunist i čime se bavim. Teško je opisati njegovo oduševljenje kada me je opazio s tako velikim paketom u ruci. Mislio je da smo dobili hranu od kuće (rodom sam iz Čakovca), a obojica smo gladovali za vrijeme rata. On je kuhao često i za mene. Ja nisam reagirao na to njegovo oduševljenje već sam paket otvorio i raspodjeljivao materijal.

Kada je napokon shvatio o čemu je riječ, umalo je pao u nesvijest, prestrašio se i htio pobjeći iz kuće. No ja sam brzo obavio svoj posao i otišao.

Pošto sam uvijek raspolagao s dosta materijala, katkad sam ga i samoinicijativno dijelio poznatima, što inače ne bih bio smio. Tako sam propagandnim materijalom opskrbljivao simpatizere u svojemu rodnome mjestu u Međimurju, što mi nije bilo teško, jer sam kao željezničar imao režijsku kartu, i to povezivao s odlaskom kući po hranu.

Kada su me 3. ožujka 1943. ustaše hapsile u kancelariji Željezničke radionice, tražili su da im kažem imam li neki propagandni materijal i oružje. Tvrdio sam da nemam. Zatim su me temeljito pretresli i prevrnuli stol i papire. U tom času sam imao u tapecirungu stolca na kojem sam sjedio materijal za IV odjel (montažu lokomotiva) ...

Hapšenje je uslijedilo pošto sam od Slavka Komavlija dobio posebni zadatak koji nije bio u sklopu raspodjele štampe. To što se dogodilo bilo je vrlo kompliciranо i važno i za partijsku organizaciju Željezničke radionice i željezničkog čvora uopće i imalo je dalekosežne tragične posljedice.

U prvoj polovici veljače 1943. član Partije Matija Rendulić, poznati komunist na željeznici i s višim vezama, morao je otići u partizane, jer se više nije mogao održati u gradu radi opasnosti od hapšenja. U Posavini su ga ustaše uhvatile i dovele u Zagreb. Kako mu je otac bio poznata HSS-ovačka ličnost, a inače šef stanice u Sv. Klari kraj Zagreba , uspio je da ga ustaško redarstvo pusti iz zatvora uz uvjet da s njima surađuje. Do tog zaključka se došlo na osnovi hapšenja nekih viših veza u organizaciji s kojima je Rendulić imao vezu i konačno njegovim puštanjem iz ustaškog zatvora što je bio najbolji dokaz za te tvrdnje.

Da bi se stalo na kraj »provalama« u Partiji, trebalo je »maknuti« Rendulića. Budući da sam išao s njim u školu, a poznavao sam dobro i njegovu sestru, dobio sam zadatak da se sastanem s njom i da se dogovorim za sastanak s njezinim bratom. Sastanak se trebao održati na uglu Zvonimirove (sada Socijalističke revolucije) i Šulekove ulice. U tem dogovoru je sudjelovao i Ivan Matulaj, naš školski drug i kućni prijatelj Rendulićevih. Dan prije upoznao sam ilegalca koji je imao konspirativno ime Škot. Njegov je zadatak bio da »svrši« s Rendulićem, kada se ja s njim sastanem. Prema uputi na taj sastanak nisam nosio oružje. Kada sam se u ugovoreno vrijeme trebao sastati s njegovom sestrom, na moje veliko iznenađenje naišao je Rendulić. Budući da to nije bilo vrijeme kada je u akciji trebao sudjelovati i Škot, ja sam se brzo snašao i na Rendulićevo pitanje: »O čemu se radi?«, odgovorio da sam od Partije dobio zadatak, da mu dam vezu, da ode natrag u partizane. S njim sam se dogovorio da se nađemo sutradan u isto vrijeme na istome mjestu. Rastali smo se u smiraj dana. O tome sam obavijestio Komavlija. Suglasio se s mojim dogovorom s Rendulićem i obavijestio Škota.

Slijedeći dan došao sam u dogovoreno vrijeme na sastanak. Međutim, Rendulić se nije pojavio. Na upitni znak Škota, koji se nalazio na drugoj strani ulice, ramenima i izrazom čuđenja na licu dao sam mu znak da Rendulića nema. U tom času na tome mjestu nastala je opća pucnjava iz susjednih dvorišta. Tu su bile prizemne kućice s vrtovima. Pošto nisam imao oružje, odmah sam skočio u jedan vrt, kraj kojega sam se u tom momentu nalazio, pa sam preko plotova, livada i preko željezničke pruge pobjegao u Trnje kod jednog našeg simpatizera, radnika Rogine iz moje skupine u Željezničkoj radionici. Kod njega sam prenoćio, a poslužio mi je i kao veza s Komavlijem. Naime, tražio sam od Komavlije da više ne dolazim u Željezničku radionicu na posao, nego da nakon svih tih događaja odem u partizane. Rogina se povezao s Komavlijem i donio mi odgovor da odem kod željezničkog liječnika dra Krausa koji će mi dati potvrdu da sam bio dva dana bolestan i da se vratim na posao. Izrazio je uvjerenje da mi ne prijeti nikakva opasnost, budući da od naših nije nitko uhvaćen, već samo jedan ranjen i da momentalno nema nikoga tko bi me zamijenio na dužnosti »tehničara« u organizaciji.

Kada sam te večeri došao kući (stanovao sam tada u Badai ićevoj ulici 23), primijetio sam da me neke sumnjive osobe nadziru i prate. Shvatio sam da su to policijski agenti. Dvojica su kontrolirala zgradu u kojoj sam stanovao, pa su poslije pola sata otišli u Tratinsku ulicu (sada Ulica Rade Končara) i više se nisu pojavljivali. Zbog opreza te noći nisam spavao u kući, već u drvarnici.

Sutradan sam došao na posao i odmah potražio prijatelja i člana Partije Miroslava Težaka i zamolio ga da me informira o situaciji u montaži. Rekao mi je da se u tom našem IV odjelu šapuće da je prošle noći uhapšeno više ljudi iz Željezničke radionice, pa je spomenuo i neka imena. Čim sam to čuo, odmah sam se vratio u »kancelariju« montaže, gdje sam radio, da uzmem iz stola neke stvari i da preko ograde pobjegnem iz Željezničke radionice. Još nisam ni sjeo za stol kad su u prostoriju ušla tri civila. Dvojica su ostala u prostoriji u kojoj smo radili, a jedan je otišao u sobu šefa odjela. Nakon nekoliko minuta se vratio sa šefom koji mu je pokazao mene. Tada su me pretresli, uhapsili i odveli na ustaško redarstvo.

Razlog zbog kojeg sam opširnije pisao o tom događaju jest što je tih dana na željeznici u Zagrebu uhapšeno oko 60 komunista i simpatizera. Međutim, mnogi su drugovi tih dana uspjeli otići u partizane. Partijska organizacija time nije bila uništena. Nastavila je svoju aktivnost, osobito u Željezničkoj radionici.

Na ustaškom redarstvu sam bio tri dana na istrazi uz sve one već poznate torture. Nakon toga prebačen sam u zatvor na Savskoj cesti gdje sam bio sedam dana. Iz njega sam doveden na Pokretni prijeki sud na Zrinjevcu. Tu sam susreo još šest komunista iz željezničkog čvora Zagreb.

Pokretni prijeki sud nas je svu sedmoricu osudio na smrt i nakon sedam dana tu presudu preinačio na doživotnu robiju.*

*** Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.**

Dr inž. Siniša Maričić

TEHNIKA MJESNOG KOMITETA U BOŠKOVIĆEVOJ ULICI

Naš stan je odabran za poslove MK — Liječenje ranjenog Ivana Mećara

Ovo su sjećanja o vremenu kada sam bio šesnaestogodišnjak, potkraj 1942. i početkom 1943. godine u Zagrebu. Prekrivena su djelomično zaboravom koji je polako uzimao maha u proteklih 26 godina.

Moja je majka, Vana Maričić rođena Zivković, održavala vezu s partizanima Banije preko svoje sestre Jelene, koja je tamo bila učiteljica. Ne znam kada je to točno počelo, ali je u naš stan 1942. godine sve češće netko dolazio i nešto donosio. Bili su to lijekovi, a i nešto lakog oružja. Sve se to zatim slalo u Baniju. Otac je, naravno, za to znao i odobravao, ali nije bio aktivni sudionik ni inicijator kao majka, iako je u staroj Jugoslaviji bio politički vrlo aktivan i izravno surađivao s komunistima, dok je majka u to vrijeme bila pasivna.

Početkom jeseni 1942. u našem stanu, u Boškovićevoj ulici 19 na drugom katu lijevo, počeli su se održavati sastanci grupa antifašista. Nisam tada znao da je to bila tzv. »poštanska grupa«. Saznao sam to tek kasnije, na oslobođenom teritoriju. Ne sjećam se više kada se zapravo prvi put u našem stanu pojavio . nizak cmomanjast čovjek, dosta krupne glave, širokog čela, oštro rezanog, gotovo kukastog nosa i jasno izraženih crnih brkova. Kasnije sam saznao da je to bio Modričin. Osjećajući neprekidno da sam nekako po strani od tih zbivanja i želju da podijelim sve sa svojima, tražio sam od majke ne bih li mogao i ja nešto pomoći.

Ona je to rekla Modričinu, koji je bio viša veza, a kako sam u to vrijeme bio naučio brzo pisati na stroju, on mi je dao da prepisujem, u kopijama, tekst »O konspiraciji«. Kako nismo imali pisaći stroj, jedan drug iz te »poštanske grupe«, student šumarstva, vjerojatno se zvao Silvo, odveo me je u neku kuću na Pantovčaku. Bio je to tako dobar čovjek da sam ga osjećao kao starijeg brata. Nikad nisam saznao da li je on na svoju ruku pronašao te ljude koji su nam dali stroj za prepisivanje ili su možda to bili njegovi rođaci. Čuo sam da je poginuo kasnije

u logoru. Ne sjećam se koliko sam puta bio u tom stanu (bila je to lijepa kuća, a u stan se ulazilo s južne strane, tako da je to bio suteren). Vjerojatno sam tamo bio tri-četiri puta i svaki put sam imao osjećaj velike nelagodnosti, jer mi se činilo da te ljude dovodimo, možda nepotrebno, u veliku opasnost. Ocijenio sam da su i oni tako isto osjećali, iako nikada ništa nismo razgovarali.

Ne sjećam se više točno mjeseca, moglo je biti potkraj jeseni, jer je već bilo hladno, kada mi je majka rekla da je Mjesni komitet KPH odabrao naš stan kao siguran za održavanje sastanaka. Kasnije sam saznao da je i Boris Bakrač dolazio tada na sastanke. Bili su to vjerojatno sastanci Mjesnog komiteta.

Ne sjećam se kako smo, mi ukućani, među tim »novim* drugovima izdvojili jednoga koga smo nazvali Šaro, jer mu ni ilegalno ime nismo znali. Nazvala ga je tako drugarica Nada Gigova (sada Čumbelić), studentica farmacije, koja je kod nas živjela, i to imenom kojim su oni za stare Jugoslavije zvali svog najstarijeg brata Strahila Gigova kada nisu htjeli da se zna o kome govore, jer je bio ilegalac.

Kako mi se moji »izleti« na Pantovčak nisu činili ni mnogo korisni ni pametni, pitao sam majku ne bi li Šaro imao kakvog posla za mene, jer sam zaista dobro pisao na stroju. Poslije razgovora s njim rekla mi je da je on pitao ne potiče li ta moja želja od mladićkog avanturizma, pa je ona htjela da se on sam sa mnom raspravi.

Bio je to visoki, lijepi čovjek, koštunjavog lica. Očiju se još uvijek sjećam: svijetle, oštrog pogleda, oprezne i istovremeno spremne na smiješak. Ne mogu više reproducirati taj razgovor, ali znam da smo ga vodili u našoj kuhinji. Valjda sam ga uvjerio (a nije ga bilo lako u bilo što uvjeriti) da naprosto ne mogu više stajati tako po strani, jer je uskoro rekao da će se kod nas smjestiti tehnika za štampanje i umnožavanje ilegalnog materijala (pojma ja nisam imao tada o tehnici Mjesnog komiteta!). Prvo je dopremio jedan mali pisaći stroj na kojem sam morao izvježbati jednoliko tipkanje na matrice. To nije dugo trajalo, a onda je došla velika »Orga«. U to su vrijeme kod nas stanovala dva brata Bosanca, studenti građevine, kao podstanari. Čini mi se da se donekle u njih moglo imati povjerenja da nam neće namjerno nanijeti zlo. Starijemu je trebalo umnožiti neka skripta, što nam je dobro došlo: ja sam za »javnost« u kući (gazdarica je bila neka veoma radoznala Švabica) umnožavao skripta za studente, pa nije bilo čudno ako bi se čulo tipkanje na stroju. Međutim, kada je na brzinu trebalo što više poslova obaviti noću, stavljao sam »Orgu« da na nekoliko deka, da se zvuk priguši.

Saro mi je donosio tekstove, ja sam ih prekucavao na matrice, a on ih je u početku opet odnosio. Još neiskorištene matrice svaku večer sam skrivao u visoku kaljevu peć kojoj se »krov« mogao podići i opet namjestiti, pa je izgledalo da je glina po rubu popucala.

Materijale je donosio još jedan drug, kojega smo zvali (a mislim da ga je tako zvao i Šaro) Letrika, (Stjepan Bubanić). Sjećam se njegova osmijeha; uvijek bi se pojavilo nekoliko zlatnih zuba. Izgledao je vrlo, vrlo umoran. Uvijek je žurio i majka ga je često morala prisiliti da sjedne i da nešto pojede ili da se barem ugrije, jer je već bilo hladno.

Jednog dana Letrika je s još nekim drugom dopremio ciklostil (Gestätner), a meni rekao da ga navečer dočekam kod klinike u Draškovićevoj ulici (dvadesetak metara od ulaza u našu kuću), gdje će mi predati vreću s papirima. Vrlo se dobro sjećam, kako sam znojeći se, s vrećom pod jednom rukom, praveći se kao da to što nosim nije uopće teško, šmugnuo stubištem pored gazdaričine djevojke koja je prala stepenice.

Od tada su nama donosili gotove matrice jedan drug i jedna drugarica. Ja sam, čini se, bio treći koji je tipkao matrice, a Letrika ih je onda sve izvlačio kod nas. Zaglavlje je imalo, koliko se sjećam, u početku riječ »Proleter«, a kasnije smo izradili dva-tri broja »Vjesnika«. Format je uvijek bio napola presavijeni papir za ciklostil. Šaro je htio da i desna strana teksta završava ravno kao i lijeva. Čini mi se da sam na nekim naslovnim stranama izradio naziv priborom za matrice, a sasvim se sigurno sjećam (jer su mi ga na policiji pokazali!) da sam bio izradio iz linoreza žig-petokraku, koju sam vrlo ponosno u crvenom otiskivao na svaki primjerak što bi ga Letrika izvukao. Kako smo se služili običnom crvenom tintom, jer nismo imali odgovarajuće bcje, svaka zvijezda nije baš sjajno izgledala. Sjećam se da sam za »Proleter« iz određenih tekstova prepisivao neki članak Veselina Ma'sleše, ali se, kao vjerojatno i većina daktilografa, nisam sjećao svih tekstova. To sam uspio samo dva puta.

U siječnju ili početkom veljače 1943. godine Šaro i Letrika prestali su dolaziti. Nakon nekog vremena pojavio se Letrika i rekao majci da pripremi krevet za Šaru. Ne znam tko mu je uz Letriku pomogao da se dovuče do našeg stana, ali se sjećam da su ga dvojica pridržavala. Bio je ranjen u nogu i trebalo mu je izvaditi tane. Došao je predvečer (ne znam da li iste večeri ili je to bilo koji dan kasnije, ali se sjećam da sam doktora vidio kako sjedi na rubu kreveta uz ranjenika) i kirurg dr Radetić.

Rana ga nije omela da radi ležeći i tako mi je Šaro iz kreveta diktirao tekstove, redigirao ih i upozoravao me da ne pišem »rejonski«, već »rajonski« komitet, jer da prokleta banda podmeće da su to samo Srbi koji se bune. Iz tog vremena sjećam se članka o staljingradskoj bici, u kojem smo pisali kako je njemačka i ustaška propaganda već imala pripremljene letke i program proslave za pad Staljingrada, a Paulus se sa svojim ostacima predao. Drugi je članak opisivao užasne uvjete života i fizička mučenja naših ljudi u ustaškim logorima.

Zapravo, to sam vrijeme proveo praktički stalno uz Šaru, jer smo zbog njegove prisutnosti otac i ja dijelili očev krevet, dok je on spavao uz nas u majčinom. Često sam ga ujutro gledao onako mršavoga, ali nekako žilavo snažnog, u košulji. Kad sam, po inerciji svojih običaja, navečer jednom skrivao svoj proizvod matrica, on me je gledao iz kreveta i pokroviteljski, blago, da me ne povrijedi, rekao: »Mali, mali, ako dođu dok sam ja tu, ionako je svejedno.«

U to smo vrijeme već svi u kući smatrali da Modričin organizira dolaženje ljudi iz »poštanske grupe«. Naprosto nije bilo dana da netko ne bi došao, a ponekad i više puta na dan. Gazdarica je već valjda okom bila izlizala gukerl. Osim toga, dok je Šaro ležao ranjen, Modričin je stalno insistirao da s njim razgovara. Njegov zahtjev majka je prenijela Šari, ali je on to kategorički odbio rekavši da se to Modričina ništa ne tiče. Tog časa bio sam uz Šaru, dok je Modričin bio u drugoj sobi.

Još prije nego što je bio ranjen Šaro mi je rekao da se ne smijem povezivati sa skojevskom organizacijom u školi.

Dok je on ležao kod nas, ona drugarica je i dalje donosila otipkane matrice. Jednom je sjela pored njega i za ondašnje prilike, činilo mi se, dugo s njim tiho razgovarala. Tek sam poslije oslobođenja saznao da je to bila njegova supruga (udana kasnije za druga Flajpana). Tada to nitko od nas nije mogao primijetiti.

Devetnaestog ožujka 1943. Šaro je morao krenuti u akciju iz našeg stana. Sjećam se razgovora kada je zaključio da mora ići, iako mu rana još nije bila zacijelila. Dao je da mu se nabavi sivi ogrtač (raglan) od štofa na »riblju kost«

iz trgovine koja je tada bila na uglu Masarykove i Preradovićeve, i, čini mi se, u njemu je izišao, dok smo ga mi ukućani s prozora gledali. Bio je lijep dan, a on je išao polako, kao da šeta i samo se jednom osvrnuo prije nego što je skrenuo u Draškovićevu prema sjeveru, ali nije pogledao na nas gore. Možda i nije znao da smo tamo, ili je znao ali nije htio dopustiti ni da se nasluti da ima veze s tom kućom.

Ni njega ni Letriku više nismo vidjeli. Tog su dana poginuli pavši u zasjedu u Gregorjančevoj ulici. To smo saznali dva-tri dana kasnije, mislim da je bila nedjelja, kada je došao jedan plavokosi mladić u svijetloj kratkoj vindjaki. Imao je bicikl i zato smo ga za ono kratko vrijeme što smo ga viđali zvali Biciklist, jer mu, naravno, imena nismo znali. S njim je bio neki nepoznati drug (iako mi se sada čini da je možda s Letrikom dolazio u naš stan). Jedva je izgovorio da nema sumnje da su Šaro i Letrika poginuli, jer su to potvrdili drugovi s obdukcije na Šalati. Plakao je šutke. Biciklist je kasnije došao s još jednim drugom (Perica Dozet). Rekli su mi da dovršim započeti posao. Osjetio sam da se u poslu nešto bilo prekinulo.

U noći 3/4. travnja 1943. došla je policija i odvela majku i mene, a sutradan, kad se otac vratio s puta, i njega. U stanu je ostala Ljubica Studen koja je bila s nama od mog rođenja. Ona je za sav rad znala, ali se pred policijom vješto izvukla praveći se da ništa ne zna. Njoj sam imao zahvaliti za svu brigu oko hrane u zatvoru. Nekoliko dana kasnije bila je uhapšena i drugarica Nada Gigova, koja nam je pomagala u poslu. Kasnije je deportirana u Makedoniju, kao bugarska državljanka.

Ja sam se poslije oslobođenja upisao na Kemijskotehnološki odjel Tehničkog fakulteta. Tada sam saznao da je Šaro bio Ivan Mećar (kasnije proglašen narodnim herojem). Na žalost, ni dan-danas ne znam pravo ime Letriki. Biciklist je bio Ladislav Parfant, koji je u našem stanu, poslije našeg hapšenja, upao u zasjedu, ali je (prema očevicu, drugarici Gigovoj) razoružavši agenta uspio izići na ulicu i stići do ugla Palmotićeve. No agent je s prozora uzbunio zasjedu, pa su ustaše pripucale. Poginuo je na samom uglu Palmotićeve i Boškovićeve, gdje mu je poslije oslobođenja podignuta spomen-ploča.

Saznao sam da je i Mećar htio studirati kemiju, tj. da je imao indeks na ilegalno ime, a da je kod svoje kuće, navodno u nekoj šupi, volio praviti pokuse. Tada mi je bilo jasno zašto mi je rekao da smijem sudjelovati u kemijskoj grupi u gimnaziji, makar joj stavili i firmu Ustaške mladeži, jer »učiti treba uvijek, pa i od neprijatelja«. Jedino što sam mogao učiniti, dok još nije bio proglašen narodnim herojem, bilo je da prvoj radnoj brigadi kemičara dademo njegovo ime. Bio sam tada izradio, prema maloj fotografiji, njegovu sliku na transparentu s kojim smo bili prošli gradom. Na žalost, ta brigada u tom sastavu i s njegovim imenom nije nikada otišla na prugu.

Nikad nisam saznao da li je Modričin doista bio konfident. Logično je da su moja sjećanja prilično izblijedjela. Najvjerodostojniji bili bi zapisnici što smo ih za drugove Dragu Stojakovića (generala milicije u penziji) i Uroša Slijepčevića (tajnika Sabora) bili dali moja majka i ja kada je ona u siječnju 1945. godine zamijenjena iz Lepoglave u Pisarovini, a ja prešao s ocem na oslobođeni teritorij*.

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb I94l-194i,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Slavko Petreković
Ivica Mučnjak

ODLAZAK U PARTIZANE

Kako su Zagrepčani odlazili u partizane — Kanali i relejni punktovi

Teror okupatorskih i ustaških vlasti iz dana u dan postajao je sve teži za građane Zagreba. Gestapo, OVR-a i ustaško redarstvo hapsili su svatko za svoj račun. Počela su masovna hapšenja, strijeljanja i vješanja. Cesto je grad bio izlijepljen plakatima s imenima obješenih i strijeljanih. Ubijalo se mimo suda i zakona, bilo iz osvete ili koristoljublja, a da za to nitko nije odgovarao vlastima. Bilo je i takvih slučajeva da su hapsili za bilo kakvu sitnicu samo ako su trebali taoca za osvetu. Mučenja u zatvorima bila su strašna. Građani su maltretirani na sve moguće načine. Vršena su denunciranja. Sve to rasplamsavalo je mržnju prema okupatorima i ustašama.

Na sve akcije aktivista neprijatelj je odgovarao krvavim represalijama. Hapšenja komunista i rodoljuba bila su sve češća i masovnija. U takvoj je situaciji potreba da se kompromitirani drugovi šalju u partizane bila sve veća. Prethodno su se morali uspostaviti kanali i veze da bi se oni mogli prebacivati. U početku se taj zadatak, uglavnom, obavljao željeznicom. Međutim, napuštanje Zagreba vlakovima bilo je dosta kompliciranо. Odlazilo se s krivotvorenim dokumentima, zatim u željezničkim uniformama i na razne druge načine. Takav način otpremanja ljudi iz grada biq j.e dosta opasan. Veze su se često prekidale i nije uvijek išlo sve glatko. Bilo je sve više drugova i drugarica čiji je boravak u gradu bivao nemoguć. Osim toga, javljalo se mnogo dobrovoljaca za odlazak u partizane. Dotadašnji način otpreme ljudi nije više odgovarao s obzirom na novu situaciju i sve veće potrebe. Okupacijske i ustaške vlasti držale su pod svojom kontrolom izlazne arterije iz grada za koje su smatrali da se mogu iskoristiti za odlazak u partizane. Isto tako, pooštrila se kontrola i na željeznici, pa je bilo potrebno da se pronađu drugi i sigurniji načini otpreme ljudi iz grada.

Na osnovi Svega, pred partijsku organizaciju Zagreba postavio se zadatak da pošto-poto formira neki organ čiji će zadatak izričito biti: organizacija

otpreme ljudi i raznog materijala za partizanske jedinice. Tako je u prvoj polovici 1942. godine formiran pri Mjesnom komitetu Zagreba Odbor za otpremu ljudi i materijala za NOB. Taj odbor bio je izravno vezan za MKZ preko jednog člana koji je u Komitetu bio odgovoran za rad Odbora. Odbor je formiran od pet drugova, koji su preko sebe imali cijelu organizaciju otpreme ljudi i materijala iz grada za NOV. Zbog čestih hapšenja i provala, on gotovo nikad nije radio u punom sastavu.

Odborom je, dakle, rukovodio MK preko svog člana koji je bio zadužen za otpremu ljudi iz grada. Taj drug je ujedno bio viša veza članovima Odbora. Osim toga, Odbor je bio povezan s Rajonskim komitetima. Pri svakom RK jedan njegov član bio je zadužen za održavanje veze s članovima Odbora. Glavna željeznička radionica i zagrebačko Sveučilište bili su izravno vezani za Odbor.

Zadaci Odbora su bili, dakle, otprema ljudi u NOB, kao i oružja, sanitetskog, kancelarijskog i drugog materijala i ostale opreme koja se prikupljala za NOV. Zatim, dppremanje i rasturanje agitacijsko-propagandnog materijala (partizanski bilteni i ostala štampa koja se štampala na oslobođenom teritoriju); svakodnevno su se održavale više i niže veze, pa veze s relejnim punktovima izvan grada preko kojih su se otpremali ljudi i materijal. Sređivale su se propusnice i ostala dokumentacija koja se slala s ljudima. Ujedno je Odbor brinuo o organizaciji prikupljanja ljudi koji su bili spremni za odlazak u partizane.

Neki članoVi' rajonskih komiteta Partije bili su zaduženi da preko tvorničkih, matičnih i uličnih NOO (narodnooslobodilačkih odbora) mobiliziraju ljude, prikupljaju oružje i ostalu opremu za NOV. Pošto je to bio jedan od najvažnijih zadataka, na njemu su radile i partijske ćelije u tvornicama i ulicama. Uglavnom, bili su angažirani svi* simpatizeri kako bi se postigla masovnost. U toku okupacije partijske ćelije i NOO u tvornicama, većim radionicama, ulicama, školama i fakultetima poznavali su raspoloženje i naklonosti članova svojih kolektiva i sredina u kojima su djelovali. Naglašavam da su u tvornicama i radionicama bile organizirane trojke koje su prikupljale raznu pomoć i rasturale agitacijsko-propagandni materijal. Preko njih skupljeni materijal i ljudi, koji su odlučili da idu u partizane, odlazili su do NOO tvornice, ulice, sektora i dalje sve do rajonskog odbora i komiteta. Zatim, sve prijavljene ljude za odlazak u partizane, kao i materijal, prihvaćali su članovi odbora za otpremu i otpremali ih u NOV.

Za otpremu ljudi iz grada postojalo je više kanala u raznim pravcima, a najvažniji su bili: 1. Zagreb — Žitnjak — Ivanja Rijeka, 2. Zagreb — Žitnjak — Šćitarjevo, 3. Zagreb — Čučurje, 4. Zagreb — Vrapče, 5. Zagreb — Remetinec.

Svi ti kanali imali su više pravaca kretanja.

Među najvažnijim kanalima s relejnim punktovima bio je Zagreb — Ivanja Rijeka — Šćitarjevo. Iz Zagreba u pravcu Ivanje Rijeke išlo se Radničkom cestom preko Kolarovog sela uz kanal do Ivanje Rijeke. Zatim, preko Borongaja, Žitnjaka do Ivanje Rijeke, kao i preko Kulmerovih livada, rukavca Savice, Kolàreva sela, Ivanje Rijeke ili Šćitarjeva. Ponekad se išlo preko Dubrave — Sesvetskog Kraljevca — Žitnjaka — Ivanje Rijeke i Šćitarjeva. To je bio jedan od najjačih kanala, jer su postojale mogućnosti da se izlazi iz grada u više pravaca. Zborna mjesta na kojima su se formirale kolone za taj pravac kanala bila su ova: Staro sajmište — Heinzelova, Vara̅ždinska (sada Proleterskih brigada), Svetice, Harambašićeva i Radnička cesta.

Pravac kanala Zagreb — Čučurje bio je preko Maksimira i Miroševca. Zborna mjesta za taj kanal bila su: Harambašićeva, Maksimirska i Bukovačka cesta.

Kanal Zagreb — Remetinec vodio je preko Savskog mosta, a zborna mjesta za formiranje kolone bila su Cvjetna cesta i Vrbik.

Kanal preko Vrapca imao je dva pravca. Jedan preko gornjeg Vrapča i zapadnih obronaka Sljemena prema Pušćoj Bistri, a drugi je bio preko Jaruna na Remetinec, pa prema Žumberku. Zborna mjesta za taj kanal bila su u Zagorskoj ulici, Črnomercu i Kustošiji.

Na svim tim kanalima često su se mijenjali smjerovi kretanja, kao i zborna polazna mjesta, da ne bi češće kretanje kolona ljudi bilo upadno.

Potkraj 1942. godine, vjerojatno u rujnu, na rad u Odbor dolaze Slavko Petreković Britva i Ivan Mučnjak Mali. U Odboru su već otprije radili drugovi Ivan Javornik Lala, Mirko Lončarec Jože i drugarica Ožegović — Kaja. Ispred MK za rad Odbora bio je tada odgovoran član MK Ladislav Parfant Umjetnik, koji je na toj dužnosti poginuo u ožujku 1943. u Palmotićevoj ulici u borbi s agentima. Odbor u tom sastavu je izvanredno dobro radio sve do velike provale u ožujku 1943, kada su Mirko Lončarec Jože i Ožegović — Kaja na zadatku pali u ruke ustaške policije. Poslije njihova pada u Odbor na rad su došli Ivica Kunštek Munja, a malo kasnije drug Istrijanac (pravo ime nepoznato), te drugarica Mala. Ispred MK tada je bio zadužen za rad Odbora član komiteta Slavko Blažina Beli.

Ustanak u zemlji brzo se širio i razvio u neposrednoj blizini Zagreba. Paralelno se razvijao pokret i u gradu. Razne akcije, sabotaže i diverzije postaju sve masovnije. Ustaške i okupatorske represalije pojačavaju se i pojavljuju u različitim oblicima. Hapšenja su sve češća, ljude masovno strijeljaju i vješaju po gradu na javnim mjestima. Obično je za jednog okupatorskog agenta ili vojnika strijeljano 10 pa i više talaca. Zatvori su bili puni građana, ponajviše nevinih ljudi, koji su u zatvorima čekali na osvetu. Kod građana su naglo rasle simpatije prema NOB-u. Na osnovi svega raste i broj dobrovoljaca za odlazak u partizane. Ne odlaze satato oni koji su morali ići zbog kompromitiranosti. Represalijama je neprijatelj pospješio masovniji odlazak u partizane. Radom u NOP-u aktivisti su se brzo kompromitirali, pa su morali napuštati grad. Jasno, sve je to iziskivalo dobru organizaciju odvođenja ljudi u partizane.

Ulični i tvornički NOO, kao i odbori na fakultetima, te partijske ćelije i aktivisti svih razina i foruma bili su glavni i najvažniji nosioci mobilizacije ljudi i prikupljanja opreme i raznog materijala u gradu za potrebe partizanskih jedinica. Zaduženi drugovi i drugarice iz uličnih i tvorničkih odbora i partijskih ćelija prijavljivali su svojim matičnim odborima ljude koji su se odlučili za odlazak u NOV. Za svakog druga i drugaricu koji su trebali ići u partizane odbori su davali kratku biografiju i karakteristiku. Tako sređeni dokumenti upućivali su se u matične odbore odgovornim drugovima. Iz matičnih odbora dokumentacija je preko veza išla u RK, a iz njih po jednom svom zaduženom članu upućivani su dokumenti u Odbor za otpremu.

Organizacija je bila tako postavljena da su se svakodnevno održavale osobne veze između uličnih, tvorničkih i drugih odbora s drugovima iz matičnih odbora. Isto tako, svakodnevno su se održavale veze između rajonskih komiteta i matičnih odbora, a i odgovornih drugova iz RK i Sveučilišta s članovima Odbora za otpremu. Veza između MK i Odbora održavala se također svakodnevno preko člana Komiteta zaduženog za rad Odbora. Osim navedenih veza, članovi Odbora su svakodnevno održavali veze s relejnim punktovima. Na osnovi tako postavljene organizacije održavanja veza Odbor za otpremu imao je povoljne uvjete da rukovodi otpremom ljudi u NOV. Uvidom u dokumentaciju i dnevno referiranje, Odbor je stvarao plan za formiranje grupa za odlazak u partizane.

Unaprijed se precizno razrađivala brojnost grupa, zborna i polazna mjesta, točno vrijeme dolaska na zborno mjesto, a i polaska, oznaka vodiča koji će voditi grupu, način odijevanja ljudi koji odlaze u NOV i pribor koji smiju nositi. Određivani'su unutar grupe vođe trojke ili petorke. Zatim, odredio bi se pravac kretanja na kanalu i odstojanje u koloni. Razradilo bi se što treba raditi u slučaju da naiđe neprijatelj ili da bude smetnji na mitnicama.

Grupe za otpremu obično su formirane od 10 do 12 ljudi. Prakticiralo se da svaka grupa bude podijeljena na tri do pet podgrupa, a na čelu podgrupe odredio bi se jedan drug ili drugarica za održavanje veze s ostalima u podgrupi. Od momenta prijavljivanja za odlazak u NOV, pa do prve relejne stanice izvan grada, gdje su ljudi predavani drugim vodičima, vođe podgrupa bile su odgovorne za svoje ljude. S vođama podgrupa dan prije odlaska održavao je vezu član Odbora, koji je idućeg dana bio vodič cijele grupe. Tada je on davao temeljite upute vođama podgrupa o zbornom mjestu, vremenu dolaska na zborno mjesto, odstojanju u koloni za vrijeme pokreta, načinu odijevanja i što sve ljudi smiju ponijeti. Osim toga, dane su detaljne upute što treba raditi u slučaju legitimiranja i pretresa, za vrijeme pokreta ili na mitnicama, kao i za ponašanje u toku pokreta i održavanje veze, prateći onoga ispred sebe u koloni. Na kraju je rečeno po čemu će raspoznati vodiča i vođe podgrupa, a zatim su ujednačili svoje satove s vodičevim satom. Osobito se upozoravalo na točnost dolaženja na zborno mjesto, disciplinu i poštovanje navedenih uputa. Nakon dogovora s članom Odbora — vodičem, vođe podgrupa sastali bi se s ljudima svoje podgrupe i prenijele na njih sve dobivene upute i zadatke. To su bile posljednje veze pred odlazak.

Polazna zborna mjesta su se obično određivala u pravcu kretanja kolone. Ta mjesta nisu smjela biti suviše prometna i morala su biti pregledna, da bi u slučaju upada agenata ljudi imali mogućnost da izbjegnu hapšenja. Na zbornome mjestu vodič je određivao točno mjesto za svaku podgrupu, a ljudi su se morali rasporediti po dvojica na određenom odstojanju. To se radilo zbog toga da okolina ništa ne zapazi. Naime, za vrijeme rata svako je grupiranje ljudi bilo opasno. Grupa se raspoređivala na zborno mjesto dvoje po dvoje na duljini jednog kilometra. Bilo je slučajeva da su pojedinci zakasnili 2 — 3 minute, pa taj dan nisu mogli otići. Oni koji su odlazili u NOV, uzimali su odjeću i obuću prikladnu godišnjem dobu. Nije bilo dopušteno da se nose veće rezerve rablja ili obuće, kao ni bilo kakav pribor (koferi i naprtnjače) što bi ih putem opterećivalo, a u slučaju prestresa kompromitiralo. Osim toga, ljudi koji su odlazili u NOV nisu smjeli biti uočljivi kako u kretanju do zbornog mjesta, tako ni u maršu do prve relejne stanice.

Član Odbora za otpremu (vodič) dolazio je dvije do tri minute ranije biciklom na zborno mjesto, radi njegove kontrole, kao i kontrole dolaska grupa na određeno mjesto. Ako je bilo sve u redu, davao se znak za pokret prvoj, pa zatim ostalim podgrupama. Hodalo se na odstojanju od 150 do 200 metara. Vodič je išao na čelu kolone, a ponekad bi biciklom svratio do njenog začelja, provjeravajući da li je sve u redu. Na cijeloj maršruti do prve relejne stanice on je određivao odstojanje u koloni prema situaciji na terenu. Ako je promet bio veći, odstojanje je bilo manje, kako bi svaki u grupi mogao pratiti onog ispred sebe u koloni. Svaki čovjek u grupi poznavao je samo vođu svoje podgrupe. Glavnog vodiča su upoznali tek dolaskom na relejnu stanicu. Naime, bilo je nužno pridržavati se stroge konspirativnosti, budući da su Gestapo i UNS pošto-poto htjeli onemogućiti i paralizirati organizaciju slanja ljudi i opreme u NOV. Polazak iz grada obično se određivao u popodnevnim satima od 18 do 19,30 sati, ovisno

0 godišnjem dobu i prilikama koje su vladale u okupiranom gradu. U to vrijeme frekvencija preko mitnica bila je najveća, pa je to pogodovalo izlasku ljudi iz grada. Dolaskom na prvu relejnu stanicu obavljala se primopredaja ljudi, dokumentacije 1 materijala koji je tom prilikom dopremljen. Za svakog druga i drugaricu dostavljala se propusnica, koja je služila kao dokument da ta osoba dolazi u partizane legalno i organizirano preko određenih organa. Svaku propusnicu potpisivao je ovlašteni drug iz Odbora za otpremu. Na relejnoj stanici razoružavali su se oni koji su sa sobom nosili oružje. To je vrijedilo i za uniformirane ljude i za sve profesije. Razoružavanje je bilo nužno zbog opreza. Naime, nije bilo isključeno da neprijatelj ubaci svoje ljude koji bi putem mogli pobiti kurire i oni postati gospodari situacije.

U partizane su odlazili ljudi raznih profesija i godina starosti. Najviše je odlazilo radnika, zatim srednjoškolaca i studenata. U toku 1943. godine u partizane je otišao velik broj domobranskih vojnika i podoficira s potpunom ratnom opremom.

U razdoblju od listopada 1942. do kolovoza 1943. preko navedenih kanala otpremljeno je u svim pravcima više od 2500 drugova i drugarica. Ti ljudi su, uglavnom, otišli na teritorij Žumberka, Banije, Korduna, Zagorja, Kalnika, Posavine i Moslavine, pa čak i u Slavoniju. U toku 1942. godine ljudi su se prebacivali svaki drugi dan, u 1943. gotovo svaki dan. Bilo je 1943. godine slučajeva da su se u toku jednog dana, samo na jednom kanalu, prebacivale grupe od 20 do 25 ljudi.

Jačanjem NOV-a, stvaranjem slobodnih teritorija, kao i izvršenjem više uspjelih akcija u neposrednoj blizini Zagreba, kod građana je raslo povjerenje i ljubav prema NOB-u. To je pospješilo prijavljivanje ljudi svih slojeva za odlazak u partizane. Sve manje i manje su se ljudi odazivali pozivima za ustaške i domobranske jedinice. Velik dio mobiliziranih izbjegavao je odlazak u neprijateljske jedinice i prijavljivao) se za odlazak u partizane. Ta je činjenica jačala sve veći pritisak na veze za odvođenje ljudi iz grada, a istovremeno je pružala mogućnost neprijatelju za ubacivanje konfidenata. U takvoj situaciji pred članove Odbora za otpremu postavljali su se složeni i teški zadaci. S obzirom na aktivnost neprijatelja da paralizira slanje ljudi u partizane, uvjeti za rad članova Odbora i svih koji su radili po tom pitanju postajali su sve teži. No, bez obzira na sve, ljudi su se pošto-poto morali prebacivati iz grada, jer je njihov opstanak u gradu postajao nemoguć poslije odbijanja da idu u ustaše ili domobrane.

Ti ljudi, kao i svi oni koji su se javljali za odlazak u partizane, nisu smjeli osjetiti da postoje bilo kakve teškoće za odlazak iz grada. Osim toga, dulje . čekanje moglo ih je pokolebati u realiziranju njihove odluke. Odbor je sve to imao na umu, pa je ulagao napore da svi prijavljeni ljudi budu na vrijeme otpremljeni. Napominjemo da je iz Zagreba (osim radnika, srednjoškolaca i studenata) u partizane otpremljeno mnogo ljudi raznih profesija. Treba naglasiti da je dosta medicinskog osoblja otišlo na slobodni teritorij koje je obično donosilo skupocjene instrumente i razne medikamente. Početkom 1943. godine Ivan Mučnjak Mali iz grada je izveo devet liječnika, ko;i su sa sobom nosili veće količine raznih instrumenata i lijekova. Većina otpremljenih ljudi iz Zagreba bili su rukovodioci u jedinicama NOV-a. Osim toga, partizanske radionice popunjavale su se stručnom snagom, a isto tako i drugi objekti i sektori gdje su bili potrebni stručni ljudi. Članovi Odbora bili su zbog toga svjesni važnosti i veličine zadataka na tom polju. Zato je za članove Odbora bila najveća sreća kada su bez teškoća dovodili ljude

na relejnu stanicu. Na njima je ležala velika odgovornost. Oni su na tim zadacima bili izloženi velikoj opasnosti, ne znajući nikada odakle ih vreba smrt.

Osim otpremanja ljudi, članovi Odbora prebacivali su materijal i opremu. Dio materijala i opreme prenosili su ljudi koji su odlazili u partizane. Organizacija prebacivanja većih pošiljki razne opreme i materijala nije bila u nadležnosti Odbora za otpremu već drugih organa.

Ustaške vlasti poduzimale su drakonske mjere da bi spriječile masovni odlazak ljudi raznih profesija i domobranskih vojnika i starješina iz okupiranog Zagreba, kao i prebacivanje razne opreme i materijala. Spomenuli smo da je u prvom kvartalu 1943. godine Odbor pretrpio ozbiljne gubitke. Zatim, u drugom kvartalu iste godine uhapšen je Ivan Kunštek Munja. On je poslije saslušanja osuđen i upućen u logor.

Unatoč gubicima, Odbor je i dalje nastavio rad. Budući da se popunio, on je opet uspješno obavljao sve postavljene zadatke.

Neprijatelj je u tom razdoblju posvetio naročitu pažnju konfidentskoj službi. Težnja mu je bila: ubaciti svoje ljude na veze za odlazak u partizane. Na primjer, u travnju 1943, kada je Slavko Petreković Britva sa zbornog mjesta u Heinzelovoj ulici kod starog sajmišta trebao voditi grupu od 15^ ljudi, nije došao jedan čovjek. Kolona je krenula u pravcu Radničke ceste, preko Žitnjačke mitnice i Kolarovog sela. Nakon izlaska iz sela (oko 500 metara) Petreković je primijetio čovjeka odjevenog u seljačko odijelo na novom biciklu da se kreće iza kolone na odstojanju 100-150 metara. Kad je kolona odmakla dalje od sela, Petreković je zaustavio kolonu da bi utvrdio namjere nepoznatog čovjeka. Kad su ljudi posjedali pored puta, taj čovjek je spustio bicikl i razgledavao oranicu. Dojam je bio da je to čovjek iz okolice koji je došao obići svoju zemlju. Budući da je uslijedio pokret, on je krenuo biciklom za kolonom. Petreković je shvatio da taj čovjek prati kolonu, koja je već gotovo stigla na relejnu stanicu, pa je dao zastanak da se ljudi odmore pod jednom vrbom na livadi. Na toj relejnoj stanici bili su vodiči. Oni su imali zadatak da vode ljude dalje. Petreković je krenuo prema nepoznatom čovjeku. No on je tada okrenuo bicikl i počeo bježati. Petreković je na njega opalio dva metka iz pištolja. Očito je bilo da je to bio ubačeni ustaški konfident i da je imao zadatak da otkrije pravce kanala, relejne stanice i ljude koji rade na tim zadacima.

U drugoj polovici svibnja 1943. agenti su postavili zasjedu na kanalu pravac Svetice — Kolarovo selo. Tog danà je Ivan Mučnjak nosio omot od 8 kg skupocjenih lijekova. Već na mjestu kada je primao materijal primijetio je agente. Bio je tu i agent Stjepan Kurešić, dobro poznat članovima Odbora. Zasjeda je bila postavljena sve đo Kolarova sela. Zadatak agenta je bio: utvrditi pravac kretanja, Mučnjaka uhvatiti živog i pohapsiti ostale.

Međutim, taj dan Mučnjak nije vodio ljude nego je samo nosio paket. Agenti su se bili rasporedili. Jedan dio agenata ostao je na Sveticama, tri agenta su krenula ispred Mučnjaka a tri iza njega. Primijetivši da je upao u klopku, ubrzao je korak prestigavši agente ispred sebe. Skrenuvši s Borongajske ceste na polje, uspio je svih šest agenata ostaviti na odstojanju od 100 metara. Dok je pripremao bombu i pištolj, primijetio je da su agenti počeli za njim trčati. Odlučio je da bježi, jer mu borba sa šestoricom dobro naoružanih agenata nije pružala nikakvu šansu. Ako pogine, agenti će se domoći bogata plijena u lijekovima. Osim toga, po etiketama na njima uslijedila bi masovna hapšenja. U potjeri za njim agenti su zaostali oko 200 metara. Vidjevši da im odmiče, počeli su pucati, ali ga nisu pogodili. Pucanjem su upozorili agente u Kolarovom selu, da budu oprezni, pošto

progonjeni bježi prema njima. Ispred Kolarovog sela slučajno su u tom trenutku bila dva vodiča s relejne stanice i Petreković s biciklima, pa su svi uspjeli izbjeći zasjedu. Zahvaljujući neopreznosti i kukavičluku agenata ostali su svi živi i spašen je sanitetski materijal.

Drug Istrijanac je u prvoj polovici srpnja 1943. godine kanalom Donje Vrapče vodio grupu od 10 ljudi. Kad je došao s kolonom u blizinu zbornog mjesta relejne stanice, iz kukuruza su ih napali agenti UNS-a. Tom prilikom dva druga su uhapšena. Ostali iz grupe uspjeli su pobjeći, pa su kasnije prebačeni u partizane. Istrijanac je pružao otpor pištoljem. Bio je lakše ranjen u lice. Kasnije je i on otišao u partizane.

Slavko Petreković je 12. kolovoza 1943$_c$ trebao odvesti šestoricu studenata medicine u partizane. Bili su predviđeni za Zumberak i Baniju. Prethodno je bilo sve dogovoreno da se krene u 18 sati sa zbornog mjesta iz bivše Varaždinske ulice na prostoru nogometnog igrališta »Građanskog« do Cvjetne ceste. Za tu grupu bio je zadužen student Binički, koji je održavao vezu s ostalima. Kada je Petreković došao na zborno mjesto, umjesto studenata naišao je na jaku zasjedu agenata kojom je bio okružen sa svih strana. Tu je bio i agent Stjepan Kurešić, kojeg je Petreković dobro poznavao, jer je ranije s njim radio u Tvornici »Braća Ševčik«. Budući da je primijetio da nema studenata na zbornome mjestu, odlučio je da se borbom izvuče iz obruča. Skočio je na bicikl i izvadio pištolj. U tom trenutku agenti su počeli pucati. Zahvaljujući prometu i udaljenosti 50-60 m efikasnost pištoljskih metaka bila je slaba. Krenuo je Cvjetnom cestom prema Savi. Međutim, i na tom pravcu bila je postavljena zasjeda. I na te je agente otvorio vatru iz pištolja nakon čega su se oni razbježali. Tako je sebi stvorio izlaz za bijeg jednom stazom kroz kukuruz prema Vrbiku i u pravcu trkališta Miramare. Na nesreću, blokada je bila postavljena na cijelom jugoistočnom dijelu grada. Pošto je Petreković tog dana morao stići do relejne stanice Ivanja Rijeka, odlučio je da krene preko Borongaja, Žitnjaka i Kolarovog sela. Ali i na tom je pravcu naišao na zasjedu. Vratio se prema gradu i ponovo krenuo prema Kulmerovim livadama. I tu je naišao na zasjedu koja je počela pucati na njega. Odmah je krenuo prema žitničkoj mitnici s čvrstom odlukom da iziđe iz grada. Od mitnice prema Kolarovom selu bila je blokirana cesta i pješačka staza. On je krenuo stazom, a agenti koji su bili u zasjedi na cesti vikali su svojima: »Držite ga! Ide u vašem pravcu.« Agenti su se pojavili iz kukuruza. Tada je on na njih otvorio vatru i jednog ranio. Napokon se probio iz obruča i krenuo u pravcu Ivanje Rijeke. Došavši na određeni cilj, primijetio je da su mu prostrijeljene hlače, vindjakna i guma na biciklu.

Tih nekoliko karakterističnih primjera jasno govori kolika je bila težnja okupatora i ustaških vlasti da unište članove Odbora, otkriju kanale i relejne stanice i da paraliziraju cijelu organizaciju otpreme ljudi i materijala. Jasno je da su drugovi na radu u Odboru za otpremu imali goleme teškoće u vršenju svojih dužnosti. Zato su u njega ulazili oni drugovi i drugarice koji su bili provjereni u nizu uspješno izvršenih zadataka i raznih akcija. Članovi Odbora bili su članovi KP, provjereni, naoružani pištoljima i bombama. Uglavnom, mlađi ljudi, dobre fizičke kondicije, primjernog vladanja i čvrstih karakternih osobina. Dakle, činili su ga drugovi koji su se zbog aktivnosti u NOP-u povlačili u strogu ilegalnost. Kao takvi nisu nigdje radili. Nisu bili prijavljeni za boravak u gradu. Zato su im uvjeti života bili teški, a naročito zbog spavanja i prehrane.

Iako je spavanje ilegalaca bilo organizirano, bilo je i teškoća i problema. Neki ilegalci su se i sami snalazili za spavanje kako su znali i umjeli. Na primjer, Ivan Mučnjak je neku vrijeme 1943. godine spavao na tavanu zgrade na uglu

Frankopanske i Dalmatinske ulice. U to vrijeme u zgradi je bila komanda njemačke i talijanske intendanture. Tu je bio najsigurniji. U slučaju noćnog pretresa ta zgrada bi bila pošteđena, jer su se njome koristili okupatori. Isto tako, Petreković je početkom 1943. godine spavao 10 dana kod jedne porodice koja je pripadala Kulturbundu. On se toj porodici predstavio kao povratnik iz Njemačke, izručivši pozdrav njihove rođakinje iz Miinchena, iako u Njemačkoj nikada nije bio. Za tih 10 dana imao je osiguran stan i hranu i bio je siguran u slučaju noćnih racija.

Doživljavale su se ponekad neugodnosti prilikom dolaženja na spavanje, jer su porodice, zbog prisutnosti ilegalaca, bile ugrožene u slučaju pretresa. Mučnjak je, na primjer, jednom došao na spavanje kod jedne radničke porodice, koja je imala jednosobni stan i dvoje male djece, od jedne do tri godine. Sve je bilo dobro dok se nisu počeli spremati za spavanje. Kad se on raspremao, muž i žena su primijetili kod njega pištolj i bombu. Žena je, naslonivši se nad ležaj svoje djece, počela plakati, a muž se okrenuo Mučnjaku i rekao: »Lako je tebi, druže. Ako do čega dođe ti ćeš se braniti i borbom, moguće, spasiti, a što će biti sa mnom, ženom i nejakom djecom.« Znajući u kakvoj bi situaciji bila ta porodica da bude pretresa i jer je razumio ljubav roditelja prema djeci, on se obukao i otišao, bez obzira na to što je već odavno nastupio redarstveni sat. Više je volio da izloži svoj život opasnosti, nego da, eventualno, uništi živote porodice. Manevrirajući kroz mračne ulice otišao je prema Savi i presjedio noć u jednoj kabini na kupalištu.

Ilegalci su voljeli da sami osiguraju spavanje, jer su se tada osjećali sigurnijima. Radi toga su se koristiii svojom snalažljivošću. Tako je, na primjer, Slavko Blažina često spavao u jednoj postolarskoj radionici, a ponekad s njim i Petreković. To vlasnik radionice nije znao, jer je spavanje organizirano preko radnika koji je tu radio. Članovi Odbora, prilikom otpreme ljudi izvan grada, zbog redarstvenog sata, nisu se mogli vratiti u grad, pa su noćili u štalama u Ivanjoj Rijeci, Šćitarjevu, Kolarovom selu i u Vrapču.

Slavko Petreković je u travnju 1943. godine trebao prenoćiti u Heinzelovoj ulici 42 kod porodice Cvete. To je bilo na Veliku subotu katoličkog Uskrsa. Međutim, u tom stanu bila je postavljena zasjeda od pet agenata. Na signal zvonca otvorila su se vrata, ali umjesto domaćina pojavili su se agenti s uperenim pištoljima i uzvikom: »Ruke uvis!« Britvi nije preostalo ništa drugo nego da ih posluša. Tada je jedan agent zatvorio ulazna vrata. Vođa grupe agenata naredio je agentu Vladi Propadaiu da Britvu legitimira i pretrese. Dok je on to radio, ostali agenti su pretresali stan. U međuvremenu dok je agent utvrđivao vjerodostojnost dokumenata (ličnu legitimaciju i akt o oslobođenju od vojne obaveze), Britva je spustio ruke i krenuo prema sobi da baci opušak u pepeljaru. Tek tada ga je primijetio drug Cvete i rekao mu da mu je stradala drugarica. U sobi je osim Cvete bio jedan agent i simpatizerka Laura, Židovka. Agent Propadalo, budući da je provjerio Britvine dokumente, zapitao je vođu agenata: »Što ćemo s gospodinom?« Odgovorio mu je da ga pretrese, a zatim odvede u stanicu na saslušanje. Britva je kod sebe imao pištolj, dva okvira municije, bombu i dvadesetak pisama koje je tog dana primio na relejnoj stanici, da ih ubaci u poštanski sanduk, To su bila pisma naših boraca, koji su se javljali svojim najbližima. Agent, pretresajući Britvu, naišao je preko hlača na cijev pištolja. Istodobno je i Britva zgrabio pištolj za ručicu. I agent i Britva otimali su se za pištolj koji je bio prislonjen na Britvin trbuh. Agent je jednom rukom držao cijev pištolja* a drugom je čvrsto držao Britvinu ruku kojom je Britva držao pištolj. Britvina lijeva ruka bila je slobodna, pa je njom počeo udarati agenta po glavi i licu. Vidjevši sve to Cvete je počeo bježati, a za

njim i agent koji je bio u sobi, zatim i ostala trojica koji su pretresali kuhinju, smočnicu, WC i predsoblje. Zadnja je napustila stan Laura, koja je kao Židovka bila u najvećoj opasnosti. Britva je u rvanju uspio izvući pištolj iz hlača, ali ga još nije mogao upotrijebiti, jer je agent jednom rukom držao cijev, a drugom za ojačani dio pištolja. Britva nije imao mogućnost da otkoči i da puca. Rvao se s agentom na život i smrt petnaestak minuta. Najzad je uspio otkočiti pištolj i opaliti dva metka u agenta koji je pao mrtav. Cvete je u bijegu bio ranjen i uhvaćen i najvjerojatnije ubijen u toku istrage. Drugarica Laura nakon četiri-pet dana otišla je u partizane. Sutradan su ustaške novine pisale da je revnosno poginuo ustaški izvidnik od odmetničke ruke. Tom prilikom Britvi su ostali osobni dokumenti, a u tučnjavi je izgubio bombu i šaržer municije. Sva pisma boraca je spasio.

Okupacijske i ustaške vlasti su češće vršili noćne pretrese stanova pojedinih kvartova. Tako su početkom 1943. godine pripremali pretres najvećih razmjera pri čemu su upotrebljavali i vojne formacije. Mjesni komitet Zagreba tada je donio odluku da se svi ilegalci za nekoliko dana povuku u rajon Zaprešić — Brdovac. Poslije izvršenih pretresa svi ilegalci su se sretno vratili u Zagreb i nastavili rad.

Ima mnogo porodica koje su davale prenoćišta ilegalcima, bez obzira na to što su se prema njima provodile najoštrije represalije, ako bi pri pretresu ustaše zatekle neprijavljene osobe. Bilo je slučajeva da su agenti uspjeli prilikom pretresa naići na ilegalce. Tada su svi članovi tih porodica bili osuđeni na smrt. ili logor. Naglašavamo, da su simpatizeri i ostali građani davanjem prenoćišta ilegalcima, činili veliku uslugu Partiji i NOP-u.

Za ilegalce je stalan problem bila prehrana. To se osobito odnosilo na članove Odbora, koji su uvijek bili u pokretu otpremajući ljude i materijal na slobodni teritorij. Svakodnevno su se održavale veze u gradu i na relejnim stanicama izvan grada. U najviše slučajeva ilegalci su se prehranjivali obično kod onih simpatizera koji su im davali prenoćišta. Napominjemo da oni ilegalci koji su se profesionalno bavili aktivnošću u NOP-u, a koje je progonila policija, nisu imali sredstava za prehranu i život. U tome su najveće poteškoće imali ilegalci za koje su agenti UNS-a imali nalog da ih hapse, a u slučaju otpora da ih ubiju. Ti drugovi nisu smjeli ići jesti u gostionice ili restauracije, pošto su agenti u njima postavljali zasjede. Nisu bili rijetki slučajevi da su ti drugovi izvršavali svoje zadatke, a da po cio dan ne bi ništa jeli.

Život svih ilegalaca, a osobito onih koji su bili kompromitirani i za kojima je tragala policija, bio je vrlo težak. Ti mladi ljudi, u interesu NOP-a, morali su se odricati mnogo čega. Nisu posjećivali kina, zabave i sportske priredbe. Morali su izbjegavati svaku razonodu. Da bi ostali nezapaženi i bili korisniji u ilegalnom radu, morali su izbjegavati ranija društva i disciplinirano i odgovorno obavljati svoje zadatke.

Veći dio ilegalaca u okupiranom Zagrébu imao je goleme teškoće zbog odijevanja. Budući da nisu imali svoje stalno mjesto stanovanja, odjeća im je bila razasuta po cijelom gradu kod simpatizera. Pošto su takvi stanovi bili često provaljivani, ili su te obitelji odlazile u partizane, odjeću i obuću ilegalaca plijenili su agenti. Gubitak jednog dijela garderobe u najviše slučajeva dopunjavao se tako što su simpatizeri davali dio svoje odjeće. Konspiracija je bila važan element za uspješan rad u NOP-u, a posebno za ilegalce koji su radili na otpremi ljudi i materijala za NOV. Ljudi koji su aktivno radili u NOP-u nisu međusobno znali prava imena i prezimena niti tko kakvu funkciju obavlja. Osim toga, nije se smjelo znati gdje tko radi i stanuje, ako je bio u radnom odnosu i imao legalan stan.

Uglavnom, svi aktivisti su imali konspirativna imena. Poznanstvo po nadimku bilo je samo s višom vezom i nižim vezama.

Radni sastanci članova Odbora održavali su se prema potrebama i zadacima. Oni su se održavali rijetko u stanovima, a češće na otvorenom prostoru na periferiji grada. Sastanci su bili obično kratki i konkretni. Razradom zadataka svakom članu je određeno što treba izvršiti. Na sastancima se nikad nisu smjele voditi nikakve pribilješke. Svaki član dobivene zadatke morao je pamtiti. Dolazak na sastanke i odlazak s njih bili su uvijek pažljivo organizirani. Nije se dolazilo grupno već jedan po jedan u razmaku 5 — 10 minuta. Onaj koji je zakazivao sastanak uvijek je dolazio posljednji. Nikakvo zakašnjenje nije se toleriralo. U slučaju da netko od drugova nije došao, sastanak se nije održavao radi opreza. Za točno vrijeme održavanja sastanka obavještavalo se jedan-dva sata ranije na redovnim svakodnevnim vezama. Da bi se znalo da li se u stan može ulaziti, bili su dogovoreni i znakovi na prozoru. Ugovorene su i lozinke s onima kod kojih će se održati sastanci. Osim toga, postojale su i straže-izvidnice, koje bi u slučaju nailaska agenata na vrijeme izvjestile drugove. Takva organizacija i mjere opreza poduzimali su se radi sigurnosti. Održavanje svakodnevnih veza bilo je organizirano na principu odozgo nadolje. Takav način održavanja veza bio je postavljen radi toga da se svakodnevno prenesu zadaci, direktive, razne informacije, kao i upute o nekim zadacima MK i drugih organa. U načelu, važilo je pravilo da viša veza određuje mjesto i vrijeme, kao i kontrolno mjesto za dnevne veze. Na vezu su ljudi morali dolaziti sami. Prije nego što se stigne na određeno mjesto, svatko je morao kontrolirati da ga slučajno ne prate agenti. U slučaju praćenja nekog od drugova, taj nije smio doći na ugovoreno mjesto na vezu, već je morao bilo kako izbjeći agentu i kasnije doći na kontrolno mjesto. Ono se uvijek određivalo unaprijed za slučaj da se nije mogla održati redovna dnevna veza iz bilo kojih razloga. Svi drugovi koji bi došli na redovnu vezu morali su biti vrlo oprezni kada su išli na kontrolno mjesto, jer im nije bio poznat razlog nedolaska ostalih drugova. Trebalo je da mjesto za kontrolnu vezu ispunjava dva uvjeta: da se sa skrivenog mjesta mogao kontrolirati drug prilikom dolaska na vezu; da to mjesto bude podesno za bijeg, ako bi slučajno naišli agenti. Mjfesta za održavanje dnevnih veza također su morala biti pregledna. Na vezu se moralo doći točno u određeno vrijeme. Zbog toga su se satovi nižih veza poravnavali sa satovima viših veza. Čim bi se svi drugovi okupili, jezgrovito su se prenosile direktive, zadaci i predavaie su se razne pošiljke saniteta, municije i druge razne opreme.

Osim redovnih zadataka, Odbor za otpremu dobivao je i druge izvanredne. Jednom je MK donio odluku da se likvidira konfident Ivanković, koji je uspio dobiti povjerenje rukovodstva NOP-a u okupiranom Zagrebu. Da bi se što više kamuflirao, ponekad je obavljao složene zadatke. Istovremeno je intenzivno surađivao sa UNS-om. On je kao konfident nanio veliku štetu partijskoj organizaciji. Njegovom pomoću uhapšeno je više članova rajonskih komiteta i drugih ljudi. Krajem travnja 1943. MK je raspolagao sigurnim podacima o njegovom neprijateljskom djelovanju, pa je odlučio da se kazni smrću.

Početkom svibnja 1943. godine taj zadatak su izvršili Britva, Beli i Mali. Grupa je napravila plan. Odredila je mjesto i vrijeme izvršenja kazne. Beli je imao zadatak da Ivankovića dovede na raskrsnicu Hercegovačke i Istarske ulice. Mali je trebao osiguravati izvršenje akcije i povlačenje drugova poslije nje. Petnaest minuta prije akcije kontrolirano je mjesto gdje će ona biti izvršena. U određeno vrijeme drugovi su zauzeli svoja mjesta. Britva, koji je trebao izvršiti likvidaciju, čekao je da Beli dovede Ivankovića. Točno u određe;no vrijeme oni su došli i Britva

je izvršio zadatak. Poslije toga grupa se povukla Višnjevačkim stubama prema Kosirnikovoj ulici. Dok su drugovi silazili niz stube, njima u susret na mjesto događaja trčao je neki agent. Upitao je Malog zna li tko je gore pucao, a on mu je odgovorio da je netko ubio bandita. Sutradan je ustaška štampa pisala kako su odmetnici ubili svog čovjeka. Svjesni činjenice o svom gubitku htjeli su razbiti strah kod drugih konfidenata i održati moral ustaških agenata.

U prvoj polovici 1943. godine u Željezničkoj radionici izvršeno je masovno hapšenje za vrijeme rada. Čitavo to područje blokirao je UNS, pa nisu postojale mogućnosti za bijeg simpatizera i aktivista. MK je temeljito ispitao uzroke tog hapšenja. Među ostalim ustanovio je da je u toj akciji veliku ulogu odigrao poslovođa Nikola Rukavina, konfident UNS-a. On je vodio agente i davao podatke
0 simpatizerima i aktivistima. Na osnovi takvih podataka MK KPH je donio odluku da se konfident likvidira. Taj zadatak grupi prenio je Beli. On je ujedno pomagao na razradi plana. Grupu su činili Britva, Mali i Zagorac, radnik iz Željezničke radionice. Pošto je Zagorac dobro poznavao Rukavinu, trebao je pokazati tog konfidenta. Za tu akciju izabrano je najpodesnije mjesto i vrijeme. Likvidacija je izvršena (prvog radnog dana poslije Duhova, u lipnju 1943, i to u 5,50 sati kad je konfident pošao na posao) pred kućom gdje je stanovao (raskrsnica Derenčinove i Markovićeve ulice). Kad je on izišao na ulicu, Zagorac je dao znak Britvi koji je odmah pucao na njega. Teško ga je ranio i onesposobio za bilo kakav rad. Akcija je imala veliki odjek u kolektivu Željezničke radionice i u cijelom gradu. Bila je to sramota za ustaške vlasti, pošto je izvršena na sektoru grada gdje su, uglavnom, stanovale ustaše, okupatorski oficiri i agenti Gestapoa i UNS-a. Rukavina je pogođen sa pet metaka (četiri u grudi i jedan u glavu). Začudo, ostao je živ Poslije ranjavanja pružena mu je hitna kirurška intervencija. Dok je ležao u bolnici, osiguravali su ga agenti od eventualnog ponovnog napada. To je dokaz da je on za UNS bio važna ličnost u konfidentskoj službi. Kažnjen ie smrću poslije oslobođenja 1945. godine.

U svibnju 1943, u zgradi na uglu Ilice i Čanićeve ulice, kod jednog simpatizera bile su smještene veće količine raznovrsnog sanitetskog materijala. Stjecajem okolnosti taj simpatizer i njegova supruga hitno su upućeni u partizane, da se spase od hapšenja. Njihov stan su pretresali agenti i postavili zasjedu. Nakon nekog vremena agenti su zapečatili stan i stavili svoj katanac na ulazna vrata. Beli je dobro poznavao stan. Znao je gdje je smješten taj materijal, jer je češće spavao kod te obitelji. Uskoro je Beli odlučio da se taj dragocjeni materijal iznese i prebaci u NOV. Sama zgrada bila je podesna za tu akciju. Imala je dva ulaza iz Ilice i jedan iz Čanićeve ulice. U toj akciji su sudjelovali Beli, Britva, Munja i Mali. Beli
1 Britva su nasilno otvorili stan i uzeli materijal, a Mali i Munja su osiguravali njihov rad. U toku izvršenja zadatka Mali i Munja su objasnili stanarima da su oni iz ustaškog redarstva. U zgradi su stanovali ustaški oficiri i agenti. Stanarima je bila sumnjiva njihova izjava, pa su se počeli skupljati po stubištu. Unatoč svim teškoćama, akcija je uspjela i materijal je prebačen u NOV. Kada je sve bilo gotovo, na mjesto događaja je stigao auto pun policajaca i agenata. Odjek akcije bio je izvanredan; Među građanima se govorilo o hrabrosti i sposobnosti zagrebačkih aktivista.

Česte racije po ulicama Zagreba otežavale su održavanje veza i izvršavanje zadataka. Svako legitimiranje na ulici za aktiviste, osobito za ilegalce, bilo je opasno i obično se završavalo borbom s agentima. Takav slučaj dogodio se u svibnju 1943. godine kad je Beli, obavljajući svoju dužnost, upao u blokirano područje: Zapadni kolodvor — Keglevićev trg — Čanićeva ulica — Ljubljanska

ulica. Na tom sektoru agenti UNS-a vršili su pretrese i legitimirali prolaznike. U tom momentu Beli se kretao s Keglevićeva trga Tolovčevom ulicom u pravcu Ljubljanske. Na uglu Tolovčeve i Ljubljanske dva su agenta od njega tražila legitimaciju. Beli je umjesto legitimacije izvadio pištolj i ubio jednog agenta, dok je drugi počeo bježati vičući stražaru ispred kasarne da puca. Domobranski stražar bio je iznenađen i zbunjen ne znajući u koga da puca. Vidjevši situaciju, Beli je pretrčao preko Ljubljanske u Klaićevu ulicu, ušao u jednu kuću i ispred nekog stana u podrumu ostavio kaput i neku važnu dokumentaciju. Zatim je izišao na ulicu, prihvatio za ruku jedno dijete i šetajući udaljio se od tog opasnog mjesta.

Iznijeli smo osnovne postavke o organizaciji i radu Odbora za otpremu ljudi i materijala iz okupiranog Zagreba u vremenu od rujna 1942. do rujna 1943. godine.*

*** IHRPH, MG-75/I, 8.**

Mirko Škrinjar

ZADACI NA AERODROMU

Sabotažne akcije — Organizirana grupa istomišljenika — Veze za prebacivanje u partizane

Aktivni politički rad za KP počeo sam početkom ljeta 1941. godine pod utjecajem braće Antona i Ivana Žibret. Njihovu sestru Mariju Raušević progonila je policija. U vezi s tim iskrslo je pitanje njenog sklanjanja. Njena braća su se obratila meni da ih savjetujem što da rade. Zajednički smo joj pronašli stan i opskrbljivali je živežnim namirnicama i novcem. Zatim sam se povezao s Brankom Petreševićem Cvikerašem. U to vrijeme stanovao sam u Štriginoj ulici br. 15. Budući da je Branko razgledao moj stan, o njemu se pohvalno izrazio kao
0 mjestu u kojem bi se mogli održavati sastanci. Na prvom sastanku prisustvovali su Branko Petrešević, Ivan Žibret i Ivica Kos Dugi.

U jesen 1941. godine Petrešević je, izvršavajući direktivu starijih drugova, počeo rad na formiranju odbora okupljajući u njih progresivne i antifašistički raspoložene ljude. Njihovi prvi neoposredni zadaci su bili prikupljanje novčane
1 druge pomoći za uspješno djelovanje ilegalaca, za obitelji čiji su članovi pali kao žrtve fašističkog terora, za drugove u logorima i zatvorima. U jednom od takvih odbora bio sam i ja s Antonom Žibretom i jednim stolarom. Odborom je rukovodio Žibret. Sastanke smo održavali kako u mojem stanu, tako i u stanu Antona Žibreta u Ilici 80.

Potkraj 1941. godine sastanke smo većinom održavali u mom stanu. Dolazili su Branko Petrešević, Ivica Kos, Ivan Spetić, Mićo Tadić i Teodor Jakovlić.

Zimi 1941/1942. godine u moj stan je donesen šapirograf i dva pisaća stroja na kojima su Ivica Kos i Branko Petrešević prekucavali proglase. Dolazila je i jedna drugarica koja je tipkala matrice, pa sam i ja šapirografom pomagao umnožavanje tih tekstova. Po umnožene materijale dolazili su i odnosili ih Maca Marković, Ljubica Žakman i još neki drugovi.

S vremenom su se moje veze proširile. Došao sam u kontakt i s drugim odborima početkom 1942. godine preko Ivice Kosa. Uskoro su me na jednom

sastanku u Rendićevoj 3 Ivica Kos i Branko Petrešević obavijestili da sam primljen kao kandidat za člana Partije.

U proljeće 1942. godine dobio sam poziv za vojsku. Trebao sam služiti na aerodromu kraj Zagreba kao mehaničar za avione. O tome sam obavijestio drugove (Petreševića, Kosa i Spetića), pa je na sastanku odlučeno da se pozivu odazovem sa zadatkom da oprezno agitiram kod vojnih osoba za NOP, tj. da im objašnjavam ciljeve i perspektive NOP-a, da okupljam simpatizere, da izvidim mogućnost za sabotaže. Kao moja stalna veza određen je Ivan Spetić od kojega sam uskoro počeo dobivati zadatke. Naime, on mi je donosio sirovu gumu i objašnjavao što s njom treba da uradim i kako da je stavljam u avionske benzinske rezervoare, u ulje kao i u bačve benzina koje su se nalazile u skladištima na aerodromu. Te zadatke sam, uglavnom bez teškoća obavljao, jer sam se kao mehaničar slobodno kretao, a poznavao sam i avijatičare.

Na aerodromu sam s vremenom »nanjušio« istomišljenike. Naši simpatizeri su bili Ivica Brodar, Ivan Klarić, Zoran Sušković, Gabro Debeljak, Ivan Rob, Nikola Hulina, Ivan Sremac, Ivan Jergović, Slobodan Zurovac, Ivan Jakuš, Josip Jakuš, Matija Jurković i još neki čijih se imena više ne sjećam.

Ti drugovi su izrazili spremnost suradnje s NOP-om i svaki je od njih u pogodnim trenucima poduzimao akcije koje su umanjivale spremnost aviona za izvršavanje borbenih zadataka ili su uzimali municiju za pištolje i puške koja je dolazila u naše ruke.

Od spomenutih drugova osobito su se istakli: Ivan Rob koji je radio na bombama, pa je uspio neutralizirati detonatore (u tim sabotažama pomagala su mu još trojica), Nikola Hulina je na avionima onesposobljavao instrumente za komande. Debeljak je uzimao, kada mu se god pružila prilika, municiju za pištolje i puške. Ivan Jakuš odnosio je municiju u moj stan. Ivan Jergović (s oficirima u koje je imao povjerenja) ucrtavao je raspored svih objekata na aerodromu, kao i sve što je smatrao da može biti zanimljivo za naše drugove. Nekoliko puta sam od njega dobivao te nacrte, pa sam ih predavao Ivanu Spetiću, a kada je on otišao u partizane, Dragutinu Rogiću.

Našu ilegalnu štampu sam raspačavao na aerodromu preko Nikole Huline, Ivana Jakuša i Slobodana Zurovca.

Sjećam se da sam u to vrijeme bio povezan s omladinskom udarnom grupom koju su činili Tulije Spetić i još neki omladinci. Njima smo donosili ručne bombe s aerodroma. Nešto oružja pohranjivali smo kod Stankovića u Tomićevoj ulici. Oružje su iz mog stana preuzimali Milan Grbić, Dragan Pihir, Ivan i Anton Žibret i moj brat Josip. Osim toga, moj brat Josip i još neki drugovi s njim iz tvornice lijekova u Jukićevoj ulici preuzimali su pune demižone joda i alkohola za potrebe naših partizanskih jedinica i donosili ih u moj stan. Određene veze su izrečenom lozinkom to preuzimale iz mog stana. Sve je bilo organizirano, tako da je okolica mogla zaključiti da se radi o švercu. Za taj rad je zaslužna i Ljubica Škrinjar.

Imao sam i vezu za prebacivanje ljudi u partizane u razdoblju od 1941. do 1943. godine. To je bio Pajo Budisavljević u Dubravi. Naime, ja sam na sadašnjem Miroševcu imao gradilište na koje sam povremeno išao i ponešto radiò. Kao pomoć za rad vodio sam »prijatelje« i tamo smo nešto radili do dolaska Pajine veze koja je tada preuzimala drugove i vodila ih na slijedeće punktove. Budući da je Pajo bio uhapšen, održavao sam vezu s drugom Ribom preko Rogića. Koliko je ljudi otišlo u partizane tim vezama ne bih mogao točno reći, ali mislim da ih je bilo mnogo.

Uhapšen sam u listopadu 1943. godine u Hatzovoj ulici. Na vezi s Matom Župićem trebao sam preuzeti jednog omladinca sa željeznice. Međutim, tog dana je došlo do provale u željezničkoj ambulanti u Petrinjskoj ulici. Tog omladinca su pratili ustaški agenti i kada mi ga je Mato Župić predstavljao, agenti su nas opkolili, svladali, vezali i odveli u Đorđicevu 2. U hodniku sam vidio da nas je taj dan dosta palo. Zapazio sam neke drugove iz Vojne potkivačke škole koji su u mom stanu održavali sastanke, a također i neke drugove iz željeznice. Doznao sam da je provaljena organizacija na željeznici, željeznička ambulanta, Vojna potkivačka škola, kao i neki odbori iz Petrove, Maksimirske i današnje Ulice socijalističke revolucije. Sjećam se da je većina tih drugova bila na sastancima u mome stanu i stanovima u Rendićevoj 3, Račićevoj 10, Šulekovoj 6, u kojima smo održavali zajedničke sastanke kojima su rukovodili Branko Petrešević, Ivica Kos, Ivan Spetić i Mićo Tadić. Moj odbor se tada zvao Karlovac kojem sam bio i pročelnik. U zatvoru sam doznao da je uhapšen i Teodor Jakovlić. Kasnije sam mogao konstatirati da su se svi ti drugovi dobro držali na policiji, jer me nijedan od njih nije teretio. Policiji je bila sumnjiva moja veza prilikom hapšenja. Međutim, spasio me je Mato Župić, jer je na saslušanju tvrdio da smo se sastali zbog šverca. Na žalost, on je stradao, jer su kod njega nađene četiri krivotvorene legitimacije koje je trebao meni predati za neke drugove.

Na intervenciju mojih suradnika s aerodroma Emesta Turka, Ivana Jergovića, Mate Jurkovića, pa zalaganjem šogora Ivana Hlebša i još nekih, ustaše su me iz prijekog suda prebacili na ratni sud. Uskoro sam na garanciju pušten na aerodrom.

Dok sam bio u zatvoru, na vrijeme su iz mog stana Ivan Žibret i još neki drugovi odnijeli šapirograf i pisaće strojeve u partizane, a s aerodroma su pošli u partizane Nikola Hulina i još neki drugovi.

Kad sam se vratio iz zatvora, dobio sam vezu preko Dragutina Rogića s Ivanom Krunićem Dujom i Krovinovićem. Oni su me povezali sa Srećkom Hladnikom. Sjećam se da sam bio povezan i s Vojom Žegarcem. On mi je veoma lijepo govorio, odnosno njegovom pomoću šire sam sagledao NOB i njegove konačne ciljeve. On, je zatim, otišao u partizane.

Bio sam preko moje nećakinje Bebe Kovačević povezan s jednim pododborom u Tratinskoj ulici 12 ili 14 (sada Ulica Rade Končara). Taj pododbor brinuo se o pronalaženju stanova za spavanje ilegalaca, zatim je skupljao pomoć u novcu i lijekovima. Mislim da je taj pododbor preko nekih veza s domobranskim oficirima dobio nekoliko šmajsera, municije i ručnih bombi, pa je to otpremljeno na slobodni teritorij.

U prosincu 1944. godine bio sam ponovo uhapšen zbog neke nastale provale. Bilo nas je 18 uhapšenika. Mnogo su nas tukli. U pomanjkanju dokaza svi su poslije petnaestak dana bili pušteni na slobodu, osim mene. Bio sam im sumnjiv, iako nisu mogli ništa dokazati. Optuživao me je jedan kapetan koji je stanovao u Vlaškoj ulici nasuprot bivše Radio-stanice.

Proveo sam u zatvoru tri i pol mjeseca. Pušten sam na intervenciju svojih veza.

Izlaskom iz zatvora oprezno sam uspostavio vezu s Antonom Žibretom, koji me je ponovo uključio u rad NOP-a.

S aerodroma, po vezi Ribe, prebacio sam u partizane Slobodana Zurovca, Ivana Jergovića sa suprugom i dvoje djece, Ivana i Josipa Jakuša.

Najmiliji uspjeh mi je bio kada smo otpremali avion kojim je trebao letjeti zloglasni Jure Francetić. Benzin smo obilato »nahranili« sirovom gumom,

pa je mogao letjeti samo nekoliko desetaka kilometara. Razumljivo je da smo bili sretni kada se više nije javio u bazu.

Napominjem da je moja grupa aktivista NOP-a na aerodromu, koristeći se povremenim bombardiranjima savezničke avijacije, zapalila nekoliko aviona, a dobivao se dojam da su pogođeni iz zraka.

Od 1942. godine bila je još jedna organizacija NOP-a na aerodromu. Njoj je glavna veza bio major Cvenćek. Ta grupa djelovala je na drugoj strani aerodroma u okruglim hangarima ili na civilnoj strani. Bila je također vrlo aktivna. Međutim, ja sam za nju znao preko svoje više veze Ivana Spetića. On me je upozorio na njenu djelatnost. Iz konspirativnih razloga nije mi spomenuo nijedno ime. U akcijama smo, jasno, ipak dolazili u dodir. U toj grupi bilo je oficira, podoficira i vojnika. Imena im ne znam, niti sam se, po principu ilegalnog rada, za njih smio interesirati. S nekim podoficirima iz te grupe susreo sam se u zatvoru, pa su mi rekli kojoj vezi pripadaju.

U Novoj vesi sastao sam se i sa Stjepanom Šerclom, preko lozinke: »Da li imade svinjetine za prodaju?« Zatim bih preuzimao lijekove ili oružje.

U mom stanu u Štriginoj 15 bilo je i skladište masti. U prihvaćanju te masti vidnu je ulogu imala Ljubica Škrinjar.

Ulaskom dijelova I armije u Zagreb povezao sam se s drugovimai bio sam im vodič pri zauzimanju Radio-stanice i nekih skladišta.*

* IHRPH, MG-75/I1, 17.

Anita Lelas

FORMIRANJE NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Djelatnost odbora AFŽ-a — Na dužnosti mjesne tehničarke — Odlazak u partizane

U ljeto 1941. godine održala je drugarica Anka Berus sastanak s drugaricama Katom Govorušić, Ankom Supanc i Anitom Lelas, na kojem nam je saopćila zadatak da dotadašnje odbore Crvene pomoći transformiramo u odbore Narodne pomoći koji treba da postanu centri okupljanja i aktiviranja svih građana koji mrze okupatore i fašiste. Tako je kasnije stvorena jezgra narodnooslobodilačkih odbora. Drugi važan zadatak prenesen na tom sastanku bilo je sklanjanje ugroženih drugova na sigurna mjesta.

Odmah smo prišle izvršavanju dobivenih zadataka. Svaka od nas radila je s određenom grupom drugova i drugarica. Kata Govorušić okupila je oko sebe grupu naprednih učiteljica i odgajateljica: Inku Gospodnetić, Boženu Brlečić, Maju Emrović, Hermu Vestermajer, Tonku Bišicki, Tildu Bogdanov, Olgu Cesaree i druge. Anka Supanc radila je s vrlo aktivnom grupom grafičara: Franjom Supancom, Milanom Radočajem, Miškom Lončarom, Ivanom Lemanom, Franjom Pistotnikom, drvodjelcem Slavkom Petrincem, tapetarom Jankom Pevcem, trafikantom Jašom Strmotićem i drugima. U grupi s kojom je radila Anita Lelas bili su: Stjepan Malarić, ljevač, Milan Bauk, Pero Marušić, Dobrila Bauk, Vicko i Natalina Brajević, tvornički radnici, Draga Pačenovski, radnica i druge. Za vrlo kratko vrijeme imale smo razgranatu mrežu aktivista i simpatizera po cijelom Zagrebu.

Budući da u to vrijeme nisam bila kompromitirana kao ilegalka, nisam bila sumnjiva zagrebačkoj policiji, pa su me drugarice Govorušić i Supanc predložile za vezu s višim centrom. Pridržavajući se strogo načela ilegalnog rada, imena mnogih drugova s kojima sam bila povezana nisam znala. Kasnije sam saznala imena drugova: Borisa Bakrača, Bogumila Rupnika, Mije Krošelja, Franje Krčmareka, Mile Tadića, Slavka Blažine, Josipa Dude i Nikole Trute.

Kada je formiran III kotarski NOO, drugarica Anka Supanc i ja postale smo njegovi članovi. Sjećam se da smo imali jake odbore u poduzećima »Gorica«,

»Meba«, Tvornici ulja, »Elki«, »Sili«, »Lipa Millu«, »Alku«, »Penkali«, Vodovodu, Higijenskom zavodu i dr. Izvršavale smo raznovrsne i brojne akcije: od sabotaže po tvornicama do skupljanja raznog materijala, slanja ljudi i materijala u partizane, itd. Nemoguće je opisati sve akcije, koje su bile dobro organizirane i u kojima je sudjelovalo mnogo ljudi, nemoguće je opisati samoprijegor i hrabrost kojom su ljudi izvodili te akcije uz cijenu vlastitih života, kao i veliko povjerenje građana Zagreba u Partiju i u akcije što ih je ona poduzimala. U gradu se dnevno održavalo i po stotinu sastanaka, čitali se leci, slušale vijesti i prenosile upute i direktive Partije.

Prema direktivi Partije 1942^ godine pokrenuta je u Zagrebu akcija za organiziranje odbora i organizacija AFŽ. Sjećam se da su u toj akciji sudjelovale ove drugarice : Kata Govorušić, Anka Supanc, Božena Žakman, Draga Pačenovski, Hela Čubranović, Zorka Kević, Dragica Sabadoš, Inka Gospodnetić i ja.

Svaka od nas bila je povezana s većom grupom žena, a svaka žena iz neke grupe imala je vezu s drugim ženama.

Tako je bila ispletena mreža, koja je potkraj 1942. obuhvaćala gotovo cijeli Zagreb.

U 1943. godini mreža se dalje učvršćivala i proširivala, te su formirane grupe po poduzećima, matični odbori i Kotarski odbor. Kako u tadašnjim uvjetima nije bilo moguće čvrsto razgraničiti teren, događalo se da je u nekim ulicama i poduzećima djelovalo više grupa, vezanih svaka na svoju vezu. Takvu smo situaciju mi čak svjesno podržavale, jer je imala određene prednosti: usprkos provalama nikada se nije dogodilo da smo potpuno izgubile kontakt s nekom sredinom i rad se nesmetano mogao dalje odvijati.

Poznato je kako su bili raznovrsni zadaci AFZ-a u to vrijeme, pa su mnoge žene imale po nekoliko zaduženja Na primjer, da uspostave prekinutu vezu s oslobođenim teritorijem, organiziraju novi punkt za prijenos materijala ili slanje ljudstva u partizane i slično. Sjećam se da su se u tom odgovornom radu isticale Barica Cej iz Dubrave i Dobrila Bauk (poginula u logoru). Isto su tako žene radnice, osim rada u svojim poduzećima, aktivirale i povezivale svoje znanice domaćice, koje su imale važnu ulogu u osiguravanju stanova za održavanje ilegalnih sastanaka, skrivanju ilegalaca, sakupljanju materijala i slično. Na takvim zadacima osobito su aktivne bile Micika Pistotnik (umrla) i Anđela Paut.

U spomenutim aktivnostima i obavljanju ostalih zadataka, kao što su skupljanje materijala, oružja, lijekova, sanitetske opreme, odjeće, obuće, slanje ljudi u partizane itd., mreža u Zagrebu djelovala je usprkos teroru i provalama. U tim teškim danima mnoge su žene izgubile živote u zatvorima i logorima.

Kasnije su mnoge drugarice (koje sam spomenula) prešle na druge dužnosti. Tako je Dragica Pačenovski otišla na rad u Narodnooslobodilački odbor, Maja Emrović na rad u tehniku, Anđela Paut na rad za raspačavanje štampe, Inka Gospodnetić u NOO, Anka Supanc u Kotarski NOO itd.

Početkom 1943. godine preuzela sam dužnost mjesne tehničarke za dijeljenje ilegalne štampe u Zagrebu. Prvu štampu dobila sam od više veze druga inž. Borisa Bakrača. Kasnije sam je dobivala od Ivice Habuneka, Slavka Blažine Belog i na kraju od Marka Miličića Emesta.

Stanovi — skladišta u kojima sam sortirala štampu: Maksimirska 69 (Radnička pekara), Higijenski zavod, Preradovićeva 34 (Tvornica tjestenine), Krajiška ulica (Dječje jaslice) i Frankopanska 5 (kod obitelji Pistotnik).

Materijale sam dijelila za četiri-pet rajona, omladinsku organizaciju i vojsku. Za vojsku je štampu primao jedan drug u avijatičarskoj uniformi (ime mu

ne znam), a za omladinsku organizaciju drugarica dr Vesna Benković. Ta je veza bila vrlo čvrsta i sigurna. Nikakvih provala nije bilo za to vrijeme.

Za III rajon bila je zadužena drugarica Maja Emrović, nastavnica u Zagrebu. I ta je veza bila uvijek točna i sigurna.

Za ostale rajone ne sjećam se imena veza. Provala je bilo dosta i ljudi su se često mijenjali.

U raspodjeli štampe na rajone i u raznošenju materijala dragocjenu mi je pomoć pružio trinaestogodišnji dječak Boris Korasić koji bi išao ispred mene i javljao mi »da li je zrak čist«, tj. ne čeka li me negdje kakva zasjeda. Boris je sa svojom majkom Alojzijom Korasić i sestrom Milkom otišao na oslobođeni teritorij u listopadu 1943. godine. Javio se u NOV i poginuo 26. veljače 1944.

Ima detalja koji ilustriraju tadašnji rad. Jedanput su mi javili da ne mogu donositi materijal, jer da u skladištu nije sve u redu. Pošla sam na vezu drugu Habuneku s namjerom da ga obavijestim da ću tek sutradan preuzeti materijal. No Habunek mi je prilazio s paketom, a pored njega je išao jedan uniformirani ustaša. Ne znajući kako da mu kažem da mi ne preda materijal, okrenula sam se i pošla dalje, ali me je on pozvao: »Seko, radio se ne može popraviti. Nosi ga kući!« (Uniformirani ustaša bio je moj školski drug.) Razumljivo je da sam odmah preuzela štampu. Ušla sam u tramvaj. Vozeći se prema Čmomercu namjeravala sam štampu ostaviti u kolima, ali to ipak nisam učinila. Promijenila sam tramvaj, vratila se u Vlašku ulicu i ponijela paket u radionicu moga postolara u Ratkajevom prolazu. Zamolila sam ga da uzme paket i da ga zadrži do sutra, budući da sam zakasnila na poštu. On, naravno, nije znao ništa o sadržaju paketa. Za njega sam znala da je simpatizer NOP-a. Sutradan ujutro došla sam s malim Korasićem i poslala ga da izvidi kod postolara mogu li nesmetano preuzeti paket. Brzo se vratio i rekao mi da je sve u redu. Odmah sam uzela paket i raspodijelila štampu po vezama.

Jednom sam na Bukovačkoj cesti primila materijal, ali ne paket kao obično, nego u nekom »cekeru«. Ušla sam u tramvaj i naišla ravno na poznatog ustaškog agenta. Znala sam da je bio i ustaški emigrant. Poznavao je dobro mene i moju obitelj. Upitao me je što to nosim. Odgovorila sam da sam nabavila malo hrane da pošaljem svojima u Omiš. On mi je na to rekao da i onako nemam od svojih više nikoga dolje, jer da su mi braća otišla vragu (dva brata i sestra bili su u partizanima), na što sam ja rekla da su mi roditelji dolje. No on je znao više od mene. Obavijestio me je da su mi i oca zatvorili kao taoca. To me je potreslo. U džepu sam imala revolver Fn 6,35. Hladnokrvno sam ga otkočila jer sam bila uvjerena da ću ga morati upotrijebiti. Sišli smo zajedno s tramvaja. Neki me je prkos naveo da mu kažem da li bi mi mogao ponijeti »hranu«. Prihvatio je moj »ceker« pa smo pošli Zrinjevcem do današanje Ulice 8. maja. Tamo smo se rastali. Ipak me radovala činjenica što je ustaša nosio našu ilegalnu štampu.

Jednoga dana trebala sam predati materijal za IV ili V rajon u mljekarstvo u Dalmatinskoj ulici. Tek što sam iz Frankopanske ulice ušla u Dalmatinsku, prišao mi je nepoznati čovjek u željezničarskoj uniformi, zagrlio me i rekao mi: »Ne idite tamo! Čekaju vas.« Mljekarstvo je bilo provaljeno. Drugovi su tada mislili da sam pala policiji u ruke. Zahvaljujući tom nepoznatom drugu (nikada ga kasnije nisam vidjela), ostala sam i dalje na slobodi.

Koliko je štampa značila našim ljudima u Zagrebu osjetila sam to jedanput u poduzeću. Vjerojatno su već bila prošla dva mjeseca otkada sam podijelila letke. Prišao mi je radnik Ivan Jug pružajući mi papir sav istrošen i izblijedio. Jedva se na njemu mogao čitati tekst. Rekao mi je: »Važno, pročitaj brzo,

da damo dalje.« Teško je opisati taj trenutak. Bila sam vrlo zadovoljna što moje zalaganje postiže takav učinak.

U radu je bilo i peripetija. Jednom sam došla na sastanak višoj vezi drugu Slavku Blažini Belom, u Ulici sv. Duha kod vojnih baraka. Donijela sam mu oveći revolver, da ga preda našima. Drug Beli mu se obradovao kao dijete. Pobudio mu je znatiželju. Pregledavajući ga, nesmotreno je pritisnuo oroz. Na nesreću, metak je bio u cijevi i prošao mu kroz dlan lijeve ruke (srećom sam ja sjedila s druge strane). Ostali smo hladnokrvni. Brzo smo rupcem svezali ruku i polako se udaljili u Šestinski dol prema nekoj kući. Na pucanj nije nitko obraćao pažnju, jer se on iz vojnih baraka često čuo. Krv je curila iz ruke koju je Blažina držao uz tijelo ispod košulje. Teško smo došli do stana pred kojim se sav blijed srušio u nesvijest. Tek tada me uhvatio strah. Nisam znala što ću reći ako tko naiđe. Pozvonila sam. Ukućani su otvorili vrata i sve se sretno završilo.

Potkraj 1943. godine predala sam dužnost mjesne tehničarke Boženi Žakman, jer sam se već tada, kao sekretar III rajonskog komiteta, morala posvetiti novim obavezama.

Punkt Zelengaj broj 43 stan drugarice Grete Kenigshofer. Drugaricu Gretu upoznala sam još 1939. godine preko druga Stjepana Malarića. On mi je nju preporučio kao našeg čovjeka. Kod nje smo se cesto sastajali i otvoreno razgovarali o našem pokretu.

Godine 1941, kada smo osnivali odbore Narodne pomoći, ja sam Greti otvoreno prišla i zatražila od nje da aktivno radi, da stupi u akciju kod svojih znanaca, naših simpatizera. Greta je prihvatila moj prijedlog i počela raditi.

Kuća u Zelengaju 43 bila je vrlo podesna kako za ilegalne sastanke, tako i za sakrivanje ilegalaca i za spremište raznog materijala.

Ilegalac tramvajac Milan Marković bio je 1941. godine skriven u Gretinom stanu i iz njega je upućen u prve partizanske odrede. On je bio prvi ilegalac koji je prebačen iz Zelengaja 43 u partizane.

Zbog sve masovnijeg sudjelovanja stanovništva u NOP-u u Zagrebu, kao i zbog sve većeg odlaska ljudi u partizane, drugaricu Gretu oslobodili smo svih drugih zaduženja i odredili da njen stan bude punkt za prebacivanje ljudi na oslobođeni teritorij Moslavine i Žumberka. Za to smo uspostavili i vezu. Drugarica Greta bila je glavna veza a više puta i kurir.

Ugrožene drugove i drugarice sklanjali smo u Zelengaj 43. Za njihovo prebacivanje u partizane brinula se Greta. Upućivala ih je kanalom koji je trenutno bio manje ugrožen. Često je kanalima prebacivala i razni materijal na oslobođeni teritorij. Sjećam se da je ta veza vrlo dobro funkcionirala. Nije bila provaljena.

Treći kotarski NOO u Zagrebu, u kojem sam ja ilegalno radila, koristio se tom yezom. Međutim, poznato mi je da su i ostali drugovi preko te veze slali ljude u partizane.

Sjećam se samo manjeg broja drugarica i drugova koji su prebačeni preko Zelengaja 43 u partizane: Milan Marković, Vjekoslav Kočić, Stjepan Malarić, Josip Busija, prof. Dragica Pačenovski, Zora Kević, Vesna Maštrović, Branko Petrović, dr Josip Ribić, Vatroslav Mimica, inž. Boris Repek, Ivo Japunđić, Vera Takač, Blanka Takač, Miro Habunek, Višnja Habunek, Gveta Simić, Slavko Simić, Jelena Simić, Antun Horvat, inž. Josip Mimica, Marija Japunđić, Mara Višnjevski, Marko Višnjevski, Cecilija Dim, Pavao Višnjevski, Josip Dim, Marin Bauk, Marija Murić, Vilko Kun i ja.

Međutim, prebačeno je mnogo drugova i drugarica preko tog punkta čija imena nismo smjeli znati.

Treći rajonski komitet Partije, kao partijsko-političko rukovodstvo, uspješno je djelovao. Sekretar je bio Franjo Krčmarek, a članovi Vilko Kun, Bruno Srdelić i ja. Odlaskom Krčmareka na drugu dužnost, ja sam preuzela funkciju sekretara. Komitet je koordinirao sve akcije NOO-a. Rukovodio je udarnim grupama, tehnikom, punktovima i kanalima za slanje ljudi i materijala na oslobođeni teritorij. Uspostavljao je prekinute veze s organizacijama u gradu i oslobođenim teritorijem.

Jake partijske ćelije imali smo u poduzeću »Gorica« (Vilko Kun), Tvornici ulja (Stjepan Ptiček), Vodovodu (Bruno Srdelić), »Gaon« i u mnogim drugima.

Većina članova naših odbora zaslužila je da budu članovi Komunističke partije, ali smo mi, zbog čuvanja partijske organizacije, u uvjetima teškog ilegalnog rada, veoma oštro ocjenjivali drugove i drugarice, budući da smo se dvoumili u pretpostavci kakvo će biti njihovo držanje na policiji u slučaju da budu uhapšeni. U tome smo, možda, bili preoštri, ali je vjerojatno ta činjenica i pomogla što je naš teren sačuvao veze i organizaciju i onda kada je bio provaljen cijeli Gradski komitet, a ja i još nekoliko drugova bili vrlo ugroženi. Nakon toga, po nalogu Partije, otišli smo na oslobođeni teritorij. Bilo je to u proljeće 1944. godine. Naš teren, još uvijek čvrsto povezan, predala sam drugu Josipu Dudi.*

' Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* .Spektar«, Zagreb, 1972.

Franjo Zidanić

POGIBIJA JOSIPA ŽUBRINIĆA

Nestrpljivo, kao i uvijek, očekivao sam Dugoga (poslije rata sam doznao da sezvao Mećar), svoju višu vezu, druga uvijek nasmijanog ali ozbiljnog kad je bio posrijedi naš rad. Približavao mi se dugim i brzim koracima, pun odlučnosti, da sam s crta njegova lica razabrao da mi donosi nešto novo, odlučujuće.

Došao je pun prašine koja se toga dana nataložila malo više na njegovoj visokoj osobi, jer je, kako mi je odgovorio na moja pitanja, toga dana bio na dužnosti po sporednim ulicama, i napokon stigao do mene sa saopćenjem da se od toga dana moj sektor rada mijenja, da napuštam VI rajonski komitet i prelazim u IV RK. Upoznao me s organizaciono-političkim stanjem novoga sektora, koji se pretežno sastojao od tvornica. Povezao me s nižim vezama, a napomenuo mi je da ponovo povežem one tvornice medu kojima je bila prekinuta veza zbog provala i hapšenja- Upoznao sam sekretare osnovnih partijskih jedinica.

Radilo se neumorno, ali ni neprijatelj nije spavao. Veze između tvornica često su se prekidale. Rad je bio težak i naporan. Mnogo drugova je palo. ja ću opisati samo jedan slučaj o kojem postoje dokumenti. To je slučaj Josipa Zubrinića (Crni-Veliki). Upoznao sam ga na vezi u Savskoj cesti. U prvi mah mislio sam da je intelektualac, ali stisak njegove ruke odao je radnika. Bio je to monter tvornice »Kalorifer«, kako sam kasnije doznao. Održali smo više veza i sastanaka, a jednom me je poveo na sastanak svoje partijske organizacije, na mansardu jedne kuće u Čikoševoj ulici. Konstatirao sam da je to bio njegov stan, jer sam iz kreveta čuo glas malog djeteta koje ga je zvalo tata. Poslije toga sastao sam se s njim u Solovljevoj ulici gdje sam mu dao zadatak, koliko se sjećam, da obuhvati Tvornicu kože. Sljedeći sastanak ugovorili smo u Petrovoj ulici, na uglu Voćarske ceste, 23. veljače 1943. Na taj sastanak došao sam točno. Sa zvonika Petrove crkve čulo se monotono otkucavanje petog sata, koje bi u redovnim slučajevima bilo popraćeno zvukom brzih koraka Crnog-Velikog. Sat je otkucao, ali njega nije bilo.

Napustio sam ugovoreno mjesto pet minuta kasnije i uputio se na ostale veze, ne sluteći da se na drugom kraju Zagreba odigravaju posljednji trenuci druga Cmog-Velikog. Kasnije sam doznao da je Josip Žubrinić baš taj dan u 5 sati ujutro uhapšen i da je završio svoj život upravo u isto vrijeme kada sam ga čekao u Petrovoj ulici. Pod mučenjem doveo je ustaške agente na Svačićev trg, izjavivši im da će im na tome mjestu odati višu vezu, odnosno pokazati mene. Dok je ustaško redarstvo zaposjelo sve veže na Svačićevu trgu, pustivši ga na trg kako se ne bi primijetilo da je postavljena zamka, Cmi-Veliki iskoristio je prvi auto koji je naišao i žavršio život pod njegovim kotačima. Ustaški agenti morali su se izigrani, vratiti neobavljena posla.*

' IHRPH, MG - 12/VI-34.

Slavek Kolarec
Blaženka Kolarec-Vičević

SASTANCI U NAŠEM STANU

Boravak mnogih ilegalaca – Stan nije provaljen

Radi ekonomskih razloga 1938. godine odselio sam se s obitelji iz Zagreba u Lepoglavu, gdje sam ugovorio posao kod svog prijatelja. U to vrijeme u lepoglavskom zatvoru bili su drugovi Pajo Gregorić, Božidar Adžija, Dragutin Saili, Josip Kraš i drugi. Njihove drugarice dolazile su im u posjet i po jednu noć prespavale bi kod nas. Prvi susret s njima bio je na željezničkoj stanici, gdje su mene i moju kćer prepoznale po ugovorenom znaku. Osim toga, drugarica Josipa Saili bila je moja rođakinja, pa je tako veza odmah i lako bila uspostavljena.

Poslije nekoliko njihovih posjeta upravitelj kaznionice pozvao me na razgovor s motivacijom da je moj ugled u Lepoglavi vrlo poljuljan, jer da primam na spavanje supruge zatvorenika komunista. Odgovorio sam mu da je jedna od njih moja sestrična, što je bila istina (J. Saili), da ja o tim ženama ne znam ništa loše, da su to pametne žene, da mi one za spavanje plaćaju, a da me inače ne interesiraju. Kad su ponovo došle, napomenuo sam im svoj razgovor s upraviteljem. Otada su svoj boravak skratile samo na jedan dan, bez noćenja. Inače, nisam mogao stupiti ni u kakvu vezu s intemircima, iako sam imao slobodan ulaz u kaznionicu, u kojoj sam radio, budući da je njihova zgrada bila potpuno izolirana od trakta u kojem sam ja radio. U toku nedjeljnih šetnji s obitelji, kada smo odlazili na obližnje brdašce Sv. Ivan, znakovima sam im davao do znanja da je sve u redu i da sam ja taj kod koga odsjedaju njihove drugarice. Moralo se veoma paziti, jer su posebni stražari motrili na eventualno neobično kretanje po brdašcu, kako ne bi bilo kontakata sa zatvorenicima.

Nakon dvogodišnjeg boravka u Lepoglavi, 1940. godine vratio sam se u Zagreb i odmah stupio u vezu s Karlom, tj. s Dragutinom Sailijem Konspiratorom. Na njegovo nagovaranje našao sam veći stan u kući u kojoj i sada stanujem. Rat je već bio počeo. Ta je kuća na pristupačnom i vrlo preglednome mjestu jer joj se može prići sa tri strane.

Na uličnoj strani, u spavaćoj sobi, rolete bi bile napola spuštene. To je bio znak da se može doći u kuću. Na dvorišnoj strani, tj. u kuhinji, zavjese na prozorima bile su ukoso položene, što se vidjelo iz daljine do 100 m, pa nije trebalo prilaziti bliže kući.

O toj kući, odnosno o njenim stanarima, nismo ništa znali, dok jednog dana nije došao Saili k mojoj drugarici i upitao je tko je još ovdje jer je vidio svoj bicikl prislonjen u hodniku kuće. Jasno, nije znala, ali je uskoro sve razjašnjeno. Rade Končar dolazio je kod sestara Filipović posuđenim biciklom, koji je bio Sailijevo vlasništvo, a da jedan za drugoga nisu znali. Tako je uspostavljen kontatk s tom obitelji. Kada su sestre Filipović bile uhapšene i odvedene u logor, povremeno smo dobivali Narodnu pomoć da im šaljemo pakete. U to su se vrijeme u našem stanu već održavali i sastanci CK KPH na kojima su prisustvovali Saili, Marko Belinić, Anka Berus, Josip Hmčević (koji je kod nas čekao 14 dana na vezu za prebacivanje u drugo područje), Ivo Marinković, Josip Kraš, Rade Končar, Ivo Lola Ribar, Marko Orešković, Andrija Hebrang i Ivan Krajačić. Najviše prisutan, kojemu je naš stan bio drugi dom, bio je Saili, a preko njega i mnogim drugovima, jer je bio na sigurnu i preglednu mjestu. Za taj stan nije znalo mnogo ilegalaca. Zbog toga nismo strepjeli da bismo mogli biti prokazani.

Kada se obavljala vrlo opasna operacija na licu druga Belinića, naš je stan bio operacioni trakt, a kasnije i mala bolnica. Pošto je Belinić došao iz Zagorja, jedva je čekao da dođe k nama da se pošteno okupa jer je u toku zadržavanja u raznim kućama na terenu dobio uši, a naša kupaonica je bila neka vrst karantene. Drug Saili je prije svog odlaska na oslobođeni teritorij donio neke dokumente (oko 6 kg — različitih knjiga, proglasa, zabilježaka) da ih spremimo na sigurno mjesto. U spavaćoj sobi na peći skinuli smo pločice, stavili u peć materijal i ponovo je zazidali. Na njoj se ništa nije primjećivalo. Poslije rata Saili je preuzeo pohranjene dokumente. Osim toga, on je dao izraditi jedan sanduk s dvostrukim dnom u kojem je moja drugarica imala arsenal oružja, municije i dokumenata koji su morali biti nadohvat ruke, ali da se lako ne pronađu. U tom smo sanduku imali kao kamuflažu razne komade odjeće koju je trebalo krpiti, komade tkanina i razne vunene odjevne predmete. To dvostruko dno nije bilo baš malo. Sanduk je bio veličine 90 x 70 cm, a visina dvostrukog dna oko 10 cm. Čak i poslije rata tu se moglo naći zaboravljenog materijala, koji je predan Sailiju.

Još i sada posjedujemo tronožac na kojem je sjedio Lola, kada bi na običnu stolicu stavljao pisaći stroj i tipkao. Čuvamo i jednu žensku bluzu koju je nosila Lepa Perović. Ona je bila kod nas u toku 1943. godine. Te predmete čuvamo kao drage uspomene.

U zimi 1941/42. bio sam na radu izvan Zagreba pa sam samo subotom dolazio u grad. Moja pokojna drugarica Katica a i moja kći, nastavile su raditi sve što je bilo potrebno, tako da za jedan dio njihove djelatnosti u to vrijeme ja ne znam. Zato prepuštam kćeri Blaženki da ona osvježi svoja sjećanja na rad u tom vremenu.

U to vrijeme trebalo je sve više oružja. Svaki pištolj, svaki metak bio je dragocjen, pa smo mama i ja preko dana iz raznih izvora dobivale oružje i navečer ga predavaie na puntkovima u današnjoj Držićevoj ulici, negdje oko sadašnjeg Autobusnog kolodvora, nekom čovjeku koji je došao sa Sailijem. Na dru-

gim mjestima predavaie smo ceduljice, poruke, vijesti, a koliko sam puta u svom starom zimskom kaputu, ja — dijete od 10 godina, nosila po dvije-tri bombe, bez straha jer mi je mama rekla da to treba stricu Sailiju. Riječ moje mame za mene je bila svetinja. U Sailija sam imala neograničeno povjerenje. On me je učio ako njega slučajno uhapse i doznaju za nas pa mene pozovu kao svjedoka (pokazavši mi njegovu sliku), da ne smijem izjaviti da ga poznam makar mi nudili vagon čokolade, jer da bi time ubila njega, tatu, mamu i sve nas, pa i sebe. Ja to onda nisam mogla shvatiti. Srećom, nikada nisam bila u situaciji da se sretnem s policijom, a tako isto ni moji roditelji, jer smo sve vrijeme rata bili bez policijskog nadzora, iako smo sumnjali da neki čovjek iz susjedstva nešto radi na policiji. Međutim, o nama ništa nije znao.

Najdraže uspomene su iz 1942. godine. Naime, Dragica Končar rodila je dijete koje je preuzela na čuvanje Pepica Saili. Za tim djetetom izdana je tjeralica jer se prilikom hapšenja Dragice našlo kod nje nekoliko fotografija malog Brace, kako smo ga mi zvali. Izvodili smo ga na šetnju pokrivenog gazom, a na eventualna pitanja zašto ga pokrivamo, odgovarali smo: zato da ne bi na njega padala prašina i slijetale muhe. Braco je kasnije dan na čuvanje mojoj sestri Tonki Krleži. Braco je kod nje bio do jeseni 1944. Susjedima se govorilo da je to dijete Tonkine kćeri Darinke. To je kasnije njezin suprug Rudi tolerirao jer je znao čije je dijete i volio ga kao svoje. (Rudija su ubili četnici na Srijemskom frontu i za njegov grob se ne zna, a Darinka je umrla poslije rata) Saili je prije svog odlaska doveo u naš stan kao svoju zamjenu Lepu Perović, koja je kod nas bila godinu dana. Mnoge lijepe uspomene vežu nas za tu dragu ženu koju smo zvali Seka.

Koliko puta smo je sa zebnjom u određeno vrijeme očekivali, pa kada bi došla, odmah na ulaznim vratima primijetili bismo po izrazu njenog lica da je sve u redu i da nema nikakvih većih opasnosti. Ona je kod nas bila »doma«. Moju suprugu Katicu voljela je kao svoju majku, a moju kćer Blaženku smatrala je svojom mlađom sestrom. Cesto je Blaženka dotjerivala frizuru Seki, da bi se izbjegavao odlazak kod frizera i eventualni opasni susreti. Mnogo puta su do u kasne sate sjedile njih tri (Lepa, Blaženka i Katica) na štednjaku koji se hladio i pričale razne dosjetke i uspomene. To su bili nezaboravni dani. Drugarica Lepa je nakon izvršenog zadatka potkraj 1943. godine rekla da će k nama doći neki čovjek koji će tražiti gospodina Kolarca pa kada mu mi odgovorimo da ovdje stanuje, on je trebao tražiti da mu se izrade cipele. Tako je i bilo. Lozinka je bila u redu i drug Milan Mišković Decembar nastavio je rad koji je trajao šest mjeseci. U to vrijeme situacija u Zagrebu bila je vrlo teška. Građanstvo je bilo obaviješteno da će u svaki stan doći policija i da će prema popisu već načinjenom kontrolirati sve ukućane. Mi smo za to saznali na vrijeme, tako da se u našem stanu nije nitko našao, a Mišković je tu noć proveo u nekom vrtu i tek pred jutro je prešao u neku drvarnicu gdje ga je našla neka dobra starica, koja je mislila da je pobjegao od svoje djevojke zbog racije. U to vrijeme k nama nije dolazilo mnogo ljudi. Broj se ograničio na jednu osobu, tako da je sigurnost bila aspolutna. Znakovi na prozorima bili su isti kao i prijašnjih godina. Mi smo inače živjeli normalnim životom. Nitko u kući nije primjećivao ništa osobito što bi nas kompromitiralo. Kao i prije, popodne nakon posla, uvijek sam imao poneki par cipela za popravak. Radio sam za mnoge ljude, čak su i ustaše dolazile da im izrađujem

čizme. I ta činjenica je smanjivala mogućnost da se sumnja u moj stan. Moja supruga nikad nije imala neki naročiti kontakt s ljudima iz kuće. Uvijek se držala malo po strani, a i po naravi je bila povučena.

Do kasno u noć čuo bi se iz našeg stana čekić kojim sam popravljao cipele, pa su se i dolasci nekih ljudi kod nas mogli opravdati popravkom cipela. Za naš rad u kući znala je tadašnja pazikuća. Ona je prilikom hapšenja sestara Filipović zatajila policiji da one imaju drvarnicu; da je u nju policija ušla, one vjerojatno ne bi dospjele samo u logor nego bi možda bile odmah likvidirane.

U toku 1942. godine nabavio sam za potrebe NOP-a jedan šapirograf koji sam prenio iz Kustošije do svoje kuće.

Kada je Mišković otišao, došao je na vezu Norbert Veber Šaban, koji je za vrijeme svog boravka u Zagrebu nosio povremeno i domobransku uniformu. Izradio sam mu poseban pojas za nošenje oružja koji je bio tako montiran na slabinama da se nije primjećivao. Vebera smo zvali Vilko, jer smo svakom ilegalcu dali svoje ime. Mišković je bio Željko. To su bila samo »naša« imena, ostalima nepoznata.

Potkraj 1944. godine dolazi na dužnost u Zagreb Živka Nemčić-Bibanović, gdje je dočekala i kraj rata. U to vrijeme situacija je bila krajnje opasna. Često su se morale mijenjati haljine, frizure, boja kose, pa čak se i obući u narodnu nošnju i postati seljanka iz Posavine, a ruke namazati mokrim pepelom kako bi dobile oštar i grub izgled. Još se sada nalazi kod nas dio narodne nošnje koju je Živka nosila kada je po dužnosti morala ići izvan Zagreba. U skutove suknje ušivali smo razne poruke pisane na svili, a u košaru stavljali prazno posuđe u kojem je, navodno, prije bilo vrhnje, sir ili brašno.

Ona je prije rata i u njegovu početku živjela u Zagrebu, pa je, navodno, imala mnogo rođaka i znanaca. Ta činjenica je bila vrlo nepovoljna za nju. Svi su njezini znali da je otišla »van«, a sada se pojavila opet u Zagrebu. Srećom, nikada nije imala neki naročito neugodan susret, jer je već svatko čuvao glavu, ako već prije nije bio orijentiran na NOP. Svakodnevno smo slušali vijesti Slobodne Jugoslavije, Londona i Moskve o pobjedama na svim frontovima, o propalim neprijateljskim ofenzivama, o novim zvjerstvima ustaša i Nijemaca širom naše zemlje, pa smo jedva dočekali dan kada je Blaženka odnijela poruku za tajnu radio-stanicu koja je bila na Trešnjevci, na kojoj je kao radio-telegrafist radila Ljerka Kirac-Dulčić pod vodstvom Živke Nemčić-Bibanović, da naše jedinice mogu ući u Zagreb. To je bila najveća nagrada za sve naše napore, pretrpljeni strah i odricanja.*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar., Zagreb, 1972.

Branko Pađen

NA SPECIJALNIM ZADACIMA

Stan u Gregorjančevoj ulici — Dužnosti kurira CK KPH
– Stan je provalila Cincipinka

Osjećam potrebu i obavezu da opišem neke događaje koji su se zbili u 1941. godini, a koji su povezani uz moje sudjelovanje u tom radu, kao i sudjelovanje moje drugarice Lili Pađen. To više osjećam tu obavezu što su svi drugovi s kojima smo radili poginuli ili umrli. Nigdje nisam našao da je netko od njih nešto o tome napisao. Jednom prilikom, poslije rata, sastao sam se s drugom Vladom Popovićem i on mi je tada rekao da ima namjeru, među ostalim, i o tome nešto napisati. Čini se, da ga je prerana smrt u tome spriječila.

Još u staroj Jugoslaviji počeo sam aktivno djelovati (od 1935. godine) u URSS-ovim sindikatima u Karlovcu, Beogradu i Zagrebu. Od 1939- godine radim u Zagrebu. Na radu u sindikatu povezujem se s Muharemom Grozdanićem iz Radićeve ulice, koji je 1941. godine uhvaćen, mučen i ubijen. Mi smo također stanovali u Radićevoj ulici 48.

U 1940. godini Muharem me uključuje u grupu za skupljanje Crvene pomoći. U našem stanu održavali su se sastanci grupe za prikupljanje Crvene pomoći, kao i partijski sastanci. Na partijskim sastancima ja i Lili nismo prisustvovali, jer tada još nismo bili članovi KP. U daljem djelovanju dobivam sve veće zadatke: raznošenje i lijepljenje plakata i parola, kao i pisanje parola u rajonu sadašnje općine Medveščak. Rukovodilac naše grupe bio je Alojz Valečić. Otprilike u srpnju 1940. došao je k meni Muharem Grozdanić i rekao mi: »Naša partijska organizacija zaključila je da se primiš u Partiju. Sutra će doći do tebe drug koji će te odvesti na sastanak.« Međutim, taj dan smješten sam u bolnicu u Draškovićevoj ulici radi bolesti aktivne TBC i tako je ostalo neriješeno moje primanje u KP. U bolnici sam ostao dosta dugo. Potkraj 1940. godine iz Draškovićeve bolnice premješten sam na liječenje na Sljeme.

Naš stan bio je vrlo malen. Imao je jednu malu sobicu i kuhinjicu. Potkraj 194Ó. godine pa sve do travnja 1941, on je. punkt gdje su se donosili leci

i drugi pisan i štampan materijal. Materijal su drugovi donosili u velikim količinama. Po njega su dolazili kuriri i odnosili ga. Jedna od kurira bila je i Zlata Šegvić. Za vrijeme moje bolesti rad se odvijao i dalje normalno. Zadatke je preuzela moja drugarica Lili. O svim događajima i zbivanjima obavještavala me svake nedjelje kad mi je dolazila u posjet na Sljeme. Nakon razmjene misli, dogovarali smo se o daljem radu. Naša mišljenja i prijedloge prenosila je drugovima u Zagrebu. Kada bi iskrsla neka važna pitanja, tada sam dolazio na dogovor u Zagreb.

Neposredno prije dolaska fašista u Jugoslaviju, odlučeno je da se prestane donositi materijal u naš stan, i u njemu održavati sastanci. Nakon toga u stan je došao iz inozemstva jedan drug. Tog druga zvali su Mali ili Švabo. On je ostao u stanu oko 15 dana. Poslije toga otputovao je u Beč. Poslije rata Vlado Popović mi je rekao da su Malog poslije odlaska fašisti uhvatili u Beču i strijeljali. Vlado mi je rekao i to da je Mali bio poslan s određenim direktivama prije dolaska fašista u Jugoslaviju.

Poslije odlaska Malog u Beč, otprilike u svibnju 1941. godine, Grozdanić nam je saopćio da prekinemo svaku vezu s organizacijom i drugovima s kojima smo tada imali vezu i s kojima smo radili. Saopćio nam je da će k nama doći jedna drugarica koja će nas dalje povezati i dati određene zadatke. Drugi dan došla je ta drugarica. Zvala se Hana Pavelić. Ona nam je saopćila da u Gregorjančevoj ulici 1 (sada Ulica Nike Grškovića) postoji trosobni partijski stan na prvome katu desno. Odlučeno je da se mi preselimo i preuzmemo taj stan, pošto smo nekompromitirani. U tom bi stanu odsjedali ilegalni partijski rukovodioci. Sve potrebne veze imat ćemo samo preko nje. Rekla nam je da sve stare veze moramo prekinuti. Dano nam je strogo naređenje da se ne smijemo sastajati ni s jednim od drugova s kojima smo prije radili i imali bilo kakve veze. Stan smo legalizirali i u njega smo se uselili početkom svibnja 1941. godine. Nakon nekoliko dana u stan je smješten jedan drug kojeg su zvali Talijan. On nije izlazio iz stana. K njemu su dolazili članovi CK i razgovarali. Nakon odlaska Talijana, u stan su došli Pavle Pap (Šiljo) i njegova drugarica Valerija Karo (Marija ili Mala). Jednog dana Šiljo nam je rekao da ide na neodređeno vrijeme na teren. Nakon nekog vremena obaviješteni smo da je Šiljo pao fašistima u ruke — u Šibeniku. Marija je i dalje ostala u stanu.

U toku dana u stan su dolazili drugovi na sastanke i opet odlazili. Uveče su se vraćali do redarstvenog sata, dogovor je bio, ako netko od njih ne dođe ili ništa ne javi da se u tom slučaju stan napusti. Marija je otišla. U stan je došao Vlado Popović. Njega je dovela Hana Pavelić. S njima je došla i Zlata Šegvić. Ona nije stalno ostala u stanu. Dolazila je i odlazila, donosila raznovrsni materijal. Jedanput je dopremila dosta velik drveni sanduk koji je služio za odlaganje prljavog rublja. Sanduk je imao duplo dno. U njemu je bilo raznih partijskih materijala: pečata, legitimacija, propusnica, dva pištolja i nekoliko bombi.

Za vrijeme boravka Vlade Popovića, sve do prosinca 1941. godine, u stanu je održano nekoliko sjednica članova CK KPH. Još i prije Vladina dolaska održano je nekoliko sastanaka članova CK KPH. Sastancima su prisustvovali: Vlado Popović, Rade Končar, Andrija Hebrang, Pavle Pap i još neki drugovi koje ja u to doba nisam poznavao. Mislim da je dva puta sastanku prisustvovao Vlado Bakarić. To sam zaključio poslije rata kada sam upoznao druga Bakarića. Pavle Pap, Rade Končar i Hebrang dolazili su sve do njihova odlaska na teren, odnosno pada u ruke neprijatelja. U stanu je bila jedna vrlo prikladna soba za sastanke. Imala je poseban izlaz na stubište. Dogovor je bio: ako se dogodi nešto sumnjivo za vrijeme trajanja sastanka, došljak bi se primio na glavni ulaz u stan, a drugovi

bi sobu napustili sporednim izlazom na stubište. Za slučaj takve opasnosti montirana je u sobi, gdje su se održavali sastanci, lampica koja je bila povezana iza vješalice u predsoblju, a pritiskom na dugme bi se upalila, što je bio znak da se sobica odmah napusti. Drugovi su na sastanke dolazili po jedan i to u razmacima od 5 do 10 minuta. Jednog dana Vlado Popović nam je saopćio da će privremeno napustiti stan. U stan će doći jedan drug koji se mora smjestiti na sigurno mjesto. Vlado nam je rekao da je taj drug uvelike zadužio Partiju i da je u opasnosti. Drug koji je trebao doći u stan zvao se Jozo Butorac. On je bio glavni šifrant i radio-telegrafist u glavnom Pavelićevom stanu. On je Partiji dostavljao sve važne izvještaje koji su imali veliko značenje za Partiju. Nekako prije njegovog dolaska pala je partijska tehnika. U dogovoru sa Zlatom Šegvić odlučeno je da drug Jozo hvata radio-vijesti i da ih umnožava na pisaćem stroju. Jozo je hvatao uglavnom London i Moskvu. Pošto je vijesti umnožavao na pisaćem stroju, moglo bi se reći dan i noć, nije se mogla postići velika tiraža. Umnožene vijesti na vezu su predavali Zlata Šegvić, Lili Pađen i ja. S Jozom smo imali dosta neugodnih trenutaka. U sumrak Jozo je izlazio na ulicu da malo prošeta. Jedno veče nije došao iz šetnje. Nismo znali što da radimo, da li da stan napustimo ili ne. Drugi dan preko svih veza bila je organizirana čitava potjera za njim. Pronađen je u Banovoj Jaruzi. Jozo je imao u Banovoj Jaruzi ženu i dijete. Otišao je da ih vidi. Još dva puta je to učinio. Jozo nije bilo član KP. Bio je simpatizer NOP-a. Došao je nalog da se Jozo uputi u Vrhovni štab Jugoslavije — preko Sarajeva. Po Jozu je došao jedan drug i odveo ga. Drugi dan javljeno nam je da je Jozo opet pobjegao iz vlaka. Opet smo strahovali, nismo znali što se s njim dogodilo i šta da radimo. Bili smo stalno na oprezu i u pripravnosti. Drugi ili treći dan javljeno nam je da je Jozo pronađen i da je smješten u Slavonskom Brodu kod druga Sertića, Pekara. Jozo je pobjegao u Banovoj Jaruzi da se oprosti od žene i djeteta. Moja drugarica dobila je zadatak od druga Vlade da ode u Slavonski Brod i da od Pekara preuzme Jozu i preda ga na vezu u Sarajevu, odakle će biti poslan dalje. Kako sam saznao, Jozo je bio pri Vrhovnom štabu i poginuo je na Sutjesci.

Nakon Jozina odlaska, u stan se vratio Vlado Popović. Za sve vrijeme Vladina boravka u stanu su se održavali širi i uži sastanci. Najčešće su dolazili Rade Končar, Dragica Končar, Hana Pavelić i Zlata Šegvić. Neposredno prije odlaska na teren Rade Končar došao je na razgovor s Vladom Popovićem. Rade se oprostio s nama i svojom drugaricom Dragicom. O Radinu padu u Splitu bili smo odmah obaviješteni. Vlado je došao s viješću: »Pao je neprijatelju u ruke drug Rade — u Splitu.« Dragici Končar nismo se usudili odmah reći da je pao.

Dragica je uvijek nešto štrikala dok smo boravili u sobi i stalno je ponavljala: »Ne javlja se moj Rade, nemam nikakvih vijesti od njega, bojim se da mu se nije nešto dogodilo.« Ne sjećam se tko je Dragici rekao za njegovo hapšenje. Mislim da je to bio Vlado Popović. Dragica je vrlo bolno i teško podnijela vijest o padu svoga druga. Ne znam datum kad smo Dragicu smjestili u rodilište. Rodila je sina. Bio sam zadužen da je svaki dan posjećujem i nosim joj ručak. Kad sam prvi put došao kod nje, upitala me: »Hoćeš li da ti donesu moga malog Radu da vidiš kako je lijep.« Za vrijeme njezinog boravka u rodilištu svaki dan sam je informirao o najnovijim događajima. Pred osobljem i pacijentima Dragica me predstavila kao svog muža, kako moj svakidašnji dolazak ne bi izazvao sumnje. Iz rodilišta Dragicu sam prebacio kod obitelji Fine i Vlade Filinger. Dragica više nije poslije toga dolazila k nama u stan.

Za sve vrijeme dok se odvijao rad u tom stanu i u vezi s njime, moja drugarica Lili i ja obavljali smo dužnosti kurira CK KPH. Lili je nekoliko puta

putovala u Sarajevo: sprovela je Jozu Butorca na određenu vezu u Sarajevo, nosila je poštu CK KPH za Vrhovni štab Jugoslavije i donosila poštu za CK KPH. Ona je bila pogodna osoba za taj zadatak, pošto je govorila njemački. U vlaku je uvijek bila u kupeu s njemačkim oficirima. Sa njima je vodila razgovore na njemačkom jeziku, tako da nije bila sumnjiva. Kao kurir CK išla je u Varaždin, nosila poštu za Okružni komitet Varaždin. Poštu je predavala Stjepanu Ivini i od njega donosila poštu za CK KPH.

Vršeći dužnost kurira CK nekoliko puta sam i ja išao u Osijek i nosio poštu i materijale za određene drugove. Kad je pao jedan od glavnih punktova, voćamica u Branimirovoj ulici u Zagrebu, koji je služio kao veza za kurire koji su dolazili iz unutrašnjosti, hitno sam poslan u Osijek da obavijestim jednu drugaricu da ne šalje nikog na tu vezu. Stalnu vezu održavao sam između CK i Nade Dimić koja je djelovala u Karlovcu. Ta veza funkcionirala je sve do njenog pada u ruke neprijatelja. U Karlovac sam putovao gotovo svaki tjedan. Za prijenos materijala služila su mi dva kovčega s dvostrukim dnom. U kovčezima je uglavnom bio propagandni materijal, oružje, sanitetski materijal i odjevni predmeti. Odjevni predmeti služili su kao pokriće za zamjenu sa živežnim namimicima, ako bi došlo do pregleda kovčega. Moj česti odlazak u Karlovac nije bio upadljiv. U Karlovcu su živjeli roditelji moje drugarice kod kojih sam odsjedao i kod njih sam privremeno ostavljao kovčege s materijalom. Jednom prilikom poslan sam u Staru Gradišku, gdje sam predao poštu jednoj drugarici.

Negdje početkom prosinca 1941. jedne večeri u stanu bili su na okupu Vlado Popović, Hana Pavelić, Zlata Šegvić, Lili i ja. Vlado Popović je iznio prijedlog da se u stan smjesti partijska tehnika. U tehnici bi radili: Zlata Šegvić, Lili i ja. U stan ne bi smio dolaziti nitko drugi. Vanjsku vezu održavala bi samo Zlata Šegvić. Organizaciju i nabavu tehnike i potrebnog materijala za rad preuzela bi također Zlata Šegvić. Tehnika je trebala početi raditi u što kraćem roku. Taj posao nije nikad počet. Neposredno poslije tog sastanka, početkom prosinca došao je Vlado i saopćio nam da je policija uhapsila Hanu Pavelić i Zlatu Šegvić. Po Vladinom pričanju, Hana je uhapšena u svom uredu u Direkciji ili upravi za rudarstvo u Đorđićevoj ulici 31. Zlata je imala sastanak s Hanom ispred zgrade. Tu je uhapšena i Zlata. Drug Vlado se konzultirao s nama što da radimo, da li da napustimo stan odmah ili da vidimo kako će se stvari razvijati. Odlučeno je da ostanemo u stanu. Bili smo sigurni da drugarice Hana i Zlata neće otkriti stan Nekoliko dana kasnije došao je drug Vlado i predložio da ipak napustimo stan za neko vrijeme. Druga Vladu prebacili smo u Šrapčevu ulicu 7. Problem nam je bio kako prebaciti veliki sanduk s dvostrukim dnom u kojem je bio materijal CK. Pronašli smo jedan stari taksi koji je iza prtljažnika imao željezni nosač, i tako smo riješili prebacivanje sanduka. Lili je smještena u Harambašićevoj ulici, a poslije toga kod Fine i Vlade Filinger. Ja sam bio smješten kod jednog druga u Vodnikovoj ulici. Dobio sam zadatak od Vlade Popovića da pratim događaje koji će se odvijati u vezi sa stanom. Kuća u kojoj se nalazio stan biia je nastanjena uglavnom ustašama. Jedina obitelj koja je bila naša bila je obitelj Farago. Farago je imao malu postolarsku radionicu u današnjoj Ulici Moše Pijade 5. Njegov sin bio je skojevac. Drugarica Farago privatno je šivala žensku odjeću. Žena mog brata, Zorica Pađen, pod izgovorom da ide na probu, svaki dan je išla kod njih da dozna kakva je situacija sa stanom. S bratom Marcelom imao sam svaki dan sastanak da me obavijesti o tome. Prošlo je otprilike pet-šest dana kako smo napustili stan kad mi je brat Marcel saopćio da su ustaše opkolile kuću i provalile u stan.

U Zagrebu smo živjeli kao ilegalci do našeg odlaska u partizane početkom ožujka 1942. godine. Potkraj 1942. godine u Slavoniji, u Zvečevu, sreo sam Vladu Popovića koji mi je ispričao da su Hana Pavelić i Zlata Šegvić strijeljane u Staroj Gradiški, da su se herojski držale i nikoga nisu provalile. Naš stan je provalila Cincipinka (Ankica Sertić). Cincipinka je znala za taj stan. Naime, u vrijeme kad se radilo na tome da se stan dobije, u svibnju 1941. godine, Cincipinka je bila upoznata s tom akcijom. Kad je doznala da se u zatvoru nalaze Hana Pavelić i Zlata Segvić, sjetila se toga stana i obavijestila ustašku policiju.*

'Napisano za ovaj Zbornik.

Jura Jelačić

TREBALO JE IZDRŽATI

Stan za ilegalce i ilegalne sastanke — Hapšenje i policijska zasjeda — U ustaškim logorima

U svojoj dvadesetoj godini postao sam aktivan član radničkog pjevačkog društva »Jednakost« i član URSS-ovog saveza tekstilnih i krojačkih radnika u Zagrebu. Sudjelovao sam u raznim štrajkovima i demonstracijama, skupljao priloge za Crvenu pomoć i predavao ih najprije Mati Dumboviću, a zatim braći Kroflin, s kojima sam dulje vremena bio povezan i od kojih sam dobivao ilegalnu štampu i letke.

Prvih nekoliko mjeseci 1941. godine u mom je stanu, na Vrhovcu br. 1 često ilegalno noćivao Ivan Božičević, s kojim sam se poznavao još od 1925. godine, jer smo zajedno kod istog majstora izučavali krojački zanat. U ljeto 1941. godine kod mene je oko tri mjeseca noćivala drugarica Anka Berus, a zatim je to sklonište prepustila Boži Dakiću. On je kod mene stanovao sve do svog hapšenja u prvoj polovici studenoga 1941. godine. Drugaricu Berus sam tada poznavao samo pod imenom Anka, a Dakića pod imenom Branko. Sve troje je inače cijelu godinu često dolazilo i danju u moj stan, ostajalo na ručku ili večeri, sastajalo se udvoje — utroje, a održavali su se i širi sastanci, među ostalim i sastanci Šestog rajonskog komiteta Partije i Mjesnog odbora Narodne pomoći, što sam kasnije saznao. Anka je kod mene često pohranjivala i veće svote novca NOP-a, ponekad i po nekoliko stotina tisuća dinara, a Dakić je donosio pakete materijala i zatim ga postepeno raznosio. Nakon njegova hapšenja u stanu je ostao pisaći stroj, šapirograf, raketni pištolj, nešto propagandnog materijala i avijatičarski kombinezon. To su sutradan poslije njegova hapšenja odnijeli Božičević i moja sestra Slava. Policija, međutim, nije došla. Dakić joj nije otkrio gdje je ilegalno stanovao.

Osim to troje, u mojem su se stanu sklanjali i drugi ilegalci, osobito španjolski borci u vrijeme njihova povratka u zemlju. Sjećam se Ilije Hariša-Gromovnika. Jožu Turkovića sam, nakon bijega iz Kerestinca, sklonio kod svog šogora Martina Tuksera, krojačkog radnika, koji je stanovao nedaleko od mog stana.

Tada nisam znao prava imena Gromovnika i Turkovića. Turković je bio teže bolestan, pa su Anka i Ružica Turković, Jožina sestra, dovodile u stan liječnika da ga liječi.

Moj stan je bio pogodan za dolaženje i odlaženje ilegalaca, iako je u istoj zgradi stanovalo nekoliko ustaša i ustašama naklonjenih građana. Stan se sastojao od dvije sobe i nusprostorija u povišenom prizemlju. U jednoj sobi bila je'moja krojačka radionica za izradu konfekcijske odjeće, a druga je služila za dnevni boravak i spavanje. Do mog stana bio je stan mog brata Stjepana. Unutrašnji hodnik bio je odvojen od zajedničkog hodnika ostalih stanara masivnim hrastovim vratima. Sa mnom su radila još dva moja kompanjona, ali je obrtnica glasila na moje ime. Imao sam i naučnika, ali on nije stanovao kod mene. Svi su bili povjerljivi i simpatizirali su NOP Znali su da kod mene dolaze ilegalci. Moja drugarica Dragica također je surađivala sa NOP-om i nije bilo važno da li sam ja kod kuće kad bi netko od ilegalaca naišao.

Krajem 1941. godine dobio sam poziv za domobranstvo. Božičević mi je savjetovao da se odazovem kako bi se mojim stanom nesmetano dalje koristili za NOP. Osim toga, bio sam i dugogodišnji teški plućni bolesnik. Uz pomoć svog starog druga Stjepana Rožića ostao sam na služenju u Zagrebu, na dužnosti ordonanca pri nekoj domobranskoj komandi i svaku večer sam dolazio kući na spavanje.

Kasno uveče 29- siječnja 1942. banula je veća grupa ustaša u moj stan. Njih petorica su ušla u stan, a bilo ih je u hodniku, u dvorištu i na ulici. Tražili su Božičevića i Anku Berns. Srećom, te noći nitko strani nije kod mene noćivao. Ustaše su odvele mene, mog brata Stjepana i njegova naučnika Stjepana Krčevića. Na nesreću, tu mi je večer došao u posjet Martin Tukser, pa su i njega odveli.

Primijetio sam da su neke listaše sretne što nisu zatekli nikog od poznatih im komunista, a nama su stalno prijetili da će nas ubiti ako se nekome od njih nešto dogodi.

Kasnije mi je bilo jasno zašto ih je toliko došlo i zašto su bili tako uzrujani pa i uplašeni. Tu večer, nešto prije nego što su došli k meni, pokušali su uhapsiti Antuna Bibera Teheka. Zatekli su ga u stanu, ali je on ubio jednog agenta i dvojicu ranio i uspio im pobjeći, pa su se bojali da i ovdje ne naiđu na takav otpor.

Tu noć je policija masovno hapsila pripadnike NOP-a, o kojima je već dulje vrijeme prikupljala podatke. I to sam, naravno, saznao kasnije.

Dok su ustaše obavljale premetačinu, uspio sam reći Dragici da obavijesti Božičevićeve sestre što se kod nas dogodilo. Skrenuo sam joj pažnju da ne smije to izravno učiniti, jer bi je ustaše mogle potajno pratiti i tako otkriti gdje je Božičević. Tako je bilo prošlog ljeta kad je uhapšen Rudi Kroflin u vezi s akcijom diverzantske grupe na ustaše u Vrbanićevoj ulici. Rudi je bio ranjen i uhapšen, a njegov brat Slavko sklonio se kod nas. Dragica je otišla da provjeri jesu li ga ustaše tražile u njegovu stanu. Na povratku ju je jedan ustaša pratio i tek ju je pred našom kućom zaustavio i legitimirao, interesujući se što je tražila u kući gdje je maločas bila. Imala je pripremljen dobar izgovor i ustaša se njime zadovoljio. Ipak je Slavko morao odmah napustiti naš stan.

Po odlasku ustaša i nas uhapšenih, Dragica je o svemu obavijestila moju sestru Slavu Jerneić, koja je stanovala u istoj kući u tavanskom stanu. Sreća je da je to odmah učinila jer su se ustaše oko ponoći vratile i nitko se bez njihovog odobrenja nije smio udaljiti iz stana. Slava je ujutro obavijestila Božičevićeve sestre, a nešto kasnije srela je i njega nedaleko od našeg stana, dolazio je k nama, bili

smo ga pozvali za taj dan da proslavimo rođenje našeg sina rođenog dvadeset dana ranije.

Po dvojica ustaša su desetak dana boravila u našem stanu. Kad bi zazvonilo zvonce na ulaznim vratima, oni bi se sakrili i s otkočenim revolverima čekali. Nisu nikoga dočekali. Svi koji bi za njih mogli biti interesantni na vrijeme su bili obaviješteni da je u stanu zasjeda.

Odveli su nas u ustašku policiju na Trg N (danas Trg žrtava fašizma). Saslušavanje je odmah počelo. Najviše su me pitali za Božićevića i Anku Berns. Za Božičevića sam rekao da je on znao ponekad navratiti kod mene, gdje se sada nalazi, to ne znam. Za takav odgovor sam se već ranije dogovorio s Božičevićem za slučaj provale i hapšenja. Za Anku sam tvrdio đa je ne poznam. Tako su odgovarali i ostali, koje su inače manje ispitivali. Predočili su nam fotografije Bože Dakića i Marka Belinića i još nekih, ali smo tvrdili da ih ne poznamo.

Policijski referent dr Emil Turk, koji nas je saslušavao, opisao je moj stan i naveo mi u kojoj je sobi Anka Berns održavala sastanke. Naveo je i nekoliko imena sudionika tih sastanaka, ali sam ih zaboravio pošto sam bio jako izmučen od batina.

Taj mi je referent obećao da će me odmah pustiti kući ako kažem gdje se nalazi Božićević ili Anka Berns, ili neki drugi komunisti, no ja sam uporno šutio ili negirao da išta znam o onome što od mene traže.

Brat i njegov naučnik pušteni su sutradan ujutro kući, a ja i Tukser odvedeni smo toga dana u zatvor na Savskoj cesti.

Nikad nisam saznao tko me je provalio.

Polovicom ožujka 1942. godine odveden sam u logor Jasenovac. Osim mene i Tuksera, u grupi su još bili krojači: Josip Gila, Ivan Samborski, Dominik Glas, Slavko Bednjanec i Josip Cerovac, postolar Kralj, sindikalni aktivist Ivan Burja, radnik u Pivovari, kojeg su prijavili ustaški simpatizeri iz kuće u kojoj sam i ja stanovao. Tu su još bili Branko Špalj, Ivica Kličko, Jureković, tri tramvajca i još neki.

Vjerojatno zato što sam bio u domobranskoj uniformi ustaše su me stavile na čelo kolone. Odveli su nas u Lančaru, gdje nas je dočekao Ljubo Miloš i rekao nam da će tu biti ustaško krštenje. Prvi sam bio ja na redu i Miloš mi je naglasio da ću tu priznati sve ono što nisam priznao u Zagrebu. On je prvi »krstio«, a onda, vjerojatno za to da se previše ne zamori jer ga i drugi čekaju, predao me četvorici ustaša. Vidio sam da će me do kraja zgužvati, dotući, ako im ništa ne kažem. Ali što da im kažem? Sjetio sam se i rekao da je moja radionica prestala rad kad sam otišao u vojsku, žena je, da bi došla do nekih prihoda, izvjesila ceduljicu na plot da se traži podstanar. Došao je jedan i ona ga je primila. Ništa o njemu nismo znali. I jedne večeri, kad sam došao iz kasarne kući, došla je policija da tog podstanara uhapsi, pa su i mene uhapsili, sumnjajući da ja imam nekakve veze s njima. Činilo se da je ta moja priča bila ustašama prilično uvjerljiva jer sam još bio u domobranskoj uniformi.

Tu su mi skinuli domobransku uniformu i oduzeli vjenčani prsten. Skladištar, logoraš, neki dobar čovjek, potražio je i našao mi toplije odijelo i zimski kaput.

U logoru sam idućih dana sreo svoje poznanike Štefa Križnika, tkalačkog majstora, i Antu Lovrenčića, krojačkog radnika, koji su tu dovedeni prije mene.

Lovrenčić i Križnik nisu se jednog dana javili na rad, mislim da je to bilo 17. ožujka, pa ih je inž. Špicer, iz Osijeka, koji je kao logoraš bio zadužen

za javne radove u logoru, za kaznu gole privezao za stup na temperaturi ispod nule. Sa njima je bio vezan i neki mladić, koji se, kada su ih odvezali, srušio mrtav.

Istoga dana kada smo dovedeni u logor bila je uveče uzbuna. Jedan logoraš, neki sportaš iz Sarajeva, pokušao je pobjeći, ali su ga na žici uhvatili. Toliko su ga tukli da su ga ubili. Mi smo u baraci slušali tupe udarce, psovke i njegovo prigušeno jecanje. Ustaše su ga mrtvog stavile na daske ispred barake i govorili nam da to čeka svakoga tko pokuša pobjeći.

Početkom travnja su grupu zanatlija, u kojoj sam bio i ja, premjestili u logor u Staroj Gradiški. Tamo sam zatekao Stevu Aleksića, krojačkog radnika iz Zagreba. Doveden je u logor nekoliko dana ranije. Nas nekoliko krojača Aleksić je dobro poznavao iz Zagreba, ali nas tu gotovo nije mogao prepoznati, toliko smo bili iscrpljeni i oronuli, ličili smo na mumije. Aleksić je imao komad slanine i svakom je dao po komadić. Ja sam, boreći se protiv želje da ga progutam odjednom, svoj komadić cuclao nekoliko sati, sve dok mi se nije rastopio u ustima.

U logoru je hrana bila vrlo loša, većinom neki žganci, bez masti i gorki, smrdjeli su na stotinjak koraka. Ponekad bi dobili žutu bljutavu repu i po osminu kruha. Kruh je, bez obzira na to 4 od čega je bio napravljen, bio najbolji.

Osim mene i Gile, u Gradiški su bili i krojački obrtnici Nikola Slivonja, Krsto Bejlović, Edo Stančić, Hamdija Pobrić i Janko Kolesar.

U Gradiški sam zatekao i ovog suseljanina iz Tuhlja, Stanka Ivana, pečarskog radnika, starog komunista. Kad je umirao, molio me da mu dadem, ako imam, glavicu luka.

Kada je u logoru vladao tifus, bilo je slučajeva da su neki logoraši noću ustajali i hodali po hodnicima vičući da idemo na slobodu.

Kad su slavonski partizani zarobili ustaškog glavešinu Vagnera, u logor je došao Luburić i naredio osvetu. Prije podne su strijeljali pedesetak Srba i Židova, a mi smo to u stroju morali gledati. Nekoliko desetaka djece s Kozare, koja su bila vrlo slaba, ciklonizirao je ustaša Mate Vrban, a onda su ih bacali u kamion uz posprdne viceve da su to odojci.

Poslije podne su tri grupe komunista poslane u samice da budu umoreni glađu. U prvoj grupi su bili Mirko Bukovac, član CK KPH, Marijan Krajačić, španjolski borac, i Hrozničeк, koji je bio na robiji zajedno s drugom Titom. U drugoj grupi su bili inž. Stjepan Kavurić i braća Špalj. Mlađi brat Branko, učenik 6. razreda gimnazije, pokazao mi je svoje strahovito ispečene tabane. Tu su bili i Dalmatinci braća Treursići. Kada bi netko prošao ispred njihove ćelije, tražili su samo vode. Kada bi padala kiša, isturivali bi cipele kroz prozor da uhvate koju kap vode. U početku su im glasovi bili prilično jaki i razgovijetni, a zatim sve rjeđi i slabiji, da bi ih nakon nekoliko dana iznijeli mrtve.

U trećoj grupi su bili Ivan Horvat, Činčurak, ja i još jedan. Ustaša Gađić, koji je imao preko sebe likvidaciju komunista, zapamtio je moje prezime iz Jasenovca, prozvao me i naredio da izađem iz stroja. Pitao me jesam li ja onaj domobran iz Jasenovca i zbog čega sam u logoru. Odgovorio sam isto ono što i u Jasenovcu. On me je podrugljivo ogledao sa svih strana i onda rekao što je moja žena i mogla drugo da uradi nego da si potraži boljeg, sposobnijeg ljubavnika, kad sam ja takav škart i bandit. I, naravno, dobro me je išamarao, bacio na zemlju i gazio po meni, tako da se nisam mogao vratiti u stroj, a nisam poslan sa trećom grupom u ćeliju za likvidaciju glađu.

Jednoga dana Horvat, Činčurak i onaj treći pobjegli su iz samice i ustaše nisu uspjele da ih odmah pohvataju. Mi ostali nismo tri dana iz sobe izlazili ni na posao, ustaše su išle od ćelije do ćelije i tukli nas.

Ona trojica, kad su ih uhvatili, prerezali su si žile, ali ih je spasio ustaša Nemet, koji je imao preko sebe radove. Bio je stariji čovjek. Mislim da je bio Slovenac. Njegovu su kćer zarobili partizani, s njom su lijepo postupali i pustili je kući. Ona je hvalila partizane i govorila da su to dobri ljudi. Kasnije su ustaše ubile Nemeta.

U Gradiški je kao zatočenik likvidiran i Pavelićev doglavnik Vlado Singer, ustaša-emigrant.

U taj logor je doveden i bratić Juce Rukavine. Pričalo se da ima šestero djece, da je HSS-ovac i da je partizanima davao sol. Umro je od tifusa. Jedino je on imao sprovod.

Na zauzimanje mog brata Josipa, avijatičarskog narednika u domobranstvu, pušten sam iz logora 23. prosinca 1942.

Od posljedica gladovanja, mučenja i tifusa, bio sam više mrtav nego živ. Obolio sam i od malarije, koja me je napadala još godinama po izlasku iz logora.

Po povratku kući, povezao sam se sa Slavkom Kroflinom i nastavio suradnju u NOP-u.

Krojački obrtnik Mirko Levkuš, tada direktor krojačke zadruge »Trajnost«, koja je radila za vojsku, isposlovao mi je oslobođenje od služenja domobranstva.

Moj bivši naučnik Josip Kruk otišao je u domobranstvo i služio negdje kod Križevaca. Jednog dana pojavio se u civilu kod mene. Na dvorištu je ostavio dvokolicu prekritu ceradom, ispod koje je bilo sakriveno 14 novih šmajsera i 19 pištolja. To je preuzeo u domobranskoj kasarni u Ljubljanskoj ulici od suradnika NOP-a. Zbog toga je specijalno došao u Zagreb. Unijeli smo to u stan i poslije pet dana otpremili na dobivenu vezu.

Martin Tukser je 1943. godine pušten iz logora na neke intervencije. Otišao je u partizane.*

*Napisano za ovaj Zbornik.

Dragica Broz

IZVRŠAVALA SAM NAREĐENJA PARTIJE

Za vrijeme drugoga svjetskog rata radila sam aktivno i organizirano za NOP od 1. listopada 1941. do 8. svibnja 1945. godine tj. do oslobođenja Zagreba.

Po naređenju Partije primala sam u kuću (Pantovčak 126) na čuvanje materijal za ilegalni rad u velikim količinama. Isto tako primala sam novac Narodne pomoći i čuvala ga i, po naređenju rukovodilaca, izdavala. U mojoj kući su se održavali partijski sastanci, noćili su ilegalci i iz nje se prebacivali na slobodni teritorij.

Drugarica Anina Tompa, koju sam otprije poznavala, a bila je već onda zadužena za ilegalni rad, naložila mi je, u ime partijske organizacije, da svu štampu i ilegalni materijal primim na čuvanje od drugova: prof. Frola, Ivana Barbalića i Ekrema Maglajlića, sveučilišnog profesora, a ujedno da im dopustim da u mome stanu održavaju partijske sastanke i prema potrebi da im pružim smještaj.

Primala sam ilegalni materijal i održavali su se sastanci u mome stanu. Drug Barbalić nije samo održavao sastanke sa spomenutim drugovima, već je često noćivao kada je to bilo potrebno. On se koristio mojim stanom sve do odlaska na oslobođeni teritorij.

Osim toga, u 1941, 1942. i 1943. godini, kad je bilo potrebno, sklanjali su se kod mene ilegalci: Anina Tompa, njezina kćerka Vanda Kreačić (supruga Miroslava Kreačića) i Nevenka Milekić.

Tako sam, uz ostale zadatke, trebala u svome stanu čuvati i blagajnu Narodne pomoći po nalogu Mjesnog komiteta. Sve to obavljala sam 1941, 1942. i 1943. godine, do odlaska drugarice Tompe i njezine kćerke Vande Kreačić iz Zagreba na oslobođeni teritorij.

Po odlasku Vande Kreačić imali smo prvu ustašku premetačinu u kući, koji su za njom tragah.

Anina Tompa krajem 1942. godine naložila mi je da u svoj stan primim na smještaj drugaricu Lepu Perović. Drugarica Perović je u mome stanu održavala i sastanke i sklanjala ilegalni materijal. Ona je bila tada član Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Lepa je bila u mojoj kući sve do onog dana kada je njezina sigurnost došla u pitanje, jer su se agenti raspitivali za nju. Ja sam uspjela da je pravovremeno obavijestim o tome, pa nije bila uhapšena.

Svi spomenuti drugovi i drugarice 1944. godine već su bili na oslobođenom teritoriju, a ja sam, kad god su se obraćali na mene, izvršavala njihove naloge. Osim toga. bila sam im uvijek pri ruci kad im je rodbina bila ugrožena od ustaša ili im je trebala materijalna pomoć.

Osim spomenutih drugova, bilo jc i drugih, koje ne poznajem, a koji su u mojoj kući prespavali prije prebacivanja na oslobođeni teritorij. Jedino se sjećam supruge Ekrema Maglajlića. Napominjem da je moja kuća bila pogodna za smještaj drugova prije prebacivanja na oslobođeni teritorij jer je bila na osami, a imala je izlaz na tri ulice.

Kod mene su našli smještaj i mnogi Židovi Na čuvanje mi je bila upućena i jedna djevojčica bez roditelja. Naime, u rujnu 1941. godne zamolila me drugarica Marija Kalođera da primim na čuvanje Renatu Reich koja je ostala bez roditelja, a tutor djevojčice je zauzvrat primao i davao sklonište u svome stanu najugroženijim komunistima. Djevojčica je bila kod mene do kolovoza 1943. godine, kada smo je uspješno prebacili u Italiju. Ne treba ni napominjati što je značilo držati u kući židovsko dijete. U vezi s tim stalno su izlazile razne naredbe i strijeljali su sve one kod kojih su se zatekli Židovi.

U mome susjedstvu stanovala je obitelj Ante Kalođere, s kojom sam se poznavala još od 1941. godine. Svi njeni članovi bili su zadojeni naprednim idejama. U partizanima su bila četiri člana te porodice, od kojih su Krunu Kalođeru objesili ustaše. Kod kuće su se nalazile Zena i Marija, supruga Ante Kalođere, koji je bio u partizanima. Budući da je i njihova kuća bila na osami, i u njoj su se održavali sastanci, štampale brošure i drugi materijal. Ja sam znala za sastanke i moja je dužnost bila da promatram tukuću, da joj se ne bi približili ustaški agenti. Kuriri koji su stizali za njih najprije su svraćali do mene, a ja sam materijale ili poštu predavala njima. Kuriri su bili seljaci, dolazili su seljačkim kolima, a kako je moja kuća bila u seljačkom stilu, nikome nisu upadala u oči seljačka kola pred kućom. Za slučaj opasnosti u njihovoj kući, sav bi se materijal odmah prebacio kod mene. Također su i one prelazile u moj stan ili bi odlazile na druga skrovišta, koja sam znala, i tamo bi ih obavještavala o situaciji kod kuće.

Kod njih sam upoznala Glazenhartovu, s kojom sam dva dana pred njezino hapšenje išla na jedan zadatak, jer je bila ugrožena, budući da je njezina ćelija bila provaljena. Ona je zaista 26. prosinca 1944. bila uhapšena i kasnije u Zagrebu obješena.

S drugaricom Marijom Kalođerom bila sam povezana pitanjima vojne prirode. Njezin je zadatak bio da za drugove koji su bili u partizanima dobije potvrdu od vojne domobranske komande da se nalaze u domobranstvu, kako bi njihove porodice dobile zaštitu. Za obavljanje tih zadataka išle smo zajedno a ponekad sam išla sama. Naš zajednički rad trajao je sve do oslobođenja.*

Zagreb 1941 — 1945, »Spektar*, Zagreb, 1972.

Vjekoslav Razdraz

IZDRŽAO SAM VELIKE MUKE

... Okupacija me je zatekla u četvrtom odjelu Željezničke radionice (montaža lokomotiva) u kojem sam bio i ranije. Tada smo mi komunisti od partijskog rukovodstva željeznice dobili zadatak da vješto i neopaženo vršimo diverzije i sabotaže koje će nanositi veliku materijalnu štetu i dezorganizirati saobraćaj okupatoru i kvislinzima. Sabotiralo se na različite načine. Koristili smo se i onim radnicima, osobito omladincima, koii su odlučili da pruže svu moguću pomoć Partiji u borbi za oslobođenje. Drugovi u kolnici (peti odjel Željezničke radionice) sipali su sitni pijesak u osovinske lagere vagona. U četvrtom odjelu drugovi su ubacivali u parne cilindre velike željezne matice (šarafe). Stoga se odmah u početku vožnje lokomotive razbijao poklopac parnog cilindra. Tako bi lokomotiva bila onesposobljena 8-10 dana, dok bi se postavio novi poklopac. Zatim bi se dešavalo isto. Sabotaže su potakle ustašku policiju na jaču kontrolu radnika. Sumnjali su na neke drugove, zatvarali ih, ali nisu mogli ništa dokazati. Međutim, i dalje se sabotiralo. Zbog toga je bilo uhapšeno dosta drugova. Dio njih je, zbog nedostatka dokaza, bio pušten, a dio je poslan u logore Stara Gradiška, Jasenovac i druge.

Pod strahovitim terorom rad partijske organizacije bio je znatno otežan, ali smo nastavljali rad, uz veliki oprez. Na sastancima ćelije razgovarali smo o situaciji u krugu svog rada u Željezničkoj radionici; realizacji zadataka koje smo dobivali od partijskog rukovodstva željeznice; raspodjeli štampe, radio-vijesti i literature antifašistima; vojnopolitičkoj situaciji u zemlji i na frontovima saveznika; prebacivanju članova ćelije i antifašista u partizane ako im zaprijeti opasnost od hapšenja; organizaciji sabotaža i diverzija itd. Policija nije uspjela eliminirati rad partijske organizacije bez obzira na činjenicu što je među nas ubacivala doušnike, ulizice i denuncijante. Kasnije su neke od njih likvidirale naše udarne grupe.

Uhapšen sam 3. rujna 1941. zbog skupljanja Crvene, odnosno Narodne pomoći. Naime, pažljivo sam obilazio radnike u svom odjelu i skupio određenu

svotu novca. Vjerojatno me je vidio neki ustaški doušnik, pa me je prijavio. Nisam bio odmah uhapšen, nego dan-dva kasnije, i to na radnome mjestu. Odvela su me trojica agenata u sadašnju ulicu Socijalističke revolucije broj 2. Ispitivali su me i tukli pendrecima. Svirepo su me mučili. Jedan od načina mučenja bio je i ovaj: vezali su mi ruke i noge u pognutom položaju, pa provukli željeznu cijev ispod koljena i naslonili je na dvije stolice. Zgrčen u kolo visio sam s glavom prema dolje. Tukli su me pendrecima po svim dijelovima tijela i golim tabanima. Strahoviti udarci nanosili su mi neizdržljive bolove. Gubio sam i svijest. Tražili su, kada sam osjećao najteže bolove, da im sve kažem: tko me je zadužio da sakupljam novac za Crvenu pomoć; koji su mi radnici dali novac i koliki je bio iznos. Bez obzira na strahovito mučenje, nisam ništa priznao. Rekao sam im da sam skupljao novac za posmrtni fond, koji je bio legaliziran u poduzeću. Njegova svrha je bila pružanje pomoći obiteljima preminulih radnika na željeznici. Zatim, ako bi radnik bolovao više od tri tjedna, davala mu se novčana pomoć tog fonda. Naime, skupljao sam i za posmrtni fond kada bi radnici primili plaću. Međutim, ovaj put sam skupljao novčane priloge samo za Narodnu pomoć. Osjetio sam da su policajci zbog moje izjave o posmrtnom fondu bili u dilemi. Dosjetio sam se da bih, možda, mogao izići na slobodu ako bi i svjedoci to isto potvrdili. Stoga sam iz zatvora ceduljicom obavijestio suprugu da angažira svjedoke, to jest članove Odbora posmrtne pomoći, blagajnika i jednog člana, koji bi svjedočili da sam zaista skupljao novac za posmrtni fond. U zatvoru sam bio šest mjeseci.

Na pokretnom prijekom sudu član odbora Drago Dumbović i blagajnik (ne sjećam se njegova imena) kao svjedoci su izjavili da sam zaista prikupljao priloge za posmrtni fond. To je pomoglo. Prijeki sud me je pustio na slobodu.

Nakon izlaska iz zatvora u Zagrebu sam ostao još desetak mjeseci, to jest do početka 1943. godine. Članovi moje partijske ćelije nisu bili u Zagrebu. Drago Stojaković otišao je u partizane, dok je Stjepan Pećnik potkraj 1941. godine bio uhapšen, odveden u logor Jasenovac i ondje ubijen.

Budući da nije postojala moja ćelija, nastavio sam prijašnji rad. Sakupljao sam Crvenu pomoć, tj. Narodnu pomoć i predavao novac blagajniku Stjepanu Paljanu. U tom razdoblju nisam bio partijski povezan zbog terora policije (velike kontrole, hapšenja komunista), a i zbog odlaska izvjesnog broja drugova u partizane.

Početkpm 1943. godine bio sam ponovo uhapšen radi sumnje da djelujem kaokomunist. Nakon kratke istrage zadržan sam u glavnoj zgradi Ustaške nadzorne službe (sadašnji studentski dom na Trgu žrtava fašizma). Poslije mjesec dana zatvora poslali su me u logor Stara Gradiška. U njemu sam bio do 17. siječnja 1945. Predviđen sam za zamjenu na slobodnom teritoriju. Nas sedamnaest logoraša ustaše su doveli u Zagreb i smjestili nas u zatvor na Savskoj cesti. Zatim su nas preuzeli Nijemci i odveli u Pisarovinu gdje je izvršena zamjena. Kao predstavnik Narodnooslobodilačke vojske za izvršenje zamjene bio je određen Boris Bakrač. On je, prema popisu, prihvatio 37 drugova. Nijemcima je predao tri viša njemačka oficira (vjerojatno su bili generali) i ustaškog pukovnika avijacije. Autobusom smo došli u Topusko i raspoređeni na dužnosti. Raspoređen sam u Odjeljenje zaštite naroda (OZN-e) za grad Zagreb*

‘ Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Dragutin Kosovec

UGOSTITELJSKI RADNICI

Ilegalni odbori i pododbori — Rad u Rajonskom komitetu — Zadužen za prebacivanje ljudi u partizane

Smatram svojom obavezom da se s nekoliko riječi osvrnem na pokret ugostiteljskih radnika u Zagrebu, kojem sam i ja pripadao.

Radio sam u raznim ugostiteljskim objektima do dolaska okupatora.

Ugostiteljski radnici su prije rata bili učlanjeni u više sindikalnih organizacija u Zagrebu, na primjer u ORS (Opći radnički savez), Nezavisne sindikate, kojima sam i ja pripadao, itd. Kao što je poznato, januarskom diktaturom kralja Aleksandra 1929. godine, a po nalogu generala Zivkovića, ukinuti su Nezavisni sindikati. Tada je nastalo određeno zatišje sve do 1934. godine, kada su se ujedinile sve lokalne sindikalne organizacije u Ujedinjeni savez hotelsko-kavanarskih radnika Jugoslavije, a u sklopu URSS-a, centrale u Beogradu. U taj sklop nije ušla Unija konobara i Ženevski savez. Do tada neorganizirani radnici počeli su masovno ulaziti u URSS, a vođe spomenutih dvaju saveza (Ladecki) ostali su bez članova. Imali su nešto pristaša u nekim kućama ugostiteljstva, npr. kavani »Corso«, hotelu »Palace« i nekim manjim objektima.

U URSS-ove sindikate masovno su ulazili pristaše, simpatizeri i članovi KPJ, koji su po direktivi Partije podizali borbenost radničke klase, tako da su već 1936, a osobito 1937. godine, nakon kongresa URSS-a, izbijali veliki štrajkovi ugostiteljskih radnika (Crikvenica, Makarska, a i jedan od najvećih u Zagrebu, u kolovozu 1937. godine). Tim štrajkovima, koje je organizirao URSS, prisililo se tadašnje vlastodršce, kao i vlasnike ugostiteljskih radnji, da s predstavnicima URSS-a potpišu uredbu za ugostiteljstvo s radnim vremenom od 10 sati i s postotkom na promet od 10% u svim ugostiteljskim radnjama u Zagrebu i nekim gradovima u unutrašnjosti. (Ako se ima na umu da su radnici prije spomenutih štrajkova radili do 20 sati dnevno, može se sagledati koliko su tom odlukom dobili ugostiteljski radnici.) Protiv te odluke bili su Ženevski savez i HRS.

Borbenost radnika je rasla danomice. Oni su se pripremali za buduće borbe. Sindikalno vodstvo u Zagrebu prešlo je na organiziranje omladine ugosti-

teljskih radnika. Taj zadatak bio je povjeren drugovima: Joži Gmajniću (poginuo početkom 1941), Mati Drinkoviću, Luki Vinketi, Ivanu Pmjaku, Cunki Gotovcu (ubijen u zatvoru 1941) i meni.

Od 1937. pa sve do kraja 1940. godine mi smo okupljali omladinu oko naših ilegalnih organizacja (Crvena pomoć) i sindikata, a zatim u pjevačkom društvu »Slavuj« i nogometnom klubu ugostiteljskih radnika »Hajduk«.

Kada su URSS-ovi sindikati 28. prosinca 1940. zabranjeni, u Upravnom odboru smo bili: Jože Gmajnić, predsjednik, Josip Ribić, tajnik, Leo Krizmanić, predsjednik kontrole, Vinko Barlović, Miroslav Šušterić, Pepica Tifolt, Ivan Prnjak, Mirko Keber, Drobnik, braća Zoli (poginula 1941) i ja. Upravni odbor je po direktivi Partije (koju je provodio Josip Kras) uništio svu dokumentaciju, a pisaći stroj je spremio Vinko Barlović. On ga je nakon oslobođenja predao Zemaljskom odboru Sindikata ugostiteljskih radnika. Ostali inventar zaplijenio je Mačekov sindikat HRS, koji je, po naređenju tadašnjih vlastodržaca, naslijedio URSS-ove sindikate.

Početkom 1941. godine od odbornika sindikata osnovan je uži ilegalni odbor u današnjoj mliječnoj restauraciji »Gita« na Preradovićevu trgu. U tome je glavni organizator bio Jože Kraš. Tom prilikom smo mu predali ukupnu novčanu imovinu od 16.500 dinara koju smo uzeli iz sindikalne blagajne prilikom likvidacije našeg saveza. Razdužili smo se na razne načine i raznim smicalicama uspjeli sve to sakriti od tadašnjih vlasti.

U uži ilegalni odbor tada su ušli: Jože Gmajnić, Josip Ribić, Ivan Prnjak i Dragutin Kosovec. Prnjak je bio veza između našeg odbora i druga Kraša. Odbor je osnivao svoje pododbore — trojke, o kojima će biti kasnije riječi. Tada nam je glavni zadatak bio da skupljamo Crvenu pomoć, raspačavamo ilegalnu štampu i držimo na okupu bivše članstvo djelovanjem u pjevačkom i sportskom društvu »Slavuj« i »Hajduk«. Pododbori su se stvarali u svim većim ugostiteljskim objektima Zagreba, a uz njih su se vezali manji objekti: krčme, bifei, kafeterije, mljekarstva i menze.

Leo Krizmanić nije mogao ući u uži ilegalni odbor, iako je bio u predsjedništvu Jedinstvenih sindikata, jer je kao takav bio pod prismotrom policijskih organa. On je bio za to vrijeme upravitelj automatske restauracije »Quisisane« i biljar-kavane (Ilica 17 i 19). U biljar-kavani bio je tada namješten Simo Pelajić, koji je održavao vezu s višim rukovodstvom.

U automatskoj restauraciji »Quisisane« bila je tada namještena prof. Anka Berus kao knjigovođa. S njom sam se povezao u veljači ili ožujku 1941. godine, kada sam imao zadatak da neke živežne namirnice prebacim iz »Quisisane« u naše priručno skladište, u stan našeg simpatizera u Dalmatinskoj ulici br. 13. Skupljeno je mnogo stvari. Vjerojatno je bilo oko 60 sanduka cigareta, zatim ribljih konzervi i drugih živežnih namirnica, koje smo dalje kanalima slali našim političkim zatvorenicima u Sremsku Mitrovicu i Lepoglavu. U nevezanom razgovoru drugarica Anka Berus mi je rekla kamo su išle te namirnice i neki odjevni predmeti.

Dolaskom okupatora u našu zemlju, u većim ugostiteljskim objektima ' radilo se konspirativno. Osnovan je brojčano jači odbor Crvene pomoći (tako smo zvali naše ilegalne odbore do formiranja NOO-a). Članovi toga odbora bili su Đuro Nemčić, predsjednik, Ljudevit Jakopović, Fabijan Štabek, Tomo Janbrek i Mirko Keler, a kao veza s matičnim odborom 5/2, Kosovec Dragutin. Drug Jože Gmajnić bio je u tom odboru sve do svibnja. Tada je uhapšen, a kasnije su ga ubile ustaše.

Odmah u početku ustanka poslali smo u partizane desetak drugova, a među njima Ivana Prnjaka, Nikolu Vukelića, Antu Bana, i druge čijih se imena više ne sjećam.

Spomenuti odbor imao je niz pododbora po pojedinim većim ugostiteljskim objektima. Prvi pododbori bili su:

1. Hotel »Esplanade«, rukovodilac pododbora Ljudevit Jakopović,
2. »Gradski podrum«, rukovodilac pododbora Ivan Biljan,
2. Hotel »Palace«, rukovodilac pododbora Đuro Nemčić,
4. Automatska restauracija »Quisisana«, rukovodilac pododbora Leo Krizmanić
5. Matica hrvatskih obrtnika, rukovodilac pododbora Miroslav Šušterić,
6. Željezničke restauracije, rukovodilac pododbora Simo Pelaić,
7. Restauracija »Maksimir«, rukovodilac pododbora Ivan Burić.

U toku 1941. godine osnovani su i ovi pododbori:

8. Hotel »Europa«, rukovodilac pododbora Ivan Burić,
9. Hoteli »Kruna« i »Balalajka«, rukovodilac pododbora Martin Serdarov,
10. Trgovački dom, rukovodilac pododbora Fabijan Štabek,
11. Hotel »Dubrovnik«, rukovodilac pododbora Ivan Juričev,
12. Restauracija »Ivo«, rukovodilac pododbora Geza Rožaj,
13. »Zenić«, gostionica, rukovodilac pododbora Ivan Burić,
14. »Ritz«-bar, rukovodilac pododbora Geza Rožaj,
15. Restauracija »Gaj«, rukovodilac pododbora Leo Krizmanić.

Skupine simpatizera bile su vezane uz spomenute pododbore, na primjer: »Lovački rog« s »Quisisanom«, »Varoška pivnica« s hotelom »Kruna«, hotel »Skušić« s »Maticom hrvatskih obrtnika«, gostionica »Mali Ivo« uz hotel »Europa«, gostionica »Splavnica« uz »Gradski podrum«. Zatim, restauracija na Sljemenu »Tomislavov dom«, kao i ostali objekti na Sljemenu, bila je vezana uz hotele »Krunu« i »Balalajku«, a kasnije su postali samostalni pododbori.

Imali smo na raspolaganju stanove za održavanje sastanaka kojima su se kasnije koristili naši ilegalci. Bili su to stanovi:

Jože Gmajnića, Adžijina ulica (spavali ilegalci),
Tome Dijanovića, Nova ves 61 (spavali ilegalci),
Ivana Prnjak i Burića, Nova ves 54 (spavali ilegalci),
Martina Serdarova, Palmotićeva 52 (spavali ilegalci),
Dragutina Kosovca, Tratinska 60 (sada Končareva, spavali ilegalci),
Sime Pelaića, Dalmatinska 13 ili 15 (skladište materijala),
Fabijana Štabeka, Kušlanova 24 (spavali ilegalci),
Ljudevita Jakopovića, Kupska ulica 19 (spavali ilegalci),
Stjepana Družinca, Petrinjska ulica (održavani sastanci),
Paje Čondrića, Primorska 27 (spavali ilegalci),
Lea Krizmanića, Tratinska 17 (spavali ilegalci),
Miroslava Šušterića, Tratinska 17 (spavali ilegalci).

U mojem je stanu, Tratinska 60, održavao sastanke Joža Vlahović (ilegalno ime Marijan) sa svojim drugovima za koje ne znam tko su bili niti kako su se zvali. Zbog konspiracije nije se pitalo tko je tko, budući da je najvažnije bilo znati vođu grupe, i na njegovo traženje se davao stan. U moj su stan dolazili i Joža Gmajnić i Đuro Nemčić. Sjećam se da je s Gmajnićem održavao sastanke Joža Vlahović. U start Ljudevita Jakopovića (Kupska 19) dolazili su i neki ruko-

vodeći drugovi, kao i kod Sime Pelaića u Dalmatinskoj 15. Sastanci su se održavali i u mliječnoj restauraciji »Gita« (Preradovićev trg), gostionici Juričev (Vinogradska cesta), Narodnoj kavani (preko puta policije u Đorđićevoj ulici), kao i u stanu našeg člana Ivana Russoa u Petrinjskoj ulici (nasuprot policije).

Sistem veza je bio takav da je svaki drug iz Odbora održavao vezu s jednim pododborom, a drugovi iz pododbora s trojkom simpatizera. Član Odbora je, po potrebi, održavao tri veze s rukovodiocima pododbora.

Napominjem, ilustracije radi, da smo u toku 1941. godine u našim redovima imali oko 200 aktivista i simpatizera. Kasnije se taj broj mnogo povećao.

Potrebno je napomenuti način na koji smo prikupljali pomoć naših aktivista u novcu, sanitetskom materijalu, odjeći i oružju.

Odbor s navedenim pododborima skupio je, prema sjećanju nekih drugoga koji su tada bili aktivisti, u toku zime 1941/1942. godine oko 600 kilograma živežnih namirnica: šećera, masti, suhog mesa, salame,marmelade, tjestenine, kave, itd. Simpatizeri i aktivisti skupljali su mjesečno više od 1000 komada cigareta, sanitetskog materijala: zavoja, joda, raznih praškova, oko 100 kg odjeće vojne i civilne, čarape, cipele (muške i ženske), majice, košulje itd., prelazile su 500 pari, odnosno komada. Novca se redovito skupljalo svaki mjesec oko 20.000 do 30.000 dinara, odnosno kuna.

Pomoć ugroženima bila je dobro organizirana. Ako su pojedini drugovi i drugarice bili ugroženi u jednom objektu, zaposlili bi se u drugome. Ako im je prijetilo hapšenje, prebacivali su se na slobodni teritorij.

Organizacija ugostiteljskih radnika bila je dosta konspirativna, kako u odboru, tako i u pododborima. Zajedno su radila za NOP po trojica, a najviše petorica, pa tako u slučaju provale, policija nije mogla mnogo doznati. Za rukovodioce odbora i pododbora stavljali smo drugove koji msu bili poznati policiji niti evidentirani kao sindikalni funkcionari, odnosno ljevičarski propagandisti.

Na sastancima po stanovima, pa i parkovima Zagreba, izgrađivali smo ljude koji su kasnije bili sposobni da preuzmu rukovođenje organizacijom ugostiteljskih radnika. Tako, na primjer, stari sindikalni rukovodioci Jože Gmajnić, Leo Krizmanić, Miroslav Šušterić, Josip Ribić, Đuro Nemčić, Ivan Prnjak i mnogi drugi nisu mogli djelovati onako kako su mogli prema svom iskustvu. Neustrašivog borca Jožu Gmajnića, koji je već od 1937. godine rukovodio ugostiteljskom omladinom, mnogo su voljeli i poštovali mlađi i stariji drugovi. Kada je 1941. godine pao neprijatelju u ruke, nismo se bojali da će ikoga izdati niti provaliti našu organizaciju. Herojski su se držali i drugovi Đuro Nemčić (član RK KPH Zagreb) i braća Biljan, koji su pali vjerojatno u drugoj polovici 1942. godine, a nisu nikoga otkrili. Na žalost, ne mogu se sjetiti niza drugova koji su pali za NOP. Međutim, sjećam se drugova koji su bili odlični aktivisti, na primjer braća Zoli, Nikola Havdić, Ivan Jakopović, Franjo Bedeković, Milan Jakopović, Fabijan Štabek, Mirko Keber, Ivan Burić i mnogi drugi.

Ilegalna štampa se dijelila i čitala u pjevačkom društvu »Slavuj« i nogometnom klubu »Hajduk«. Zatim se temeljitije proučavala po stanovima navedenih drugova. Politički i ideološki zreliji drugovi objašnjavali su nam stavove u štampi, učili nas konspiraciji i držanju pred policijom ako nas uhapsi.

Odbor je preko mene bio vezan uz Matični odbor 5/2 na druga Gologa (pravo ime mu ne znam). Drug Goli mi je bio viša veza u prvoj polovici 1941. godine. Pred jesen iste godine drug Janko Ivan (ilegalno ime Vlado) držao me je na vezi sve do prve polovice 1942. godine, kada me je predao Feliksu Lukmanu (ilegalno ime Stanko).

Pokret ugostiteljskih radnika u Zagrebu u početku se vodio pod nazivom »Kclneri« pa sam upozorio druga Gologa da se naziv promijeni i da se dade neko drugo ime. Međutim, do promjene nije došlo sve do polovice 1942. godine, kada je formiran NOO »Dubrovnik«. Taj odbor, razumljivo, s promjenama u rukovodstvu, održao se sve do oslobođenja, a Matični odbor 5/2 postao je srž budućeg l/a kotara Trešnjevka.

Naveo bih još jedan karakterističan moment vezan za skupljanje pomoći. Naime, u restauraciji »Matice hrvatskih obrtnika« naši aktivisti su imali jednu limenu provizornu blagajnu u koju su stavljali dio zaračunanog postotka na promet, kao i napojnice što su ih konobari dobivali od gostiju. U »Gradskom podrumu« i »Esplanadi« uz redoviti doprinos koji su davali radnici simpatizeri, konobari su zaračunavali gostima više. Uzimali su veće iznose Nijemcima, Talijanima i ustašama, i to su sve davali za pomoć NOP-a. U »Esplanadi« i »Kolodvorskoj restauraciji« mijenjali su i preprodavali stranu valutu i svu razliku zarade davali u fond Crvene pomoći. Kada bi došao neki aktivist u Zagreb ili bio bez sredstava, dobivao je u pojedinim restauracijama i gostionicama hranu od naših aktivista. U tome je NOO »Dubrovnik« bio jedan od najjačih NOO-a u Zagrebu. Naši novčani iznosi penjali su se u kasnijim ratnim godinama na više stotina tisuća kuna. To nam je dobro dolazilo za pomoć ugroženima u gradu. Osim toga, preko naših kanala mogli smo na oslobođeni teritorij slati i novac. I u tome je veliku ulogu imao NOO »Dubrovnik«. (Ove podatke sam prikupio konzultirajući neke drugove. Oni meni nisu bili poznati, iako sam u toku 1941-1944. godine, do svog odlaska u NOV, mnogo kontaktirao s nekim drugovima iz NOO »Dubrovnik«.)

Ulaskom u l/a kotar Trešnjevke, 1942. godine, imao sam zadatak da formiram neke NOO-e u Zagrebu. Tako sam osnovao NOO »Križ«, koji je obuhvaćao zagrebačke bolnice Sveti Duh, Vinogradsku i Rebro. Najbolji aktivisti bili su u Sv. Duhu. Bili su vrlo aktivni u skupljanju santitetskog materijala i oružja. Početkom 1943. godine skupili su 20 pušaka, zavoja, joda, injekcijskih igala raznih serija, itd. Uz pomoć naših aktivista u bolnici Rebro kupili smo za 20.000 kuna kompletnu poljsku kiruršku aparaturu, koju smo sa 2 kg joda u prahu prebacili, mislim, 34. diviziji NOV. Kasnije smo za takav rad dobili pohvalu. U kupnji i otpremi kirurške aparature sudjelovali smo Ivan Russo, Pajo Čondrić, ja i moja tadašnja viša veza Feliks Lukman Stanko. Novac je dan iz sredstava NOO »Dubrovnik«. Dalje, osnovao sam NOO »Šprica«. To su bili stalni vatrogasci u Zagrebu, Savska 1. Uz taj odbor se vezao aktiv kamenorezaca klesarije Bilinić (Ilica) kojim je rukovodio Nikola Račić. Naime, kada je on prešao u vatrogasce, formiran je NOO »Šprica«. Isto tako sam preuzeo NOO »Zrinjevac« i držao ga na vezi neko vrijeme, kao i NOO ZET-a i Tvornice češljeva. U tim NOO-ima bili su rukovodioci: za NOO »Zrinjevac« drug Marko, za NOO ZET-a Milan, za NOO Tvornice češljeva Miro. Kao poseban (izvan sastava kotara l/a Trešnjevka) bio je NOO Istrana (rukovodilac »Ars«), koji je sa svojim simpatizerima okupljao 125 ljudi. To su bili većinom emigranti iz Istre i Slovenskog primorja koji su napustili te krajeve poslije prvoga svjetskog rata i naselili se u Zagreb. U sastavu kotara l/a Trešnjevke bilo je 36 NOO-a. Navedena imena rukovodilaca NOO-a su ilegalna, jer prava ne znam.

U 1943. godini Rajonski komitet Trešnjevke radio je u sastavu: Fabijan Baljak Florijan, Šandor Richter Pavle, Josip Duda Petar i Đuro Čutić Žarko.

Sekretar komiteta bio je Baljak, a kasnije Richter. U tom komitetu bio sam zadužen (kao prethodno u kotaru) za vojsku, tj. da pronalazim (uz postojeće) nove kanale za prebacivanje ljudstva i materijala u NOV. Takvo zaduženje

u l/a Trešnjevka imao je Rudolf Dvorščak Košta, za 1/b Črnomerec, Đuro Lisak Vicko, a za pomoćni specijalni kanal zapovjednik vatrogasne straže Zagreb Mirko Sačer Karlo. Taj kanal za prebacivanje bio je zanimljiv po tome što je Sačer vozio osobna kola vatrogasne straže, pa smo mogli nesmetano prolaziti kanalom Mitnica-Žitnjak. Tim kolima smo se služili samo u delikatnim situacijama.

Za vrijeme moga rada u spomenutom rajonskom komitetu imali smo raznih peripetija kada smo ljude, ugrožene od okupatora, slali na slobodni teritorij. Interesantan je događaj koji se zbio vjerojatno u rujnu ili listopadu 1943. godine. Kao što smo imali razgranatu mrežu naših aktivista i simpatizera na mnogim mjestima, imali smo i u bolnici za živčana oboljenja u Vrapču, pa smo u svibnju u nju smjestili neke naše aktiviste. Bilo ih je 13. Razmješteni su među bolesnike, a neki od njih čak u krevete-kaveze u kojima su morali simulirati ludilo, jer je u bolnici bilo časnih sestara koje nisu simpatizirale NOP. UNS i Francetićevi crni legionari, vjerojatno saznavši da se tu kriju aktivisti NO Pa, izvršili su pretres. Grupa koljača »pročešljala« je cijelu bolnicu od podruma do potkrovlja, kao i svaki kutić u krugu bolnice. Naš aktivist Margarita Račić (bila je vjerojatno član nekog rajonskog komiteta, a sada živi u Splitu) s temperaturom od 40 °C i unakaženim nogama, pomažući se rukama uspjela se izvući iz zgrade i sakriti u krugu bolnice u grmlju u kojem je boravila više sati sve do završetka pretresa. Časne sestre su svesrdno pomagale ustašama i pretraživale grmlje i sve oko zgrade. Naši aktivisti su pohvatani. Mislim, čak svi osim drugarice Račić. Također su uhapsili tri liječnika i dio bolničkog osoblja koje je radilo za NOP. Imena tih drugova se ne sjećam. Drugarica Račić se sva iscrpljena dovukla do prvih kuća u naselju Vrapče i, srećom, ušla u kuću nekog našeg simpatizera, koji je odmah obavijesito naše aktiviste. Nju je preko kanala za prebacivanje u NOV l/a kotara Trešnjevka, poslije nekoliko dana, prebacio automobilom gradske vatrogasne straže naš kurir Mirko Sačer preko Žitnjaka i relejne stanice Ivanja Rijeka na oslobođeni teritorij. Tim primjerom sam opisao kanal koji smo zvali »specijalni« zbog korištenja kola gradske vatrogasne straže Zagreba, jer je Sačer imao, kao vatrogasni zapovjednik, specijalnu propusnicu kojom je mogao prolaziti bez teškoća preko tadašnjih gradskih mitnica.

Za vrijeme moga zaduženja u Rajonskom komitetu Trešnjevka odlazilo je preko naših kanala za prebacivanje mjesečno oko 150-200 ljudi u NOV. Što smo se više približavali 1944. godini, sve ih je više odlazilo. Tako je u jesen i zimu 1943. godine više stotina ljudi otišlo u NOV preko kanala Rajonskog komiteta Trešnjevka. Za druge ja tada još nisam znao, a sjećam se da smo nekoliko puta iz nužde prebacivali ljude iz drugih sektora našim vezama u NOV.

U prvoj polovici 1944. godine zadužen sam pri MK KPH Zagreb za prebacivanje ljudi i opreme na slobodni teritorij. U tom svojstvu imao sam direktnu vezu sa MK Partije i rajonskim komitetima.

Sjećam se članova MK KPH s kojima sam održavao vezu. To su bili Marko Anić Tomo (politički sekretar), Vikica Tučkorić-Majda (organizacioni sekretar) i Ivan Krunić-Duje, zadužen za vojna pitanja i mobilizaciju. Oni su me znali po mom konspirativnom imenu Milan. U to vrijeme instruktor Povjerenstva CK .KPH bio je Norbert Veber Martin i Šaban. Naravno, za njihova prava imena i funkcije doznao sam poslije rata.

Pri svakom rajonskom komitetu postojali su drugovi koji su bili zaduženi za držanje kanala i bili odgovorni za prebacivanje ljudi na slobodni teritorij.

Pri I rajonskom komitetu: u to vrijeme nije postojao, pa su pri kotarskim NOO-ima zaduženi drugovi Đuro Lisak Vicko i Gustav Prosinek Zdenko.

Pri II rajonskom komitetu: Dvorščak Rudolf Košta i Đuro Lisak Vicko.

Pri III rajonskom komitetu: Renco Kameluti Vlaho i Franjo Gorjup Bepo.

Pri IV rajonskom komitetu: Mato Folnović Miro, Emest i Mirkec.

Pri V rajonskom komitetu: Pepo, Gojko Flego, Mirko Sačer Karlo. (On je radio po potrebi i u drugim rajonima po specijalnim zaduženjima.)

Za svaki kanal bili su određeni dani u koje je rajonski kurir prebacivao ljudstvo i materijal na oslobođeni teritorij:

I Mitnica–Žitnjak: srijeda, subota i nedjelja; vodili su ga Mato Folnović Miro i po potrebi Mirko Sačer Karlo;

II Vukomerac aerodrom–Resnićka Trnava–Ivanja Rijeka: ponedjeljak i subota, vodili su ga Emest i još jedan drug (ne znam im imena);

III mitnica Dubrava–Čulinec–Resnik: ponedjeljak i četvrtak, vodili su ga Rudolf Dvorščak Košta i Đuro Lisak Vicko;

IV Glavna cesta Dubrava — jedan kilometar prije Sesveta na Sopnici: utorak i petak, vodili su ga Renco Karneluti Vlaho, Vrag (ne znam pravo ime) i Cmković (ne znam pravo ni ilegalno ime);

V Dubrava — jedan kilometar prije Brestja lijevo od ceste na Novoselec i Vidovec: srijeda i subota, vodili su ga Vrag i drugovi čijih se imena ne sjećam;

VI Markuševac–Vidovec: išli su po potrebi Vicko, Emest, Košta

VII Borčec–Bistra: ponedjeljak, srijeda, petak; vodio ga je Gustav Prosinek Zdenko.

Rajoni su imali u svom sklopu, uglavnom, po četiri kotarska NOO-a, a svaki kotar od 36 do 40 NOO-a i pododbora. Svaki NOO imao je u svom sastavu jednog druga zaduženog za vojna pitanja (slanje ljudstva i materijala u NOV) i jednog za tehniku-štampu. Drug zadužen za vojna pitanja bio je povezan s drugom koji je pri kotarskom NOO-u bio zadužen za ista pitanja. Taj drug iz kotara bio je vezan za rajonskog kurira, a rajonski za glavnog nadzornika svih kanala u gradu pri Mjesnom komitetu. Prema tome, imao sam dnevne veze sa pet do 10 drugova. Veze sa rajonskim kuririma održavao sam u raznim dijelovima grada. Oni su mi podnosili izvještaj o svom radu, a ja sam svakodnevno izvještavao MK KPH o funkcioniranju svih kanala i broju ljudi koji su prebačeni na slobodni teritorij, a i o događajima na teritoriju građa. Također je kanalima i vezama dolazila i pošta u grad.

U razdoblju moga zaduženja u rajonu Trešnjevka za prebacivanje ljudi u partizane, pa kasnije kada sam obavljao istu dužnost ali za čitav grad Zagreb, kao glavna veza pri MK KPH (od proljeća do studenoga 1944), prema statistici koju je posjedovao Gradski komitet SKH poslije rata, rečeno mi je da je pod mojim vodstvom prebačeno oko 8500 ljudi u NOV.

Bilo je slučajeva da su naši kuriri sprovodili čitave skupine ljudi do relejnih stanica koje su se nalazile u Ivanjoj Rijeci, Vidovcu i Borčecu. U Ivanjoj Rijeci bio je zamjenik komandira Josip Duda Petar. Na žalost, ne sjećam se imena

rukovodioca ostalih relejnih stanica. Način otpremanja ljudi u partizane bio je dobro organiziran. Uspostavila bi se veza u NOO-u ili pododboru. Drug zadužen za vojna pitanja u NOO-u povezao bi se s drugom u kotarskom NOO-u, a zatim drug iz kotarskog NOO-a s drugom pri Rajonskom komitetu koji ih je vodio preko kanala i predavao relejnim stanicama. Odatle su se vezama upućivali na oslobođeni teritorij u komande područja ili u vojne jedinice.

Osim našeg dobro organiziranog prebacivanja ljudi u NOV, velik broj simpatizera je samoinicijativno odlazio iz Zagreba, pa su se na poluoslobođenom teritoriju povezivali s našim organizacijama. To je, naravno, za njih bilo rizično, a trebalo ih je i provjeravati. Ponekad je dnevno u prvoj polovici 1944. godine, prema podacima koje smo tada dobivali od naših aktivista, s teritorija svih rajona odlazilo oko 200 ljudi, a u drugoj polovici te godine nekih dana i po više stotina ljudi. Među ljudima koji su odlazili na slobodni teritorij jednog dana se je našao i HSS-ovac August Košutić. On je otišao na slobodni teritorij posredstvom Vikice Tučkorić Majde, organizacionog sekretara MK KPH. To je bilo vjerojatno u kolovozu ili rujnu 1944. godine. Trebala je otići i artiljerijska jedinica pukovnika Kurelca. Kasnije je rekao da on neće ići, ali da je suglasan da ode njegova jedinica. Za njeno prebacivanje bio je određen Đuro Lisak Vicko. Međutim, došlo je do komplikacije, pa je otišla samo jedna baterija s njenim starješinom Ivanom Tomcem.

Početkom listopada uspjeli smo izvući s kvislinškog suda pet naših rukovodećih drugova iz Bosne. Četvorica su izišla iz Zagreba, a peti od njih Žučo (navodno član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu) bio je smješten u jednu vilu kraj Mirogoja. Njega smo početkom studenoga prebacili na slobodni teritorij. Upućivali smo u tom razdoblju iz Zagreba još neke osobe važne za NOP.

Vojni komitet u drugoj polovici 1944. godine djelovao je po direktivama MK KPH. On se ranije zvao Glavni vojni odbor. Njegov sastav je bio: Mijo Bukovac Juha, Boris Kralj Azef, Ivan Ilić Riba.

NOO-i i pododbori u kasarnama grada Zagreba

— Avijacija (u Maksimiru)
— Državna radna služba
— Ministarstvo domobranstva
— Gospodarski ured 20. pješačkog zdruga
— I zborno tehničko skladište u Kustošiji
— Njemačka željeznička stražarska bojna
— Stožer narodne zaštite
— Popunidbeno zapovjedništvo Zagreb
— Vozarski eskadron (u donjoj Ilici)
— II protuzrakoplovna skupina
— IV protuzrakoplovna skupina
— Komanda mornarice u Gundulićevoj ulici

U svim tim komandama postojali su naši NOO-i, a u nekima i po dva NOO-a i više pododbora koji su imali zadatak da djeluju u neprijateljskim jedinicama i upravama komandi Evo nekih pojedinosti iz rada tih organizacija:

NOO u Njemačkoj željezničkoj stražarskoj bojni davao nam je izvještaje o kretanju vlakova, vojnih transporta i jedinica koje su kretale u akcije na naš NOV ili na druga mjesta u Hrvatskoj.

NOO Popunidbenog zapovjedništva davao nam je bijanko-propusnice i objave koje su potpisali nadležni komandati i ovjerena žigom, pa smo se njima služili prema potrebama.

Vozarski eskadron nam je više puta vozio u svojim vozilima raznu tehniku, a po potrebi prebacivao i ljude. Vojni komitet je izradio faksimil potpisa generala Vilka Begića kada je izdao naredbu da ne može nijedno vozilo izići preko mitnice grada, ako na propusnici nema njegova potpisa.

Svi naši aktivisti u vojnim NOO-ima imali su zadatak da šire našu štampu, letke, i razne proglase koje je naša tehnika dostavljala u Zagreb sa slobodnog teritorija; da vrše sabotaže na ratnoj tehnici i opskrbljivanju jedinica itd. Osim postignutih uspjeha, morali smo podnijeti i žrtve među članovima vojnih odbora i simpatizera.

Kao što je artiljerijska baterija otišla na slobodni teritorij, tako su išli i pojedini vojnici, podoficiri i oficiri raznog ranga. Oni su se presvlačili u civilna odijela i prebacivali preko naših kanala. Ja sam održavao vezu sa svim članovima Vojnog komiteta. Predavali su mi ljude i neke materijale. Da bih za kraće vrijeme mogao obaviti više zadataka, dobio sam od naše partijske organizacije bicikl.

Nama, ilegalnim radnicima za vrijeme okupacije bilo je vrlo teško raditi. Mi smo ispoljavali autodisciplinu i samoprijegor da bismo izvršavali svaki dobiveni zadatak. U posljednjoj godini rata fašisti su imali u Zagrebu, uz vojne jedinice, i oko 11 000 policajaca koji su se tu sklonili pred NOV. Svaki naš aktivist stalno je nosio glavu u torbi i nije nikad znao hoće li slijedeći dan biti na slobodi.

Potrebno je napomenuti velike akcije u toku NOB-a, kao — skupljanje Narodnog zajma, zimske pomoći i smještaj naših ugroženih drugova u određene stanove.*

* SUBNOR, Zagreb

Feliks Lukman

NEZABORAVNI DANI

Aktivnost radnika u kinematografima – Skloništeilegalaca u kinu »Trešnjevka« — Ilegalna djelatnost do odlaska u partizane

Za vrijeme stare Jugoslavije živio sam u Zagrebu i bio zaposlen u kinu »Trešnjevka« u Tratinskoj ulici na Trešnjevci. Čim sam se zaposlio, a to je bilo početkom 1937. godine, upoznao sam se s više naprednih radnika, sindikalista i članova naprednih borbenih organizacija. Budući dà sam već prije pripadao naprednim organizacijama, vrlo sam se brzo i lako povezao s tim drugovima i uklopio u njihov rad. Naime, prije nego što sam se zaposlio u kinu »Trešnjevka«, kratko sam vrijeme živio u Križevcima, radio u kinu »Tesla« i bio povezan sa sindikatom obućarskih radnika. S drugovima sam sudjelovao u raznim akcijama, a osobito sam im pomagao u održavanju raznih skupova i štrajkova, zbog čega sam bio uhapšen, pa sam kraće vrijeme proveo u zatvoru. U zatvoru sam bio tučen, a kako nisam ništa priznao, policija mi je sugerirala da napustim Križevce, jer da će me inače protjerati u mjesto u kojem sam rođen. Ja sam se zatim preselio u Zagreb i učlanio se u Sekciju kinematografskih radnika, koja me je zaposlila u kinu »Trešnjevka«. Od drugova s kojima sam se povezao na Trešnjevci u prvo vrijeme najviše sam surađivao s tramvajcima, koji su u to vrijeme bili brojčano najjači kolektiv. Oni su preko URSS-a vodili stalnu i upornu borbu štrajkovima i sklapanjem kolektivnih ugovora. Za održavanje masovnih sastanaka koristili su se kino-dvoranom, najčešće poslije radnog vremena, tj. poslije pola noći, kada je prestajao njihov rad. Ja sam uspio nagovoriti tadašnjeg poslodavca da besplatno izdaje dvoranu radnicima ZET-a, a prilikom održavanja njihovih sastanaka, dežurao sam i organizirao stražu. Tramvajci su od tada sve svoje sastanke održavali u dvorani kina, a pred policijom, koja je vršila pritisak da im ne izdajemo dvoranu, opravdavali smo se s time da oni plaćaju najamninu. Napominjem da su i poslodavci Miler Vali, a kasnije Vinković, imali napredne poglede, pa su tako i za vrijeme rata sudjelovali u NOP-u, Miler Vali kao suradnik, a Vinković kao sudionik NOB-a.

Svi radnici kina »Trešnjevka« imali su napredne poglede na radnički pokret. Vrlo smo brzo od njih osnovali odbor Crvene pomoći, u sklopu Stranke radnog naroda, u kojem sam ja bio izabran kao predsjednik. Taj odbor osnovan je u jeku španjolskog građanskog rata i snažnog poleta radničke klase, a osobito revolucionarnog strujanja među trešnjevačkim radnicima. U odboru su bili drugovi Dragutin Milošić i njegova žena Ana, Josip Mišković, Ivan Prešnjak, omladinci Tito Krsnik i Ivan Petrić te još neki drugovi i drugarice čijih se imena ne sjećam.

Odbor je i od svojih članova i od naprednih posjetilaca kina prikupljao stalnu novčanu i materijalnu pomoć i predavao je obiteljima čiji su članovi bili u španjolskom građanskom ratu ili po zatvorima i logorima u Jugoslaviji.

Održavao je stalnu vezu s drugovima Zvonkom Bassermanom, Pelinom, drugaricama Marijom Jurdan i Matildom Kladnički i drugima. Uz prikupljanje Crvene pomoći, odbor je obavljao i razne druge akcije: skupljao potpise građana za sastavljanje peticija koje su se slale međunarodnom Crvenom križu da se puste naši dobrovoljci iz francuskih logora u kojima su se nalazili poslije sloma španjolske revolucije, sudjelovao u organiziranju demonstracija, skrivao ugrožene drugove, raznovrsni materijal i oružje i vršio agitaciju i propagandu. Sve demonstracije koje su se u to vrijeme održale i povorke koje su polazile s Trešnjevke većinom su se formirale ispred kina. Naime, vođe štrajka su obično dovodile veći broj radnika na predstavu. Kada bi publika zajedno s radnicima izlazila iz kina, postavili bismo se na čelo kolone, razvili parole i transparente i počeli uzvikivati parole, pa je tako i publika zajedno s radnicima kretala demonstrirajući prema središtu grada. Na putu po Tratinskoj cesti priključivale bi se organizirane manje grupe radnika i ostalih građana, pa bi do Savske ceste narasla golema grupa demonstranata, koji su se u Savskoj cesti spajali s demonstrantima s Trnja i zajedno bi krenuli prema kazalištu.

Mnogi ilegalci koji su često bili ugroženi od policije našli su sigurno skloništе u kinu, jer policija nije sumnjala da bi se u njega mogli skloniti, pogotovo što poslije posljednje predstave nitko nije mogao ući. Isto je bilo s materijalom i oružjem, za koje smo u njemu imali posebna skloništa. Za njih nitko nije znao osim radnika koji su radili u kinu.

Jednom prilikom, mislim da je to bilo 1940. godine, pozvao me Zvonko Basserman na sastanak u jednu dvorišnu zgradu preko puta kina »Trešnjevka« u Tratinskoj cesti. Rekao mi je da ću se na tome sastanku upoznati s novim zadacima i da će biti govora o mom primanju za kandidata Partije. Na sastanak sam krenuo točno u određeno vrijeme. Došavši do zgrade u kojoj je trebalo da bude održan primijetio sam na ulici »crnu maricu«, a iz dvorišta je nekoliko policijskih agenata vodilo Zvonka Bassermana, Mariju Jurdan, Matildu Kladnički i još neke drugove koje ja nisam poznavao. Već drugi dan navečer sve troje pojavilo se u kinu i reklo mi da policija nije našla kod njih nikakav kompromitirajući materijal i da su zato pušteni na slobodu, a da ih je prijavio neki susjed iz dvorišta, koji inače nije znao za njihov revolucionarni rad. Basserman mi je tada prenio upute za rad i rekao da sam primljen za kandidata KP, budući da je to bilo već prije odlučeno, a da sastanke neko vrijeme neće ni oni održavati, jer pretpostavljaju da će ih policija pratiti.

Godine 1940. i 1941. bio sam tri puta na dvomjesečnoj vježbi ü Sloveniji. Dva puta sam gradio čuvenu »Rupnikovu liniju«, a treći put sam sudjelovao u ratu protiv Nijemaca kod Ptuja. Bio sam u sastavu jedne pješadijske čete koja je pružila otpor Nijemcima na položajima kod Šentvida. Kada su Nijemci forsirali Dravu kod Ptuja, većina vojnika iz čete otišla je svojim kućama. Ostalo je samo

sedam boraca iz Zagreba, koji su pružili Nijemcima ogorčen otpor Komandir čete bio je rezervni poručnik, profesor iz Maribora, a njegov zamjenik Živković, aktivni vodnik četvrte klase. Nijemce smo dva puta odbili, ali su nas pri trećem jurišu razbili, a komandir je poginuo. Ja sam se uspio povući, dok su ostali bili zarobljeni. U toj skupini bili smo ja, moj brat Antun, jedan glumac iz Hrvatskog narodnog kazališta, dva konobara, jedan postolar i jedan poljoprivredni radnik. Mi smo se već prije bili dogovorili da ćemo se boriti protiv Nijemaca, a veliku moralnu podršku dao nam je komandir, koji je bio izrazito napredan.

Nakon potpunog sloma naše jedinice, lutao sam po šumama, probio se u okupirani Ptuj, gdje sam kod jednog gostioničara imao spremljeno civilno odijelo i zatim krenuo u Zagreb. Između Preloga i Varaždina uhvatila me ustaška patrola, od ustaša koji su došli iz Mađarske, i naredila da uzmem i podijelim letke jugoslavenskoj konjici koja je još operirala s druge strane rijeke Drave. Jednom su Ciganinu naredili da me s lecima prebaci preko Drave. Kad smo stigli na drugu obalu, naočigled ustaša bacio sam letke u rijeku, na što su oni otvorili vatru iz pušaka i mecima probili čamac pa se ni Ciganin nije više mogao vratiti natrag. Nekoliko stotina metara od obale zaustavila me je konjička patrola bivše jugoslavenske vojske. Budući da sam im saopćio da sam i ja pripadnik bivše jugoslavenske vojske, odveli su me u svoj štab u kojem je bilo prisutno nekoliko oficira. Oni su me pomno ispitali o situaciji na teritoriju Slovenije, a zatim pustili. Kad sam stigao u Varaždin, otišao sam na željezničku stanicu s namjerom da se nekakvim vlakom prebacim do Zagreba. Dok sam čekao vlak na stanicu su došli Nijemci, pokupili sve muškarce, a s njima i mene. Odveli su nas u artiljerijsku kasarnu i saopćili nam da smo zarobljenici. Nikako se nisam mogao pomiriti s činjenicom da nakon tako mukotrpnog puta i raznih teškoća odem u zarobljeništvo, pa sam počeo smišljati plan kako da pobjegnem. Još istoga dana, riskirajući život, pobjegao sam iz kruga kasarne, kada su se oba njemačka stražara istovremeno okrenuli na suprotnu stranu. Bacio sam se u živicu i provukao na drugu stranu. Zatim sam hitro otišao na željezničku stanicu. Usput sam pazio da opet ne upadnem u neprijateljske ruke i sjeo u vlak koji je krenuo u pravcu Zagreba. Na nesreću, u stanici Budinščina Nijemci su zaustavili vlak. Kako sam znao što me čeka, dao sam se u bijeg, pa sam se pješice, preko Bistrice i Kašine, vratio u Zagreb.

Moji su se veoma začudili kad su me ugledali, jer su službeno dobili obavijest da sam poginuo.

Ponovo sam se zaposlio u kinu »Trešnjevka«, u kojem sam našao prijašnje znance radnike, članove odbora Crvene pomoći koji smo kasnije prozvali odborom Narodne pomoći. U međuvremenu od mog povratka do napada Njemačke na SSSR nastavili smo intenzivno raditi na organizacionom učvršćivanju odbora, u koji smo obuhvatili još nekoliko drugova i drugarica. Od tada su u odboru djelovali drugarica Petrić i njezin sin Ivica (oni su nasuprot kina držali trafiku), Josip Švigir, postolarski naučnik, koji je radio u omladinskoj organizaciji s Jožom Vlahovićem, Peruška, imena mu se ne sjećam, omladinac Tito Krsnik i još neki drugovi i drugarice.

Kada je Njemačka napala SSSR, a ustaše počele provoditi teror nad naprednim ljudima u Zagrebu, članovi odbora najaktivnije su se uključili u ilegalnu borbu. Od hapšenja je spašen jedan kino-operater. Ustaše su ga htjele uhapsiti jer je bio Srbin. Radnici kina su ga sakrili u kinu i čuvali ga dva mjeseca, dok se nije uspostavila veza kojom je otišao u partizane.

U prvim danima okupacije kino »Trešnjevka« postalo je sklonište mnogih ilegalaca koje je proganjala ustaška policija. Napravili smo više tajnih ulaza

i izlaza iz prostorija kina kako bi ilegalci mogli sami ulaziti u svako doba dana i noći, tu se sklanjati i skrivati razni materijal i, što je najvažnije, u slučaju dolaska policije mogli su na razne načine neopaženi napustiti prostorije kina.

Zvonko Basserman, Marija jurdan, Matilda Kladnički i drugi povukli su se u ilegalnost, i kao takvi najviše se oslanjali na odbor Narodne pomoći kina »Trešnjevka«. Basserman je rukovodio ilegalnom štamparijom u nekoj ulici na Trešnjevci, a u kinu »Trešnjevka« spremao je materijal za štampariju i štampu koju je poslije dijelio po vezama. Izrađivao je legitimacije i ostale isprave ilegalcima. Za to sam mu dao svoju legitimaciju i još od nekih drugova da mu posluže kao uzorci.

U prvim mjesecima okupacije često su se održavali sastanci odbora na koje su dolazili odgovorniji drugovi, a među njima i Delgalo Šubaraš. U tom razdoblju, tj. do kasno u jesen 1941. godine, nekoliko su se puta dijelili leci pod rukovodstvom Lukmana i Ivana Lucovića. Akcije su se izvodile tako da bi spomenuta dvojica donijela letke u kožnatim torbama na dogovoreno mjesto (u neku slastičamu ili gostionicu, a ponekad i u kino), a omladinci su ih preuzimali i u određeno vrijeme dijelili.

Jednom je Aleksandar Rihter donio punu torbu letaka u prostorije Saveza hrvatskih privatnih namještenika, upravo kada nas je glavni ustaški povjerenik pozvao na sastanak na kojem je insistirao da se sekcija kinematografskih radnika priključi ustaškom pokretu. Međutim, mi smo prethodno svim članovima sekcije podijelili letke, a još prije smo se dogovorili da jednoglasno odbijemo pristupanje ustaškom pokretu. Ustaški povjerenik je tada raspustio sekciju kinonamještenika SHPN-a i ona više nije postojala sve do oslobođenja.

Tada su počela i prva hapšenja omladinaca koji su dijelili letke. Ustaše su ih strijeljale. Taj zločinački akt, takoreći nad djecom, izazvao je strahovit revolt građana Zagreba, a kod nekih omladinaca strah. Sjećam se da mi je Josip Švigir, koji je bio vezan uz naš odbor, a istovremeno radio u omladinskoj grupi s Jožom Vlahovićem, predložio da ga pošaljemo u partizane ili da ga ispustimo iz rada, jer da osjeća, da bi ako bude uhapšen i mučen mogao sve odati. On je zaista bio vrlo nježne konstitucije i ispoljavao je znakove panike. Sve sam poduzeo da ga prebacim u partizane. Međutim, on je već nakon dva dana bio uhapšen. Odmah smo upozorili sve one koji su s njim imali bilo kakvu vezu da se sklone i čuvaju. I ja sam bio na oprezu i nisam odlazio u svoj stan. Uskoro smo bili obaviješteni da ni pod najstrašnijim mukama nikoga nije odao, a zatim nas je i sam obavijestio, preko jednog omladinca, da nastavimo rad, jer da policija od njega neće ništa saznati. Bio je upućen u logor Jasenovac, odakle se nikada nije vratio.

Potkraj 1941. godine, kada je ustaška policija počela uveliko hapsiti, drug Basserman, drugarice Jurdan i Kladnički i ostali premjestili su tehniku i štampariju s Trešnjevke u Kustošiju ili Vrapče. Tada mi je drugarica Jurdan predala arhiv i raznu literaturu za koju je rekla da je od CK KPH i njenog komiteta. Spremio sam to najprije u kino »Trešnjevka«, zatim 1942. godine u kino »Balkan«, a 1943. poslao preko veze, Marka Devčića, na oslobođeni teritorij. Devčić je bio zidarski poslovođa. On je imao na vezi odbor zidara. Kako smo stanovali u neposrednoj blizini i dobro se poznavali, koristio sam se više puta njegovim vezama, a on mojima.

Kada su spomenuti drugovi i drugarice otišli na rad na drugi teritorij, i meni su savjetovali da napustim kino »Trešnjevku«, jer da mi prijeti opasnost od hapšenja. Ja sam tada predao odbor Ivanu Lucoviću, koji je zatim, preko Aleksandra Rihtera, sve odbore formirane u zagrebačkim kinematografima povezao

u zajednički matični odbor pod nazivom »Slika«. Taj je odbor radio sve do oslobođenja. Ivan Lucovič je početkom 1942. godine otišao u partizane, a odbor »Slika« predao je jednom drugu da njime dalje rukovodi.

Čim sam napustio kino »Trešnjevka«, drugovi iz »Central« kina privremeno su me zaposlili kod sebe. Budući da sam sve svoje veze na Trešnjevci predao, moja nova veza bila je Ivan Janko, koji je imao ilegalno ime Vlado. On je radio kod Jugofarmacije (čini mi se da je tada bio član Rajonskog komiteta). Bio je zadužen za sklonište u Jukićevoj ulici u prostorijama saobraćajnog poduzeća »Tapred«. S njim sam organizirao prebacivanje materijala i drugova u partizane. Predao mi je na vezu nekoliko NOO-a koji su djelovali u zapadnom dijelu grada. Povezao me i s Dragutinom Kosovcem Lukom, koji je držao na vezi zagrebačke konobare i još neke ulične odbore. Kosovec je poslije bio glavni organizator prebacivanja ljudi u partizane.

U spomenutom skladištu bile su velike količine raznog materijala koji se kamionima prebacivao u partizane. Bilo je tu odjeće i obuće koju su nabavljali naši ilegalci u domobranskom poduzeću »Vojna odjeća«, oružja, pisaćeg pribora i raznog sanitetskog materijala.

S Ivanom Jankom radio sam, mislim, do početka 1943. godine, kada je on otišao u partizane. Preuzeo sam od njega sve njegove veze, osim skladišta. Vjerojatno je ono u to vrijeme bilo ispražnjeno i napušteno, zbog mjera predostrožnosti.

U to vrijeme poznavao sam se s drugom Josipom Dudom, koji je stanovao u neposrednoj blizini mog stana u Strugama VIII na Trnju. Kako sam ga dobro poznavao i znao da i on ilegalno radi, poduzeo sam sve da se i on namjesti u kinu »Central«. U tom kinu je već postojao odbor Narodne pomoći u kojem su bili Ivan Granec, Josip Gulin, Josip Legin, Ivan Prešnjak, Josip Duda i ja. Ostali namještenici su nam pomagali prilikom održavanja sastanaka, skrivanja materijala i u drugim prilikama.

Početkom 1942. godine, kada sam već radio u kinu »Central«, jednom sam poslije zadnje predstave našao neku teku s izvještajem ustaškog agenta u kojem je bio opisan rad skojevske organizacije u nekoliko razreda gimnazije na Wilsonovu trgu. Agent je u teku zabilježio sve detalje rada skojevske organizacije s imenima skojevaca, s podacima o njihovoj organizaciji po razredima i drugim, kojih se više ne sjećam. Uz ostalo, u teci je bilo napisano da je on stekao povjerenje skojevaca i da su mu saopćili da će ga primiti u SKOJ. Odmah sam se povezao s drugom Mirkom Mežnjarićem, biljeterom iz kina »Luksor« s kojim sam tada radio na organiziranju kinematografskih namještenika u odbore Narodne pomoći i pokazao mu teku. Pošto smo je dobro proučili, Mežnjarić ju je uzeo i predao rukovodiocima SKOJ-a u Zagrebu. Nakon dva-tri dana, kada sam se ponovo sastao s njim, saopćio mi je da je poduzeto da se svi kompromitirani skojevci i omladinci prebace u partizane. Nekoliko dana kasnije Mežnjarić je poginuo, pa mi nije poznat ishod te akcije.

Naime, Mirko Mežnjarić je po zadatku Partije bio upućen u domobranstvo, u tehničku službu. Imao je zadatak da javlja o svim transportima oružja i tehničkog materijala što su se upućivali ustaškim i domobranskim formacijama na teren. Tako je javio i za jednu kompoziciju oružja i raznog materijala koja je išla preko Siska za Bosnu na kojoj je on bio sprovodnik. Tu kompoziciju dočekali su partizani u Blinskom Kutu i noću je napali. Na žalost, Mežnjarić je poginuo. ..

Dok sam radio u »Central« kinu početkom 1943. godine uhapšen je August Teški, namještenik jednog poduzeća koje je iznajmljivalo kinematografima filmove. Policija ga je uhvatila na radnome mjestu, dok je bio na kontroli filma koji se tada prikazivao, tj. upravo kada je publika ulazila u kino. Odao ga je pod mukom neki Stanko s kojim je radio. Teški je bio predsjednik jednog odbora na Martinovki, a držao je na vezi i odbor sastavljen od filmskih radnika i više puta je sa mnom surađivao, osobito kad je trebalo poslati ljude u partizane ili prebaciti kakav materijal. Dakle, znao je i za moj rad pa sam, nakon njegova hapšenja, bojeći se da me pod mukama ne oda, otišao nekoliko dana potpuno u ilegalnost. Po završenoj istrazi, budući da nije ništa više priznao osim onoga što je policija već znala, upućen je u Jasenovac, gdje je bio sve do oslobođenja. Poslije nekoliko dana, tj. kad sam bio siguran da me Teški nije odao, vratio sam se na rad u kino »Central«. Nakon nekih hapšenja u kinu »Central«, napustio sam svoje radno mjesto i otišao u kino »Jadran«, gdje je bio zaposlen Aleksandar Rihter Šandor.

Početkom 1943. godine drugarica Ruža Cmković održavala je u kinu »Central« tromjesečni kurs koji smo pohađali Feliks Lukman, Josip Duda, Aleksandar Rihter i ja. Proučavali smo »Historiju SKP(b)«, »Dvanaest uslova za boljševizaciju komunističke partije«, Kalinjinov »Rad s kadrovima«, Lenjinov »Rad s omladinom« i ostalu literaturu. U početku kursa drugarica Cmković nam je saopćila da se na njemu pripremamo za rukovodioce partijskih organizacija te je u predavanjima osobito obrađivala predmet »O konspiraciji«.

Prije završetka kursa Aleksandar Rihter i ja povezali smo se s drugaricom Boženom Žakman-Mašom. Dva mjeseca kasnije ona me je povezala s Markom Gadom Zdenkom, koji me je zadužio da budem sekretar Rajonskog komiteta KPH Trnje, a istovremeno i sekretar partijskog komiteta Željeznice. To je bilo vjerojatno u srpnju 1943. godine. Drug Gađo Zdenko radio je u to vrijeme kod »Siemensa«. (On je kasnije uhapšen i ubijen na policiji.) Mislim da je tada i Rihter bio upućen za sekretara Rajonskog komiteta KPH Trešnjevka.

Dotadašnji sekretar komiteta Trnje bio je drug Vojo Žegarac, a sekretar komiteta Željeznice drug Gađo. Članovi komiteta Trnje bili su tada Petar Prpić, Stevo Jovelić, Slavica Bašić i Miro Kolman, a članovi komiteta Željeznice Tomo Lepen, Dragutin Biliško, Matija Folnović i Miško Jurjević.

Komitet Željeznice rukovodio je sa četiri ćelije KP: ćelijama Glavnoga, Istočnog i Zapadnog kolodvora i ćelijom Željezničke radionice. Članovi komiteta (uz to sto su bili pojedinačno zaduženi, jedan za tehniku, drugi za vojsku, treći za materijalnu i novčanu pomoć) držali su na vezi ćelije i veće narodnooslobodilačke odbore, dok su članovi ćelije držali na vezi ostale NOO-e, pojedine simpatizere i preko određenih veza slali ljude u partizane. Preko njih se provodila agitacija i propaganda, oni su raspačavali štampu i provodili sabotaže i diverzije, pronalazili stanove za održavanje sastanaka, skrivali ugrožene drugove i izvršavali sve ostale akcije — organizacione i političke.

U Željezničkoj'radionici radio je Centralni NOO, koji je rukovodio odborima u Ljevaonici, Montaži, Tokami, Alatnici, Kolnici, Elektrodjelu i Stovarištu. Na Istočnom kolodvoru postojao je poseban centralni odbor, koji je rukovodio ostalim odborima u tom pogonu. I na Zapadnom je kolodvoru postojao centralni ili tzv. matični odbor.

Ti su odbori organizaciono obuhvaćali u svojim pogonima velik broj radnika i službenika. Usprkos čestim hapšenjima, oni su funkcionirali od početka ustanka sve do oslobođenja. Radnici organizirani u tim odborima osobito su se

istakli u prikupljanju materijalne i novčane pomoći, u regrutiranju ljudi za partizane i njihovu prebacivanju na oslobođeni teritorij, vršenju sabotaža i diverzija na saobraćajnim postrojenjima i drugim svakodnevnim akcijama što su ih vršili ilegalci grada Zagreba.

Sa željeznice su se stalno regrutirali novi kadrovi — prekaljeni revolucionari, koji su u ilegalnim organizacijama grada zamjenjivali uhapšene ilegalce ili one koji su odlazili u partizane.

Komitet Trnja rukovodio je ćelijama KP, narodnooslobodlačkim odborima koji su bili organizirani više na teritorijalnom principu, a ubuhvaćao je i odbore koji su bili organizirani u tadašnjim industrijskim poduzećima. Na teritoriju Trnja radili su neprekidno NOO-i Tmjanska cesta, Kanal, Sigečica, Martinovka, Mosor na Vrbiku, Školsko-tmjanski nasip, Njivice, Kruge, i Savski Kuti. U industrijskim poduzećima djelovali su NOO-i Ivančica, Silk, Res, Zora, Pilot Popisnica, Morter, Paspa i drugi kojima se ne mogu sjetiti naziva.

Osim opisanih organizacija, koje su besprijekorno funkcionirale od vremena kada sam ja postavljen za sekretara komiteta Željeznice Trnje, držao sam na vezi i jedan NOO koji je radio u Narodnoj zaštiti, poluvojničkoj ustaškoj organizaciji koja je imala zadatak da za vrijeme zračnih napada raskrčuje ruševine i održava red. Članovi te organizacije bili su povojničeni. Nosili su specijalne trake na lijevom rukavu i imali posebne legitimacije koje su im omogućavale da se slobodno kreću u svako doba dana i noći, bez obzira na policijski sat. Tim odborom rukovodio je Stjepan Ujević, koji je i sam radio u toj organizaciji. Ujević nas je, osim velike novčane i materijalne pomoći koju je redovito predavao, iz čega se moglo zaključiti da je taj odbor okupljao velik broj aktivista i simpatizera, stalno opskrbljivao legitimacijama i trakama kojima su se ilegalni radnici koristili za slobodno kretanje i za vrijeme policijskog sata. On je nekoliko puta, preko neke činovnice koja je radila u UNS-u, nabavio popise ustaških agenata, specijalno obučavanih za špijune koji su raznim vezama i kanalima bili ubacivani u naše jedinice i na oslobođeni teritorij. Čim je koja klasa tih specijalnih ustaških agenata završila školovanje, mi smo već imali njihov popis, koji se hitno slao u Glavni štab Hrvatske. Ti špijuni imali su obične gradske legitimacije na kojima su bila ispisana razna imena i zanimanja. One su bile ovjerene suhim, za obično oko, neprimjetnim žigom, što im je služilo za međusobno raspoznavanje. Koliko je to bilo važno za naše jedinice i organe narodne vlasti, teško je danas procijeniti, ali se dobro sjećam da mi je jedan kurir, kada sam mu predavao drugi po redu popis, rekao da taj materijal vrijedi koliko i nekoliko partizanskih brigada.

U prvoj polovici 1943. godine meni je predao na vezu NOO Istru drug Đuro Čutić Žarko. Predsjednik tog odbora bio je Grakalić Ac, s kojim me povezao Žarko. Odbor Istra imao je nekoliko pododbora u kojima su djelovali sami Istrani. Centar njihova djelovanja bio je Istarski dom na Selskoj cesti, u blizini naselja u kojem su pretežno živjeli Istrani, većinom iz Ćićarije, koji su poslije prvoga svjetskog rata, kada je Istra dana Italiji, pobjegli pred surovošću talijanskog režima, a naročito poslije dolaska fašista i Mussolinija na vlast u Italiji i progona što su tada uslijedili. Istrani su od 1941. godine u Zagrebu bili vrlo dobro i masovno organizirani u pododborima i odboru Narodne fronte i djelovali sve do oslobođenja. Oni su skupljali velike novčane svote i drugu pomoć, iz čega se moglo zaključiti da ih je velik broj organiziran u ilegalnim organizacijama. Kada sam primao na vezu NOO Istra, Čutić Žarko i drugarica Božena Žakman Maša, koja je tada bila sekretar Rajonskog komiteta Trešnjevka saopćili su mi da taj odbor vrlo dobro radi, ali da ih ima mnogo, no da su im rukovodioci previše konspirativni

i da su isključivo organiziani na rad u zatvorenom krugu. Zato sam kao poseban zadatak dobio da proučim situaciju u tim organizacijama i da istaknutije rukovodioce odbora pripremim da preuzmu dužnosti u ostalim organizacijama koje su radile pod rukovodstvom Rajonskog^ komiteta Trešnjevka. Iako sam tada bio sekretar Rajonskog komiteta Trnje i Željeznice, i bio isključivo vezan na teritorij Trnja, Božena Zakman mi je saopćila da mi taj zadatak povjerava MK Zagreb, jer da dotadašnji njihovi pokušaji nisu imali rezultata, pa da ja pokušam nešto učiniti, budući da poznajem stanje i ljude na Trešnjevci. Ja sam se poznavao s Istraninom Franjom Valićem, zidarskim radnikom, koji je stanovao u neposrednoj blizini mog stana, a znali smo jedan za drugoga da radimo u ilegalnim organizacijama. Valić me je odmah upoznao s drugim zidarom Istraninom, članom NOO-a Istra (čijeg se imena ne sjećam, ali mislim da je imao ilegalno ime Galama). Još mi je u svježem sjećanju da me Galama upoznao s cijelom organizacijom Istrana i rekao da među njima ima mnogo drugova koji su spremni preuzeti veće zadatke u ilegalnoj borbi u Zagrebu i da ih ima koji bi htjeli ići u partizane. On me upoznao s još nekim drugovima koji su radili u organizacijama Istrana, od kojih sam izabrao trojicu i s njima održao kurs od tri mjeseca, poslije kojeg su primljeni za članove KPJ. Njihova imena zbog konspiracije, nisam znao, a nisam ih saznao ni poslije rata. Kada su ti drugovi primljeni u članstvo KP, formirana je ćelija KP u istarskim organizacijama koja je, zatim, radila po direktivama Rajonskog komiteta Trešnjevka. Uskoro sam Istrane predao drugu Aleksandru Rihteru Pavlu, tadašnjem sekretaru Rajonskog komiteta Trešnjevka. Od tada su se sve organizacije Istrana vrlo dobro uklopile u ostale organizacije NF na Trešnjevci
i bile su pod rukovodstvom Rajonskog komiteta Trešnjevka. Za kratko vrijeme organizacije Istrana potpuno su se otvorile i veći broj njihovih članova otišao je u NOV, a istaknutiji ilegalni borci bili su zaduženi kao rukovodioci ilegalnih organizacija NF i KP na Trešnjevci. Od tada su i organizacije Istrana još aktivnije radile na prikupljanju novčane pomoći, prodavale obveznice narodnog zajma i vršile razne akcije na teritoriju grada Zagreba.

Sekretar obaju komiteta bio sam do svibnja 1944. godine, kada sam, budući da mi je prijetila opasnost od hapšenja, otišao po nalogu Partije u NOV na područje Čazme. Tada je za sekretara Rajonskog komiteta Trnje postavljen Petar Prpić Ljubo, a za sekretara Željeznice Matija Folnović Mirkec. Svi ostali članovi jednog i drugog komiteta ostali su u istom sastavu, a kao viša veza preuzeo ih je drug Marko Anić (mislim da je bio član Mjesnog komiteta KPH).

S Aleksandrom Rihteroin radio sam u kinu »Jadran« sve do svibnja 1944. godine. Bili smo ugroženi od ustaške policije, pa smo zajedno napustili Zagreb. Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku bilo je tada na Medenom polju u brdu Garić kraj Čazme. Tamo su bili drugarica Anka Berus i drugovi Dragutin Saili, Marijan Cvetković i drugi. Prije odlaska na slobodni teritorij, Rihter, Duda i ja predali smo sve svoje veze drugim ilegalnim radnicima koji su ostali u Zagrebu. Tek kada smo sve organizacije učvrstili i dobro ih povezali, mogli smo napustiti Zagreb, a to je bilo već krajnje vrijeme, jer nas je policija tražila. Počela su velika hapšenja. Nas je poznavao velik broj ilegalaca, pa nam je prijetila opasnost da budemo prokazani i uhapšeni. Ubrzo sam s Rihterom otišao u Moslavinu, dok je Josip Duda ostao u Ivanjoj Rijeci na relejnoj stanici u svojstvu zamjenika komandira stanice.*

" Odlomci iz sjećanja, *Zagreb 1941 —1945,* -Spektar«, Zagreb, 1972.

Matija Matković

LIKVIDACIJA HESHEIMERA

Sabotaže u Željezničkoj radionici — Mučenje na ustaškoj policiji — Napad na njemačkog podoficira - Preko veze u partizane

Kad je okupirana naša zemlja, ja sam radio u Željezničkoj radionici u II odjelu (alatanica). U to vrijeme već smo bili organizirani. Sastajali smo se i dobivali zadatke koje smo trebali izvršavati. U prvim danima okupacije sastajali smo se zbog dogovora za vršenje sabotaža, pa i oružanih akcija. Sastajali smo se s Jankom Gredeljom u stanu Sukrije Bijedića, koji je u to vrijeme također bio zaposlen u Željezničkoj radionici, u jednoj maloj sobici na tavanu ispod Podvožnjaka u jednoj maloj ulici (zaboravio sam kako se zvala). Na tom sastanku su bili: Janko Gredelj, Dušan Krist, Slavko Glavati, Ahmed Kapetanović, Nikola Vodopija, jedan Istranin (zaboravio sam mu ime, a zvali smo ga Krampus), ja, a vjerojatno i Šukrija. Od Gredelja smo dobili zadatak da formiramo udarne grupe, oružjem izvršavamo akcije, nabavljamo oružje, zatim, u Željezničkoj radionici ili izvan nje likvidiramo rukovodioce kvislinge.

Gredelj nam je davao zadatke po direktivi Partije. Mi smo bili njegovi stari drugovi. On je tada već bio u ilegalnosti i nije više dolazio u Željezničku radionicu. Slavko Glavati preuzeo je rukovodstvo nad udarnom grupom u kojoj smo bila šestorica. Kasnije je konstatirano da je grupa od šestorice ljudi preglomazna za akcije, pa smo se razdijelili u dvije grupe... Prva akcija sabotaže moje udarne grupe bila je kada smo Bijedić i ja u alatnici razbili elektromotor koji je davao glavni pogon strojevima. To smo učinili kad smo bili u noćnoj smjeni, u srpnju 1941. godine. Budući da su svi otišli, nas dvojica smo ostali sami u alatnici. Uzeli smo čekić i nabijač zabili na ankeru na motoru. Kad se ukopčao, motor je izgorio. Za paljenje motora bio je zadužen Istranin Mato Milić. On je stavljao u pogon strojeve. Čim je ukopčao motor, nastao je kratki spoj i razbuktala se vatra. Milić je tom prilikom bio ozlijeđen, a strojevi su sedam dana stajali. Možda je netko i posumnjao da je to bilo sabotaža, ali na odgovornost radi toga nitko nije bio pozvan. To je bila prva sabotaža koju smo izvršili u alatnici Bijedić i ja.

Nakon mjesec dana Slavko Glavati nam je rekao da u alatnici razbijemo prijenosnicu. Naime, prijenosnica, lokomotivu kad je ispravna, prenosi iz jednog mjesta na drugo. Otišli smo u montažu i razmišljali kako bismo to izveli. Slavko je rekao da će on prijenosnicu staviti u pogon, a da ja komadom željeza razbijem zupčanike. On ju je ukopčao, a ja sam u zupčanike ubacio komad željeza. Nastala je lomljava, pa smo pobjegli. To smo učinili za vrijeme doručka.

Ubrzo se vodila istraga, ali nije bilo ništa otkriveno. Baš u to vrijeme u alatnici sam radio neke dijelove za prijenosnicu, pa sam te zupčanike dobro poznavao...

U studenome 1941. godine, uhapsila me ustaška policija. Na preslušavanje sam odveden na Trg Kulina bana, današnji Trg žrtava fašizma. Tamo je u podrumu jedne zgrade bio zatvor, gdje sam bio zatvoren u ćeliju broj 7. Iz željezničke radionice sa mnom je bio odveden i Miško Plepenić.

Bio sam uhapšen zbog toga što sam dijelio letke narodnooslobodilačkog pokreta (o uspjesima partizana u borbi itd.). Na moju nesreću takav letak dao sam i Grofelniku. On je bio iz Dobove, a radio je također kod alata, vjerojatno na raspodjelama po lokomotivama. Sreli smo se u WC-u gdje sam mu i dao taj letak. Međutim, u vlaku, kada je putovao kući, otvorio je taj letak, pa ga je uhvatio agent. Na pitanje odakle odgovorio je da sam mu ga ja dao...

Kada su me odveli na preslušavanje, odmah mi je bio predočen primjerak letka koje sam dijelio. Nisam htio ništa priznati, pa su me šamarali, tukli nogama, bacali na pod i gazili po meni. Mučili su me, možda sat i po, a zatim su me odveli u podrum.

Navečer oko 23 sata opet su počeli isto ispitivanje, da li sam dao taj letak. Od udaraca sam već bio malaksao. Budući da nisam ništa priznao, opet su me odveli u podrum.

Treći dan odveli su me na treći kat. Tu su ispred mene proveli Stjepana Pećnika, koji je u to vrijeme vjerojatno bio partijski rukovodilac u radionici. Uhapsili su njega i njegovu ženu. Nju su vukli za kosu a njega nosili, jer je sav bio isprebijan. Blizu mene stajao je Miško Plepenić. Nismo smjeli pokazati da se poznajemo, pa jedan drugoga nismo ni gledali. Opet su me mučli, ali nisam priznao, jer mi je bilo poznato od drugova koji su ranije bili pohapšeni da su posljedice teške ako se i sitnica prizna.

Četvrti dan su me odveli u Savsku cestu, u zatvor. Tamo su bila četvorica iz Željezničke radionice, ali nismo smjeli pokazati da se poznajemo. Među njima je bio Kovačić, koji je ilegalno radio (bio je pjevač u društvu »Radnik«) On je odveden u Norvešku u logor. Sa mnom u ćeliji bili su sadašnji tajnik željezničkih penzionera i Sontaki (poginuo u logoru u Gradiški). U tom zatvoru bio sam 27 dana

U alatnici sam bio potreban i ondašnji šef radionice rekao je to direktoru. On je otišao na ustaški sud i rekao: »Ako su ti ljudi krivi, osudite ih, a ako nisu, pustite ih jer ih radionica treba«.

Na temelju tog traženja iz radionice bilo nas je pušteno 17 drugova. Pećnika tamo nisam vidio.

U ožujku ili travnju 1942. godine dogovorali smo se kako ćemo uništiti sanitetski vlak koji su Švabe i ustaše držali u pripremi za slučaj kakve nezgode na pruzi, da bi mogli priskočiti svojima u pomoć. Dogovorili smo se, nas četvorica, kako ćemo ga uništiti.

Taj vlak stajao je na posljednjem radioničkom kolosijeku pri ložionici kraj drvene ograde. Ispred njega bio je vlak s ustašama, koji su čuvali stražu.

Kad smo imali noćnu smjenu, a bilo je kišovito vrijeme, mi smo bez obzira na stražu ušli u vagon. Tamo smo razbili rendgenski aparat i raznovrsne medicinske instrumente, a nosiljke smo razrezali noževima.

U toj su grupi sudjelovali: Glavati, Vodopija, ja i još jedan drug. Sve je bilo obavljeno veoma brzo, za samo desetak minuta. Uspjeli smo demolirati šest vagona, i to samo unutrašnjost. Stakla nismo dirali da nas ne bi otkrili.

Poslije toga bila je istraga i nekoliko je drugova iz IV odjela (montaža lokomotiva) uhapšeno, jer je vlak bio u njihovoj blizini. Međutim, nije se doznalo tko je to učinio.

Početkom 1943. godine dobio sam u II odjelu (alatnica) posao da obrađujem pužne zupčanike i pužnjake. To su dijelovi dizalica u ložionicama kojima se ugljen ukrcava u vagone, istovaruje iz njih, ili pune lokomotive. Zapravo, to su glavni dijelovi dizalice. Obradio sam dobro te pužne zupčanike a pužnjake grubo.

Vidio sam da na frezerici rade Mato Mimić i Dolinar. Moja tokarska klupa bila je u uglu, a oni su mi bili iza leđa. Kada sam se okretao, vidio sam sve što oni rade. Imali su dva glodala — predglodala i glavno glodalo. Izrađivali su pužni zupčanik da bude sasvim točan, jer inače dizalica ne bi radila. To je vrlo osjetljiv posao.

Uzeo sam dva predglodača, a kasnije i glavni glodač — frezer, pužni glodač i odnio ga u VI odjel (ljevaonicu) i bacio u peć koja tali željezo. Taj dan nije nitko primijetio da to nedostaje. Međutim, treći-četvrti dan trebalo je na mjeru dovršiti pužne zupčanike, a frezera nigdje nije bilo. Peći u ljevaonici nalaze se na tavanu. Kada sam frezer odnio tamo, vidio me je ložač ali nije posumnjao. Vjerojatno je mislio da sam ja iz ljevaonice.

Kada je trebalo obaviti, posao, frezera nije bilo. Za izradu novoga, samo na tokarskoj klupi, treba najmanje 15 dana. To je specijalni čelik koji se polako izrađuje. Pri izradi frezera poslovođa je bio Kralj ili Rukavina, brat Juce Rukavine koji je bio na Prijekom ustaškom sudu, dok je moj poslovođa za izradu dijelova bio Rajković.

Ta sabotaža toliko je zakočila rad, da je dizalica u Osijeku stajala pokvarena tri-četiri mjeseca.

Provedena je istraga. Budući da nitko nije bio viđen, ostala je bezuspješna.

Prije atentata na Hesheimera, izvršili smo napad na jednog Nijemca, podoficira. To je bilo u Paromlinskoj ulici ispred sadašnje Tvornice pokućstva. Saznali smo da taj Nijemac tuda svaku večer prolazi s nekom ženom i da ima pištolj sa dva šaržera. Sačekali smo ga i komadom drva udarili po glavi. On se onesvijestio, pa smo mu oduzeli pištolj i njime ga ubili. Žena koj je bila s njim je pobjegla, a mi smo po tzv. Crnom putu iz Paromlinske otišli u Tmjansku do kina gdje je bilo ljudi, pa smo se između njih pomiješali.

U radionici je radio tokar Ivan Hesheimer. Ustaše su ga postavile za poslovođu II odjela, iako za tu funkciju nije imao kvalifikacije. Bio je opasan za nas i partijsku organizaciju. Prijetio je otvoreno svima i od partijske organizacije radionice dobili smo zadatak da Hesheimera treba likvidirati. Taj zadatak smo dobili Glavati i ja.

U ono vrijeme ja sam stanovao u Dubravi. Premda sam imao propusnicu, ipak je bilo sumnjivo kasno u noći izlaziti. No, Glavati mi je rekao da moram riskirati i odredio mjesto gdje ćemo se, oko 2 ili 3 sata ujutro, sastati i kontrolirati kada Hesheimer izlazi iz kuće, a stanovao je u zgradi u kojoj su bili gestapovci

na današnjem Trgu žrtava fašizma, koji se za vrijeme okupacije zvao Trg Kulina bana (to ime su mu dale ustaše). Izviđali smo njegovo kretanje. Izlazio je iz kuće kasno, tako da je na posao stizao u posljednji čas, u 6 sati. Pratili smo ga na njegovu putu od kuće do Željezničke radionice. Da nas ne bi primijetio, nismo išli zajedno već svaki na svojoj strani ulice. Išao je Adžijinom (bivšom Radišinom), Šenoinom, Palmotićevom do mosta itd. Kretali smo se oko 50-70 m iza njega...

Rano ujutro otišli smo na Trg Kulina bana. U pet i po sati izišao je Hesheimer iz kuće i uputio se na posao. Slavko ga je slijedio po onoj strani ulice kojom je išao Hesheimer, a ja na suprotnoj strani. Pratili smo ga do Palmotićeve ulice, do mjesta gdje je današnja Željeznička industrijska škola. Ispred škole bio je jedan mali transformator (oblika male kupole). Preko puta Palmotićeve ulice — u Branimirovoj, bila je kolska vaga. Slavko mi je dao rukom znak da se prebacimo tamo. Čim je Hesheimer zašao za ugao u Branimirovu — Slavko je pucao, ali mu se metak zaglavio (imao je mađarski pištolj koji se odozgo puni). Bilo je dogovoreno da ja stupim u akciju ako on ne uspije. No, Slavko je brzo izbacio onaj metak, ubacio drugi i dva puta pucao u Hesheimera, koji se odmah srušio, baš na uglu nasuprot onog malog transformatora. Ja nisam trebao pucati, već smo se zajedno uputili prema kolodvoru, odnosno u Petrinjsku ulicu. U tom momentu smo opazili da nam u susret ide policajac s puškom. On nas je primijetio a također je vidio i naše pištolje. Odmah smo odlučili da ga likvidiramo. Međutim, malo dalje od Željezničke industrijske škole bila je crkvica, a kraj nje gostionica »Putnik«. Policajac je, vidjevši nas s pištoljima, ušao u gostionicu. Sklonio se. Mi smo produžili pokraj pošte prema mostu i došli u Željezničku radionicu. Htjeli smo raditi. Pištolj sam sakrio u drebank, a Slavko je svoj stavio ispod ormara. Pištolje je trebalo iznijeti van. Međutim, svaki čas je netko dolazio radi kontrole da se ne bi krao alat. Ljudi su se u radionici uskomešali kad su čuli da je ubijen Hesheimer i komentirali o tom događaju. Tražili smo izlaz, da moramo liječniku. Otišli smo na Kozjak i četvrti dan otišli u partizane preko veze.

Imali smo vezu u Črnomercu i tamo je trebao doći Dušan Krist. Iznenadili smo se što on nije došao, pa nasje uhvatila tjeskoba. Srećom sve je dobro prošlo, jer smo u gostionici dobili vezu i otišli preko Okića u Trinaestu brigadu.*

* Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Vinko Mušković

U RADIONICI ŽELJEZNIČKIH VOZILA

Radionica željezničkih vozila, Tmjanska 1 — sada »Janko Gredelj« — bila je dobro poznata policiji bivše Jugoslavije po tome što su Partija i SKOJ imali velik utjecaj na radnike toga kolektiva u borbi protiv buržoaskih režima. Dolaskom ustaša na vlast 1941. godine, ustaška policija je odmah pristupila hapšenju istaknutih partijskih radnika, formirala svoju agenturu i doušnike za otkrivanje članova KP i njezinih aktivnih suradnika. Uslijedila su brojna hapšenja i provale, pa se organizacija stalno popunjavala novim borcima-aktivistima, jer su mnogi u svom aktivnom radu bili otkrivani i hapšeni. Drugi su odlazili u ilegalnost ili na oslobođeni teritorij. Podatak da je u toku okupacije iz tog kolektiva poginulo oko 140 drugova, rječito govori o aktivnosti i masovnosti NOP-a.

Godine 1941. bio sam povezan kraće vrijeme s Vinkom Jeđutom, koga su u drugoj polovici 1941. ustaše uhapsile i otpremile u Kerestinec. Potkraj iste godine i početkom 1942. ponovo je uslijedilo hapšenje nekolicine drugova. Uskoro je bila formirana partijska organizacija u mom odjelu (odjel montaže lokomotiva) na čelu sa sekretarom Mirkom Vozilom. Nakon njegova odlaska u NOV, dužnost sekretara je preuzeo Stjepan Globan, koji je nešto kasnije bio i sekretar komiteta radionice željezničkih vozila, sve do svog hapšenja. Članovi komiteta su bili: Franjo Capari, Josip Kubla, Pavle Sabolić, Horvat i ja. U tom sastavu komitet je djelovao (postojao je i nama nadležan željeznički komitet) od kraja 1942. do srpnja 1943. godine. Sastanke smo redovito održavali u konspirativnim stanovima. Na sastancima smo razmatrali sva aktualna pitanja i podnosili izvještaje o izvršenju dobivenih zadataka. Radili smo na formiranju NOO, prikupljanju novčane pomoći i raznoga materijala, oružja, na raspačavanju ilegalne štampe, biltena NOV i POJ i na organiziranju otpreme ugroženih drugova i dobrovoljaca na oslobođeni teritorij. Svaki član komiteta bio je odgovoran za svoje zaduženje i podnosio je izvještaj o rezultatima rada. Na naše sastanke dolazili su drugovi iz Mjesnoga komiteta.

Znali smo samo njihova ilegalna imena. Jedan od tih drugova, kasnije sam saznao, bio je i Boris Bakrač. Ja sam imao zaduženje da radim na otpremi drugova na oslobođeni teritorij. U to vrijeme na izvršenju tih zadataka bio sam povezan s Ladislavom Parfantom »Umjetnikom«.

Parfant je 5. travnja 1943. poginuo boreći se protiv ustaških agenata u Boškovićevoj i Palmotićevoj ulici, pošto je likvidirao jednog od njih. Poslije njegove pogibije vezu smo ponovo uspostavili s drugovima Slavkom Blažinom Bijelim i Stjepanom Petrekovićem Britvom. S Petrekovićem sam radio na organiziranju otpreme ljudi na slobodni teritorij. Uspostavili smo novi kanal za prebacivanje s gradskog područja do prvog punkta izvan njega. Veza je uspostavljena u pravcu sela Ivanja Rijeka. Sastanci s pojedinim drugovima za odlazak na oslobođeni teritorij ugovarali su se preko veza na nekoliko mjesta u određeno vrijeme, pa smo ih u odstojanju izvodili iz grada. Mi smo to tada organizirali tako da je pretposljednji punkt bio na kraju današnje ulice Socijalističke revolucije. Zatim smo kretali Harambašićevom, dijelom Borongajske, preko bugarskih polja uz jedan kanal, i Radničkom cestom preko stare mitnice u pravcu Ivanje Rijeke. Prethodno bi svaki drug dobio ugovoreni znak, upute kako se treba kretati i što može nositi od osobnih stvari da ne bi bio upadljiv i eventualno primijećen oď ustaških agenata. Kolona se kretala u odstojanju do određenog punkta u šumarku. Mi bismo se po izvršenom zadatku drugim ili istim putem vraćali u grad.

Potkraj lipnja 1943. godine obaviješten sam da se moram hitno sastati s Bijelim. Našli smo se na ulazu u Maksimir. Saopćio mi je da će uslijediti moje hapšenje. Predložio mi je da se povučem u ilegalnost, jer su u to vrijeme bile prekinute sve veze s oslobođenim teritorijem. Kako sam već ranije primijetio da me policija prati i budući da sam joj otprije bio poznat kao aktivist SKOJ-a, jer sam za vrijeme bivše Jugoslavije kao takav bio hapšen 1935. godine, predložio sam mu da odem na oslobođeni teritorij preko svoje veze, s čime se drug Blažina složio. Tu noć sam prespavao u drvarnici jednog svog druga i slijedeći dan napustio Zagreb. Svojoj supruzi, iz konspirativnih razloga, nisam nikad ništa rekao o svom ilegalnom radu.

Istovremeno je trebalo da uslijedi hapšenje i ostalih drugova iz naše organizacije. Capari, Sabolić, Horvat i ja uspjeli smo to izbjeći, dok su Josip Kubla i Stjepan Globan uhvaćeni.

Iz Zagreba sam došao u kuću svojih roditelja na poluoslobođeni teritorij daruvarskog područja u mjesto Uljanik, gdje sam stupio u vezu s Oblasnim komitetom KPH za Slavoniju na Psunju i nakon kraćeg vremena otišao u XII udarnu brigadu. Neki drugovi na daruvarskom području znali su za moj slučaj, kao i to da sam radio u poduzeću koje je bilo povojničeno, naime da nisam pripadao pod mobilizaciju. Budući da sam posjedovao legitimaciju za povlaštenu vožnju, predložili su mi da im iz Zagreba nabavim neke vojne sekcije i sanitetski materijal. Bio sam potišten što sam kao član KP došao u NOV bez karakteristike. Kako mi se pružila prilika da je dobijem, pristao sam da odem u Zagreb. Bilo je prošlo samo mjesec dana od mog bijega. Stigao sam vlakom na glavni kolodvor. Nisam išao na izlaz, računajući na ustašku potjernicu, već sam se uputio pored ložionice prema podvožnjaku u Branimirovu ulicu. Na tom prolazu stajao je ustaša u uniformi, kao stražar, jer nitko na tome mjestu nije mogao proći bez propusnice. Rekao sam mu da radim u ložionici prekovremeno i da načas idem kupiti nešto hrane, pokazavši mu pri tom željezničku legitimaciju. Povjerovao je i propustio me. Računao sam da on kao stražar nema podatke o onima za kojima je raspisana potjernica. Došao sam u svoj stan, u kojem je bila moja supruga sa dvoje djece,

i preko poruke stupio u vezu s Bijelim, koji mi je nabavio nešto od traženog materijala i uručio mi karakteristiku. Drugi dan, budući da sam obavio posao, namjeravao sam napustiti Zagreb. U kući u kojoj sam stanovao (na Volovčici) vidjela me samo jedna stanarka, simpatizer NOP-a. Oko 8 sati došla me obavijestiti da policija vrši premetačinu susjednih kuća. Brzo sam pokupio potrebne stvari, pogledao kroz prozor na uličnu stranu i primijetio jednog agenta. Pogledao sam i u dvorište (gdje su bili vrtovi) i također opazio kraj vrtnih vrata agenta. Odlučio sam izići na dvorišnu stranu gdje je bio »čistiji« teren. Napunio sam pištolj, stavio metak u cijev i držeći ruku u džepu ogrtača, uputio se prema vratima. Došavši do vrtnih vrata nisam vadio ruke iz džepa. To je i agent primijetio. Pazio sam na svaki njegov pokret. Gledali smo se oči u oči. Vjerojatno je ocijenio u kakvoj je situaciji i što namjeravam. Nije me ništa upitao i polako se, kao nehotice, počeo okretati lijevo-desno dok sam ja prolazio. Vjerujem da je ocijenio da je za njega bolje da ne ulazi u okršaj. Budući da je bio sam, mogao je pretpostavljenima tvrditi da me nije vidio. Kako je došlo do te racije, nisam nikada saznao. Možda je to bilo slučajno ili je bila namijenjena nekom drugom. Odmah sam se prebacio na drugi kraj grada. Istog dana prešao sam u Slavoniju i stupio ponovo u XII udarnu brigadu.

Poslije određenog vremena moja supruga s djecom došla je u kuću mojih roditelja u Uljanik. Kada je jednom bila u Poljanama (blizu Uljanika) na poluoslobođenom teritoriju, bila je uhapšena, jer nije imala sve potrebne dokumente. Policija ju je odvela u Zagreb i ispitivala.

Činjenica da moja supruga nije ništa znala o mom radu, a ni sama nije bila uključena u NOP, pomogla joj je da ne bude upućena ni u zatvor ni u logor. Zbog neprekidnih borbi između jedinica NOV i neprijateljskih vojnih formacija na tom području stanovništvo nije bilo sigurno. Nametnula se potreba da se ono spasi, pa je rukovodstvo NOB-a odlučilo da dio stanovništva uputi kao zbjeg u Mađarsku. Moja supruga s djecom priključila se zbjegu. Poslije mnogih peripetija stigli su na mađarski teritorij i boravili tamo sve dok im nisu stvoreni uvjeti za povratak.*

'Zagreb 1941-1945, «Spektar«, Zagreb, 1972.

Milutin Baltić

PONOVO U ZAGREBU

Poslan sam za rukovodioca Povjerenstva PK SKOJ-a za Zagreb - Za mog boravka tri puta smo formirali MK SKOJ-a

... U listopadu 1942. godine saopćeno mi je da moram ići u Zagreb za rukovodioca Povjerenstva PK SKOJ-a za Zagreb. Ujedno sam saznao da u Zagreb treba sa mnom da pođe Pero Dozet, na dužnost sekretara MK Partije, jer je dotadašnji sekretar Lutvo Ahmetović već bio otišao u partizane. S njim smo se sreli u mjestu Budačkom na Kordunu, gdje je tada bilo sjedište CK KPH i Glavnog štaba Hrvatske. Također sam saznao za odlazak jedne drugarice s kojom se nisam poznavao i s kojom sam se sreo tek na ulazu u Zagreb. To je bila Lepa Perović.

Potkraj listopada 1942. godine došao sam s Pericom Dozetom preko Kupčine i Pisarovine u selo Lukavac kod Gorice, gdje smo trebali pričekati da nam iz Zagreba pošalju legitimacije za kretanje po gradu. Nakon tjedan dana boravka kod tadašnje veze u Lukavcu, jednog druga koji je imao gostionicu, postali smo nestrpljivi. Nismo više znali što da radimo, pa se Perica Dozet, kome je Ahmetović dao rezervnu vezu sa svojom drugaricom koja je bila ostala u Zagrebu, uputio u Zagreb i uspostavio vezu sa MK i Ivom Marinkovićem, koji je rukovodio Povjerenstvom CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku. Odmah je poslan jedan drug iz Povjerenstva PK SKOJ-a k meni. Donio mi je legimitaciju i propusnicu pa smo krenuli biciklima preko Gorice, Jakuševačkog mosta, preko nasipa Save do Sesveta. Tamo je bio poznati punkt u jednoj poljskoj ciglani. Obitelj koja je držala tu ciglanu radila je za NOP, a većina ukućana bili su članovi Partije. Dalje je put išao do Dubrave, do punkta u gostionicu kod Dobričanina ili Dobričevića (ne znam točno), gdje sam se sastao s Lepom Perović i s njom zajedno ušao u Zagreb. U Zagrebu smo imali zakazanu veziu u Petrovoj ulici s drugom Marinkovićem. Drug Boris Bakrač poveo je drugaricu Perović, a mene je Marinković odveo u neki stan na Medveščaku, gdje sam' se preobukao i pripremio za boravak u gradu. ^ Jffivfjni

Ivo Marinković me odmah povezao s gradskom partijskom organizacijom i Mjesnim komitetom, s kojim sam kasnije radio na ponovnom formiranju Mjesnog komiteta SKOJ-a, pošto je prijašnji bio razbijen. Naime, nakon provala i hapšenja u Zagrebu, Fadila Bilal-Redžić, tadašnji sekretar MK SKOJ-a, otišla je na slobodni teritorij u Moslavinu, član MK Ivan Kožić i još neki njegovi članovi također su otišli u partizane, a neki su bili uhapšeni. Sve veze s osnovnim organizacijama na terenu, u školama i teritorijalnim organizacijama i tvornicama bile su pokidane. U ponovnom uspostavljanju kontakata sa skojevskim organizacijama veliku ulogu su odigrale partijske organizacije koje su prikupljale i imale veze s omladinskim i skojevskim organizacijama, kao i neki skojevski aktivisti što su aktivno radili u školama i na Sveučilištu. Od MK KPH dobili smo prijedlog za članove MK SKOJ-a. Za sekretara bio je određen Mirko Peršen, a za ostale članove Branko Tušak, Fumica Fedel-Sedmak, Nikola Aleksa i Stjepan Đureta. Velik dio posla u vezi s povezivanjem osnovnih organizacija sa MK obavili su skojevski aktivisti za srednje škole. Gotovo sav dio posla obavila je Vera Hršak, koja je tada radila u srednjoškolskom rukovodstvu i koju smo mi poslije uzeli za kurira za vezu između Povjerenstva PK SKOJ-a i CK KPH, dok je na vezi sa Sveučilištem to obavila Tonka Borić. Ona je radila u tom rukovodstvu zajedno s drugaricom Meri Radović, koja je bila uhapšena i strijeljana. Taj dio posla bio je organizaciono konsolidiranje rada Povjerenstva PK SKOJ-a. Otprije je u Povjerenstvu bio Drago Peruško, zvani Janko, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a. Pošto se konsolidiralo, Povjerenstvo se povezalo s okružnim komitetima na području sjeverne Hrvatske: Okružnim komitetom Zagreb, OK Čazma, OK Varaždin i OK Krapina. U Varaždin smo poslali drugaricu Pavlić, da bismo pojačali rad u tamošnjoj organizaciji, ali je ona poslije kraćeg vremena herojski poginula na ulici. Pred nama je bio zadatak da formiramo rukovodstvo SKOJ-a za okrug Zagorje i rukovodstvo SKOJ-a za okrug Bjelovar. U Zagorje smo uputili druga Kolara, koji je do tada vršio dužnost sekretara OK SKOJ-a za zagrebački okrug. Po njegovu dolasku u Zagorje počeo je intezivniji rad s partijskom organizacijom na formiranju skojevskih organizacija i rukovodstva SKOJ-a za pojedine kotare u zagorskom okrugu. Na području Bjelovara tek smo u proljeće 1943. godine uspjeli obnoviti okružno rukovodstvo SKOJ-a gdje smo uputili za sekretara Sofiju Jović, koja je prije toga bila u zatvoru, ali je puštena pa je došla u partizane. Najprije je radila u Moslavini, a zatim je prebačena u okrug Bjelovara. Prijašnji Okružni komitet SKOJ-a u Bjelovaru bio je razbijen, a rad vrlo otežan.

U to vrijeme u Zagrebu rad skojevske organizacije ponovo oživljava. Nakon hapšenja i provala počelo je organizaciono sređivanje. NOP je među zagrebačkom omladinom stalno dobivao na širini i zamahu. Glavno pitanje koje se u to vrijeme nametnulo bilo je mobilizacija i masovno slanje omladine u partizane. Na tome se mnogo radilo, što su pokazali i rezultati u proljeće 1943. godine, kada su velike grupe zagrebačke omladine počele odlaziti u partizane. U siječnju, veljači i ožujku 1943. godine radnička omladina s područja Zagreba i Vrapča odlazila je masovno na Zumberak u XIII proletersku brigadu. U proljeće i ljeto 1943. godine velik dio omladine odlazio je u Moslavinu i Slavoniju.

Mjesno rukovodstvo ŠKOJ-a u Zagrebu, formirano u studenom 1942. godine, radilo je do prve polovice travnja 1943. godine, kada je ponovno došlo do provala i hapšenja. Bio je uhapšen Nikola Aleksa, uskoro i Branko Tušak, zatim Mirko Peršen, a nešto kasnije i Stjepan Đureta, tako da je MK bio potpuno razbijen. Na slobodi je ostala samo Fumica Fedel-Sedmak. Kasnije se saznalo da su neki od njih, pošto su pušteni na slobodu, otišli u partizane. Nakon nekog

vremena formiran je novi MK SKOJ-a u koji su ušli: Ivica Habunek, kao sekretar, Fumica Fedel-Sedmak, Franjo Kunstić Pero, Božena Hršak i Anđela Mitrečić Verica (poslije rata, udana Dokmanović). To rukovodstvo radilo je isto tako nekoliko mjeseci, do pogibije Habuneka u Boškovićevoj ulici. Policija mu je pucala u leđa i on je poslije nekoliko sati umro u Traumatološkoj bolnici u Draškovićevoj ulici. S njim je bila uhapšena i omladinka Anđela Mitrečić, koja je u MK SKOJ-a bila zadužena za rad sa srednjoškolskom omladinom. Upućena je u logor, a neposredno pred oslobođenje bila je zamijenjena. U Zagrebu je policija lansirala verziju prema kojoj je Habunek zabunom ubijen dok su agenti tražili Ratka. Međutim, 1944. godine u Moslavini je uhvaćen jedan agent koji je na saslušanju izjavio da Habunek nije slučajno ubijen, da su oni znali u koga su pucali te da su to učinili zato što je ilegalac i naoružan pa ga nisu lako mogli uhapsiti. Iz izjava tog agenta otkrio sam i druge stvari. Ja sam živio u uvjerenju da policiji nije bilo poznato da sam ja u Zagrebu, a taj agent je otkrio da su za mene znali. Tako je moja iluzija da se za mene ne zna odjednom raspršena, ali na sreću tada sam već bio ponovo u partizanima.

Poslije razbijanja tog MK SKOJ-a formirali smo novi — treći po redu za vrijeme mog boravka u Zagrebu. Od prethodnog su na slobodi ostali Franjo Kunstić i Božena Hršak jer je još ranije Fumica Fedel-Sedmak otišla u partizane. Sekretar MK bio je Franjo Kunstić Pero. Međutim, mi smo već u jesen 1943. godine uputili u Zagreb iz Slavonije za članove MK Ružu Ervačinović, člana OK SKOJ-a Brod, i Agnezu Vostrel-Amanović, koja je u to vrijeme bila član Okružnog komiteta SKOJ-a za Viroviticu. Neposredno po njihovu dolasku u Zagreb, uhapšen je Kunstić, pa je dužnost sekretara preuzela Božena Hršak. Nešto kasnije uhapšene su Angeza i Božena. Agneza je pred kraj rata zamijenjena. Ruža Ervačinović, kao jedini član MK koji je ostao na slobodi, napustila je Zagreb (vjerojatno u proljeće I944. godine). Poslije tih hapšenja i odlaskom spomenute drugarice iz Zagreba, MK je bio razbijen. U ljeto ili jesen iste godine ponovo smo poslali u Zagreb drugaricu Veru Cvetković s još nekim drugom. Usprkos tome nismo uspjeli stabilizirati MK SKOJ-a zbog stalnih nasrtaja policije i njenih provokatora.

Uskoro nakon hapšenja Božene Hršak dobili smo informaciju da se ona bacila kroz prozor, da je, navodno imala nervni slom, jer da je bio uhapšen također član MK KPH za koga je rečeno da je bio njen drug i da je poslije suocenja s njim na policiji doživjela krizu, da je uzela pisaći stroj i otkucala sve što je znaia te da se poslije toga bacila kroz prozor. To je bacilo ljagu na tu drugaricu, pokazala se kao slabić i čovjek koji je sve prokazao policiji. Kasnije smo utvrdili da to nije točno, jer ju je na sudskoj medicini njena sestra, koja je bila medicinarka, vidjela mrtvu s metkom u leđima, što je dokazivalo da ju je policija ubila. Kasnije smo rekonstruirali da taj član MK KPH nije bio njen drug, nego da je to policija izmislila. Njen drug bio je jedan od braće Rukavina, bio je u partizanima i kasnije je poginuo na Kalniku. To je bila predratna ljubav. Dakle, sve je bilo konstruirano. Policija je preko provokatora, kao što je bio Suša, počela sve uspješnije otkrivati pojedine aktiviste, a nama je lansirala razne verzije preko kojih smo sve teže mogli otkrivati na koji način su provale nastale.

Ja sam potkraj rujna 1943. godine otišao iz Zagreba. Povjerenstvo PK SKOJ-a bilo je stacionirano više na području Moslavine i Posavine i održavan je kontakt sa zagrebačkom organizacijom. U toku ljeta težište rada Povjerenstva bilo je usmjereno na terenske organizacije u okruzima sjeverne Hrvatske, gdje smo radili na formiranju partizanskih odreda, pri čemu je omladina igrala veliku ulogu. Bio je to veliki uspon u stvaranju omladinskih organizacija, skojevskih organizacija

i partizanskih odreda. To se odražavalo i na stvaranje narodnooslobodilačkih odbora, partijskih i drugih masovnih organizacija na terenu.

Rad Povjerenstva se najvećim dijelom orijentirao na to područje. U studenome 1943. godine CK KPH donio je odluku da se dva Povjerenstva i po partijskoj i skojevskoj liniji — jedno za zagrebačku oblast, a drugo za Slavoniju — fuzioniraju i stvori jedinstveno Povjerenstvo za sjevernu Hrvatsku i Slavoniju sa sjedištem u Moslavini. Mi smo tada formirali Povjerenstvo za skojevsku organizaciju. U partijsko Povjerenstvo za sjevernu Hrvatsku i Slavoniju, kojim je rukovodila drugarica Anka Berus, ušao sam i ja u ime Povjerenstva PK SKOJ-a.

PK SKOJ-a premjestio je u svibnju 1944. godine svoje sjedište s područja Korduna i Like u Moslavinu, da bi lakše održavao vezu s organizacijom sjeverne Hrvatske i Slavonije, gdje se ustanak masovno rasplamsao. Poslije toga nije bilo potrebno posebno Povjerenstvo PK SKOJ-a, pa se njegov rad time i završio.

U vrijeme kada smo Lepa Perović, Perica Dozet i ja došli u Zagreb, u sjevernoj Hrvatskoj bilo je još uvijek otežano održavanje veza između PK SKOJ-a i skojevskih organizacija na tom području, a to se odnosilo i na partijsku organizaciju. Iako smo imali nekoliko partizanskih odreda, bilo je teško komunicirati sa svim rukovodstvima na terenu. Uvidjelo se da je u toj situaciji lakše iz jednog isturenog punkta koordinirati rad tih rukovodstava, koji bi imao sjedište u Zagrebu. U prilog tome je išlo i to što su u to vrijeme u Zagrebu bile razvijene organizacije Partije, SKOJ-a, ženske organizacije i druge.

Međutim, u toku 1943. godine od ožujka do travnja, situacija se bitno mijenja. Na tim vanjskim područjima nastala su kretanja u masama koja su se odražavala u masovnom otkazivanju poslušnosti Pavelićevoj vlasti na terenu i u neposlušnosti pri odazivanju u domobrane. U selima su već u veljači, ožujku, postojale — da tako kažem — velike grupe vojnih bjegunaca koji se nisu odazivali u domobrane i koji su izražavali spremnost da odu u partizane. Naš glavni dio posla bio je tada da u tim, objektivno povoljnim uvjetima, osnujemo organizacije na terenu, te je stoga i naša prisutnost na terenu u toj situaciji bila mnogo važnija. Tražio se neposredniji i bliži kontakt, pogotovo kontakt s iskusnijim kadrovima koji su mogli pružiti neposredniju pomoć u pogledu stvaranja organizacija, a i partizanskih jedinica, četa i odreda. U to smo vrijeme mnogo dulje boravili na terenu u tim okruzima nego u samom Zagrebu, jer su i objektivne mogućnosti našeg rada vani bile povoljnije nego u Zagrebu. U takvim uvjetima mnogo je bilo lakše održavati taj centar, kao i veze s organizacijama na terenu preko kanala izvan Zagreba, nego u samome gradu. Sjećam se da smo se u svibnju, pa i čitavo ljeto, slobodno kretali i komunicirali od Žitnjaka kroz Posavinu s jedne i s druge strane . Save do Moslavine kroz sredinu koja nas je štitila. Stanovništvo je potpuno bilo uz NOP, a mnoštvo ljudi nalazilo se u partizanskim jedinicama. Bio je to zapravo poluoslobođeni partizanski teritorij s kojeg smo mogli mnogo lakše djelovati.

Tada je već i Moslavina bila mnogo širi oslobođeni teritorij sa stabilnim političkim uvjetima. Čazma je bila oslobođena u studenome 1943. godine, pa se lakše komuniciralo s drugim područjima. U bjelovarskom području situacija je bila bitno povoljnija, kao i na Kalniku, prema Varaždinu i u Zagorju, jer je došlo do masovnijeg formiranja partizanskih odreda, brigada i organizacija na terenu, pa je još u toku ljeta vođena diskusija da se rukovodstva iz Zagreba povuku na spomenuta područja i da se s njih rukovodi. Ja sam zbog toga potkraj rujna 1943. godine definitivno napustio Zagreb, a Povjerenstvo je bilo smješteno na području Moslavine. Ono što je bilo karakteristično za opću situaciju u okolici Zagreba,

karakteristično je, iako u specifičnim uvjetima, i za sam Zagreb. Već sam naglasio da je NOP i prije, a naročito u proljeće 1943. godine, imao snažnu podršku među zagrebačkom omladinom, radnicima i građanima. To je pokazao i masovni odlazak u partizane. Sjećam se da smo od proljeća, osim prijašnjih masovnijih odlazaka na Žumberak, gotovo svaki dan slali oko stotinu ljudi iz Zagreba, što omladine, što radnika i ostalih u partizanske jedinice u Moslavinu, pa zatim dalje u Slavoniju. Oni su raznim kanalima prema Žitnjaku ili Markuševcu napuštali Zagreb. Sabirno mjesto je bila Ivanja Rijeka. Zatim su preko relejnih veza, koje su vodili NOO na terenu, išli u Moslavinu i popunjavali tamošnje jedinice. Pretežan dio omladine iz Zagreba ušao je u sastav XVl omladinske slavonske brigade »Joža Vlahović«. To je ono što je karakteristično za raspoloženje omladine u to vrijeme. Pavelićeva vlast više nije imala utjecaja čak ni u užim centrima, koje je do tada potpuno kontrolirala. Nije mogla više kontrolirati političku situaciju i osiguravati mobilizaciju, koja je za nju bila i te kako presudna. Domobranska vojska, na silu skrpljena, uveliko se raspada. To nije mogla spriječiti ni Mačekova politika sa svojim parolama o čekanju, ni špekulacija s domobranskom vojskom koja se željela spasiti za Mačekove kombinacije u neposrednoj borbi protiv partizana, a posebno za završnu igru potkraj rata. Međutim, ona se više nije mogla održati jer je hrvatski narod bio svjestan činjenice da je domobranska vojska najobičniji instrument za održavanje fašističke okupacije i Pavelićeve strahovlade. Dolazi do potpunog kraha Mačekove i Pavelićeve politike.

Tada je Pavelić donio odluku o totalnoj mobilizaciji omladine. Pozivali su svu omladinu, a osobito su radili na mobilizaciji školske omladine. Izdan je dekret da se svi studenti jave u vojsku, da idu u Stokerau na vojnu izobrazbu ili u Pavelićev tjelesni zdrug.

Mi smo tada uputili proglas omladini sjeverne Hrvatske i Zagreba da masovno odlazi u partizane. Radnička i srednjoškolska omladina je masovno odlazila u partizane. Međutim, jedan manji dio studentske omladine odazvao se u Stokerau. Čak ih je bilo i iz naših organizacija koji su iz oportunizma otišli tamo, a poslije su ih partizani zarobljavali. Neki su preko raznih veza pokušali da se upišu u poluvojničke službe, kako bi se izvukli da ne idu u rat protiv partizana.

Proglas koji smo izdali u ime omladinskog rukovodstva za sjevernu Hrvatsku i uputili omladini vrlo je snažno djelovao. Dijeljen je u Zagrebu i okolici. Njegovi primjerci sačuvani su u našoj dokumentaciji.

U toku siječnja 1943. godine počeli smo primati informacije da policija priprema kompletnu blokadu svih ulica u Zagrebu, da će izvršiti temeljitu premetačinu svih kuća kako bi pohvatala sve ilegalce koji su bili u Zagrebu. Za izvršenje toga angažirali bi policiju, ustaške i njemačke jedinice. Oni su znali o ulasku ilegalaca-partizana u grad. Bilo im je poznato da je u gradu razvijena snažna ilegalna organizacija koja je vršila dosta akcija i time zadavala brigu ustaškoj policiji. Zamišljenom blokadom trebalo je obuzdati i spriječiti takav razvoj. Potkraj siječnja 1943. godine dobili smo točnu obavijest da se u roku od nekoliko dana predviđa početak te blokade. Drug Marinković mi je saopćio da su zaključili da se on uputi u Moslavinu za to vrijeme, a isto tako i ja, dok bi se drugarica Lepa, drug Dozet i određen broj drugova sklonili u Stenjevac i druga mjesta u neposrednoj okolici Zagreba.

Drug Marinković je otišao nekoliko dana ranije. Sa sobom je poveo željezničkog činovnika Matu Rendulića, koji je radio u partijskoj tehnici, a vršio je i kurirske usluge preko željeznice. Kada je Marinković došao na slobodni te-

ritorij, imao je razgovore s Okružnim komitetom i s rukovodstvom partizanskih jedinica. Tamo se sastao i s Vladimirom Popovićem, koji je tada bio sekretar CK, a došao je iz Slavonije u Moslavinu jer je preko Korduna trebalo da se vrati u Liku, gdje je bio CK. Na putu je drug Popović obolio od pjegavog tifusa, u to je vrijeme, naime u Slavoniji bila velika epidemija, i tada je u dosta teškom stanju ostao u selu Prokop (u kojem je bio komitet).

Marinković se vratio u Zagreb, a Rendulić je raspoređen, sporazumno s partijskim rukovodstvom, za Moslavinu, na politički rad u Posavinu, na kutinskom području. Ubrzo po odlasku na teren pao je u ruke neke ustaške jedinice. Neprijatelj ga je prebacio u Zagreb, gdje je kapitulirao pred policijom. Ispričao je sve o Marinkoviću: da je u Zagrebu i da on zna kako može organizirati sastanak s njim; rekao je da se Popović nalazi bolestan u Prokopu, te je prokazao i sekretara Okružnog komiteta za Zagreb, druga Lončara. Zajedno s policijom zakazuje sastanak Marinkoviću u Zagrebu, navodno radi nekih puškomitraljeza. O tome postoji dokument, pismo sačuvano u arhivu CK. Nekoliko sati nakon Marinkovićeva odlaska na taj sastanak stigala je obavijest iz Okružnog komiteta iz Moslavine da je Rendulić uhapšen. Po našem starom pravilu, radi mjera sigurnosti, u Zagrebu je trebalo voditi računa o tome da se može dogoditi da nas on prokaže. Međutim, drugarica Lepa i ostali drugovi bili su bespomoćni, jer se Marinković u gradu više nije mogao pronaći. On je oko 12 sati došao na sastanak u Medulićevu ulicu, u kojoj mu je pripremljena policijska zasjeda. Agenti su ga uhvatili i odveli u zatvor. Istovremeno je organizirana ustaška ofenziva na Moslavinu, na selo Prokop i na partizanski odred, sa zadatkom da se uhvati Vladimir Popović. Zahvaljujući opreznosti komande odreda, koja je vodeći borbu s neprijateljem ocijenila da na tom terenu ne može dalje uspješno djelovati, a pogotovo zato što nije mogla garantirati sigurnost Popoviću, odlučeno je da se odred probije za Bilo-goru i da Popovića vrati u Slavoniju, gdje su bile stacionirane naše veće jedinice i brigade. Na putu pod Bilo-gorom došlo je u jednom selu do oštrog sukoba s ustaškom zasjedom koja ih je tu čekala. Odred je uspio da se izvuče i da spasi Popovića.

Rendulić je također organizirao sastanak i sa sekretarom Okružnog komiteta Zagreb Pavlom Lončarom, zvanim Prigorac. Međutim, ja sam se na povratku iz Moslavine — ne znajući ništa o ofenzivi, kao ni o onome što se događa u Zagrebu, budući da sam bio na putu — susreo s Prigorcem koji je htio otići na taj sastanak. Uspio sam ga uvjeriti da ne ide, jer ne zna s kim se treba sastati. Tako se on tada sačuvao, a Marinković je pao kao žrtva izdaje Mate Renduli-ća.

Mato Rendulić je, navodno, poslije toga otišao u Njemačku i za njega še ne zna. Možda dolazi i u našu zemlju. O tome nije službeno ništa objavljeno, nije ni postavljeno pitanje istrage.

U Šiblovoj knjizi u povodu godišnjice o Zagrebu stoji da je Marinković pao u Zagrebu pod nerazjašnjenim okolnostima. Međutim, stvari su bile jasne, ali evidencija o tome i naši podaci nisu bili drugu Šiblu poznati. Taj slučaj treba u našoj arhivskoj građi dokraja rasvijetliti.

U jesen 1944. godine poslali smo u Zagreb Veru Cvetković, kao instruktora PK SKOJ-a, na rad u mjesnu organizaciju da bismo obnovili MK, jer su inače objektivni uvjeti za rad među omladinom u gradu bili dobri. Nesreća je bila u tome što smo za sve vrijeme imali velik broj hapšenja i provala u

organizaciji, pa se više postavljao organizacijski nego politički problem. Vera Cvetković je djelovala neko vrijeme, pa se u siječnju 1945. godine vratila u PK SKOJ-a u Topusko.*

'Odlomak iz sjećanja objavljenog'u Zborniku *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Mirko Peršen

OD SIMPATIZERA DO SEKRETARA KOMITETA

Kandidat Partije — Formiranje novog MK SKOJ-a — Organizacija se opet obnovila

Prvog studenoga 1941. vratio sam se iz Šibenika u Zagreb, koji sam napustio 27. ožujka i otišao kući, prekinuvši studij na Sveučilištu. U Zagrebu je živjela moja djevojka Vlasta Berović s kojom sam se odmah nakon povratka oženio i živio s njezinom obitelji u Masarykovoj ulici broj 28. Ona je tada radila u direkciji za prehranu (ZEMPRO), a kako je već otprije odobravala napredne ideje, povezala se u toj ustanovi s pristašama narodnooslobodilačkog pokreta koji su također htjeli aktivno i organizirano raditi da bi se ostvarili ciljevi za koje se on borio. Uz njenu pomoć i ja sam se upoznao s njima i uključio u ilegalni rad. U tom prvom odboru bili su Ivo Grgošević, Biliško i još neki drugovi, a rukovodila je Stanka Cvijo, koja je bila viša veza. Ti su odbori imali zadatak da okupljaju, povezuju i aktiviraju pristaše antifašističkog pokreta.

Tako sam počeo ilegalno raditi, a kako nisam studirao niti sam imao stalno zaposlenje, dosta sam se trudio i ubrzo sam oko sebe okupio veći broj znanaca, a oni opet svoje znance. Među njima su bili Ante Despot, Veljko Sladoljev, Mario Prodan, Vinko Berović, Dobre Despot, Svetin Luketa, Ante Guloznić i drugi. Neki od njih bili su članovi matičnog odbora, a činili su ga oni aktivisti pokreta od kojih je svaki rukovodio jednim odborom. Dužnost članova odbora bila je da šire napredne ideje i okupljaju građane spremne da se suprotstave ustašama i fašizmu, da se bore za slobodu, napredak i društvenu pravdu. Istodobno su i sami, ili uz pomoć svojih znanca i prijatelja, prikupljali pomoć u novcu, odjeći, obući, sanitetskom materijalu i drugome, davali stanove za sastanke i boravke ilegalaca, ometali akcije ustaša i okupatora, slali ljude u partizane i na sve druge načine, od naoko najsitnijih pa sve do najvažnijih zadataka pomagali borbu protiv fašizma i razvijali oslobodilački front.

Pošto sam tako radio neko vrijeme, Stanka Cvijo mi je rekla da sam postao kandidat za člana Partije i povezala me s još nekim drugovima. Moj rad

i veze sve više su se širile. Svaki dan sam radio i bio, u stvari, na ulici, na terenu, osim u vrijeme kad su se održavali sastanci u stanovima ili nekim lokalima. U to vrijeme uputa je bila da se u Zagrebu zadrži što više aktivnih članova pokreta koji nisu bili kompromitirani. Kako sam i ja pripadao takvima, nisam mogao otići u partizane, premda sam više puta izražavao tu želju.

Ilegalni radnik nikada nije bio siguran gdje će ga dočekati neprijatelj i kako će završiti. Uvijek je živio u strahu prati li ga netko ili će doći na neki sastanak gdje ga čeka zasjeda, da li je već netko pao ili nije i slično. Budući da sam došao iz Šibenika koji su zauzeli Talijani, u NDH nisam bio evidentiran kao vojni obveznik ni kao njezin državljanin. Nekompromitiran otprije, bio sam pogodan da se zadržim i ostanem raditi ilegalno u Zagrebu.

Potkraj ljeta 1942. godine Stanka Cvijo povezala me s Matom Kvakanom koji je radio na II rajonu (Trnje). Prenio sam dio svojih veza — odbora i pododbora, i dobio nove. Bio sam povezan s pojedincima koji su radili u drvodjelskim radionicama na Savskoj cesti: Patačić, Barok i drugima, kao i s nekim drugovima iz radionica i tvornica u Miramarskoj, Koturaškoj i Varaždinskoj cesti. U radionicama i poduzećima gdje su radili oni su okupljali simpatizere u odborima kojima su rukovodili. Osim toga, bilo je uličnih i drugih odbora, grupa i pojedinaca koje sam preuzeo. Medu njima bila je grupa aktivista kojom je rukovodio Gabrijel Pazman, po zanimanju krojač. U njoj su bili Gustav Teški, Papimičar, Kožar i drugi. Imao sam vezu i sa suprugom pokojnoga Božidara Adžije koja je stanovala u Cvjetnom naselju. I ona je radila s grupom antifašista i održavala veze s njima. Sve je to, uz one što sam ih već spomenuo, činilo brojnu i odanu jezgru koja je bila okupljena oko Partije i koja je na tom području aktivno radila.

Takvim radom, kako je bilo uobičajeno, provjeravale su me više veze i partijska organizacija, koja mi je povjeravala sve teže i odgovornije zadatke. Na osnovi toga primljen sam u Komunističku partiju. To mi je saopćio Mato Kvakan 5. studenoga 1942, i čestitao mi. U to vrijeme već sam rukovodio i bio zadužen za organizaciju na području 2/II. Bio je to drugi teren II rajona, područje između Cvjetne i Trnjanske ceste, južno od željezničke pruge.

Uskoro sam zbog potreba na drugom terenu istog rajona prebačen i zadužen za šesti teren II rajona (6/II). To područje bilo je oko Heinzelove ulice. Tada sam napustio i predao veze što sam ih imao na drugom terenu i preuzeo nove. Bili su to drugovi i drugarice iz tvornica i radionica s toga područja. Tada sam dobio i novu višu vezu. To više nije bio Kvakan, već jedan drug čijeg se konspirativnog imena ne sjećam, a ne sjećam se mnogo ni drugova i drugarica s kojima sam se tada povezao i kojima sam ja bio viša veza, iako se nekih sjećam po fizionomiji.

U toku 1942. godine zagrebačka skojevska organizacija doživljavala je velike uspone, a i padove s obzirom na to da je bio sve veći pritisak Pavelićeva policijskog aparata, koji je potpomagao i instruirao Gestapo. Zahvaljujući nekim provokatorima i denuncijantima, Ustaška nadzorna služba (UNS) uspjela je tada provaliti skojevsku organizaciju Zagreba. Znam da je u toku ljeta zbog provala skojevska organizacija bila jednim dijelom razbijena jer je veći dio članstva MK SKOJ-a bio pohapšen ili je morao napustiti svoje dužnosti i otići na teren izvan Zagreba. Zbog toga su bile prekinute mnoge veze s nižim organizacijama SKOJ-a, aktivima i ostalim organizacijama Saveza mlade generacije i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske. Partija je donijela odluku da ponovo formira MK SKOJ-a i da oživi, reorganizira i aktivira rad skojevskih organizacija i omladine, polazeći prije svega od toga da se prikupe one skojevske i omladinske snage koje

su trenutno ostale bez veza. Tada je bila direktiva da se iz redova aktivnih mladih drugova i drugarica u pojedinim rajonima izvrši izbor za formiranje novog MK SKOJ-a. U tome se, vjerojatno, polazilo od pokazane aktivnosti svakog pojedinca. Jednog dana rečeno mi je, mislim potkraj studenoga ili početkom prosinca 1942. godine, da ću morati preuzeti nove zadatke.

To se odigralo neposredno pošto sam primljen u Partiju i odmah poslije mog prebacivanja na šesti teren II rajona. Sjećam se da sam na šestom terenu ostao kraće vrijeme, možda samo nekoliko tjedana. Rečeno mi je da ću biti u MK SKOJ-a. S obzirom na taj zadatak, povezan sam bio s višom vezom za skojevsku organizaciju.

Bio je to, kako sam kasnije doznao, Milutin Baltić. On me povezao s još nekim drugovima i drugaricama za koje je rečeno da su također određeni da rade kao članovi MK SKOJ-a. Istovremeno sam u tom novom MK SKOJ-a određen i zadužen da budem sekretar. Zbog toga sam dobio još jednu vezu, jer sam po toj liniji trebao imati partijsku višu vezu. Bio je to jedan drug iz MK Partije. Imena mu se ne sjećam, ali smo se po nekom nadimku međusobno oslovljavali. Tako sam ja, kao sekretar MK SKOJ-a, imao dvije više veze. Od Milutina Baltića, s kojim sam se redovito sastajao, primao sam direktive i zadatke. On mi je pomagao, to više što prije nisam bio u skojevskoj organizaciji. Sjećam se da je Baltić dolazio na sastanke koje smo mi, kao MK SKOJ-a održavali. Našoj organizaciji trebalo je priključiti i neke drugove ili neke organizacije SKOJ-a koji su do tada bili nepovezani ili su ostali nepovezani a on ih je dobio drugim kanalima. Te je drugove Baltić povezivao sa mnom, a ja sam ih dalje, u sklopu MK, povezivao s određenim članovima komiteta. Također sam stalno održavao veze s drugom iz MK Partije kojem sam podnosio izvještaje, a i primao zadatke od njega i povezivao određene drugove, ovisno o tome kako je organizacija bila postavljena.

U MK SKOJ-a, osim mene, bili su Nikola Aleksa, Stjepan Đureta, Branko Tušak i Fumica Sedmak. Prema tome, sa mnom je MK imao pet članova. Od spomenutih drugova otprije sam poznavao dvojicu. Jedan od njih bio je Stjepan Đureta, kojemu sam bio viša veza dok sam radio na drugom terenu II rajona. Po zanimanju je bio drvodjelac i radio je u jednoj radionici na Savskoj cesti. Postao je član kružoka i pripremao se za prijem u Partiju. Kasnije, kad sam prebačen na nove zadatke, razdvojili smo se, dok se ubrzo nismo našli zajedno u MK SKOJ-a. Otprije sam poznavao i Nikolu Aleksu, koji je ilegalno radio na nekim drugim terenima i rajonima pa je odatle prebačen u MK SKOJ-a. Nas dvojica povremeno smo se susretali na nekim zajedničkim zadacima. Drugarica Fumica Sedmak održavala je veze s nekim organizacijama na Sveučilištu.

Jedan od prvih zadataka MK SKÒJ-a bio je da se što prije i čvršće organiziramo, da uspostavimo sve veze i da povežemo sve aktive i organizacije SKOJ-a i omladine koji još nisu bili povezani. Izvršavajući taj zadatak, dobivao sam mnogo mladih ljudi na vezu. Predavane su mi čitave organizacije, a to znači rukovodioci skojevskih aktiva ili skojevske i omladinske organizacije u nekim zagrebačkim školama i gimnazijama, kao i poneke omladinske radničke i ostale organizacije. Raštrkanost organizacija osjećala se i na Sveučilištu. S pojedinih fakulteta dobivao sam na vezu drugove s kojima sam neko vrijeme održavao vezu, a zatim ih predavao drugima, ovisno o tome kako smo u Komitetu izvršili raspodjelu zaduženja.

Tako sam u to vrijeme povezivao Tonku Špan-Borić (uskoro smo je prebacili u partizane), Anđelku Mitrečić, Zdenka Vemića, Anđelku Šrajber, Ru-

dolfa Kurelića, Nevenku Šoljan, Marijana Lanca i druge za koje ne znam kako su se zvali. Poznavao sam ih po nadimcima kao Klico, Plavi, Mala i tome slično. Posebno treba navesti grupu skojevaca u Zavodu za slijepe u Radničkoj cesti. Među njima sam poznavao Stanka Šarića i Franju Tonkovića koji su s ostalim slijepim omladincima u tom zavodu vrlo aktivno djelovali. Oni su kucali matrice i bili vrlo korisni u umnožavanju i prenošenju ilegalnog materijala. Radili su s velikim oduševljenjem i vrlo uspješno izvršavali različite zadatke. Nekoliko puta dolazio sam na sastanke k njima.

Prema prvom rasporedu u komitetu zadužili smo se za tri osnovna sektora: radničku, srednjoškolsku i studentsku omladinu. Za svaki sektor formirali smo rukovodstvo *f* pojedini drugovi iz MK bili su zaduženi za pojedina rukovodstva. Fumica Sedmak imala je organizaciju SKOJ-a na Sveučilištu, Đureta se brinuo o organizaciji među radničkom omladinom, a za srednjoškolsku omladinu Branko Tušak. Nikola Aleksa bio je zadužen za tehniku. U okviru skojevske organizacije posjedovali smo pisaće strojeve, šapirografe i ostali materijal za štampanje. Imali smo zadatak da štampamo pojedine materijale, na primjer članke Lole Ribara ili Rate Dugonjića. Sjećam se i naslova jednog članka — »Sta je to Savez mlade generacije«. Zatim, dobivali smo letke, prekucavali ih na matrice, umnožavali ih, itd. Imali smo organiziranu malu štampariju za koju smo prikupljali materijal. Nalazila se u Solovljevoj ulici. U tehnici je radio omladinac Lađislav Grujić i neki drugi. Koristili smo se i nekim ustaškim ustanovama u kojima su radili skojevci, na primjer u Petrinjskoj ulici Ministarstva građevina gdje je djelovao skojevac kojega su zvali Tehničar. Aleksa je imao zadužene tehničare u pojedinim rukovodstvima koji su također bili zaduženi za tehniku. To se, naravno, dalje granalo u aktive i organizacije. On je održavao te veze, a ja sam s njime razmatrao zadatke i pitanja što su se odnosili na rad tehnike.

Kad smo na Sveučilištu prikupili skojevske grupe i ostalu antifašističku omladinu, odmah smo prišli formiranju skojevskih rukovodstava po fakultetima, a od svih formirali Sveučilišno rukovodstvo. Isto smo učinili po srednjim školama. Sa svakim rukovodstvom održavao je veze i odlazio na njihove sastanke član MK SKOJ-a zadužen za taj sektor. Vezu s članovima MK održavao sam stalno i odlazio na neke sastanke tih rukovodstava.

U komitetu smo imali i zaduženje za vojna pitanja, organizaciju prebacivanja omladine u partizane. Naime, u tom razdoblju jedan od prvenstvenih zadataka bio je da se spriječi regrutacija i mobilizacija za ustaške i domobranske jedinice i da se što većem broju omladinaca omogući odlazak u partizane. U tome je postignut velik uspjeh jer smo mnogo srednjoškolaca, studenata i mladih radnika upravo tada poslali u partizanske jedinice. U MK SKOJ-a za taj sektor bio je zadužen Branko Tušak. On je bio povezan s drugovima iz MK Partije i iz pojedinih rajona pa je različitim kanalima slao omladince iz grada.

Tako je u MK SKOJ-a bila provedena organizacija i podjela posla. Prvi osnovni zadatak MK bio je da ponovo okupi i poveže sve skojevske organizacije i omladinske snage u. Zagrebu i da se novim snažnim valom sve to pokrene i aktivira. Mislim da smo u tome u relativno kratkom razdoblju potpuno uspjeli. Vrlo smo brzo ponovo okupili omladinu, sredili organizaciju i raspodijelili zadatke, ne samo u MK nego na svim područjima.

Tako su stvorene mogućnosti da preko tih organizacija i na osnovi zadataka provjeravamo omladince i omladinke. U skojevske organizacije primali smo one najaktivnije i provjerene na zadacima. Neprekidno smo okupljali mlade

antifašiste, tumačili im ciljeve oslobodilačke borbe, dijelili letke, skupljali pomoć, organizirali odlazak u partizane.

Veliki dinamizam i aktivnost mogu se zahvaliti činjenici što je otprije postojalo opće antifašističko raspoloženje. Karakteristično je za Zagreb da je u njemu postojala vrlo široka, masovna antifašistička baza kao rezultat dugogodišnjeg utjecaja KP na stanovništvo, osobito 1941. i 1942. godine kad su ustaše počele svoju strahovladu. Partijskoj, skojevskoj i masovnim antifašističkim organizacijama nije bio problem u odzivu, jer su ljudi željeli raditi za NOP, davali su sve što su imali i koliko su mogli, iako se i najmanja aktivnost kažnjavala zatvorom, mučenjem, logorima i smrću. Bez obzira na najstrašniji teror stanovništvo je u golemoj većini pripadalo NOP-u, surađivalo i pomagalo.

Tako smo i mi čvrsto držali inicijativu i iz redova omladine regrutirali najborbenije omladince za udarne grupe, kojih je u Zagrebu bilo mnogo. One su se stalno obnavljale, jer su to bile najborbenije i udarne snage Partije, određene da izvršavaju specifične zadatke, bilo da se radilo o sabotažama ili likvidiranju provokatora, ustaških funkcionara ili agenata. Za udarne grupe najviše su se tražili omladinci, pa smo u MK SKOJ-a imali poseban zadatak da se o tome brinemo. Omladinci koji su se javljali i bili provjereni posebnim su se putovima i kanalima predavali na veze drugovima iz MK koji su ih preuzimali i dalje s njima radili.

Na sastancima Mjesnog komiteta obično smo na dnevnom redu imali političku situaciju i organizaciona pitanja. Znači da smo pretresali stanje i raspoloženje u gradu i dogovarali se kako da provedemo zadatke. Ujedno smo izvještavali o izvršenim zadacima i dogovarali se o novima.

Početkom 1943. godine postavljen je zadatak da se SKOJ još više omasovi i aktivira. Osim toga, trebalo je postići veće jedinstvo omladine razvijanjem Ujedinjenog saveza antifašističke omladine ne po sektorima srednjoškolske, radničke i studentske omladine, nego da se čitava skojevska i omladinska organizacija podijele na rajone. Naš zadatak bio je da to provedemo, a namjera da se postigne bolja povezanost i jedinstvenost mladih radnika, srednjoškolaca i studenata, kako bi se olakšalo ideološko uzdizanje radničke omladine utjecajem srednjoškolske i studentske, dok bi, s druge strane, radnička omladina svojim stavovima i spremnošću da ide u najžešće akcije i bitke djelovala na borbenost i revolucionarnost srednjoškolaca i studenata.

Zbog toga smo reorganizirali veći dio rukovodstva. U stvari, sve naše organizacije i aktive po školama morali smo prebaciti i organizirati po rajonima pa tu stvarati aktive i organizacije omladine i formirati rajonska skojevska i omladinska rukovodstva. Tada se nametnula i potreba dvostrukog povezivanja rukovodilaca rajonskih komiteta. Prvo, na MK SKOJ-a i na pojedine drugove iz MK koji su tada bili zaduženi za pojedine rajone. Međutim, neki članovi MK zadržali su svoje posebne zadatke, bilo da se radilo o borbenim grupama ili kanalima za odlazak u partizane te o tehnici. Drugo, rukovodioci, rajonskih rukovodstava morali su biti povezani s pojedinim članovima rajonskih komiteta Partije koji su u tim komitetima bili zaduženi za skojevsku i omladinsku organizaciju.

Zbog toga sam u toku siječnja i veljače 1943. godine bio povezan s drugovima iz rajonskih komiteta Partije i njih povezivao s članovima MK SKOJ-a. Medu njima se sjećam Borivoja Petreševića, Komadine, zatim Šustera, Maloga i još nekih.

Ta reorganizacija bila je prilično opsežan zadatak, ali je ipak brzo obavljena. Zadaci nisu bili manji nego su se, naprotiv, povećali, tako da je to razdoblje do početka ožujka 1943. godine bilo vrlo intenzivno. Moram naglasiti

da sam već od dana kad sam postao član Partije radio kao ilegalni partijski profesionalac u Zagrebu, jer nisam studirao ni radio. Zbog toga sam za svoje uzdržavanje dobivao od Partije određenu svotu novca u kunama.

Takav rad nije se odvijao bez teškoća. U siječnju 1943. godine pali su u ruke ustaškog redarstva neki članovi skojevske tehnike, a s njima i Nikola Aleksa. Nešto kasnije izvedeni su pred sud i odvedeni u Lepoglavu. Prvih dana ožujka uhapšeni su neki omladinci koji su radili na prebacivanju u partizane. Zajedno s njima pao je i Branko Tušak. Nekoliko dana kasnije, 8. ožujka, bio sam i ja uhapšen. Do mog hapšenja nije došlo zbog rada u SKOJ-u ni zbog prethodnih hapšenja navedenih grupa i drugova. U ruke Ustaške nadzorne službe (UNS) pao sam i bio provaljen zbog svog ilegalnog rada u antifašističkim odborima na terenima II rajona. U toj djelatnosti upoznao sam širok krug ljudi, a mnogi su poznavali i mene i moju drugaricu, koja je također aktivno ilegalno radila, ali odvojeno sa svojim vezama. Tako je ona 8. ožujka zajedno s Antom Despotom, koji je tada djelovao po vojnoj liniji, upala u zasjedu u Draškovićevoj ulici, gdje su imali dogovoreni sastanak s drugom koji je nekoliko dana prije bio uhapšen. U isto vrijeme bili su uhapšeni još neki drugovi, od kojih su pojedinci poznavali moj prijašnji rad i tako su neposredno nakon hapšenja Vlaste i Ante Despota agenti upali u stan u Masarykovoj ulici dok sam bio kod kuće i uhapsili me. Tek kasnije, prije svega zbog provale omladinca Zlatka Suše, poznatog u ilegalnosti kao Subaraš, terećen sam za rad u organizaciji SKOJ-a. Naime, Zlatko Suša radio je u našoj organizaciji kao veza za prebacivanje u partizane. Poznavali smo se iz nekih susreta, a bio je povezan s Brankom Tušakom. U zatvoru je provalio svoje veze, a kad sam uhapšen, bio sam ubačen u istu ćeliju (na Trgu žrtava fašizma) u kojoj je on bio. Jasno, prepoznao me i ubrzo otkrio svoje veze i sa mnom.

Nešto kasnije bio je uhapšen i Stjepan Đureta. Kako mi je ispričao poslije rata, bio je slučajno uhvaćen u raciji. Zadržali su ga neko vrijeme u UNS-u jer im je bio sumnjiv, ali kako nisu imali nikakvih dokaza, prebacili su ga u vojni zatvor jer su ga tražili kao vojnog obveznika.

Tako je zapravo od članova MK SKOJ-a kojemu sam bio sekretar ostala na slobodi samo Fumica Sedmak.*

'Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar*, *Zagreb,* 1972.

Branko Tušak

KOMITET SKOJ-a

U omladinskom rukovodstvu za gornji dio Ilice, a zatim za zapadni dio grada — Zadaci MK SKOJ-a

Okupacija me zatekla kao učenika u privredi u Zagrebu. Prve kontakte sa NOP-om uspostavio sam preko svoga školskog druga Duke Zvonimira, koji mi je davao ilegalnu literatura koja mi je sve više otvarala vidike i putove prema NOB-u i njegovu organizatoru Komunističkoj partiji Jugoslavije. Uskoro sam počeo utjecati na omladince antifašiste i pridobivati ih kao simpatizere NOP-a. Svaki put kada bih drugu Duki Zvonimiru vraćao literaturu, referirao sam mu o svom radu među omladincima. Sjećam se da je to bilo u vrijeme napada Njemačke na Sovjetski Savez. Razumljivo je da smo se koristili tom novom agresijom i povećali broj naših pristaša, uglavnom prijašnjih znanaca. Poslije mjesec dana okupio sam i četiri omladinca koji su bili odlučni da se i oružjem suprotstave ustašama i Nijemcima. S njima smo održavali stalnu vezu. Imali smo tada četiri vojničke puške, 150 metaka, dvije kragujevačke bombe i nekoliko pištolja koji baš nisu bili za akcije.

Poslije nekog vremena okupio sam još jednu grupu, koja se u to vrijeme zvala čitalačka. Dobivao sam materijal, u ono vrijeme ilegalan, koji smo čitali i proučavali ga.

Zbog nekih organizacionih mjera ili potreba Duka Zvonimir me je povezao s drugim školskim drugom Emilom Ivancem Fazanom. S njim sam se povremeno sastajao u Pivovari, gde mi je on davao potrebne upute kako treba konspirativno da okupljam omladince i starije ljude. On i njegove kolege donosili su mi naizmjence ilegalnu štampu, a ja sam do listopada 1941. godine već bio okupio oko dvadesetak simpatizera povezanih uz Narodnu pomoć, kao i ona četiri omladinca da, kada bude potrebno, stupe u oružanu borbu. Takvim radom i nekim novim poznanstvima stekao sam povjerenje, pa me je Fazan povezao s organizacijom SKOJ-a. Duka mi je rekao da se trenutno nalazim pod kontrolom organizacije SKOJ-a. Zbog toga mi je dao potrebne materijale koji su govorili o

SKOJ-u i radu skojevskih organizacija (dužnosti i oblici ilegalnog rada). Među ostalim, ta se aktivnost svodila na skupljanje Narodne pomoći, objašnjavanje potrebe NOB-a, upoznavanje o SKOJ-u itd. Bilo je to tzv. propagandno djelovanje bez akcija.

U studenome 1941. godine bio sam obaviješten da sam primljen u SKOJ. Uskoro sam upoznao neke omladince s bivšeg područja Ciglenica (Selska i Zagorska ulica). Potkraj siječnja ili početkom veljače 1942. godine pod neposrednim rukovodstvom Fazana organizirali smo tzv. rukovodstvo za gornji dio Ilice. U tom rukovodstvu bile su Ana Rajh, namještenica Tvornice Franck, i drugarica Nada Peternac iz Ciglenice. Ta naša organizacija okupila je više grupa, kao i jednu koju sam ja organizirao na tom području. Veza prema višem rukovodstvu skojevske organizacije bio je Fazan. U tom se rukovodstvu Narodna pomoć vodila posebno. Točno smo ispisivali koliko je čega skupljeno, a posebno smo vodili skojevsku članarinu. Sve smo to, prema ondašnjoj organizaciji predavali Fazanu. Već tada su bile organizirane neke akcije bacanja letaka. Za to su bili određeni omladinci, ulice, dan i sat za izvršenje akcija, kao i vrijeme kada one moraju biti završene. Takvih akcija smo izvršili nekoliko. Istovremeno su se pripremale udarne grupe za oružane akcije (likvidacija provokatora i svih onih elemenata što su ugrožavali našu organizaciju i živote naših drugova). Uvijek je bilo omladinaca skojevaca koji su bili spremni za takve oružane akcije, a mi smo iz svojih grupa odabirali omladince koji bi im pomagali da uspješno izvrše svoje zadatke. U tom razdoblju, razumljivo, nisu bile čvrsto organizirane udarne grupe, a ni opskrba štampom nije bila uvijek kontinuirana.

Organizator udarnih grupa bio je Neven Kirac iz skojevske grupe Franck, koji je kasnije, zbog složenih i kompliciranih zadataka, pao u ruke ustaške policije i ubrzo bio strijeljan nakon hrabrog, gotovo herojskog držanja.

Jedan od načina nošenja štampe bio je da se drugovi uvijek mijenjaju (mada su neki od njih meni bili otprije poznati), kako ne bi došlo do većeg međusobnog poznavanja i zaduženja. Tako se radilo da policija ne bi mogla ubaciti provokatore. Sve je to trajalo, do lipnja 1942. godine. Ta se organizacija svojim razvojem pretopila u skojevsku organizaciju za cijeli zapadni dio grada. U nju su ušli svi drugovi iz Trešnjevke i teško bih mogao nabrojiti sve one koje sam tada upoznao. Rukovodstvo SKOJ-a za zapadni dio grada imalo je u početku tri člana. I dalje je veze s višim rukovodstvom SKOJ-a održavao Fazan.

Sjećam se da nas je u tom rukovodstvu za zapadni dio grada bilo nekoliko. I danas od tog rukovodstva s vremenom na vrijeme viđam u Zagrebu dvije drugarice, ali im nikada nisam saznao pravo ime. One su u to rukovodstvo bile uključene iz Ciglenice, a dva druga s Trešnjevke. U to vrijeme već smo imali člana koji je obavljao dužnost blagajnika, a drugi je bio odgovoran za donošenje štampe, za organiziranje udarnih grupa i slanje omladinaca u partizane. Djelovali smo dosta homogeno i bez osobitih gubitaka. Samo je Fazan morao napustiti Zagreb jer ga je policija tražila. Umjesto njega prihvatila nas je drugarica Seka (kasnije sam saznao da je njeno pravo ime Fadila Bilal). Bila je vrlo aktivna i izvanredno sposobna za kontaktiranje s ljudima. Ona nas je upoznala s borbom na višem, intelektualnom nivou. Izlagala je spontano, vedro i svježe. Zbog toga mi je to sve još uvijek u svježem sjećanju. Tada smo u našem rukovodstvu pod predsjedavanjem Fađile organizirali udarne grupe koje su stalno djelovale i bile tretirane kao neka vojna formacija. Iz konspirativnih razloga nisam nikada ni doznao imena drugova iz udarnih grupa.

U vrlo aktivnom radu sastajala se i čitava organizacija, pa se čitalo, raspravljalo o marksizmu i upoznavalo s klasnom borbom. To je potrajalo sve do Sekina odlaska u partizane, vjerojatno u kolovozu ili rujnu 1942. godine. Pred svoj odlazak dovela nam je jednog druga da umjesto nje radi s nama. Sastanak je održan u Ilici u nekom kitničarskom salonu. Ali uskoro se uspostavilo da taj drug, kojega smo mi nazvali Borezan, nema nikakve veze s višim skojevskim forumom. Bio je to žalostan prekid veze naše skojevske organizacije s višim rukovodstvom. No ta nas činjenica nije zbunila. I dalje smo marljivo skupljali Narodnu pomoć i u materijalu i u novcu, a također i skojevsku članarinu. Pokušali smo uspostaviti vezu s višim rukovodstvom, kako bismo dobili upute za akcije, ali nismo uspjeli. Primijetivši jedanput nekoga druga, kojega osobno nisam poznavao, ali sam ga viđao u društvu s Fazanom, prišao sam mu pretpostavljajući da ćemo preko njega uspostaviti vezu (stanovao je na Selskoj cesti). Objasnio sam mu da smo ostali bez veze, da je prijašnja naša veza Fazan otišao u partizane, a nedavno i druga (Seka Fadila) i da je naša djelatnost, što se tiče akcija, potpuno zamrla. Taj drug me slušao, ali je bio vrlo oprezan. Rekao mi je da se moramo sastati još dva puta, da bismo temeljitije porazgovarali. Poslije oslobođenja saznao sam da je to bio Ivica Javomik Ratko. Uskoro me je povezao sa sekretarom III rajonske partijske ćelije VI rajona. Imao je pseudonim Brko. (Kasnije sam, u logoru, od njegove dvojice braće doznao da mu je prezime Težak. Izvršio je samoubojstvo prilikom hapšenja.) Ja sam preko te organizacije informirao odgovorne drugove o radu naše skojevske organizacije i predavao novac i ostalu materijalnu pomoć što smo je skupljali preko Narodne pomoći. Ta partijska ćelija djelovala je vrlo borbeno, pa je organizirala i pojedine oružane akcije. Ta mi je organizacija često slala ilegalce na stan i hranu dok ne bi uspostavili vezu za odlazak u partizane. Bilo je nekoliko takvih drugova. Uspješno smo to izvodili. Sklanjali smo ih na Šestinski dol, malo podalje od grada, na neke, tobože, zemljane radove čišćenja šumskog područja, kao najamne radnike. Tako smo ih zaštitili.

Poslije nekog vremena došla je u moj stan drugarica Seka Fadila. Uvijek skromna, oprezno je počela konvencionalnim razgovorom. Rekla je da je došla obaviti neke poslove u skojevskoj organizaciji koje je ostavila nesređene, ne svojom krivicom, da drug s kojim me povezala nije imao vezu s višim skojevskim rukovodstvom, da se ta veza izgubila i da će ona učiniti sve da poveže sve skojevske organizacije kako bi mogle jedinstveno djelovati.

Nakon tjedan dana upoznala me s jednim drugom za kojeg sam kasnije doznao da se zove Milutin Baltić. On me upoznao s Mirkom Peršenom, Aleksom Nikolom, Stjepanom Đuretom i Fumicom Fedel-Sedmak. Uskoro smo se sastali u Rendićevoj ulici br. 4 da bismo osnovali Mjesni komitet SKOJ-a. Prvi zadaci MK SKOJ-a bili su da uspostavlja yeze i povezuje aktive i organizacije SKOJ-a u Zagrebu. Izvršena su i zaduženja za tri osnovna sektora: srednjoškolsku, studentsku i radničku omladinu, kao i za ostale djelatnosti organizacije (štampa, tehnika, slanje omladinaca u partizane). Sekretar MK SKOJ-a bio je Mirko Peršen. Bili su određeni drugovi koji će štampati određene materijale, i oni koji će raditi na skupljanju Narodne pomoći i izvan skojevske organizacije, itd. Ja sam bio zadužen za srednjoškolsku omladinu. Formirao sam i komitet (rukovodstvo) za srednje škole u kojem je bio i moj dobar prijatelj Stanko Magdalenić, neko vrijeme kao sekretar. Njegova djelatnost je bila vrlo uspješna. Uz ostalo, srednjoškolski komitet imao je zadatak da preko skojevskih grupa skuplja Narodnu pomoć, da izdvaja ugrožene drugove i upućuje ih u partizane, da dijeli štampu, organizira akcije bacanja letaka, a kasnije je organizirao i udarne grupe. Raspodjelom sektora u MK

rukovodstvo skojevske organizacije zapadnog dijela grada nije više bilo kompletno za radničku omladinu, za koju je u MK SKOJ-a bio zadužen Stjepan Đureta. Sjećam se i jednog vrlo požrtvovnog omladinca iz spomenutog dijela grada, Franje Kunstića, koji je najprije bio član, a zatim i sekretar MK SKÖJ-a.

U MK SKOJ-a velika se pažnja posvećivala organizaciji opskrbe ilegalnom štampom, za što je postojala posebna veza s nekim drugom, za kojeg nismo znali ni tko je ni što je. To je u ilegalnim uvjetima rada bilo sasvim razumljivo. Sjećam se da su se drugovi koji su donosili štampu uvijek mijenjali. Na mojoj vezi za primanje štampe za MK izmijenila su se tri druga. Njihova imena nikada nisam doznao, budući da ih od tada više nikada nisam sreo.

Organizacija dijeljenja ilegalne štampe odvijala se ovako: odabrao sam tri druga, jednog iz skojevskog rukovodstva za Sveučilište, drugog iz rukovodstva za srednje škole, a trećeg iz skojevskog rukovodstva za radničku omladinu. Oni su pred svojim rukovodstvima odgovarali za štampu, a ja sam ih povezivao (često sam je sam donosio) s drugovima koji su je donosili. Ona je bila raznolika: dolazila je iz partizanskih jedinica, od Narodnog fronta, itd. Jedan se list, sjećam se, zvao »Narodno oslobođenje«. Oni bi primali štampu od centralnog donosioca i predavali je sekretarima svojih rukovodstava. Kada bi veza u tim teškim ilegalnim uvjetima rada bila prekinuta, ja sam je ponovo morao uspostavljati. To bi mi inicirao sekretar Peršen.

Drugi mi je zadatak bio (izvan moga glavnog zaduženja za rad sa srednjoškolskom omladinom) da okupljam omladince koji su željeli napustili Zagreb i otići u partizane, bilo zbog ugroženosti ili posebne osobne želje. U ovom drugom slučaju nastojali smo omladince, organizatore skojevskih grupa i NOP-a, zadržati što duže. Moja viša veza za slanje omladinaca u partizane bio je Ivica Javornik Ratko, zadužen da se povezuje s kuririma i kanalima što su išli u pravcu pojedinih partizanskih jedinica na bližoj ili većoj udaljenosti od Zagreba.

Da bih se rasteretio mnogih poslova, budući da sam dnevno imao i do dvanaest sastanaka (naravno, na ulici, to su bili sastanci s predstavnicima raznih skojevskih rukovodstava), a usput sam se i sam izdržavao radeći (a to je sve bilo vrlo naporno), povezao sam s Ratkom vrlo aktivnog sposobnog i za ono vrijeme najpodesnijeg omladinca (kasnije, na žalost, teški provokator) Zlatka Sušu. On je primao od mene omladince s raznih sektora, pa ih je s Ratkom raspodjeljivao kojim kanalima treba da idu u partizane. Odlazak omladinaca u partizane odlično je funkcionirao sve do ožujka 1943. godine, kada je Suša postao provokator. Iako se taj rad do tada odvijao vrlo uspješno, javljali su se i problemi. Na primjer, kako i gdje da se okupe neki omladinci, kako ih obući i u kojim stanovima ih zadržati do polaska u partizane. Ta su nam pitanja ponekad zadavala dosta muke. Ipak smo za svako na vrijeme pronalazili najbolje rješenje. Odjeća, obuća i bombe što smo ih dobivali preko Narodne pomoći mnogo su nam pomogli pri otpremanju stanovitog broja omladinaca u partizane. Nekima smo opet davali novčanu pomoć dok ne bi dobili vezu, a boravili su po nekoliko dana u stanovima naših nekompromitiranih omladinaca. Zatim je došla i direktiva da se od svih omladinaca što odlaze u partizane uzmu određeni podaci (dan, mjesec, godina i mjesto rodenjà, narodnost itd.). Dakle, sve osim imena i prezimena, a umjesto toga upisivao se pseudonim, koji je omladinac sam odabirao. Ta administracija, kojom sam ja raspolagao do ožujka 1943. godine, imala je oko 80 formulare »kadrovika«, koji nikada nisu pali u ruke ustaške policije, barem što se tiče skojevske organizacije. Njih je trebalo arhivirati, a po jedan primjerak dobivali su omladinci i predavali

ih kuririma što su ih vodili u partizane. Ne sjećam se da sam čuo da je to nekoga posebno ugrozilo, ili da su zbog toga neki bili uhapšeni.

U MK SKOJ-a imao sam još jedno zaduženje. To je bila vojna organizacija udarnih grupa SKOJ-a za grad Zagreb. U tu svrhu bio sam povezan s Josipom Preskarom. Od njega sam dobivao upute kako i s koliko omladinaca formirati udarne grupe, koje su bile isključivo skojevske. Često sam bio prisiljen da poneku od tih grupa organiziram preko svih oblika naše srednjoškolske organizacije i osobno odvedem Josipu Preskaru, od koga su one dobivale direktne upute za izvršenje planiranih akcija. Nije se davao poseban izvještaj o akcijama, ali je trebalo formirati udarne grupe i gotove ih predati Preskaru. On je u to vrijeme bio komandant udarnih grupa za grad Zagreb. Sve je to dobro funkcioniralo. Veći broj omladinaca bio je s Preskarom u značajnim akcijama.

Eto, to je' sve ono što sam (uz svoje najvažnije zaduženje) kao član MK SKOJ-a izvršavao.

U toku djelatnosti MK, koji je postigao dobre rezultate, došlo je do preformiranja grupacija: srednjoškolsko-studentsko-radničke, pa smo opet povezivali sve te profesije u iste grupe kako bismo u tom razdoblju najbolje uklopili svoju djelatnost.

Za sve naše organizacije, s obzirom na vrijeme u kojem se razvijao NOB, bio je problem kako da i one dotad politički neopredijeljene omladince privuku u NOP. Stoga su skojevske organizacije ulagale napor da im objasne razloge i konačne ciljeve NOB-a. Takvima je trebalo objašnjavati stvari i na klasnoj osnovi. U svakom slučaju bilo je to teško i mučno. Prema tome, samo skojevskoj organizaciji, njenom pionirskom radu, treba zahvaliti što je velik dio njih bio izgubljen za Pavelića i tzv. NDH.

Do 1941. godine, pa i dalje, skojevska je organizacija bez naročitih teškoća pronalazila stanove za ugrožene skojevce, a i za sastanke MK SKOJ-a. Više puta su se i u mom stanu održavali sastanci, kao i u stanovima mojih znanaca, simpatizera NOP-a. Za sve vrijeme mog djelovanja ne sjećam se da je neki takav stan bio provaljen i da su odjednom bili pohapšeni svi drugovi na sastanku.

Do mog hapšenja 1943. godine nisam znao da je netko od članova MK SKOJ-a bio provociran ili uhapšen. Uskoro sam u zatvoru vidio i sekretara Peršena, kojega je tek u zatvoru na suočenju provalio kao skojevskog rukovodioca provokator Zlatko Suša., Osim toga, Suša je prokazao sve svoje veze. MK je bio razbijen, ali ne i organizacija SKOJ-a.

Kasniji rad i razvoj skojevske organizacije nisu mi poznati. Mislim da bi o tome mogli reći mnogi drugovi koji su kasnije otišli u partizane ili kasnije bili uhapšeni (na primjer Franjo Kunstić).*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941 —1943,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Fumica Fedel-Sedmak

RAD NA SVEUČILIŠTU

Skojevska grupa na Filozofskom fakultetu — U MK SKOJ-a bila sam zadužena za Sveučilište — U potpunoj ilegalnosti

Uoči okupacije živjela sam u Domu studentica. Studirala sam matematiku na fakultetu u Zagrebu. U Domu studentica bila sam u odboru koji se borio za autonomiju Doma. Zbog toga smo imali poteškoća sa sveučilišnim vlastima, koje su bile protiv naših nastojanja. Godine 1941, neposredno pred fašističku agresiju, naš je Dom trebao poslužiti za neke vojne potrebe i mi smo bile preseljene u Dom studenata u Runjaninovu ulicu u kojem sam i čula za napad na Jugoslaviju i vijest o bombardiranju Beograda.

Poslije okupacije studentice su vraćene u svoj Dom. Mene nisu htjeli primiti. Predstavnici ustaške vlasti rekli su mi da je jedan od razloga taj što nisam »bugačica«. Nije mi bilo jasno što se krije iza tog termina. Pretpostavljam da su mi time stavili do znanja da znaju da imam svoje stavove i da neću prihvatiti njihove ideje.

Do početka okupacije uvijek sam se kretala u naprednim studentskim krugovima. Bila sam privržena naprednom radničkom pokretu i osjećala sam se komunistom, iako do tada nisam bila primljena u SKOJ. Uskoro mi se ostvarila ta želja. Ljubica Jančić-Buba primila me u SKOJ. Lidija Šoljan i Nada Ljubišić bile su studentice matematike i već otprije su djelovale u skojevskoj organizaciji. Postavši skojevka, uključila sam se s njima u ilegalni rad, koji je postajao sve intenzivniji i kulminirao u rujnu 1941. godine. Organizirane akcije bile su jedan od najvažnijih zadataka što smo ih u to vrijeme izvršavali. Pripadala sam skojevskim borbenim grupama. Te su se grupe svake večeri preformirale u nove kombinacije, sastavljene od dvoje do troje skojevaca. Zadaci su nam bili: dijeljenje letaka i ilegalnog materijala (ne samo medu studentima nego i građanima), pisanje parola po zgradama, neprekidno trganje svih ustaških plakata (osobito onih s Pavelićevom slikom), prikupljanje oružja i municije, sanitetskog materijala, odjevnih predmeta (za formirane partizanske grupe), itd. U svim tim akcijama osobno sam

sudjelovala. Sjećam se jedne kada smo početkom rujna trebale podijeliti srednjoškolkama pisma poslije govora ustaškog ministra Budaka u kojem im je savjetovao da je za njih kuhača, a ne studij. Na taj su govor skojevsko rukovodstvo i skojevske organizacije reagirali pismima upućenim svim omladinkama. Ta pisma smo mi trebali podijeliti. Na njima su bile ispisane adrese. Iako je taj zadatak iziskivao golem napor, skojevske su ga organizacije s oduševljenjem obavile. Omladinke su bile pod snažnim dojmom što su na pismima bile ispisane njihove adrese. Shvatile su da ih na njihovoj životnoj raskrsnici, kada se dalje intelektualno razvijaju i postaju zrele ličnosti, podržavaju antifašističke snage. Nada Ljubišić i ja dobile smo zadatak da dođemo pred traumatološku kliniku gdje smo od Zločka Dobričevića (vjerojatno danas radi kao inženjer u »Radi Končaru«) trebale dobiti stanovit broj pisama za raspodjelu. Sastanak je bio zakazan u 9 sati. On je stigao, ali još nije imao materijal pa smo se vratile uli sati. Tada nam je uručio po deset kuverata s ispisanim adresama. Učinilo nam se dosta neozbiljno i neoprezno što nam je pisma, prebrojavajući ih, predao na ulici usred dana. Na sreću, sve je dobro prošlo. Pogledavši adrese, vidjele smo da nam nisu određene ulice samo u jednom rajonu nego gotovo po čitavom gradu. Ta nas je činjenica stavila pred vrlo težak zadatak. Brzo smo stvorile plan. Sjećam se da su neke veže bile zatvorene jer je bila nedjelja. Budući da u stanovit broj kuća nismo mogle ući, otvarale smo kuverte i tekst pisama bez adresa polagale pod otirače u onim kućama koje su bile otvorene, a za koje smo znale da u njima ima srednjoškolki. Mnogo veći broj pisama predale smo na točne adrese. Na zadovoljstvo sviju, akcija je potpuno uspjela.

Istog dana trebalo je podijeliti takve kuverte i srednjoškolkama gimnazije časnih sestara u Savskoj ulici 77. Mislimo da je otuda i poteklo da je netko upozorio policiju na našu akciju, koja je zaista dugo trajala, jer su drugovi koji su kontrolirali izvršenje te akcije bili pohapšeni: Vicko Raspor, Milivoj Gluhak, Dobričević Zločko i još određen broj drugova.

Moja kontrola bila je na Trgu N (sada Trg žrtava fašizma). Mi smo pored nje prošli, što je bio znak da smo zadatak izvršili. Na žalost, drugovi iz kontrole bili su uhapšeni. Pretpostavljam da im se to dogodilo zbog toga što je akcija dugo trajala i što je bila provedena usred dana.

Uskoro smo formirali skojevsku grupu na Filozofskom fakultetu, jer je matematika u to vrijeme bila u njegovoj domeni. Povezali smo se i s novodošlim studentima. Među njima su bile Branka Belančić, Marija Vukadinović, Maca Simić, Dušanka Mileusnić i ostale čijih se imena više ne sjećam. One su kao skojevke bile na prvoj godini fakulteta i s njima smo činile skojevsku grupu kojom je rukovodio Josip Kulušić Dugi. Poslije nekog vremena grupa se razdvojila. U Domu studentica smo također imale skojevsku grupu. Ona je organizirala stanovanje za ilegalce i nabavljala karte za hranu, koja je već bila racionirana, i tako smo rješavali pitanje prehrane dijela ilegalaca. Te skojevke u Domu su nam skrivale pojedine materijale. Bile su to Anka Antolović, Mira Derenčinović-Šantek i druge, ali sam, na žalost, zaboravila njihova imena. Ja sam bila zadužena za održavanje veze s njima.

Vjerojatno još prije napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez okupljali smo omladinke, koje još nisu bile skojevke ali su bile antifašistkinje, na organizirani tečaj za šivenje u prizemlju jedne zgrade u Masarykovoj ulici. Tečajem je rukovodila Anka Bujaš. Razumljivo je da je to bio jedan od oblika da se pred kvislinškom vlašću legalizira njihovo okupljanje, a u stvari smo politički djelovale na te djevojke, podizale im politički nivo i pripremale ih za prijem u SKOJ.

Imale smo organiziran i tečaj prve pomoći. Njega je vodila Janja Hrženjak na Trešnjevci. Na tečaj nas je išlo mnogo, jer smo znale da će nam on koristiti u NOB-u. Uz ostale njega su redovito posjećivale Nada Ljubišić, Lidija Šoljan, Zofka Radošević, i još mnogo drugarica. Po završetku ovog tečaja, uskoro je formiran još jedan tečaj prve pomoći kojim je rukovodila omladinka Jasna Krstić.

Tečajevi su bili, kao što je već naglašeno, forma za okupljanje mladih antifašistkinja, srednjoškolki i sveučilištarki, jer smo ih postepeno uvlačile i u druge aktivnosti: na primjer u dijeljenje štampe, skupljanje Narodne pomoći, pa čak i oružja. Kasnije su bile uključivane i u druge akcije. Djelujući na svoje najbliže, dolazili smo i do stanova za ilegalce.

U prosincu 1941. godine bila sam sekretar skojevske grupe. Sastanke smo održavale u Jukićevoj i Palmotićevoj ulici, zatim u stanu Branke Belančić iznad Petrove ulice i na drugim mjestima.

Pripadala sam i borbenoj grupi u kojoj su još bili Mile Rukavina Branko i Anđela Šrajber.

U drugoj polovici 1942. godine bila sam u studentskom rukovodstvu SKOJ-a. Održavala sam vezu sa skojevskim rukovodstvima svih fakulteta, imala s njima sastanke, prenosila im zadatke skojevskog rukovodstva Sveučilišta koje su morali provesti u određenom vremenu i predavala im letke i štampu napominjući im što s tim materijalom treba da učine.

U jesen iste godine imala sam stalnu vezu s Domom slijepih. U njemu su, uz ostale, bili studenti Šarić i Tonković, a s njima me je povezala Marija Vukadinović. Tu je bilo još drugova koji su s osobitim zadovoljstvom surađivali s nama u ilegalnom radu. Donijeli smo im šapirograf kojim su oniumnožavali razne materijale i vijesti što smo ih slušali preko radio-stanica. Sve smo to po vezama predavali na raspodjelu. Osim toga oni su međusobno skupljali Narodnu pomoć. Sjećam se da smo čak i ilegalce skrivali u tom Domu. S tim drugovima kasnije sam povezala Mirka Peršena.

Tonka Špan, koja je bila stariji komunist i vjerojatno imala značajnu ulogu u ilegalnom radu, upoznala me je s Mirkom Peršenom, novim sekretarom MK SKOJ-a, koji me je povezivao sa skojevskim aktivima u Zagrebu. Ne sjećam se točno kad sam postala član MK SKOJ-a. Možda je to bilo u prosincu 1942. godine. U veljači 1943. godine primljena sam u Partiju. MK SKOJ-a su činili: Mirko Peršen (sekretar), Nikola Aleksa, Stjepan Đureta, Branko Tušak i ja. U komitetu sam bila zadužena za organizaciju SKOJ-a na Sveučilištu.

Na Sveučilištu smo prikupili skojevske grupe i antifašističku omladinu. Formirali smo skojevska rukovodstva po fakultetima, a od njih i sveučilišno rukovodstvo. Održavala sam vezu sa skojevskim rukovodstvima na svim fakultetima. Za rad skojevske organizacije na Medicinskom fakultetu bili su mi odgovorni Anđela Šrajber i Mile Rukavina; na Ekonomskom Rudolf Kurelić i Mira Kubica-Derenčinović; na Tehničkom i Veterinarskom također smo imali rukovodstva, a odgovorna je bila Nada Ljubišić. Bilo je još drugarica i drugova koji su bili u rukovodstvima, ali sam ja imala neposrednu vezu samo s ovima koje sam spomenula.

U proljeće 1943. godine s Veterinarskog i Tehničkog fakulteta uputili smo veću grupu studenata u partizane. Rukovodstvima SKOJ-a na fakultetu prenosila sam zadatke MK SKOJ-a i dogovarala se s njima kako treba da ih izvršavaju. Zadaci su im, uglavnom, bili: da objašnjavaju političku situaciju, organizaciono učvršćuju i razvijaju skojevske grupe, okupljalju mlade antifašiste, tumače ciljeve

NOB-a, dijele letke, skupljaju Narodnu pomoć i oružje i organiziraju odlazak u partizane.

U tim teškim ratnim uvjetima pridavano je veliko značenje ideološkom radu. Na sastancima se proučavala »Historija SKP(b)«, politička ekonomija, »Razvitak društva«, »Osnovi lenjinizma«, »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma«, itd. — dakle sve ono što nam je od literature u ono vrijeme bilo pristupačno i moguće. Uočavalo se veliko zanimanje za taj rad, pa je ideološki i politički nivo omladine bio relativno dobar.

Branko Tušak je u MK SKOJ-a, osim zaduženja za skojevsku organizaciju u srednjim školama, dobio i zadatak da organizira prebacivanje omladine u partizane, jedan od najvažnijih zadataka kojima se u to vrijeme bavio MK SKOJ-a, jer smo time onemogućili i mobilizaciju omladine za ustaške i domobranske jedinice. Sjećam se da je tada mnogo omladinaca pošlo u partizane.

Oduševljenje koje je omladina izražavala u svojoj djelatnosti za NOP svakako je posljedica upornog rada skojevske organizacije i antifašističkog raspoloženja većine stanovništva Zagreba, koje se naprosto nudilo da radi za pokret, iako je svaki pojedinac znao da može biti zatvoren, mučen i strijeljan ako ga otkriju UNS i Gestapo.

U siječnju 1943. godine bilo je uhapšeno nekoliko članova skojevske tehnike. S njima je pao i Nikola Aleksa, član MK SKOJ-a i rukovodilac tehnike. Početkom ožujka iste godine palo je u ruke policije nekoliko omladinaca, koji su bili zaduženi za prebacivanje u partizane a s njima i Branko Tušak. Osmog ožujka uhapšen je Mirko Peršen, sekretar MK SKOJ-a. Budući da sam s njim stalno imala vezu, odmah sam osjetila da je uhvaćen. Poznavala sam i njegovu suprugu Vlastu i doznala da je i ona uhapšena. Njegovim hapšenjem ostala sam »odsječena«. Ja sam, međutim, i dalje disciplinirano izvršavala svoje obaveze održavajući naniže sve svoje veze. Razmišljala sam što da radim. Slijedeći dan morala sam nešto poduzeti. Stanovala sam kod svoje prijateljice iz gimnazijskih dana Anđelke Turčinović-Dodić. Znala sam da radi za NOP jer sam je ja uvela u ilegalni rad preko Marije Šoljan i Duke Hrženjaka. Bila je namještenik ustaškog Ministarstva poljoprivrede. Smatrala sam inače svojom obavezom da sve svoje prijašnje prijatelje i znance povežem s ilegalnim organizacijama. Rekla sam joj u kakvoj sam situaciji i zatražila od nje da me poveže sa svojom vezom i da joj prethodno kaže da je studentski sektor ostao otcijepljen. Već drugi dan dovela mi je svoju vezu, Ivana Darovića, koji me je vrlo brzo povezao s Milutinom Baltićem, članom PK SKOJ-a za Hrvatsku. Studentski sektor ostao je bez svoje više veze samo dva dana. Međutim, svi ostali sektori ostali su bez veze sa MK SKOJ-a. Postepeno je Baltić uspostavio veze sa svim sektorima. Bilo je jasno da je uhapšen i Stjepan Dureta, koji je u MK SKOJ-a bio zadužen za sektor radničke omladine. Pošto sam ja od MK SKOJ-a ostala jedina na slobodi, Baltić me povezao s radničkim i srednjoškolskim sektorom, a vjerojatno i s tehnikom. Tako sam, uz njegovu pomoć, davala upute za rad svim tim sektorima sve do formiranja novog MK SKOJ-a. S njima sam se sastajala gotovo svaki dan, da se ne bi prekinuo kontinuitet rada cjelokupne skojevske organizacije u Zagrebu.

Milutin Baltić je radio na formiranju MK SKOJ-a. Uskoro je za člana MK primljen Ivica Habunek, koji je postao njegov sekretar.

Formiranje MK SKOJ-a na čelu s Habunekom izvršeno je vjerojatno u travnju 1943. godine. Baltić nas je okupio u stanu majke Dine Zlatić. Nisam sigurna da li je to bilo u Zvonimirovoj ulici. Taj sastanak mi je ostao osobito u sjećanju, jer me je Baltić upozorio da se moram bolje odijevati, da me policija

ne bi uočila. Međutim, za to nisam imala realne mogućnosti. Nikakvu pomoć nisam primala, a studirati nisam smjela. U jednoj obitelji davala sam đacima instrukcije iz matematike. Zauzvrat me je ta obitelj hranila. Anđela Šrajber mi je dala jedan svoj baloner, a sjećam se da sam kasnije s njime pošla i u partizane. Mislim, da su zadaci što ih je MK trebao realizirati u svom radu bili u priličnoj mjeri identični onima koje je uspješno izvršavao i prijašnji komitet. Ja sam uz svoje staro zaduženje, rad sa studentskom omladinom, bila još odgovorna za sektor srednjoškolske omladine. Te svoje nove obaveze provodila sam preko omladinke Anđele Mitrečić. Osim Ivice Habuneka, ne sjećam se koji su bili ostali članovi MK, iako i dan-danas pamtim njihove likove.

Odlazila sam zbog raznih zadataka na sastanke nekim drugovima, ali se ne sjećam njihovih imena. S jednim sam se trebala sastati kod Petrove crkve. Kako u određeno vrijeme nije došao na ugovoreno mjesto, malo sam pričekala, a zatim se uputila na dogovoreni sastanak k Baltiću u sadašnju Ulicu 8. maja. Postojala je direktiva da se, zbog opreza i mjera sigurnosti, ne smiju dugo čekati drugovi ako na zakazani sastanak na dođu na vrijeme. Hodajući bezazleno, da ne pobudim nikakvu sumnju policijskih agenata, naišla sam na leš. Po odjeći koju je taj mrtvi čovjek imao na sebi prepoznala sam druga što je trebao doći k meni na sastanak. Odmah sam pretpostavila da su ga agenti, kao ilegalca, prepoznali i ubili na ulici. Sva uzbuđena ispričala sam Baltiću što se dogodilo. Poslije nekog vremena on mi je pričao detalje kako je taj drug stradao (u Petrinjskoj ili Đorđićevoj ulici).

Budući da sam se s Baltićem često sastajala, morala sam za to pronalaziti stanove. Pronašla sam garsonijeru u kojoj su stanovale dvije studentice, agronomka Jana Ilijanić iz Krašića i Melanija Margetić, studentica ekonomije (nijedna nije više živa). Dale su je na raspolaganje Baltiću za njegove mnogobrojne sastanke.

Potkraj ožujka 1943. godine morala sam prijeći u potpunu ilegalnost. Naime, 25. ožujka zatvorena je Anđelka Turčinović-Dodić kod koje sam stanovala. Ona nije imala stan, nego podstanarsku sobu u Palmotićevoj ulici. Toga dana bila je u gostima kod umjetnika Butozana, koji je bio prokazan. UNS ih je uhapsio. Butozan je kasnije ubijen. Pošto nije došla kući do početka policijskog sata, pretpostavila sam da je najvjerojatnije pala u ruke policiji. Cijelu noć sam strepjela da li će policija doći da uhapsi i mene. Na sreću, nije se pojavila. U sobi je bilo dosta kompromitirajućeg materijala. Ujutro, čim je završavao policijski sat, istrčala sam na ulicu. Već tada sam bila uvjerena da Anđelka neće ništa govoriti o svom ilegalnom radu niti o svojim vezama. O tom događaju izvijestila sam Baltića. MK Partije mi je preko Đurđice (nisam znala njenu funkciju) pronašao stan kod udovice Paule Mahnič. Mislim da je bilo dosta neoprezno kod nje smjestiti ilegalca, jer je ta obitelj bila kompromitirana. Kći te žene bila je u partizanima, jedan sin je bio u talijanskoj internaciji, a mlađi sin Marijan u proljeće ili u jesen 1942. godine strijeljan je s grupom skojevaca srednjoškolaca. Taj stan se nalazio u ulici Tmjanski sprud broj 3 (kod sadašnjeg Mosta slobode). Tu sam stanovala od 26. ožujka do 18. svibnja 1943. Zapravo, samo sam svaku večer dolazila na spavanje, jer sam preko dana izvršavala svoje obaveze. Ponekad bih u toku dana imala četiri do pet sastanaka u raznim dijelovima grada (Mirogoj, Maksimir, Čmomerec, na Savi ili Trešnjevci), na kojima sam prenosila zadatke što mi ih je poslije pada MK SKOJ-a davao Baltić. Morala sam i inače ići na njih zbog održavanja veza. Poslije formiranja novog MK zadatke mi je davao Ivica Habunek. Na Tmjanski

sprud bih uvečer, sva iscrpljena, išla pješke jer mi je bilo zabranjeno da se koristim saobraćajnim sredstvima zbog okolnosti koje sam navela.

Budući da sam bila već dosta kompromitirana, dalji boravak u gradu za mene je bio opasan. Zbog toga mi je odobreno da pođem u partizane. Pošto sam predala sve veze (studentsko rukovodstvo je preuzela Nada Ljubišić, a zatim Božena Hršak), devetnaestog svibnja ja sam zaista i otišla.

Uoči odlaska, pošto sam se već psihički za taj čin sasvim pripremila, zbio se jedan neočekivani događaj u kojem umalo nisam stradala, pa ću o njemu nešto reći. Uvečer sam, kao i obično, došla na spavanje kod Paule Mahnič. Pred početak policijskog sata došao je i neki drug koga ja do tada nikada nisam vidjela. Mislim da ga je Paula oslovljavala imenom Matej. Shvatila sam da se poznaju otprije. Zamolio ju je da ga pusti prespavati, pošto mu je UNS na tragu i da je malo prije skočio kroz prozor i pobjegao. Bez dvoumljenja ona je pristala na to. Paula je bila Slovenka iz Gorice. Ona se, kao i mnogi Slovenci, doselila u Zagreb poslije prvoga svjetskog rata kada su Slovensko primorje i Istra pripali Talijanima. I taj drug je također bio Slovenac. Tako smo nas dvoje ilegalaca tu večer bili s Paulom u sobi. Dugo smo pričali o raznim pitanjima i stekli međusobno povjerenje. Rekla sam da ja sutra odlazim u partizane. On je pričao o nekim svojim doživljajima iz ilegalnog rada. Ujutro, vrlo rano, probudilo nas je lupanje na vratima. Pretpostavili smo da je policija. Brzo sam ustala, pomakla malo u stranu spuštenu platnenu roletu na prozoru i ustanovila da je pred kućom ustaška policija. Opazila sam njihov automobil za prijevoz uhapšenika i još jedan kamion. Smeli smo se, ali nismo paničarili. Kuća je bila prizemnica i iz nje se nije moglo pobjeći. Najprije smo odlučili da se ne javljamo. Kako su neprekidno lupali na vrata, ustala je Paula i upitala: »Tko je?« »Da li tu stanuje Anđela Mahnič?« — čuo se glas policajca. Anđela je, naime, bila Paulina kći i nalazila se u partizanima već od jeseni 1942. godine. Na to je Paula odgovorila da stanuje, ali da nije kod kuće. Zatim je na kategorički zahtjev policajca otvorila vrata. Kada ju je upitao da li još ima nekoga kod kuće, kazala je da nema. Poveli su je u kuhinju i počeli premetačinu. Nas dvoje smo bili u sobi, a ja sam i dalje ostala u krevetu. Budući da sam iz Istre, imala sam talijansko državljanstvo i talijansku putnicu, iako tamo nisam živjela. Dozvolu boravka sam trebala povremeno produžavati. Sjećam se da je ona u to vrijeme još vrijedila. Ta mi je činjenica donekle davala nadu da ću se, ako me posluži sreća, izvući iz te teške situacije. U tom meditiranju prenuo me je glas policajca, koji je povišenim tonom tražio objašnjenje za veliku količinu cigareta što ih je našao na kuhinjskom ormaru. Pauli su drugovi davali mnogo cigareta jer je mnogo pušila, osobito od kada su joj ustaše strijeljali šesnaestogodišnjeg sina Marijana. Dio cigareta povremeno je slala u paketu starijem sinu u internaciju. U uzbuđenju je davala kontradiktorne izjave. Zbog toga su policajci postali vrlo sumnjičavi, pa su joj postavljali mnoga pitanja, a neka namjerno ponavljali, na koja je ona uvijek drukčije odgovarala. Bilo je očito da se nije snalazila u toj bujici pitanja. Inače, ona je bila divan čovjek i drug. Prema nama odnosila se s mnogo takta, pažnje i materinske ljubavi. Bila je veliki humanist. Voljela je svoju obitelj, koju šu joj fašisti brutalno razbili. Patila je zbog toga, ali tom svojom patnjom nije htjela opterećivati drugoga. Fašistički teror nije nijednog časa pokolebao njenu rodoljubivost, već ju je, naprotiv, potencirao. Znala je da je čeka zatvor, logor i smrt ako u njenom stanu pronađu ilegalce, ali se toga nije bojala. Eto, takav je bio jedan od nebrojenih likova žena i ljudi u Zagrebu za vrijeme fašističke okupacije.

Pošto su sve pretražili u kuhinji, rekli su joj da moraju pregledati sobu. Ulazeći u nju jedan od agenata je uzviknuo: »Ah, tu si, ptico!« To se odnosilo na ilegalca Mateja. Skočili su na njega i poveli ga u kuhinju da se spremi, pa da ga povedu. Najvjerojatnije je da su ga ipak pratili, da vide gdje će se skloniti, kako bi otkrili nova lica koja rade za NOP. Dvojica od njih ostala su u sobi i upitala me: »A tko ste vi?« Paula ništa o meni nije znala iako sam kod nje stanovala puna dva mjeseca. Nikada me nije upitala ni za ime. Odmah sam uvjerljivo i hladnokrvno rekla da sam sinoć došla k teti i da me je ona, pošto se približavao policijski Sat, zadržala rekavši mi da je nezgodno da se sama po mraku vraćam u Palmotićevu 52, gdje tobože stanujem. Šutnjom je potvrdila moje riječi i činilo se kao da su oni to povjerovali. Počeli su detaljnu premetačinu. Demontirali su slike sa zidova, četke i sve što im je dolazilo pod ruke nadajući se da će naći kompromitirajuće materijale. Ubrzo su pronašli pisma njene kćerke koja joj je povremeno pisala sa slobodnog teritorija. Ja za ta pisma nisam znala. Razumljivo je da bih joj bila savjetovala da ih uništi ili negdje zakopa, ako ih želi sačuvati. Našli su i zaključani pisaći stroj. Kada su je upitali odakle joj i tko ga je donio, odgovorila im je da ga je donijela neka djevojka i da je rekla da će uskoro doći po njega. Tom je izjavom još više pogoršala svoj položaj. Trebala je reći da je to stroj njene kćerke koja ga kao svršeni učenik ekonomske škole može posjedovati. Najžalosnije je što je bila jako nesnalažljiva. Zatim su se obratili i meni s riječima da se i ja spremim. Pravila sam se kao da nisam razumjela. Međutim, oni su ponovili svoj zahtjev. Zamolila sam ih da napuste sobu, da se spremim. Brzo sam se obukla. Kroz prozor nisam mogla pobjeći, jer je kuća bila blokirana. Znala sam kakve me torture čekaju na policiji, pa mi je došla pomisao da samu sebe likvidiram. Na žalost, nikakva oružja nisam imala. Kada su opet došli u sobu, upitala sam ih da li mogu napustiti tetkin stan. Rekli su mi da će me malo povesti sa sobom. Zatim su nas sve troje smjestili u automobil. Da li je netko od agenata ostao u kući, da u zasjedi sačeka neće li, možda, doći još koji ilegalac — to ne znam. U automobilu mi je Matej, ne razmišljajući dovoljno postavio pitanje, koje je moglo kod policajaca stvoriti uvjerenje da se nas dvoje već dugo poznajemo i da sam i ja ilegalac. Naime, upitao me je: »Kako si spavala?« Dakle, govorio je sa mnom »per tu«. Da li je to stvarno izbjeglo njihovoj pažnji ili su se pravili kao da ne čuju, nisam mogla ništa zaključiti. Doveli su nas u Đorđićevu ulicu rano ujutro. Mateja su odmah odvojili od nas. Mene su također ubacili u neku još nepospremljenu kancelariju. Košare su bile prepune raznih papira. Nesvjesno sam stavila ruku u džep i izvadila četiri fotografije Dragutina Satlera, studenta. On je, naime, ranije bio komunist, ali je postao provokator. Do fotografija smo došli na Tehničkom fakultetu preko Vande Komparić. Ona je radila u tajništvu, a ilegalno je radila za NOP. U studentskim dokumentima pronašla je njegovu sliku, pa nam je dala da je umnožimo. Ja sam te slike trebala predati nekim drugovima da ga lakše prepoznaju i kazne smrću zbog izdaje. Vjerojatno su ga trebali likvidirati drugovi s Medicinskog fakulteta. Bilo je utvrđeno da je on često dolazio na sadašnji Trg maršala Tita i da je stojeći na uglu Klaićeve policiji prokazivao sve drugove skojevce, antifašiste i simpatizere Partije. Ja sam potpuno zaboravila na te slike, pa sam bila sretna što sam ih na vrijeme otkrila. Poderala sam ih brzo i ubacila u košaru među papire. Bila sam svjesna rizika kojemu se izlažem, jer nisam mogla znati da li me netko promatra. Ali, čim sam ih ubacila u košaru, već sam imala mogućnost da negiram da su te slike bile kod mene. Čudno mi je bilo zašto me nisu pretresli još u kući Paule Mahnič. Vjerojatno su kod mene htjeli stvoriti dojam kako ne sumnjaju u mene, kako bi me pratili

i tako otkrili sve moje veze, kao i sve ljude koji kontaktiraju sa mnom a rade za NOP. Najvjerojatnije je da su tako mislili, jer sam ja kod Paule za njih bila iznenađenje. Budući da o meni ništa nisu znali, svojim rafiniranim metodama htjeli su doznati nešto više i istovremeno skupiti kompromitirajuće činjenice za mene.

Nakon otprilike sat vremena odveli su me u prostoriju u kojoj je bila ostala Paula. Vjerojatno su je ispitivali i odveli. Budući da je nisam tu zatekla, zapitala sam gdje je moja teta. Htjela sam ostali dosljedna svojoj prvoj izjavi. Odgovorili su da su je odveli i da će se to i meni dogoditi ako ne budem govorila istinu. Ponovo su me upitali što sam tamo radila. Od riječi do riječi ponovila sam sve ono što sam rekla agentima u stanu Paule Mahnič. Na tu moju izjavu, koja je ušla u zapisnik, uopće nisu reagirali. Ostavljali su dojam kao da mi vjeruju. Pitali su još što radim u Zagrebu. Odgovorila sam da studiram, da sam siromašna, ali da davanjem instrukcija đacima dolazim do materijalnih sredstava potrebnih za život. Kada sam im rekla da stanujem u Palmotićevoj 52, osjetila sam da pretpostavljaju da sam imala nekakve veze s Anđelkom Turčinović. Inzistirali su da im kažem odakle je poznajem. »Pa još od djetinjstva. Skupa smo završile i gimnaziju« - uvjerljivo sam im rekla. U međuvremenu su se moj isljednik i zloglasni Kamber nešto došaptavali, pa mi je rečeno kako je ona sve priznala, da je ona komunistkinja i da je mene uvukla u ilegalni rad. Kategorički sam tvrdila da to nije točno. Na I oblasnoj konferenciji AFZ-a za Istru, u srpnju 1944, srela sam Anđelku i doznala da su i k njoj dolazili i da su joj govorili kako sam ja sve priznala, da sam komunistkinja i da sam je ja uvukla u ilegalni rad, ali da je i ona energično reagirala da to nije točno.

Hapšenje me je nervno potreslo, pa sam željela da sa mnom svrše što prije. Isljednik je po mom zapisniku nešto rukom pisao i rekao mi da više nikada kasno ne idem k teti. Iznenadila sam se kad sam shvatila da sam puštena na slobodu. Pažljivo sam hodala i provjeravala da li me tko prati. Preskakivala sam iz tramvaja u tramvaj i zaključila da me nitko ne slijedi. Tog sam dana imala zakazan sastanak, mislim uli sati, s Milutinom Baltićem kod Botaničkog vrta. Sve sam mu ispričala što se dogodilo. Upozorila sam ga da će ta kuća u kojoj sam stanovala sigurno ubuduće biti pod prismotrom, jer je Paula Mahnič izjavila da pisaći stroj pripada jednoj djevojci i da će ona doći po nj. To sam rekla zbog toga da se poduzmu mjere da nitko od naših ne ide tamo, da ne bi pao u zasjedu policije.

Drugarica Đurđa koja me je dovela u taj stan vjerojatno je bila član Rajonskog ili Mjesnog komiteta. Stradala je 1944. godine.

Poslije sastanka s Baltićem imala sam sastanak sa svojom vezom za polazak u partizane. Bila je to Vesna Mandić-Benković. Rekla mi je da u 19 sati moram doći na tramvajsku stanicu prije Maksimira, da će ispred mene ići jedan drug obučen u domobransku uniformu i da ga moram slijediti na udaljenosti od 10 metara. Kretali smo se s desne strane aerodroma »Borongaj« uz potok prema vrbiku. Osjetila sam da netko ide za mnom, pa sam našeg kontrolora na biciklu upozorila na to. Rekao mi je da je sve u redu. Tada sam shvatila da taj »netko« također ide u partizane na određenoj udaljenosti od mene. Kada sam stigla u vrbik, vidjela sam da nas ima više od sedamdeset. Vjerojatno su se tu okupili dolazeći s raznih strana. Prozvali su nas. Tako sam doznala da su tu, osim Vicka Raspora i Milivoja Gluhaka, i drugi moji znanci. Istu večer smo produžili prema Slavoniji. U grupi je bila i pokojna Kata Govorušić. Putem sam se razboljela i imala visoku

temperaturu. U Slavoniji sam određena na dužnost člana Kotarskog komiteta SKOJ-a Pakrac. Odatle sam u kolovozu krenula u Istru, u kojoj sam bila na raznim dužnostima.

Poslije rata sam doznala da je Paula Mahnič ubijena u logoru.*

Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Franjo Kunstić

ZADACI U MK SKOJ-a

Postao sam član komiteta – Na vezi s Pokrajinskim komitetom SKOJ-a

Kao naučnik 1937. i 1938. godine bio sam u URSS-ovim sindikatima. Tada sam djelovao u omladinskoj organizaciji sve do 1940. godine, kada sam pozvan na odsluženje vojnog roka u bivšu jugoslavensku vojsku. U njoj sam bio sve do njene kapitulacije. Budući da je sva zemlja bila okupirana, došao sam u Zagreb i, kao bivši vojnik, skrivao sam se pola godine da me Nijemci ne povedu u zarobljeništvo.

U veljači 1942. godine povezao sam se s Brankom Tušakom. S njim je bila omladinka s pseudonimom Ribica. Uskoro sam primljen u SKOJ, i tako sam uključen u politički život. Svakom naprednom omladincu bila je čast da bude skojevac. U skojevskoj grupi s Tušakom i Ribicom bio sam povezan otprilike šest mjeseci, tj. do kolovoza 1942. godine. Shvatio sam bit, značenje i ulogu skojevske organizacije u već započetoj borbi pod vodstvom Partije za oslobođenje zemlje od fašističkih okupatora i kvislinga. Potpuno su mi bili jasni principi SKOJ-a kao revolucionarne omladinske organizacije, a također i antifašistički karakter Saveza mlade generacije (SMG), kasnije USAOH, odnosno USAOJ (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije) pod rukovodstvom SKOJ-a. Bilo mi je jasno da je naša borba istovremeno oslobodilačka i revolucionarna, jer su se od početka rata stvarali narodnooslobodilački odbori kao klica buduće narodne vlasti, težilo se k novom, pravednijem društvenom uređenju. Omladina u SKOJ-u predvodila je u borbi za socijalizam.

Jednom su k meni došli drugovi Hus i Marinić i saopćili mi da ću raditi na jednom vrlo odgovornom poslu, tj. na kanalima za prebacivanje ljudi u partizanske jedinice. Brzo sam shvatio organizacione forme tog posla i mislim da sam ga dobro obavljao sve do travnja 1943. godine. Vjerojatno sam bio uočen kao dobar omladinac skojevac, jer mi je u to vrijeme pristupio drug Bakrač i

povezao me s drugom Baltićem. Pretpostavljao sam da ću biti zadužen za neki drugi zadatak. Baltić me je upoznao s Ivicom Habunekom, Boženom Hršak-Katarinom i Vericom i rekao mi da sam određen za člana Mjesnog komiteta SKOJ-a, a da su drugarice i drug s kojima me je upoznao također članovi MK SKOJ-a. Dobio sam i zaduženje od Baltića u MK — da budem odgovoran za rad s radničkom omladinom. Katarinu je zadužio za rad sa studentskom, a Vericu za rad sa srednjoškolskom omladinom. Sjećam se da me je Baltić povezao i s omladincima skojevcima sa željeznice, a zatim me predao sekretaru MK SKOJ-a Ivici Habuneku.

Sastanci MK održavali su se prema potrebi, i to vrlo često. Mislim, jedanput tjedno, a najduži vremenski razmak između sastanaka bio je dva tjedna. Moja djelatnost među radničkom omladinom odvijala se prema uputama koje sam dobio od Baltića i Habuneka. Rukovodiocima skojevskih grupa prenosio sam upute MK za rad a također i konkretne zadatke. Oni su mi iznosili uspjehe i teškoće u radu. Na sastancima MK (održani su nekoliko puta na Trešnjevci, pa u Ilici br. 82 kod Županića, dva puta (dvorišna zgrada), i na još nekim mjestima kojih se više ne sjećam), obično su se razmatrali politička situacija i organizaciona pitanja. Dakle, odmah se reagiralo na trenutačnu političku situaciju u gradu, pa su skojevske organizacije dobivale adekvatne zadatke. Svaki član MK govorio je detaljno
0 raznim pitanjima i problemima iz svog sektora rada. Dakle, poslije podnesenih izvještaja (da se tako izrazim) o sektorima rada imali smo jasnu sliku stanja skojevske organizacije, te smo odmah mogli zaključiti što treba da obavimo do idućeg sastanka. Naime, sekretar je koordinirao naš rad i naglašavao zadatke po sektorima. Radom sam stjecao iskustvo, pa sam ga obavljao, po mom mišljenju, dosta dobro. Znam da je jedan od zadataka u to vrijeme bio omasovljavanje skojevske organizacije. U SKOJ su se primali mladinci koji su bili aktivni u pogledu raznih pitanja i za koje smo se uvjerili da su potpuno sazreli za skojevsku organizaciju. Primanjem u SKOJ postajali su entuzijasti i izvršavali sve zadatke bez obzira na poteškoće u ilegalnim uvjetima rada. Drugi je zadatak bio da se omladincima objašnjava značenje odlaska u partizane i rast Narodnooslobodilačke vojske. I na tom smo polju postizali dobre rezultate. Naša djelatnost odvijala se tako sve do srpnja 1943. godine.

U tom sam razdoblju, osim svog zaduženja u MK, dobio od Habuneka još jedno. Naime, odredio me je da jedanput tjedno iz Zagreba odlazim u Oborovo, u sjedište Pokrajinskog komiteta ili Povjerenstva PK SKOJ-a. Tamo sam nekom drugu usmeno prenosio sve ono što bi mi Habunek rekao: ukratko sam iznosio situaciju, rezultate i teškoće u radu skojevske organizacije. Sjećam se da mi je Habunek naglašavao da drugove upozorim na činjenicu da je u Zagrebu, s obzirom na velik broj agenata UNS-a, koji se svuda nalaze, dosta teško djelovati, da smo u radu opterećeni, da nemamo dovoljno ljudi, pa je tražio još iskusnih skojevskih kadrova koji bi bili korisni za rad u gradu. U Oborovu sam dobivao neke sugestije
1 zadatke za rad MK SKOJ-a, pa sam sve prenosio sekretaru Habuneku. U stvari, oni bi te upute napisali, stavljali u omotnice i zapečatili. Sjećam se da su tražili da im idući put donesem sanitetski materijal.

Vozača i kola dobio sam preko naše veze Bezjaka u Palmotićevoj ulici. On mi je rekao da ima jednog pouzdanog čovjeka koji će me bez teškoća voziti u Oborovo i vraćati u Zagreb. Znam da je taj vozač radio u nekoj instituciji NDH. Poznavao je sve agente na mitnici, a švercao je svinjama i vjerojatno im je u tom poslu bio pri ruci, pa mu kola nikada nisu kontrolirali. Mislim da je čak radio u garaži UNS-a, a bio je simpatizer NOP-a i neposredno nam pomagao. Dakle,

kod Bezjaka sam se povezao s tim vozačem. Budući da je kod Bezjaka bilo skladište materijala (sanitetskog, oružja, štampe i dr.), koristio sam se kolima da povezem sanitetski materijal u Oborovo, odakle sam automobilom dopremao dosta partizanske štampe u Zagreb. Na mitnici bi vozač samo rekao agentima da u kolima ima dvije svinje i oni su ga bez zaustavljanja i pregleda kola propuštali. To je zaista bila idealna veza MK SKOJ-a s Povjerenstvom PK SKOJ-a, kao i za prenošenje štampe, materijala i pisama. Sjećam se da sam dva zapečaćena pisma donio iz Oborova drugu Habuneku. Štampu smo pohranjivali kod Bezjaka a kasnije preko veza raspačavali po gradu.

Odjednom sam ostao bez veze. Habunek nije dolazio desetak dana. Povezao sam se s Katarinom, koja mi je rekla da ni njoj nije došao na vezu. Bilo nam je jasno da je uhapšen. Poslije nekoliko dana, Bakrač mi je saopćio da je na Habuneka policija pucala, da je uhvaćen i da je od dobivenih rana umro, a da će mene drug Baltić primiti na vezu. Istog dana sam se povezao s Baltićem, koji mi je rekao da ću vršiti dužnost sekretara MK SKOJ-a, a da Katarini i dalje ostaje sektor studentske omladine. Budući da je s Habunekom bila uhapšena i Verica, trebalo je odabrati ljude koji će preuzeti sektore srednjoškolske i radničke omladine. Poslije nekoliko dana Baltić mi je rekao da će izvana doći dvije drugarice za članove MK SKOJ-a i da ja moram otići po njih u Oborovo. Sjećam se da sam po te dvije drugarice došao automobilom u Oborovo. Jedan drug iz PK SKOJ-a ili Povjerenstva PK SKOJ-a rekao mi je da su te dvije drugarice (Agneza Vostrel i Ruža Ervačinović, naravno, kasnije sam doznao njihova prava imena) određene za članove MK SKOJ-a (međutim, to mi je Baltić kazao još prije), da ih povedem u Zagreb i uvedem u rad. Dakle, MK SKOJ-a tada je imao sastav: Franjo Kunstić, sekretar, Božena Hršak Katarina, zadužena za rad sa studentskom omladinom, Agneza Vostrel, zadužena za rad sa srednjoškolskom omladinom, i Ruža Ervačinović, zadužena za rad s radničkom omladinom.

Na mitnici pred ulazak u Zagreb agenti su nas odmah propustili jer su poznavali šofera, pa smo automobilom došli u Palmotićevu ulicu i njime ušli u dvorište druga Bezjaka. Jednu od tih drugarica smjestio je Bezjak u svoj stan, a drugu sam poveo na Medicinski fakultet, gdje smo u podrumu prenoćili s još nekom nama nepoznatom drugaricom. Drugi dan ja sam se trebao sastati s jednim omladincem koji je skupljao sanitetski materijal. Trebao sam ga od njega preuzeti i za koji dan prevesti u Oborovo. Došao sam pred njegov stan kod crkve u Vlaškoj ulici. Prema dogovoru, pozvonio sam tri puta. On je otvorio. Upitao sam ga mogu li slobodno ući u stan. Odgovorio je da mogu. Kada sam ušao u kuhinju, zatekao sam tri nepoznate osobe. Shvatio sam da su to agenti. Munjevito sam izvukao pištolj, ali ga nisam mogao upotrijebiti. Njih trojica su me, očito, očekivala. Preduhitrili su me i svladali. Bilo mi je jasno da su tog omladinca uhapsili i da im je on rekao da ću ja doći k njemu po sanitetski materijal. Poveli su me u zatvor na Savsku cestu. Našli su neke pribilješke kod mene iz kojih nisu ništa mogli razabrati. Nije bilo nikakvih adresa, pa im to nije ništa koristilo. Da bi izvukli nekakva priznanja i da bih prokazao drugove s kojima sam u kontaktu, strahovito su me tukli. Njihova svirepost još je više učvrstila moju odlučnost da im ništa ne kažem. Batine i mučenja nisu me moralno slomili. Nikoga nisam prokazao. Neprestano sam mislio na štampu koju sam iz Oborova donio i pohranio je kod Bezjaka, a koju je trebalo raspačati po gradu što prije, jer što vrijeme više prolazi, njena aktualnost blijedi, budući da politička kretanja kod nas i u svijetu rezultiraju novim činjenicama koje treba tretirati u našoj partizanskoj štampi. Uspio sam iz zatvora obavijestiti drugaricu Zlatu Bognar (svoju suprugu koja je također radila

u partijskoj organizaciji) da pođe do Bezjaka i da mu kaže da izvijesti drugove
0 prispjeloj štampi i da je hitno preuzmu (Bezjak je, mislim, bio veza MK KPH)
1 da drugarice koje sam doveo poveže sa MK. Zlatu Bognar obavijestio sam ce-duljicom koju sam nalijepio marmeladom na dno šalice s vanjske strane. Kontrola u zatvoru to nije primijetila. Petnaestak dana kasnije supruga mi je javila da je sve u redu. Osjetio sam olakšanje i zadovoljstvo.

Nakon dva mjeseca provedena u zatvoru u Zagrebu, odveden sam u logor u Novu Gradišku. Godine 1944. prebačen sam u Lepoglavu, u ožujku 1945. godine ja i još nekoliko drugova zamijenjeni smo u Pisarovini. Zamjenu je izvršio Bakrač. Poslije nekoliko dana upućen sam na rad u OZN-u (Odjeljenje zaštite naroda). Tada mi je Bakrač saopćio da je i moja supruga Zlata otišla iz Zagreba u partizane na oslobođen^ teritorij, ali da je u Oborovu poginula. Radila je u Pokrajinskom odboru AFŽ (Antifašistički front žena).*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Inž. Branko Tučkorić

MOJ RAD U OSLOBODILAČKOM POKRETU

Povezivanje s drugovima – Skupljanje oružja i municije — Ostali ilegalni zadaci

. . . Raspad stare Jugoslavije zatekao me je na službi u Građevnom odjelu Gradskog poglavarstva u Zagrebu. Usprkos raznolikoj mojoj političkoj aktivnosti, taj moj 'rad nije se mogao smatrati organiziranim, nego djelovanjem aktivnog simpatizera KP višestruko povezanog osobnim vezama.

Neposredno pred kapitulaciju, kao pomoćni gradski inženjer, dodijeljen sam Civilnoj zaštiti (protuavionska civilna zaštita) kao rukovodilac omladinske tehničke ekipe na Kvaternikovu trgu, gdje sam dočekao kapitulaciju.

Poslije pristupanja vlade Cvetković — Maček Trojnom paktu, ali prije početka rata, u stanu inž. Korporića u Tuškanovoj ulici održan je jedan sastanak simpatizera pod partijskim rukovodstvom (kako sam naknadno saznao) kojemu je prisustvovalo gotovo dvadeset osoba. Sastankom je rukovodila inž. Lida Zlatić. Po sjećanju, od meni poznatih osoba, prisustvovali su još: inž. Dragan Carić, inž. Boris Prikril, dr inž. Marko Hercigonja, inž. Zvonko Kavurić, inž. Korporić, ja i oko polovica meni nepoznatih drugova i drugarica, među kojima je navodno bila i drugarica Anka Berns, koju tada nisam poznavao.

Na tom sastanku detaljno smo upoznati s izdajničkom politikom Maček — Cvetković, obaviješteni prilično detaljno o progonima komunista i antifašista, o osnivanju i upućivanju u koncentracione logore, te pozvani na jače okupljanje svih progresivnih snaga u antifašistički front pod vodstvom KP, a istovremeno na krajnju konspiraciju. Na konkretno pitanje što treba da neposredno radimo, odgovoreno nam je da to ovisi o razvoju situacije, da na nas Partija računa, i da treba da se odazivamo pozivima KP preko proglasa, a da ćemo, osim toga, pojedinačno biti povezani preko drugova koje osobno poznajemo otprije. Tom smo prilikom dobili neke opće smjernice za konspirativni rad.

Glavne postavke konspirativnog rada bile su:

— Né ispituj! Gledaj da znaš što manje o stvarima za koje nisi neposredno zadužen.

— Ne govori nikad o onom što ne moraš, tj. referiraj o izvršenju zadatka samo onom tko te je njime zadužio.

— Sastanke održavaj na raznim mjestima i u razno vrijeme!

— Za slučaj da ne možeš doći na sastanak, ugovori prethodno kontrolni sastanak na drugome mjestu i u drugo vrijeme.

— Prilikom odlaska na sastanak provjeri da nemaš »rep«.

— Organiziraj rad tako da zajedno rade drugovi koji se ne poznaju.

— O suradnicima govori samo pod konspirativnim imenima.

— Konspirativna imena mijenjaj češće, vremenski i po mjestima zaduženja, tako da si na raznim mjestima poznat pod raznim imenima.

— Prilikom sastanaka na javnim mjestima nema stajanja i zastajkivanja, niti gledanja na sat, da se ne pobudi sumnja uličnih agenata.

— Sastanke (veze) na ulici upriličuj na minutu točno, da nema nikakvog čekanja, i to tako da imaju privid slučajnosti, npr. pripaljivanje cigarete i si.

Već uoči okupacije, neposredno poslije spomenutog sastanka, počeli smo te smjernice provoditi u djelo, pa su u toku daljeg rada razrađene u detalje, u čitav jedan sistem.

No bilo ih je isprva gotovo nemoguće potpuno provesti u djelo, osobito što se tiče međusobnog poznavanja. Iako smo naslućivali konspirativnu hijerarhiju, bilo je, osobito u početku, dosta slučajeva preplitanja »nadležnosti«. Tako su, npr., gotovo istovremeno k meni došli drugovi Dragan Carić, Jože Rutić i Zvonko Kovačić Pravnik, svaki bez znanja ostale dvojice, a svaki je od mene zahtijevao da se vežem isključivo na njega i da s drugima prekinem sve veze. Osim toga, Zvonko Kovačić Pravnik tražio je da se moja drugarica Vikica po liniji »žena« poveže sa Žogom (njegovom drugaricom Olgom rođenom Žerdik), s kojom je već otprije bila vezana preko Ozrena (Dragana Carića). Nakon nekog vremena veza prema gore, tj. »viša veza« iskristalizirala se ovako:

— na liniji #stana — Jože Rutić
— na liniji Gradskog poglavarstva — Zvonko Kovačić Pravnik
— na liniji tekućih zadataka — Dragan Carić
— Vikična veza za »žene« — Olga Zerdik-Kovačić.

Osim toga, veza koju je držao Bernard Gross prenesena je na Carića. Gross je napustio Zagreb i s drugaricom djelovao u Beogradu gdje je potkraj okupacije i obješen.

CP među građanstvom preuzela je od mene moja drugarica Vikica. Poslije hapšenja i pogibije Zvonka Kovačića Pravnika, njegovu vezu preuzeo je opet Dragan Carić.

Povezivali smo se najčešće tako da smo na uličnom sastanku s postojećom višom vezom vidjeli novu višu vezu i bili na nju upozoreni, uz preporuku s kojim ćemo imenom o toj novoj vezi govoriti. Dobivali smo lozinku za povezivanje, obično neke dijaloge bez veze, i relacije za sastanke s točno određenim mjestom i smjerom kretanja. Na toj bi se relaciji srela ili sustigla nova viša veza. Radi sigurnosti i veće konspirativnosti, takva bi smjena bila dvostepena, tj. nova viša veza odmah nas je na isti ili sličan način dalje predavala, da se zametne trag.

Zbog krajnje konspiracije, često se i pretjerivalo. U sjećanju su mi dva konkretna komična slučaja, koja su, srećom, dobro završila, osim izgubljenog dra-

gocjenog vremena. Prvi slučaj: drug Duka Veselić Kukuruz prošao je zbog konspirativnosti u roku od nekoliko dana (i nepotrebno, bar vizuelno, upoznao mnogo nepotrebnih drugova) desetak privremenih veza da bi ga »napokon« povezali s njegovim bratom. Drugi slučaj: drug inž. Boris Bakrač trebao je uspostaviti novu vezu. Taj zadatak ponovio mu je još jedan drug s kojim je stajao u vezi i povremeno od njega primao zadatke. Otišao je na vezu, ali nije nikoga našao. Referirao je. Rekli su mu da to nije točno, nego baš suprotno, da njega nije bilo na vezi, a da je druga strana došla. Ponovo je upućen na vezu. Slučaj se ponovio. Treći put je s njim išao drug koji ga je uputio na vezu (po lozinci i opisu bez prethodnog pokazivanja) i sastali su onog druga koji mu je prvi put ponovio zadatak. Ispostavilo se da su »obje strane« poslale na vezu istu osobu, tj. njega Borisa Bakrača, i da se on trebao sastati sam sa sobom.

U izuzetnim slučajevima veze i sastanke smo održavali kod drugova s kojima smo se poznavali ili u stanovima naših simpatizera, koji su davali stanove a nisu poznavali po imenu drugove što su se kod njih sastajali. Takve stanove za sastanke davao je među ostalim potpukovnik Adolf Cvirn, Maks Priča, namještenik Električne centrale (moj ujak), inž. Ante Škare (moj drug sa Sveučilišta), Marko Novak, Zvonko Kovačić Goran (zapravo njegova majka) i mnogi drugi.

Dragan Carić, sa stanom u Đorđićevoj ulici, Boris Bakrač, sa stanom u Medvedgradskoj, i ja sa ženom, sa stanom na Srebrnjaku, u slučaju krajnje nužde sklanjali smo se jedni k drugima. Imali smo točno određeni signal zvonom, kojeg se dobro sjećam, jer ga s drugom Bakračem još sada upotrebljavam, a bio je:
Osim toga postojao je signal i na prozoru. Napola spušten eslinger na određenom krilu bio je znak da je »zrak čist«. Uvijek kad su se nekome otvarala vrata, prethodno bi se pomakao eslinger i tek nakon provjere posjetioca, stavljao u prijašnji položaj.

Kako sam spomenuo, u vrijeme sloma bio sam u Civilnoj zaštiti (CZ) s omladincima na Kvaternikovu trgu u zgradi Kupališta. Osim toga, bio sam predavač za »Izgradnju skloništa i zaklona« u školi CZ na Ksaveru kojom je rukovodio dr inž. Božo Težak, antifašist, pacifist, sada sveučilišni profesor.

Od svoje veze Zvonka Kovačića Pravnika dobio sam popis nekih omladinaca simpatizera (i skojevaca). U kontaktu s njima saznao sam za druge simpatizere, s jedne strane, a s druge za proustaški i fašistički nastrojene omladince. Od omladinaca na Kvaternikovu trgu formirao sam četiri voda: dva su bila potpuno naša, dok su ostala dva bila neprovjerena i fašistički nastrojena. Međutim, u njih sam ubacio po jednog našeg kao kontrolu.

Neposredno poslije ulaska njemačkih jedinica sjedište CZ III kotara preneseno je na Stadion i promijenilo je ime u NZ (Narodna zaštita). Maksimirski je stadion bio pun napuštenog oružja i municije razbijene jugoslavenske vojske. Po direktivi Zvonka Kovačića Pravnika, sakupljali smo oružje i municiju. Nekoliko pištolja razdijelio sam našim poznatim drugovima, a jednog zadržao za sebe. Mnogo oružja pokupili su naši omladinci, a ja sam se pravio da to ne vidim, jer ni pred njima nisam smio izići iz konspiracije. Radi formalnog pokrića, sazvao sam sva četiri omladinska voda i »najozbiljnije« im govorio o važnosti njihova zadatka, spomenuvši im da bi eventualna krađa bila najstrože kažnjena. Ujedno sam ih pozvao da međusobno jedni na druge paze. I to je urodilo plodom, jer dok su naši omladinci bili kompaktni i relativno nesmetano mogli raditi, dva omladinca ustaše koji su ukrali nešto revolverskih metaka bili su uhvaćeni i meni privedeni. Upriličio sam službenu istragu i o slučaju obavijestio Tajništvo Gradskog poglavarstva, koje je kao isljednika poslalo svog pravnika, Zvonka Kovačića — moju

višu vezu. On je pred strojem pohvalio za revnosnu službu mene i omladince (skojevce) koji su uhvatili kradljivce (ustaše). Kradljivce je dao zatvoriti, na očito zadovoljstvo ostalih omladinaca.

Dok je još Maksimirski stadion bio sjedište III kotara NZ u kasno ljeto ili početkom jeseni 1941, moja viša veza dala mi je u zadatak da određenog dana (ne sjećam se, naravno, datuma) na Stadionu poslije podne ne budem ni ja ni naši omladinci. Na službi sam ostavio jedan proustaški vod bez ijednog našeg omladinca. Te je večeri Stadion planuo, a da ni na jednog našeg omladinca nije pala sumnja. Poslije sam dočuo da su u toj akciji sudjelovali neki skojevci iz omladinskih jedinica NZ na Stadionu.

Fašistički teror je već prije sloma Jugoslavije bio u usponu i trebalo mu je parirati pojačanom antifašističkom djelatnošću, tj. intenzivirati i proširiti povezivanje antifašista, pojačati djelovanje Crvene pomoć i nju proširiti, osim na logoraše i političke zatvorenike, i na njihove obitelji; trebalo je zbrinjavati španjolske borce (noćenje i dokumente); dalje, identificirati neprijateljske agente i provokatore i pronalaziti antifašiste na istaknutim mjestima, osobito u vojsci i policiji.

U tom su se sklopu u tom razdoblju kretala zaduženja moja i moje drugarice.

Radili smo na mobilizaciji. Pod tim pojmom smo razumijevali, s jedne strane, čvršće povezivanje dotadašnjih davalaca CP, u prvom redu tako da oni postanu sami prikupljači CP, s druge strane aktiviranje žena na pletenju čarapa i pulovera i u prikupljanju odjevnih predmeta, ali također i pronalaženje pojedinih drugova koji bi u danom slučaju mogli aktivno raditi, npr. liječnici. Sjećam se da smo odmah uspjeli pridobiti na suradnju dra Jurja Kallaya, zubara, internista dra Ivu Rakuljića, koji su kasnije, u toku rata, češće pružali potrebnu liječničku pomoć našim drugovima ilegalcima. Jednako je tako uspostavljena veza s vojnim sucem drom Brčićem, koji je također 1943. i 1944. učinio mnoge usluge.

Još prije sloma oživio sam vezu s graditeljem Viktorom Nevečerelom na službi kod Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu u Odsjeku za održavanje zgrada. On je samoinicijativno u danima kaosa uništio moj zatvorski dosje, kao i dosjee nekolicine drugih drugova koje je poznavao; sve na liniji osobnog prijateljstva. Poslije je samoinicijativno meni predao redarstvene propusnice kojima su se služili naši ilegalci.

Kako je moj stan na Srebrnjaku bio u obiteljskoj kući u »gospodskoj četvrti«, a ja nisam bio na popisu sumnjivih i kompromitiranih, bio je idealno sklonište za ilegalce.

Jože Rutić doveo je najprije Dragu Sassa, koji je tu stanovao oko mjesec dana, a poslije prešao u prizemlje k mojoj sestri i šogoru, inž. Meliti i inž. Vjeki Viličiću, a pred mojim je ocem fingirao šogorova daljnjeg rođaka. Poslije je kroz taj stan, kao kroz prolaznu etapu na dan-dva, prešlo desetak drugova i drugarica, među njima i drugarica Milka Kufrin, kako su mi poslije rekli. U njemu je boravio i drug Kultura (Otmar Kreačić), na kojega je Rutić prenio »raspolaganje« stanom. Za neke od njih Nevečerel je nabavio legitimacije u koje smo stavljali fotografije izrađene u stanu, i naknadno, za svaku sigurnost, uništavali negativ.

Na liniji »žena« Vikica je bila preko Olge Kovačić-Žoge povezana s Verom Jurić (ime sam joj saznao poslije rata), a ona je dovela druga Doktora, za koga sam poslije doznao da je to bio Vlado Popović, instruktor CK. On je tražio da stan koristim isključivo da on tu organizira sastanke. Nisam znao što da radim, pa sam se obratio Kulturi. Kad sam mu rekao da je to tražio Doktor, on se složio s tim. U toku ljeta i zime 1941. i početkom 1942. godine on je održao

nekoliko sastanaka pod specijalno provedenim mjerama opreza. Moj je stan bio potpuno prepušten Doktoru. Ja sam odlazio u sestrin, koji je ona morala napustiti. Jednako su i otac i dvorkinja morali napustiti svoje garsonijere. Nagovorio bih ga da ode u Prečec. Ja sam u sestrinom stanu primio oko desetak drugova, koji su dolazili u većim vremenskim razmacima, a svaki je dolazio s drugom lozinkom koju sam ja provjeravao kod Doktora i nakon toga ih odvodio. Kada bi predvečer sastanak završio, drugovi su pojedinačno napuštali kuću u većim nejednakim vremenskim razmacima.

U toku 1943. i 1944. godine tim se stanom na dulje ili kraće vrijeme koristilo više drugova i drugarica, od kojih se sjećam, osim drugova Bakrača i Carića, s kojim sam u najviše slučajeva držao vezu, još drugarica Lepe Perović-Seke, te drugova Matije Milana Miškovića i Norberta Vebera Šabana.

U sjećanju mi je ostao jedan detalj. Otprilike početkom 1942. godine Carić je izgubio višu vezu i sav nesretan dao mi to naslutiti. U drugoj sobi nalazio se Kultura. Ostavio sam Carića i o tome obavijestio Kulturu. Pitao me za njegovo konspirativno ime, koje sam mu rekao (Ozren). Na to je on otišao do njega i dao mu elemente za povezivanje, ali više nije ostao u stanu.

Prilozi građana za Crvenu pomoć prije 1941. godine bili su više simbolička gesta pripadnosti antifašizmu nego stvarna pomoć. Povećana potreba tražila je i tu veću aktivizaciju. Tražili smo od pojedinaca da daju stalne obavezne priloge od minimalno 10 dinara. Pri svakom mjesečnom obračunu trebali smo naznačiti broj obuhvaćenih osoba i pojedinačno veće priloge. U sjećanju su mi ostale dvije osobe za znatnim prilozima. To je bio Zvonko Fink (onda šef knjigovodstva Tvornice Moster DD, a sada šef računovodstva Arh. projektnog zavoda) i inž. Bogdan Petrović (građevni poduzetnik), svaki sa po 1000 dinara mjesečno. Poslije, kad se sakupljala odjeća i raznovrsni materijal, svaki od te dvojice dao je četiri do pet kompletnih zimskih oprema odijela i obuće, a Zvonko Fink davao je gotovo u toku cijelog rata i papir i matrice i štamparsku boju za našu tehniku.

Žoga — Olga Kovačić organizirala je još 1941. godine sabiranje hrane za logoraše u Jaski — skupljale su se točkice za kruh, koji se vlakom vozio u Jasku i po nekoj vezi dostavljao logorašima. Zatražio sam od Bogdana Petrovića da stavi svoju luksuznu limuzinu na raspolaganje za prijevoz kruha i ostale hrane u Jasku. Odmah je pristao i u toku nekoliko mjeseci jedanput tjedno osobno vozio ili Zogu ili moju drugaricu Vikicu s hranom u Jasku, gdje se ona predavala logorašima uhodanim vezama.

Štampane karte za kruh pečatili su niži pomoćni službenici Gradskog poglavarstva u Ćirilometodskoj ulici 5. Zvonko Kovačić Goran organizirao je krađu nekoliko stotina pečaćenih karata, i preko mene ih dalje predao, pa se poslije s tim kartama nabavljao kruh za potrebe Crvene pomoći.

Sitna svakodnevna zaduženja uzimala su mi cijela popodneva i zahtijevala angažiranje i u toku prijepodneva, što je bilo teško ostvariti a da se ne pobudi sumnja. Tražio sam savjet od Carića. Tom me je prilikom upitao da li sam voljan da se u potpunosti podvrgavam partijskoj disciplini, na što sam mu odgovorio da smo i sada i ja i Vikica disciplinirano i samoinicijativno izvršavali sve zadatke i da ćemo to činiti i ubuduće. Nakon nekoliko dana donio mi je formular u koji sam unio svoje podatke, malo izmijenjene, i kao službeno konspirativno ime unio Orač. Da bi provjerio moju disciplinu, zatražio je da podnesem ostavku na gradsku službu, ali da zadržim predavanja na Ksaveru u Školi NZ, da bi mi ostala propusnica za stalno kretanje. To sam odmah izvršio i u jesen 1941. godine bio sam razriješen gradske službe.

Početkom 1942. u proljeće, došla je k nama Vera Jurić i obavijestila nas da je uhapšen neki drug koji zna za stan na Srebrnjaku, da se još ne zna kako se drži na policiji i da odmah moram sa ženom napustiti Zagreb. Upitao sam da li mogu k rođacima u Prečec, i da Ozren zna gdje ću biti. Odmah smo se spremili i s malom četverogodišnjom kćerkom Vesnom uputili u Prečec, pošto sam se prethodno povezao s Ozrenom (Carićem).

On mi je rekao da su s Ivanićem i okolicom prekinute veze, jer je Anka Sertić-Cincipinka, uhapšena, »propjevala«. Kako je od Grossa znao za moje privatne veze s Prečecom, dao mi je zadatak da prenesem lozinku kojem aktivistu ako još postoji, i da ga izvijestim kome sam je predao, da se naknadno uzmogne izvršiti ponovno povezivanje.

Otputovali smo u Prečec mojoj sestrični Ani Vidić (1945. su je kao predsjednicu AFŽ ustaše objesile) i njenom mužu Mirku Vidiću (1945. su ga ustaše objesile kao predsjednika NOO Prečec). Njihov zet Josip Cmić, seoski kovač, bio je povezan kao simpatizer (uhapšen je 1944, bježi iz zatvora u Moslavinu i radi u OZN-i). Prenio sam mu lozinku s porukom da čeka na vezu preko Cmića.

Nakon desetak dana dobili smo poruku da je u Zagrebu sve u redu i da se vratimo.

Moj znanac s odsluženja vojnog roka u Mariboru i stariji kolega s fakulteta vratio se potkraj 1941. godine iz njemačkog zarobljeničkog logora. To je bio vrlo marljiv i pošten čovjek, ali državotvorno jugoslavenski nastrojen, koji je jugoslavenstvo u staroj Jugoslaviji gledao idealistički, kroz ružičaste naočale. Sastavši se tada s njim, upozorio sam ga na sramotnu kapitulaciju i naglasio kako su se borili samo ljevičari, a njegovi režimlije izdali zemlju. Protestirao je, tvrdeći da on nije nikad bio režimlija u doslovnom smislu, a sada da se srami kako je mogao takvim ljudima vjerovati i da treba nešto poduzeti, samo ne zna što, ali kada bi znao gdje i kako, on bi išao da se bori protiv ustaša i Nijemaca, koje je do dna duše zamrzio u zarobljeništvu. Nisam ga odmah povezao, ali sam održavao s njim kontakt.

Jednog mi je dana natuknuo kako pozna neke domobrane preko kojih bi vjerojatno mogao uspostaviti vezu za slanje hrane i lijekova u Jasenovac. Kako je u vezi s tim moja drugarica Vikica bila povezana s Olgom Kovačić, to sam ga spojio s Vikicom.

Ulazak u Jasenovac je uspio, veza je uspostavljena, a kako se to sve odigralo, ukratko je opisao taj moj znanac, Emil Vičić.

Na poziv Ozrena, da se situacija u Zagrebu smirila, vratio sam se sa ženom i djetetom iz Prečeca u proljeće 1942. godine. Odmah po povratku Vikicu je uhapsio UNS, zajedno s njenim nećakom Josipom Hitilom, jer je njegovu djevojku odvela radi abortusa dru Rošiću. (Poslije se ispostavilo da je ta djevojka, Nada Rajtić, bila agent provokator za jedan monstre-proces, koji su ustaše planirale.) Sve sudionike prijeki je sud osudio na smrt, ali su naknadno, »milošću Poglavnika«, pomilovani na vremenske kazne, a Nada Rajtić kao »žrtva« puštena je na slobodu.

Ja sam početkom 1942. godine po nalogu Partije (Ozren) ušao kao »časnik« u Narodnu zaštitu, koja je u međuvremenu potpala pod domobranstvo.

U međuvremenu između smrtne presude i pomilovanja moje žene, imao sam pravo svaki dan razgovarati s njom, a kako je to bilo na sudu, mogli smo prilično nesmetano govoriti, pa sam je obavijestio o budućem pomilovanju i istovremeno smo se dogovorili o šifri za dopisivanje. Podmitivši sudbenog pra-

tioca prilikom Vikičine otpreme u požešku žensku kaznionicu, putovao sam i ja u uniformi sa »službenom« propusnicom do same kaznionice.

Upraviteljica »časna majka«, zaguljena stara ustašica, primila me je vrlo hladno, no uspio sam je šarmirati »uljudnim« ponašanjem, gdje se hvaljenisus miješao s ljubim ruke, pa mi odobri posjete ženi svaka tri tjedna umjesto jedanput mjesečno i dopusti da joj pišem jedanput tjedno. Svaki posjet značio je i pun kovčeg kalorične hrane ženi i slatke poklone časnoj majci. Prilikom drugog ili trećeg posjeta zapitala me je da li bih kao »ispravan hrvatski časnik« imao nešto protiv da ona Vikicu premjesti k političkim osuđenicama, jer su one, usprkos svemu, »ipak« pristojnije društvo. Ja tobože nisam bio oduševljen, ali sam se dao nagovoriti, izrazivši uvjerenje da to neće nepovoljno djelovati na moju ženu, koja je doduše pogriješila, za što i snosi pravednu kaznu, ali je politički ispravna, itd.

U toku gotovo godine dana što ju je Vikica provela u kaznionici javljao sam joj svaki tjedan ugovorenom šifrom političku i vojnu situaciju, a ona je to dalje prenosila ostalim zatvorenicama. Ona je pak meni javljala na koje zatvorenice se mogu upućivati pošiljke s hranom i tko da fungira kao pošiljalac. Tako je olakšan rad CP za pomoć političkim osuđenicima u Požegi. U toku njenog boravka dvije kažnjenice su puštene na slobodu, koje su izgubile vezu, te me je šifrom upozorila da će se meni javiti i da ih povežem i prebacim na oslobođeni teritorij. To je i ostvareno.

Prilikom izlaska iz zatvora ostavila je vezu za one koje će naknadno izlaziti, da se povežu. I to je poslije uglavnom funkcioniralo. A Vikica se neposredno nakon izlaska ponovo odmah uključila u organizacioni rad i bila direktno vezana najprije na Lepu Perović, onda na Milana Miškovića i napokon do svoje pogibije u jesen 1944. na Norberta Vebera.

lako u ilegalnom radu pod riječju tehnika uglavnom razumijevamo djelatnost na umnožavanju propagadnog materijala, dakle štampu u širem i užem smislu, mislim da neću mnogo pogriješiti ako navedem i aktivnost koju sam s neki drugovima obavljao u toku 1942. i 1943. godine.

Kako su u raznim dijelovima uže Hrvatske počeli nicati partizanske grupe i odredi, trebalo ih je opskrbljivati što većim brojem sekcija-generalštabnih vojnih karata. Nije ih se moglo dovoljno nabaviti, osobito njemačkih, koje su bile preciznije od vojnih jugoslavenskih.

Stoga smo izvršili pokuse s umnožavanjem na Ozalidu sunčanim kopijama. Rezultati su bili slabi. Slučajno je jedna sekcija bila na jednom dijelu zamašćena. Kopija ispod toga dijela bila je vrlo jasna, samo su bili gotovo nevidljivi oni dijelovi koji su na sekciji bili plavo tiskani, a to su važne stvari: vodeni tokovi. Da to uklonimo, te smo vodene tokove (potoke i rijeke) na sekcijama izvlačili crvenim tušem i onda kopirali. No, poslije je na kopijama trebalo te vodene tokove, ponovo na svakoj posebno, izvlačiti plavim tušem. Tako smo napornim, pipavim radom u toku jednog popodneva mogli izraditi nekoliko uspjelih primjeraka.

Taj posao su sa mnom obavljali Marko Novak i Zvonko Kovačić Goran, i to crtanjem u mom stanu, a heliografiju na kućnoj terasi. Ukupno smo u većim vremenskim razmacima izradili oko stotinjak karata, koje sam predavao ili Cariću ili Bakraču ili obojici, ne znam više sigurno.

Dva-tri puta dobio sam od Carića (ili Bakrača) pisani tekst i matricu da ga na njoj otkucam. Jednog dana sastao sam Emila Vičića. On je, među ostalim, bio stručnjak za grafičko oblikovanje plakata, slova i si. Dao sam mu jedan letak. Drugi dan došao je k meni. Bio je oduševljen sadržajem i ogorčen izgledom. Taj će letak mnogi baciti i ne pročitavši ga — tvrdio je on — jer vizuelno nema

ništa da ti zadrži pogled. I održao mi je cijelo predavanje o važnosti izgleda letka, da se postigne cilj. Ja bih to znao malo bolje izvesti — rekao mi je na rastanku. Na moje pitanje da li bi se toga prihvatio, bez oklijevanja je potvrdio. Na tome je privremeno i ostalo.

Jednom prilikom dao sam mu jednu matricu s već uredno otipkanim tekstom, a on mi ju je već isti dan vratio s vrlo uspjelom ucrtanom glavom. Kad sam takvu matricu predao Cariću, rekao je: To je ideja. I tada smo Vičiću odredili konspirativno ime Ideja.

U ljeto 1943. godine bila je provaljena naša tehnika koja je štampala »Vjesnik«. Kao nekakvu zamjenu, trebalo je na dvije stranice lista kancelaj-formata štampati »Vijesti«. Dobivši od Bakrača tekst i dvije matrice, prenijeli smo jedan stari ciklostil, aparat za umnožavanje. Matrice smo otkucali vrlo loše, a izvukli još gore. Slova su bila nečitljiva i umrljana, a na poleđini cijela stranica bila je naopako okrenuta. I takve »Vijesti« pustio samo određenim kanalom u promet.

Drugi me dan Bakrač izgrdio (s pravom) rekavši da se u tehnici nakon toga ne može više računati na mene. Prigovor sam teško podnio i stalno mislio 0 tome kako da spriječim da se slične greške ne ponove.

Kratko vrijeme iza toga drug Bakrač je s drugaricom otišao na oslobođeni teritorij, pa sam po tehnici opet bio povezan s Carićem. Predložio sam mu da se umjesto na dvije stranice kancelaj-formata prijeđe na 16 stranica polovičnog formata, da se uvedu stalne rubrike, da grafičku obradu preuzme Ideja 1 da se, osim sadržaja, osigura i tehnička kvaliteta. Nakon dulje diskusije, izrađen je plan rada:

— naslov: POLITIČKI PREGLED - Glasilo MNOO Zagreb
— izlazit će svaki petak
— imat će stalne rubrike
— grafičku obradu preuzima Ideja
— za cijelu akciju odgovaram ja.

Trebalo je riješiti ove probleme:

— organiziranje prikupljanja materijala za objavljivanje
— sistematiziranje prikupljenog materijala
— izradu »špigla«
— izradu matrica
— grafička oprema
— ciklostiranje.

Organizaciona shema utvrđena je nakon dugotrajnog provjeravanja mogućnosti i napokon je odlučeno da ću primati:

— materijal za štampu
— partijske direktive i vijesti vezane za NOB i NOP od Carića
— vijesti Radio-Londona i Slobodne Jugoslavije preko jednog druga s kojima će me Carić povezati; bio je to prof. Josip Lukatela
— vijesti Radio-Moskve (s ruskog) od prof, dra inž. Nikole Zdanovskog, mog znanca, Rusa porijeklom
— propagandnu stranicu za mobilizaciju, glavu lista i glavne naslove od Ideje pod mojom kontrolom
— razvrstavanje materijala bila je moja obaveza;
— »špigle« sam radio ja s Vikicom i to tako da je ona sve otipkala na čisti papir, pazeći da stupci budu i s desne strane poravnati kao u novinama,

a ja sam to lijepio na »špigl« ostavljajući mjesta za kurzivne natpise i numerirao stranice. Matrice smo rezali na pola visine, tj. na veličinu stranice i točno olovkom ucrtavali rubove budućih stupaca

— prema »špiglu« na izrezanim dijelovima matrica tipkale su tekst moja drugarica Vikica, Slavica Vrućina i Zena Kalođera

— gotove, tj. ispisane matrice, dostavljao sam Ladislavu Chwali, koji je specijalnim perima na njih unosio slova i crteže koje mu je davao Ideja;

— takve gotove polumatrice ponovo sam, prema »špiglu«, sastavljao u matrice normalne veličine i nosio ih Dragutinu Kabaliniju (Veljku) na Osredak 4, gdje je on sa Zvonkom Fastnerom, Markom Novakom i nekim drugima izvlačio otiske, sušio ih, slagao i spajao u brošurice

— gotove primjerke »Političkog pregleda« dostavljali su isti drugovi drugarici Maji Kolman, koja je bila veza za dalju distribuciju

»Politički pregled« izlazio je u ovoj redakciji do pred katolički Uskrs 1944. godine, tj. do mog hapšenja.

Budući da to hapšenje nema nikakve veze s mojim radom, osvrnut ću sesamo na jedan detalj u vezi s »Političkim pregledom«.

U eri čišćenja domobranstva 1944. godine jedan pripadnik NZ, inače naš simpatizer, pod batinama je »priznao« da sam mu ja veza, smatrajući me protuustašom, jer po direktivama nisam se u NZ nikad izjašnjavao i ni s kim nisam održavao nikakve veze.

Uhapšen sam na radnome mjestu NZ III kotar u Patačićkinoj ulici. U času hapšenja imao sam u unutrašnjim džepovima kaputa gotove matrice za kompletan broj »Političkog pregleda«. Grupu od tridesetak domobranskih oficira (među kojima je bio i dr Tomica Hahn) preuzeo je jedan ustaški zastavnik u UNS-u u tadašnjoj Zvonimirovoj ulici. Kada je od menfe uzimao generalije, najnevinijim glasom zamolio sam ga da mi dopusti da s njegovog telefona javim kući da sam uhapšen. Nasmijao mi se. Rekao sam da ću u najskorije vrijeme biti pušten uz izvinjenje, jer da će za mene osobno intervenirati sam vojskovođa Slavko vitez Kvatemik i si. Blef je upalio, postao je odmah vrlo uljudan. Iskoristio sam moment i zamolio ga da on javi mojoj ženi da sam tobože poslan na službeni put da ne brine, i kad sam na telefonu s druge strane čuo glas svoje žene, viknuo sam u slušalicu: uhapšen sam na Ustaškom redarstvu.

To je upozorenje bilo vrlo važno, jer sam znao da se u stanu nalazi Milan Mišković, a računao sam na premetačinu poslije hapšenja. Stvar je uspjela, oni su se sklonili, kao i materijal, prije nego što je došla premetačina.

A ja sam prije svog pregleda uspio, trgajući u džepu komad po komad matrice, pojesti kompletan »Politički pregled«.

Znajući da me na liniji domobranstva ne može ništa teretiti, uspio sam podesiti svoje držanje na preslušavanjima tako da sam nakon tri tjedna potpuno »rehabilitiran« vraćen na dužnost u NZ.

Ponovno sam tražio da odem na oslobođeni teritorij, ali mi je to dopušteno tek sredinom kolovoza.

Od zaduženja kojima sam bio vezan povremeno, neka su mi ostala u sjećanju.

To je bio stalno aktualan problem, s kojima sam se i ja češće susretao. Neka spremišta kojih se sjećam:

— Malo priručno spremište u mom stanu u podnožju ugrađene biblioteke.

— Malo priručno skladište u kuhinji prof. Lukatele; otvaralo se uvlačenjem igle među reske opločenja.

— Pojedini stanovi nekompromitiranih simpatizera, tako jedan u sobi moje stare bake u Domu biskupa Langa na Prilazu, kojim se koristio i Norbert Veber.

— Vojno skladište NZ na Ksaveru. Njime se koristio magazioner, naš aktivist, zastavnik Dugandžić i kao skladište materijala za NOB (Dugandžića su pred kraj rata objesile ustaše).

— Svakàko najoriginalnije skladište — spremište — držao je drug Dragutin Karaši. On je imao stovarište starih metala na zemljištu južno od Glavnog kolodvora, negdje između Koturaške i Paromlinske. Uz njegovo zemljište protezala se drvena baraka-drvamica policijske lokalne ispostave. Sa svoje strane podigao je baraku koju je naslonio na policijsku drvarnicu. Demontirao je dio granične drvene stijene drvarnice iz svoje prislonjene barake, ispraznio određenu količinu policijskih drva i taj prostor okupirao tako da je za oko 1 m skratio njihovu drvarnicu izradivši novu zabatnu drvenu stijenu. Otvor prema svojoj baraci maskirao je »montažnom« stijenom na koju je uvijek natovario i nabacao željezne starudije. Tako je jedno naše skladište bilo na policijskom terenu. Utovar i istovar vršio se u po bijela dana. Zadnjim dijelom njegovog laganog poluteretnog kamioneta ušlo bi se u baraku, što je skrivalo pogled na »montažna vrata«, koja bi se otvorila, zatim izvršila operacija, vrata zatvorila, preko materijala nabacalo nešto željezne starudije i tako se pred očima policije manipuliralo materijalom. Koliko mi je poznato, to je skladište još 1943. godine funkcioniralo.

Za obavještajni centar (OC) radio sam gotovo sve vrijeme, ali s većim ili manjim prekidima i različitim intenzitetom. Tu su se prikupljali najrazličitiji podaci i za neposredno djelovanje i potencijalno potrebni za budućnost. Npr, svi mogući formulari, otisci žigova, potpisi, uzorci papira i si. Prvi značajniji materijal uputio mi je Dragutin Kabalini iz Italije, kamo je bio mobiliziran, a donijela mi ga je njegova pokojna žena koja nije imala pojma što mi nosi. Poručio mi je po njoj da ću ja znati zašto to mogu upotrijebiti. Pošiljka je sadržala svežanj originalnih bijanko potpisanih otvorenih zapovijedi jedne talijanske vojne jedinice u koju je bilo mobilizirano i ljudstvo s našeg teritorija. Uz to je bio iscrpan izvještaj kako treba taj obrazac popuniti, kako nalijepiti fotografiju, itđ. Taj materijal i drugi slični išli su dalje Feliksu-Josipu Lukateli, kako sam to saznao na oslobođenom teritoriju.

Osim toga OC je, uz ostalo, skupljao sve podatke o ustaškom, nacističkom i ostalom neprijateljskom djelovanju u cjelini i o pojedinim osobama. Tu se služio neposredno prikupljenim podacima, izvacima iz štampe, službenih ustaških novina, vojnih zapovijedi, pohvala, odlikovanja, te se počela stvarati kartoteka narodnih neprijatelja KARNARNEP. Znam da su se takve evidencije vodile paralelno na više mjesta, za koja ja ne znam. Znam samo za onu koju sam ja počeo voditi.

Kabalini se organizirano uključio u NOP u toku 1942. godine, a 1943. je primljen u KP pod imenom Veljko. U to sam mu vrijeme predao na dalje vođenje KARNARNEP.

Kako je izvrsno vladao njemačkim jezikom, Veljko je imao radno mjesto povjerljivog pisara i prevodioca u Minorsu. On je donosio velik broj tajnih zapovijedi u obliku kopija na indigu matrica. Tako je jednom donio kompletnu formaciju (s lokacijom) domobranstva.

Nakon nekog vremena povezao sam ga s Vojnikom (mislim Krčmarekom), koji je, navodno, poslije bio uhapšen i »propjevao«.

U sklopu rada za OC sjećam se jednog doživljaja. Na Antunovo (Poglavnikov imendan) 1943. godine izvršili su naši drugovi diverziju u kasarni u Ljubljanskoj ulici. Ja, naravno, nisam o toj akciji imao ni pojma, ali sam toga jutra na vezi dobio zadatak da, dogodi li se negdje nešto, donesem što detaljniji izvještaj koristeći se mogućnostima oficira NZ.

Od eksplozije je tutnjio cijeli Zagreb i u NZ se odmah znalo gdje je izbila. Bio sam u civilu, vrlo elegantno odjeven po tadašnjoj modi, pomalo na način gestapovaca u civilu. Imao sam legitimaciju, naravno knvotvorenu, na svoje ime i sa svojom civilnom fotografijom kao SS-Hauptmann. Kako komandant NŽ, pukovnik Zangel, nije bio u zgradi u kojoj sam bio (Preobraženska ul.), a pred kućom je bila njegova službena luksuzna limuzina s ustaškom i njemačkom zastavom, naredio sam šoferu, koji me je poznavao, da me po nalogu komandanta odveze na mjesto eksplozije. Pred kasarnom je već bila njemačka straža, koja nam je mašinkama-šmajserima prepriječila ulaz.

Iako sam prilično vladao njemačkim, moj izgovor nije ni izdaleka bio takav da bi mogao prevariti rođenog Nijemca. Zato sam odlučio poslužiti se prokušanom metodom koja pali kod Nijemaca — bahatošću. Sa zadnjeg sjedala, zavaljen i s cigaretom u ustima (već radi kamuflaže izgovora) bijesno ga odmjerih, mahnuh rukom da se skloni i dreknuh: Weg! Naravno, oba stražara, s oružjem na pozdrav, sklonila su se smjesta i mi se uvezosmo u dvorište. Vozač mi po propisu otvori vrata, a ja počeh lutati dvorištem nepoznate kasarne u kojoj je sve vrvjelo od svih vrsta vojski i činova. Svuda još zadimljena uništena i oštećena kola raznih vrsta, luksuzna, terenska, motorkotači, sve u kaotičnom neredu, tako da učinak nisam bio u stanju ni približno ocijeniti.

Jedan njemački major, vjerojatno dežurni sudeći po oznaci, drekne na mene na lošem hrvatskom: Civil, šta tražiš kasarna!? Umjesto odgovora izvučem SS-legitimaciju i promrmljam: Geben Sie mir Raport! Major se ukoči i kao pjesmicu počne deklamirati toliko osobnih, toliko teretnih, itd. Prekinem njegov raport jednom riječi: Schriftlich! Kao pravi Nijemac, imao je već pribilježen raport u notesu. Istrgne list i preda mi ga. Ali ulogu je trebalo odigrati dokraja. Ja krenem k autu, a on skoči, otvori mi vrata i kad ih za mnom zatvori, ponovno lupne petama i podigne ruku na pozdrav: Heil Hitler!

Popodne sam predao Cariću originalni raport, a nakon nekoliko dana Slobodna Jugoslavija javila je o toj sabotaži i brojke su se poklapale.

Otprema ili organizirano prebacivanje ljudi i stvari u partizane obavljalo se preko uhodanih kanala.

Organizirane aktiviste, ako je bilo moguće, otpremali smo opremljene falsificiranim dokumentima izvan Zagreba, gdje bi se na određene načine povezivali s otpremnim punktom, odakle bi vezom po terenu išli na odredište, koje je, u principu, prethodno od pokreta trebalo da dobije njihovu karakteristiku.

Simpatizere smo, u principu, provjeravali preko aktivista koji su za njih jamčili i upućivali ih po vezi đo vanjske veze koja je dolazila s terena. Ta prebacivanja, zbog kompliciranosti uspostavljanja veza, vršila su se obično grupno, i to tako da je jedan slijedio drugoga koga nije poznavao, i to na određenom razmaku.

No bilo je slučajeva da je zbog naročitog stjecaja okolnosti trebalo iznenada nekoga prebaciti bez prethodnih predradnji. Za takve slučajeve imao sam dvije veze kojima sam se samo nekoliko puta koristio. Jedna je bio Kukuruz za

prebacivanje u Pokuplje, a druga za Zagorje, neki financ koji je imao motor s prikolicom i na nekoj relaciji služio kao kurir pošte. Te su veze bile opasne i nezgodne, jer nije bilo karakteristika, a naknadno poslane nisu često stizale na mjesto, na koje je »bjegunac« stvarno stigao. Tom sam vezom, koliko se sjećam, prebacio samo drugaricu Lucu Borjan.

Još u početku mog studija u vrijeme stvaranja Udružene opozicije, u kancelariji dra Mačeka na Prilazu sakupljali su se opozicioni studenti, uglavnom HSS-ovci i SDS-ovci. Gross mi je savjetovao da se ja tamo uvučem i da mu dajem izvještaje što se događa. Povremeno sam tamo zalazio. Sredina mi nije odgovarala, ali sam upoznao dosta HSS-ovaca, kao inž. Zvonka Pavešića i dra Branka Pešelja.

Kao što je poznato, Partija je od početka ustanka željela mobilizirati sve progresivne i antifašističke snage, među njima i HSS, osobito njegovo lijevo krilo. Na terenu su već bili postignuti neki rezultati, te su pojedini stari radićevci počeli potpomagati NOP.

Jednom me Carić upitao da li imam neke veze sa HSS-om. Odgovorio sam mu da se poznam s nekima, nakon čega me je zadužio da ponovim kontakte s njima i da u nevezanim razgovorima saznam njihovo mišljenje o NOP-u i o mogućnosti suradnje. Uspostavio sam neke kontakte neposredno, a onda i preko inž. Andrije Mohorovičića, za koga sam znao da je naš simpatizer i da ima širok krug poznanstva u krugovima HSS-a. No u to su se vrijeme (1942) svi rezultati svodili na to da oni uglavnom ne trpe ustaše niti fašizam, da vjeruju u pobjedu Engleza i da s komunistima ne žele imati nikakva posla. »Neka se komunisti tuku ako baš hoće, a mi ćemo čuvati naše redove, da budemo spremni preuzeti vlast kad Englezi pobijede.« Sve sam to referirao Cariću, a on mi navijesti dolazak nekog druga Profesora koji će se tim problemom pozabaviti.

Za kratko vrijeme došao je Profesor. Bio je to visok, vitak drug, crne valovite kose i vatrenih crnih očiju, iz kojih je zračio revolucionar. Njemu sam detaljno prenio sve direktno vođene razgovore, kao i ono što mi je Mohorovičić govorio. Profesor je zastupao ovo mišljenje: ako su ti HSS-ovci stvarno protuustaški i protufašistički nastrojeni, postoji mogućnost da se nađe zajednički jezik. Radi toga je želio lično s nekima od njih uspostaviti kontakt. To je ostvareno preko Mohorovičića, koji ga je povezao s Pavešićem u zgradi Tehničkog fakulteta gdje su njih obojica bili nastavnici. Preko Pavešića doktor Mohorovičić je uspostavio kontakt s nekim vodećim ličnostima i tu prestaje moje znanje o daljem razvoju tih kontakata.

Profesor je i dalje ponekad svraćao k meni i u jednoj prilici rekao među ostalim... ti kao član Partije... Odgovorio sam mu da ja, iako aktivno radim i po uvjerenju sam komunist, nisam član Partije. On me je dugo gledao bez^ riječi i otišao. Navečer, kad me je ponovo posjetio, rekao mi je samo: TI JESI ČLAN PARTIJE. Ja sam mu rekao da sam Ozrenu ispunio anketni list, odabrao konspirativno ime, ali da mi on poslije nije o prijemu ni riječi rekao. Valjda je zaboravio — odgovorio mi je Profesor.

Poslije, već u partizanima, Carić mi je rekao da je Profesor bio Ivo Marinković.

Pojedina moja zaduženja u toku ilegalnog rada u Zagrebu za vrijeme okupacije, koja su u ovom prikazu odvojena, zapravo su se prepletala i sadržajno i vremenski i organizaciono i po višim vezama. Nisam siguran da sam ih pravilno grupirao i zato ih nisam mogao uklopiti u priloženu shemu. Mnoga prava imena koja tu navodim saznao sam tek na oslobođenom teritoriju, a neka tek poslije rata, dok su mi mnogi nekadašnji suradnici još uvijek nepoznati po svojim pravim

imenima. Mnoge drugove i drugarice s kojima sam surađivao nisam ni spomenuo, jer se ničeg konkretnog s njima u vezi ne mogu sjetiti, iako sigurno znam da sam s njima surađivao.

Možda je tome kriva konspiracija, koja se posve drukčije provodila u okupiranom Zagrebu nego na slobodnom teritoriju.

O tome kakva je bila konspiracija u Zagrebu neka posluži i ovaj detalj, lako smo moja pokojna žena Vikica i ja godinama zajedno surađivali gotovo u istom krugu, tek sam u kolovozu 1944. godine, kad sam odlazio u partizane, od nje saznao da je član KP od 1943, a ona se iskreno začudila kad sam joj rekao da sam ja član KP od 1942. godine, mada je u to vrijeme bila organizacioni sekretar MK Zagreb, što mi je ona na oproštaju zaboravila reći. To mi je tek poslije njene smrti rekao Norbert Veber u partizanima, gdje sam tek saznao njegovo ime i funkciju.

A za to kakva je konspiracija bila na oslobođenom teritoriju neka posluži ovaj detalj. U Prečecu sam kod svog rođaka Mirka Vidića, predsjednika NOO-a, trebao dočekati kurira iz Povjerenstva (nisam bio upućen da je to Povjerenstvo CK za sjevernu Hrvatsku). Čim je kurir ušao, prišao mi je i upitao me: Ti li si drug Tučkorić? Berusica te čeka u konspiraciji kod Donjeg Mikleuša.*

* Odlomak iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

SLAVA OGRIZOVIĆ

PRVO JAVNO VJEŠANJE U ZAGREBU

Bila sam strašno umorna, ali dobro raspoloženje me nije napuštalo. U meni je neprestano raslo uvjerenje da mora uspjeti barem nešto od onoga što poduzimamo. Posljednjih desetak dana toliko sam radila da spasim Grizija, nada u uspjeh se toliko povećala da sam sve manje osjećala umor. Napuštala me mora, vratilo se veselje. Bilo je trenutaka kada sam upravo prigovarala sebi što sam sve veselija, a približavalo se vrijeme kad moram ostaviti djecu. Međutim, gotovo pola godine straha za Grizijev život, deset neuspjelih pokušaja bijega, živčana napetost iz dana u dan, sve je to popuštalo pred uvjerenjem da će napokon svemu biti kraj. Bilo mi je potpuno jasno da pri samom bijegu možemo poginuti, da u partizanima možemo stradati, da nam djecu mogu ubiti ustaše, ali svijest da će se ta teška situacija ipak jednom okončati, da ćemo otići, davala mi je snage i vraćala životnu radost koju nisam mogla zatomiti.

Neprestano sam radosno ponavljala:

— Imamo pet mogućnosti. Možda će uspjeti... mora uspjeti... sigurno će uspjeti!

U petak, 17. prosinca, pisala sam Griziju na listiću papira za cigarete što sam ga stavljala u rub košare s hranom (imala sam tada dozvolu da donosim hranu u zatvor):

»Dragi moj druže, 'M'! Danas ti šaljem više hrane, jer sutra i prekosutra neću doći. Znam da će ti biti žao što nećeš dobiti listove, ali već nekoliko dana nisam vidjela djecu. Bit ću s njima dva i pol dana da ih se naužijem. Ti znaš da Mimika slavi krsnu slavu svog Svete, pa želi da svi dođemo. Sada vjerujem

da ćemo za nekoliko dana sigurno izići. Osim toga smo mnogo ljudi podmitili, pa se nadam da ćeš za tri —četiri dana opet biti na Rebru u bolnici. Međutim, ipak nastoj da te vode gore na liječenje. Opet ćemo pokušati. Ž. je obećao da će te u prvu listu zamjene dopisati, ali savjetuje da ne odemo, jer je vani ofenziva, bit će čišćenja. Možda ćemo već dvadeset šestoga, na naš vjenčani dan, biti zajedno u slobodi! Kako se radujem! Voli te tvoja Slava.«

Čekanje pred kaznionicom nije mi se činilo ni tako teško ni dugo. Svi su bili nekako bolje raspoloženi. Govorilo se o amnestiji i zamjeni, svi su se pomalo nadali da će i njihovi možda doći na popis. A oni koji se nisu nadali bili su manje potišteni pod dojmom da će se barem nekoliko drugova spasiti. Znali smo da je jedna grupa već dovedena iz logora. Bila je to posve nova psihoza pred zatvorom.

Čim sam primila praznu košaru, pošla sam k djeci. Dovezla sam se tramvajem do Mirogoja, pa da skratim put do Velikog Dola, pošla sam preko groblja. Radost me ni tu nije napuštala. Sjetila sam se kako su se drugovi prvih dana okupacije skrivali u arkadama, kako su se tu održavali sastanci. A sada, velike plohe na sjeveroistoku pune su drvenih križeva — svježih grobova Nijemaca i ustaša s natpisom »S nama je!« Nisam se mnogo ljutila ni na veliku baraku s njemačkom vojskom na livadi blizu vile u kojoj je stanovala moja majka s djecom a ni na njihove protuavionske topove, uperene u vedro nebo.

Rano smo legli, umorni od bučno i radosno provedenog poslijepodneva i večeri. Pričala sam djevojčicama priče dok nisu zaspale, a odmah zatim zaspale smo majka i ja.

Oko ponoći sam se naglo probudila, nešto me prodrmalo.

— Potres! — viknula je moja majka.

Uto se začula teška daleka grmljavina.

— Bombardiranje! — rekle smo istodobno.

Skočile smo iz kreveta i na brzinu se ogmule. Moja je majka brzo spremala najpotrebnije stvari za djecu, ako budemo morali sići u podrum, a ja sam izišla na balkon da vidim što se zbiva u gradu. Odmah sam primijetila na livadi siluete vojnika kako trče prema topovima, vjerojatno se pripremaju da u slučaju potrebe pucaju na bombardere. U gradu, koji se jednim dijelom prostirao ispod vile, nije se još ništa promijenilo, još se vidjelo prigušeno svijetlo svake druge zamračene svjetiljke. Sve je bilo mimo, nije se čuo ni potmuli zvuk bombardera ni zavijanje sirena na uzbunu.

Vratila sam se u sobu i razmišljala što bi to moglo biti. Čekale smo, spremne da probudimo djecu i pođemo u podrum. Prošlo je tako pola sata a da se ništa nije dogodilo. Tek tada su počele tuliti sirene na uzbunu.

Ponovno sam izišla na balkon. Grad je bio potpuno zamračen, ali se avioni ni sada nisu čuli. Čekale smo još neko vrijeme, a onda smo pošle spavati.

Drugi dan se po cijelom gradu šaptalo da su partizani napali Sopnicu, u neposrednoj blizini Zagreba, i bacili u zrak jedno od najvećih njemačkih skladišta municije. Eksplozija je bila tako jaka da su u okolici Maksimira, a i bliže središtu grada na nekim kućama popucala prozorska stakla.

— Branka su iz bolnice u Vrapcu vratili na Rebro! — dočekala me kod kuće očajna, zaplakana moja sestra Stanka. — Branko je talac, sigurno će ga za odmazdu strijeljati!

— Odmah moraš tražiti intervencije! I Brankova mama — govorila sam uzrujano.

— Već smo bile kod mnogih... i mama i ja... opet ćemo ići... Bila sam kod onog doglavnika Pavičića, kojemu sam odlazila na intervenciju. Rekli su mi da se ne moram bojati, da se Branku ništa neće dogoditi.

— No, vidiš? Možda će...

— Ništa im ne vjerujem! — prekinula me, znajući da je samo tješim. — Svioni lažu! Žele da me se otresu! Za ovakvu akciju će sigurno biti velika odmazda! Da ga ne kane strijeljati, ne bi ga iz Vrapča vraćali na Rebro.

— Možda neće stradati... sigurno neće! — pokušala sam je tješiti, iako sam i ja bila gotovo sigurna da mu nema pomoći.

Pred vratima kaznionice bilo je sve tiho. Nitko nije govorio, svi su čekali hoće li im košare primiti ili vratiti pune.

Puteljkom je netko trčao prema vratima kaznionice. Okrenula sam se i ugledala Stanku. Dotrčala je do mene, zagrlila me i tiho jecala:

— Nije više na Rebru... tu je... ako je živ...

— Nemoj, Stanka... možda nije... Ne mora biti odmah najgore. ..

— I vaš muž je doveden? — upitala je jedna žena.

Stanka je kimnula glavom susprežući plač.

Stajale smo i čekale bez riječi.

Gledala sam očajne žene i sramila se. Iako sam znala kakva ih strahota neizbježno čeka, u meni je kliktala radost. Još dva-tri dana i mi smo slobodni!

Sipila je sitna kišica, ali nitko od nas nije osjećao ni vlagu, ni studen. Vrijeme je prolazilo strahovito polako. Svi smo, okrenuti prema vratima, napeto čekali kada će početi vraćati košare. Dopuzala je magla. Prošlo je pet sati po podne, davno se smračilo kad su se napokon otvorila vrata. Ustaša nas je prozivao i vraćao košare.

— Tu je!

— Još je ovdje!

Rekle smo istovremeno s olakšanjem i požurile kući.

Stanka je slomljena od straha i boli sjela uz peć.

Nelagodno sam se osjećala. Kako da je tješim? Pojačao se osjećaj da sam nešto kriva što će se Grizi spasiti a Branko stradati.

— Idem — naglo se digla i obrisala suze.

Obukla se i otrčala.

Čim je Stanka otišla, brzo sam iz ruba krpe kojom je bila pokrivena košara izvadila Grizijev listić.

»19- XII. Milovanje moje! Ako si ti bila na krsnoj slavi, i mi smo bili. Jedan je ovdje u ambulanti jutros već u devet sati dobio za svoju slavu koljivo, meze, ribe i kolača. A sinoć smo imali tutnjave. — Što se tiče Ž-ove bojazni zbog čišćenja, ja se toga ne bojim. Svršit će kao i sva dosadašnja. Bit će i opet mnogo za zamjenu. A mene vuče ne samo želja za radom, zajednica s tobom, za onim svime, nego i dužnost. A što se tiče imuniteta amnestiranih, bilo je u ćeliji onih koji su- bili amnestirani i opet došli unutra. A s obzirom na to da su djeca momentalno smještena, bilo bi bolje što prije. — Danas ih je došlo ovamo trideset iz Jasenovca, i to radi amnestije. Navodno mnogi osuđeni na dvije i tri godine.

— Ljubavi moja, srećo moja! Tako sam dobro raspoložen, pun nade u budućnost! Sve ukazuje na to da ide brzo kraju, a ja se nadam da, upravo sam uvjeren da ćemo se i prije sastati. Ljubavi moja, drugarice moja! Sretan sam što si mi žena i drugarica, a želim, žudim za srećom biti s tobom. Željan sam razgovora, preživljavanja svih doživljaja s tobom, milovanja i poljubaca tvojih... — VeseHm se tvom današnjem pismu. Jučer sam nekoliko puta pročitao prekjučerašnje. Ženice moja! Ljubi te tvoj Grizi. P. S. 20. XII. Danas sam čuo da je navodno B. I. dopremljen na Savsku!«

»Branko... Zna da je Branko doveden...«

— Zašto Mato ne dolazi po naše stvari? — mislila sam malo nervozno.

— Svaki dan bismo mogli otići, a stvari još nisu na vezi.

Uto je netko pozvonio. Napeto sam slušala tko je došao, a već je uskoro devet sati uveče, redarstveni sat.

Na vratima se pojavila Rozika, zaplašena lica i šapnula:

— Dva stražara pitaju za vas.

Naglo sam ustala.

— Neka uđu.

— Zdravo, Slavek! — veselo me pozdravi Mato Havidić, koji je u tvornici žarulja, gdje sam prije rata radila, bio URSS-ov povjerenik a sada stražar. Za njim je ušao još jedan.

— Zdravo, Mato! — rekla sam srdačno, a onda s nepovjerenjem pogledala drugoga.

— Ne boj se! To je dobar drug. Došli smo po tvoje stvari. Imaš dvije naprtnjače, pa bi bilo sumnjivo da ih nosim sam. On će mi pomoći. Onda, što je s amnestijom? Hoće li Grizija zamijeniti?

— Sjedite — rekla sam i ponudila rakiju, a onda veselo pripovijedala kako se nadam da ćemo sutra ili prekosutra možda već poći van.

— A što veliš za Sopnicu? — veselo je pitao Mato. — Bilo je to krasno djelo. Blago vama da ćete uskoro van, a ja još ne smijem. Imam razne zadatke koje u ovoj nesretnoj uniformi mogu dobro izvršavati.

Veselo smo razgovarali neko vrijeme, a onda su uzeli naprtnjače i oprostili se. Već sam prije javila drugovima da će kod Mate biti stvari, da k njemu pošalju kurira po njih.

Nisam mogla rano leći, sve je u meni titralo od veselja. Dugo sam razgovarala s Mirandom, djevojkom koja je kod nas stanovala, smijala se i pjevušila.

— Prošlo je šest sati — budila me Rozika — ustanite da ne zakasnite u ured.

— Dobro — progunđala sam, okrenula se i još malo drijemala.

—... Jedanaesti... — čula sam kroz drijem glas spikera.

—... Dvanaesti... — slijedila su imena.

— Sigurno se domobrani i ustaše pozdravljaju za Božić — mislila sam pospano.

— ... Četrnaesti...

Naglo sam sjela. Nisu to pozdravi... navode imena oca, godinu rođenja.

— ODMAZDA!!! — vrisnulo je nešto u meni. — Branko!

Skočila sam, otrčala u drugu sobu, koja je gledala na ulicu Mošinskoga, gdje je obično kolporterka stavljala na prozor novine. Naglo sam otvorila prozor, uzela novine i otrčala natrag u sobu. Nervozno sam ih okretala da nađem vijest... odmazda...

— Tu je! — drhtavom rukom poravnala sam novine.

Pred očima mi je sve treptalo kada sam našla popis i počela čitati:

»1. Kocmur ...

2. Dr Branko Ivakić ...«

— Branko! — vrisnula sam, pritisnula novine na grudi i glasno zaplakala. — Branko! — ponovo sam vrisnula i potrčala u sobu Mirandi.

Sjela sam na njen krevet i govorila kroz plač.

— Miranda, Branko!

— Što je?! — uplašeno je sjela u krevetu još dremovna. — Što se dogodilo?

— Branko je strijeljan! Jadna Stanka i Brankova mama...

— Nemoj plakati... nemoj... — tješila me Miranda kroz plač.

Ponovo sam otvorila novine i tek tada pročitala natpis.

— Nije strijeljan!!! — vrisnula sam. — Vješan! Javno vješanje!

Zagrlile smo se i plakale. Onda sam se umorno digla.

— Stanka sigurno ne zna... — govorila sam s jezom. — Sigurno još spava... nije slušala radio... Tko zna kada će čitati... moram otići k njoj.

— Najprije se umiri — govorila je Miranda. — Kako ćeš je tješiti ako sama plačeš?

Vratila sam se u svoju sobu i legla da se malo primirim, a onda ponovo otvorila novine da vidim ima li još tko poznati.

Novine su mi u ruci podrhtavale, uzbuđenje i napetost titrali, a bol me gušila dok sam čitala:

»Vješanje redarstveno utvrđenih komunista i djelatnih partizana...

1. Alojz Kocmur, član KPH, bivši asistent sovjetskog sveučilišta u Samarkandu ...
2. Dr Branimir Ivakić, novinar iz Zagreba...
3. Petar Mihočević, novinar iz Zagreba...
4. Ljubomir Sokolić iz Zagreba.«

— Sokolić i Mihočević... poznam ih — plakala sam, a onda nastavila:

»5. Radovan Reichherzer, član KPH, profesor, organizator novinara za davanje tajnih izvještaja ...«

— Pikee! I Pikec je obješen! — ponovo sam zaplakala...

»6. Josip Šolaja, viši tajnik Glavnog ravnateljstva za promet iz Zagreba, član NOO-a i Agitpropa Mjesnog komiteta KPH Zagreb...

7. Dr Aleksandar Florić, tehnički fizičar iz Zagreba...

8. Ing. Stjepan Tomaš, povjerenik Glavnog ravnateljstva za promet iz Zagreba...«

— Ne poznajem ih ... — tiho sam jecala i nastavila:

»9- Bogdan Ogrizović ...«

Skočila sam. Polako sam opet sjela, protrljala oči i ponovo čitala polako, naglas:

»9. Bogdan Ogrizović, sin Ivana i Ljube, profesor iz Zagreba...«

— GRIZI! Ne! Nije istina! Nije moguće ... — otimali su mi se krikovi.

— Sin Ivana! On je sin Milana!

Gledala sam novine.

»Bogdan Ogrizović, sin Ivana i Ljube, profesor iz Zagreba...«

Slova su postajala sve sitnija, naglo se udaljavala; postala su neizmjerno sitna i ujedno neizmjerno jasna. Iz tih sitnih, svijetlih, gotovo plamenih slova počela se izvijati spirala dima. Spirala se naglo širila, približila se, zahvatila mi glavu ... počela divlje da je vrti...

Polako sam otvorila oči.

»Kakvi su to strašni, životinjski krikovi...« mislila sam kroz maglu. »Što mi to toplo teče po obrazu ... Što mi to pritiska prsa... Kakvi su to krikovi ... tko je to ... Pa to sam ja«, mislila sam dok se sve oko mene okretalo. »Ja sam to ... što je to?«

Pokušala sam sjesti, nešto me pritiskalo. Kao kroz san čula sam kako netko nešto govori, netko tiho plače. Krikovi su prestali. Pokušala sam otvoriti oči, a onda ih ponovo zaklopila da mi se prestane okretati u glavi.

»Tko to plače...« mislila sam umorno i ponovo otvorila oči.

Kraj mene je klečala Miranda, grlila me i plakala, a njene suze tekle su po mojim obrazima.

»Zašto Miranda plače«, umorno sam se naprezala da se sjetim. »Što to držim u ruci i pritišćem na prsa?«

Teško, umorno sam digla ruku. Držala sam Grizijevu fotografiju koja je uramljena visila iznad kauča.

— GRIZI! — ponovo sam vrisnula i tek tada se osvijestila.

— Daj mi novine.

— Ne ...

— Daj.

Uzela sam novine i nastavila čitati:

»10. Antun Puklavec, postolar, član KPH, sekretar Kotarskog komiteta KPH Križevci...

11. Ivan Šimecki, postolar, član KPH, sekretar III rajonskog komiteta KPH Zagreb ...

12. Stjepan Kozjak G randa, posjednik i gostioničar iz Šašinovaca, blagajnik NOO-a Šašinci...

13. Nikola Truta, trgovački pomoćnik iz Zagreba, član Kotarskog NOO-a Zagreb ...

14. Ivan Lepušić, ratar iz Čučerja, partizan, radiotelegrafista I Zagrebačke brigade, III bataljona ...

15. Pavao Budisavljević, krčmar iz Granešinske Dubrave, partizan, vodič kod prebacivanja u partizane ....

16. Ljubomir Stanković, krojač iz Zagreba, partizanski kurir I mosla-vačkog odreda...«

— Ne poznajem ... — prošaptala sam, a onda opet čitala:

»Bogdan Ogrizović, sin Ivana i Ljube, rođen 30. III 1911. u Zagrebu, profesor u Zagrebu, član KPH, predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora za grad Zagreb.«

Rukama sam čvrsto pritiskala sljepoočice. Bol u prsima je bila sve jača — mislila sam da će me razderati.

— Idem — naglo sam ustala.

— Kamo ideš?! — viknula je Miranda, gledajući me s užasom. — Zašto šutiš? Zašto ne plačeš? Kako je to strašno... — s jezom je šaptala.

— Neću više plakati — rekla sam promuklo.

— Kamo ideš? — ponovila je drhtavim glasom.

— Stanki... — prošaptala sam i zagrizla usne do krvi.

Miranda je tiho izišla. Polako, umorno sam se oblačila, kad je tiho ušla Miranda. Donijela je crnu kavu i cigarete.

Stajala sam i pila kavu kad je netko pozvonio. Čula sam kako netko trči hodnikom. Neodlučno je stao pred vratima, ruka je pritisla kvaku. Čekala sam tko će ući. Na vratima se pojavila Katica iz mljekarstva, zaplakanih očiju. Dotrčala je do mene, zagrlila me i zaplakala.

— Grizi! Zlatni naš Grizi!

— Nemoj plakati — oštro sam šaptala kroz stisnute zube.

— Oprosti... — brzo je obrisala suze. — Evo, sigurno će ti trebati...

Stavila je novac na stol.

— Zasada samo deset tisuća... još ću donijeti...

Istrčala je. Kroz hodnik se udaljavao plač.

Pošle smo dalje prema Goljaku, gdje je stanovala Stanka. Došle smo do male vile na početku ulice, ušle u vrt i stale pred vratima. Činilo mi se da mi je ruka toliko teška da je ne mogu podići da pozvonim. Stajale smo nekoliko časaka, a onda je Cenka pozvonila. Čuli su se koraci.

— U kuhinji su — šapnula je Cenka. — Sigurno ništa ne znaju.

Vrata nam je otvorila Stanka.

— To ste vi... — rekla je polako, a onda najednom ustuknula. Raširenih očiju načinila je korak natrag, rukama stisnula ovratnik kućne haljine i s užasom gledala čas jednu, čas drugu.

— Cenka ... Slava ... vi niste u uredu ... — prošaptala je. Usne su joj drhtale, naglo je problijedjela.

Automatski sam spremila cigarete u torbicu, obukla kaput, i pošla. Na vratima sam se sukobila sa sestrom Cenkom, crvenih otečenih očiju. Bez riječi smo se zagrlile i stajale tako neko vrijeme teško dišući. Uhvatila sam je ispod ruke i polako, umorno izišla. Nije pitala kamo idemo, znala je. Išle smo prema Kukuljevićevoj ulici, kad mi se pričinilo da me netko zove. Umorno sam se okrenula. Za nama je trčala Katica.

— Evo još deset tisuća — govorila je zadihano. — Uzmi, trebat će ti. Nije sve moje. Još ću donijeti...

Malo se pogrbila i počela natraške uzmicati u hodnik, kao da želi pobjeći od nečega strašnog, od onoga što je znala da će čuti. Sve je brže uzmicala,

dok se nije zaustavila kod zida i nemoćno se naslonila. Polako sam došla do nje, stavila joj ruku na ramena i promuklo rekla:

— Stanka ... objesili su Grizija ...

— Grizi... — s užasom je prošaptala, čekajući što ću dalje reći.

— Objesilisu Grizija i Branka.

— Branko! — vrisnula je i zateturala.

— Branko! — čule smo krik s vrata. — Što je sBrankom?!

Dotrčala je njegova majka.

— Teta... teta... — govorila je Cenka mekim drhtavim glasom, nježno je zagrlila i uvela u sobu.

Ja sam obuhvatila Stanku oko pasa i povela je uza stube do njene sobe. Gotovo sam je nosila. Pala je na krevet i plakala... I ja samplakala.

Onda je skočila stisnutih šaka.

— Znala sam! Lagali su mi! Lagali! Banda! — vikala je s mržnjom kroz plač.

— Ti si očekivala ... bojala se ... a ja sam Grizija čekala ... danas ili sutra je morao doći... Branko je bio talac ...

— Slava... — rekla je naglo, pa zastala.

— Što je? — brzo sam upitala s užasom, iako seviše ništa užasnije nije moglo dogoditi.

— I Grizi je bio talac ...

— Talac?! Ti si znala ...

— Jučer sam uveče saznala ... ti si ga čekala ... nisam ti mogla reći...

Stajale smo zagrljene, a bol, teška, neizmjerno strašna razdirala nas je. Onda sam rekla:

— Moramo ih naći, vidjeti ...

— Gdje su?

— Ne znam ... ne piše ...

— Hajdemo doglavniku Pavičiću ...

Pala je na krevet i ponovo plakala ...

U meni je naglo planula silna, užasna mržnja i nadvladala i bol.

Digla sam Stanku, držala je za ramena i siktala kroz stisnute zube:

— Sad prestani plakati. Idemo tom doglavniku, jer moramo saznati gdje su. Ne plači! Banda ne smije vidjeti naše suze!

— Znam... dobro... — rekla je grčevito nastojeći da se umiri.

Obrisala je suze i počela se odijevati.

Kad smo sišle u prizemlje, Cenka je otvorila vrata sobe i uz zabrinut, topao i bolan pogled tiho upitala:

— Kamo?

— Idemo ih tražiti.

Kimnula je glavom i nestala iza vrata.

Iz sobe se čuo očajnički plač, prekidan krikovima. Majka je plakala za jedinim sinom i svojim ratnim drugom.

Brzo smo izišle. Držale smo se ispod ruke — podupirale smo jedna drugu.

— Banda ne smije vidjeti naše suze! — ponavljala sam i sebi i Stanki kroz stisnute zube.

Bilo je oko devet i po kad smo pozvonile na vrata doglavnika Pavičića. Otvorila nam je vrata njegova žena, prijazno nas uvela u sobu i pošla nam ponuditi rakiju.

— Ne treba! — grubo sam se otresla. — Gdje je vaš muž?

— Spava — rekla je i zainteresirano mepogledala.

— Spava! — viknula sam.

— Što je? — upitala je zabrinuto. — Zar se nešto dogodilo?

— Dogodilo? — posprdno sam ponovila. — Da. Nama se nešto dogodilo. Ali samo nama, ne vama.

Kao da se bol koncentrirala u nešto tvrdo u grudima, što je prijetilo da će pući i naglo prelazilo u mržnju i bijes, bezgraničnu mržnju željnu akcije.

— Sto? Što se dogodilo? — upitala je zaplašeno.

Još smo uvijek stajale. Polako sam, stisnutih očiju, zakoračila prema njoj i s mržfijom šaptala:

— Zar ne znate da je jučer u Zagrebu obješeno šesnaest ljudi? Pa naravno da ne znate! — podrugljivo sam se nasmijala. — Što se to vas tiče?!

— Tko je obješen? — upitala je u strahu.

— Među ostalima Stankin i moj muž.

Odskočila je od mene, gledala me raširenih očiju i upitala tiho:

— Vi ste Ogrizović?

— Da, ako vas to zanima.

— Grizi! Grizi je obješen! — Zaplakala je i pokrila lice rukama.

Skočila sam prema njoj i vikala:

— Kako se usuđujete mog druga zvati Grizi?!

Začuđeno je spustila ruke s lica i promucala:

— Poznavala sam ga... zajedno smo pjevali u »GDI«-ju...

— Zabranjujem vam da ga zovete Grizi! Zabranjujem vam da za njim plačete! Vi ustaša! — s mržnjom sam vikala iza glasa.

— Slava! Slava! Umiri se! — uhvatila me Stanka za ruku i pokušala me odmaknuti od »doglavnikovice«, bojeći se da ću je udariti.

Stajala sam nasred sobe stisnutih šaka, stisnula sam usne i teško disala.

— Dobro jutro! Što je dobra? — začula sam glas iza sebe.

Naglo sam se okrenula. Ušao je elegantan čovjek srednjih godina, prijazno se smiješio i prilazio laganim, otmjenim korakom, pružajući ruku.

— Što je dobra?! — viknula sam.

— Slava! Pusti! Čuvaj se! — mirila me Stanka.

— Pusti me! — otresla sam njenu ruku.

— Što se dogodilo? Što je? Ti plačeš? — okrenuo se svojoj ženi.

— Branko i Grizi su obješeni — rekla je kroz plač.

— Nije moguće?! — začuđeno je povikao.

— O, i te kako je moguće! — rekla sam cinički, ne prikrivajući mržnju i polako mu se približila. I ne samo Branko i Grizi, nego šesnaest ljudi je obješeno u Zagrebu! Došle smo pitati gdje vise.

— Nije moguće! Obješeni! — sklopio je ruke, začuđeno i zastrašeno.

Stupila sam posve do njega i siktala mu mržnju u lice:

— Gdje vi živite, »gospodine doglavniče« kad mislite da je nemoguće da je šesnaest ljudi obješeno? I visit će po običaju osam dana... preko vašeg Božića, najvećeg praznika milosrdne crkve... vama za ukras...

— Zar je moguće? — promucao je i natraške se odmicao od mene.

Nasmijala sam se. Užasno sam mu se nasmijala u lice.

— Slava! Umiri se! — vukla me Stanka. — Pazi! Misli na djecu...

Odgurnula sam je i zavikala:

— Pusti me! Što mi može? Jučer su i mene objesili, više mi ništa ne može učiniti! »Gospodin doglavnik« može još samo narediti da objese majku troje djece.

Onda sam se okrenula prema njemu, polako mu se približila i podrugljivo nastavila:

— Preporučila bih vam, »gospodine doglavniče«, da počnete čitati vlastite novine. Gotovo svaki dan možete pročitati: »strijeljano pedeset ljudi... sto... ljudi obješeno dvadeset... pedeset... vise uz prugu... osam dana...« Onda više nećete pitati: »Zar je to moguće?«!

Okrenula sam se Stanki i muklo rekla:

— Ne zna gdje vise naši. Hajdemo.

Izišle smo bez pozdrava.

»Gdje je? Koga da pitam? Tko zna?« mislila sam umorno i bolno lutajući ulicama.

»Možda već svi znaju... možda su ga vidjeli... a ja ne znam... Možda je saznala Stanka... Cenka... Josip... možda zna teta Slava ili Grizijeva majka... Koga da pitam? Da pitam prolaznike? Možda kod kuće znaju?...«

Brzo sam ušla u tramvaj i žurila sam se kući-

— Je li bila Stanka? Znaš li gdje su? — pitala sam Mirandu.

— Nitko nije došao... ne znam gdje su...

Umorno sam ušla u sobu i stala na vratima. Začuđeno sam gledala stol, pun nekih paketa, predmeta i listova.

— Što je to?

— Dolaze ljudi... donose za tebe i djecu... — šaptala je Miranda.

Polako sam došla do stola, rukom prelazila po darovima, a preko oka- . menjenog lica tekle su suze bez glasa.

Pisali su rođaci, prijatelji, znanci, a i nepoznati ljudi. Drhtavom rukom sam otvarala koverte i kroz zamagljene oči čitala:

»Gospođo! Iako Vas lično ne poznajem, smatram svojom dužnošću da Vam izrazim iskrenu i duboku sućut u teškoj boli, koja nije nanesena samo Vama, nego vjerujte, svima. Nepoznati, ali odani N.«

»Draga gospodo! Ne poznajem Vas, a željela bih Vam poljupcima osušiti suze koje teku za tako plemenitim čovjekom, na koga ćemo mi Zagrepčani sačuvati vječnu, svijetlu uspomenu. Majka jednog đaka.«

— »Mila prijateljice, ne poznajem Vas, ali Vas razumijem, suosjećam. Prije godinu dana doživjela sam isto. U duhu Vas grli Vaša R.«

»Poštovana gospođo, osjećam potrebu da Vam kažem koliku mržnju i prezir osjećam prema onima koji su ubili Vašeg muža, koji su ubili toliko naših najboljih. Govorim Vam to u svoje ime, u ime svoje obitelji, svojih znanaca i — neću pretjerati ako tvrdim — u ime cijelog Zagreba. Poštuje Vas i osjeća s Vama nepoznati Vam Z.«

List po list otvarala sam i čitala. Iz listova je izbijala, bol, toplina i mržnja.

Gotovo u svakom listu bio je priložen novac.

Miranda je otvarala pakete i rasprostirala darove po stolu... Jedan mi je podvomik poslao bocu starog šampanjca... zacijelo najvrednije što je imao... neki su slali čokoladu, šećera, svile, čarape, cigarete.

Gledala sam pisma i darove, bol me razdirala. Tiho sam šaptala:

— Šalju nepoznati ljudi... simpatizeri... drugovi... To je bol, to je simpatija... to je revolt!... Revolt!

Tiho je ušla zaplakana Rozika i rekla:

— Vani je jedna gospođa... želi s vama govoriti... neće da uđe...

Polako sam izašla. Na vratima je stajala nepoznata elegantna gospođa od sedamdesetak godina, toplo mi stisnula ruku i drhtavim glasom govorila:

— Oprostite, gospođo, što vam smetam u teškoj boli, ali poslao me moj muž, jer leži pa ne može doći. On je arhitekt. Poručuje vam da želi preživjeti ovaj rat jedino zato da bi poslije oslobođenja mogao načiniti spomenik... spomenik za naših šesnaest obješenih...

— Hvala, gospođo... hvala... — govorila sam umorno. — Zahvalite vašem mužu...

— Jadna moja! — glasno je zaplakala, zagrlila me i brzo otišla.

Polako, teško sam se vratila u sobu i legla, trgana od boli. Nijedna fizička bol nije tako strašna kao ova... Ležala sam nepomično, polumrtva, a u vrelom mozgu je udaralo samo jedno pitanje:

»Gdje su?...«

— Vidjela sam ih! Vidjela — s krikom mi se Stanka bacila u naručaj.

Stajala sam okamenjena. Za njom su ušli Cenka i brat Josip.

— Gdje... gdje su... — pitala sam šapatom.

— U Dubravi.

— U Dubravi... — ponovila sam.

Stajala sam nekoliko trenutaka, onda se istrgla iz Stankinog zagrljaja i viknula:

— Idem!

— Ne idi! Ne idi! — skočili su Cenka i Josip da me zaustave.

— Idem! — otimala sam im se, dok su me sve troje držali i istodobno govorili :

— Nemoj danas ići! Dok stigneš do Dubrave, bit će mrak...

— Ustaše hapse... Danas nema smisla, nećeš ništa vidjeti... Stradat ćeš.

— Nemate pravo da mi branite! — otimala sam se.

— Ne branimo ti, ali danas nema smisla... Mrak je...

— Dobro — rekla sam. — Idem sutra.

Sjela sam i zaklopila oči.

— Pripovijedajte...

— Sestrična Ankica je saznala gdje su — pripovijedala je Cenka suspre-žući plač. — Najprije je potražila tebe, ali ti nisi bila kod kuće. Onda je trčala do Brankove mame, pa kad se Stanka vratila, rekla joj je gdje su, i Stanka je odmah pošla. Teti Ivakić su došli rođaci, pa sam otišla s Ankicom. Nakon nekog vremena došao je k njoj neki znanac i pripovijedao da je vidio Stanku u Dubravi... Obješeni su na telegrafske stupove...

Vidio je Stanku kako je došla do stupa na kojem visi Branko...

— Branko! — vrisnula je Stanka i pala na kauč u grčevitu plaču.

— Nemoj, Stanka... — grlio ju je Josip.

— Preskočila je jarak — nastavljala je drhtavim glasom Cenka — i htjela ga zagrliti. Uto je ustaša zaurlao: »Natrag!« Stanka se okrenula i mirno rekla: »To je moj muž«. Ustaša je ponovo zaurlao: »Natrag!« Ljudi su se skupili i s užasom promatrali, a taj Ankičin znanac veli da se skoro okamenio. Kaže da je bilo najstrašnije upravo to što nije plakala i što je mimo govorila. Pogledala je ustašu i opet rekla mirno: »Ali to je moj muž! Želim da ga vidim! Želim da ga zagrlim!« i pošla prema Branku. Ustaša je digao pušku i urlao: »Natrag ili pucam!« Stanka je nemoćno slegla ramenima i polako se vratila na cestu. »Dok sam živ«, govorio je Ankičin znanac, »neću zaboraviti taj jezivi prizor: lijepa mlada žena stoji tri koraka od leša svoga muža, a ustaša hoće da u nju puca... A onaj njen mir! Strašno!«

Stanka se naglo uspravila i rekla tvrdo!

— Nije banda vidjela moje suze.

— A Grizi... — upitala sam tiho, sa zebnjom.

Vidjela sam i njega...

— I ja sam ih vidjela... — šapnula je Cenka.

— I ti?! Samo ja nisam!

— Sutra! Sutra! — držali su me.

— Grizi! Zlatni moj dečko! — oteo se mom bratu krik. Skočio je, pritisnuo rukom prsa i plakao iza glasa. Tada sam ga prvi put u životu vidjela da plače.

Stajali smo sve četvero zagrljeni i plakali, a onda sam prošaptala:

— Bit će bolje da se raziđemo. Ovako nam je još teže.

Bilo je oko osam sati ujutro kad sam pošla. Na ulazu sam susrela dvije sestrične, koje su pošle k meni.

— Slava! — grlile su me i plakale.

— Šutite! Ne plačite! — grubo sam se otresla. — Idem u Dubravu. Ne smijem plakati.

— U Dubravu?! — užasnule su se.

— Ja ne mogu... ne ljuti se... — rekla je Vjera.

— Sama idem.

— Hoćeš li da idem s tobom? — pitala je Zdenka.

— Svejedno mi je. Ali ako pođeš sa mnom, da se nisi usudila plakati! I ništa nemoj govoriti. Ni riječi! A ako zaplačeš, bit ću gruba... bit ću strašna! Ja neću i ne smijem plakati.

— Idem. Neću plakati.

Podupirala sam se o njenu ruku. Stigle smo do tramvaja, ušle i sjele jedna nasuprot drugoj, ali se nismo gledale — obje smo gledale kroz prozor.

Vožnja mi se učinila neizmjerno duga, a ipak sam željela da se nastavi u beskonačnost... da nikada ne stignem.

Tramvaj je zaokretao na posljednjoj stanici u Dubravi. Okrenula sam se i tiho upitala ženu koja je iza mene stajala:

— Molim vas, gdje vise...

— Sram vas bilo! — zavikala je. — Sram vas bilo!! Zar ste svijer?! Kakomožete ići gledati kako vise najbolji...

— Moj muž je obješen... — prekinula sam je.

Prožeo me osjećaj tople zahvalnosti, kao da su mi njena mržnja i revolt pokušali zaustaviti krv koja je šiktala iz rastrgane arterije. Znala sam da ju je taj povik mržnje mogao stajati glave.

— Oprostite... — s jezom je prošaptala. — Tu su... odmah kod stanice... na prvom stupu... pa dalje...

Izišla sam iz tramvaja — i odmah stala... ukočila se. Na stupu pred stanicom visio je prvi... onda slijeva na četiri stupa, a zdesna na niz stupova...

Pošla sam od stupa do stupa. Grč mi je do besvijesti stiskao mozak, tijelo mi se ukočilo, išla sam kao automat. Polako sam hodala i duboko, teško disala, ne mičući ni najmanji mišić na okamenjenom licu.

Preda mnom su bila još samo tri stupa. Hodala sam sve teže. Ispred predzadnjeg stupa sam naglo stala. Preko jarka uz cestu na stupu...

Trgla sam se. Jedan čovjek je potrčao kraj mene, stao pred stupom na kojem je bio Grizi, digao šaku, prijetio se njegovu mrtvom tijelu, a gledao mene i vikao:

— Tu visiš, huljo! Lopove! Sto si radio, to si i zaradio! Ne bih ja tebe vješao! Rezao bih te na komadiće!

— Slava! — zastenjala je Zdenka i prihvatila me.

— Pusti! — otresla sam se i glasno rekla. — Ne tiče me se što govori bandit!

Isti čas je oko nas nagmula masa ljudi.

— Držite ga!

— Hulja!

— Kukavica! — vikali su, stavljajući se između mene i agenta koji me provocirao.

On se prestrašeno progurao između razjarenih ljudi i pobjegao.

Korak po korak polako sam došla do brvna koje je uz stup vodilo preko jarka, prešla ga i došla do Grizija.

Stala sam.

Hladna ruka. Zar je to Grizijeva topla i meka ruka?! Ukočena i tvrda. Obgrlila sam ga oko pasa i naslonila glavu na njega, digla pogled i gledala ga... zadnji put u životu gledala Grizija... upijala...

— Grizi... Grizi... moj Grizi... reci da nije istina... reci: »Sve bu dobro...«

Nemoćna da bilo kome i bilo kamo pođem, nemoćna da bilo s kim govorim, pošla sam kući. Kod kuće me ponovo dočekalo mnogo darova i pisama od poznatih i nepoznatih. Legla sam polumrtva.

— Jedna gospođa vas zove na vrata... neće da uđe... — tiho je rekla Rozika.

Pred vratima je malo pognuto stajala elegantna stara gospođa. Nisam je poznavala. Začuđeno sam je gledala i muklo upitala.

— Što izvolite?

— Gospođo... — govorila je drhtavim glasom — došla sam vam reći da se za Božić u Zagrebu neće kititi borovi. A tko bude kitio radi djece, palit će šesnaest svijećica u čast naših šesnaest...

Zajecala je, poljubila me i brzo otišla.

Spustio se mrak kad je došao Žegarac. Pričao mi je što je sve saznao, pa upita:

— Jeste li već čuli da su dvojica pobjegla?

— Naglo sam se uspravila.

— Tko je pobjegao? Odakle su pobjegli? — brzo sam upitala.

— S vješanja...

— Tko?! Tko?! — skočila sam.

— Prvi je bio neki Pio Juričić. Kad je na njega došao red da ga vješaju, naišao je cestom kamion i sve ih zaslijepio farovima. Juričić je pretrčao cestu ispred kamiona i nestao u mraku. A drugi je bio neki inženjer Milovan Kovačević...

— Milovan?! Milovan?! Jeste li sigurni? Kako znate?

— Zar ga poznajete? To mi je drago. Sasvim sigurno je pobjegao. Bio je debeo, težak čovjek, pao je s vješala i pobjegao

Polako sam sjela, zaklopila oči i ponavljala:

— Pobjegao... pobjegao s vješala...

— Odmah su cemirali okolicu Zagreba, ali ih dosada nisu našli. To znači da su se spasili

— Grizi... Zar nije i Grizi mogao... — šaptala sam bolno.

— Vjerujte, gospođo, sigurno nije mogao. On je bio pretposljednji, a Ivakić posljednji. Vaš im je muž bio najvažniji i zbog funkcije i imena, a osim toga došao je na red poslije onog bijega. Svakako su ga dobro čuvali.

Šutjeli smo. Činilo mi se da sam ponovo izgubila Grizija.

— Zena profesora Reichherzera dobila je dozvolu da skine tijelo svog muža — nastavio je nakon kratke šutnje. — Smije ga pokopati...

— Tko je dopustio? — uzrujano sam mu upala u riječ.

— Njoj je dopustio Mile Budak, jer mu je Reichherzer u rodu. Život mu nije htio spasiti, a sada mu čini tu milost. Raspitat ću se kako biste i vi mogli dobiti dozvolu za vašeg muža...

Ležala sam u očajnoj bespomoćnosti. Ponavljala sam kao automat:

— Zašto se Grizi nije mogao spasiti? Hoće li Milovanu uspjeti bijeg?

Nisam ni primijetila kad su se otvorila vrata. Iznenada sam čula glas:

— Oprostite što vam tako kasno smetam...

Bila je to žena Ive Vuljevića, koji je zajedno s Grizijem bio u zatvoru.

— Oprostite... već je devet i po... idem k vama od jedne do druge- •

— Što je? Što se dogodilo?

— Skinuli su ih.

— Skinuli... — ponovila sam.

Stajale smo neko vrijeme, a onda umorno sjele.

— Najprije su još oko četiri sata po podne skinuli Pikeca Reichherzera, jer je Budakov rođak. A onda uveče i ostale. Rekli su, tko sutra do osam sati ujutro dođe, može preuzeti tijelo...

— Tko je rekao?

— Ne znam tko je rekao, ali vi svakako dođite, pa pokušajte da ga dobijete. Čim sam to saznala, pošla sam od jedne do druge, da vas obavijestim. Samo ne znam adresu inženjera Florića. Nitko mi ne zna reći. Znate li vi?

— Ne znam.

— Oh, kako mi je žao! Tko ne dođe do osam sati, neće više smjeti preuzeti tijelo, nego će biti pokopano u zajedničku raku u Granešini iza Dubrave. Oni među njima koji su bili partizani, nemaju ovdje rođaka, a Florićevu adresu ne znam. Dok bih sutra ujutro dobila adresu na prijavnom uredu, bilo bi prekasno ... — govorila je žalosno. — Što da radim?

Sutjele smo neko vrijeme.

— Idem — rekla je. — Nisam bila kod vaše sestre, vi joj javite. Ja moram otići još na dva mjesta. Pobrinite se za auto da vas rano prebaci do Dubrave. Ujedno naručite i mrtvačka kola, da ih odmah odvezu na Mirogoj.

U šest sati došao je auto. Odmah sam se odvezla do Stanke.

U vrtu pred vilom čekale su me Stanka, Cenka i Brankova majka. Nešto se steglo u meni.

»Plakat će ... Kako ćemo se mi suzdržati...« mislila sam gledajući Brankovu majku, dok je sve u meni drhtalo.

Bez riječi smo se dovezle do Dubrave. Tu je auto morao stati, jer je preko ceste bila spuštena brklja. Ostao je samo mali prolaz za pješake. Na cesti pred brkljom stajao je agent a pred prolazom mladi, možda tek osamnaestogodišnji stražar. Izišle smo i pošle pješice.

Hodale smo cestom a da nigdje nismo ništa vidjele. Prošle smo već davno pokraj stupova, išle smo već oko dva kilometra, kad smo u daljini, bliže Granešini nego Dubravi, opazile kola i kraj njih neke ljude. Požurile smo. Bila su to velika teretna kola. Na njima su kao klade bili nabacani naši drugovi: netko licem gore, netko licem dolje, jedan ravno, drugi koso. Grč užasa me stegao, požurile smo.

— Odmakni!! — zaurlao je veliki, debeli agent. — Odmakni!

Pogledala sam ga hladno i rekla:

— Poručili su nam da smijemo uzeti tijela naših muževa ako dođemo prije osam sati.

— Tko je poručio?! — pitao je grubo.

— Doktor Mile Budak — rekla sam nasumce.

Agent se smeo, malo se zamislio, a onda upitao:

— Što ćete s njima?

— Odvest ćemo ih na Mirogoj.

— A čime ćete ih odvesti?! — ponovo je zaurlao. — Odmakni!

— Kola su naručena — nastavljala sam s neprirodnim mirom.

— Naručena, ali ih nema. Dok kola ne dođu, ne približujte se! Točno u osam sati ćemo ih odvesti i baciti u jamu kao pse. Odmakni!

Pred očima su mi zatitrale mrlje. Stisnula sam zube, i oči, stisnula šake, polako pošla prema njemu i prijeteći tiho siktala!

— Vi odmaknite! Nećete kao pse! Mi ćemo ih sada skinuti s kola i poleći na cestu. U blato. Tu ćemo čekati kola. A vi se nemojte usuditi da to spriječite!

Dok sam govorila, gledao me i polako odmicao.

Borila sam se za mrtvog druga, kad ga živog nisam mogla spasiti.

— Dobro ... dobro ... uzmite ih ... — rekao je i udaljio se s ostalima koji su već bili odmakli pedesetak metara.

Stanka i ja došle smo do kola. Nisam se ni sjetila misliti na Brankovu majku, koja je ostala podalje, a Cenka uz nju.

— Evo ga ... — tiho sam zastenjala.

Ležao je koso preko nekog druga, licem prema dolje. Stala sam ukočeno i gledala kroz tamne i crvene pjege što su mi poskakivale pred očima.

— Da ti pomognem ... — šapnula je Stanka.

Okrenule smo ga. Izvadila sam škarice iz ručne torbice i odrezala mu uvojak — onaj neposlušni uvojak koji mu je uvijek padao na čelo.

Gledala sam ga. Kako su ga bacili, licem prema dolje bila mu je slomljena kost, nos je bio zaokrenut na stranu. Time je izraz lica dobio nešto prezirno i podrugljivo. Bolni izraz, pretopljen u podrugljiv smiješak, kao da je govorio: »Ubili ste me ... šesnaest drugova ste ubili, ali Partija živi... Za svakoga od nas narast će tisuću novih ... Ništa nam ne možete ...«

— Branko! — stenjala je Stanka, koja ga je u međuvremenu našla.

Trgla sam se i oštro, gotovo grubo šapnula:

— Šuti!

Isti čas joj se lice skamenilo. Gledala ga je, a onda rekla mirnim, neprirodnim glasom:

— Dodaj mi škarice da i ja Branku odrežem pramen kose.

— Moramo ih skinuti s kola — rekla sam.

— Najprije ćemo skinuti Grizija — govorila je Stanka,neprirodno mirno — a onda Branka, jer na Branku leži jedan drug.

Došla je do mene. Ja sam prihvatila Grizija ispod pazuha, a Stanka za noge. S gotovo natčovječanskim naporom digle smo njegovo teško mrtvo tijelo i oprezno ga položile uz rub ceste — u blato. Onda smo došle po Branka. Najprije smo premjestile onog druga koji je bio prebačen preko njega, a onda Branka donijele do Grizija pa i njega položile u blato.

Teško zadihane — i od boli i od napora — stale smo iznad njihovih glava. Osjetila sam da netko stoji posve uza me. Bio je to onaj debeli agent. Bijes je planuo, mržnja me gušila. Pogledala sam ga, pljesnula mokrim rukama punim blata i rekla:

— Tako, Gotove smo, Sada ćemo čekati kola.

Agent se odmakao samo jedan korak. Bio je u nedoumici što da čini, smije li nam dopustiti da uzmemo tijela ili ne.

Uto sam se sjetila Brankove majke. Nešto kao da me ubolo u srce. Okrenula sam se. Nekoliko koraka od nas držala je Cenka majku ispod ruke. Stajala je blijeda i drhtavim glasom šaptala:

— Branko moj... jedino moje dijete ... sine moj...

Nije plakala. Ni njenu suzu nije nitko vidio.

Stajale smo nijeme, a bol se sve više dizala, prijetila je da će prsnuti iz nas u krikovima.

— Da pogledamo imaju li što u džepovima — prekinula je Stanka tišinu.

Brzo, upravo s olakšanjem smo se sagnule i pregledale najprije Grizijeve džepove. U unutrašnjem džepu kaputa — bilo je na njemu ono odijelo koje sam mu prokrijumčarila kad smo pripremali bijeg — imao je komadić vate i flaster što ga je stavljao na okrvavljeno oko. U drugom su bile tri fotografije — one tri koje sam mu dala u kaznionici.

Drhtavim rukama držala sam Milanovu fotografiju kad mi je agent zaurlao gotovo u uho:

— Što je to?! Što to imate?!

— Sliku njegova sina, »gospodine«! — rekla sam i gurnula mu je posve do lica.

Odskočio je i potrčao ostalim agentima.

— Da ga se i mrtvoga ne bojite?! — doviknula sam za njim.

Stanka je izvadila iz Brankova džepa svoju sličicu i na komadiću papira popis knjiga koje je želio da mu donese u bolnicu.

Napokon su stigla mrtvačka kola. Iz njih su izišli službenici, potpuno ravnodušni, navikli na takav posao. Njihova je poslovna ravnodušnost djelovala nekako umirujuće.

Kad su naše drugove stavili u kola, skinule smo im s vrata žicu kojom su bili obješeni...

— Ovdje ćemo izići — rekla sam vozaču na Jelačićevu trgu.

Pozdravile smo Brankovu majku i Cenku. Stanka i ja smo izišle. Otišle smo u Dugu ulicu do pogrebnog zavoda.

— Dva lijesa — rekla sam muklo i to bez ikakva nakita, posve crna i jednostavna. Bez križa.

— Vi ste ...

— Ogrizović i Ivakić.

— Bojim se, gospođo, da takvih lijesova nema.

— Onda ih načinite.

— To će biti teško ...

— Načinite ih.

— Pitat ću u radionici.

Nazvao je radionicu i s olakšanjem rekao:

— Imaju u radionici nedovršenih.

— Bez križa — ponovila sam.

— Ali...

— Tražim.

— Dobro ...

— A sada tekst za posmrtnicu. Pišite: »Jedini sin književnika Milana Ogrizovića...«

— Oprostite, gospođo, ali dobili smo naređenje da za onu šesnaestoricu ne smijemo tiskati posnirtnice.

— Ne smeta... — nasmiješila sam se prezirno. — Boje se...

— Ako smijem pitati, gospođo ... — nastavio je — imate li crninu ... mi vam možemo ...

— Ne treba. Nećemo ići u crnini.

— Ali mi vam možemo nabaviti... posuditi... — govorio je toplo.

— Ne treba. Mi nećemo.

— Imate pravo — rekao je tvrdo.

Podupirući se ispod ruke, išle smo kao u nekom polusnu prema mrtvačnici.

— Grizijeva mama... — prošaptala sam i naglo stala. Sada sam je prvi put vidjela od njegove smrti.

Umorno, polako, pošla je prema nama. Mi smo nastavile prema njoj. Zagrlile smo se i stajale pomalo teturajući.

— Željela bih da ga vidim ... ne daju mi... — šaptala je nakon nekog vremena.

— Pokušat ću ... — rekla sam muklo.

Pošla sam u mrtvačnicu, išla od čovjeka do čovjeka i molila:

— Cigarete ... — šaptala sam — deset hiljada ... dvadeset hiljada ... njegova majka želi... posljednji put...

— Ne smijem ... ne usuđujem se ... — odgovarali su.

— Kada je sprovod? — pitala sam u uredu.

— Svako pola sata jedan — odgovorili su mi. — Počinje u osam ujutro. Ivakić u pola jedanaest, Ogrizović u jedanaest.

— Koji dan?

— Sutra.

— Sutra... — ponovila sam sa smiješkom. — Dvadeset i četvrti prosinca ... Badnjak ...

Izišla sam odjevena kao obično, bez najmanjeg znaka crnine ili žalosti. Pred kućom je čekao auto, pred autom, duboko naklonjen, stajao je vozač. Nisam ga poznavala, auto mi je poslao jedan znanac.

— Dobro jutro — tiho sam pozdravila.

Polako je digao glavu — iz očiju su mu kapale suze.

— Što je?! — trgnula sam se.

— Kad vas ovako gledam ...

— Nemojte plakati! Ja ne smijem plakati!

Brzo je obrisao oči i otvorio vrata auta.

— Vozite najprije po gradu — rekla sam. — Stanite pred bilokakvim dućanom, ja ću ući, vratiti se, onda vozite opet do nekog dućana i tako neko vrijeme... Dok budem u dućanu, gledajte slijedi li nas tko.

— Shvaćam ...

Izlazila sam iz auta, ulazila u dućane, vraćala se, a vozač bi šapnuo:

— Nikoga nisam vidio... nitko vas ne slijedi... sve je u redu.

— Vozite u Petrovu ulicu — rekla sam nakon nekog vremena — Stanite kraj rodilišta.

Kad smo stali, rekla sam tiho:

— Dugo ćete čekati... možda cijeli sat. Pazite...

— Dobro.

Pošla sam stepenicama uskim prolazom uz park rodilišta. Na kraju sam se okrenula, prolaz je bio prazan — nitko me nije slijedio.

Išla sam Joži Lukateli na vezu.

Jože i njegova drugarica Vera stiskali su mi ruke. Gledala sam oko sebe. Tu smo pisali fiziku... Vera mi je diktirala, ja sam pisala, Jože je risao slike, Grizi sastavljao popis fizičara. Sve me podsjećalo na to lijepo vrijeme... Odmarali bismo se uz crnu kavu i smijali.

— Jože — rekla sam tiho, a glas mi je podrhtavao. — Želim otići.

— Znam. Sada je dosta opasno... zatvoreni kanali... ljudi masovno odlaze, ali ti ne smiješ pasti...

— Čekat ću. Cim bude moguće, javi... preko Cenke.. čuvaju mi kuću.

I Stanka ide.

— A djeca? — pitala je Vera.

— Kod mame su.

Šutjeli smo neko vrijeme, a onda smo se oprostili i ja sam otrčala.

— Ništa nije bilo sumnjivo — šapnuo je vozač dok sam ulazila u auto.

— Požurite — rekla sam. — Već je deset sati, a u deset i po je sprovod Branka Ivakića, muža moje sestre.

Auto je pojurio. Na početku Bijeničke ceste zaštropotao je i stao. Vozač je brzo iskočio, nadigao poklopac i nervozno počeo nešto popravljati. Ušao je i auto je ponovo pojurio.

Nismo prevalili više od nekoliko stotina metara, ponovo je nešto zaštropotalo auto je stao. Vozač je očajno iskočio, pogledao me i uzrujano rekao:

— To mi se jflš nikada nije dogodilo... upravo sada...

Opet je popravljao i opet pošao. Nedugo zatim auto je i treći put stao.

— Idem pješice — rekla sam izlazeći. — Kada popravite, stići ćete me.

— Pričekajte! Molim vas pričekajte! Sada ću popraviti... Zaklinjao je očajno.

— Ne mogu. Na Brankov pogreb ću sigurno zakasniti, ali na Grizijev...

— Popravit ću... — gotovo je plakao.

— Ja ću trčati i možda stići. Ako popravite, lako ćete me dalje voziti.

— A djeca? — pitao je već kroz plač. — Htjeli ste da i djecu ,povezemo...

— Ako dospijete, pođite samo po njih. Veliki dol četiri. Iza Mirogoja.

Uzela sam iz auta kitu crvenih ruža i potrčala.

Trčala sam uzbrdo teško zadihana i svaki čas pogledavala na sat.

— Deset i petnaest... a koliko još ima kilometara... Hoću li stići na Grizijev sprovod?

Sve sam više gubila dah. Naizmjence sam brzo hodala pa opet trčala. Tada sam opazila auto koji mi je jurio u susret Stala sam nasred ceste i digla ruke da ga zaustavim. Pokušao me obići. Naglo sam se pomakla na tu stranu. Auto je stao.

— Što me zaustavljate? — vikao je vozač. — Vidite da sam zauzet!
— Smjesta okrenite i vozite na Mirogoj! — rekla sam.
— Zauzet sam, zar ne čujete?!
— Vozite na Mirogoj! — zavikala sam oštro.
— Na Mirogoj? — trgao se kao da je tek sada čuo. — Pogreb?
— Da.
— Oni... obješeni...
— Da.
— Netko vaš?
— Moj muž.
— Uđite.
— Ja sam prije iznajmila taksi! — viknula je žena iz auta. — Vozite mene!
— Napolje! — zagrmio je šofer. — Auto je moj!

Žena se prestrašeno povukla u kut. Sjela sam do vozača. Naglo je okrenuo kola i pojurio.

Pogledala sam na sat. Bilo je deset minuta do jedanaest. Stići ću...

Začas smo dojurili, auto je naglo stao. Izišla sam i upitala:
— Što sam dužna?
— Gospođo! Zašto me vrijeđate?! — glas mu je drhtao.
— Oprostite... Hvala, druže... — toplo sam mu stisnula ruku.

Mato je trčao prema meni. Bio je u civilu. Stisnula sam mu ruku, zahvalno ga pogledala, a onda upitala:
— Gdje su Stanka i Brankova mama?
— Još su na groblju. Zakasnila si.
— Možda ću ih zateći... tu blizu ulaza...

Trčala sam i našla malu grupu ljudi kraj grobnice.

— Slava... — prošaptala je Stanka, čiji je pogled bio staklast, oči bez suza, kao da je u snu...

Zagrlile smo se, onda smo zagrlile Brankovu majku i brzo pošle natrag.

Pred mrtvačnicom stajala su dva reda stražara — možda četrdesetak-pedesetak — dok su okolo, a naročito po groblju, stajali detektivi kao da su slučajni posjetioci.

Mala grupa ljudi je čekala. Osim najuže obitelji, samo je nekoliko rođaka i starih prijatelja Grizijeva oca došlo na tako opasan sprovod.

Tražila sam pogledom Grizijevu majku. Stajala je malo po strani u dubokoj crnini, pod crnim velom. Inače od bolesti malo pogurena, sada je stajala posve uspravno. Nije plakala.

Iznijeli su lijes. Po mojoj izričitoj želji bio je posve cm, bez ikakva nakita, bez križa, samo s kiticom ljubičica na vrhu.
— Smijem li s tobom u prvom redu? — tiho je upitala majka.
— Mama!
— Možda želiš ići naprijed posve sama...

Uhvatila sam je ispod ruke, a s druge strane ju je prihvatio moj brat Josip.

Sprovod je tiho pošao. Stisnula sam usne i digla glavu. I majka se ponosno uspravila. Prolazile smo kraj stražara kao pokraj počasne straže.

Ušli smo u groblje i zaokrenuti prema aleji, u kojoj je grob Grizijeva oca s velikim mramornim spomenikom s natpisom: »Hrvatski narod Milanu Ogrizoviću.«

Približavali smo se grobu. Učinilo mi se da u daljini čujem plač djece. Digla sam mutam pogled i daleko, na kraju aleje, vidjela kako trči onaj vozač kojemu se pokvario auto. Na jednoj je ruci nosio Milana, na drugoj Višnju, a za njima je trčala Marijana...

Stali smo pred otvorenom grobnicom Grizijeva oca. Zakoračila sam naprijed i sama stala do groba. Spuštali su lijes u raku.

»Što se to događa? Što je to?...«

Stala sam na rub grobnice, ubacila kitu crvenih ruža i rekla:

— Slava ti, druže!

— Jesam li još živa? Zar nisu i mene pokopali? Zar je to moguće...« žarilo me u mozgu, trgalo u prsima.

Kroz maglu sam vidjela kako je Grizijeva majka, koja je stajala oslonjena na Josipovu ruku, digla veo, pustila Josipa, uspravila se, polako i ponosno došla do rake, uzela grudu zemlje, okrenula se prema nama i detektivima, lagano spustila grudu u grob i glasno rekla:

— Milane, evo ti sina! To ti je dar »Nezavisne Države Hrvatske«.

Zemlja je zabubnjala i zaglušila plač djece.

»Moj ratni drug... gotovo... gotovo...«

Digla sam glavu i pogledom, zamućenim suzama što su tekle okamenjenim licem, nazirala obronke Sljemena, smeđe od golog drveća sa zelenim pjegama crnogorice.

Šuma.. .*

* Iz knjige *Zagreb se bori*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1977.

Fabijan Baijak

ILEGALNI RAD U ZAGREBAČKOM ELEKTRIČNOM TRAMVAJU

Oko 500 radnika i službenika u NOP-u — Davali su nam stanove na raspolaganje — Raste antifašističko raspoloženje na Trešnjevci — Poginuli zetovci

Okupacija naše zemlje u travnju 1941. godine nije zatekla nespremne komuniste Zagrebačkog električnog tramvaja koji su bili dobro poznati dotadašnjem režimu kao vrlo progresivni. Oni su svrstani među najborbenije radnike u Zagrebu. Veliki desetodnevni štrajk 1936. godine, koji je organizirao Mjesni komitet KP u zajednici sa URSS-ovim sindikatima, uglavnom je uspješno završen. Ustaše su se svojim dolaskom odmah okomile na komuniste i ostale simpatizere za koje je već i prijašnji režim imao podatke, a koje je Mačekova zaštita predala Ustaškoj nadzornoj službi. U prvim danima okupacije i ustaške strahovlade našlo se nekoliko izroda koji su pristupili u ustašku organizaciju, a među prvima bili su Vilim Dugi, Jelača, Ivan Franić, Ivan Ivanović, Babić, Ećimović itd. Budući da su ustaše imale podatke o komunistima, nekoliko je drugova moralo prijeći u ilegalnost, a među prvima Jakša Dugandžić, Ivan Privrat i ostali. Među prvim žrtvama pao je Jakša Dugandžić, odmah 1941. godine, jedan od najboljih komunista Zagrebačkog električnog tramvaja. On se, bez obzira na strahovito mučenje, izvanredno hrabro držao, i nije nikoga prokazao. Nakon hapšenja partijska organizacija je bila oslabljena, pa su se morali uložiti veliki napori kako bi se obnovila novim drugovima.

U 1942. godini, bez obzira na ustašku hajku, partijska organizacija se uspjela učvrstiti i organizirati aktivan rad među tramvajskim radnicima, kojih je zajedno sa službenicima tada bilo oko 1330. Nije bilo teško objašnjavati ciljeve NOB-a i ulogu KP, budući da su tramvajski radnici bili na zadovoljavajućoj političkoj razini i odlučni za borbu protiv okupatora i ustaša. Osuđivali su proklamiranu Mačekovu politiku čekanja. Za učvršćivanje i stabilizaciju partijske organizacije velike su zasluge Ivana Klobučarića i Pavla Fijolića.

Od prvih dana NOB-a nikada nije prestalo skupljanje Narodne pomoći, oružja, lijekova, raznih odjevnih predmeta, kao i slanja drugova u partizane. Te akcije su bile permanentne sve do oslobođenja zemlje. Velike rezultate u tome postigli su Franjo Škojić, Stjepan Strugar, Juraj Sertić, Rikard Stanić i Mijat Salopek. Već potkraj 1942. godine Pavao Fijolić povezao nas je s višom vezom Ivanom Jankom Vladom. Tada smo postali kandidati za člana KPJ: Franjo Škojić, Julijo Markužić i ja, te nešto kasnije Stjepan Premuž i Josip Laškarin.

Poznato je da su se pred partijsku organizaciju Zagrebačkog električnog tramvaja postavljali složeni i, u tadašnjim prilikama, opsežni zadaci. Trebalo je vršiti sabotaže, otkrivati ustaške elemente, što veći broj drugova organizaciono obuhvatiti u NOP. Oko 500 radnika i službenika bilo je obuhvaćeno u NOP. Najteže smo pridobivali službenike. Od njih šezdesetak obuhvatili smo samo pet — šest. Među njima je bio inž. Mirko Pavleković kao zaista napredan i sa svim srcem odan NOP-u. On je pri masovnom hapšenju i ubijen.

Početkom lipnja 1943. godine primljen sam u Komunističku partiju Jugoslavije s Franjom Skojićem i Julijom Markužićem. Kao partijac dobio sam zadatak od moje više veze Ivana Janka Vlade da pronađem nekoliko stanova kod simpatizera za partijske i druge sastanke. Budući da sam radio i stanovao na Trešnjevci, koja je još prije rata bila prozvana Malom Moskvom, nije mi ih bilo teško pronaći. Imali smo stanove na raspolaganju kod drugarice Sertić, Ozaljska br. 99 (sada Ulica Rade Končara), drugarice Rumbak, Tratinska cesta br. 57 (sada Ulica Rade Končara), Stjepana Fijana, Ozaljska br. 82 i Nikole Jagarčeca, Iločka br. 12. U njima su se održavali sastanci na svim nivoima i nikada nisu bili prevaljivani, osim kod drugarice Rumbak nakon mog odlaska u partizane 1944. godine. U kolovozu 1943. godine povezan sam s Franjom Krmčarekom Lukom, članom Mjesnog komiteta KP od kojeg sam dobio zadatak da osiguram stan za sastanak, radi obnavljanja V rajonskog komiteta (Trešnjevka), budući da je prethodni bio provaljen. Stan sam osigurao kod drugarice Sertić, Ozaljska 99. Na tom je sastanku formiran komitet u sastavu Aleksandar Rihter, Đuro Čutić, Josip Duda i ja. Na sastanku nam je drug iz višeg foruma (ne sjećam se njegovog imena) postavio vrlo ozbiljne zadatke : učvršćivanje i reorganizacija kotarskih NOO i NOO u poduzećima i ulicama, rad na organizaciji SKOJ-a i AFŽ, te upućivanje drugova u NOV. U to vrijeme osnovana je udarna grupa od tri člana na čelu s Julijom Markužićem.

Sav taj opsežni rad nastojao sam s drugovima što bolje izvršiti. Iskustva nismo imali dovoljno. Međutim, zalaganjem i entuzijazmom mi smo uspjeli prilično dobro povezati i učvrstiti aktiviste, pa zbog toga od kolovoza 1943. do ožujka 1944. godine nije na našem terenu bilo nekih većih provala. Organizirano je ili obnovljeno: jedan odbor NOF-a, deset NOO-a i jedan kotarski odbor AFŽ-a. Mreže NOO-a, odbora AFŽ-a i partijska organizacija obuhvatila je na Trešnjevci oko 4 000 simpatizera. Ali, bilo je mnogo simpatizera koji su rado davali raznovrsnu pomoć, a nisu registrirani radi toga što su se bojali provokacija kojih je tada bilo prilično preko raznih ustaških doušnika.

U kolovozu 1943. godine dobio sam zadatak da spasim jednog domobranskog satnika, kojeg je Vojni sud osudio na smrt. Taj satnik bio je na dužnosti u Vojnom zapovjedništvu Slavonska Požega. Tamo je bio povezan s partizanskim komandama pa im je dostavljao oružje, municiju i sanitetski materijal. On je imao konspirativno ime Papuk-13, a zvao se Ivan Petrić. Nakon dramatične jurnjave po Zagrebu, uspio sam ga prebaciti u partizane sa ženom, djetetom od 10 mjeseci i punicom uz pomoć Feliksa Lukmana i Josipa Dude. Poslije završetka rata svi

članovi te obitelji vratili su se živi u Zagreb. Pri spašavanju nam je pomogla mnogo drugarica Sertič, koja je čitavu obitelj držala kod sebe četiri dana, budući da je bila blokada, pa je nismo mogli odmah prebaciti u partizane.

Istog mjeseca dobio sam zadatak da isplatim 350 000 kuna za popravak šapirografa preciznom mehaničaru Vučkoviću, Preradovićeva ulica 32. On je šapirograf popravio na terenu u okolici Čazme. Novac mu je bio potreban da može od Nijemaca kupovati rezervne dijelove za aparate. Premda nije bio član KP, Vučković nam je u to vrijeme bio vrlo koristan zbog popravka raznih aparata, pisaćih strojeva, itd.

U razdoblju mojeg rada, tj. od 1943. do početka 1944. godine, preko kanala poslano je u NOV i POJ oko 700 drugova i drugarica raznih profesija. Od tog broja najviše je bilo radnika s V rajona. Međutim, veliki broj drugova s našeg rajona odlazio je u partizane i drugim kanalima, pa je, razumljivo, taj broj bio mnogo veći.

Našem V rajonu poslana su 1943. godine sa oslobođenog teritorija dva druga kao instruktori koji su nam pomogli u izgrađivanju mladog i neiskusnog kadra. Njihova nam je pomoć bila vrlo dragocjena. Na žalost, sada se više ne sjećam ni njihovih konspirativnih imena. Zatim, pri učvršćenju partijske organizacije, mnogo su nam pomogli Vlado Hus i Ružica Crnković, članovi Mjesnog komiteta KPH. Ružica je poginula kao hrabar vojnik naše revolucije. Njezinog supruga Matiju, vozača zagrebačkog električnog tramvaja, takpđer su uhapsile i ubile ustaše.

Najteži udarac partijskoj organizaciji u Zagrebačkom električnom tramvaju potkraj 1944. godine nanijela je cinovnica Zagrebačkog električnog tramvaja Marija Osek. Ona je, kao ustaški agent, provalila organizaciju, pa je uhapšeno 14 drugova od kojih je 12 bilo zvjerski mučeno i ubijeno. Samo su se dvojica uspjela spasiti. Za tu provalu djelomično je kriva i partijska organizacija koja nije dovoljno konspirativno radila. Mariju Osek stigla je nakon oslobođenja zaslužena kazna.

Od okupacije 1941. godine pa do oslobođenja dali su živote ovi drugovi koji su radili u Zagrebačkom električnom tramvaju: Jakov Dugandžić, Rastislav Buterin, Janko Bosnar, Josip Bertoša, Franjo Bartolić, Matija Crnković, Antun Čorko, Vjekoslav Fumić, Josip Fočić, Konrad Fink, Pavao Fijolić, Ivan Filjak, Kuzmo Grbac, Rudolf Gerbec, Vladimir Habazin, Ivan Jagić, Leo Jakopec, Matija Jurkov, Stjepan Bubanić, Stjepan Jurmanović, Andrija Jarbas, Milan Končar, Stjepan Kovačević, Stjepan Kablar, Antun Kožar, Mihajl Krizman, Ivan Klobučar, Ivan Karažinec, Vladimir Lončarić, Milan Marković, Dragutin Markuš, Milan Milošević, Ivan Muhvić, Vladimir Ogorelc, Dragutin Pilaš, Dragutin Pećnik, Stjepan Bubaš, Stjepan Strugar, Slavko Petti, inž. Mirko Pavleković, Ivan Popravak, Ivan Remenar, Tomislav Račić, Juraj Sertić, Rikard Stanić, Mijat Salopek, Stanko Šaran, Ivan Šnidašić, dr Koloman Šneler, Dušan Šneler, Josip Švajcer, Andrija Torčić, Ivan Vidmar, Milan Župančić, Ladislav Županić i Ljubo Škobić.

Još danas mi je ostao u sjećanju veliki broj drugova i drugarica s kojima sam imao vezu u ilegalnom radu. Svi su bili izvanredno požrtvovni i aktivni. Na žalost, danas se više ne sjećam ni njihovih pseudonima. Njihova prava imena nisam znao zbog konspirativnog rada, koji je tada bio svetinja za sve aktiviste u gradu Zagrebu.

Devetog ožujka 1944. godine uhapsili su me agenti UNS-a na denuncijaciju tramvajskog vozača Franje Krušeca. Bez obzira na mučenje i šikaniranje, nisam ništa priznao. Radi pomanjkanja dokaza pušten sam iz zatvora 31. ožujka 1944, a 26. travnja iste godine otišao sam sa ženom i sinom u partizane*

* IHRPH, MG - 73/1, 5.

Drago Čoklica

PUNKT ČLANOVA CK I POVJERENSTVA CK KPH

Stan za partijske funkcionare — Ilegalni sastanci, veze i javke — Aktivisti i njihov ilegalni rad

... U toku 1936. godine, po završetku Tivarovog štrajka, tvornica je nastojala da se oslobodi onih drugova koji su u njemu bili aktivni. Tako sam među njima bio otpušten i ja. Otišao sam u Zabok, ali sam i tamo bio otpušten na traženje HRS-ovih sindikata iz Zagreba. Nakon toga radio sam u Osijeku i Zagrebu. Moja aktivnost iz Varaždina, poslije veza s drugovima iz Komunističke partije, vjerojatno je bila uvjet za dobiveno povjerenje partijskih kadrova koji su ilegalno djelovali u Zagrebu.

U Zagrebu sam radio u »Gospodarskoj slozi«, a nastanio se u Đorđićevoj ulici broj 19- Nastavio sam svoju aktivnost. U »Gospodarskoj slozi« imali smo uži aktiv: Mirko Rakić, Ivica Pešut, Franić i ja. Sektor u kojem sam ja radio prebačen je u »Pogod« u kojem se formirala jača grupa aktivista: Biliško, Grković, Vlasta Berović, Josip Horvatinec, Raul Fuks, ja i drugi. Zatim sam bio vezan i za grupu aktivista u Bukovačkom naselju, gdje se formirala i partijska organizacija na čelu s Valentom Cukonom. U tom razdoblju fašisti su napali Jugoslaviju.

U razgovoru s Markom Belinićem postavljen mi je zadatak da se moj stan u Đorđićevoj ulici 19 koristi za sastanke članova Komunističke partije. Sastanci su se povremeno održavali, a na njih su dolazili: Marko Belinić, Rade Končar, Joža Vlahović, Josip Kraš i još neki, ali uvijek u manjem broju.

Na jednom od tih sastanaka, kojem su prisustvovali Marko Belinić i Dragutin Saili, postavljen mi je zadatak da prekinem rad u aktivu »Pogoda« — »Zempra«, kao i svaku vezu s bilo kojom organizacijom i da će se moja dalja aktivnost svoditi na zadatke koje budem primao od njih ili od drugova koje će mi oni dovesti kao vezu.

Razumljivo je da mi nije bilo poznato o kojim je drugovima riječ, budući da sam poznavao samo Marka Belinića i Sailija, a nisam znao ni za njihove

funkcije. Kasnije sam saznao da se radilo o članovima CK KP Hrvatske i Jugoslavije i o instruktorima Povjerenstva CK KPH, koji su bili upućivani na rad u zagrebačku partijsku organizaciju. U mojem stanu su boravili: Dragutin Saili, Ivan Krajačić Stevo, Ivo Marinković Slavko, Lepa Perović-Zina, Marko Belinić, Josip Hrnčević, Vjekoslav Janić Capo, Milan Mišković Decembar, Norbert Veber, Živka Nemčić i Svetozar Vukmanović Tempo, na prolazu kroz Zagreb.

Prema primljenom zadatku prekinuo sam svaki kontakt s mjesnim aktivom i organizacijom na Bukovačkom naselju, a također i s organizacijom »Zempra«. S Josipom Horvatincem, koji je bio skladištar »Zempra« u Švearovoj ulici, organizirao sam odgovarajuće skladište hrane za drugove na ilegalnom radu (budući da su se građani opskrbljivali karticama), a isto tako i prihvat lijekova i sanitetskog materijala.

Glavni izvor opskrbe lijekovima (eterom, injekcijama i ostalim sanitetskim materijalom) organizirali smo preko magistra, čijeg se imena ne sjećam, a zastupao je razne farmaceutske tvrtke. Kancelarija njegova zastupstva bila je u Nikolićevoj ulici, a stanovao je na Starčevićevom trgu. Bio je i filatelist, pa smo preko njega povremeno unovčili određen broj poštanskih maraka koje je Belinić primao od partizanskih odreda. Skupljenim novčanim sredstvima izdržavali su se drugovi koji su ilegalno radili u Zagrebu.

Nakon hapšenja Cincipinke ustaška policija izvršila je premetačinu u mom stanu u Đorđićevoj ulici 19- U noći oko 1 sat pred kuću su stala dva osobna automobila sa šest-sedam agenata UNS-a. Pokucali su nam na prozor (stanovao sam u prizemlju) i zatražili da im otvorim stubište, tj. ulazna vrata. Po ulasku u kuću pitali su da li je to moj stan. Budući da sam im odgovorio potvrdno, saopćili su da moraju izvršiti premetačinu. Mene i mog šogora Josipa Horvatinca, poslije izvršenog pretresa, pod kontrolom dvojice agenata zadržali su u mojoj spavaćoj sobi. U međuvremenu su doveli neku nepoznatu osobu da pregleda pronađene stvari (hranu). Kada su odveli tu osobu, pozvali su me u kuhinju. Jedan agent stao je na vrata djevojačke sobe u kojoj je spavala sestra moje žene sa svojim suprugom. Nekoliko agenata htjelo je pretresti i tu sobicu, ali im je on uporno tvrdio da je izvršio pretres i da u sobici nema ništa. Zapravo, u sobici je bio demižon pun etera i ostali sanitetski materijal. Taj agent nas je tada spasio (meni je do danas ostao nepoznat), premda je vidio u sobici taj materijal. Za hranu sam imao potvrdu od poduzeća da smo dobili sljedovanje za tri mjeseca unaprijed. Potvrda je smirila agente. Tako smo uspjeli prikriti hranu namijenjenu ilegalcima. Poslije premetačine nismo imali nikakvih neugodnosti. Međutim, primijetili smo da je stan bio tri tjedna pod policijskom prismotrom. Po odlasku Marka Belinića u II operativnu zonu, u Zagrebu je radio Dragutin Saili Konspirator sve do prebacivanja Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića na oslobođeni teritorij potkraj 1942. godine. Za vrijeme svog rada u Zagrebu Saili me upoznao s Ivom Marinkovićem Slavkom, kao i s Lepom Perović-Zinom, koja je došla na rad u Zagreb vjerojatno u studenom 1942.

Ivo Marinković Slavko bio je rukovodilac Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku (kasnije sam to saznao). On je uhapšen u Zagrebu početkom ožujka 1943. godine. Budući da je Marinković pao u ruke policije, rad je samostalno nastavila Lepa Perović, kao član Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku. Ja sam bio povezan s njom i izvršavao sam zadatke koje mi je ona postavljala sve do mog odlaska u partizane. Kurirsku službu, odnosno vezu između nas i zagrebačkih partijskih organizacija, obavljala je Neda Prohaska
— Dragica.

Za vrijeme rada Lepe Perović dobio sam zadatak da u Zagreb prebacim Josipa Hrnčevića i Vjekoslava Janića Capu. Drugarica Perović predala mi je legitimacije za spomenute drugove i da u selu Čučerju u stanu tamošnje učiteljice potražim druga Vladeka.

U poduzeću sam uzeo vozača Valenta (preko šefa transporta Raula Fuksa). Vozača sam s kolima ostavio na ulazu u Čučerje u gostionici da popije »gemišt« i rekao mu da idem kod mog bratića svećenika u Čučerju. Javio sam se učiteljici Miri Bahun i pitao za Vladeka. Ona me uputila u jednu sobu u kojoj me je čekao Josip Hmčević. Kada sam pred polazak pitao Lepu Perović tko je Vladek, rekla mi je da ga ja dobro poznajem. Iznenadio sam se kada sam vidio Hrnčevića, jer sam bio informiran da je on u partizanima u Srijemu; uistinu smo se dobro poznavali iz vremena mog rada u Varaždinu. S njim je bio i Vjekoslav Janić. Odmah smo se dogovorili da ih sljedeći dan odvedem u Zagreb u moj stan u kojem će nas čekati Lepa Perović. Odlučili smo da se sastanemo na relaciji Čučerje — Granešina. Idućeg dana sam došao na ugovoreno mjesto u zakazano vrijeme, ali umjesto Hrnčevića i Janića sreo sam 10—15 ustaša na konjima, kako iz Cučerja jašu prema Zagrebu. Razumljivo je da se pred njima nisam smio vratiti, nego sam produžio u Čučerje. Budući da ih nisam više vidio, malo sam sačekao pred Čučerjem i vratio se prema Zagrebu. Tada sam čuo puškaranje, ali mu nisam mogao utvrditi uzrok. Kraj neke seoske kuće zamolio sam jednu seljanku, koja je upravo iz bunara vukla vodu, da mi se dade napiti vode. Odahnuo sam nakon njene izjave: »Vražji fakini, oni tu spucavleju, a nas je strah.« Na moje pitanje da li je vidjela tko je to pucao, rekla je (misleći na ustaše): »Ovi fakini su pucali v zrak.« Ja sam se bojao da su oni, u stvari, pucali na Hrnčevića i Janića koji su vjerojatno bili sakriveni u kukuruzima.

U takvim okolnostima nisam ih mogao prebaciti. Morali smo drugi dan ponovo uspostaviti vezu i ugovoriti termin za slijedeći pokušaj ulaska u Zagreb. Pri drugom pokušaju sve je bilo u redu. S njima sam prošao preko dobra Poljoprivrednog fakulteta (tu je tada bilo sjedište ustaške konjice). Kada mi je Janić prigovorio zbog prolaženja pored ustaške kasarne, odgovorio sam da sam smatrao da je to sigurnije, jer da tu nema ustaških agenata i da je manje sumnjivo i opasno nego li ići kroz dubravačku mitnicu. Prolazeći kroz Maksimir, naišli smo na jednog seljaka koji se na klupi odmarao. Pored njega bila je košara puna bresaka. On se obratio Capi: »Gospon, drug pukovnik, zemite si breskve.« I nas ostale je ponudio breskvama. Mi smo se zgranuli da seljak Capu titulira pukovnikom. Zatim nam je rekao da je prije dva-tri dana u jednom vinogradu bio održan neki sastanak na kojem je on (pokazivao je na Capu) imao uniformu i partizankse komesarske oznake.

Drugovi Hmčević i Capo nastavili su radom u Zagrebu. Na žalost, Janić je bio poznat u gradu, jer se prije rata bavio nogometom. Na ulici i tramvaju oslovljavali su ga poznanici, a on se vješto izvlačio. Primjećivao je da ga prate i ustaše, pa je morao, nakon relativno kratkog vremena, ponovno napustiti Zagreb. Njegovo prebacivanje organizirali smo autom »Zempra« ja i Raul Fuks koji je vozio. Odvezli smo ga na oslobođeni teritorij do Šumečana u Moslavini. Pred polazak na Fuksovo pitanje što treba reći ako bi nas, eventualno, zaustavili partizani, rečeno nam je da kažemo da smo dovezli komesara Capu. I to je prebacivanje obavljeno u redu.

U razdoblju ilegalnog rada upadali smo, tako reći, u bezizlazne situacije i pravo je čudo kako smo se iz njih izvlačili. Jednom sam išao poslije podne u grad na ugovoreni sastanak. Preuzeo sam od Nede Prohaska — Dragice poštu

i nešto kasnije sam ušao u kavanu »Splendid« na sastanak aktivista, ne znajući da kod sebe nemam legitimaciju, kao ni ostale dokumente (sve mi je ostalo kod kuće prilikom presvlačenja odijela). Agenti su blokirali kavanu, a njihove kolege su u njoj legitimirale. Sve one koji nisu imali legitimacije skupljali su najprije u vežu, a zatim otpremili na policiju. Ja nisam mogao odstraniti preuzetu poštu, ali sam uspio ubijediti šefa agenata da mi dozvoli da svom prijatelju kažem da ode kući po moje dokumente. Dok sam svom prijatelju objašnjavao, kolona je krenula prema policiji, a ja sam mu i dalje tumačio gdje je moj stan. Nisu me uhapsili i sve je sretno završilo.

U 1942. godini preselio sam se iz Đorđićeve ulice na Bukovačko naselje (sada Oboj 27). U toj kući (a i na čitavom naselju) bilo je mnogo lakše raditi, jer se nalazila izvan grada. Moglo joj se prilaziti i odlaziti iz nje s više strana. Bilo je ugovoreno da na pojedine prozore sa svake strane kuće ostavljam znakove, da se zna da li je opasno ili nije ući u kuću. U naselju su stanovali radnici, naši simpatizeri, pa je i ta činjenica išla u prilog ilegalcima koji su kod mene stanovali. Osim toga, u tom naselju bio je još jedan stan za boravak spomenutih drugova, i to kod domaćice Pepice Lukanović. Njen suprug bio je limarski obrtnik.

Da bi se uvjeti rada i sigurnost drugova maksimalno postigli poslije hapšenja Ive Marinkovića, drugarica Perović i ja razmotrili smo mogućnost gradnje bunkera. Prvobitnu zamisao da se paralelno s podrumom kuće sagradi jedan veći bunker nije bilo moguće ostvariti, jer iskopanu zemlju nismo mogli odstraniti nezapaženo. Zato sam sagradio dva manja bunkera u kući, i to jedan za smještaj dviju osoba u ležećem ili sjedećem stavu, a drugi za ostale materijale. Bunkeri su bili odvojeni, pa se sav kompromitirajući materijal poslije rada pohranjivao u njih.

Početkom prosinca 1942. godine Ivo Marinković Slavko doveo je k nama druga Janka koji je bio čudnovato odjeven u nekakvo zeleno odijelo, a podsjećalo je na šumarsko. Ono je izgledalo još više čudno radi toga što je drug Janko bio visokog rasta, mršav i dosta iscrpljen. Od Lepe Perović — Zine saznali smo da se nalazi na proputovanju za Makedoniju i da on nije iz Zagorja, već da je to drug Tempo. Dogovorili smo se, ako netko slučajno naiđe k nama u posjet, da kažemo da je on rođak Janko.

Ulazak druga Tempa u Zagreb bio je povezan uz poteškoće, jer su bile prekinute kurirske veze. Prvih dana smjestio se kod nekog trgovca, ali taj stan nije bio prikladan ni siguran. Zadatak nam je bio da mu nabavimo pristojno odijelo koje će odgovarati njegovoj visini. Zatim, trebalo ga je osloboditi od ušiju. To je postignuto sanitarnim mjerama. Ivo Marinković mu je poslao odijelo po Nedi Prohaska — Dragici, pa je i to pitanje riješeno. Druga Tempa su posjetili Lepa Perović — Zina i Ivan Krajačić Stevo. Tako je uspostavljena veza s ilegalnim rukovodstvom i dogovoreno sve za njegovo prebacivanje u Makedoniju. Nabavljene su potrebne legitimacije i provjerena je veza Zemun — Beograd. Taj posao je po ocjenjivanju Tempa predugo trajao. Međutim, postojali su opravdani razlozi, budući da su u to vrijeme partizani prekinuli prugu Zagreb — Beograd. Sjećam se da je zbog toga Tempo rekao: »Eto, pozitivno djelovanje slavonskih partizana moj put produljuje.« Dakle, sve te okolnosti utjecale su da se boravak Tempa kod nas oduljio na dva do tri tjedna. U posljednje vrijeme bio je vrlo nestrpljiv. Nije mogao izlaziti vani, već je stalno bio u kući. Više puta sam po mraku izišao s njim na šetnju. Sam nije izlazio, budući da je kuća bila na periferiji, a nije to ni želio, jer je pretpostavljao da bi s nekim, stjecajem okolnosti, mogao početi razgovor, a on je imao crnogorski naglasak, što bi u ono vrijeme bilo sumnjivo. Da bi utukao

dosadu, mnogo smo igrali šah. Mnogo nam je pričao o borbama, a posebno o četničkim i ustaškim pokoljima. Osobito se sjećam njegova opisa pokolja muslimana u Foči na mostu kada su zaklane žrtve bacane u Drinu. Drug Tempo pjevušio je crnogorske pjesme, kao i sovjetsku »Vanjka propadjot«...

U početku je bio vrlo šutljiv i konspirativan, a kasnije je bivao sve otvoreniji. Govorio nam je i o drugu Titu, o njegovu osjećaju za ljude, o njegovoj snazi i obljubljenosti u redovima boraca i naroda onih krajeva kroz koje se Tito kretao. Izražaj njegova lica bio je pun oduševljenja kada je pričao o Titu. Tada mi nije bilo shvatljivo to njegovo oduševljenje. Međutim, kada sam prvi put vidio Tita na Visu 1944. godine, pa i kasnije, odmah sam se sjetio Tempovih utisaka o njemu. Bilo mi je jasno da ih je vjerno reproducirao.

Drug Tempo je iz Zagreba poslao kao poklon drugu Titu kožnatu tabakeru, ali ne znam da li ju je on ikada primio.

Da bi Tempov put bio što manje upadan i siguran izradio muje odijelo po mjeri Stjepan Čanković, koji je stanovao u Bukovačkom naselju. Cankovića su ustaše 1944. godine objesile radi njegovog ilegalnog rada za NOB.

Uskoro sam dobio zadatak od Ivana Krajačića Steve kada treba da dovedem Tempa na Glavni kolodvor. Tamo nas je čekao Stevo u uniformi domobranskog satnika, pa ga je on otpratio vlakom do Zemuna.

Početkom ljeta 1943. godine dobili smo zadatak da u moj stan instaliramo ilegalnu radio-stanicu. Meni nije poznato koji drugovi su tada rukovodili tom radio-stanicom, pa ne mogu navesti njihova imena. Vjerojatno je to bio drug Tišma. S njim je bila jedna drugarica. U prebacivanju radio-stanice od tramvajske stanice do nas pomagao je Vid Novak. Smjestili smo je u podrumsku prostoriju kuće, a antenu na tavan ispod krova. Poslije nekog vremena radio-stanica je prebačena na drugo mjesto.

U jesen 1943. godine primio sam poziv od drugova iz Kalnika — II operativna zona — da dođem u Kalnik i da im, po mogućnosti, donesem neke materijale. To pismo sam predao Lepi Perović — Zini. Ona se suglasila s tim da skupimo zatražene materijale i da ih ja odnesem. Pismo smo primili preko kurira iz Kalnika On je stanovao u Dubravi kraj Zagreba, a po zanimanju je bio krojač. Kada smo primili pismo, ja sam sumnjao u kurira, budući da to nije bila redovita veza. Pošto mi je predao pismo, rekao je da postupim po svom nahođenju. Tog su kurira poslije nekoliko dana uhapsili agenti UNS-a u vlaku Zagreb — Koprivnica. Za njegovo hapšenje saznao sam slučajno od Stjepana Begovića kojemu je ustaški agent Kamber rekao da se taj kurir nevjerojatno dobro drži, tj. da im nije otkrio nikakve veze u Zagrebu, odnosno na kalničkom terenu. Ja sam sumnjao da me Begović provocira, pa sam se na savjet drugarice Zine sklonio osam dana izvan Zagreba, da bih se osigurao od eventualne provale. Sada se više ne sjećam imena toga kurira. Njega je ustaški prijeki sud osudio na smrt, pa je obješen u Dubravi.

U rujnu 1943. godine preko Varaždina sam otputovao motociklom na Kalnik. Tamo sam razgovarao s Markom Belinićem, koji je tada bio na dužnosti političkog komesara II operativne zone. Predao sam mu poštu od Zine, kao i ostali materijal. Nakon razgovora, Marko mi je postavio zadatak da se ponovno vratim u Zagreb, pa da sa svojom drugaricom i djecom dođem na oslobođeni teritorij radi nekih daljnjih zadataka i planova, a koji su iziskivali da mi se supruga i djeca smjeste na oslobođeni teritorij.

Iz Kalnika se u Zagreb nisam mogao vraćati preko Ludbrega i Varaždina, jer su jedinice II operativne zone, pojačane slavonskom brigadom, oslobodile

Luđbreg. Zbog toga sam se s Marko Belinićem, Vjekoslavom Janićem Capom i Gabrijelom Santom dogovorio da idem preko Koprivnice. Od njih, tj. Kalničkog područja, dobio sam propusnicu za oslobođeni teritorij, ako slučajno naiđem na partizansku patrolu ili jedinicu. Pri povratku u Zagreb na motocikl sam uzeo Josipa Vrančića, studenta teologije. On je nosio popovsku mantiju. Pred izlazak iz Koprivnice ustaška straža nas je upozorila, a pogotovo njega, da ćemo vjerojatno kroz Mučnu Rijeku i Carevdar na putu za Križevce naići na partizane i da za njega nije sigurno putovati. Mi smo zaista sreli u Mučnoj Rijeci partizansku stražu. Budući da sam joj predočio propusnicu, nismo imali nikakvih komplikacija. Međutim, pri ulasku u Križevce morali smo ustaše uvjeravati da nismo sreli nikakve partizane, pa su nas nakon nekog vremena pustili da nastavimo put za Zagreb. Kada sam se vratio kući, drugarica Zina mi je saopćila da moram sačekati odluku u pogledu odlaska čitave porodice u partizane ili da odem sam, a porodica da ostane.

Iako sam prekinuo rad s partijskom organizacijom, odnosno aktivom, u Bukovačkom naselju sam bio prilično dobro upućen u njen rad. U neposrednoj blizini Bukovačkog naselja, tj. na uglu Bukovačke ceste i Prilesja bile su barake domobranske avijacije u kojima se nalazio Stjepan Benko iz Varaždina. On je tražio od mene veze s nekim preko koga bi se u partizane mogla prebaciti grupa domobrana, koji se nalaze u toj domobranskoj jedinici. Ja sam ga povezao s drugovima Martinom Miletićem i Vidom Novakom. Ta grupa od 15 domobrana sa devet automata, dva mitraljeza^ pet pušaka i odgovarajućom količinom municije prebačena je preko Dubrave, Culinca i Ivanje Rijeke. Grupu je prebacio Martin Miletić. Oni su iz Ivanje Rijeke bili prebačeni za Zumberak u partizanske jedinice.

U toku 1943. godine, za vrijeme ustaške ofenzive na Žumberak, Stjepan Benko bio je ranjen i uhvaćen. Zatim je prebačen u Zagreb i predan na Vojni sud domobranstva Nad njim je vođena istraga i bio je mučen i maltretiran. Od njega se tražilo da izda suučesnike pri organizaciji bijega spomenutih domobrana. Istraga je, zatim, vođena i u jedinici iz koje je otišao u partizane te je uz pomoć naših simpatizera u toj jedinici uspio pobjeći i sakriti se kod jedne porodice na Sveticama. Jednog dana došla je k meni drugarica Ida (prezime joj ne znam) i obavijestila me da se Benko nalazi kod njezinog oca na Sveticama i da me moli da ga posjetim radi ponovnog prebacivanja u partizane. Sumnjao sam da nije, možda, posrijedi neka provala ili zasjeda. Nakon konzultiranja s drugaricom Zinom, ponovo sam uspostavio kontakt s Benkom. Obećao sam mu da ćemo uspostaviti vezu i prebaciti ga na oslobođeni teritorij. Taj zadatak je i ovaj put izvršio Martin Miletić, pa je Benko preko Gornjeg Bukovca i Granešinskih Novaka prebačen na oslobođeni teritorij Kalnika.

Potkraj prosinca 1943. godine Lepa Perović saopćila mi je da je odlučeno da moja porodica ostane u Zagrebu, da se stan ne smije kompromitirati i da on treba i dalje stajati na raspolaganju partijskoj organizaciji, odnosno drugovima, koji će poslije nje doći u Zagreb na rad. Dogovoreno je da nastojim sebi ishoditi u poduzeću u kojem sam radio nekakav službeni put i da tom prilikom zaista odem na oslobođeni teritorij. Isposlovao sam službeni put za Osijek. Drugarica Zina saopćila mi je da se trebam prebaciti na oslobođeni teritorij Petrove gore i dala mi jedno pismo za CK KPH, tj. druga Andriju. Pošto je na teritoriju Pokuplja, odnosno Korduna i Banije, bila ustaška ofenziva, prebacio sam se na oslobođeni teritorij Kalnika. Prilikom moga odlaska u grupi koja je tđda išla na

oslobođeni teritorij među ostalima bio je dr Ante Pavković, Tomo Kundašić i Pepica, Ida sa još jednom studenticom, Martin Miletić i još neki drugovi.

Nakon mog odlaska Lepa Perović — Zina dalje se koristila stanom sve do njezinog odlaska iz Zagreba. Nju je zamijenio kao instruktor Povjerenstva CK KPH Milan Mišković Decembar. On je djelovao u prvoj polovici 1944. godine Poslije njega u drugoj polovici 1944. godine radio je kao instruktor Norbert Veber Šaban. Od kraja 1944. godine do oslobođenja, u Zagrebu je kao instruktor bila Živka Nemčić-Bibanović. Razumljivo je da sam za funkcije tih drugova doznao završetkom oslobodilačkog rata.*

* Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Inž. Filip Knežević

ILEGALCI NE POSUSTAJU

Vijesti za radiostanicu Slobodna Jugoslavija — Zadaci o organizaciji željeznice — U rukama ustaške policije

... Ivan Krajačić koji je tada boravio u Zagrebu i odlazio na teren 1941. i 1942. godine više puta me je sačekao na putu kojim sam dolazio u Ložionicu gdje sam radio. Jedanput je to bila Tratinska ulica (danas Ulica Rade Končara), zatim, Branimiro va pred ulazom u Ložionicu. Tako mi se jednog dana vrlo ležerno približio i zakazao mi sastanak istog dana popodne. Odredio je točno vrijeme i mjesto u današnjem Prolazu sestara Baković. Kad sam došao, dao mi je zadatak da svakog prvog u mjesecu u restoranu »Lovački rog« (takav naziv danas nosi) pogledam u zahodu iza vodokotlića da li je ostavljena omotnica u kojoj je trebala biti određena svota dolara i da je, ako je nađem, zadržim kod sebe. Našao sam omotnicu s novcem. Kad sam se susreo s njim rekao mi je da novac predam dru Đuri Kopaču, koji je imao odvjetničku kancelariju u Ulici baruna Jelačića br. 5 (sada Marinkovićeva ulica), što sam i uradio. Najvjerojatnije je da je dalje primanje novca bilo organizirano drukčije.

U toku 1941. i 1942. godine sastajao sam se sa Stevom na mnogim mjestima i dobivao raznovrsne zadatke (bilo po prethodnom dogovoru, bilo po njegovu dolasku onamo gdje je pretpostavljao da me može naći), na primjer: u Mihanovićevoj ulici, zatim, kod dra Kopača, u jednoj gostionici na uglu Ilice i Vinogradske, gdje je došao s Ivom Lolom Ribarom, u prolazu kina »Balkan«, jedanput u mom stanu u Badalićevoj ulici 30 itd. Na sastancima sam ga uvijek pitao kako ga moram oslovljavati, jer je stalno mijenjao ilegalna imena i tobožnja zanimanja. Tada bi mi rekao: »Ja sam taj i taj. Pazi, kad razgovaraš sa mnom, da se ne zabuniš.« Predstavljao se za bojnika ili za neke druge činove. Za sva imena i zanimanja imao je odgovarajuće iskaznice. Uvijek se držao ležerno. Nikad se nije uzbuđivao, a bilo mi je jasno da izvršava teške zadatke. Imponirala mi je njegova hrabrost, odlučnost i hladnokrvnost. Nepokolebljivo je izvršavao svoje obaveze. Shvatio sam da ima golemo iskustvo u ilegalnom radu.

Na jednom sastanku dao mi je zadatak da nastojim pronaći listu s imenima naših drugova koju je kurir u vlaku kod Novoselec Križa negdje sakrio u kupeu, jer su mu se približavali ustaški agenti. U toj gotovo bezizlaznoj situaciji kurir se snašao, skočio kroz prozor vagona i pobjegao. Naravno, ja sam se interesirao kod čistačica da li je prilikom čišćenja vagona prisustvovalo ustaško redarstvo i da li su čule nešto o tom slučaju. Lista nije pronađena i nitko nije uhapšen. Zatim mi je dao zadatak da vidim gdje se mogu kupiti veće količine cipela za partizane, pa da će ih doći kupiti ljudi koji će se predstaviti kao trgovci. To sam uspješno obavio. Ubrzo mi je rekao da moram uspješno realizirati jednu stvar koja je vrlo važna za NOP. Naime, zadužio me da povremeno nabavljam iz Uprave željeznice izvještaje o diverzijama partizana na željezničkim prugama u Hrvatskoj za Radio-stanicu Slobodna Jugoslavija, jer će takvi podaci o aktivnosti jedinica Narodnooslobodilačke vojske podizati moral narodu, još ga čvršće vezati za NOP, a mnogi ljudi će dolaziti u NOV. Osim toga, Stevi sam davao tiskanice naloga za službena putovanja, redove vožnje itd. Međutim, osnovni nalog koji mi je dao bio je: ostati u Zagrebu do njegove odluke. U to vrijeme bio sam povezan s drugom linijom za neke druge zadatke.

Za emisije Radio-stanice Slobodna Jugoslavija do podataka sam dolazio u Upravi željeznice koristeći se neopreznošću službenika Kremžara. Naime, obavještajci Ustaške nadzorne službe davali su precizne izvještaje o diverzijama partizana na željezničke pruge u Hrvatskoj Upravi željeznice da bi ona mogla poduzimati odgovarajuće korake za njihovo popravljanje (partizani su minirali vlakove i mostove, palili vagone, a prethodno uzimali iz njih oružje, municiju, odjeću, obuću i hranu). Izvještaji su dolazili u tri primjerka, a ja sam jedan neopaženo uzimao krajem 1942. i gotovo cijele 1943. godine. Te izvještaje sam donosio u advokatsku kancelariju dra Đure Kopača. Naime, prethodno me je Krajačić povezao s drom Kopačem. Kad me je doveo u njegovu kancelariju, u njoj je na okupu bilo nekoliko ljudi. Budući da je bilo vruće, na sebi nisu imali sakoe pa sam vidio da su naoružani revolverima i ručnim bombama. Shvatio sam da su to drugovi ilegalci. Nitko se nikome nije predstavljao (poslije rata sam ponekog od njih viđao). Stevo je pozvao mene i dra Kopača u pokrajnu sobu i rekao mi da Kopaču donosim sve vijesti sa željeznice. Očevidno je bilo da dr Kopač radi za NOP i da dobiva zadatke od Krajačića. Nakon oslobođenja zemlje saznao sam da je dobivao zadatke i od drugova iz štaba Treće operativne zone za Slavoniju. Podatke koje sam davao Kopaču on je na vješt način dostavljao svojoj višoj vezi. Poslije tri-četiri dana sve te činjenice o diverzijama partizana emitirala bi Radio-stanica Slobodna Jugoslavija točno onako kako sam ih davao. To me je zabrinjavalo, jer je ustaška policija mogla posumnjati, ako je pratila emisije, da se to uzima iz Uprave željeznice, pa uspostaviti kontrolu i mene uhvatiti. Time bi Radio-stanica Slobodna Jugoslavija bila uskraćena u dobivanju takvih podataka. Srećom, to se nije dogodilo.

Nakon završetka rata razgovarao sam s Veljkom Vlahovićem, jer sam doznao da je on bio rukovodilac te stanice. Rekao sam mu da je trebao mijenjati stilizaciju podataka, jer mi je prijetila opasnost da budem otkriven i uhapšen. On se nasmijao i svojim dubokim glasom rekao: »Druže Filipe, mi nismo bili vremenski u mogućnosti da preformuliramo tekst, pa si, Filipe, mogao nastradati. Poginulo je mnogo milijuna ljudi, pa što da je stradao i jedan Filip.« Naravno, govorio je to u šali, pa smo se obojica nasmijala.

Kao kandidat KP bio sam povezan sa Stjepanom Globanom Zagorskim početkom 1942. godine, a također i s još nekoliko drugova: Kubovićem,

Tomičićem, Vilkom Ježićem i Josipom Kovačićem. Imali smo zadatak da skupljamo i liferujemo razni materijal i alat za partizanske radionice. Međutim, preko Zagorskog sam dobio zadatak od Slavka, Ive Marinkovića, da izradim shemu o organizaciji Uprave željeznice i ostalih stručnih funkcija na željeznici na području Hrvatske koja će stupiti na snagu odmah nakon oslobođenja te imena i struke pojedinih ljudi koji će zauzeti mjesta u oslobođenoj zemlji. Imao sam zadatak i da obradim pregled tadašnje organizacije željeznica i opišem kadrove koji rade u Direkciji željeznica NDH.

Drugi zadatak mi je bio da upozorim na važna postrojenja, npr. vodostanice i ložionice koje bi trebalo sačuvati od većih oštećenja kako bi se mogle osposobiti vrlo brzo nakon oslobođenja.

Ne sjećam se koji mi je rok određen za ta dva zadatka, ali znam da sam sve to obavio za nešto više od mjesec dana i sve predao Stjepanu Globanu Zagorskom.

Prvi zadatak izvršio sam tako što sam na neprozirnom papiru obradio organizaciju Direkcije željeznica i imena ljudi koji su tada radili na pojedinim mjestima. Zatim sam posebno na prozirnom paus-papiru naznačio koji bi rukovodioci bili pogodni za pojedina rukovodeća mjesta u organizaciji Uprave željeznica za Hrvatsku. Kad bi se tim paus-papirom (na kojem su bila imena ljudi koje sam predložio) pokrio onaj neprozirni papir bijele boje, ta imena su pokrivala mjesta na neprozirnom papiru i funkcije koje bi određeni drugovi trebali preuzeti odmah nakon oslobođenja.

Za te dužnosti po oslobođenju bili su predviđeni ljudi koji su simpatizirali NOP i nisu se slagali s ustašama.

Želim naglasiti da su ti ljudi, uglavnom, postavljeni poslije oslobođenja na mjesta za koja sam ih predložio, osim onih koji su došli iz jednica NOV ili iz partijskih foruma s terena.

Takva, već unaprijed pripremljena rukovodeća struktura Uprave željeznica odmah nakon oslobođenja uspješno je počela funkcionirati. Stoga je pruga Zagreb — Beograd s nizom postrojenja počela vrlo brzo, nakon mjesec i po dana, funkcionirati. U ložionicama, radionicama, željezničkim stanicama itd. partijske organizacije su brzo raščistile s ustaškim kadrom, što je vrlo povoljno utjecalo na ostvarivanje postavljenih zadataka.

U češćem neposrednom kontaktu sa Zagorskim upoznao sam ga s radom u Direkciji željeznica, jer sam situaciju poznavao. Zagorski je inzistirao da ga o svemu temeljito informiram. Osim toga, izvještavao sam ga o kretanju vlakova i raznih vojnih transporata. O tome sam prikupljao obavještenja u Ložionici u kojoj sam radio.

Kakvu je partijsku funkciju imao Zagorski vidi se iz izjave Dragana Carića u veljači 1955, koju je napisao u vezi s reguliranjem mog radnog staža. Među ostalim, piše:

»... Druga Filipa Kneževića upoznao sam osobno u septembru 1943, kada sam bio politički sekretar Mjesnog komiteta KPH grada Zagreba. U to vrijeme bio sam, naime, viša veza drugu Stjepanu Globanu Zagorskom, koji je bio sekretar partijske organizacije željeznice (poseban rajonski komitet) i on mi je na moj upit potvrdio da oni imaju u svojoj organizaciji i nekoliko inženjera, a na njih da su povezani i neki drugi drugovi tehničari, namještenici, terenci za održavanje pruge i si. Najaktivniji od njih da je drug Knežević, koji već duže vremena drži svu tu grupu (u grupi je, osim toga, bio i drug Nikola Malešević, sada profesor na Tehničkom fakultetu u Zagrebu), a zadatak im je bio već prije postavljen od

pokojnog druga Ive Marinkovića, člana CK KPH (to sam ja znao, jer sam i ranije, 1942, bio viša veza željezničkoj organizaciji), i to:

a) postaviti organizaciju ljudi kod željeznice za moment oslobođenja i poslije toga,

b) spisak i opis pouzdanih i nepouzdanih ljudi,

c) Osnovati na vrlo širokoj bazi Odbore narodnog fronta i proširivati ih i skupljati pomoć u novcu i materijalu...«

U travnju 1942, nakon uništenja velikog transformatora, u čemu sam i ja djelomično sudjelovao (davanje informacije posrednim putem Dragosaviću i Ivanu Novaku da se ključevi transformatora nalaze u ormaru kod nadzornika lokomotiva) ustaška policija je i mene saslušavala i još neke drugove. Ivana Novaka pitala je o meni, a on je kategorički tvrdio da on sa mnom, kao s gospodinom inženjerom, nema nikakve veze. Tada sam iz Ložionice premješten u Željezničku radionicu (montažno odjeljenje), pa sam se povezao sa Zagorskim i ostalim drugovima (Rudolfom Komparićem i Kovačićem) i dobio već navedene zadatke.

Sa Stjepanom Globanom Zagorskim sastao sam se u jesen 1943. u gostionici »Hranilović« gdje su još bili Kubović, Ježić i još dva meni nepoznata druga. Svrha sastanka je bila dogovor o osnivanju NOO-a u Željezničkoj radionici i izvan nje. U istoj prostoriji gostionice, gdje smo sjedili, bili su i neki činovnici iz Direkcije Željeznica, nepovjerljivo nas gledali i Saputali. To smo primijetili, pa smo bili oprezniji.

Nakon toga mi je Zagorski rekao da će me povezati sa jednim drugom u Frankopanskoj ulici. Bio je zakazan dan i sat (jesen 1943). Sačekao me je Zagorski, pa me je on odveo jednom meni nepoznatom drugu. Ostavio me je s njim, a on je otišao. Taj drug, nasmijan, znao je moje ime, zatražio je da prošetamo. U toku šetnje rekao mi je: »Kneževiću, nemojte ići više na skupne sastanke, već ćete dalje raditi na nekim stvarima o kojima ćemo porazgovarati. Treba osnivati narodnooslobodilačke odbore među tehničarima i inženjerima. Radit ćete također na zadacima koje ste dosad obavljali. Ubuduće bit ćete povezani sa mnom. Naš sljedeći sastanak bit će za osam dana na uglu Samostanske i Gundulićeve ulice.« Odredio je da to bude popodne i naveo sat.

Detalje o osnivanju NOO-a nije mi govorio, budući da je znao da na tom području imam određenih iskustava. Odmah sam pristupio realiziranju dobivenog zadatka. Za osam dana sastao sam se sa tim drugom. Tada mi je rekao da je on sekretar Mjesnog komiteta KPH i napomenuo da sam prošao svoj kandidatski staž za člana KP i da sam od tog dana, to jest od rujna 1943, član Partije. Zatim je rekao da će sljedeći sastanak biti u mom stanu i da će mi javiti dan kad će to biti. Dogovorili smo se ako bude sve u redu, u mom će stanu roletne biti podignute do vrha prozora. To je bio znak da on može slobodno ući u stan (Badalićeva 30).

Poslije rata mi je Boris Bakrač rekao da je u to vrijeme politički sekretar Mjesnog komiteta KPH bio Dragan Carić, koji mi je, zatim, dao potvrdu o prijemu u KP.

Ubrzo mi je javljeno u Željezničku radionicu da se moram sastati sa Stjepanom Globanom Zagorskim 16. listopada na početku Bosanske ulice. Došao sam u određeno vrijeme. Čekao sam pola sata. Kasnije sam doznao da to nisam trebao, smio sam čekati najviše sedam minuta. Budući da sam dugo čekao, policija me je mogla uočiti. Na to su mi drugovi kasnije skrenuli pažnju.

Kad sam shvatio da Zagorski neće doći, otišao sam kući. U dva sata noću došli su po mene ustaški policajci, pretražili stan i naredili da pođem s njima. Supruga i kćerka bile su jako uzbuđene, bojeći se za moju sudbinu.

Pred odlazak iz kuće uspio sam supruzi reći da, za svaki slučaj, roletne drži spuštene zbog bombardiranja. Zapravo, brinuo sam o sekretaru Mjesnog komiteta KPH. Bojao sam se da ne dođe u moj stan i upadne u policijsku zasjedu.

Policija me je ubacila na zadnje sjedište njemačkog »mercedesa«. Jedan policajac je sjeo na moja koljena, a dvojica sa strane. Odveli su me u Preradovićevu 5. U toj zgradi je bilo Ministarstvo prometa, a na četvrtom katu, gdje su me odveli, bila je Željeznička ustaška bojna (ŽUB). Kad sam ušao u te prostorije, zapazio sam da su uhapšeni mnogi naši drugovi sa željeznice. Bila je užasna galama.

Ustaški agenti su postavljali jedan stol, oko dva i po metra dugačak, i okolo njega stavili stolice. Tada je neki ustaški starješina (vjerojatno po činu kapetan), a zvao se Kelek, povikao: »Dovedite mi za ovaj stol sve one koji su bili u gostionici 'Hranilović' i neka sjednu onako kako su sjedili tamo.« Meni se obratio riječima: »Svući kaput da bolje osjetiš batine koje ćeš dobiti.«

Iz susjednih prostorija dovodili su uhapšenike, na primjer Stjepana Globana Zagorskog (vidjelo se da je on već strahovito mučen), Vilka Ježića, Kubovića i ona dva meni nepoznata druga. Policajci su inzistirali da za stol sjednemo onako kao što smo sjedili u gostionici »Hranilović« (bila je iza Glavne pošte). Pod prisilom smo tako i postupili. Prijetećim tonom su zahtijevali da kažemo od kuda se znamo i što smo razgovarali. Dobio sam dojam da oni znaju mnogo. Od koga su to doznali nije mi bilo jasno. Svi drugovi su uhapšeni prije mene, a po njihovu izgledu i držanju zaključio sam da su već maltretirani i mučeni.

Policajci su mi postavili pitanje: »Kneževiću, što su od tebe tražili?« Odgovorio sam da od mene nisu ništa tražili, već da smo se u gostionici slučajno sreli, pa da smo kao željezničari razgovarali o željeznici, prilikama i plaćama koje nisu zadovoljavale potrebama. Mojim odgovorom nisu bili zadovoljni. Bili su ironični. Zatim su se obratili Kuboviću, Ježiću i Zagorskom, pa su ustaše počele govoriti neke stvari o kojima smo zaista govorili (o vodostanicama, transportima itd.). Kad iz odgovora svih drugova nisu dobili zadovoljavajuće izjave, počeli su nas strahovito tući (pesnicama, pendrecima, bacali nas na pod itd.). Potrebno je naglasiti da su nas poslije groznog mučenja razdvojili po raznim prostorijama i počeli su pojedinačna saslušavanja. Tada su najviše stradali Zagorski, Kubović, Ježić i Glavaš. Na četvrtom katu u Preradovićevoj 5 bili smo pojedinačno i grupno mučeni tri noći i dva dana. Pri tom su se ustaški policajci smjenjivali. Spomenuti drugovi bili su u početku najviše podvrgnuti mučenjima i ispitivanjima zbog nekih popisa i materijala nađenim u nekim prostorijama u Trnju. Među tim materijalima bilo je signalnih reflektora, željezničkih karata (geografskih), deka i raznih drugih materijala, koji su bili pripremljeni za prebacivanje partizanima. Sve je to skupljeno pod rukovodstvom Zagorskoga. Među materijalima je nađen i opis onih vodostanica koje partizani nisu trebali sasvim srušiti, nego djelomično onesposobljavati.

Na četvrtom katu u Preradovićevoj 5 bilo nas je tridesetak uhapšenika, uglavnom sa željeznice, a međusobno smo se gotovo svi poznavali. Nametnulo se pitanje kako je došlo do hapšenja svih tih drugova. Ježić, ja i još neki drugovi smo pretpostavljali da su nas, vjerojatno, dugo pratili, ili su pronašli nekakav popis drugova kod nekog od uhapšenika, koji su radili za NOP.

U daljim ispitivanjima, uz strahovita mučenja nas pojedinaca, agenti su tražili od svakoga da prizna sve ono što nam je imputirano. U toku ispitivanja na gramofonu se vrtjela ploča s pjesmom »Kolika je Jahorina planina«. Puštali su zvuk do maksimuma da se ne bi čuli krici mučenih. Stjepan Globan Zagorski bio je užasno mučen i izmrcvaren. Vjerojatno pod utjecajem strahovite boli, a možda i zbog osjećaja moralne odgovornosti (budući da je bio sekretar partijske organizacije željeznice) popeo se na prozor i bacio kroz svjetlamik (međuprostor između zgrade da danje svjetlo može osvjetljavati prostorije) sa četvrtog kata u Preradovićevoj ulici 5, pao na betonsku ploču u prizemlju i na mjestu ostao mrtav...

Osim Zagorskog, i Kubović je bio izmrcvaren. Budući da nije mogao izdržati mučenje sa džepnim nožićem, prerezao je sebi vratne žile i bio otpremljen u bolnicu, gdje je i umro. Zatim smo doznali da su za vrijeme mučenja ubili još jednog druga (nismo mogli doznati njegovo ime). Svi smo prošli strahovita mučenja. Na mene su pravili atak da priznam što sam sve o željeznici javljao Zagorskom, budući da sam bio na dužnosti inženjera montaže lokomotiva u Željezničkoj radionici a poznavao sam organizaciju željeznice u Hrvatskoj i kadrove. Na saslušavanjima i usputnom mučenju nisam ništa priznavao ili sam ih zavaravao nevažnim stvarima.

Tvrdio sam da nisam organizirao NOO (jer su na tome inzistirali da priznam), da su moja poznanstva s drugovima bila površna *itd. Na žalost, policija je znala određene stvari o mojoj djelatnosti za NOP i kao takvog su me u bijesu počeli strahovito tući. S planinarskim cipelama, na kojima su bili čavli, tukli su me po nogama po potkoljeničkoj kosti; udarali me bakandžama po grudnom košu, iskrivili udarcima šaka vilicu, povrijedili zglob vilice koji više ne sjedi u svom ležaju; strahovitim udarcima po glavi razbili desni bubnjić; tukli me po rebrima i prelomili rebro. Nakon toga bio sam neko vrijeme u besvjesnom stanju. Kad sam se osvijestio poslije tih fizičkih tortura, bio sam ponosan što nisam izustio nijedno ime svojih drugova. Zatim su nas po grupama ukrcali u policijska kola i rekli nam da nas vode na strijeljanje. Težak je to osjećaj kad se čovjek suočava sa smrću. To su momenti intenzivnih emocija kad se sagledava životni put, za čas se pojavljuje rezignacija, a zatim razbuktava protest što se nasilno zaustavlja život, umjesto da se mašta o životnoj perspektivi. Realno se ocjenjuje situacija. Bili smo u rukama egzekutora fašista, poznatih po agresivnosti i nečovječnosti. Njihova moralna i duhovna strana na najnižem je stupnju. Bili smo im objekti nad kojima su usavršavali svoju tehniku ubijanja. Bilo je to strašno vrijeme. Tada sam osjetio da se u meni stvara prkos prema tim krvnicima, odlučnost i dostojanstvo. Skrhano tijelo uspravila je nova snaga koja se rađala. Nepokolebljivo sam vjerovao u bolju budućnost progresivnih ljudi u našoj zemlji i svijetu, uvjeren da ne ginem uzalud sa svojim drugovima. Međutim, doveli su nas u kaznionicu na Savskoj cesti i rasporedili po pojedinim ćelijama. To nam je ipak ulijevalo nadu da se neće tako brzo dogoditi ono najgore. Osjećao sam se loše. Bestijalna mučenja i dugotrajna saslušanja nisu mogla ostati bez posljedica. Psihički i fizički bio sam veoma iscrpljen. Malaksalost i slabost dovodili su me u vrlo teško stanje. Dok smo bili u zatvoru na Savskoj cesti, objesili su Glavaša i još neke drugove. Nas ostale ostavili su kao taoce za odmazdu.

Nakon nekog vremena odveli su nas u Petrinjsku ulicu, gdje su nas dulje vrijeme ponovno saslušavali, a zatim neke drugove i ubili. Nas preostale su po drugi put odveli na Savsku cestu, pobacali u samice i u skupne prostorije. Maltretiranja i mučenja po zatvorima trajala su dva i pol mjeseca. U presudi su

napisali da nisam uspio organizirati NOO na željeznici, iako je organizacija narodnooslobodilačkih odbora tada pustila svoje duboko korijenje.

U siječnju 1944. osmoricu su nas odveli vezane lancima, uz jaku pratnju, na željezničku stanicu i u logor Jasenovac. O tom je logoru dosta napisano i dobro je poznato kakav je odnos bio prema logorašima. U Jasenovcu sam obolio od tifusa i išijasa. S tim bolestima sam se borio da ne legnem, jer je u logoru bilo uobičajeno da bolesne ubijaju. U logoru sam bio član ilegalne organizacije i nastavio sam rad među logorašima. O tom znaju drugovi: Metlaš, Tunja Mikašinović, Tomo Salopek, Dušan Mirčetić i drugi.

Upornom borbom preko nekih veza neki drugovi i ja pušteni smo iz logora poslije osam mjeseci. Bio sam teško bolestan i iscrpljen. Poslije izlaska iz logora bili smo pod stali,im policijskim nadzorom. Bez obzira na tu činjenicu, povezao sam se s drugovima s kojima sam bio u kaznionici na Savskoj cesti, a to su: Ivo Vuljević, Branimir Gršković, Tonči Matijaščić i Kunštek. Ispričao sam im sve što sam vidio i^ doživio u logoru. Želio sam se prebaciti na slobodni teritorij. Stoga sam dolazio u Željezničku radionicu da bih uspostavio vezu. To sam i uspio, jer sam se povezao s Vinkom Vrbkom. Na žalost, nisam mogao otići iz Zagreba, jer je veza preko Granešine bila prekinuta. Zatim sam uspostavio vezu s Rudolfom Komparićem iz Željezničke radionice. No, bolest me je shrvala pa sam nemoćno ležao kod kuće. Povezivao sam se vrlo oprezno, da ustaše preko svojih agenata, koji su me pratili, ne otkriju veze i time provale organizaciju. Nakon izlaska iz logora, ustaše su me provocirale direktno i indirektno na razne načine.

U siječnju 1945. ponovo sam uhapšen jer je policija saznala da sam prije hapšenja u listopadu 1943. ipak osnovao na željeznici neke NOO-e. Nakon tri tjedna sam pušten, budući da se u istrazi to nije moglo utvrditi. Do oslobođenja prešao sam u ilegalnost.*

'Odlomak sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Anica Turnšek

ILEGALAN RAD ISELJENIH SLOVENACA

Aktivnost organizacija NOP-a — Formiranje IX rajonskog komiteta — Veliko priznanje Partije — Najmanje* 200 *aktivista i više od tisuću suradnika

Teško je danas nakon toliko godina evocirati uspomene na ilegalni rad u Zagrebu od 1941. do 1945. godine. Likovi mnogih drugova i drugarica s kojima sam se susretala ponešto su izblijedjeli u mom sjećanju, jer su njihova imena, uglavnom ilegalna, zaboravljena. Također je teško fiksirati datume i sav rad vremenski točno rasporediti. Osim toga, rad je bio toliko raznovrstan da je teško izdvojiti najvažnije momente, budući da je svaki dan, pa i svaki sat, bio ispunjen interesantnim akcijama, doživljajima i susretima, koji se danas, kada ih se prisjećam, čine kao priče. Često se pitam kako je sve to bilo moguće izdržati? Ali to nije čudo. Zadojeni entuzijazmom, smjelošću i čvrstom vjerom u pobjedu bili smo odlučni da žrtvujemo i svoje živote za slobodu i novo socijalističko društveno uređenje.

Okupacija me je zatekla u Celju. Kako sam već 1933. godine, a pogotovo od 1935, aktivno sudjelovala u naprednom radničkom pokretu obavljajući razne funkcije u URSS-ovim organizacijama, u Odboru Crvene pomoći i drugim akcijama, moje je opredjeljenje 1941. godine bilo determinirano. Naša obitelj prošla je sve one torture koje su »Kulturträgeri« primijenili da bi potpuno istrijebili slovenski živalj. U kolovozu 1941. godine našla sam se zajedno sa sestrom Lijom u logoru Rajhenburg, odakle smo se (da ne bismo bile otpremljene u Njemačku) priključile transportu deportiranih za logor u Slavonsku Požegu. Oca, koji je bio zatvoren i strahovito mučen u zloglasnom celjskom zatvoru Stari pisker, iz Maribora su otpremili već u srpnju u logor u Slavonsku Požegu*. Krijući se, uspjele

' Sve transporte slovenskog življa, iseljavajući ga iz Slovenije u NDH, Nijemci su upućivali u logor u Slavonsku Požegu. Tu je raspoređivan, uglavnom u srpska sela u NDH da ga ona materijalno uzdržavaju, da bi ga kasnije, po planu uništavanja slovenskog i srpskog življa, likvidirali. Moj otac je iz Maslinačkog Rujevca sam došao u Zagreb k svojim prijateljima. Poslije nekog vremena ja i sestra smo ga našle, pa je s nama živio u Zagrebu. Umro je 1957. godine.

smo u noći 22. na 23. kolovoza 1941. ostati na kolodvoru Sava u Zagrebu, gdje je Slovenski crveni križ prihvaćao transporte.

Iako je u Zagrebu tada bilo mnogo kvislinške i okupatorske vojske, već u prvim kontaktima sa stanovništvom uvjerila sam se da se Zagreb nije pokorio i da nastavlja svoju revolucionarnu tradiciju. Moj dolazak, naime, datira u dane neposredno poslije napada skojevaca na ustašku Sveučilišnu vojnicu u Runjaninovoj ulici — kod Botaničkog vrta. Demolirana ulica, razbijena stakla, nervozno i nesigurno kretanje ustaških zlikovaca i Nijemaca davalo je moralnu snagu i poticaj tisućama Slovenaca prognanih u NDH da nastave beskompromisnu borbu zajedno s drugovima u Hrvatskoj. U tome nas nisu mogle pokolebati ni širom grada plakatirane obavijesti o strijeljanju istaknutih komunista i rodoljuba, jer se time nije mogla izazvati bojazan ni strah, već još veća odlučnost za svestrani otpor. Međutim, moram priznati da me je obavijest o strijeljanju Maksa Durjave veoma pogodila. Kad sam prošla pored plakata obješenog o drvo na Zrinjevcu nisam mogla vjerovati da je taj simpatični mladi komunist — Mariborčanin, koji je kao kurir CK KPS prije rata često putovao na relaciji Ljubljana — Maribor i od kojeg sam primala materijal za Okružni komitet KPS u Celju, već na samom početku rata postao žrtva krvavog ustaškog terora.

Odmah po dolasku u Zagreb uspostavila sam kontakt s Joškom Markom, pravnikom, rodom iz Celja, kojeg sam poznavala otprije kao komunista, jer je bio kao takav za vrijeme stare Jugoslavije osuđivan po Zakonu o zaštiti države. Prvom sastanku, održanom u kolovozu 1941. godine, prisustvovala je drugarica Milena Trček, moja sestra Lija i ja. Sastanak je održan u kancelariji dra Smita, u Tomašićevoj ulici 6, kod kojeg je Marko bio koncipijent. Marko je bio 1942. godine uhapšen i navodno otpremljen u Jasenovac. Pokušali smo ga preko Međunarodnog crvenog križa spasiti, ali nismo uspjeli. Međunarodni crveni križ primio je od ustaških vlasti obavijest da se Josip Marko nalazi u Jasenovcu i da je osuđen na tri godine zbog komunističke djelatnosti. Na sve dalje intervencije Crvenog križa nije bilo nikakva odaziva iz čega smo zaključili da je Marko u vrijeme kada je stigla obavijest vjerojatno već davno bio likvidiran i da, možda, nije u logor ni stigao živ. To mišljenje dijelio je i inž. Puača, kojeg sam po njegovu dolasku iz zatočeništva u Jasenovcu i pred njegov odlazak u partizane odvela Joškovoj drugarici Sibili.

S drugaricom Sibilom Marko, profesoricom iz Zagreba, i njezinim roditeljima Miklavžičevima bila sam u toku rata povezana u ilegalnom radu. Svi su oni pridonijeli NOP-u moralno i materijalno.

Odlučujuću ulogu u mom radu za NOP odigrao je sastanak održan uskoro po mom dolasku u Zagreb sa inž. Zorkom Bekerom i Karlom Korošecom, željezničkim službenikom, rodom negdje od Brežica. I jedan i drugi bili su u to vrijeme aktivni partijski radnici. S Koroščom sam imala vezu kraće vrijeme, tj. u toku 1941. i 1942. godine, a s Bekerom Lojzom (rodom iz Slovenskog primorja) bila sam vezana čitavog rata. On je bio moja neposredna viša veza. (O revolucionarnom radu druga Bekera prije rata i u toku rata mogla bi se prikupiti opširna i bogata dokumentacija.) Odličan organizator, dobar drug, požrtvovan partijski radnik završio je u zatvoru na Savskoj cesti početkom 1945. godine. Gotovo nepokretnoga, teško bolesnog od upale zglobova, ustaše su odvele iz bolnice u Draškovićevoj, gdje je bio sklonjen. Za njegovo liječenje znao je Obad — Aleš, sekretar Rajonskog komiteta. Provala je bila očita. U zatvoru je imao još toliko snage da sebi britvicom prereže žile na ruci.

Sjećam se da je na našem prvom sastanku postavljeno pitanje nekoliko desetaka tisuća Slovenaca u Hrvatskoj, kao i potreba da se oni povežu uz NOP (oko 30 000 preselio je okupator, mnogi su emigrirali sami, a bio je priličan broj onih koji su živjeli ovdje otprije).

Na okupiranom teritoriju Slovenije već od travnja 1941. godine najuspješnije smo radili na okupljanju naroda u NOF. Sada smo smatrali nužnim da se taj rad još intenzivnije nastavi. Na to nas je ponukala situacija u kojoj su se našli naši »iseljenici« (tako su u NDH nazivali nas deportirane) te utjecaji i okolnosti kojima smo bili izloženi.

U Zagrebu su, naime, postojale agenture, koje su raspolagale sa svim mogućim materijalnim i ostalim sredstvima i borile se za svoj utjecaj među Slovencima. To su bili:

a) *Mačekovsko-gestapovska agentura* s Pavelom Horvatom na čelu, koja je uživala zaštitu ustaša i Nijemaca. Pomagali su je razni kapitalisti, među njima i Bizjak, bivši vlasnik tvornice »Kraš«. Horvata, koji je poslije rata pobjegao iz zemlje, smatrali su gestapovskim agentom.

b) *Pripadnici Bele* i *Plave garde* predstavljali su većinu unutar Slovenskog crvenog križa (odbora za useljavanje Slovenaca u NDH) u Zagrebu. Oni su kasnije, udruživši se, radili zajedno protiv NOP-a. Raspolagali su sredstvima Crvenog križa, djelovali pod tim vidom, dok su faktički primali direktive i propagandni materijal iz okupirane Ljubljane od svoje kvislinške gospode.

c) *Grupa renegata* i *petokolonaša* (isključivo onih koji su otprije živjeli u Hrvatskoj), koji su se, dokazavši svoju rasnu i nacionalnu pripadnost, upisali u Kulturbund. Negirajući, kao svi hitlerovci, postojanje slovenske nacije, širili su paniku među Slovencima, a pogotovo su bili opasni kao konfidenti i špijuni.

d) *Neki antikomunistički* ili *bjelogardistički centar* u *Ljubljani* (naziva se ne sjećam), koji je slovenske svećenike u Hrvatskoj opskrbljivao štampom, raznim materijalima i knjigama uperenim protiv NOB-a i komunizma. Koliko se sjećam bila je i knjiga u kojoj se govorilo o zvjerstvima partizana u Sloveniji i strahotama koje očekuju slovenski narod ako partizani pobijede. Takvog materijala bilo je vrlo mnogo. Upućivan je u većem broju sanduka. U Ljubljani su dobro znali kakav utjecaj imaju svećenici na preplašen i iz vlastitih domova protjeran narod. Potrebno je navesti i činjenicu da je većina svećenika s područja koje su okupirali Nijemci (Štajerska) imala dobro držanje, pa smo poduzeli sve da se taj materijal uništava. Uspjeli smo uspostaviti kontrolu i izvan područja grada Zagreba, u Zagorju, u području Samobora, Križevaca, Bjelovara, pa čak i u Netretiću, tj. u svim onim mjestima u kojima su iseljenici živjeli i iz kojih je organizacija NOP-a u Zagrebu mogla proširiti svoje djelovanje i svoj utjecaj. Na tim zadacima bio je angažiran moj otac i kasnije u nekim konkretnim slučajevima Janez Gradišnik (kršćanski socijalist — kocbekovac).

Koliko je naša organizacija u tom pogledu uspjela, vidjela sam tek kasnije kada sam stigla na oslobođeni teritorij (kod Oblasnog NOO-a zagrebačke oblasti), teren oko Daruvara, gdje je također živjelo mnogo iseljenih slovenskih porodica. Na tom sektoru, koji je bio više ili manje pod stalnom kontrolom naše vojske i naših vlasti, utjecaj bjelogardističke štampe bio je velik, osobito u pogledu zastrašivanja i uvjeravanja ljudi da za njih nema povratka kući ako pobijedi NOV. U blizini Daruvara bili su nastanjeni lazaristi iz samostana Groblje kraj Domžala. Oni su vjerojatno bili jedina ekspozitura spomenutog centra iz Ljubljane, koja je

uspješno djelovala šireći navedeni materijal. Našim dolaskom u partizane oni su raskrinkani i njihov rad onemogućen.

Iako je u tim prvim danima nakon mog dolaska u Zagreb težište mog rada bilo na okupljanju slovenskih iseljenika u JNOF Slovenaca i raskrinkavanju spomenutih grupacija (na čemu se radilo u toku čitavog rata), uskoro se, sklapanjem novih poznanstava i proširivanjem kruga aktivista, uz našu organizaciju vezalo sve više antifašista Hrvata i Srba, pa tako čitav taj rad od svog početka nije imao izrazito nacionalno — slovensko obilježje.

Ne sjećam se kojoj sam zagrebačkoj organizaciji u to vrijeme pripadala. U grupi s kojom sam održavala redovitu vezu bili su, osim Bekera i Korošeca, Josip Vidmar Kraljić, kasnije Đuro Nemčić i drugi.

Od drugova s kojima sam bila povezana i koji su se osobito isticali u radu na proširivanju organizacije, prikupljanju Narodne pomoći, skrivanju ilegalaca, prenašanju i širenju propagandnog materijala i dr., trebalo bi istaći obitelj Tavčar, Amaliju Novak — Nadu, inž. Franju Blatnika, inž. Milana Ilgoa, Milenu i Stanka Trčeka, Slavicu Keber, neku Katarinu, Ferda Filipiča, Jožu Farčnika, Đuru Nemčića, a i mnoge druge kojima je svima naša borba značila mnogo više od vlastitog života.

Obitelj Tavčar imala je kuću u Čmomercu iza kasarne. Čitava obitelj (majka, otac, kći) bili su aktivni ilegalni borci Zagreba, pa je njihova kuća, zbog vrlo pogodne lokacije, od prvih dana rata bila pravi partizanski punkt. U kući su se održavali sastanci na svim razinama, štampao i umnožavao propagandni materijal, sklànjali kompromitirani drugovi i mnogi od njih iz njihove kuće odlazili u partizane. Tu je bilo spremište raznog materijala i oružja — pripremljenog za slanje na oslobođeni teritorij. Kod njih našla su svoj novi dom djeca čiji su roditelji morali zbog ugroženosti otići u NOV, itd. Prilikom provale 1945. godine od te obitelji uhapšeni su supružnici, dok je njihova kćerka Ivanka uspjela pobjeći u partizane. Njen otac je od strahovitog mučenja poludio. U bolnici Vrapče, prilikom bombardiranja pod kraj rata, poginuo je.

To isto se odnosi i na kuću Novakovih, Tomašićeva 11. Amalija Novak — Nada, koja je bila član KP, radila je od prvih dana okupacije izvršavajući najteže i najpovjerljivije zadatke. Kod njih je dugo vremena kao ilegalac bio sakriven drug Beker. Uoči hapšenja, početkom 1945. godine, Nada je s djetetom pobjegla na oslobođeni teritorij. Njenog supruga su zatvorili na Savskoj cesti, odakle je prilikom oslobođenja Zagreba izišao kao teški invalid.

Jože Farčnik jedan je od prvih slovenskih partizana-boraca. Bio je pripadnik I celjske čete. Njeno brojno stanje je u teškim borbama bilo vrlo smanjeno. Takva je prihvatila borbu protiv Nijemaca kod Sevnice. Bila je razbijena. Farčnik je pobjegao u Hrvatsku. Gotovo nepokretan i teško bolestan stigao je u Zagreb. Organizacija NOP-a se pobrinula za njega, pa je na osnovi lažnih dokumenata pod imenom Pire dobio status »iseljenika«. Zbog lošeg zdravstvenog stanja nije bio sposoban za odlazak u NOV. Sve vrijeme rata bio je vezan uz moju organizaciju i zadužen za propagandu. Nastupao je na masovnim sastancima na kojima je prisutne oduševljavao govoreći pojedinosti o borbama štajerskih partizana u kojima je on sudjelovao, na primjer, napad na oružničku stanicu u Šoštanju, akcija u Gomilskom i Savinjskoj dolini (odvođenje Čmaka, njegove supruge i njihovog vrtlara kao talaca) kojom je rukovodio Dušan Kveder itd.

Ferdo Filipič upućen je početkom 1942. godine iz Splita meni na vezu. Bili smo povezani u toku cijelog rata. Obavljao je razne funkcije. Bio je član Mestnog odbora Osvobodilne fronte SLovenaca u Zagrebu, član rajonskog komiteta

KPH, a neposredno prije svog hapšenja početkom 1945. godine vjerojatno član Mjesnog komiteta KPH (nakon hapšenja Obada, sekretara rajonskog komiteta).

Đuru Nemčića upoznala sam također početkom 1942. godine. On se po dolasku iz Beograda zaposlio u hotelu »Palace«, u kojem sam i ja radila. Mi smo se odmah obostrano uvjerili u kontaktima da smo progresivno orijentirani, bili smo na istoj političkoj liniji i počeli surađivati. Da li je on kasnije imao još koju drugu vezu, ne znam, ali je nakon nekog vremena napustio posao u hotelu i otišao u potpunu ilegalnost. Međutim, i dalje sam održavala s njim redovitu vezu. Prilikom posljednjeg susreta rekao mi je da odlazi u najskorije vrijeme na oslobođeni teritorij i da će mi se karticom na neki način javiti. Na žalost, obećana kartica nikada nije stigla. Poslije rata sam saznala da je tog divnog druga uhapsio UNS i da je u Jasenovcu ubijen.

Iz zajedničkog rada s njim mogla bih iznijeti niz interesantnih pojedinosti. Sjećam se da me je jednom poveo sa sobom na sastanak koji je održan negdje na Kanalu. Bio je to masovni sastanak. Sve vrijeme rata ja nikada nisam održavala sastanke s tako mnogobrojnom grupom. Nemčić, govoreći o našoj borbi, njenim ciljevima i pomoći koju borci od nas očekuju, fascinirajuće je djelovao na prisutne. Zatim su se počeli skupljati prilozi. Prisutni su davali sve, skidajući čak vjenčano prstenje s ruku. To je bilo dirljivo ... Tko nije živio i radio u Zagrebu ne može imati predodžbu o tome koliko su Zagrepčani bili privrženi NOP-u, koliko su pomagali NOB i s kolikim samoodricanjem...

Od mene je Nemčić u to vrijeme uglavnom tražio da se brinem za smještaj najkompromitiranijih drugova (budući da se u njegovu stanu više nisu mogli zadržavati, jer je već i sam bio u dubokoj ilegalnosti). Zatim, za sebe je tražio da mu se osigura sklonište kod povjerljivih ljudi u gradu (po mogućnosti u zgradama sa dva izlaza), gdje bi se mogao zadržavati kraće vrijeme između sastanaka. On se, naime, stalno kretao ulicama odlazeći sa sastanka na sastanak, pa je svako njegovo suvišno zadržavanje na ulici bilo opasno zbog hapšenja.

Kada smo se sastajali odmah bismo se dogovorili o tome od kada se i odakle znamo i o čemu smo tog časa razgovarali, da u slučaju hapšenja ne bi dali kontradiktorne izjave. To je bilo jedno od obaveznih pravila prilikom svakog ilegalnog sastanka u toku cijelog rata.

Od početka 1942. godine imala sam u Samoboru terenski odbor JNOF, koji je radio sve do oslobođenja. Uz ostale zadatke, on je djelovao na prebacivanju ljudi u partizane, u bližu i dalju okolicu Zagreba, kao i na oslobođeni teritorij Slovenije. Poslije kapitulacije Italije, organiziran je tim kanalom masovni prijelaz interniraca, koji su se vraćali iz talijanskih logora. Transporti bivših interniraca dolazili su na željeznički kolosijek na Kanalu i tu se zadržavali. Organizacija NOP-a davala im je hranu i lijekove. Čitave dane bila sam među njima. Imala sam zadatak da ih upozorim na opasnost koja ih kod kuće u Sloveniji čeka, jer je talijanskog zamijenio njemački okupator, koji će ih strpati u još gore, njemačke logore. Naime, cilj nam je bio da sve sposobne uputimo u NOV, a da bolesnima i nesposobnima osiguramo smještaj i lakše zaposlenje u Zagrebu i okolici. Mnogi su, kod kojih je prevladala čežnja za domom i koji nas nisu poslušali, završili u nacističkim koncentracionim logorima.

U odboru JNOF Slovenaca u Samoboru bili su drugovi Sirša, Milošević i neki svećenik, slovenski iseljenik (kocbekovac). Odlaskom Sirše u partizane u odbor je ušao jedan Samoborčanin. Poslije Sirše vezu sam održavala s Miloševićem. Javka nam je bila u nekoj staklarskoj radionici.

Osim u odboru JNOF-a u Samoboru, Sirša je obavljao razne zadatke i u Domobranskom popunidbenom zapovjedništvu u Zagrebu, gdje je neko vrijeme služio vojsku. Službovanje u toj kvislinškoj instituciji pružilo mu je mogućnost da nabavlja propusnice za potrebe NOP-a, da briše iz evidencije vojne obveznike, naše drugove, pa tako nisu pozivani u domobrane, a osim toga prikupljao je i druge podatke. Organizacija NOP-a ubacivala je u neprijateljske redove mnoge svoje drugove. Dio njih se nije rado prihvaćao tih zadataka, jer kretanja u takvim sredinama i nošenje uniforme neprijateljskih vojnika psihički nisu podnosili. Ni Sirša to nije izdržao, pa je samovoljno, bez prethodnog odobrenja organizacije, otišao u partizane.

Iz jedne poslijeratne izjave Mihe Korošeca saznala sam da je Mestni odbor JNOF-a (slovenski) dobio zadatak od člana Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku (Lepe Perović) da se u neprijateljskim vojnim formacijama od simpatizera i povjerljivih oficira osnivaju »vojni odbori«.

Drugovi koji su unutar neprijateljskih vojnih i drugih formacija radili za NOP predstavljaju u ilegalnom radu Zagreba posebno poglavlje i zaslužuju osobitu pažnju.

U vezi s tim treba spomenuti Slobodana Grossi, studenta (skojevca od prije rata) i sina starog komunista. Bio je zastavnik u PTZ (Pavelićev tjelesni zdrug). S njime nisam radila, niti sam ga poznavala, ali je bio zadužen da nama (ocu, sestri i meni) osigura odlazak iz Zagreba, kada su sve veze zapale u objektivne teškoće. Sestru Liju — Ksanu i mene je, naime, tražila ustaška policija i raspisala za nama tjeralicu krajem 1944. godine. Budući da su u to vrijeme bile velike provale i hapšenja u gradu, a gotovo svi izlazi iz Zagreba bili blokirani, sklonili smo se u bunker na Zagrebačkoj gori u kojem je bio Kotarski komitet KPH Zagreb. Odatle smo krenuli u Zagorje i stigli u blizinu Jakovlja baš kada je neprijatelj tu haračio i palio. Povezali smo se s partijskim komitetom Stubica i pokušali se prebaciti u Moslavinu. Međutim, zbog prisutnosti velikog broja neprijateljskih vojnika na tom području i odsutnosti naših jedinica, svi su pokušaji bili uzaludni. Vraćeni smo u bunker a odatle u Vrapče s namjerom da se preko Zagreba prebacimo do Vrbovca, odnosno Hagnja, gdje su postojale otprije naše veze za Čazmu. Prijelaz nam je omogućio Slobodan Grossi tako što je nabavio propusnicu PTZ-a za kretanje u pravcu Hagnja, a zatim nas je osobno, u uniformi oficira PTZ-a, izveo iz Zagreba. Tom prilikom predao mi je opširan izvještaj na roli papira registarske blagajne ispisan sitnim rukopisom. Izvještaj sam na oslobođenom teritoriju predala Norbertu Veberu-Šabanu. Odmah mi je bilo jasno da je Grossi u PTZ-u obavljao određene zadatke, što su kasnije potvrdile drugarice Anka Supanc i Marika Zovko. Pred kraj rata Grossi je bio uhapšen i strahovito mučen. Drugovi, koji su bili s njime u zatvoru divili su se njegovom herojskom držanju. On je zbog bolesti, a najviše zbog posljedica mučenja u zatvoru, uskoro poslije rata umro.

U toku 1943. godine uključena sam zajedno sa Stankom Renerom, s kojim sam i ranije surađivala, u jednu od organizacija Mestnog odbora JNOF-a za Slovence. Obavljala sam naizmjenično dužnost predsjednika i tajnika. (U nastavku teksta dat ću točniju shemu te organizacije, kojom su rukovodili Slovenci.) U taj odbor bila su u ono vrijeme uključena dva terenska odbora: konobari i studenti, kojima sam priključila još četiri svoja terenska odbora, uključivši i odbor u Samoboru.

Poslije kapitulacije Italije upućena sam u Radnu službu s određenim zadacima. Iako je u njoj već postojao jedan odbor s većim brojem članova, kojim

je rukovodio član KP Ilić, trebalo je rad NOP-a oživjeti i proširiti. Sastav te ustanove bio je prilično šaren. Uz veći broj Slovenaca, Hrvata i Srba — simpatizera NOP-a, bilo je mačekovaca i anglofila, dok su proustaški elementi i kulturbundaši u ono vrijeme bili manjina. Veći dio službenika smatrao je Radnu službu najpogodnijim mjestom u kojem će biti dobro kamuflirani i mimo, bez žrtava, ne eksponirajući se ni u jednom pravcu, dočekati kraj rata. Znali su da će saveznici pobijediti, ali su računali da o sudbini naroda neće odlučivati oni koji se bore po šumama, već da će to odlučiti političari za »zelenim stolom«.

Za vrlo kratko vrijeme u Radnoj službi formirala sam još jedan odbor u koji su ušla dvojica mladih pravnika, rodom iz Subotice: Tikvici i Horvacki (kojemu su ustaše objesile brata u Zagrebu), te dvojica Slovenaca: Mavrič iz Maribora i kasnije Mohorič. Taj odbor radio je do oslobođenja, dok je odbor kojim je rukovodio Ilić prokazao Stjepan Bistrički-Pepo, koji je kao nadzornik kanala za odlazak ljudi u partizane (kraj 1944) podnosio svakodnevno izvještaj o svom radu članu MK KPH Ivanu Kruniću. Pepo je izdao još niz drugova. (Te sam detalje saznala poslije rata.) Članovi odbora, osim dvojice koji su pobjegli iz Zagreba, uhapšeni su i osuđeni na smrt. Međutim, presuda nije izvršena jer to ustaše više nisu stigle.

Osim s Ilićem, održavala sam vezu još s nekim članovima njegova odbora (inž. Jovanović, Borojević) od kojih sam primala podatke obavještajnog karaktera. Njih sam predavala drugovima Bekeru, Blatniku, Vikici Tučkorić-Majdi, organizacionom sekretaru MK KPH i Marku Aniću, političkom sekretaru MK KPH. (Njihove funkcije doznala sam poslije rata.)

Uz prikupljanje materijala (dalekozora, pisaćih strojeva, pištolja s mecima, propusnica) od mene su se tražili i izvještaji o snabdjevenosti radnih logora NDH hranom, odjećom, obućom, oružjem, kao i o njihovom brojnom stanju i osiguranju. Radne logore na terenu često su napadale naše jedinice i obično su im bez borbe plijenile hranu i odjeću. Pošto radni logori u Bosni i drugdje, zbog operacija jedinica NOV, više nisu mogli postojati, počeli su se »domoradnici« (tako su se nazivali mladići predvojničke dobi) premještati u Njemačku na rad. Mi smo imali zadatak da ih pravovremeno obavještavamo i da im organiziramo bijeg, a odbjegle da upućujemo u partizane. Redovito se događalo da transporti za Njemačku nisu odlazili, jer je većina mladića bila u bijegu. Isto se dešavalo pri prijelazu tih mladića u domobranstvo.

S drugaricom Vikicom Tučkorić-Majdom organizirali smo neke akcije u gradu. Naime, po dogovoru s nama oficiri Radne službe, koji su stanovali na periferiji grada, predavali su nam kompletnu ljetnu ili zimsku uniformu, zajedno s pištoljem (koji im je služio za osobnu obranu, jer ta služba nije bila naoružana), a svojim pretpostavljenima bi prijavili da su ih noću sačekali partizani u kući ili na ulici, svukli ih i odnijeli im uniforme i pištolje. Takve vijesti o kretanju i akcijama partizana na periferiji grada ulijevale su strah kod ustaški nastrojenih, a rušile moral kod ostalih, jer se uveliko prepričavalo o tome. Mnogi, kojima savjest nije bila čista, selili su u centar grada, budući da su se na periferiji grada osjećali ugroženi od partizana.

Organizirane su i razne sabotaže. U njima je sudjelovao i akademski slikar Revelant, bivši pripadnik jedinica mađarskog revolucionara Bele Kuna. Radio je na otpremi pošte u kvislinškoj vojnoj administraciji. Svu važnu poštu je zadržavao ili upućivao na pogrešne adrese. Zbog slanja jednog važnog i povjerljivog izvještaja (koji je stigao Ministarstvu oružanih snaga) čak nekamo u Bosnu, umalo nije nastradao.

Prilikom prebacivanja sanitetskog i drugog materijala na slobodni teritorij često smo se koristili auto-parkom Radne službe, jer je šef tog parka bio drug Ilić.

Rad naših drugova bio je vrlo intenzivan. Nakon hapšenja Ilićeve grupe (ja sam u to vrijeme bila na slobodnom teritoriju), da bi očistili to »partizansko-komunističko leglo«, Radnu službu su preuzele ustaše i uvele novi režim.

Glavni dio mog rada odvijao se i dalje na terenu. Organizacija se iz dana u dan proširivala obuhvaćajući sve više aktivista i sipatizera koji su prikupljali novčana sredstva, raznovrsni materijal, lijekove, oružje itd. Iz njenih redova upućivani su mnogi drugovi preko naših releja u NOV. Mobilizacija za NOV smatrala se jednim od najvažnijih zadataka. Svi kompromitirani drugovi, kao i oni koji su bili pozvani u neprijateljske vojne formacije, morali su bezuvjetno otići u partizane. Direktiva je bila, to se često naglašavalo, da za ilegalni rad treba osposobiti drugarice, jer će drugovi morati ići prije ili kasnije iz grada, pa će se organizacija, uglavnom, oslanjati na žene.

Unutar naše šire organizacije NOP-a postojao je MOB, tj. grupa drugova mobilizatora, koji su imali specijalno zaduženje za prebacivanje drugova u NOV. Poslije kapitulacije Italije, i kasnije, na poziv druga Tita odaziv za odlazak u NOV bio je masovan. Sjećam se da smo Titov poziv javno plakatirali, zatim na tisuće primjeraka kuvertirali i slali poštom, ubacivali u poštanske sandučiće i ostavljali u kućnim vežama.

Zatim, uspješno smo raspačavali obveznice partizanskog zajma koje smo primali iz Ljubljane.

Materijalnim pomaganjem partizanskih obitelji, uzdržavanjem djece boraca (dijete Milana Apiha i dr.), pružanjem pomoći uhapšenima, mnogi su lakše donijeli odluku za odlazak u NOV, jer su bili svjesni činjenice da će organizacija NOP-a pomagati materijalno njihove obitelji.

Širenje naše štampe i propagandnog materijala, informiranje o političkoj situaciji, stanju na frontovima i akcijama NOV-a bio je stalan zadatak aktivista u Zagrebu. Osim materijala koji se štampao u Zagrebu i umnožavao većinom na šapirografu, stizali su sa slobodnog teritorija u velikim količinama svi listovi (novine) i ostala partizanska štampa do kraja rata. Kada je policija pojačala kontrolu i po gradu vršila premetačinu i najmanjih paketića, ja sam i dalje redovito primala »Naprijed« iz kojeg sam crpla direktive za rad partijske ćelije u kojoj sam bila sekretar. Što se tiče štampe, u Zagrebu smo bili njome neusporedivo bolje opskrbljeni nego drugovi na oslobođenom teritoriju, čak mnogo bolje nego drugovi u Oblasnom NOO i Oblasnom komitetu KPH zagrebačke oblasti, o čemu sam imala priliku da se osobno uvjerim.

Politički rad bio je jedan od najvažnijih zadataka, pa mu se posvećivala najveća pažnja. Nastojali smo da svaki aktivist postigne takvu ideološko-političku razinu da može obavljati, da tako kažem, funkciju političkog komesara u krugu u kojem se kretao. U povodu II zasjedanja AVNOJ-a održavali smo sastanke grupno i pojedinačno i upoznavali prisutne s donesenim odlukama. Razvili smo vrlo živu političku djelatnost nakon III zasjedanja ZAVNOH-a. Zagreb je tada bio preplavljen brošurama o tom zasjedanju. Odlazili smo sa sastanka na sastanak, dijelili te brošure i govorili o njegovu značenju. Razumije se da smo Slovence

redovito informirali o borbama u Sloveniji, o radu SNOS-a, zvjerstvima Bele i Plave garde, tj. o svim važnijim vojnim i političkim zbivanjima u Sloveniji.

Budući da se rat sve više približavao kraju, gomilalo se sve više zadataka. Njihovo izvršavanje nije onemogućio ni teror, koji je bio iz dana u dan sve veći. Okupator i domaći izdajnici, kojima je NOV zadavala sve veće udarce, pripremali su se na obranu Zagreba. Naša obavještajna služba radila je punom parom. Sa svih strana dolazili su izvještaji, koji su potvrđivali, da ustaše i Nijemci pripremaju likvidaciju svih za njih nepoćudnih elemenata u Zagrebu (antifašista, rodoljuba i aktivista NOP-a) prema već sastavljenim popisima. U tim popisima bili su obuhvaćeni i Slovenci, koji su živjeli u Zagrebu. Zatim su minirali sve značajnije objekte i postrojenja s ciljem da ih pri povlačenju razruše. Pojedine zgrade pretvorene su u bunkere i tvrđave. Tako je i hotel »Palace« na Zrinjevcu, u koji su se nakon kapitulacije Italije uselili njemački oficiri, pretvoren u pravo utvrđenje. Od našeg suradnika Emila Jeletića primala sam redovito izvještaje o situaciji u hotelu, kao i o količini, vrsti i razmještaju municije i svim ostalim pojedinostima. Poduzete su sve mjere da se njihovi planovi onemoguće i spriječe eventualna razaranja. Drugovi, stručnjaci iz Vojnog odbora (u Vojnom odboru u to vrijeme bili su Franc Kozjak i Janko Hameršak) pri MO JNOF-a, dezaktivirali su u odsudnim momentima postavljene mine u zgradama gdje god je to bilo moguće. Na području cijelog grada formirane su nove grupe sa specijalnim zaduženjima, tj. da ometaju namjere Nijemaca i ustaša i da olakšaju našim jedinicama ulazak u grad. Gestapo i UNS su javno i tajno ubijali Zagrepčane. Koliko je bilo žrtava do oslobođenja vjerojatno se nikada neće saznati.

Godine 1944. moja sestra Lija — Ksana otišla je u Zagreb s direktivom Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku (D. Miklauš), da se formiraju organizacije NOF-a u svakoj ulici i u svakoj kući u gradu. Smatram da je u to vrijeme okupljanje građana u NOP-u bilo već tako masovno da je odgovaralo duhu direktive. To su potvrdile i crvene zastave, koje su 1945. godine prilikom ulaska jedinica Jugoslavenske armije u Zagreb zavijorile na mnogim zgradama.

Nije ni čudo što je u ilegalnom radu na tako širokom frontu dolazilo do provala i hapšenja upravo pod kraj rata. Zbog masovnosti i nepridržavanja »Uputsva za ilegalni rad« vjerojatno su se u organizaciju uvukli pojedini konfidenti. Međutim, i slabo držanje nekih naših drugova u zatvoru mnogo je tome pridonijelo. Tako je pao drug Beker, a i drugarica Paula Martinčić — Seka bila je žrtva izdajstva sekretara Rajonskog komiteta Vladimira Obada Aleša. Ona je bila instruktor za rajonske komitete pri MK KPH. Njezino hapšenje ustaše su smatrale svojim velikim pothvatom, pa je ona od svih ostalih uhapšenika bila podvrgnuta najvećim zvjerstvima. Književnik Janez Gradišnik, koji je u to vrijeme bio u zatvoru na Savskoj cesti, posvetio je u knjizi ratnih novela jednu drugarici Seki.

Inicijator organiziranog uključivanja Slovenaca u NOP u Zagrebu bio je Karlo Korošec. Kao član KP radio je po direktivama Mjesnog komiteta KPH. Njegova viša veza bili su Ivan Krajačić Stevo i Lutvo Ahmetović Crni.

Zadatak da se formira odbor JNOF-a prenio je na Mihu Korošeca, bivšeg tajnika Slovenskog doma.

Prvi odbor formiran je u kolovozu 1941. godine s ciljem okupljanja simpatizera NOB-a i raskrinkavanja zagrebačke slovenske organizacije Pavla Horvata (mačekovaca).

Uskoro su u sklopu tog odbora formirani:

1. Kozjanski pododbor na Pantovčaku,
2. Pododbor u Trnju (kojim je rukovodio Vinko Česnik, obješen 1944),
3. Pododbor u Kustošiji,
4. Pododbor Primoraca i Istrana na Trešnjevci.

U svom daljem razvitku glavni odbor dobio je naziv Odbor centar. Imao je tri komisije:

a) za skupljanje materijalnih sredstava i sanitetskog materijala,
b) za propagandu i izvođenje akcija,
c) za prebacivanje dobrovoljaca u NOV i POJ.

Osim spomenutih komisija, formirana je još jedna koja se bavila proizvodnjom eksploziva, prije svega fulminata, koji se slao redovitim kurirskim vezama preko Karlovca Centralnoj tehnici u Ljubljanu. Istom vezom iz Ljubljane dolazio je propagandni materijal, štampa (»Slovenski poročevalec«), kao i obveznice Narodnog zajma.

Za formiranje i rad organizacije NOP-a u Zagrebu od prvih dana njenog postojanja najzaslužniji su Karlo Korošec, inž. Zorko Beker, Miha Korošec, inž. Marcel Zorga, Vinko Česnik, Josip Vidmar, Jožica Zorko i drugi.

Odbor centar preimenovan je u ožujku 1942. godine u Mestni odbor JNOF-a. Članovi odbora bili su: Miha Korošec, dr Janez Cerne, Franjo Humer, inž. Franjo Blatnik i Eda Komavli.

U zimu 1942/1943. godine o djelatnosti organizacije informiran je drug Edvard Kardelj Beve, s kojim je održavao vezu Miha Korošec. On je od druga Kardelja primio direktivu za organiziranje dvaju kanala za prebacivanje dobrovoljaca Slovenaca u Sloveniju, i to: jedan preko Sutle (kod Kraljevca), a drugi preko Gorjanaca (Vivodine — Sošice u Žumberku). U to vrijeme bilo je više od 80 organiziranih članova koji su aktivno radili na širenju NOP-a.

Na područje Planina — Bizeljsko upućene su, po direktivi druga Kardelja, dvije partizanske jedinice. Njihov je zadatak bio da prihvaćaju dobrovoljce, koji su iz Zagreba odlazili u partizane. Uspostavljena je također nova kurirska veza za Ljubljanu preko Zidanog mosta. Tom su prugom dolazili kuriri Franjo Čuček Čmivec i Vlado Šubic Jonke, koji su poginuli u toku rata u Sloveniji.

Osim spomenutih kanala, bilo ih je još za prebacivanje u Moslavinu (Ivanja Rijeka), kao i za Posavinu i Baniju (Klara).

Početkom 1943. godine formiran je Vojni odbor Jod domobranskih oficira — aktivista NOP-a) kojim je rukovodio Franjo Balon. Članovi odbora bili su Franjo Godec i Franjo Pire (kasnije general-major JNA).

Oružje koje je prikupljao Vojni odbor prebacivalo se na Kozjansko područje, a djelomično u Moslavinu i Gorski kotar. Tako je otpremljena i kompletna radio-stanica, koju je izradila grupa inženjera, aktivnih članova organizacije NOP-a u Zagrebu. Zatim je iz Zagreba otpremljena na oslobođeni teritorij i artiljerijska baterija s ljudstvom. Tim pothvatom rukovodio je Vojni odbor. U vezi s njenim odlaskom uhapšen je drug Balon. Međutim, uspješno je organiziran njegov bijeg iz zagrebačkog vojnog zatvora.

Uz zagrebačku organizaciju postojale su organizacije u Banjoj Luci (Ferdo Delak), Osijeku (organizirao i držao vezu inž. Blatnik), Varaždinu (oigani-

zator i veza Ferdo Filipič) i drugim mjestima. Radi čvršćeg povezivanja organizacije u Zagrebu s odborima JNOF-a (koje su činili Slovenci) u ostalim mjestima Hrvatske formiran je Oblasni odbor JNOF-a Slovenaca (tajnik Miha Korošec). O tome je obaviješten ZAVNOH i CK KPH (drug Pavle Gregorić). Od tih foruma dobivene su upute za daljnji rad. U toku 1944. godine prestao je rad slovenskog Oblasnog odbora JNOF-a u Zagrebu, jer su njegovi zadaci uključeni u rad Oblasnog odbora JNOF-a zagrebačke oblasti na oslobođenom teritoriju.

Godine 1943. uslijedila su prva veća hapšenja. Provaljen je Kozjanski odbor. Veći broj članova tog odbora pao je u ruke ustaške policije, a među njima i drugovi Grlivuč (obješen u Vrbovcu) i Ferdo Bosina (ubijen u Jasenovcu). UNS je uhapsio u studenome 1943. godine i Mihu Korošeca (zamjenom otišao iz zatvora na oslobođeni teritorij).

Uz Mihu Korošeca jednu od rukovodećih funkcija u Mestnom odboru JNOF-a Slovenaca u Zagrebu obavljao je Srečko Robinščak. Njega su također, neko vrijeme poslije Mihe Korošeca, ustaše uhapsile. Ne znam da li je on kao konfident bio ubačen u našu organizaciju ili je poslije hapšenja pristao na suradnju s neprijateljem, jer su ga naše vlasti uhapsile poslije oslobođenja. Nije pušten iz zatvora.

Mestni odbor JNOF-a Slovenaca u Zagrebu radio je u sklopu JNOF-a za Hrvatsku, tj. Oblasnog odbora JNOF-a zagrebačke oblasti na oslobođenom teritoriju. Veza između Mestnog odbora JNOF-a i Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu, koji je rukovodio čitavim ilegalnim radom uz pomoć instruktora Povjerenstva CK KPH, bio je u početku Karlo Korošec, kasnije inž. Zorko Beker, kojeg je zamjenjivao Vladimir Obad Aleš.

U prvoj polovici 1944. godine, kako sam kasnije doznala, na prijedlog Bekera izvršena je reorganizacija Mestnog odbora JNOF-a Slovenaca u Zagrebu. Formiran je novi odbor u koji su ušli: predsjednik: Franjo Humar Javomik, tajnik: Jože Hainz Planine Janez, članovi: Ferdo Filipič Hrast, referent za propagandu i štampu, Vladimir Obad Aleš, blagajnik, i Štefica Verčom, veza s ekonomsko-tehničkim odborom.

Mestni odbor Osvobodilne fronte, tj. MOJNOF, u Zagrebu novom reorganizacijom bio je podijeljen na:

a) pet okružja — (okružnih odbora): Centar — I, Trešnjevka — II,
   Istok — III, Trnje — IV, Zapad — V;
b) Ekonomski odbor;
c) Mobilizacijski odbor;
d) Odbor za štampu.

Svaki je bio sastavljen od tri, a najviše četiri člana. Izvršavali su političke, propagandne, obavještajne i ekonomsko-tehničke zadatke, kao i mobilizaciju za NOV. Djelokrug rada pojedinaca nije se usko ograđivao samo na jednu od spomenutih djelatnosti, već se radilo sve za što se ukazala potreba. Viša veza između Mestnog i Okružnih odbora bili su pojedini članovi Mestnog odbora, i to: za Centar Jože Hainz (kršćanski socijalist); za Trešnjevku i Trnje Vladimir Obad; za Istok inž. Blatnik, a po njegovu odlasku Ferdo Filipič; za Zapad Franjo Humar.

Okružni odbori imali su terenske odbore, a drugovi iz terenskih odbora formirali su opet grupe od najpovjerljivijih i najaktivnijih drugova, pa se tako preko cjelokupne organizacijske mreže djelovalo i utjecalo na najšire mase građana i simpatizera NOP-a.

Računa se da je samo Okružni odbor Centar povezivao nekoliko stotina aktivista i simpatizera NOB-a.

Mestni odbor JNOF-a Slovenaca u Zagrebu je, uz sve navedene zadatke, prije svega opskrbljivao Kozjanski NOP odred. Zapravo, nije bio samo njegova intendantura, nego ga je iz Zagreba popunjavao dobrovoljcima.

I okružje Centar

Članovi su bili: Stanko Renar, inž. Umek i ja. Odlaskom Umeka i {lenara, povukla sam u Okružni odbor dvojicu drugova iz mog terenskog odbora, i to Ferdu Čermaka i Vidu Perme.

U I okružje uključeno je šest terenskih odbora. Četiri sam ja formirala, a još su bili Odbor konobara i Odbor studenata.

1. Odbor konobara. Vezu s njim održavao je domobranski pukovnik Pire, član Vojnog odbora (kasnije general-major JNA), zatim Renar, a na kraju Ferdo Čermak.

2. Odbor studenata djelovao je najprije pod vodstvom inž. Umeka, a kasnije Janeza Hainza, od kojeg je taj terenski odbor trebala preuzeti Vida Perme. Pred kraj 1944. godine članovi tog odbora poduzeli su akciju za nabavu većih količina oružja i municije. Ne sjećam se točno da li je riječ bila o jednom vagonu ili jednom kamionu. Prodaju tog oružja, uz vrlo minimalnu cijenu, ponudio im je neki Nijemac ili folksdojčer po imenu Franc. O toj ponudi raspravljao je naš okružni odbor, kao i naša partijska ćelija. Iako smo mi u ono vrijeme često kupovali raznu robu od njemačkih vojnika, koju su oni krali iz vojnih magazina, ta mi je ponuda od samog početka bila sumnjiva. Drugovi Hainz i Obad bili su optimisti i jedva sam uspjela da u tu kupovinu ne bude uključena drugarica Vida Perme. Kasnije se pokazalo da me »šesto čulo« koje je često određivalo sudbinu ilegalaca, nije iznevjerilo. Bila je to provokacija. Kada sam se već nalazila na slobodnom teritoriju, neki su članovi tog odbora uhapšeni i obješeni.

3. Terenski odbor u Samoboru: Sirša, Milošević, neki slovenski svećenik — iseljenik. Poslije odlaska Sirše u partizane, zamijenio ga je neki Samoborčanin.

4. Odbor u Radnoj službi: Tikvicki, Horvacki, Stanko Mavrič i Mohorič.

. 5. Terenski odbor Drava: Marko Sibila, Ferdo Čermak i Vida Perme.

Kasnije, budući da su Čermak i Permetova postali članovi Okružnog odbora, zamijenili su ih drugi. Poslije velike provale u veljači 1945. godine, kada su gotovo svi članovi MO JNOF-a pohapšeni, taj je odbor sve do oslobođenja brinuo o prehrani uhapšenih i materijalno pomagao njihove obitelji.

6. Terenski odbor Sava: inž. Božica Ferenc, Zora Sučić i drugarica Barbalić.

II okružje Trešnjevka

Bez pretjerivanja može se reći da je to bila jedna od najaktivnijih organizacija. Formirana je 1941. godine kao Pododbor Trešnjevka. U taj pododbor uključena je u prvim danima rata 1941. godine organizacija NOP-a Primoraca i Istrana, pod rukovodstvom druga Bekera. Svi ti ljudi bili su odlučni antifašisti, koji su emigrirali u Jugoslaviju iz onih slovenskih i hrvatskih predjela Slovenskog primorja i Istre, dakle, iz naših krajeva koji su poslije prvoga svjetskog rata ne-

pravedno priključeni Italiji. Inž. Beker je također morao pobjeći iz svog rodnog mjesta jer je kao gimnazijalac javno zapalio fašističku zastavu i Mussolinijeve slike.

Okružje je imalo u početku šest, a krajem 1944. godine 11 terenskih odbora. Oni su materijalno pomagali 16 partizanskih porodica. U studenome i početkom prosinca 1944. godine u NOV je otišlo 70 drugova.

Predsjednik okružja bio je drug Pipan, a kasnije Josip Vidmar — Kraljić. Drug Vidmar je bio jedan od najistaknutijih aktivista. Neumorno je radio za NOP.

III okružje Istok

Predsjednik je bio inž. Blatnik, kasnije inž. Milan ligo i na kraju Jože Butinar. Okružje je imalo 10 terenskih odbora s više od 35 aktivista. Od svih terenskih odbora mogla bih navesti samo njih pet koje je organizirala i uključila u okružje Istok moja sestra Lija — Ksana. To su bili:

1. Terenski odbor Vrapče: Milena Trček, Stanko Trček, inž. Jednak;
2. Terenski odbor Ministarstva poljoprivrede: inž. Davorka Marčelja, Štefica Žegarac i Helena Melinac;
3. Terenski odbor: Mira Duić, Đurđica Depeder — Šibi i Duška Marilka,
4. Terenski odboir: Amalija Novak — Nada, Katarina i dr.
5. Terenski odbor u Zavodu za socijalno osiguranje (ne sjećam se njegovog sastava).

IV okružje Trnje

Nakon provale, hapšenja i vješanja rukovodilaca tog okružja (a među njima i Vinka Česnika) za nj je zadužen Vladimir Obad Aleš, da ponovo poveže preostale članove i aktiviste organizacije, koji su u toku čitavog rata vrlo uspješno izvršavali sve zadatke. Od čitave te organizacije, koja je zajedno s Trešnjevkom prednjačila u vrlo aktivnom radu, ostao je samo jedan terenski odbor.

V okružje Zapad

1. Predsjednik Okružnog odbora bio je Mato Gorenc. Postojala su i dva terenska odbora. (Njihov sastav ne znam)

Računa se da je u to vrijeme Mestni odbor JNOF-a (slovenski) imao najmanje 200 aktivista i više od 1000 suradnika, koji su povezivali veći broj simpatizera i ljudi koji su materijalno pomagali NOB.

2. Ekonomski odbor. Članovi su bili: Jožica Zorko, Drago Volmaier, dr Tavčar, dr Fedor Miklić, Mato Gorenc, Anton Šparovec i Leopold Vučar.

Viša veza po Mestnom odboru JNOF-a bila je Štefica Večon — Vikica, a po partijskoj liniji je, kao član Rajonskog komiteta, za ekonomsko-tehnički rad bila zadužena Lija Tumšek — Ksana.

Napominjem da je odbor, osim skupljanja raznovrsnog materijala, novca, municije, pomaganja partizanskih obitelji, zatvorenika, logoraša itd., te uskladištenja i otpremanja materijala na oslobođeni teritorij, već u rujnu 1944. godine dobio zadatak da se izradi nacrt za repatrijaciju Slovenaca u njihov kraj. Osim

toga, izrađeni su nacrti za utvrđivanje ratne štete u pojedinim mjestima, o obnovi naselja, gradova i okruga te nacrti za obnovu napuštenih seljačkih gospodarstava itd.

Mnogo se raspravljalo o prikrivanju i usklađištenju živežnih namirnica kod pojedinih poljoprivrednih gospodarstava i zadruga na terenu. Tim zadatkom bio je zadužen terenski odbor Podravina u kojem su bili i zastupnici zadružnih saveza — Hrvati.

U drugoj polovici 1944. godine bio je razrađen plan rada Ekonomskog odbora poslije oslobođenja zemlje, koji u cijelosti glasi:

a) skupljanje sredstava za poslovanje cjelokupnog Mestnog odbora JNOF-a;
b) organiziranje povratka deportiranih Slovenaca njihovim kućama;
c) prehrana i zdravstvena zaštita repatriraca;
d) organiziranje noćenja i zdravstvenih ambulanti za repatrirce;
e) opskrba repatriraca najnužnijom odjećom i obućom;
f) pružanje novčane i materijalne pomoći najugroženijim porodicama;
g) opskrba kancelarija i ostalih foruma potrebnim materijalnim sredstvima za normalan rad.

Prema navedenom planu Mestni odbor JNOF-a u Zagrebu trebao je preuzeti poslije oslobođenja — pod rukovodstvom drugova iz ilegalnog ekonomskog odbora — organizaciju repatrijacije Slovenaca s čitavog područja NDH. Ostali zadaci odnosili su se na samo područje grada Zagreba.

Plan MO JNOF-a izvršen je u potpunosti. Rad Ekonomskog odbora poslije oslobođenja po značenju ne zaostaje za radom odbora u toku rata.

3. Mobilizacijski odbor. Taj je odbor radio u sklopu Mjesnog odbora za mobilizaciju, tj. za upućivanje ljudi u partizane.

Veza Mestnog odbora JNOF-a s mobilizacijskim odborom bio je Vladimir Obad.

Sastav mobilizacijskog odbora: predsjednik i mobilizatori svakog pojedinog okružnog odbora.

Od drugova koji su bili kao mobilizatori zaduženi za prebacivanje drugova u NOV sjećam se Spanca (inž. Mirka Videra), Andrije Čemeša i njegove žene Mire, Josipa Svedića (uhapšen je prilikom provale u Gradskom MOB-u i obješen početkom 1945), a pogotovo Josipa Vidmara Kraljića, koji je (iako nije radio kao mobilizator) u mnogim slučajevima najkompromitiranije drugove sam sprovodio do prvih releja.

Preko naše organizacije upućivalo se mjesečno na oslobođeni teritorij prosječno 30 drugova.

Smatram da smo moja sestra Lija i ja provalom MOB-a grada Zagreba (tj. glavnog centra za mobilizaciju u Zagrebu) kompromitirane, jer nas je tom prilikom tražila ustaška policija pod vodstvom zloglasnog Draženovića. Pošto smo se pravovremeno sklonile, za nama je raspisana tjeralica.

4. Odbor za štampu. Članovi su bili: predsjednik Ferdo Filipič, tajnik Janez Gradišnik i član Jaro Dolar.

Odbor je primao i predavao štampu i ostali propagandni materijal primljen s terena Hrvatske i Slovenije okružnim odborima. U rujnu 1944. počeo je izdavati vlastiti tjednik »Glas resnice«. Izišlo je 16 brojeva, a od svakog po 100 do 120 primjeraka. Neki napisi su preštampavani iz hrvatske i slovenske partizanske štampe.

Formiranje IX rajonskog komiteta KPH

U lipnju 1944. formiran je IX RK. To je imalo golemu važnost za rad ukupne organizacije MO JNOF-a, a predstavljalo je i veliko priznanje Partije radu te organizacije.

Njegov prvi sekretar bio je drug Beker, a članovi: Pavlin, inž. Blatnik, Vladimir Obad, Ferdo Filipič i moja sestra Lija — Ksana. Na kraju u komitetu su ostali: sekretar Vladimir Obad, a članovi Ferdo Filipič i Lija Turnšek.

Ubrzo je formirano pet ćelija. Tako je IX rajonski komitet pokrivao rad MO JNOF-a. Svaka ćelija odgovarala je za rad jednog od okružnih odbora, a pojedini članovi Rajonskog komiteta još za mobilizacijski i ekonomsko-tehnički odbor. Za mobilizaciju je bio zadužen Obad, a za ekonomsko-tehnička pitanja Lija Tumšek — Ksana. U tom radu moja sestra imala je najveću podršku i pomoć od Amalije Novak — Nade i Katarine, koje su, uz ostale svoje obaveze, preuzimale i prenosile cjelokupnu štampu i ostali propagandni materijal za Mestni odbor JNOF-a.

Članovi osnovanih ćelija bili su i predsjednici okružnih odbora. Oni su u najkraće vrijeme postali sekretari ćelija, koje su odgovarale za rad svojih okružnih odbora.

U prvoj ćeliji, osim mene, bili su: inž. Blatnik, inž. Milan ligo i Sara. Uskoro sam postala njen sekretar. Ćelija je primila u članstvo KP ostale članove Okružnog odbora Čermaka i Permetovu. Vjerojatno je to bio jedini okružni odbor čiji su članovi bili i članovi partijske ćelije.

Ćelija je imala oznaku IX/1, što je značilo IX rajonski komitet, a brojka 1 okružni odbor 1 Centar.

Sekretar ćelije IX/2 Trešnjevka bio je Vidmar.
Sekretar ćelije IX/3 Istok — inž. Milan ligo, kasnije Filipič.
Sekretar ćelije IX/4 Trnje — Vladimir Obad.
Sekretar ćelije IX/5 Zapad — Gorenc ili Humar.

Za organizaciono-politički rad, kao i za pitanja partijske discipline te rad s komunistima bio je zadužen inž. Blatnik. On je bio član prvog Mestnog odbora JNOF-a i član Oblasnog odbora. U tom svojstvu radio je sve dok nije postao član IX rajonskog komiteta i dobio nova, isključivo partijska, zaduženja.

Uz redovite radne i studijske sastanke članovi KP dolazili su obavezno svakodnevno na kontrolne sastanke. To je značilo da se trebalo pojaviti točno u određeno vrijeme na određenome mjestu u gradu, vidjeti se i mimoići bez zaustavljanja i razgovaranja. Ako nekoga od drugova u to vrijeme ne bi bilo, na isto se mjesto trebalo vratiti nakon određenog vremena. Ako se taj drug uopće ne bi pojavio, bio je to signal da nešto nije u redu i da se treba skloniti, dok se uzrok ne utvrdi i, razumije se, odmah obavijestiti drugove s kojima je bio povezan u radu. Sjećam se da je naša organizacija od rukovodstva KPH primala priznanja i pohvale za svoj rad. Smatrala se jednom od najaktivnijih i najuzornije organiziranih sve do provale u veljači 1945. godine, kada je većina drugova uhapšena

i čitava arhiva zaplijenjena. Smrtne presude, koje su bile drugovima izrečene, zbog naglog nadiranja jedinica JNA nisu mogle biti izvršene.

Navela sam samo dio zadataka koje smo mi mali, anonimni aktivisti NOP-a grada Zagreba provodili u život, dajući time svoj doprinos zajedničkoj borbi jugoslavenskih naroda za slobodu.*

• IHRPH, MG - 75/111, 20.

Franjo Horvat

SKLADIŠTE U PAROMLINSKOJ 38

Raznovrstan materijal u magazinu — Otpremanje na oslobođeni teritorij — Hapšenje drugova i odlazak u partizane — Otkrivanje skladišta

... Mene je okupacija zemlje zatekla na dužnosti u Željezničkoj radionici. Kvislinzi su smišljenim parolama pokušali pridobiti podršku naroda. Istodobno su počeli progoniti komuniste i ostale aktiviste radničkog pokreta, jer su bili svjesni činjenice da će oni razobličiti njihove demagoške parole u širokim narodnim slojevima.

Ustaška nadzorna služba odmah je počela proganjati poznatije komuniste i sindikaliste na željeznici.

Svi klasno svjesni radnici na željeznici, a bila ih je golema većina, znali su da je fašizam najljući neprijatelj slobode, radničke klase i Partije, pa smo se, pod utjecajem KP, počeli čvršće povezivati i pružati otpor. Uz ostalo, nastavio sam davati Crvenu pomoć, koja je nakon okupacije dobila ime Narodna pomoć.

Kao prijašnji član sindikata URSS-a (metalska struka) uključen sam u jedan odbor u kojem smo bila trojica. Zadaci su nam bili da pružamo otpor okupatorima i kvislinzima izvršavanjem sabotaža, pisanjem parola, dijeljenjem letaka, prikupljanjem oružja i municije, sanitetskog materijala, kancelarijskog papira itd.

U tom odboru sam aktivno djelovao. Kao električar izvršavao sam ove sabotaže: zaribavao sam elektro-motore (sipanjem pijeska u ležaj motora); na razvodnim pločama s električnim osiguračima rezao sam kliještima dovodne žice; rezao sam remenje na transmisijama i time onemogućavao normalan rad pojedinih odjeljenja u sklopu Željezničke radionice. Za popravak tih kvarova gubilo se po nekoliko sati, i time se znatno umanjivao radni efekt. Sabotaže sam izvršavao oprezno i uvijek u nekom drugom radnom odjeljenju.

Agenti UNS-a nastojali su otkriti uzroke i počinioce sabotaža. Činjenica je da na djelu nitko nije uhvaćen. Agenti na mene nisu sumnjali. Na primjer, izvršio bih sabotažu, pa bih odmah prijavio svom šefu odjela električara da sam

primijetio da se motor zagrijava i da treba vidjeti zbog čega. Tada bi dolazila grupa električara da ispita kvar i izvrši popravak.

Partizanima je trebalo slati što više materijala (odjeće, obuće, oružja, municije, sanitetskog materijala, pribora za šišanje, brijanje i drugo). Stoga su odbori Narodne pomoći skupljali sve te materijale preko simpatizera u gradu. Do prebacivanja partizanima trebalo je sve te materijale negdje uskladištiti.

Budući da sam do tada svjesno izvršavao zadatke, kandidiran sam za člana KP u proljeće 1942. Naime, Glavati me je obavijestio da dođem na sastanak na rijeku Savu (područje Trnje). Tu sam zatekao drugove: Josipa Matkovića, Franju Caparija i Glavatoga, pa su mi saopćili da sam svojim radom dokazao da mogu biti kandidat KP i da svojim daljim aktivnim radom nastojim da me što prije prime u Partiju.

Ubrzo sam obaviješten da je jedno skladište (magazin), u kojem je pohranjen skupljeni materijal za partizane, bilo ugroženo. Ono je bilo na Trešnjevci u radionici jednog krojača u vrećama, kamuflirano štofovima i ostalim krojačkim materijalom. Tada sam dobio zadatak da pronađem pogodno sklonište da se spasi sav taj materijal. Sjetio sam se da postoji jedno skladište u Paromlinskoj ulici 38, u kojem je slične materijale pohranjivao brat moje supruge Antonije. Anton Može, brat moje supruge, rodom iz Slovenskog primorja (Senožeče), koji je bio odgovoran za to skladište, otišao je u partizane krajem 1941. godine. To skladište bilo je u dvorištu jedne zgrade u jednoj maloj baraci koja je služila kao svinjac. Uza zid tog svinjca, unutar barake, sagradili smo još jedan zid, zapravo, jaku drvenu pregradu koja je bila 1 metar udaljena od zida, pa se, kad bi se ušlo u svinjac imao dojam da je to zid barake. Tako se dobio prostor metar širok, četiri metra dug i tri metra visok. Dakle, u prostoriju od 12 m ^{1} moglo se pohraniti mnogo materijala.

Ta je baraka bila na prostoru današnje Skupštine grada (Vijećnice). U ono vrijeme to je bila periferija grada. Ambijent je bio takav da to mjesto nije moglo postati sumnjivo, jer je na tom području bilo dosta baraka u kojima su ljudi hranili svinje. Zatim, tu su bili konji i kola prijevoznika, kovačnice itđ., pa je iz tih razloga dolazilo mnogo ljudi. U neposrednoj blizini nalazile su se i ustaške barake. Budući da su u blizini bile locirane neke ustaške jedinice, njihova rukovodstva nisu mogla ni pretpostavljati da se uz njih nalazi partizanski magazin. Smatrali su, vjerojatno, da aktivisti NOP-a u svojoj djelatnosti izbjegavaju takvo mjesto.

Materijal iz krojačke radionice s Trešnjevke prenio je u magazin u Paromlinsku 38, uz moju pratnju, jedan pekarski pomoćnik sa Selske ceste. Naime, materijal smo stavljali u veći koš u kojem se nosio kruh. Sve je on to prebacio u nekoliko puta. Da bismo sve te stvari smjestili, iz pregradnog zida izvadili smo jednu dasku. Kad smo sve sortirali, ponovo smo je čavlima zakucali. Za taj magazin bio sam odgovoran od proljeća 1942. godine.

U Paromlinskoj 38 stanovala je moja buduća supruga Antonija s ocem, bratom i sestrom. Ona je također znala za to skladište. Aktivisti su često donosili materijal koji je preuzimala moja zaručnica. Ja sam svaki dan dolazio nakon završetka radnog vremena, pa ako je bilo donesenog materijala pohranjivao sam ga u skladište. Taj rad bio je velika opasnost za obitelj Može. Da je policija otkrila skladište, svi bi stradali. Međutim, oni su bili privrženi NOP-u i, bez obzira na posljedice, primali su materijal.

Vjenčao sam se s Antonijom u svibnju 1943. Od tada ona je stanovala sa mnom u Jošavskoj ulici koja je bila nedaleko od Paromlinske. Stoga smo svaki

dan bili kraj magazina, pa smo primali i izdavali materijal. Antonijin brat Milan Može, član SKOJ-a, također je po omladinskoj liniji skupljao materijal i pohranjivao ga u magazin.

Želim naglasiti da su u svim odjelima Željezničke radionice postojali odbori, pododbori i grupe i preko njih je materijal stizao u magazin. Prema potrebi odatle se upućivao u partizane (u Moslavinu, Posavinu, Žumberak, Turopolje itd.). Iz konspirativnih razloga nisam znao imena ljudi koji su donosili materijale (odjeću, obuću, domobranske i ustaške uniforme, municiju za puške i pištolje, zatim, puške, pištolje, ručne bombe, sanitetski materijal itd.).

Primljen sam u KP u travnju 1943. Primila me je partijska ćelija Ž-l. Ćeliju su činili: Stjepan Globan Zagorski, Josip Matković, Franjo Capari, Mušković i ja. Sekretar ćelije bio je Stjepan Globan Žagorski. Sadržaj rada ćelije bio je bogat. Zagorski nam je davao zadatke koje je trebalo hitno realizirati. Ja sam i dalje bio odgovoran za magazin u Paromlinskoj 38. Naši sastanci su bili leteći. Naime, u međusobnim kontaktima na poslu kratko ali precizno smo se obavještavali što i tko treba da izvršava u partijskoj djelatnosti.

U Paromlinskoj 38 stanovao je i skojevac Franjo Juriša. Radio je u skojevskoj grupi s mojim šogorom Milanom. Juriša je bio mobiliziran u ustašku bojnu i kao takav donosio je (bio je u ustaškoj uniformi, pa nije bio sumnjiv) različit materijal koji je uzimao u kasarni (municiju, ručne bombe, više pušaka i druge stvari). To je radio određeno vrijeme. Kad je njegova jedinica trebala ići u borbu protiv partizana, pobjegao je i po vezama otišao u partizane. Iz rata se vratio kao oficir Jugoslavenske armije...

Bilo je željezničara, simpatizera NOP-a, koji su s vremena na vrijeme bili mobilizirani u domobrane. Mnoge od njih sam poznavao. Tada bi se javljali da žele ići u partizane...

Partijska organizacija im je nabavljala službene objave preko naših simpatizera koji su se nalazili u kancelarijama domobranskih jedinica. Oni su na objave stavljali žigove domobranskih komandi, a mi smo ispunjavali imena, pa su svi bez teškoća izlazili iz Zagreba. Oni su se na terenu javljali narodnooslobodilačkim odborima, a od nas su imali propusnice s pečatom partizanske zvijezde s preporukom da se prihvate i svrstaju u partizanske jedinice.

Moja djelatnost je trajala đo listopada 1943. Tada su bili pohapšeni mnogi drugovi sa željeznice. Iz moje partijske ćelije bili su uhapšeni: sekretar Stjepan Globan Zagorski, Mušan Zahirović, Josip Kubla i drugi čijih se imena više ne sjećam. Kad je jedne noći policija pohapsila sve te naše drugove, ja o tome nisam ništa znao. Po običaju sam, dolaskom na posao, obilazio odjeljenje Željezničke radionice i nijedan od navedenih drugova nije bio prisutan. Bilo mi je jasno da su uhapšeni.

Nakon sat-dva pozvao me je telefonom portir Marjančić s glavnog ulaza u Željezničku radionicu (on je bio naš simpatizer, a sinovi su mu bili u partizanima). Rekao mi je da me čeka neka stranka jer treba da popravim električni kvar na porti. Pošto sam sumnjao da bi to mogla biti klopka i da me Marjančić poziva pod pritiskom policije, poslao sam jednog druga da vidi ima li na porti nepoznatih ljudi. Kad se vratio, rekao je da me čeka jedna žena. Na porti sam prepoznao tu ženu. Bila je to Jelka. Stanovala je na Trnju. Mušan Zahirović je također imao stan na Trnju. Rekla mi je da je protekle noći uhapšen Zahirović i još neki ljudi. Zaključio sam da su uhapšeni i drugovi koje sam naveo, pa sam odlučio da odmah napustim Željezničku radionicu. Otišao sam brzo kući, rekao supruzi da su mi pohapšeni drugovi i da moram što prije otići u partizane. Naglasio

sam joj da policiji kaže, ako me bude tražila, da sam otišao u Zagorje k svojoj rodbini po živežne namirnice. Napomenuo sam joj da ona nije kompromitirana i da može ostati. Zatim sam otišao k Đuri Debaču. Ispričao sam mu što se dogodilo i zatražio od njega da mi dade vezu za odlazak u Narodnooslobodilačku vojsku. On je, naime, bio zadužen za tu vrstu djelatnosti. S njim sam pošao do Dubrave k drugu Ropreti, koji je radio na željeznici a održavao veze s terenom, sa zahtjevom da me on uputi svojim vezama na slobodni teritorij.

U Ropretov stan prvi je ušao Đuro Debač. U kući je naišao na ustaške agente i odmah su ga uhapsili. Budući da sam čuo povike: »Ruke uvis!«, shvatio sam da su ga agenti uhapsili. Tada sam se od kuće, u koju je ušao Debač, počeo udaljavati. To je primijetio jedan agent, pa me je pozvao i rekao da me zove prijatelj u kuću u kojoj su Debača uhapsili. Rekao sam da nemam nikakvog prijatelja u toj kući, nego da čekam djevojku. Naime, vidio sam da se jedna približava prema mjestu gdje sam stajao, pa sam svojim tonom u glasu to agentu potencirao. Kad mi se približila, zamolio sam je tihim glasom da mi dozvoli da je prihvatim pod ruku, da šuti pošto me progoni policija. Ona je pristala, pa sam s njom došao do željezničke pruge u Dubravi, zahvalio joj i pobjegao kroz vagone putničkog vlaka, iskočio iz njih i otišao prema Zagrebu. Vozeći se tramvajem, došao sam do Savskog mosta. Na žalost, nisam imao dokumente za prelaz preko mosta. U tom momentu vidio sam na ulazu na most agenta kojeg sam poznavao otprije. On nije znao za moju ilegalnu djelatnost. Stoga sam mu se približio i zamolio ga da me pusti preko mosta, pošto me, tobože, na drugoj strani čeka jedna žena da mi greda mlijeko i maslac za dijete. Dopustio mi je i ja sam prešao preko mosta. Žurno sam otišao u Sv. Klaru i povezao se s Višijem, radnikom zavarivačem. On je bio zaposlen u Željezničkoj radionici, a bio je i simpatizer KP. Zatražio sam da me odvede do najbliže partizanske jedinice. Kod Velike Gorice povezao me je s Jurmanom, koji mi je dao vezu za odlazak u jedinicu NOV.

Policija je, nakon mog odlaska iz Zagreba, došla u Paromlinsku 38 (o svemu tome ispričala mi je supruga kad je došla u partizane) i tražila od mog tasta, starca od 72 godine, da kaže gdje je partizansko skladište. Bilo je jasno da je policija, strahovitim mučenjem uhapšenih drugova, saznala za skladište. Međutim, tast ništa nije priznao. Na žalost, njegova supruga je u strahu rekla agentima u kojoj se baraci nalazi.

Dok su agenti izvlačili materijale i stavljali ih u kamion, stražar koji je čuvao tasta nije bio dovoljno oprezan, jer je gledao što se izvlači iz skladišta. Tast je iskoristio njegovu nesmotrenost i pobjegao. Odmah se javio svome zetu Franji Rolihu, koji ga je po vezama prebacio u partizane.

Policija je tražila i mene u Jošavskoj ulici. Moja supruga je »uvjerila« policiju da sam otišao u Zagorje po hranu i da ću se vratiti. Stoga je dio agenata ostao u stanu, a nekoliko ih je otišlo na željezničku stanicu da me tamo sačeka. Razumljivo je da im je sve to bilo uzalud.

Vozač Pepi, koji je također stanovao u Paromlinskoj 38, kad je vidio što se dešava, pokušao je pobjeći. U bijegu su policajci pucali na njega i ubili ga u dvorištu. Najvjerojatnije je da je i on radio za NOP, pa je pretpostavljao da će i njega uhapsiti. Na žalost, nije se uspio izvući. Tada su agenti iz Paromlinske 38 došli u Jošavsku ulicu po moju suprugu i rekli joj da dođe s njima u Paromlinsku ulicu da identificira svog oca, jer su mislili da je ubijeni Pepi njezin otac. Budući da je izjavila da to nije njezin otac, uhapsili su je i zatvorili.

U zatvoru je vidjela sve drugove koje sam spomenuo. U suočavanju s ljudima uporno je tvrdila policiji da ih ne poznaje. Međutim, ni zatvoreni drugovi

nisu je teretili i izjavili su, iako su je poznavali, da je nikad nisu vidjeli. Nakon nekog vremena, zbog nedostatka dokaza, bila je puštena. Kontrolirali su je neko vrijeme. Ona je ubrzo po vezi došla u Turopoljsko-posavski partizanski odred u kojem sam i ja bio.

Osmog maja 1945. jedinice Jugoslavenske armije oslobodile su Zagreb. S jedinicom sam ušao u grad preko Savskog mosta, preko kojeg sam i pošao u partizane. Bio sam na dužnosti zamjenika političkog komesara bataljona (u činu poručnika).

Bio sam sretan što je oslobođen grad čije je rodoljubivo stanovništvo, pod rukovodstvom Partije, pružalo žestok otpor okupatorima i kvislinzima. Radovao sam se što sam doživio dan slobode i što je kolektiv željeznice svojom nepokolebljivom borbom pridonio pobjedi. Žrtve željezničara u oružanoj borbi u redovima jedinica naše armije, u zatvorima i logorima nisu bile uzaludne. U zajedničkoj borbi za slobodu i novo društvo likovi palih drugova živjet će trajno u našem sjećanju.*

'Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Norbert Veber

DOGAĐAJI IZ 1944. GODINE

Ilegalni dolazak u Zagreb — Povezivanje s organizacijom — Zadaci novoosnovanog Mjesnog komiteta — Nova hapšenja — Stanje u gradu — Neprijatelj postaje bezglaviji ali i bezobzirniji — Upisivanje Narodnog zajma — Organiziranje radiostanice — Organizacije su opet povezane — Mobilizacija za NOV — Građani u odborima JNOF-a — Represalije i vješanja — Pomoć obiteljima boraca — Odlazak iz grada

Teško je danas pisati o događajima iz 1944. iz više razloga. Prvi je što je od onda prošlo mnogo vremena, pa su mnogi doživljaji potpuno izblijedjeli, a pogotovo je teško sjetiti se imena pojedinih ljudi koji su u tim teškim danima odigrali značajnu ulogu u borbi protiv fašizma u okupiranom Zagrebu.

Kad već govorimo o ljudima, treba imati na umu da i za mnoge od njih nismo znali kako se zovu, jer se zbog teških uvjeta rada u dubokoj ilegalnosti znalo samo za pojedina konspirativna imena. Tako su mnogi drugovi pali, a da se nikad nije saznalo kako su se zapravo zvali, pa su ostali bezimeni heroji u borbi za naše oslobođenje, za ovo što danas imamo.

Zatim, iako je iz tog doba ostalo prilično sačuvanih dokumenata, ipak je mnogo toga izgubljeno, tako da se ne može sastaviti jedna kontinuirana slika
0 stvarnim događajima i cjelovitosti organizacije, koja je postojala u okupiranom Zagrebu. Osim toga, mnogi su ljudi pali ili poslije oslobođenja umrli, tako da
1 velik dio svjedoka tih događaja danas nije više među živima i ne mogu pridonijeti da se rasvijetle mnoge stvari.

No svakako mnogi preživjeli mogu pridonijeti da se ti materijali dopune i da se dobije potpunija slika stvarne borbe u tadašnjem okupiranom Zagrebu, slika koja pokazuje da je golem dio građanstva bio uz narodnooslobodilački pokret, bez obzira na to jesu li bili povezani i organizirani u pojedine naše organizacije.

U početku 1944. bio sam od partijskog foruma određen da odem u Osijek kao instruktor i organizator tamošnje partijske organizacije i ostalih anti-

fašističkih organizacija. Bio sam već otišao s oslobođenog terena Paučja, Podgorja i Živčana, u trokutu između Slavonskog Broda, Našica i Đakova i nalazio sam se u blizini Osijeka na terenu oko Tenja i okolnih sela. Pripremao sam se za ulazak u Osijek kao ilegalac.

Otprilike u sredini ožujka 1944. kurir Okružnog komiteta Osijek donio mi je poziv da se hitno vratim u Okružni komitet zbog preuzimanja nove dužnosti i da ne odlazim u Osijek. Vratio sam se u Okružni komitet koji se tada nalazio u Podgorju, odnosno Živčanima, gdje mi je rečeno da me je Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske odredilo da uđem kao ilegalac u Zagreb i tamo zamijenim druga Decembra (Milana Miškovića), koji je tada bio u Zagrebu.

Krenuo sam za Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, koje se nalazilo u Miklaušu kod Čazme. Jasno da mi tada nismo imali na raspolaganju prijevoznih sredstava, išlo se pješke, dijelom na konju, ili, u najboljem slučaju, seljačkim kolima. No cijeli taj teritorij Slavonije do Čazme bio je gotovo potpuno oslobođen, tako da smo se relativno lako kretali, izuzevši nekih manjih pojaseva oko željezničkih pruga i glavnih cesta.

U blizini sela Miklauša kod Čazme, u jednoj šumici, nalazilo se tada Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske i Oblasni komitet za Zagrebačku oblast. Tamo sam zatekao Anku Berus, Dragutina Sailija, Ivana Božičevića, Antuna Bibera i još neke drugove. Osim njih, tamo su bili i neki drugovi koji su, nedavno, došli iz Zagreba i koji su radili na vezi sa Zagrebom.

U Povjerenstvu me je prihvatila Anka Berus, koja je tada bila odgovorna za rad u Zagrebu. Odmah su počele pripreme za moj odlazak. Svakako da su bile potrebne ozbiljne pripreme. Najprije sam se trebao upoznati sa situacijom u Zagrebu, s organizacijom i kako se tamo djeluje. Pogotovo sam se trebao upoznati s radom u dubokoj ilegalnosti, jer smo mi na oslobođenom teritoriju sasvim drukčije živjeli, nego što je to mogla tada organizacija u Zagrebu. Zato sam se morao upoznati s metodama konspiracije, načinom kretanja, oblačenja itd. Uopće s načinom života u takvim uvjetima u okupiranom Zagrebu. Osim toga, morao sam naučiti tehniku obavještavanja i kontakata koje ću imati s Povjerenstvom Centralnog komiteta preko raznih kanala, a isto tako i s tehnikom šifriranja određenih stvari koje su trebale ostati u velikoj tajnosti. Na kraju, trebalo je pripremiti i legitimacije s kojima bih ulazio u grad i s kojima bih se kretao u Zagrebu. Sjećam se da su me radi toga odveli kod nekog fotografa, čini mi se u Miklaušu, koji je pravio slike, a nije smio znati za što. Izgovor je bio da idem u neku misiju u inozemstvo, pa mi treba slika za pasoš. Tada smo, naime, već imali relativno dobre veze s Londonom i zapadnim saveznicima, pa su pojedini naši drugovi odlazili i tamo.

Kad je to sve bilo učinjeno, otprilike krajem travnja, otišao sam s drugovima u Posavinu, u Preseku, gdje je bio zadnji punkt za uspostavljanje kontakta za definitivan odlazak u Zagreb. Trebalo se dogovoriti i s organizacijom u Zagrebu. Sa mnom je bio i Dragan Carić Ozren koji je imao glavnu vezu sa Zagrebom.

U Preseki smo izvršili posljednje pripreme i uspostavili veze u samom Zagrebu na koje sam se trebao javiti. Dobio sam odijelo za ulazak u grad, jer sam morao biti neupadljiv, ali ipak dobro obučen kako ne bi bilo uočljivo da sam došao izvana. Sve su se te pripreme obavljale u najvećoj tajnosti, tako da nitko nije znao tko sam, ni što sam, kamo idem, osim određenih drugova koji su bili veza između Zagreba i povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije

Hrvatske. Posljednju noć pred odlazak u Zagreb bio sam zajedno s nekim kuririma prebačen bliže Zagrebu, negdje blizu Ivanje Rijeke, odakle sam trebao drugi dan s jednim drugom otići kolima u Zagreb. Sjećam se da sam tada upao u našu zasjedu na putu prema tom selu. Naravno, bilo je natezanja jer nismo mogli reći drugovima tko sam i što sam, a oni su bili vrlo sumnjičavi prema svim nepoznatim ljudima koji su se tuda kretali. No budući da su dobro poznavali kurira koji me je pratio, pustili su nas i mi smo krenuli prema posljednjoj stanici, iz koje sam drugi dan, a to je bilo 20. svibnja 1944, ušao u Zagreb.

Sjećam se dobro, bio je krasan, topao sunčani proljetni dan, po mene je došao jedan mladić iz Zagreba, s jednim malim karavanom i otišli smo poslije podne u Zagreb. Bio je to čudan osjećaj. Bio sam elegantno odjeven. Imao sam određen strah pred novim zadatkom, a pogotovo zato što nisam poznavao Zagreb. Nikada prije nisam u njemu živio. Bio sam naučen na život na oslobođenom, odnosno poluoslobođenom teritoriju, gdje sam se nalazio gotovo već tri godine i gdje je čovjek točno znao gdje je neprijatelj i mogao se s njim otvoreno boriti. Međutim, sada sam dolazio u situaciju u kojoj sam bio stalno okružen neprijateljima i stalno se morao pretvarati. Tako ni drug koji me je vozio nije smio znati kamo idem, nego me je trebao samo odvesti u grad. No pravio sam se hladnokrvan, i tako smo došli do mitnice, koje su tada postojale oko Zagreba, gdje su kontrolirali i legitimirali svakog čovjeka koji je ulazio ili izlazio iz grada. Pokazao sam svoju legitimaciju željezničkog službenika s imenom Ivan Miletić i sve je dobro prošlo.

Čudan je bio osjećaj kad sam se vozio zagrebačkim ulicama. Moj nepoznati vodič je imao zadatak da me ostavi u jednoj ulici, koja spaja Maksimirsku i Petrovu ulicu, prije Kvatemikova trga. Kad me je dovezao do nje, izišao sam iz kola. Moj prvi punkt bio je stan Branka i Vikice Tučkorić na Srebrnjaku. Doduše, tamo nisam nikada bio, no točno mi je bilo opisano kako ću doći do Srebrnjaka i kako se moram ponašati. Na naznačenoj kući trebao je biti istaknut određeni znak, kako bih znao da je sve u redu i da mogu slobodno ući. Kad sam došao blizu kuće, na prozoru sam ugledao Milana Miškovića Decembra s kojim sam se dobro poznavao iz Kotarskog i Okružnog komiteta Slavonski Brod, gdje smo zajedno radili 1942. i 1943. On me je već očekivao, jer je bilo dogovoreno točno vrijeme. Ušao sam u kuću u stan Tučkorićevih, gdje sam se našao s Decembrom, ovdje međutim, poznatim pod imenom Tomo, kojeg su u kući Tučkorića zvali Matija. Tim imenom sam se kasnije i ja služio u toj obitelji, pogotovo zbog male Vesne kako ne bi došlo do nekih neugodnih situacija. Mala je Vesna (sada novinar Vesna Tučkorić) naime svoju majku, Vikicu Tučkorić, zvala Matija i tako smo i Tomo (Milan Mišković) i ja bili isto Matija iz opreznosti. Ako bi netko nešto pitao reklo bi se da je zapravo riječ o Matiji, njezinoj majci.

Laknulo mi je kad sam se našao sa svojim starim drugom, koji je u Zagrebu živio kao ilegalac i koga sam trebao zamijeniti. Bilo je dogovoreno da me Tomo upozna sa svim detaljima, što svakako nije bilo jednostavno ni lako, jer se, prema svim pravilima konspiracije, trebalo kretati i sastajati i upoznavati određene ljude. Prvo mi je trebao pokazati stanove, kojima ću se koristiti, a koji su bili određeni samo za upotrebu nas ilegalaca-instruktora i za koje nitko drugi iz organizacije nije znao. Imali smo tada na raspolaganju nekoliko stanova. Počeo sam odmah raditi s Milanom Miškovićem. Najprije sam upoznao stanove, koji su bili određeni samo za njega, a sada ih je on predao meni. Treba, među ostalim, spomenuti tri stana koja su bila vrlo važna, a i najsigurnija, kao i ulogu tih ljudi, koji su nam davali stanove. To je, prije svega, stan Slavka i Katice Kolarec (Kučerina 72/11), pa stan Marije Brodarec i stan kod Katice Čoklice. Bilo je još ne-

koliko stanova, međutim njima smo se koristili samo povremeno, odnosno, ja sam u njima bio samo povremeno zbog sigurnosti.

Zatim me je Mišković morao upoznati s organizacijom. Svakako da u uvjetima stroge ilegalnosti nismo znali prava imena ljudi nego samo ilegalna, a praksa je bila takva da smo se susretali samo na ulicama, na sastancima ili u nekim stanovima, koji su bili posebno određeni za sastanke. Mišković je držao izravnu vezu s političkim sekretarom Mjesnog komiteta, kao i s pojedinim kuririma koji su služili isključivo njemu, bilo za poštu koja je odlazila u Povjerenstvo Centralnog komiteta ili za poštu između Mjesnog komiteta i njega. Osim toga, on je bio povezan s pojedinim drugovima koji su radili na posebnim zadacima i nisu bili međusobno povezani, kao obavještajna služba, tehnika, Mjesni narodnooslobodilački odbor, kao i neki specijalni poslovi, koje su pojedinci imali.

U nekim slučajevima se povezivao i s pojedinim sekretarima rajonskih komiteta. Sve te veze mi je Mišković predao i od tada sam ih ja držao sve do mog odlaska iz Zagreba. Mišković me je detaljnije upoznao i s tehnikom sastajanja, dolaženja na sastanke, ulaženja u stanove, kuće, kretanje po gradu, kretanje u tramvaju. Za sve je postojala posebna tehnika , u kojoj se brinulo o tome da u našem radu uvijek budemo spremni na razna iznenađenja. Osobito smo strogo brinuli o dogovorima pri čemu je bilo osobito važno, točno na sekundu, dolaženje na dogovorena mjesta, tako da nije bilo stajanja na cestama i ulicama. Sastanci su bili uvijek samo u susretu ili dostizanju. Osobito je trebalo paziti na to da li nas prate u našem kretanju. Kontrolirati se nije smjelo upadljivo. Trebalo se obazirati, osjetiti ili saznati da te netko prati kad ideš na neki sastanak, tako da ne bi vukao agenta za sobom. Sve su to bile, za ilegalni rad, vrlo važne pojedinosti, a o strogom pridržavanju tih mjera ovisila je umnogome sigurnost samog rada. Praksa je pokazala da je niz provala i hapšenja nastao upravo zbog toga što su mnogi naši drugovi posvećivali premalo pažnje baš tim pravilima konspiracije i strogog pridržavanja pravila ilegalnog rađa. I naša je vanjština morala biti što neupadljivija. To znači da smo morali biti obučeni kao i svi ostali građani. Ja sam se kretao i u civilnom odijelu i u domobranskoj uniformi, za što sam imao i odgovarajuće legitimacije. Jasno, kretao sam se pod raznim imenima s odgovarajućim legitimacijama koje je izrađivala posebna služba koju smo imali u Zagrebu. Na tome je radio Josip Lukatela. Također sam bio naoružan da bih se mogao braniti prilikom napada. U to doba ustaše i ustaška policija, kada bi im se činio netko sumnjiv, nisu običavali čak više ni legitimirati, nego su odmah pucali. Bila je praksa da dođu automobilom i odmah pucaju na osumnjičenu osobu.

U to vrijeme je stanje u partijskoj organizaciji i u ostalim antifašističkim organizacijama u Zagrebu bilo vrlo složeno. Neposredno pred moj dolazak u grad bilo je, naime, vrlo velikih provala. U tim provalama pao je gotovo čitav Mjesni komitet, izuzevši Franju Krčmareka Tošu i Ružu Crnković-Ernu. Također je pao kompletni Mjesni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Mjesni vojni odbor. To je isprekidalo veze između organizacija. Zato je odmah trebalo mnoge drugove, koji su ostali i za koje je postojala opasnost da mogu biti otkriveni, poslati na oslobođeni teritorij. Isto tako i svi ostali kontakti bili su prekinuti, tako da je čitav rad bio vrlo otežan. No Milan Mišković je bio već uspio formirati novi Mjesni komitet.

Nekoliko dana poslije mog dolaska otišli smo na zakazani sastanak Mjesnog komiteta, koji je bio negdje na Britanskom trgu ili u njegovoj blizini, u Ilici. U tom novoformiranom Mjesnom komitetu bili su: politički sekretar Franjo Krčmarek Tošo, organizacioni sekretar Ruža Cmković-Ema, zatim Ivan Gađo

Zdenko, zadužen za I i II rajon, za mobilizaciju i tehniku, Josip Duda Petar, zadužen za IV rajon i za SKOJ, Jasna Ilijanić-Sitna, zadužena za III i VI rajon i Antifašistički front žena i Ema Cekurić-Neda, odnosno Vilma, zadužena za II rajon i Mjesni narodnooslobodilački odbor. To su bili mladi članovi Partije. Ni jedan od njih nije imao više od osam mjeseci staža u Partiji. Na sjednici se govorilo 0 političkoj situaciji u Zagrebu, o organizacionim problemima, a pogotovo o tome kako da se ponovo pohvataju sve veze, a čitava organizacija stabilizira i počne normalan rad.

Politička situacija bi se mogla u najkraćim crtama okarakterizirati ovako: postojao je određeni zastoj u političkim zbivanjima s obzirom na relativno mimo stanje na frontovima. Bilo je to nešto prije otvaranja druge fronte i fašistička štampa je svojim pisanjem uvjeravala građanstvo kako vlada nesloga u savezničkom taboru. Najviše su igrali na tu kartu, kako bi izazvali zabunu među građanstvom 1 nepovjerenje u otvaranje druge fronte. Kod građanstva je to izazvalo veliko negodovanje prema Engleskoj i Americi. Osobito je vladalo neraspoloženje među građanstvom zbog govora Churchilla u Britanskom donjem domu radi nejasnih stavova o jugoslavenskoj politici u pogledu monarhije i priznavanja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Mnogo je, međutim, pomoglo što je radio-London promijenio kurs u izvještajima o borbi narodnooslobodilačke vojske. S 0 obzirom na sve težu situaciju u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i sve veće pobjede narodnooslobodilačke vojske, Pavelićeva je štampa lansirala vijesti o tome kako se velik broj partizana vraća i predaje, kao i to da je velik broj partizana poginuo u ofenzivnim akcijama, koje je poduzimala narodnooslobodilačka vojska i da, praktično, oni više ne predstavljaju neku snagu. Budući da nismo mogli parirati toj propagandi kontrapropagandom, a vijesti su se, pogotovo »Slobodne Jugoslavije«, u Zagrebu vrlo teško slušale zbog smetnji koje su se činile, što je važilo i za druge savezničke stanice, jedan dio građanstva je nasjedao tim pričama.

Organizaciono stanje je bilo ovakvo: partijska organizacija imala je tada ukupno 88 članova i to 77 Hrvata, tri Srbina, šest Slovenaca, jednog Poljaka i jednog Nijemca. Prema socijalnom sastavu bilo je 59 radnika, 23 namještenika 1 šest intelektualaca, od čega 67 drugova i 21 drugarica. U svibnju je u Narodnooslobodilačku vojsku otišlo 14 članova Partije, jedan je poginuo, sedam je uhapšeno, a četiri su isključena. Vidi se da smo i u tim teškim prilikama sve one koji se nisu pridržavali partijske linije ili nisu izvršavali zadatke — isključivali. U toku svibnja primljeno je šesnaest drugova.

Organizaciono su članovi Partije bili obuhvaćeni ovako: šest u Mjesnom komitetu, 15 u pet rajonskih komiteta, bilo je 16 ćelija s ukupno 49 članova u ćelijama, dok je 17 članova Partije bilo na specijalnim dužnostima, kao što su u Mjesnom narodnooslobodilačkom odboru, AGITPROP-u, tehnici, obavještajnoj službi, specijalnim dužnostima itd. Osim toga, bila su 22 kandidata za Partiju. U te brojke nisu uračunani oni članovi Partije koji su bili izravno povezani s instruktorima i koji se nisu uopće nigdje pojavljivali, nego su bili za svoj rad direktno odgovorni samo meni, odnosno instruktorima.

Ćelije su bile tvorničke, ulične i po pojedinim ustanovama. Sastanci su se održavali dosta redovno, no najveća teškoća je bio nedostatak stanova, jer se sastanci ćelija nisu mogli održavati na ulici nego na skrovitu mjestu. Na tim sastancima se raspravljalo o političkoj situaciji, o zadacima koji stoje pred partijskim organizacijama, o radu članova Partije u antifašističkim organizacijama i o utjecaju na građanstvo, kao i o raznim drugim zadacima koji su se postavljali pred

članove Partije. Na tim su se sastancima proučavali i pojedini materijali, koji su u to vrijeme bili aktualni.

Glavno težište rada bilo je u narodnooslobodilačkim odborima. Mjesni narodnooslobodilački odbor se sastojao od pet članova; četiri druga i jedne drugarice. Svi su bili Hrvati, od kojih dva intelektualca, dva namještenika i jedan radnik. Mjesni narodnooslobodilački odbor je držao vezu s rajonskim i pojedinim kotarskim narodnooslobodilačkim odborima. Preko njega se vršila propaganda i dijelio različit materijal. Posebno su se bavili zadacima kao što su: gospodarska pitanja (za što je postojala odgovarajuća komisija), mobilizacija, otprema materijala i drugih stvari u Narodnooslobodilačku vojsku, kao i agitacija i propaganda.

Treba reći da su u to doba, uglavnom, organizacije Antifašističkog fronta žena bile uklopljene u narodnooslobodilačke odbore. Mjesni narodnooslobodilački odbor držao je vezu sa četiri rajonska narodnooslobodilačka odbora, koji su opet imali 26 kotarskih narodnooslobodilačkih odbora sa 55 uličnih, odnosno narodnooslobodilačkih odbora u pojedinim ustanovama. Izvan tih 55 uličnih bilo je još šest samostalnih odbora Antifašističkog fronta žena. U svim tim odborima bilo je oko 235 članova koji su bili vezani sa 1 449 aktivista s kojima su održavali direktnu vezu, a osim njih bilo je i mnogo drugih, koji su bili obuhvaćeni indirektno.

Antifašistički front žena bio je uključen u pojedine narodnooslobodilačke odbore, izuzevši pojedine odbore u ulici ili tvornicama u kojima su većinu radnika činile žene.

Savez komunističke omladine Jugoslavije krajem svibnja nije bio povezan i uopće veza za cijeli omladinski sektor zbog pada kompletnog omladinskog rukovodstva bila je prekinuta, pa je trebalo drugim kanalima ponovo povezati te omladince.

Isto tako je i vojni odbor pao, tako da nije postojala veza s organizacijama, odnosno pojedincima na terenu i bio je postavljen zadatak da se povežu pojedini ljudi preko ostalih organizacija.

AGITPROP je radio na izdavanju pojedinih materijala i na njihovu rasturanju. Održavao je čak i kursove o aktualnim problemima. Od materijala koji se u to vrijeme rasturao ističem Odluke II zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, »Naprijed«, »Glas Slavonije« i »Žena u borbi«.

To je uglavnom bilo stanje pri kraju svibnja 1944. godine. No, na žalost, 30. ili 31. svibnja došlo je do novog pada. Uhapšen je Tošo (Franjo Krčmarek) koji je bio politički sekretar Mjesnog komiteta. Tada se povezao lanac i uhapšeni su bili drugarica Ema, odnosno Olga (Ruža Cmković), koja je bila organizacioni sekretar Mjesnog komiteta, zatim Sitna (Jasna Iljanić) i Ivan Gađo Ždenko.

Ustaška policija je saznala da će se održati sastanak Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora 1. lipnja pa je bio opkoljen predjel gdje se sastanak trebao održati, i tu je uhapšena Ema (Nada Cekurić) koja je bila predsjednik Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora, a isto tako i član Mjesnog komiteta. Tom prilikom su uhapšeni i dr inž. Edo Dabi Kruno, Lavoslav Smoljan Lujo, Vera Habijanić
— Dunja, inž. Zvonko Kavurić Ferdo i Stanko Pavlović Mišo. To je bio još veći udarac nego prva provala i praktično je organizacija ostala bez rukovodstva i partijskog i u Mjesnom narodnooslobodilačkom odboru. To je zahtijevalo da se odmah prekinu sve veze i pošalju izvan grada svi oni koji su bili imalo ugroženi. Neki su morali prijeći u strogu ilegalnost i prekinuti međusobne veze. Tako sam praktično ostao sam i bez veze s organizacijom. Bio sam samo povezan s ljudima

koji su bili direktno vezani na mene, to znači kuriri i pojedine specijalne službe, kao i stanovi za koje organizacija nije znala.

Milan Mišković je u međuvremenu otišao na oslobođeni teritorij, jer je bio veoma ugrožen. Njega je poznavao velik dio onih koji su bili uhapšeni, doduše, ne po imenu, ali po opisu i po mjestima sastanaka. To je iziskivalo vrlo velik oprez i pažnju, određeno distanciranje, pa čak i od pojedinih stanova i mjesta sastajanja kako ne bismo naletjeli na neku zasjedu. Ustaška je policija, naime, običavala uhapšene voditi po gradu, na mjesta za koja se znalo da se na njima sastajemo da bi se nekoga od nas prepoznalo.

U takvoj situaciji sam se morao snalaziti kako sam najbolje znao i umio. Evo, što sam o tome izvijestio 14. lipnja 1944. Povjerenstvu Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske:

»... ukratko ću vam prikazati situaciju u Zagrebu, tj. političku, pošto sam odrezan od svijeta, te ukoliko to sam zapažam. Otvaranje drugog fronta izazvalo je ogromno veselje među pučanstvom, te se o tome i na ulicama govori. Banditska štampa pokušava, dabome, smanjiti značaj toga s raznim burgijama na što narod reagira smijehom i ruganjem, kao i raznim vicevima koji se mogu čuti po ulici. Osobito im neuspjeh prilikom napada na Vrhovni štab teško pada i Švabe proturaju vijesti da je drug Tito ranjen, te je sada podlegao ranama. Jasno da neki ljudi nasjedaju tome, pa ima čak slučajeva da su neki plakali zbog toga. Dalje šire vijesti da su uhvatili spisak svih narodnooslobodilačkih odbora kako bi na taj način natjerali strah ljudima da ne ulaze u iste. Banda, naročito GESTAPO, poduzima sve češće racije po gradu, te hvataju mlade ljude za vojsku, naročito sada od kada je počela invazija. Općenito se može kazati da je situacija ovdje povoljna za nas, te se o Narodnooslobodilačkoj vojsci govori svuda i izgleda da bi mogli izvršiti, osobito s obzirom na zadnje događaje ovdje, mobilizaciju što nam je otežano zbog događaja o kojima smo vam već zadnji put javili i o kojima vam danas podrobnije javljam...«

Ukupno su u oba pada uhapšene 52 osobe. Već se iz tog broja uhapšenih vidi kakav je to udarac bio za našu organizaciju u Zagrebu, što međutim ne znači da je tim bila organizacija obezglavljena. Nasuprot, prilazili su nam svakodnevno novi ljudi. Teškoća je bila više u tome što mnoge ljude nismo mogli koristiti jer nisu znali najosnovnija pravila stroge ilegalnosti, a ni po svojoj prirodi nisu odgovarali. Odnosno, nisu bili spremni da rade po svim pravilima konspiracije, što je u tom momentu bilo vrlo važno. No već u izvještaju od 18. lipnja 1944. javljam Povjerenstvu Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, među ostalim:

»... Čini se da se situacija ovdje stabilizira. Vjerojatno ću uspjeti ove nedjelje da i samu organizaciju, barem donekle, sredim, tj. da okupim ljude...«

Tako su protekli čitav lipanj i srpanj u povezivanju organizacije. Bio je to vrlo složen i težak zadatak. Prvo, nisam poznavao ljude i, drugo, što je trebalo sve one kojima je prijetila opasnost ili koji su bili ustašama sumnjivi slati na oslobođeni teritorij da bi se prekinula svaka dalja mogućnost nove provale. Pogotovo je trebalo skloniti sve one ljude koji su bili u izravnom dodiru s onima koji su bili povezani sa mnom, a koji su, s druge strane, imali kontakte s pojedinim članovima Partije.

U to vrijeme trebalo je sastaviti novi mjesni i rajonske komitete, zatim gradski narodnooslobodilački odbor i ostale niže odbore. Zbog toga smo morali

provjeravati mnoge ljude, kako se u naše redove ne bi ubacili neki policijski i ustaški agenti. Sve to je trebalo raditi u najvećoj tajnosti.

U toj situaciji bila je povoljna okolnost što su moje veze s Povjerenstvom Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Čazmi, kao i s drugovima koji su prije radili u zagrebačkoj organizaciji, a zatim morali otići, bile dobre, tako da sam mogao svaki ili svaki drugi dan slati i dobivati poštu. Upravo zbog tih veza i mogućnosti za konzultacije uspijevao sam polako opet povezati pojedine punktove i organizacije.

U međuvremenu sam otišao da se savjetujem u Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, gdje smo se dogovorili o daljoj aktivnosti, a pogotovo o ljudima koji bi eventualno došli u obzir za nova rukovodstva.

No sve veće pobjede Crvene armije i otvaranje dmge fronte pogoršali su situaciju Nijemaca i ustaša, i to je stvorilo nove teškoće u kretanju gradom. Evo što o tome pišem u svojem izvještaju od 1. lipnja 1944:

»Sretno sam stigao na mjesto. Po svemu izgleda da će održanje sada ovdje biti još teže nego do sada. Policija vrši racije po gradu kod kojih ne vrijedi nikakva legitimacija ni oslobođenje od vojske, nego predvedu sve ljude koje pokupe na policijsku stanicu gdje provjeravaju njihove dokumente. Radi se o racijama za vojsku, tj. »lov na ljude«. Kod toga kupe ljude koji im se čine na oko sposobni za vojsku. Trebat će razmišljati o novom načinu zadržavanja, jer će, izgleda, racije biti sve češće s obzirom na njihov položaj na frontovima.«

Osim toga, ako je policija u tim danima smatrala da je netko sumnjiv, nije čak ni legitimirala, jer su se bojali okršaja kakvih je bilo nekoliko, pa je u takvim slučajevima jednostavno pucala. Tako je nekoliko drugova poginulo na ulicama.

To nas je potaknulo da počnemo posvećivati osobitu važnost tome da u rad uključimo što veći broj žena, koje su bile manje izložene tim opasnostima. Tome se u proteklom vremenu posvećivalo premalo pažnje, pa sam u svojem izvještaju od 26. srpnja 1944. napisao:

»Pri prikupljanju podataka uočili smo nedostatak i sektaštvo u organizaciji u primanju članova, a naročito žena. To će biti najveća teškoća na koju nailazimo, jer dmgovi zbog stalnih racija ne mogu raditi, a žena skoro i nemamo. Pored toga se zapaža da mnogi ljudi, koji imaju uvjete da budu primljeni u Partiju, nisu primljeni te će se naročito morati vani posvetiti pažnja ljudima koji dolaze iz Zagreba i koji su išta ovdje radili. Brojčano stanje se kreće sada oko 50. Točnije ću vam moći javiti moguće već u idućem izvještaju ili lično.«

Posebna teškoća bila je i to što najveći dio kadrova koji su nam stajali na raspolaganju nisu imali nikakvo iskustvo u ilegalnom radu, a također im nije bilo poznato ni najosnovnije o konspiraciji. To je često bio razlog da policija relativno lako otkrije pojedine aktiviste. Osobita su opasnost bili pojedinci koji su bili u pojedinim jedinicama ili su radili po dmgim linijama direktno za njih. Oni su se često junačili, ne brinući o sigurnosti onih ljudi koji su i dalje morali ostati u okupiranom Zagrebu. Evo što o tome izvještavam 6. kolovoza 1944:

»Potrebno bi bilo, kako sam već prošli put javio, da sva pošta ide preko vas, jer se sada unose moguće i nemoguće stvari, te se uopće ne pazi na konspiraciju. Tako je ovih dana došla cijela hrpa paketa s knjižicama 'Sabor u To-

puškom' i na paketima su bile ispisane pune adrese ljudi. Što je najteže, neki od tih ljudi rade pa bi mogli biti na taj način provaljeni. Uopće se opaža da svaki koji se što sjeti piskara i šalje svakojake stvari u Zagreb čime, dabome, ugrožava ljude s jedne strane, a s druge strane opterećuje naše kanale koji nisu u stanju zbog ogromne kontrole da ubacuju tako nužno potreban materijal (štampu). Sada kad vani bude Petar (Josip Duda, op. ur.) postavio sam mu da se ne dozvoli uopće da se unosi neslužbena pošta ili paketi. Takvim divljim kanalom došlo je i pismo od Krbeka, kojega vam prilažem i koje je od prilične važnosti, a moglo je propasti. Pukim slučajem došlo je meni u ruke. Niže ću o tome podrobnije pisati.«

Upornim radom uspjeli smo da ipak pred kraj srpnja gotovo potpuno povećamo partijsku organizaciju, koja je počela normalno funkcionirati. Tako je u mojem izvještaju od 23. srpnja 1944. zabilježeno i ovo:

»Šaljem vam razne priloge, kao i druge stvari, koje sam primio od organizacije s kojom se stvar već normalizira, te ću moguće u toku ove nedjelje moći sastaviti novo društvance. Dobio sam ovih dana karakteristike koje ću prostudirati. Stvar će biti svakako škakljiva s obzirom na raspoložive snage. Sve drugo izgleda da će funkcionirati, te je već uglavnom postavljeno.«

No u čitavom tom radu bila je potrebna velika budnost i stalno provjeravanje da li pojedini drugovi, koji su dolazili u obzir za pojedina rukovodstva, nisu na neki način u opasnosti ili da se ne poznaju s onima koji su bili uhapšeni. Bilo je pri tome vrlo često i lakomislenosti, pogotovo u nižim organizacijama, rajonskim komitetima i pojedinim partijskim ćelijama. Budnost i oprez su zahtijevali i stalno provjeravanje počevši od mene pa preko Mjesnog komiteta i rajonskih komiteta. O tome sam pisao u svojem izvještaju od 18. kolovoza 1944:

»O energičnom čišćenju, kako pišete, potpuno je točna vaša tvrdnja, ali je teškoća u tome što nisam u stanju kontrolirati o tom pitanju ljude dolje. Naišao sam na novi slučaj, koji je valjda najteži od svih dosadašnjih. Ja sam se slučajno s tim čovjekom sastao. To je Lacko kojeg vam šaljem. Ispitajte ga dobro u vezi s našom familijom i uhapšenicima iz nje. Njega pozna lično jedan. Ja sam već više puta naglašavao da se po rajonima i niže dolje prokontrolira tko je ugrožen pa da ga se baci van. Sad će biti lakše jer će se to moći kontrolirati preko drugarice, a isto tako i samo društvo je proradilo te će to bolje ići nego do sada kad je sve ležalo samo na Petru. O tome vam je valjda već on pričao. Priloge, koje ste mi slali u vašim pismima, koje sam gore naveo, primio sam.«

Kako se iz svega vidi, već je početkom kolovoza 1944. partijska organizacija normalno radila i bila povezana. Bila je posebno organizirana grupa Slovenaca, koji su živjeli u Zagrebu i bili vezani za organizaciju, a isto tako i Istrani. Brinuli smo se da slovensku grupu opskrbljujemo i materijalom iz Slovenije, jer smo osobito brinuli o nacionalnom pitanju. U svojem izvještaju od 6. kolovoza 1944. o tome javljam:

»Slovenska grupa stalno traži materijal iz Slovenije i bilo bi potrebno da se barem jedan primjerak od slovenskih izdanja šalje, kako smo već govorili. Uredite to što prije.«

U početku srpnja 1944. zbili su se razni događaji u vezi sa sporazumom Tito-Šubašič što je zahtijevalo vrlo intenzivno političko djelovanje, jer je neprijatelj pokušavao iskoristiti svaki naš potez sijući dezinformacije među građanstvom.

Osobita je teškoća bila to što se radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« nije mogla slušati zbog smetnji, a naši ljudi su inače bili skloni sektašenju ne vodeći računa o zajedničkoj borbi saveznika. U vezi s tim 7. srpnja u svojem sam izvještaju napisao:

»Pitanje Šubašića i Tita se još uvijek mnogo komentira, i to u vezi s kraljem, te se zapaža da tu ima utjecaj banditska propaganda, koja hoće prikazati kako je sad konačno uspjelo Englezima da ostvare svoje planove, te kao dokaz tome šire glasine kako se radi toga ukidaju partizanske kape, te da se ne nose više petokrake zvijezde. Za titovke tvrdi banda da su šajkače, a isto tako tvrde da na nekim mjestima nose kokardu kralja Petra umjesto zvijezde. Jedan dio naroda tome nasjeda, a mi još zbog nesređenog stanja ne možemo dovoljno suzbijati tu njihovu promičbu. Izgleda da ćemo u kraćem vremenu u tome uspjeti.«

Na to pismo dobio sam 11. srpnja 1944. odgovor u kojem među ostalim piše:

»Danas je 'Slobodna Jugoslavija' dala tekst sporazuma Tito-Šubašić i on je odličan. Nema mjesta nikakvim sumnjama. Još ga do sada nismo doslovno uhvatili, pa ćemo ga slijedećom poštom poslati. Smisao je takav da se kraljevska vlada obavezuje da neće u nju ući nitko tko je kompromitiran u borbi protiv NOB-a, da će pružiti svestranu pomoć vojsci i narodu, da se pitanje kralja i monarhije neće postavljati, već će o torne narod odlučiti poslije rata, da priznaje sve tekovine NOB-a i temelje izgradnje nove Jugoslavije na federativnoj bazi i demokratskim principima. Dakle, jednom riječi, nov saveznik. Osim toga, u sporazumu je naznačeno da se obostrano moraju stvoriti uvjeti za učvršćenje jedinstvenog narodnog fronta, koji će omogućiti stvaranje jedinstvene uprave. Po svemu tome Nacionalni komitet i dalje vrši svoju funkciju privremene vlade u samoj zemlji, dok se djelatnost kraljevske vlade usmjeruje u radu u inozemstvu, koja se vrši u suradnji s delegacijom Nacionalnog komiteta i Vrhovnog štaba u saveznićkim zemljama.«

Već 16. srpnja 1944. u svojem izvještaju pišem:

»O pitanju nove vlade sam uglavnom postavio da se tu radi o proširenju NOP-a, te se od odluka II zasjedanja ne može odstupiti. Inače, to mase prilično shvaćaju, čemu je prilično pripomogao govor Šubašića preko radija. Jasno da postoji strah pred kraljem, o kojem pitanju uvjeravamo da se on ne može preko volje naroda vratiti. Da mogu mase slušati 'Slobodnu Jugoslaviju', svakako bi to bolje stajalo, jer bi bili detaljnije upućeni. Međutim, to je ovdje potpuno nemoguće, zbog smetnji. Zato mi šaljite radio-izvještaj o tome kako ste obećali. U redovima reakcionarnog rukovodstva HSS-a izgleda da je tom prilikom nastala pomutnja, te oni ne znaju što bi činili...«

Što se više bližio kraj fašizma, reakcionarno rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke postajalo je aktivnije, jer su na svaki način željeli loviti u mutnom prilikom sloma fašizma izići kao neka politička snaga sa svojim zahtjevima. O tome 14. kolovoza 1944. javljam:

»Tu se osjeća sve aktivniji rad Mačekove klike, koja se služi raznim smicalicama a naročito su se bacili na rad u vojsci. Tu im sada momentalno ne možemo parirati zbog prošlih događaja (od one uhapšene grupe iz vojske ih je osuđeno na smrt). Kako oni postavljaju, vidite iz raznih priloženih izvještaja

0 čemu se i inače mnogo govori po gradu. Uglavnom sa svojim radom podržavaju oportunistički stav u redovima domobranstva s time da govore: 'Domobranstvo treba da u cjelovitosti nastupi prilikom sloma Njemačke i da pomogne da Maček zauzme vlast.' Isto tako šire glasine po gradu da mi hapsimo na oslobođenom teritoriju HSS-ovce. Na to aludira i Krbekov prijatelj u pismu koje sam vam poslao
1 koje je upućeno Krbeku (vijest s terena i tjeranje u neprijateljski tabor).«

Mi smo na sve to odgovorili našom aktivnošću među građanstvom i ukazivali da nema čekanja nego treba ići u borbu te da nema povratka na staro.

Jedan od načina djelovanja bilo je upisivanje i prikupljanje narodnog zajma, što je bilo vrlo prošireno među građanstvom. Gotovo nije bilo izvještaja uz koji nije išla i pošiljka prikupljenog novca. Evo, na primjer, što o tome pišem u svojem izvještaju od 21. srpnja 1944:

»Šaljem vam 360 000 (tri stotine šezdeset tisuća) kuna od zajma. Molim vas da uredite to pitanje zajma, kako bih znao koliko je zapravo poslano obaveznica i koliko je obračunano, da bih mogao potražiti novac koji se nalazi svuda nakon zadnjih događaja. Gornje učinite što prije da to pitanje uredimo ujedno s normalizacijom stanja.«

Osim rada na organizaciji i njezinom učvršćivanju i daljem proširivanju, te političkog djelovanja na teritoriju grada, bavio sam se, jasno, i mnoštvom drugih konkretnih zadataka i izvještavanja. Tako, na primjer, 1. srpnja 1944. izvještavam o bombardiranju Zagreba:

»O jučerašnjem bombardiranju Zagreba vrlo se nepovoljno komentira, jer je to stvarno ispalo kao teroristički napad na stanovništvo koje je obrađivalo polja. Po tome što sam ja sam vidio na vlastite oči padale su bombe po poljima između pruge i Save najmanje dva kilometra zračne linije od svakog objekta koji bi imao imalo značenja, a od aerodroma još i više. Bačene su male bombe s horizontalnim djelovanjem; i to vrlo gusto. O tome prilažem službeni izvještaj, a ja sam već jučer poslao izvještaj o tome, a naročito zbog bacanja na teritorij kojega mi kontroliramo.«

Također sam se brinuo i o odlasku pojedinih ljudi, koji su za nas bili naročito važni. Tako 21. srpnja 1944. izvještavam o odlasku prof. Ive Krbeka i druga Cilića slijedeće:

»… Danas je otišao preko veze koju smo ugovorili Stari (August Cilić, op. ur.), dok je Gorski već prije otišao. Molim vas da mi javite da li je sve u redu. Do ugovorenog mjesta bilo je sve u redu. Moje je mišljenje da bi to trebalo svakako objaviti, jer odlazak Staroga, koji je u Zagrebu prilično popularan, izazvat će opet prilično prašine...«

S obzirom na to da je bilo potrebno što brže informiranje i stvaranje što čvršćih kontakata između oslobođenog teritorija i organizacija u Zagrebu već smo u to doba ozbiljno razmišljali o uspostavljanju direktne radio-veze. Radi toga bilo je najprije predviđeno da se uspostavi jedna radio-stanica u Oborovu ili Ivanjoj Rijeci, znači u jednom selu što bliže Zagrebu, tako da bismo zapravo svakog dana mogli po kuriru slati i primati brzojave iz Povjerenstva CK KPH. Predviđeno je da se kasnije radio-stanica instalira u samom Zagrebu. O tome sam 6. srpnja 1944. obavijestio Povjerenstvo:

»S drugom Markom smo se dogovorili da bi radio-stanica bila na onome mjestu gdje smo se sastali Ozren i ja s Tomom prije nego što sam ušao. S time bi radio-stanica bila dovoljno sigurna, a s druge strane dovoljno pri ruci preko veze koja bi se mogla svakodnevno održavati, a ako bi bilo potrebno, i izvanredno. Ja sam to Marku predložio i on se s time složio, te je obećao da će odmah sve urediti da radio-stanica što prije dođe, a s njom i radio-telegrafist. Da to pripremi, uredio sam s drugom Posavcem (Ivan Skubić, op. ur.), jer druga Franje (Franjo Smolčić, op. ur.) nije bilo, jasno ne bi nitko znao osim dvije-tri osobe, koje bi to morale znati iz tehničkih razloga. Sigurno će vam o tome Marko javiti te o svemu tome poduzmite potrebne korake.«

Zatim 14. kolovoza 1944. javljaju mi iz Povjerenstva među ostalim:

»Dragi Mladene, nalazim se kod Franje radi uređenja pitanja radio-stanice. To pitanje je sada uređeno i ti možeš da koristiš radio-stanicu. Pošto znaš kako idepošta, ti možeš još isti dan, i to u toku noći, dobiti odgovor. Možeš još s Franjom dogovoriti ako budeš trebao nove mogućnosti...«

U početku kolovoza 1944. organizacija je bila opet gotovo sasvim povezana i uglavnom obuhvaćala sve sektore rada. Od starog komiteta ostao je samo Josip Duda Petar, no on je, s obzirom na to što je bio ugrožen, morao otići na oslobođeni teritorij. Zadužili smo ga za vezu sa Zagrebom, i on se nalazio na terenu između Ivanje Rijeke i Preseke, gdje smo održavali veze.

Novi Mjesni komitet bio je konstituiran od ovih drugova i drugarica: politsekretar Marko Anić Tomo, koji je ujedno bio zadužen za agitaciju i propagandu i Jedinstveni narodnooslobodilački front. On je, osim toga, nadzirao još i VI rajon i tzv. IX rajon u kojem su bili organizirani Slovenci; organizacioni sekretar je bila drugarica Vikica Tučkorić-Majda koja je bila zadužena za SKOJ i držala je II rajon i tzv. X kotar u kojem je bila okupljena istarska emigracija; Ivan Krunić Duje bio je zadužen za vojsku i mobilizaciju, a uz to držao je i III rajon; Štefica Mutak-Lela bila je zadužena za rad s Antifašističkim frontom žena i držala je IV i V rajon.

Osim toga, Majda je još održala tzv. VIII kotar, koji je imao specijalne zadatke u vezi sa skupljanjem podataka u poduzećima i ustanovama, jer se približavalo oslobođenje. Tu organizaciju sam tada, zbog specifičnih zadataka, preuzeo ja pod imenom Martin.

No nije trebalo samo organizirati i nanovo formirati Mjesni komitet nego i organizacije u rajonima i kotarevima iz kojih se morao odstraniti niz ljudi ili zbog ugroženosti ili zbog toga što je NDH vršila mobilizaciju. O tome piše u izvještaju Mjesnog komiteta za kolovoz 1944. ovo:

»Uslijed pada Mjesnog komiteta otišli su radi ugroženosti skoro svi članovi rajonskih komiteta van, tako da nijedan rajonski komitet i nijedna ćelija nije ostala čitava. Ostali su po rajonima pojedinci pa su porazdijeljeni po poduzećima, tako da tamo stvore nove ćelije. Zbog toga ima ćelija od samo jednog člana, kojemu je postavljeno u zadatak da je upotpuni. Rad je dosta otežan, jer se tek moraju izvlačiti ljudi iz pojedinih odbora i provjeravati ih. Tako su se u toku čitavog mjeseca skupljale njihove karakteristike da se uzmognu stvoriti novi kotarski odbori i da se postave kandidati za ulazak u Partiju. Teškoća je još u tome da i od tih ponovo organiziranih ćelija i komiteta moramo stalno ljude slati van zbog ugroženosti, koje se povlače od prije i zbog mobilizacije koju vrši NDH.«

Partijska organizacija je organizaciono obuhvaćala, osim Mjesnog komiteta, šest rajonskih komiteta, dva kotara i specijalne službe, te osamnaest partijskih ćelija. Ukupno je bilo 58 članova Partije, ćelije su bile po poduzećima i ustanovama, a isto tako i ulicama. Među ostalim poduzećima bio je obuhvaćen i Zagrebački električni tramvaj, Tvornica »Astra«, električna centrala, Plinara, Vodovod, željezničari, Željeznička radionica, ložionica i pojedine banke. U organizacionom smislu postavili smo sebi zadatak — povezati još isprekidane veze s pojedinim organizacijama i prodrijeti u neobuhvaćena poduzeća i ustanove i dalje učvrstiti organizaciju. Unatoč teških uvjeta, inzistiralo se na izvršavanju svih zadataka, a među ostalim i na obračunu članarine, te se iz citiranog izvještaja također vidi da je prikupljena i sabrana sva partijska članarina do kraja kolovoza 1944. u iznosu od 75 250 kuna, a isto tako i partijskog priloga u iznosu od 489 600 kuna.

Organizaciju SKOJ-a nismo bili još uspjeli obuhvatiti, ali su bili formirani pojedini odbori Udruženja saveza omladine Hrvatske, koji su bili obuhvaćeni u sklopu Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Težište rada smo usredotočili na formiranje Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, te su svim članovima Partije bili postavljeni kao glavni zadaci: objašnjavanje o postojanju jedinstvene narodnooslobodilačke fronte i potrebi najšireg prikupljanja svih antifašista, ispravljanje skretanja ulijevo i nepovjerenja prema zapadnim saveznicima, raskrinkavanje ustaške propagande, kao i propagande Mačekovih elemenata o stavu »čekanja«, populariziranje sastanka druga Tita s Churchillom, kao i objašnjavanje svih aktualnih vojnih događaja.

Nakon proglasa druga Tita bio je najznačajniji zadatak mobilizacija. Ona je toliko uspjela da nismo mogli obuhvatiti sve ljude redovnim kanalima.
O tome također piše u već citiranom izvještaju za kolovoz 1944. ovo:

»Proglas druga Tita izazvao je pravu revoluciju u svim redovima. Mobilizacija se provodi dnevno i mi nismo u stanju da to sve obuhvatimo, nego dajemo direktive za prijem u NOV preko rajona. Velika hapšenja, koja su u toku, također su mnogo doprinijela mobilizaciji. Jednom riječi, u gradu se momentalno ne govori ni o čem drugom nego o mobilizaciji i svi su svjesni da bi morali ići u NOV. To je jedan od najjačih odraza uspješne politike i borbe našeg narodnooslobodilačkog pokreta. Ljudi jasno uviđaju čvrstinu i jakost našeg pokreta i u njemu vide jedinog predstavnika narodnih težnji. Jedino briga za one koji ostaju kod kuće ljude koči da gotovo odreda pređu u NOV.«

Tada je bio formiran i Mjesni odbor Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, koji je obuhvatio četiri rajonska odbora i dva kotarska odbora, koji su djelovali kao rajoni. Oni su obuhvaćali dvadeset kotarskih odbora Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta i devet glavnih odbora koji su opet obuhvaćali devedeset i devet odbora i devet pododbora. U tim odborima bilo je uključeno 446 članova, koji su okupljali oko 2700 antifašista. O tome piše u spomenutom izvještaju za kolovoz 1944. ovo:

»Nakon pada Mjesnog komiteta i Mjesnog NOO-a uspjeli smo donekle da opet okupimo izgubljene odbore i kotareve, te da provedemo reorganizaciju po novim direktivama, koje smo dobili od druga Martina (Norberta Vebera, op. ur.). Reorganizacija je uglavnom provedena, no drugovima još nije posve jasna reorganizacija NOO-a, odbora JNOF-e, pa na mnogim mjestima neispravno tu-

mače stvari. Nastojimo to popraviti. Zapaža se uskogrudnost i ne postavlja se okupljanje antifašista u JNOF-u na širokoj bazi.«

I dalje u istom izvještaju:

»Partijsko rukovodstvo je osigurano preko partijaca u kotarskim odborima JNOF-a, a u nekim poduzećima i preko partijskih ćelija. Njihov rad se uglavnom sastoji u pravilnom tumačenju linije NOB-a, okupljanju širokih masa antifašista u JNOF i mobilizacija, zatim prodiranje u sva poduzeća, koja nismo još obuhvatili. To su glavni zadaci koje smo pred njih postavili. Isto tako smo postavili za zadatak prikupljanje svih podataka o poduzećima i ustanovama po direktivama, koje smo dobili«

Osim uličnih odbora i odbora u ustanovama, obuhvatili smo Jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontom i ova poduzeća: »Hermana Polaka«, Vojnu odjeću, »Domaću tvornicu rublja«, »Goricu«, Pivovaru, tvornicu »Franck«, Zagrebački električni tramvaj, tvornicu »Astra«, Gradsko poduzeće, Električnu centralu, Plinaru, Vodovod, željeznice, radionicu i ložionicu.

Ti su odbori, osim političkog djelovanja, pomagali i pojedinim antifašistima pogotovo ženama naših drugova koji su otišli u partizane. Tako je u izvještaju o obračunu skupljenog novca za Jedinstveni front vidljivo da je prihod iznosio 2 919 000 kuna, a izdatak 1 941 600 kuna.

Organizacija Antifašističkog fronta žena je bila postavljena tako da se, naročito u poduzećima gdje su pretežno radile žene, jačaju odbori Antifašističkog fronta žena, koji su radili u sklopu Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Taj zadatak je bio osobito važan zbog toga što je bilo otežano djelovanje muškaraca zbog mobilizacije.

Po vojnoj liniji naročito se radilo na mobilizaciji, i to je bilo postavljeno kao jedan od glavnih zadataka čitave organizacije i kao glavni dokaz privrženosti i suradnje s narodnooslobodilačkim pokretom. To pitanje smo naročito oštro po-
. stavili kod domobrana. O tome smo također pisali u izvještaju za kolovoz 1944:

»Tokom mjeseca mobilizirano je preko naših organizacija oko 150 drugova i drugarica, koji su išli našim kanalima, dok ih je oko 50 otišlo s našim popratnicama po svojim privatnim kanalima. Ovdje nisu uračunani domobrani i razni drugi ljudi koji su išli u zadnje vrijeme na poziv druga Tita.«

Naročitu pažnju povetili smo agitaciji i propagandi, jer je pri tome bilo prilično teškoća, do kojih je dolazilo zato što nismo, iz tehničkih razloga, dobivali dovoljno štampe izvana. Rasturanje štampe u samom gradu dobro je i brzo funkcioniralo. U gradu smo tada štampali tekst sporazuma Tito — Šubašić, kao i poziv druga Tita, otprilike u 1 500 primjeraka svakog teksta. Ti leci su snažno utjecali na mase. Isto tako se provodila i usmena propaganda. Posebno efikasna je bila usmena propaganda došaptavanjem. Na taj način su se prilično brzo prenosili aktualni događaji i naša gledišta među ljude. U to vrijeme organiziran je i Fond za štampu, te se i za tu svrhu skupljao novac. I sam Mjesni komitet je na svojim sastancima o tome raspravljao i posvećivao vrlo veliku pažnju agitaciji i propagandi. U svojem pismu od 29. rujna 1944. sa sastanka Mjesnog komiteta izvještavam :

»Na zadnjem sastanku rezimirajući političku situaciju došli smo do zaključka da bi trebalo za grad jedan letak i to u par hiljada primjeraka u kojem bismo ukratko raskrinkali želju Mačekovaca i ustaša o preuzimanju vlasti na sličan

način kako je u članku 'Naprijeda', broj 70, pod naslovom 'Izdajice položite oružje inače ćete biti uništeni', te u kratkim crtama označiti ciljeve NOB-a, narpčito u vezi s odlukama III zasjedanja, to jest o federalnoj jedinici Hrvatskoj i o tome da se u privatno vlasništvo neće dirati. Letak bi trebao biti vrlo kratak i sažet, po mogućnosti štampan na formatu kako smo mi štampali Titov poziv, a može biti na obje strane štampan. Na taj način mogli bismo prodrijeti u šire mase, jer imamo mogućnosti za rasturivanje, dok s malim količinama štampe s kojima raspolažemo ne možemo to učiniti a usmenom propagandom ljudi skreću previše ulijevo, a naročito u nižim organizacijama što onda stvara strah kod građanstva.«

Situacija u gradu se iz dana u dan pogoršavala i politički i ekonomski, a teror je bio sve jači. Evo šta o tome izvještavam u svojim pismima:

19. rujna 1944.

»Sam rad se sve više otežava, naročito u vezi sa zadnjim represalijama, jer se ne može naći stan u kojem bi bio siguran da neće nekoga odvesti. Ustaše ubacuju preko Mačekovaca razna tobožnja naređenja izvana, da zbog nastale situacije vojska treba ostati u Zagrebu kako bi mogla uredovati u datom momentu. Na željeznici su Blaškov i Kavran držali govor, na kojeg su natjerali sve radnike, te su ih ustaše s mitraljezima čuvali da ne uteknu. Tom prilikom je Blaškov rekao, među ostalim, da treba provesti čišćenje i da moraju radnici shvatiti da je još uvijek bolje otići u Jasenovac nego u Sibir kuda će ići kada dođu Rusi. On kaže da iz Jasenovca imaju samo dva sata do kuće kad rat bude gotov, dok se iz Sibira neće više- nikada vratiti. Dalje kaže da je situacija po pitanju ishrane vrlo teška, te da neće biti kruha jer partizani ruše pruge. Poduzete su mjere za redukciju potrošnje struje u gradu, jer električna centrala u Zagrebu ima ugljena samo za 22 dana dok su Nijemci ukinuli dovoz ugljena iz Njemačke. Isto tako su ukinuli davanje struje za grad Zagreb iz Reichenburga. Zbog te redukcije nema vode u gradu nego samo par sati u noći, a i tramvajski saobraćaj je vrlo reduciran.«

3. listopada 1944.

»U Zagrebu je situacija sve teža i teža. Nema struje pa prekidaju struju po kvartovima kako bi štedjeli. Isto tako su ukinuli tramvajske linije osim dviju. Isto tako po čitavim kvartovima nema vode, osim par sati po noći. Prehrana je u očajnom stanju. Neki viši funkcionari traže vezu s nama. Ja sam tražio pismeno pa ću vam onda poslati sve skupa.«

10. listopada 1944.

»S održavanjem sastanaka je velika poteškoća. Neke od organizacija dolje su to stvarno shvatile kako vi pišete, ali smo na to već upozorili, a kod toga mi najviše pomažu moje prijateljice iako mlađa još nije dobro upućena, te se još nije potpuno snašla. Najveće teškoće u sastajanju su u tome što nema stanova pa se ljudi, iako bi se htjeli sastati ne mogu. Uopće je po tom pitanju svakog dana teže. Mnogi su otišli van a banda vrši represalije i laufa po kućama kao kerovi, tako da nikad nisi siguran kad će ti upasti u kuću. Malo je ljudi koji nekako nisu vezani za nas i banda nas svuda njuška. Sada idu čak tako daleko da po kvartovima prave racije na pakete i pregledavaju žene. Tako se u subotu desilo da su u zapadnom dijelu grada pregledavali svakoga, ženama su čak gledali u cipele, a pakete i taške (ženske) su sve pregledali. Zbog toga vam ubuduće knjige neću slati s popratnicama, nego samo knjige a popratnice ću priložiti ovoj pošti pa ćete mi potvrditi primitak po popratnici kada primite stvari ili knjige pod tim brojem.

Samo mi svaki puta potvrdite da znam da li ste primili. Inače se zapaža zaplašenost zbog zadnjih represalija o kojima sam već pisao i priložio izvadak iz novina.«

18. listopada 1944.

»Ovdje vlada sve veće uzbuđenje radi događaja u svijetu. Sama banda je u vrlo teškoj situaciji. Posvuda se kopaju rovovi i betoniraju bunkeri oko zgrada u kojima su njihove ustanove. Poslat ćemo o tome skice. Banda je izdala nalog da se ima Zagreb utvrditi u roku od 15 dana. Inače nemaju materijala. Ugljena nema te je od danas naprijed ukinut tramvaj potpuno, što i nama ogromno otežava rad. Uopće je sve teže i teže raditi radi sve novih mjera, koje oni poduzimaju.«

20. listopada 1944.

»Inače ništa naročito samo se je sav privredni život u Zagrebu ukočio. Industrija uopće ne radi zbog ograničenja struje, koje po danu nema osim za bolnice i par poduzeća koja rade za prehranu grada (pekare i slično). Sve je to uslijedilo pošto nemaju više ugljena za centrale, a nemaju ga odakle dobiti. Mjerodavni krugovi računaju da će čak i s takvim ograničenjem, kakvo je sada, moći centrala raditi samo još 20 dana. Poslije toga će centrala morati potpuno stati što znači da grad ostaje automatski bez vode, jer cijeli vodovod radi na struju (tj. pumpe). Po gradu prave zato bunare, kojih će biti svakako premalo.«

7. studenoga 1944.

»Situacija u Zagrebu je sve više bezglava, razna ministarstva već pakuju te su dobili već i putnice za Salzburg. Švabe se sele iz Zagreba te svi kontingenti trupa koje dolaze produžuju, što jako zabrinjava ustaške redove, jer sada jasno vide da Nijemci ne kane braniti Zagreb. Sa vjerodostojnog mjesta saznao sam da je Pavelić izjavio papinskom nunciju i Stepincu da će se Zagreb proglasiti slobodnim gradom, te da neće davati otpora. To važi ako bi Zagreb napale kombinirane snage Crvene armije i NOV-a. U slučaju da bi samo naše snage napale grad onda bi dali otpor. Naročitu paniku među ustašama je izazvalo bombardiranje i mitraljiranje naše avijacije Zagreba zadnja tri dana. Ovi napadi su efikasniji od napada Amerikanaca, jer se sa dosta više preciznosti gađa, a što je naročito važno svaki put ih se iznenađuje, tako da je zadnja tri dana nastala luda kuća u davanju uzbuna i znakova opasnosti. Obično je već gotovo, tj. naši su već izvršili zadatak kad se oni sjete na znak uzbune. Pogođen je željeznički most, ali bez veće štete, jer je bomba samo probila most. Međutim su bombe, koje su padale na bunker pokraj mosta, imale dobar učinak te ima prilično žrtava. Isto tako su zapaljene neke barake pokraj pruge. Treba koncentrirati napade na Čmomerec i prema Vrapču, gdje se zadržavaju Švabe koji prolaze. Među stanovnicima to ima silan odjek, jer u biti stanovništvo čeka bombardiranje vojnih objekata što se dešava sad, dok se kod prijašnjih bombardiranja malo pazilo na to, te je mnogo puta stradalo više civilno stanovništvo. Mogu se čuti glasovi: 'To su naši, oni bolje pogađaju nego Englezi.' U jednom dućanu jedna je žena rekla: 'To sad tuku partizanski avioni' na što je jedan od prisutnih ustaša nju napao da to više nikada ne kaže nego da su to 'neprijateljski'.«

I u vrhovima se osjećala panika. Tako su čak i vrlo visoki funkcionari tražili kontakt s nama. Među ostalima, s nama su kontaktirali i pojedini ministri. Oni su tražili garanciju da će ostati živi ako nam se jave. O tome u svojem izvještaju od 4. studenoga 1944. javljam:

»Do jednog našeg čovjeka su došli ministri i funkcionari Hefer i Debelić, koji su postavili upit da li mi garantiramo da neće izgubiti živote ako dođu u naše ruke. Oni pristaju na sud, logor, zatvor i progonstvo samo ne bi htjeli da idu u Njemačku kako su dobili nalog. Stavljeno je na ime svih ministara na raspolaganje dva luksuzna automobila i jedan teretnjak da se mogu prebaciti u Njemačku. Ja sam im dao odgovor da mi ni za čiju glavu ne garantiramo, nego da garantiramo samo to da neće biti ubijeni bez suda. Prema tome, ako smatraju da mogu izići pred Narodni sud, da se tog suda ne boje, onda se ne treba bojati ni našeg dolaska. Ja mislim da sam to ispravno postavio, a inače su to gadovi koji zaslužuju sve prije nego samilost.«

U to vrijeme počeli smo akciju i pripreme za preuzimanje vlasti u Zagrebu. Pri tome se već razmišljalo i o predlaganju pojedinih ljudi koji bi trebali ući u rukovodstva Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, tj. u plenum, a isto tako i za Mjesni narodni odbor. Ta tijela su bila zamišljena kao šira tijela koja bi mogla preuzeti sve odgovarajuće zadatke i koja bi bila organizirana od šireg kruga antifašista — pristaša narodnooslobodilačke borbe, bez obzira na njihovu političku orijentiranost. O tom problemu sam izvijestio svojim pismom od 22. rujna 1944:

»U vezi sa pismom u kojem postavljate direktive po formiranju Mjesnog odbora narodnooslobodilačkog fronta već sam drugaricu Anku (Anku Berus, op. ur.) usmeno izvijestio šta smo napravili po tome. Na VIII kotaru je rad u tom pravcu već u toku, te imademo predviđenih oko 50 osoba iz raznih slojeva i pripadnika raznih političkih stranaka, koji su danas antifašisti. S njima, tj. s nekojima od njih, treba samo o tome još razgovarati. Čim to uradimo, javit ćemo vam i njihova imena i ostale podatke. Po uputama koje sam primio prije, taj plenum može biti prilično širok, širi nego što ste ga u tom pismu postavili, te imamo pored gornjih i još nekih 20 u vidu. Sam izvršni odbor, po dogovoru s drugaricom Ankom, sačinjava Mjesni komitet koji svakako rukovodi čitavim radom, dok bi jedan poseban izvršni odbor, zbog postavljanja organizacione forme, kako smo je nakon pada M. K. i M. N. O. O-a postavili, bio samo u zraku. Mislim da bi se za sada trebalo ostati kod toga samo bi trebalo preko članova plenuma vezati uz nas one elemente koje oni okupljaju oko sebe. Taj prošireni izvršni bismo mogli eventualno samo predvidjeti, da u datom momentu stupi u akciju. Po pitanju predsjednika sam već razmišljao, i to postavio pred naše intelektualce, ali za sada još nismo našli rješenje. Svakako ćemo tom pitanju i dalje posvetiti pažnju. Po svemu ostalome ćemo postupiti po dobivenim uputama.«

Iz Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske su o tome pisali u svojem pismu od 7. listopada 1944:

»U jednom od Tvojih pisama javio si nam o predviđenom plenumu gradskog NOF-a i javio da bi imao oko 70 drugova. Molim Te da nam predložiš te drugove, koje predviđate za taj odbor. Po našem mišljenju predsjednik bi trebalo da bude drug Čiko, koji pozna VIII kotar (provjeri samo da li je po nacionalnosti Hrvat), a tajnik bi bio Ti. Isto tako biste mogli odmah predvidjeti i sastav izvršnog odbora od pet ili više članova, a sa kojima bi Ti držao direktnu vezu i prema mogućnostima i Tvojoj procjeni možda i sastanak. Trebalo bi također već sada misliti na osnivanje gradskog NOO-a, koji također ne bi trebao da drži sastanke, ali da se izvrši raspodjela rada, neka vrši pripreme i neka se osposobljava za

preuzimanje vlasti. Mogli bi se predvidjeti također i odsjeci ili bar rukovodioci odsjeka.«

Već 10. listopada 1944. u vezi s tim pismom odgovaram Povjerenstvu Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske.

»Što se gradskog plenuma tiče, postoji već popis tih ljudi s kojima je već govoreno i koji su s time suglasni. Njihov točan broj sada ne znam, ali ih ima svakako prilično. Vi tamo pišete da ih predložim, međutim ja sam to s Mirkom i Težakom uredio, da se ta stvar ne odugovlači previše. Sa samim popisom se desilo to da je negdje sakriven.«

Zbog neiskustva kadrova i sve većeg priliva novih ljudi, koji do tada nisu uopće radili u organizaciji, poslane su u grad još tri drugarice, jer je, u prvom redu, trebalo ojačati rad sa Savezom komunističke omladine Jugoslavije. Za to je bila poslana Vera Cvetković-Ruža, koja je počela organizirati omladinu i SKOJ. Zatim su poslane još kao instruktori u rajonske komitete Ankica Kežman — Vesela i Paula Martinčić — Seka, koje su pod mojim neposrednim rukovodstvom pomagale organizacijama. U svojim izvještajima spominjem ih kao »prijateljice«.

Kako smo se sve više morali oslanjati na žene, zbog toga što je bio otežan rad muškarcima, poslano je nekoliko drugarica iz zagrebačkih organizacija na oslobođeni teritorij na kursove i osposobljavanje u političkom radu. Evo što
0 tome pišem u svojem izvještaju od 12. rujna 1944:

»Ovih dana ćemo vam poslati par drugarica za kurs. Imajte u vidu, da su te drugarice primljene tek u Partiju, ali su do sada radile u organizaciji u Zagrebu. One bi nam bile ovdje vrlo korisne u organizaciji ukoliko će završiti s uspjehom.«

Zbog neiskustva kadrova morali smo ih još brže mijenjati nego prije, što je još više otežavalo čitav rad. Doduše, ustaše su htjele pošto-poto spriječiti masovno odlaženje u narodnooslobodilačku borbu, kao i aktivan rad u Zagrebu, pa su zbog toga počeli vršiti još strašniji teror i odmazdu. O tome sam isto tako pisao u svojem izvještaju od 22. rujna 1944:

»Banda vrši represalije na familije ljudi, koji su otišli u NOV i to na najbrutalniji način. Tako znamo za par slučajeva gdje su od nekih ljudi koji su zadnje dane otišli u NOV hapsili njihove žene, koje imaju dijete ispod godine te ostavili dijete zatvoreno u stanu i nisu dozvolili da majke djecu prethodno negdje smjeste. To je izazvalo ogorčenje, ali i strah pred odlaženjem u NOV. Mislim, da bi bilo to potrebno objaviti preko radija.«

U početku listopada 1944. na Mjesni komitet izvršen je ponovni udar
1 uhapšena je Vikica Tučkorić — Majda. O tome izvještavam 9- listopada:

»U subotu je hapšena Majda. Podrobnosti mi još nisu poznate, nego samo to da se je to desilo na ulici. Poduzeo sam sve potrebno dok ne saznam nešto točnije, te sam se odmah stavio u vezu s ljudima, koji će to provjeriti.

Inače je u gradu sve veći teror. Priloženo vam prilažem izvadak iz novina o vješanju talaca. Jedan od potcrtanih je izgleda Zdenko. Po gradu vrše

sve češće noćne racije i to po kvartovima. Ovih dana sam se i ja s njima upoznao, te sam bio u sličnom položaju kao Tomo u januaru. Inače mi je rad zadnjim događajima vrlo otežan, što vam je vjerojatno jasno s obzirom na okolnosti, ali nadam se da ću uspjeti sve urediti, samo si pravim zbog toga velike brige, jer ne ide ništa kako bi trebalo.«

Budući da je drugarica Tučkorić bila povezana direktno sa mnom otprije, jer mi je bila kurirka, moj položaj se još više otežao. Zato su drugovi iz Povjerenstva tražili da se odmah vratim na oslobođeni teritorij. O tim događajima, među ostalim, javljam u izvještaju od 14. listopada 1944:

»Ono s Belom ću urediti čim mi bude to moguće, što je sada svakako vrlo teško. Izgubio sam desnu ruku, a pored toga sam morao sve prekidati i kamuflirati. Inače, za sada još ništa nije strašno, pa vaša depeša još ne dolazi u obzir. Svakako vodim o tome računa, a mislim da nije zgodno bezglaviti sve dok se još dade durati. Veze su za sada sve isprekidane, jer banda šnjofa kao stekli pas.«

Drugovi na oslobođenom teritoriju mnogo su brinuli o kadrovima, pa su u vezi s time pisali 15. listopada:

»U vezi sa zadnjim nezgodnim događajima mi smatramo, da je potrebno da Ti odmah dođeš van. Isto tako treba da dođu van svi oni ljudi, koji su ugroženi. Čini nam se, da bi Čiko također mogao biti u opasnosti, pa zato, ukoliko je to točno, odmah ga šaljite van. Uopće treba da se držite slijedećeg kursa: svakog onog kojemu sa bilo koje strane prijeti opasnost hapšenja šaljite van, jer se nama ne isplati izgubiti ni jednog čovjeka za rad za ono kratko vrijeme, koje još predstoji do oslobođenja Zagreba. Prema tome treba i sada u tom duhu postupiti. Ukoliko su prijateljice također u opasnosti, treba i njih povući. U svakom slučaju treba najtočnije ispitati sve veze i isključiti svaku mogućnost da budu ugrožene u vezi sa zadnjim događajima.«

Unatoč teškoj situaciji, poduzeli smo sve mjere opreza, ali taj pad nije uzrokovao nove padove. Vikica Tučkorić (Majda — Galja) vrlo se hrabro držala i nije odala nikoga, iako je mnogo toga znala. Tražili smo njezinu zamjenu, ali na žalost to nije uspjelo i ona je 28. listopada 1944. obješena kod Sv. Nedjelje. Evo što 7. studenoga o tome izvještavam:

»... U pitanju Galje stvar je svršena. Ona je obješena 28. 10. kod Sv. Nedjelje. Prilažem o tome novine. Držala se na policiji herojski i nije nikoga odala iako je bila batinjana. O njenom hapšenju kruže najrazličitije verzije, što svakako ne možemo provjeriti. Na svaki način izgleda da je na ulici prokazana policiji od nekoga tko je prije nje uhapšen. Međutim, ne možemo točno ustanoviti tko bi to bio, jer su glasine suprotne. Znamo samo to da sa njene strane nije nitko pao iako je mogla provaliti i mene, a pored toga mnoge druge. Svakako je potrebno da joj se posveti članak u »Naprijedu«, jer je jedna između onih drugarica, koje mi danas ne možemb ovdje nadoknaditi. Vršila je dužnost orgsekretara i dala sve od sebe, da se sredi stanje nakon ljetošnjih događaja. Posvetila se bila potpuno tom radu....«

U središtu naše pažnje i dalje je bila mobilizacija i slanje vojnoobavještajnih podataka koji su postajali svakog dana sve važniji, što su se više naše jedinice približavale Zagrebu. Vojnoobavještajna služba je bila poseban organ i imala je direktnu vezu, ali, kako je već rečeno, i preko mene. Osobito velik utjecaj imao je Titov poziv i o tome sam izvijestio pismom od 10. rujna 1944:

»U Zagrebu je nastalo veliko uzbuđenje, naročito u vojničkim krugovima zbog Titovog poziva. Naročito sada kad smo rasturili letke i kada je London objavio Titov poziv. Vojska na veliko bježi i mi nismo u stanju to sve obuhvatiti...«

Isto tako u pismu od 18. rujna javljamo:

»Vojska bježi na veliko te je nastalo u domobranstvu nemoguće stanje. Strijeljali su kratkim postupkom 11 domobrana, koje su uhvatili pri pokušaju odlaženja u NOV, te to sada na veliko oglašuju. Uopće pokušavaju utjerati strah narodu kako ne bi prebjegavao...«

Po obavještajnoj liniji, na primjer, u pismu od 22. rujna *1944.* javljam ovo:

»Izdan je nalog da se hitno i žestoko bombardira naš aerodrom kod Čazme, jer da je u svakodnevnoj upotrebi, pored toga je naređeno da se mitraljiraju svi okolni šumarci. Budite na oprezu. To vam javljam hitnom vezom.«

Zbog nastale situacije trebalo je uspostaviti što brže veze s našim organizacijama i organizacijama na oslobođenom teritoriju. Zato smo već ranije organizirali jednu radio-stanicu u blizini Zagreba, u Posavini, u selu Nartski Otok, u kući druga Mate. Radio-telegrafist na toj stanici bila je Slavica Kantej. S tom stanicom smo imali svakodnevnu kurirsku vezu. Isto tako sam pripremio organiziranje radio-stanice u Zagrebu. Stvar nije bila jednostavna, jer je trebalo naći nekompromitiranu obitelj i pogodan stan u kojem bi se mogao sagraditi bunker za smještaj radio-stanice i radio-telegrafista. Stvar je bila pripremljena već u rujnu 1944, tako da sam u svojem izvještaju od 12. rujna javio:

»Hitna veza može odmah da dođe i to, mislim, istim putem, kako sam već za broj 3 naveo, samo mi javite dan. U takvom slučaju važi uvijek 3 dana kako sam već onda dogovorio s Petrom.«

Na osnovi toga poslana je u Zagreb 28. IX 1944. Ljerka Dulčić-Kirac kao radio-telegrafist. Na žalost, sama radio-stanica, koja je bila poslana, izgubila se negdje u Zagrebu, odnosno bila je negdje zaplijenjena. O tome pišem u svojem pismu od 10. listopada:

»... Samo još nisam dobio pakete, jer je Petar umjesto da je to slao preko kurira, koji je pratio, te bi tako išlo direktno kako sam ja rekao kad sam bio tamo, slao je to preko punkta za štampu i adresirao na Miru. Umjesto meni, to je došlo tehničaru i mi te pakete lovimo već osam dana, a sada se još i ovo desilo pa sada moramo ponovno tražiti. Prema tome se vi badava trudite. Ja ću vam odmah preko hitne veze javiti kad bude u redu pa onda počnite opet. Moje je mišljenje da bi bilo bolje po danu jer sve radi...«

Novu sam radio-stanicu tražio 28. listopada, i javljam:

»... Sada je jasno: do toga ne možemo doći, pa bi bilo hitno potrebno da odmah pošaljete kako sam već javio novo Petru sa svim potrebnim, a ja sam

već našao put da uredim transport. Svakako ću to urediti s Petrom. Zbog toga bi to već trebalo biti tamo dok ja stignem do njega. Dajte to odmah uredite.«

Krajem listopada radio-stanica je već funkcionirala, pa su ustaše i Nijemci pokušavali da je pronađu, ali je naš sistem rada bio takav da oni to nisu uspjeli do oslobođenja. O tome javljam 1. studenoga:

»Ovdje je bila u subotu opet velika racija, ali je ista obuhvatila samo Trešnjevku. Za cijeli grad izgleda da nemaju dovoljno snage. Bili su kod pretraga prilično točni. Po svemu izgleda da traže našu rađio-stanicu, jer su mnogo pregledavali radio-aparate. Inače ništa naročito, nisam se još našao s Prijateljicom. Objesili su opet 60 ljudi.«

Radio-stanica je bila smještena na Trešnjevci kod sestara Olge i Micike Benel, Lošinjska ulica 24, nedaleko od tramvajske remize, a ja sam imao direktnu vezu s njima. Kao radio-telegrafista smjestio sam također kod sestara Benel drugaricu Ljerku Dulčić-Kirac. Tako smo imali instalirane dvije radio-stanice — jednu u samom Zagrebu, a drugu u blizini Zagreba, kojom smo se mogli koristiti prema potrebi, da nas ne bi mogli otkriti. Jasno, pri tome smo imali i teškoća, a 15. studenoga o tome javljam:

»Mi vas svakodnevno slušamo i javljamo, ali izgleda da nas vi ne čujete. Koji su tome razlozi ne znamo, kod nas izgleda da je sve u redu. Mi vas dobro čujemo. Priloženo šaljem depešu od Ljerke, koju šaljem preko Slavice (Slavica Kantej, op. ur.).«

Antifašisti Zagreba su u priličnoj mjeri i novčano pomagali narodnooslobodilački pokret, naročito raspisivanjem Narodnog zajma, koji se, iako u vrlo teškim ilegalnim uvjetima, obavljao vrlo široko i s priličnom preciznošću u dostavljanju obveznica i obračuna. O tom novcu su se vršili točni obračuni, kao što se to vidi, na primjer, iz mojeg izvještaja od 5. listopada 1944:

»Priloženo vam šaljem Kn 300 000 na račun obveznica u blokovima, koje ste mi poslali. Obračun slijedi čim mi se povrate duplikati iz blokova. Potvrdite mi primitak. Da li je ZAVNOH već javio što o prijašnjim obveznicama za zajam, da tu stvar uredimo.«

Osobito smo brinuli o obiteljima naših boraca koje su ostale u gradu, tako da smo pojedinim obiteljima davali i financijsku pomoć, koju smo skupljali od doprinosa građana. Među ostalim brinuli smo se i o sinu Rade Končara, kojeg su ustaše tražile, a čuvala ga je Pepica Saili.

Teškoće koje su se odnosile na organizaciju odnosile su se, jasno, i na mene i moj ilegalni boravak u Zagrebu. To više što bez određenih veza i kontakata s ljudima nisam mogao obavljati svoje zadatke. Ti moji kontakti morali su biti svakodnevni, morao sam prisustvovati raznim sastancima i razgovorima s pojedinim ljudima, pisati izvještaje, slati izvještaje itd., što je sve bilo otežano raznim teškoćama tehničke naravi.

No zahvaljujući jednom dosta velikom krugu vrlo odgovornih i odanih suradnika mogao sam taj posaò, unatoč golemim teškoćama, brojnim padovima

i hapšenjima, prekidanjima veza i njihovu ponovnu uspostavljanju, manje više, uspješno obaviti.

Moram spomenuti nekolicinu drugova i drugarica, čijih se imena ne sjećam, odnosno imena koja znam, a ima ih mnogo čija imena ne znam, a koji su neizmjerno mnogo pridonijeli našem zajedničkom radu. Osim već spomenutih, treba navesti kurira koji je držao vezu između mene i Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske i koji je svakodnevno nosio poštu ili poruke iz Zagreba i u Zagreb i uspješno radio na tom poslu. Bio je zaposlen na željeznici i zvao se Stjepan Rusan Sčitarjev, a stanovao je u Nartskom Otoku, što nam je veoma odgovaralo. On je taj posao obavljao do kraja.

Zatim treba spomenuti dva punkta s kojih je odlazila moja pošta i gdje smo je dobivali. To je bio jedan remenar iz Heinzelove ulice, gdje je imao malu radionicu. Drugi punkt je bila trafika sestre Borisa Bakrača — Ljubice Bakrač, koja je imala trafiku kod samoborskog podvožnjaka. Poštu do tih punktova odnosile su i donosile moje osobne kurirke, koje su ujedno obavljale i sve ostale kurirske i tehničke poslove za mene, a odanle ju je odnosio drug Ruso. Ponekad sam i sam morao otići na te punktove.

Posebnu ulogu je odigrao Josip Lukatela, koji je za organizaciju radio dokumente ili lične legitimacije, a isto tako i žigove i druge isprave, koje su bile potrebne nama i pojedinim drugovima, i to za kretanje po gradu i za izlazak iz grada. On je tehniku izrade tih dokumenata i žigova dotjerao do savršenstva. Pri tom radu pomagala mu je i njegova drugarica Vera.

Kao kurirke moram spomenuti Vikicu Tučkorić, Slavu Urbančič i Danicu Habunek (Smilju), koje su te funkcije vršile savjesno i predano. Sada je na žalost živa još samo Slava Urbančič, koja stanuje još u istom stanu, gdje smo za vrijeme rata pisali izvještaje i poštu za Povjerenstvo CK KPH.

Osim toga, imao sam direktnu vezu s nekoliko drugova, na primjer sa inž. Rihterom, Tučkorićem, Težakom (Ivom Mihovilovićem) i drugima, čijih se imena, na žalost, ne sjećam, a koji su imali specijalne zadatke i zbog tog bili vezani za mene ili na vrlo uzak krug najprovjerenijih ljudi. Treba spomenuti i Augusta Cilića, glumca-komičra, preko kojega sam imao vezu s radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, a koja je, neovisno o našoj organizaciji, imala svoj punkt u Zagrebu.

No treba još jedanput spomenuti drugarice i drugove koji su nam, stavljanjem na raspolaganje svojih stanova, omogućili neometan rad i koliko god je to bilo moguće normalne uvjete života, dijelivši s nama sve pa i onako oskudno sljedovanje hrane. To su bili, već spomenuti, Slavek i Katica Kolarec, Kučerina 72, Marija Brodarac, Katica Čoklica, zatim stan druga i drugarice Popović, na Bukovcu, stanovi sestara Ivana Božičevića, stan roditelja Dine Zlatić i drugi. Naravno, iz konspirativnih razloga pred svim tim ljudima imao sam posebna imena, ako bi bilo provala, da se ne bi moglo otkriti da je riječ o istoj osobi. Tako sam bio Ivica, Matek, Mate, Martin, Matija, Franjo, dok sam svoje izvještaje potpisivao s »Mladen«, i na kraju »Mate«. Legitimacije s kojima sam se kretao uglavnom po gradu, a izradio ih je Lukatela, bile su različite, već prema potrebi. Tako sam se kretao s legitimacijama na ime Josip Gajger, Ivan Miletić, domobran Stjepan Rožić, Herbert Vertl i drugo. To mi je omogućilo koliko-toliko slobodno kretanje po gradu i u najtežim uvjetima. Te legitimacije su mi omogućile i odlazak iz grada, jer sam barem svaka dva mjeseca, odnosno prema potrebi, odlazio na slobodni teritorij radi referiranja.

Svakako da sam u tom svojem šestomjesečnom boravku u Zagrebu doživio i situacije koje su se činile bezizlazne. Na primjer, jednom prilikom kad sam prenoćio u stanu kod Katice Čoklice na Bukovcu policija je opkolila kuću. Bio sam tada spreman na sve, htio sam doduše da skočim preko balkona, ali kad sam vidio da je kuća opkoljena pripremio sam se na obranu. Međutim, na moju sreću, policija nije ušla u kuću, nego su tražili neku drugu kuću i onda su se povukli.

Ili, na primjer, situacija u koju sam upao kad sam se vratio s oslobođenog teritorija u Zagreb i naletio u blizini Oborova na Nijemce, Čerkeze i ustaše. Tada sam se sklonio u jedan bunar pa me nisu otkrili, iako su tada Čerkezi iz tih jedinica vadili vodu iz bunara za svoje konje. Takvih situacija je bilo mnogo, no one su tada bile sastavni dio mojeg rada i s njima se moralo računati.

Činjenica je da je organizacija, uz sve teškoće s kojima se ona susretala i mi koji smo u njoj radili, normalno radila i svaki dan su nam prilazili novi ljudi. Uspjesi koje smo postizali omogućavali su nam da prelazimo preko teškoća i neuspjeha. Bili su to na oko sitni događaji, koji su nam činili ogromno zadovoljstvo i davali satisfakciju za sve napore. Tako se, na primjer, sjećam s kakvim smo oduševljenjem prvi put slušali naše vijesti preko Radio-Beograda, negdje krajem listopada 1944. Bio sam tada upravo u stanu porodice Kolarec, te smo svi zajedno slušali. I danas se sjećam toga oduševljenja.

Polovicom studenoga 1944. dočekao sam svoju zamjenu, drugaricu Živku Nemčić-Maru, koja je nastavila moj rad. Nju sam poznavao iz partizana. Dogovoreno je bilo da se sretnemo na putu od Maksimirske ceste prema Bukovcu. U točno ugovoreno vrijeme sastali su se domobran Matek, tj. ja, i kumica Mara s košarom na dogovorenoj relaciji. Uveo sam je u rad, predao joj veze, upoznao s organizacijom. Nakon trotjednog rada s njom predao sam joj svoju dužnost i napokon, početkom prosinca 1944, napustio Zagreb. Otišli smo zajedno kurir Stevo Rusan — Ščitarjev i ja biciklima iz Zagreba prema Ivanjoj Rijeci. Za mene je tada počeo novi život, odnosno nastavak onoga prije ulaska u Zagreb, na oslobođenom i poluoslobođenom teritoriju. Bez stalnog straha od neprijatelja, gdje je borba bila otvorena i gdje sam mogao slobodno disati.

Ovaj materijal sigurno nije potpun, pogotovo mu nedostaju mnoga imena drugarica i drugova koji su surađivali s nama, a moguće je i da su pojedina imena pogrešna zbog ilegalnih uvjeta rada.*

• IHRPH, MG-75/III, 23.

Ankica Kežman-Vesela

UPUĆENA SAM NA PARTIJSKI RAD U ZAGREB

Dolazak u Zagreb — Kao instruktor na sastancima rajonskih komiteta — U tvorničkim ćelijama KP — Povratak na oslobođeni teritorij

... U prvom Moslavačkom partizanskom odredu, koji je imao oko 50 boraca, bila sam politički delegat. Na toj dužnosti bila sam do svibnja 1942. godine. Zatim sam po zadatku Partije otišla na politički rad u Čazmu, jer je bila uhapšena većina partijskih kadrova. Ubrzo je formiran Kotarski komitet KPH Čazma. U tom partijskom forumu bila sam u početku njegov član, zatim, organizacioni sekretar, a 1943. i politički sekretar sve do travnja 1944. godine. Tada sam upućena na viši partijski kurs u Voćin koji je trebao trajati mjesec dana. Zbog neprijateljske ofenzive kurs je prestao rad poslije deset dana. Kad sam se vratila u Čazmu, pozvala me je u Povjerenstvo CK KPH Anka Berns, koja je bila sekretar tog foruma. Zadržala me je na instruktaži četrnaest dana. Osposobljavala sam se za zadatke koje ću obavljati u Zagrebu. Zapravo, instruirala me je Lepa Perović, koja je bila u Zagrebu (naravno, to sam kasnije saznala) član Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku od studenoga 1942. do rujna 1943. godine. Zatim je rukovodila partijskom organizacijom Zagreba preko Mjesnog komiteta do kraja prosinca 1943. Lepa me je pripremila za ilegalni rad u Zagrebu za partijskog instruktora. Naglasila mi je da ću aktivistima morati objašnjavati liniju KPJ, upoznati ih s velikim rezultatima narodnooslobodilačkog rata, govoriti im o mjerama koje će trebati poduzimati prilikom oslobođenja, tražiti od njih da vješto sabotiraju u poduzećima u kojima su zaposleni itd. Akcentuirala je pitanje konspiracije, to jest da se u svakom rajonskom komitetu i u stanovima gdje ću boraviti predstavim drugim imenom; da često mijenjam odjeću i obuću; da budem oprezna radi mogućnosti ubacivanja konfidenata u naše redove itd. Naučila me je i šifrirano pisanje izvještaja. Zatražila je da se strogo pridržavam svih uputa, jer da će mi to pomoći da me policija ne zapazi, pa da ću moći dulje vremena djelovati u Zagrebu.

Anka Berns me je, zatim, upozorila: ako netko bude uhapšen od mojih najbližih suradnika, da odmah napustim Zagreb. Naravno, to je bila mjera pre-

dostrožnosti, jer se nikada nije znalo kako će se uhapšenik držati na policiji. Među već dobivene zadatke uvrstila je i rad na organiziranju partijske organizacije, budući da je većina kadrova izišla iz Zagreba, a da je drugi dio bio uhapšen. Zatim mi je odredila dan, sat i ulicu gdje treba da se sastanem sa Šabanom u Zagrebu. Kasnije sam saznala da je njegovo pravo ime Norbert Veber i da je bio instruktor Povjerenstva CK KPH za Zagreb u drugoj polovici 1944. godine.

Pješačila sam uz rijeku Savu do Zagreba. U grad sam bez teškoća ušla s jugoistočne strane. Prema dogovoru Šaban nije došao u Branimirovu ulicu u 5 sati popodne. Ne sjećam se točno da li je to bilo potkraj svibnja ili početkom lipnja 1944. godine. U toj delikatnoj situaciji ja sam se snašla. Imala sam otprije adresu poznate radnice Štefice iz Tvornice rublja, koja je bila član Partije. Potražila sam je i našla, pa sam kod nje prespavala. Ona mi je dala adresu svoje kćeri koja nije bila kompromitirana, a imala je troje djece. S njom je stanovala i majka njezinog muža.

Nakon nekoliko dana uspostavila sam vezu sa Šabanom u istoj ulici i u isto vrijeme. Bio je u domobranskoj uniformi. Dok sam šetala s njim pod ruku, kao da je on moj muž, upoznao me sa situacijom u gradu i odredio mi je zadatke koje treba da realiziram. Mislim da mi je odredio funkciju instruktora rajonskih komiteta. Precizirao je kome se moram obratiti, to jest dao mi je prvu vezu. Bila je to mala crna ženica. Predstavila mi se kao Zora, a ja njoj kao Nada.

Zora me je povezala s jednim drugom iz II rajonskog komiteta u nekoj ulici blizu sadašnjeg Trga žrtava fašizma. Zora je otišla a ja sam ga slijedila i ušla za njim u neku dvorišnu zgradu u prizemlju. Kad sam ušla u prostoriju u kojoj je zakazan sastanak, u njoj je bilo vjerojatno sedam drugova i jedna drugarica. Drugu s kojim sam ušla na sastanak rekla sam da mi je ime Olga, pa me je pod tim imenom predstavio drugovima. Shvatila sam da je te noći formiran novi komitet tog rajona, a drug s kojim sam došla izabran je za sekretara. Zatim je jedan od prisutnih drugova izabran za organizacionog sekretara.

Vjerojatno sam na tom sastanku govorila o liniji Partije, budući da je to bio novoformirani komitet; zatim, o političkoj situaciji u zemlji i svijetu; o uspjesima Narodnoslobodilačke vojske; o djelatnosti antifašističkih organizacija itd. Iznijela sam im i zadatke: da se čuvaju od hapšenja; da se strogo pridržavaju načela ilegalnog rada; tko je ugrožen, da odmah ide na oslobođeni teritorij; da kontroliraju kretanje i rad neprijatelja, što on poduzima; da sve antifašiste treba mobilizirati i slati ih postojećim kanalima u Narodnooslobodilačku vojsku.

Na sastanku komiteta, kao njegov član, bio je prisutan i drug koga su zvali Fric. Budući da je bio plav, drugovi su mu i dali takvo ime. Međutim, posumnjali su da je on konfident, pa mu je komitet dao zadatak da ode u NOV, da, tobože, ne bi u Zagrebu nastradao. Zapravo, htjeli su ga se riješiti da ne prokaže komitet. Dobio je i veze za odlazak. On se nije pokorio toj odluci. Ostao je u Zagrebu. Uskoro me je sreo na ulici, pa mi se obratio riječima: »Što si ti još tu?« Odgovorila sam mu da nisam ja trebala ići van nego on. Brzo sam se udaljila i više ga nisam vidjela. Sekretaru II rajonskog komiteta sam rekla da je on najvjerojatnije konfident, što se može zaključiti po njegovu ponašanju, da ga se treba čuvati i da ga se ne poziva na sastanke komiteta.

Ubrzo sam otišla na sastanak Rajonskog komiteta u Maksimir. Više se ne sjećam da li je to bio IV ili V rajonski komitet. Na sastanku je bilo šest do osam članova komiteta (od tog broja bile su dvije drugarice). Diskutiralo se o situaciji u gradu i stanju partijske organizacije u rajonu. Pažljivo sam slušala njihovo izlaganje i davala im sugestije za učvršćivanje partijske organizacije i za

intenzivniju partijsko-političku djelatnost. Zatim sam im govorila o uspjesima NOB-a u cjelini, o pobjedama NOVJ u borbama protiv okupatorskih i kvislinških jedinica, o porazima nacističkih armija na frontovima, o skorom vojničkom slomu fašizma i ostvarenju naše želje da ubrzo oslobodimo zemlju i da je proglasimo socijalističkom državom. Moje istupanje bilo je identično onom na sastanku II rajonskog komiteta. Odredila sam im i zadatke.

U kraćem vremenskom razdoblju bila sam na sastancima i ostalih rajonskih komiteta: I rajonskog komiteta (u Ilici), na Čemomercu i Trešnjevci. Moja su izlaganja, nesumnjivo, mobilizatorski utjecala na članove rajonskih komiteta. To sam mogla konstatirati na sljedećim njihovim sastancima, budući da sam ih sve obišla po nekoliko puta. Moj dojam je bio da su svi članovi rajonskih komiteta bili veoma povjerljivi ljudi, principijelni, aktivni i duboko odani Partiji. Bez sustezanja su izvršavali zadatke. U svojstvu instruktora rajonskih komiteta davala sam izvještaje o svojoj djelatnosti Šabanu.

Prisustvovala sam na sastancima u tvornici rublja i u tvornici »Franck«. Nastojala sam da ih podrobnije informiram o velikim rezultatima NOB-a i revolucije: o odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a; o ciljevima NOB-a i postignutim rezultatima; o djelatnosti antifašističkih organizacija u zemlji; o životu na oslobođenom teritoriju; o pobjedama armija antihitlerovske koalicije. Usmjerila sam ih da i njihova djelatnost bude prilog NOP-u, to jest da smanje proizvodnju, a da produkti budu s greškama, da neopazice uzimaju materijale za potrebe NOP-a. Naglasila sam im da neprijatelj — zbog poraza nacističkih armija na frontovima koje im nanose saveznici i naša NOVJ u zemlji — ne vidi perspektivu, ali da ispoljava i da će ispoljavati okrutnost u mučenju i ubijanju naših aktivista i simpatizera, da stoga moraju biti budne na njegovu prisutnost da se strogo pridržavaju načela ilegalnoga rada, pa da im policija svojim rafiniranim metodama neće razbiti organizaciju. U tvornici »Franck« govorila sam slično. Moja izlaganja mobilizatorski su djelovala, pa su se zadaci izvršavali s entuzijazmom.

Bila sam jedanput i na sastanku Mjesnog komiteta u Ilici. Mislim da su se tada pretresala najaktualnija pitanja, a glavno je bilo — stanje zagrebačke partijske organizacije, NOO, aktivista, simpatizera i stanje NOP-a u cjelini. Partijsko-političko iskustvo sekretara MK širilo je horizont i otvaralo vidik članovima komiteta u daljoj djelatnosti, što se poslije određenog vremena moralo odraziti na intenzivniji rad cjelokupne partijske organizacije grada.

Pri izvršavanju svoje obaveze osjetila sam da je u gradu vladao antifašistički duh i da je većina stanovništva bila uz NOP i izražavala je odlučnost za istjerivanje okupatora i kvislinga. Neprijatelj svojim terorom nije pokolebao partijce i skojevce, radnike, omladinu, inteligenciju i rodoljubivo stanovništvo koje je u predratnom razdoblju bilo pod snažnim utjecajem Partije. Narodna pomoć mobilizirala je stanovništvo, pa je Partija bez teškoća rješavala mnogobrojne probleme. Zbog nenarodnih režima u Kraljevini Jugoslaviji iluzije manjeg dijela stanovništva u NDH brzo su izblijedjele, budući da je ta umjetna tvorevina odmah pokazala svoje pravo lice. Činjenica je da su partijska i skojevska organizacija, odbori Narodne pomoći i NOO-i, kao i ostale antifašističke organizacije, stalno djelovali u Zagrebu. Bez obzira na to što ih je neprijatelj povremeno razbijao, nije bio nerješiv problem, budući da je grad bio neuništiva antifašistička osnovica iz koje su stalno nicale nove snage i produžavale sa borbom.

Gestapo i UNS primjećivali su aktivnost Partije. Sabotiralo se u radionicama, ustanovama, tvornicama i vojnim jedinicama, pa je to demoralizatorski djelovalo na vojne i političke faktore. Partijska i skojevska organizacija usmjerile

su svoj rad na agitaciono-propagandnim pitanjima, okupljanju simpatizera i stanovništva za NOP, raskrinkavanju zločinstava ustaša nad svojim narodom. Partija je brzo okupljala stanovništvo i slala ga na oslobođeni teritorij. Razumljivo je da je to bio rezultat konstantnog partijskog rada još u godinama prije drugoga svjetskog rata...

... Za vrijeme svog boravka u Zagrebu kao ilegalac sam boravila u današnjoj Ulici Ive Lole Ribara i u Bauerovoj br. 1 (sada Kraševa). U toj zgradi stanovali su Pavelićevi doglavnici. Tu sam bila u stanu kod električara koji je bio aktivist na Željeznici, a dobio ga je uz uvjet da uredno održava elektroinstalacije. U gradu sam bila od kraja svibnja do 6. kolovoza 1944, jer je moja glavna veza Zora bila uhapšena. O tome sam obaviještena, pa sam postupila po direktivi i izišla iz Zagreba istim putem kojim sam i došla (preko Ivanje Rijeke). Tada je u Zagreb za instruktora za rajonske komitete određena Vera Cvetković-Majer. Informirala sam je o situaciji u gradu i rekla joj gdje može stanovati.

Kad sam došla u Čazmu, u sjedište Povjerenstva CK KPH, temeljito sam izvijestila Anku Berus o svojoj djelatnosti. Zatim sam upućena u Zelinu sa zadatkom da formiram Kotarski komitet KPH, budući da su tu prije određenog vremena bila hapšenja.*

'Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Vera Cvetković-Majer

INSTRUKTOR RAJONSKOG KOMITETA

Dolazak u Zagreb — Zadaci u Rajonskom komitetu — Ponovo na oslobođenom teritoriju

... Godine 1943. primila sam dužnost sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a Banije (do četvrte neprijateljske ofenzive). Tada sam se priključila Sedmoj banijskoj diviziji i bila sekretar SKOJ-a u Šesnaestoj brigadi. S divizijom sam prošla četvrtu i petu neprijateljsku ofenzivu. Nakon toga sam iz istočne Bosne došla u Liku i primila dužnost sekretara SKOJ-a u Trideset petoj ličkoj diviziji. Zatim sam za sekretara SKOJ-a upućena u Trideset treću moslavačku diviziju.

Ubrzo me je pozvala Anka Berns, sekretar Povjerenstva CK KPH, i upitala me da li bih otišla u Zagreb na novu dužnost. Budući da ranije nisam živjela u Zagrebu, nije mi prijetila opasnost da me netko kao ilegalca prepozna. Očito je da je ta činjenica bila odlučujuća da me se uputi u Zagreb. U ljeto 1944. godine Anka Berus me povezala sa Šabanom (nakon oslobođenja sam saznala da je njegovo pravo ime Norbert Veber, a bio je instruktor Povjerenstva CK KPH za grad Zagreb u drugoj polovici 1944.) i rekla mi da moram ići u Zagreb i da će mi Šaban davati zadatke. Rečeno mi je da ću aktivistima u Zagrebu objašnjavati liniju Partije i informirati ih o postignutim velikim rezultatima NOR-a, predočiti im skoro oslobođenje Zagreba, pa da stoga poduzmu potrebne mjere da onemoguće neprijatelja da uništava privredne objekte i da sabotiraju.

Nakon nekog vremena kurir me je odveo do Ivanje Rijeke. Odatle me je jedan omladinac s biciklom i s kantama mlijeka prevezao u grad. Nisu me legitimirali prije ulaska u Zagreb, jer su tog omladinca poznavali kao mljekara. U slučaju zaustavljanja na mitnici on je trebao reći da sam mu sestra. Prošli smo pored neprijateljskih tenkova koji su odlazili na neki vojni zadatak.

U Zagrebu sam se povezala u Petrovoj ulici sa Šabanom. Razumljivo je da je prethodno bio određen dan i vrijeme kad smo se trebali sastati. Vjerojatno je to bio kraj kolovoza ili početak rujna 1944. godine. Odveo me je Veri Lukatela, gdje sam prenoćila, zatim me povezao sa sekretarom Rajonskog komiteta iz DTR-a

(tvornica rublja). Bila je to jedna žena i mislim da se zvala Marija. Imali smo nekoliko sastanaka Rajonskog komiteta, koji su mi pomogli da se upoznam sa situacijom i načinom ilegalne djelatnosti u okupiranom velikom gradu. Područje tog rajonskog komiteta vjerojatno se protezalo od Britanskog trga do Čmomerca. Budući da je Marija bila ugrožena, izabrana je Zlata za novog sekretara. I ona je bila iz DTR-a. Ubrzo je Marija partijskom vezom otišla na oslobođeni teritorij, a ja sam ilegalno stanovala kod njezine kćerke.

Šaban mi je odredio funkciju instruktora Rajonskog komiteta Partije. Njemu sam povremeno podnosila izvještaj o djelatnosti Rajonskog komiteta /RK/. Moj rad u RK svodio se, uglavnom, na ove zadatke:

— objašnjavati liniju Partije i govoriti o postignutim velikim rezultatima narodnooslobodilačke borbe

— povezivati partijske organizacije sa što većim brojem radnika i ostalih građana

— informirati građane, s kojima rade partijske organizacije, o skoroj pobjedi i pripremama da se uz pomoć svih antifašista sačuvaju svi privredni objekti u gradu.

RK se sastojao od pet do šest članova. U njemu su bili predstavnici Pivovare, tvornice Franck, DTR-a i ZET-a. Njegovi sastanci su se održavali predvečer u stanu Marije, sekretara RK.

Poslije određenog vremena došla sam do zaključka da bi trebalo znatno proširiti našu djelatnost. Stoga sam predložila Šabanu da se ne zadržavamo u radu samo s komunistima iz RK, nego da kontaktiramo s članovima Partije u svim poduzećima. Šaban je prihvatio prijedlog. Ubrzo su u stan jedne radnice DTR-a dolazili članovi KP DTR-a i drugih poduzeća, bilo je, uglavnom, desetak žena, pa sam im govorila o političkoj situaciji u zenilji i u svijetu, o snazi naše Narodnooslobodilačke vojske i njezinim operacijama protiv okupatorskih i kvislinških jedinica, o aktivnosti antifašističkih organizacija širom naše zemlje, zatim, o stanju na frontovima antihitlerovske koalicije, i slično. Izlaganja su ostavljala snažan dojam na prisutne žene, otvarala im vidike skorašnje pobjede NOR-a i revolucije, pa su s još većim žarom izvršavale svoje zadatke. Kao komunist, u svojstvu instruktora RK, izvršavala sam sve zadatke koje sam dobivala od Šabana. Moja djelatnost bila je intenzivna, pa mislim, da ni rezultati nisu izostali.

Jedanput sam sa Šabanom prolazila Ilicom. Na nesreću susrela sam iz razreda u Sisku proustaški nastrojenog omladinca Brajkovića, koji je studirao u Zagrebu. Prepoznao me je. Znao je da sam u partizanima. Vješto sam ga izbjegla, pa sam odmah pod ruku uhvatila Sabana (on je uvijek nosio domobransku uniformu), pa ga je to, vjerojatno zbunilo. Posumnjao je da li sam to ja ili nisam. Ocijenila sam to po njegovu izrazu lica i držanju. Bojala sam se da će nas pratiti, ali, na sreću, to nije uradio. Šabanu sam usput rekla što se dogodilo. Ta činjenica je svakako ugrožavala moj dalji boravak u Zagrebu. Međutim, ja sam i dalje izvršavala svoje obaveze.

U stanu Marijine kćerke zakazali smo sastanak Rajonskog komiteta na Božić. To je bila najbolja kamuflaža, jer smo u slučaju upada policije imali opravdan razlog što smo na okupu. Ona je, zatim, doznala da policija priprema racije. Imala sam legitimaciju koju mi je izradio Josip Lukatela prije mog dolaska u Zagreb. Pred racijom sam se htjela skloniti kod svog kuma. Moji roditelji, koji su bili odvedeni 1942. godine u logor Jasenovac i tamo ubijeni, bili su prijatelji

s njim. Ustaše su ubile naše roditelje, budući da nisu mogli uhvatiti brata Marijana i mene, znajući da smo komunisti i da organizirano radimo u redovima Partije.

Sabanu sam rekla da mi je policija na tragu. Budući da je on to javio Povjerenstvu CK KPH, ono me je ubrzo povuklo iz Zagreba da ne bih pala u ruke policije. Vjerojatno sam napustila Zagreb krajem 1944. godine. U Provjerenstvu sam detaljno ispričala što me je ugrožavalo, pa me je ono uputilo za člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a u Topusko.*

Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Agneza Vostrel-Amanović

DJELATNOST MK SKOJ-a POTKRAJ 1943. I POČETKOM 1944. GODINE

Prebačena sam na rad u Zagreb — Zadaci skojevske organizacije — Uhapšena sam i otpremljena u logor

Početkom rujna 1943. godine Ruži Ervačinović i meni saopćeno je da treba da idemo ilegalno raditi u Zagreb kao članovi Mjesnog komiteta SKOJ-a, ako nemamo osobnih prepreka, budući da je dio njegovih članova otišao na slobodni teritorij ili je bio pohapšen. U to vrijeme bila sam u Slavoniji u Oblasnom odboru USAOH-a (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske) zadužena za rad sa srednjoškolskom omladinom. Sjedište tog odbora bilo je između Zvečeva i Vučjaka zajedno s Oblasnim komitetom SKOJ-a. Sjećam se da nas je Stjepan Sekulić informirao o potrebi odlaska u Zagreb. S tim u vezi bili su postavljeni i neki uvjeti : da to budu žene na koje se donekle tolerantnije gleda prilikom čestih policijskih racija i da su prije živjele u gradu, zbog lakšeg snalaženja i kretanja. Ja sam dotad bila dva puta u Zagrebu. Ta činjenica mi je omogućavala da se relativno brzo prilagodim načelima ilegalnog rada u gradu. Ruža Ervačinović je prije rata živjela u Beogradu, pa se je zbog toga mogla snaći bolje od mene u novoj ulozi u Zagrebu poznavajući život i duh velikoga grada. Zatim, jedan od uvjeta je bio da se poznaje sistem i metoda ilegalnog rada, da te osobe ranije nisu živjele u Zagrebu, da nemaju prijatelje ni znance i da ih policija ne zna. Nas dvije smo, uglavnom, ispunjavale te uvjete, pa smo najvjerojatnije zbog toga bile i odabrane. Jedina potencijalna opasnost koja nam je prijetila bili su ustaše iz Virovitice i Slavonskog Broda. Oni bi nas mogli prepoznati, ako je neki od njih bio prekomandovan u Zagreb. Kasnije smo saznali da ih je nekoliko u Zagrebu. Međutim, nešto više ih je iz tih mjesta došlo u jesen 1943. godine. Zapravo, oni su se već tada pred razvojem NOB-a i pritiskom jedinica NOV postepeno povlačili u Zagreb.

Počele smo se pripremati za polazak. Trebalo je izraditi fotografije za legitimacije pod tuđim imenom. Bilo je poteškoća u tome jer naša foto-služba pri Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru nije bila na visini. Fotografije nisu

bile osobito kvalitetne, ali su se ipak mogle koristiti. Zatim je bilo potrebno odabrati ime i prezime neke dobro poznate osobe. Odlučila sam se za svoju školsku drugaricu koja je imala njemačko prezime. Bila je to Zlata Felker, rodom iz Suhopolja. Znala sam njene generalije, a i neke druge detalje, pa sam tim podacima mogla uvjerljivo djelovati u slučaju hapšenja. Uskoro se od nas zatražio pristanak i odluka da krenemo na zadatak. To je, naravno, bio jedan od najvažnijih momenata. Da smo se samo za trenutak pokolebale, nitko više od nas ne bi tražio da idemo. Da bismo se osigurale od provale, širi krug naših drugarica i drugova nije znao ništa o našem odlasku izuzevši onih drugova u Oblasnom komitetu SKOJ-a koji su to trebali znati. Ostalima sam govorila da idem u Žumberak i da ću u njemu boraviti izvjesno vrijeme. Budući da smo obavile sve pripreme, potkraj rujna 1943. godine uputile smo se preko Bilo-gore za Moslavinu. U Kopčiću, gdje je bilo sjedište Okružnog komiteta KPH i SKOJ-a za Moslavinu, čekale smo na dalju vezu. K nama je došao Milutin Baltić. Od njega smo dobile detaljne upute za rad, upozorenja o ponašanju u ilegalnim stanovima i na sastancima, o zadacima organizacije SKOJ-a itd. Tu su nam izrađene legitimacije, a dobile smo i odgovarajuću odjeću i obuću za grad. Čekale smo na vezu. Tu nas je sustigao Milan Mišković. Milutin Baltić nije mogao ostati s nama do dana našeg polaska, pa je brigu o nama preuzeo Jože Manolić. S njim smo iz Kopčića došli pješke do Oborova. U njemu smo čekali na daljnju vezu. Naš put prema Zagrebu dugo je trajao dok su se uspostavile sve veze za nesmetani ulazak u grad. Sjećam se da smo još u Kopčiću proslavile 7. studenoga, dan Oktobarske socijalističke revolucije. Manolić nam je dao posljednje upute i istakao nam zadatke koje treba da izvršavamo kao članovi MK SKOJ-a. U drugoj polovici studenoga krenule smo iz Oborova za Zagreb. Sjećam se da je tadašnji sekretar MK SKOJ-a za Zagreb Franjo Kunstić Pero (po zanimanju tapetar, za njegovo pravo ime doznala sam kasnije), došao po nas automobilom u Oborovo. Pero nas je ukrcao u automobil i doveo do Dubrave. Na mitnici agenti nisu pregledali automobil niti su tražili da im pokažemo isprave. Vozač im je bio poznat, pa su nas bez zadržavanja propustili. Automobilom smo došli u Palmotićevu ulicu i njime ušli u dvorište auto-mehaničara druga Bezjaka. On je bio naša veza. Ja sam prema već utvrđenom planu ostala kod njega, a Pero je Ružu Ervačinović odveo na prenoćište u podrum Medicinskog fakulteta (naravno, kasnije sam za to saznala). Bilo je dogovoreno: ako izgubimo međusobnu vezu da se obratimo Bezjaku, koji je, u tom slučaju, imao zadatak da nas ponovo poveže. Prošlo je bilo četrnaest dana, a Pero se nije pojavljivao. Razumljivo je da nas je to zabrinulo. Došla je i Ruža do Bezjaka pa smo od njega zatražile da izvidi što je posrijedi. On je bio veza MK KPH Zagreb. Stupio je u kontakt s jednim članom MK Partije i doznao da je Pero uhapšen. Taj član MK Partije nas je tada povezao s Katarinom koja je u MK SKOJ-a bila zadužena za rad sa studentskom omladinom. Čim smo došle u Zagreb, Pero nam je kod Bezjaka saopćio da će Ruža Ervačinović biti odgovorna za rad s radničkom, a ja sa srednjoškolskom omladinom. Dakle, članovi MK SKOJ-a su bili: Pero, sekretar, Katarina, Ruža Ervačinović i ja. S obzirom na zaduženja koja smo imale, uskoro je organiziran sastanak MK SKOJ-a u kući na uglu Jurišićeve i Draškovićeve ulice u stanu učiteljice Gvozdanović. Njen stan bio je određen samo za sastanke MK SKOJ-a. Ona je u stanu imala i sustanare, pa smo zbog opreza njima bili predstavljeni kao osobe koje dolaze na učenje, na instrukcije kod učiteljice. Razgovor se iz sobe u sobu mogao čuti. Zbog toga smo govorile tiho. U tom stanu uvjeti za sastanke nisu zadovoljavali, ali drugih mogućnosti u to vrijeme nismo imale. Osim toga, pred kućom je bila tramvajska stanica, pa je ta buka

građana i gužva unosila nemir u našu sigurnost. Sin i kćerka te učiteljice bili su u partizanima. Mi smo njenu kćerku upoznale, pa smo tada imale priliku da majci isporučimo njene pozdrave i da joj ispričamo sve što smo znale o njoj.

Poslije Perova hapšenja Katarina je preuzela dužnost sekretara. Na dnevnom redu je bila politička situacija i organizacijska pitanja. Katarina nam je iznijela stanje i raspoloženje u gradu. Najvažniji zadatak Ruže Ervačinović i moj je bio da među radničkom i srednjoškolskom omladinom u što kraćem roku okupimo i povežemo sve skojevske organizacije i ostale omladinske snage, da ih aktiviramo i pokrenemo. MK SKOJ-a je, iako nije bio kompletan, ponovo djelovao kao rukovodeći organ u tri osnovna područja: studentskom, srednjoškolskom i radničkom. Naši neposredni zadaci su još bili: objašnjavanje političke situacije, tumačenje ciljeva NOB-a, propagiranje među omladinom za odlazak u NOV, raspodjela štampe i ostalog propagandnog materijala, orijentiranje omladine na prikupljanje raznovrsnog materijala (sanitetskog i drugog) za jedinice NOV, primanje u SKOJ najboljih i najaktivnijih omladinaca i omladinki, formiranje USAOH-a od mnogobrojne omladine koja je simpatizirala NOP. Budući da sam bila zadužena za srednjoškolsku omladinu, sjećam se da sam u tome postigla vrlo dobre rezultate. Radile smo i na mobilizaciji omladine za odlazak u NOV. U to vrijeme to je bio težak zadatak.

Na zadatku učvršćivanja skojevskih grupa i omasovljavanja organizacije uskoro su postignuti zadovoljavajući rezultati. Skojevska rukovodstva nekih gimnazija smo potvrdili ili izabrali nova. Mislim da smo to obavili na četiri gimnazije. Bila sam na jednom sastanku srednjoškolskog skojevskog rukovodstva na Trešnjevci u Tratinskoj ulici (sada Ulica Rađe Končara) u nekom suterenskom stanu (broja se ne sjećam). Tu Slovenku, omladinku, koja nam je stavila svoj stan na raspolaganje za sastanke, susrela sam kasnije u logoru. To skojevsko rukovodstvo, kao i skojevske grupe, tražilo je sadržajniji i aktivniji rad. U tome je bilo nestrpljivo. Oduševljavala sam se njihovim mladenačkim žarom i spremnošću u izvršavanju zadataka ne prezajući pri tom ni uz cijenu vlastitih žrtava.

U tom razdoblju pripremao se kongres USAOH-a. Trebalo je poslati delegata koji će predstavljati grad Zagreb. Poslije upoznavanja skojevske organizacije i ostale antifašističke omladine o tom pitanju na sastanku MK SKOJ-a izbor je pao na Ružu Ervačinović. Prikupljali smo joj sve potrebne podatke koji su se odnosili na djelatnost antifašističke omladine u Zagrebu: o približnom broju i metodama rada omladine u okupiranom gradu, o političkoj situaciji, političkim kretanjima među omladinom itd. Na jednoj gimnaziji došli smo do podataka o okupljanju određenog broja omladinaca i omladinki u organizacije JURE (Jugoslavenska revolucija) i JOFO (Jugoslavenski omladinski front). Znam da je posrijedi bila antifašistički raspoložena omladina proengleski orijentirana. Organizirala sam i sastanak s određenim brojem tih omladinaca. Bili su vrlo razgovorljivi. Osjetilo se da su pod utjecajem zapadne propagande i kao mladim ljudima radila je mašta. Govorili su kako će ih London spasiti, kako će Britanci baciti padobrance na Zagreb i kao od šale osloboditi ga, uništiti Nijemce i ustaše i okončati nesnosno stanje okupacije i ustašku strahovladu. Budući da su bili antifašistički raspoloženi, MK SKOJ-a je preko mene održavao vezu s njima.

U rukovodstvu SKOJ-a za srednje škole bio je tada Makanec. Ministar prosvjete NDH bio mu je rođak. Skojevci su se zbog toga s njim šalili i zadirkivali ga. Zatim je bio Kovačević. Kasnije sam ga srela u III gimnaziji u Tuškanovoj ulici. Bila je i jedna vrlo mlada Slovenka. Imena ostalih članova srednjoškolskog

rukovodstva se ne sjećam, mada mi još uvijek pred očima lebde njihovi likovi.

Poslije pripreme Ruža Ervačinović se uputila na kongres USAOH-a. Međutim, stigla je samo do Markuševca. Dalje se nije mogla probiti zbog stalnog kretanja okupatorske i kvislinške vojske. Na žalost, morala se vratiti u Zagreb. MK SKOJ-a je tada napisao sve ono što će zanimati kongres, a naročito je obradio rad omladine za NOP, političku situaciju i politička kretanja među omladinom. Mislim da je taj materijal po vezama ipak dospio u ruke predsjedništva Kongresa.

Sjećam se da smo Ruža i ja vrlo uspješno, živom riječju, djelovale među skojevcima i ostalom antifašističkom omladinom. Naime, došle smo sa slobodnog teritorija gdje nam je bila dostupna literatura, naša štampa, prisustvovale smo političkim zborovima, radile na razvijanju skojevske organizacije, objašnjavale omladini ciljeve NOP-a, budile joj političku svijest i rodoljublje, bile smo u toku svih vojnopolitičkih akcija našeg najvišeg partijsko-političkog rukovodstva i Vrhovnog štaba, čitale biltene o operacijama jedinica NOV-a, poznavale smo stanje na frontovima antihitlerovske koalicije itd. Dakle, sticajem okolnosti znale smo mnogo više nego omladina u okupiranom Zagrebu, pa smo na sastancima skojevskih grupa i antifašističke omladine govorile o svim tim pitanjima ponešto. To je, naravno, za omladinu bilo vrlo zanimljivo, pa je s pažnjom pratila naše izlaganje. Veselili su je uspjesi našeg NOV-a u cjelini, kao i herojstva omladinaca na našem jugoslavenskom ratištu, pobjede Crvene armije i zapadnih saveznika. Takvim svojim djelovanjem mi smo podizale na još viši stupanj i onako već dobar moral zagrebačke antifašističke omladine, koja je tražila još aktivniji rad, akcije i odlazak u jedinice NOV-a.

Kada smo Ruža i ja tek došle u Zagreb, osjećala se donekle letargija među omladinom zbog činjenice što MK SKOJ-a nije djelovao kompletan, pa nije mogao imati potreban utjecaj na radničku i srednjoškolsku omladinu, jer su neki njegovi članovi bili uhapšeni ili su zbog kompromitiranja otišli na slobodni teritorij. Od članova MK SKÒJ-a ostali su samo »Pero« i Božena Hršak »Katarina«. Zbog toga što se kraće vrijeme nije osjećala intenzivnija politička akcija MK SKOJ-a, a omladinci su htjeli aktivno raditi, priključivali su se onim grupama koje su imale antifašističku orijentaciju. Pojava omladinskih organizacija JURE i JOFO, o kojima je već bilo riječi, nije bila u suprotnosti s našom općom linijom NOP-a. Omladinci u tim organizacijama bili su vrlo aktivni. Ta činjenica nam je nametala obavezu da politički pripremimo skojevsku organizaciju, da ona ponovo postane glavni akter u tumačenju i propagiranju naše političke linije. Na sastanku MK SKOJ-a pretresle smo temeljito političku situaciju i pojave strujanja među omladinom. Srednjoškolsko rukovodstvo SKOJ-a zaduženo je da upozna skojevske grupe s političkom situacijom, da im radikalno objasni ciljeve NOB-a, kako bi svaki skojevac bio u mogućnosti da agitaciono i propagandistički djeluje za NOB i da objašnjava njegove ciljeve. U to vrijeme je baš bilo završeno II zasjedanje AVNOJ-a, koje je poznato pa historijskim odlukama na njemu donesenim, a ukazivale su na to kakvo će biti društveno uređenje u Jugoslaviji poslije rata i perspektive njenog razvoja na privrednom, kulturnom i političkom polju. Razumljivo je da su to bili novi zadaci koje su skojevci trebali objašnjavati omladini. Politički pripremljene skojevske grupe stupile su u akciju. Omladinci su zahvaljujući skojevskoj organizaciji proširivali svoj politički horizont, pa su organizacije JURE i JOFO postepeno gubile svoj utjecaj. Ispisivane su i propagandne parole NOB-a po zidovima škola. Radio-London se mnogo slušao i komentirale

njegove vijesti. Slabije se čula radio-stanica Slobodna Jugoslavija. Pratila sam njene emisije i sve prenosila na skojevsku organizaciju. Međutim, činjenica je da su ustaške vlasti bile tolerantnije prema onima koji su slušali Radio-London, nego prema onima koji su slušali Slobodnu Jugoslaviju. Sjećam se da je drugarica Slovenka (ne znam joj ime), koja je bila član srednjoškolskog rukovodstva, imala pune ruke posla na svojoj gimnaziji u objašnjavanju ciljeva NOB-a i društvenog uređenja u Jugoslaviji poslije rata. Na ostalim gimnazijama situacija među omladinom bila je mnogo povoljnija za nas.

Naš stalni zadatak da omladinu pripremamo za odlazak u NOV, kao i da prikupljamo materijalnu pomoć za nju, obavljale smo na zadovoljavajući način. Obavijestila sam Katarinu o različitom materijalu koji je omladina sakupila. Ona je poduzela sve potrebno, pa pozitivno znam da je taj materijal upućen na slobodni teritorij. Pripremale smo omladince za slanje u NOV. Međutim, u tome bi postigle bolje rezultate da policija nije uhapsila Katarinu i mene. Naime, MK SKOJ-a (Pero, Katarina, Ruža Ervačinović i ja) nije imao sreću. Djelovao je relativno kratko vrijeme. Pero je uhapšen neposredno poslije našeg dolaska u Zagreb, a Katarina i ja kasnije.

Da bi se Ruža mogla što temeljitije pripremiti za Kongres, Katarina mi je dala u zadatak da preuzmem još i njeno zaduženje, tj. rad s radničkom omladinom. Razumljivo je da mi je uz moj sektor (rad sa srednjoškolskom omladinom) taj drugi dao nove obaveze. Ja sam to, naravno, disciplinirano prihvatila. Za nas mlade revolucionare nije bilo prepreka u izvršavanju svih zadataka koje smo dobivali, pa sam i tu novu obavezu počela savjesno izvršavati. Radi povezivanja s radničkom omladinom, s Ružom sam prisustvovala na jednom sastanku rukovodstva radničke omladine u kojem su se nalazili omladinci iz nekoliko tvornica. To je bilo na Sveticama kod neke dalmatinske obitelji. Mi smo se dogovorile pred majkom ili stanodavkom tog druga gdje se trebao održati sastanak, da kažemo da smo iz Dalmacije kako bi atmosfera bila što srdačnija. U razgovoru su se spominjala razna mjesta i krajevi o kojima, naravno, ja nisam imala pojma, pa mi je pred tom ženom bilo vrlo neugodno što je vidjela da joj nisam rekla istinu. Na sastanku mi je rečeno u kojim sve tvornicama postoje skojevske organizacije, o broju skojevaca, o stanju organizacija i o rezultatima njihova rada. Logično je da sam sve te informacije trebala dobiti da bih mogla uspješnije djelovati. Znam da je jedna od njih bila u sadašnjoj Tvornici »Josip Kraš* u Branimirovoj ulici (za vrijeme okupacije bila je to samo Tvornica keksa). Imena ostalih tvornica se ne sjećam. Kasnije sam tog druga, kod kojeg je održan sastanak, srela u zatvoru početkom 1944. godine. Naime, kada su me trebali kamionom otpremiti iz Đorđićeve ulice na Savsku cestu, uspjela sam, prije nego što smo se ukrcali, porazgovarati s njim unatoč budnosti stražara. On je bio defektan na jednu nogu i doznala sam da su ga strašno mučili. Rekao mi je da su se svi uhapšeni drugovi iz skojevske grupe tvornice keksa odlično držali, osim jednog koji je rekao policiji sve što je znao. Mislio je da ga vode na strijeljanje, pa je smatrao da onaj koji ostane živ mora reći odgovornim drugovima što se sve dogodilo u skojevskoj grupi Tvornice keksa.

MK SKOJ-a održao je tri sastanka u Jurišićevoj ulici kod učiteljice Gvozdanović. Ona je kasnije ubijena u Lepoglavi. Više sastanaka sa srednjoškolskim rukovodstvom održala sam u stanu jedne Slovenke u Tratinskoj ulici (sada Ulica Rade Končara).

Mi ilegalci često smo morali mijenjati mjesto stanovanja da nas ne bi otkrila policija ili njeni prokazivači. To nam je oduzimalo dosta vremena, a

i psihički smo bili u vrlo napetom stanju. Poslije boravka kod obitelji Bezjak, stanovala sam neko vrijeme na Maksimirskoj cesti u nekoj dvorišnoj zgradi. Sjećam se da je to bila obitelj nekog Bugarina. Jedanput sam nešto prije policijskog sata htjela ući kod Bezjaka. Ali zavjesa na prozoru bila je sasvim spuštena. To je, prema dogovoru s njim, bio znak da je opasno ulaziti u stan, jer je policija u zgradi, u stanu ili ga osmatra. Žurno sam napustila to mjesto. Do policijskog sata preostalo mi je nekoliko minuta. U hodu sam smišljala kuda ću krenuti. U toj nervnoj napetosti sjetila sam se banke kod Šloserovih stuba. Laknulo mi je. Vjerovala sam da ću riješiti pitanje prenoćišta tu večer. Za nekoliko trenutaka došla sam do te zgrade. Znala sam da je tih dana tu boravila kod podvomika banke Ruža Ervačinović. Na moje zaprepaštenje na ulaznim vratima stajali su agenti. Jasno, nisam znala da li nekog čekaju ili tu slučajno stoje. Ocijenili su da želim ući u banku. Primijetili su me. Ta činjenica mi je nalagala da budem hladnokrvna. Da sam ustuknula, odmah bi im postala sumnjiva i krenuli bi za mnom. Shvatila sam to, pa sam pošla prema njima bez zastajkivanja i smislila razlog ulaska u banku, naravno, ako me za njega upitaju. Nisu me zaustavili. Bila sam sretna što se sve dobro svršilo. Osjećala sam se kao da se neki teški teret odvalio s mene. Međutim, kada sam kasnije uhapšena, jedan od agenata me je pitao o razlogu mog ulaska u banku. Shvatila sam da ne sumnjaju na podvomika. Doznali su da među činovnicima banke postoji neka organizacija NOP-a, pa su pretpostavljali da i ja dolazim na vezu kod nekog od tih aktivista. Razumljivo je da ja nisam ništa znala o djelatnosti namještenika banke za NOP, pa sam pretpostavke i optužbe agenata lako odbacila.

Ruža i ja smo bile povezane s drugaricom Magiljo. Ona je vjerojatno bila jedna od onih osoba koje su imale zaduženje da otpremaju ljude iz Zagreba na slobodni teritorij.

Mislim da smo trebale javiti drugarici Magiljo, kada bi zaprijetila opasnost za nas dvije, pošto se u gradu kao ilegalke više ne bismo mogle održati, da nas ona svojim vezama izvede iz grada. Znam da je Ruža, zapravo, znala za njenu funkciju i da je kod nje ponekad i prespavala.

Kao član MK SKOJ-a Ruža se uspjela održati do veljače 1944. godine. Bila je obaviještena da ustaše u Slavonskom Brodu znaju da je ona u Zagrebu. Poslije oslobođenja zemlje pričala mi je da je vidjela neke ustaše iz Slavonskog Broda na zagrebačkim ulicama koji su nju poznavali, pa da joj je bilo jasno da u Zagrebu ne može više ostati. Dakle, ja sam uhapšena 29. prosinca 1943, Katarina u siječnju 1944, a Ruža je otišla iz Zagreba u veljači 1944. Tako je prestao MK SKOJ-a, jer više nije imao ni jednog svog člana. Da li je kasnije u toku 1944. ponovo formiran, to ne znam.

Moje hapšenje nije došlo kao posljedica neke provale, nego zbog toga što me je prepoznao na ulici u Zagrebu moj školski drug Ivanušić iz Virovitice, ustaški orijentiran. Naime, on je u Zagrebu bio slušalac domobranske oficirske škole, pa me negdje primijetio i javio policiji. Jednog jutra Ruža, ja i Slovenka, supruga podvomika banke kod Šloserovih stuba, kod koje smo tada stanovale, dogovorile smo se da pođemo na Sajmište da nabavimo nešto hrane. Izišla sam iz njenog stana nekoliko minuta prije da sačekam Ružu i nju na tramvajskoj stanici na uglu Jurišićeve i Draškovićeve ulice. Dok sam ih čekala, prišla su mi neopazice dva policajca u uniformi i pograbili me, jedan za lijevu, a drugi za desnu ruku. Kada su to vidjeli građani koji su se tu zatekli, počeli su trkom bježati, poučeni iskustvom da u takvim prilikama obično dolazi do pucnjave. Bojala sam se za Ružu i našu stanodavku da će i njih uhapsiti pretpostavljajući da znaju sve o nama.

Vidjela sam ih da se približavaju. Primijetile su što se zbilo, pa su mimo produžile. Shvatila sam da policija za njih ne zna, pa me je to saznanje smirilo. Poveli su me. U Jurišićevoj ulici nikoga nije bilo. Tražila sam da mi objasne razlog mog hapšenja. Na policiji sam izvadila navodno svoju legitimaciju na ime Zlate Felker i govorila im da su me sigurno zabunom uhapsili. Rekli su mi da je legitimacija lažna i da sam ja Agneza Vostrel. Bilo mi je jasno da imaju točne informacije
0 meni, ali pošto tu nije bio nitko prisutan tko me poznaje ja sam ostala pri svom da sam Zlata Felker. Zatim je došao Ivanušić koji me je poznavao. Nisam se dala smesti. I dalje sam uporno ponavljala svoju prvu izjavu o svom identitetu. Znala sam da im je jasno tko sam i da mi ne vjeruju. Da sam na legitimaciji imala neko drugo ime, Ivanušić ne bi ništa mogao postići. Tada bi mogla uvjeriti policiju da se on vara. Zlata Felker i ja bile smo njegove školske drugarice. Jasno mi je bilo da je moja sudbina zapečaćena, ali sam ja i dalje tvrdila jedno te isto, kao i to da sam u Zagreb došla zbog šverca i nabavke hrane. Naime, tako je bilo dogovoreno da izjavimo policiji ako joj padnemo u ruke. Takva izmišljena priča za policiju je bila prihvatljiva i postojala je mogućnost da se izvučem. Međutim, Ivanušić je bio činilac koji me je u tome spriječio. Tražila sam da me puste u WC kako bih se oslobodila kompromitirajućih materijala (imala sam neke pribilješke) i pištolja, ali u tome nisam uspjela. Stalno su me držali u kancelariji, jer sam ih prilično pokolebala da ja nisam ona osoba za koju me Ivanušić predstavlja. Drugi ili treći dan Ivanušić je doveo još nekoliko Virovitičana koji su me poznavali da bi i oni potvrdili da sam ja Agneza. Bio je to Grčević, Ruža Hajić i još neki
— svi ustaški orijentirani. Čim je ta djevojka Hajić ušla, povišenim tonom je rekla: »Pa da, to je Agneza! Sve je to crveno!« Tim svojim riječima dala je do znanja policiji da je čitava moja obitelj partizanska. Tako je policija utvrdila moj identitet. Za predstojeće ispitivanje izmislila sam drugu priču, da sam partizanski kurir i da sam te pribilješke koje su našli kod mene dobila u Zagrebu od jedne naše veze sa zadatkom da ih odnesem na slobodni teritorij. Našla sam se pred dilemom, kako policiji objasniti kratice JURE i JOFO i što reći o tim omladincima koji nisu naši (nisu skojevci), a u izvjesnoj mjeri, kao antifašisti, i jesu. Na jednom saslušanju vidjela sam nekoliko tih omladinaca, koji su zbog svoje djelatnosti bili uhapšeni. Dobro su se snalazili pred policijom. Pravili su se jako bezazleni. Zapravo oni su svojom glumom i vještim upadicama ismijavali policajce i policijskog referenta, a da to oni nisu ni shvaćali. Nešto kasnije, kad su me sami pitali da im objasnim te kratice, lagala sam da se odnose na omladince proustaški nastrojene
1 da su oni protivnici partizana, a da takve podatke skupljaju određeni organi Narodnooslobodilačke vojske. Mislim da je takva moja tvrdnja pomogla tim omladincima, jer ih kao uhapšenike na policiji nisu maltretirali i pustili su ih na slobodu. Sto je kasnije bilo s tim omladincima ne znam. Svoju izjavu sam kasnije nekoliko puta ponavljala na saslušanjima. Tako reći nijednu rečenicu nisam mijenjala. Kontradiktornosti nije bilo, pa tako isljednicima nisam pružila mogućnost da mi postavljaju razna pitanja, jer bih se u odgovorima na njih prije ili kasnije zapetljala.

Za lakše snalaženje u zatvoru mnogo su mi pomogli savjeti Pavla Gregorića. On je, naime 1941. godine često svraćao u našu kuću, pa je detaljno pričao o hapšenjima, zatvoru i metodi rada policije. Meslim da je to bila vrlo dobra Gregorićeva metoda, jer je nas revolucionare psihički već unaprijed pripremao ako se nađemo u takvoj situaciji. Pred polazak u Zagreb upute mi je, za svaki slučaj, dao i Milutin Baltić, koje su mi veoma koristile. Na primjer, kada pendrecima i žilama tuku po rukama da ih treba što bolje i čvršće ispružiti. Time se čovjek

psihički mobilizira, pa ne osjeća da je udarac jak. Zatim da prije saslušanja izmislim priču koja mi najbolje konvenira i da je uvijek ponavljam pošto ću time sebi olakšati položaj. Tako sam postupila i to mi je zaista pomoglo.

U mojim pribilješkama kod kratica JURE i JOFO agenti su našli datum — 21. prosinca 1943. Kazala sam im da je to dan mog dolaska u Zagreb. Tako sam samo osam dana trebala braniti svoj boravak u gradu (uhapšena sam, već sam naglasila, 29. XII 1943). To mi je bila olakšavajuća okolnost. Na pitanje gdje sam se hranila, odgovorila sam: »U mljekamama.« Sama sam im rekla da su mi još na slobodnome teritoriju rekli da ću određenoga druga sresti u određeno vrijeme kod sadašnjeg »Mosora« (ne sjećam se više koji sam im sat kazala) i da će on imati u desnom džepu kaputa novine. Zatim da mu pristupim i da izustim lozinku na koju će mi on odgovoriti što će biti dokaz da je on taj drug koji mi treba dati neke podatke (ne sjećam se koju sam lozinku izmislila). Naglasila sam da sam se sastala s tim drugom i da mi je on dao podatke koje su našli kod mene. Drugi sastanak s njim, izjavila sam, trebala sam imati u Mihanovićevoj ulici, ali da zbog hapšenja nisam mogla otići. Agenti su me vodili u tu ulicu nadajući se da će se taj navodni drug pojaviti u dogovoreni sat slijedećih dana i zahtijevali od mene da im ga pokažem. Rekla sam im da ga nema, budući da kod nas važi pravilo da se više ne dolazi na dogovoreno mjesto, ako određenoga dana i sata taj nije došao na vezu. Bili su bijesni zbog toga što ga nisu uhvatili. »Objasnila« sam im da me taj drug vodio na noćenje kod nekih obitelji po periferiji kada bi pao mrak, da nikoga nisam sretala u tim stanovima zbog konspiracije, a da sam ujutro dok još nije ni svanulo izlazila iz njih, pa da se ulica i kuća ne sjećam. Vodili su me po raznim ulicama ne bih li se sjetila, ali sam ja na njih ostavljala dojam da se stvarno ne sjećam.

Mislim da sam sa svojom izmišljenom pričom uvjerljivo djelovala na njih i stalno je na saslušavanjima ponavaljala. Moja »iskrenost« mi je pomogla što sam relativno malo dobila batina.

Moja majka je u proljeće 1944. godine u Virovitici doznala da sam uhapšena. O tome ju je informirao advokat Badovinac, koji je bio ustaški orijentiran. Kada je Virovitica bila oslobođena, majka Marije Kovačević Pucike došla je k .mojoj majci i ubjeđivala je da njena kćerka nije kriva zbog mog hapšenja, da me ona nije prijavila policiji. Naime, ja sam Mariju Kovačević jednom srela pred bankom kod Sloserovih stuba. Javila mi se ali sam joj ja hladnokrvno odvratila da se zabunila, jer da ja nisam ona za koju me ona smatra. Ona je otišla zbunjena.

Uskoro su me iz zatvora na Savskoj cesti ponovo doveli u Đorđićevu ulicu na saslušavanja. Pitali su me o razlogu mog ulaska u banku o čemu je već bilo riječi. U kancelariji su me sjeli tako da sam licem bila okrenuta prema ključanici. Naime, to je bila jedna od policijskih metoda da me netko prepozna kroz ključanicu kada nisu htjeli da me s tom osobom suoče. To je vjerojatno bio ili provokator ili netko od Virovitičana. Opet sam ponavljala svoju staru priču. Međutim, imali su sakupljene konkretne dokaze o mom radu u Virovitici. Budući da nisam ništa priznavala tukli su me mnogo, mnogo više nego na saslušavanjima neposredno poslije mog hapšenja. Neko sam vrijeme bila zatvorena u samici. Odlučili su da me predaju prijekom sudu. Kad sam se vratila u zatvor na Savsku cestu, stražar mi je greškom dao dopisnicu kojom se već određenim riječima moglo javiti kući. Majci se nisam javila da je ne kompromitiram, a i pretpostavljala sam da još poštu ne bi ni uručili. Dopisnicu sam uputila tetki Ani Pleše u Kupinec. Ona je doputovala u Zagreb i angažirala preko svoje znanice Puljko nekog ad-

vokata, koji joj je isposlovao razgovor sa mnom. Razumljivo je, da se za mene nije ništa moglo uraditi. Jedino je mogla tražiti moje mišljenje o tome da li ću na prijeki sud ili u logor. Budući da je prijeki sud donosio samo smrtne presude rekla sam joj da više volim ići u logor, iako je i on pružao male šanse da se ostane u životu. Četrnaest dana kasnije upućena sam u logor u Staru Gradišku na izdržavanje kazne od tri godine. Pred polazak sam se u zatvoru ,u Savskoj cesti srela s našim drugaricama koje su išle na zamjenu. Sjećam se da je među njima bila Vinterhalterova, Berta Petričić i nekoliko drugarica iz Kučana kod Varaždina. Uputile su me kako se trebam držati u logoru da bih izbjegla maltretiranja. Poslušala sam ih, i to mi je pomoglo.

Prvi susret s logorom je najteži. Naime, u prijemnom uredu kada su nas desetak žena ustaškinje preuzimale nisam ništa govorila niti se branila. Takvim svojim držanjem izbjegla sam batine. Jedna žena je rekla da je nevina. Tada su je tako strahovito udarale da smo mislile da neće preživjeti. Uskoro sam se povezala s omladinskom grupom. Bila sam vrlo zadovoljna zbog toga. Život u logoru postao mi je snošljiviji. Imao je neki sadržaj. Neko vrijeme sam bila u Kuli. Uvjeti života u njoj bili su vrlo teški. Zatim sam prebačena u tzv. Hrvatski logor, gdje je logorašima bilo nešto lakše. Kraće vrijeme išla sam na kopanje, a zatim sam radila u magazinu. Da bih sebi olakšala život uskoro sam se prijavila kao krojačica, iako za taj posao nisam imala nikakve kvalifikacije. Drugarica Ruža iz Zavidovića me je prve dane upućivala u rad i obavljala moj dio posla.

U logoru smo bile podijeljene na grupe. Među nama je solidarnost bila izražena do maksimuma. Povremeno je dio logorašica dobivao pakete od rodbine. Sve živežne namirnice iz njih davale su se dobrovoljno u zajedničku kuhinju, a pojedine sitnice dijelile su se po grupama prema potrebi. Kada smo 11. studenoga 1944. bile prebačene iz Stare Gradiške u Lepoglavu, pitanje prehrane bilo je mnogo nepovoljnije. Gladovalo se. I ono malo paketa koje je rodbina pojedinim logorašicama slala ustaše su zadržavali za sebe, otvarali ih i međusobno dijelili hranu. Tako su nas na sadistički način lišavali i zrnca hrane, pa je naš opstanak postajao sve kritičniji. Pretpostavljala sam da ću možda biti zamijenjena, pa ako se to i ne ostvari, osjećala sam da sloboda nije daleko. Doznale smo da je Narodnooslobodilačka vojska oslobodila mnoge gradove, a među njima i Beograd. U to vrijeme su i predstavnici međunarodne organizacije Crvenog križa trebali posjetiti logore i zatvore, da bi konstatirali uvjete života i postupak prema zatvorenicima, pa su se ustaše zbog toga jako uzvrpoljile. Potkraj prosinca 1944. dopušteno nam je da se javljamo rodbini. Dobile smo dosta dopisnica. Uputile smo ih u bližu okolicu i u Varaždin. Stanovništvo nam je uskoro poslalo dosta paketa, pa je pitanje prehrane za neko vrijeme bilo riješeno. Počele su i zamjene. Zloglasni Ljubo Miloš pozivao je pojedinačno sve one koje su trebale biti zamijenjene. Tako sam i ja izišla iz Lepoglave 31. siječnja 1945. Došla sam u Varaždin i u njemu dočekala oslobođenje. Kasnije sam doznala da su naši prilikom oslobođenja Virovitice za taoce odredili roditelje nekog ustaškog satnika da bi ih zamijenili za mene i za Alojza Flajneka, koji je dulje vrijeme bio u logoru. U međuvremenu je prekinuta veza, pa to nije realizirano.*

* Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Josip Duda

RAD U MJESNOM KOMITETU

Provala i formiranje novog MK — Zadužen za IV rajonski komitet i SKOJ — Posebni zadaci — Opet velika hapšenja — Uspostavljena je veza s Norbertom Veberom — U relejnoj stanici 2 — Mreža kanala i kurira za odlazak u partizane

Godine 1939. primljen sam u SKOJ. Na jednom sastanku dobili smo zadatak da pristupimo u društvo kazališnih dobrovoljaca »Matija Gubec« u Zagrebu. Učlanili smo se u društvo: Stjepan Pečaver, Branko Radović, Ivica Ožegović, te još dvije drugarice radnice čijih se imena ne sjećam.

Uskoro smo u društvo počeli dovoditi i druge omladince, a i raskrinkavati djelatnost upravnog odbora. Za nekoliko mjeseci uspjeli smo potpuno preuzeti društvo u svoje ruke. Prijašnji upravni odbor nije više ni dolazio, a ni prijašnje članstvo kojeg je bilo vrlo malo. Ja sam postao predsjednik, Ivica Ožegović zamjenik predsjednika, Branko Radović tajnik, a Stjepan Pečaver blagajnik. Zadatak društva je bio da okupi što više radničke i studentske omladine, jer se zabranom URSS-ovih sindikata omladina nije imala gdje sastajati. Priređivali smo plesne večeri, a ujedno smo stavili sebi u zadatak da svaki od nas učlani po jednog ili dva omladinca ili omladinke u društvo. Ubrzo je društvo imalo oko 60 članova. Društvene prostorije imali smo u Žerjavićevoj ulici (sada Ulica 8. maja). Osim plesnih večeri, uvježbavali smo razne skečeve i kratke kazališne komade. Glavni zadatak bio je da od okupljene omladine stvorimo čitalačke grupe, da upozoravamo omladinu na fašističku opasnost i opasnost od rata. Izradili smo zidne novine pet metara duge i jedan metar visoke u kojima smo na vrlo uočljiv način, fotomontažom, prikazali strahote rata. Vrlo plodan rad odvijao se sve do početka 1941, kada smo, pod pritiskom policije, a i frankovaca koji su se uvukli, društvo morali raspustiti.

Nakon rasformiranja društva napredni omladinci priključili su se društvu »Mladost« u Trnju, dok sam ja otišao u odbor CP na sektoru Petrinjske, Hatzove, Palmotićeve, Šeonoine i Draškovićeve ulice u kojem sam i prije djelovao, jer sam na tom sektoru bio zaposlen. U tom su odboru, osim mene, bili Metod Grbac, iz tvornice »Isis«, Žak (imena se ne sjećam), stolarski radnik, Jovanović,

stolarski obrtnik i Marko Šavrić, stolarski radnik. Viša veza bio nam je Jože Han. Poslije njegova hapšenja viša veza bio je Stjepan Puklek Jura. Na tom sektoru držali smo sve stolarske, postolarske, zapravo sve zanatske radionice, kao i tvornicu lijekova »Isis«. Odbor je bio vrlo agilan i imao je grupu omladinaca koja je na tom području radila. To su bili: Josip Hržina Pepo, radnik iz tvornice »Isis«, Dušan Vojnović, stolarski radnik, Milan Skobljar, student, Ivica Gaberšek i još neki drugi omladinci. Oni su, uglavnom, raznosili propagandni materijal po kućnim poštanskim sandučićima i pisali parole po zidovima u mnogim ulicama. U jednoj akciji, kojom sam ja rukovodio, lijepili smo plakate u Petrinjskoj ulici. Na njima je pisalo: Smrt fašizmu — Sloboda narodu! Ta akcija je izvršena navečer kada je bilo najviše ljudi na ulicama.

U kolovozu 1941. godine Stjepan Pečaver i ja bili smo prijavljeni ustaškom redarstvu. Prijavila nas je Vesna Kramarić (koja je stanovala u istoj kući, a zaručnik joj je bio ustaški povratnik) da imamo radio-stanicu i da skrivamo ilegalce, te da u našem stanu održavamo ilegalne sastanke. Da smo prijavljeni, doznali smo od agenta UNS-a Paje Rukavine, koji nas je obavijestio dan ranije nego što smo trebali biti uhapšeni. Sa znanjem našeg rukovodstva otišli smo kod Pečaverova brata u selo Grandić-Breg, općina Krašić. Tamo smo ostali dvadesetak dana, dok nam nisu javili da je V. Kramarić povukla tužbu. Na čiji je nagovor to učinila, nismo nikad uspjeli doznati. Tužba je u cijelosti bila istinita samo nismo imali radio-stanicu. Za kratko vrijeme V. Kramarić se odselila, pa smo se mogli i dalje sastajati u našem stanu i držati ilegalce.

U veljači 1942. godine u stolarsku radionicu u Palmotićevoj ulici, u kojoj sam bio zaposlen, određen je ustaški povjerenik, jer je radionica bila židovska. Dolaskom tog ustaškog povjerenika onemogućen mi je dalji ilegalni rad, jer sam bio poznat u cijeloj okolici. Budući da su mi u radionicu dolazili mnogi jlegalni radnici, morao sam napustiti radionicu. Čitav taj sektor predao sam Marku Šavriću. Zaposlio sam se privremeno kod građevinskog poduzetnika A. Frinte. Kod tog poduzetnika, odnosno na gradilištima, postojao je ilegalni odbor koji su činili zidari i radnici, a predsjednik mu je bio glavni poslovođa. Viša veza bio je član matičnog odbora Jakob Urankar Ćiro koji je uhapšen u listopadu 1944. godine i obješen. To novo zaposlenje omogućilo mi je da dobijem potvrdu da mogu raditi na objektima za njemačku vojsku, pa sam bio oslobođen svake vojne obaveze. Dolazio sam na proziv svako jutro, počeo bih raditi i, navodno po potrebi, odlazio bih na drugo radilište, a, zapravo, odlazio sam na izvršavanje ilegalnih zadataka u grad. Ja sam u to vrijeme držao nekoliko ilegalnih uličnih i tvorničkih odbora.

Pod rukovodstvom navedenog odbora kod građevinskog poduzetnika Frinte izvršili smo nekoliko sabotaža. U bolnici Rebro adaptirao se podrum kraj skladišta kreveta i posteljine. Uza zid naslagali smo krevete i posteljinu i jednim tankim zidom sve to zazidali. Osim toga, iznijeli smo dosta sanitetskog materijala iz bolnice zajedno s građevinskim materijalom. U gimnaziji na Rooseveltovu trgu, u kojoj je bila njemačka vojska, radilo se sklonište u podrumu. To sklonište trebalo je sagraditi tako da se jakim i gustim gredama podupre strop kako bi izdržao eventualno bombardiranje. U dogovoru s tesarima sva se građa kojom se podupirao strop rezala kraće. Da se ne otkrije sabotaža, tj. da su grede rezane kraće, tesari su uradili tako da svaka greda ima zvuk kao da čvrsto drži strop, dok bi, zapravo, prilikom bombardiranja uz najmanji tresak sve grede pale. Uz prozore se trebao sazidati obrambeni zid od betona, a u stvari, zidao se od cigle s vrlo malo betona i tankom glazurom od cementa, tako da izgleda da je sav od betona. Na istočnom kolodvoru radilo se sklonište za potrebe njemačke vojske koje je trebalo biti od

betona i željeza, a radilo se od najlošijeg materijala. Sav materijal koji je ostajao (grede, željezo i cement) prodavao se privatnim graditeljima, a dobiveni novac se dijelio porodicama čiji su hranioci bili u zatvoru, u partizanima ili obješeni. Tim akcijama rukovodio sam ja i poslovođa Marko Devčić.

Godine 1942. u ljeto ustaški agenti pratili su omladinku Dušanku Čalić — Seku u Zelengaju. Kad su joj pristupili, iznenada su se stvorila dva omladinca s biciklima. Pozvali su Dušanku da dođe k njima da imaju trešnje za nju, a agentima naredili da ostanu na mjestu gdje su. Hitro su je uzeli na bicikl i nestali. Doveli su je u moj stan na III Strugu 17, Vrbik, da je zadržim jednu noć i rekli da će sutra doći po nju i odvesti je na drugo mjesto. Sutradan nije nitko došao, jer je omladinac koji ju je doveo bio uhapšen. Dušanku Čalić odmah sam morao odvesti na drugo mjesto, ali sam se i sam morao skloniti. Nakon mnogih peripetija uspjeli smo je uputiti s jednim seljakom u partizane. Međutim, nije imala sreću. Vlakom je krenula prema Gorskom kotaru. Njen vodič uhapšen je u Karlovcu na stanici. Pošto nije znala kamo treba da ide i do koje stanice, odvezla se do Duge Rese i vratila u Zagreb te opet došla u moj stan poslije policijskog sata.

Potkraj ljeta, u kolovozu ili rujnu 1942. godine zaposlio sam se kao biljeter u kinematografu ABC (sada »Central«) u Petrinjskoj ulici. U kinu sam se zaposlio zbog toga što nisam mogao više raditi u građevinskom poduzeću, jer su gradilišta bila daleko od središta grada, a ja sam morao sve više ilegalno djelovati u gradu. U kinu sam mogao primati posjete za vrijeme predstave, štampu i manje pakete. To se moglo bez teškoća obavljati jer je uvijek bilo mnogo ljudi na svim predstavama. Kada je Josip Mišković odlazio u partizane, vjerojatno u jesen 1942. godine, predao mi je nekoliko NOO. Koliko se sjećam to su bili NOO u tvornici rublja, Sevčiku, Vojnoj odjeći, te ulični odbori Zelengaj, Mandaličina, Dalmatinska, Ljubljanska i još u nekim ulicama kojih se više ne sjećam. Kao član Kotarskog odbora držao sam na vezi predsjednike ili članove odbora koji su bili zaduženi da dolaze na sastanke. Neki zadaci su bili stalni, na primjer: skupljanje novčanih priloga, slanje ljudi u partizane, skupljanje sanitetskog materijala, raspačavanje obveznica, nabavka lijekova, pisaćeg pribora i svega što se naručivalo izvana. Osobita se briga posvećivala porodicama čiji su hranioci bili u partizanima, u zatvorima ili su poginuli, davanjem materijalne i novčane pomoći. Tako sam dobio zadatak da smjestim majku Kreše Rakića, koja je došla bolesna iz partizana, a do tada je bila kod mlađeg sina Milana koji je u borbama poginuo. Smjestili smo je kod Danice Pečaver i stanovala je u zajedničkoj sobi sa dvoje male djece, dok je Stjepan Pečaver otišao u partizane. Stanovala je u III Strugi 17 gdje sam i ja stanovao.

U proljeće 1943. godine primljen sam za člana Partije s Feliksom Lukmanom i Aleksandrom Rihterom. Primila nas je Ruža Cmković, iako smo sva trojica bili otprije članovi, ali nismo mogli dokazati jer su poginuli oni drugovi koji su nam saopćili prijem. U drugoj polovici 1943. godine postao sam član Rajonskog komiteta KPH Trešnjevka, koji je u svom sastavu imao dva kotara: A i B. Kotar A bila je Trešnjevka, a kotar B je bio Čmomerec. Sekretar komiteta bio je Aleksandar Rihter Pavel, a članovi Fabijan Baljak Florijan, Đuro Čutić Žarko i ja kao Petar. Viša veza bio je Franjo Krčmarek Luka. Sastajali smo se jedanput tjedno. Na sastancima smo proučavali historiju SKP(b), pretresali situaciju na terenu, dobivali zaduženja i obavještavali o izvršenim zadacima.

Ja sam držao na vezi članove kotarskih NOO: Ivana Krunića Duju, Jakoba Urankara Čiru, Borisa Mikuša Marka, zatim razne kurire i nabavljače, kao Branka Sruka Vladu, koji je prebacivao ljude u partizane preko Dugog Sela, Ivicu Gračanina, radio je na prebacivanju ljudi i materijala na slobodni teritorij, a pri

tom se služio malim kamionom, Antuna Pleća Brku, nabavljača, koji je imao bazu u šumi Žutici i svakog tjedna dolazio u Zagreb po materijal. Osim članova kotarskih odbora, držao sam na vezi i neke NOO, a također i Miška Lončara Janka, koji je utjecao na jednu grupu HSS-ovaca u Cmomercu. Bio sam u kontaktu i s Istranima, Slovencima i s mnogo drugih aktivista čijih se imena ne mogu sjetiti. Sav taj ilegalni rad pod strahovitim terorom iziskivao je odvažnost, upornost i spremnost na žrtve. Psihička napregnutost nas je iscrpljivala. Kada je došlo do jedne provale, Feliks Lukman i ja pred mogućim hapšenjem sklonili smo se u kino u Petrinjskoj ulici u kojem smo bili zaposleni i u njemu spavali. Jedne noći neki lopov provalio je u kino. Bio je primijećen, pa je ubrzo došla policija. Nastala je jurnjava i pucnjava po prostorijama i dvorani kina. Nas dvojica sakrili smo se ispod ekrana na pozornici iz.a zastora. U samoj dvorani ispaljeno je nekoliko hitaca. Na sreću nijedan metak nije zalutao do nas. Lopova su vrlo brzo uhvatili i odveli. Kasnije sam se našao u još jednoj neprilici. Išao sam Vinogradskom ulicom prema Ilici i na samom uglu, gdje je prije bila tramvanjska stanica, htio sam zapaliti cigaretu. Tražeći šibice po džepovima ispao mi je na trotoar šaržer od pištolja pun metaka. Na tramvanjskoj stanici uvijek je bilo agenata. Vidio sam jednog kako stoji naslonjen na zid i puši. Nisam se zbunio. Podigao sam šaržer, uzeo cigaretu i pristupio tom agentu i zatražio vatre. Prilikom pripaljivanja cigarete namignuo sam mu davajući mu time do znanja da sam ja tobože jedan od »njegovih«. On nije reagirao. Znao sam da je moja snalažljivost »upalila«. Produžio sam prema Pivovari i nestao. Nosio sam kaput sličan njihovim, pa sam i izgledao kao agent. Bilo je, naravno mnogo takvih uzbudljivih momenata.

U proljeće 1944. godine izmijenio se gotov čitav Mjesni komitet Partije. Uhapšena je Božena Žakman — Maša, a Marko Miličić Emest ubijen je na ulici. Ostali članovi MK morali su otići u partizane, jer je bila nastala velika hajka na komuniste. U takvim okolnostima postao sam član MK. U njemu su bili: Franjo Krčmarek Luka, politički sekretar, Ruža Cmković — Olga, organizacioni sekretar, Ivan Gađo Zdenko, Jasna Ilijanić — Sitna, Emica Cekurić — Neda i ja. Na prvom sastanku podijeljena su zaduženja. Franjo Krčmarek, Ruža Crnković i Ivan Gađo bili su zaduženi za mobilizaciju i tehniku. Jasna Ilijanić za III i VI rajonski komitet i AFŽ, Emica Cekurić za V rajonski komitet i mjesni NOO, a ja za IV rajonski komitet i SKOJ.

Na jednom od sastanaka promijenili smo ilegalna imena: Franjo Krmarek Gušto, Ruža Crnković — Vilma, Ivan Gađo Adolf, Jasna Ilijanić — Mara, Emica Cekurić — Cila, a ja sam uzeo ime Srećko. Kasnije su održana još dva sastanka, i to jedan u Draškovićevoj, a drugi na Britanskom trgu (prije Ilički trg). Poslije tog sastanka mislim da nije bilo više nijednoga, budući da su svi članovi MK uhapšeni i obješeni. Međutim, ja nisam bio uhapšen. Vjerujem, a i pretpostavljam, da je razlog tome bio to što me nitko od članova MK nije osobno poznavao, a ni znao moje pravo ime.

Sastanci MK održavali su se nedjeljom i trajali su cijeli dan. Na sastancima se tretirala problematika grada, jer je MK držao svu organizaciju svojih članova. MK je pratio političku situaciju i stanje u gradu. O svakom značajnijem događaju bio je informiran da bi mogao na vrijeme reagirati. Postojala je orga$_T$ nizirana obavještajna služba, tako da smo u svakom i malo značajnijem uredu, poduzeću i vojsci imali svoje ljude.

Čim bi pao neki značajni punkt, odmah se reagiralo kako bi se spriječilo daljnje prodiranje neprijatelja u organizaciju. U svibnju 1944. godine pao je u zatvor Mihajlo Capek, ilegalno ime »Vrtuljak Fala« ili »Fala Vrtuljak«. Odmah

mi je MK dao zadatak da iz skladišta na Selskoj cesti 22, gdje se nalazio građevinski materijal, iznesem ilegalnu štampu koju je Capek prethodnog dana dopremio kamionom ispod šljunka iz Ivanje Rijeke. On nije bio uhapšen zbog ilegalne štampe već pod sumnjom da radi za NOP. Odmah sam poduzeo potrebne mjere, da izvučemo štampu i puškomitraljez koji se nalazio u skladištu. Da bih točno znao kakva je situacija, otišao sam s Aleksandrom Rihterom i Feliksom Lukmanom, na samo mjesto. Dobio sam izričito naređenje da osobno ne prisustvujem u toj akciji, već da samo organiziram prebačaj štampe na drugo mjesto. Kad smo došli do skladišta, ustanovili smo da je situacija vrlo pogodna i da se zadatak mora odmah izvršiti, jer je pitanje da li će takve mogućnosti kasnije biti. Da je sve u redu, obavijestila nas je Capekova supruga, pa smo odmah zaključili da u potpunosti provedemo akciju. Možda smo u tom trenutku i prekršili naređenje MK jer su Lukman i Rihter bili sekretari rajonskih komiteta pa oni, kao rukovodioci, nisu smjeli ići u takvu akciju. Budući da se radilo o minutama, odmah smo zaustavili jedna seljačka kola koja je vozio neki dječak s bijelim konjem. Dječaku je moglo biti oko 14 godina. S njim smo se pogodili za 1500 kuna za prijevoz »starog papira« u grad. Rekli smo mu da ima šest vreća. Kola su sa strane imala daske, a to nam je upravo i odgovaralo. Kolima smo odmah otišli u skladište i natovarili svih šest vreća štampe. Puškomitraljez tada nismo našli. Prilikom ukrcavanja vreća u kola jedna je napukla, pa se vidjela petokraka zvijezda na jednom listu. Vozač nam je skrenuo pažnju na tu činjenicu. Mi smo odmah bacili drugu vreću na tu poderanu. Nismo ništa rekli, praveći se da ga nismo čuli niti išta primijetili. Čim smo ukrcali materijal, odmah smo izišli iz skladišta na ulicu. Problem je bio kamo s tolikom štampom, jer mi smo, kako sam napomenuo, otišli da izvidimo, pa da organiziramo prebacivanje. Međutim, situacija je bila vrlo pogodna i mi smo je iskoristili. Ja sam tramvajem otišao na nekoliko mjesta za koja sam smatrao da bi se mogla smjestiti štampa. Budući da nisam pronašao mjesto, vratio sam se u Ilicu, a moji drugovi vozili su kola iz ulice u ulicu, da vožnja što dulje traje. Nakon kratkog dogovora zaključili smo da nam ne preostaje. ništa drugo nego da svu štampu pohranimo u kotlovnicu »Jadran« kina na raskršću Frankopanske i Ilice. Pošto je Aleksandar Rihter bio kino-operater u tom kinu i poznat ljudima iz okolnih ustaških radionica u dvorištu kina, bili smo uvjereni da nam ta okolnost pogoduje i da nas neće nitko pretraživati. Kad smo iskrcavali vreće došao je jedan agent a njih je uvijek bilo na tom raskršću, i pitao što to imamo u kolima. Mi smo rekli da je to papir za potpaljivanje peći u kotlovnici kina. Primio je to na znanje i otišao. Mi smo bili naoružani pištoljima i odlučili smo da se borimo ako nas otkriju i da pokušamo, zatim, pobjeći preko vrtova u Tuškancu. Kad smo prenijeli svu štampu, sortirali smo je i ustanovili da je više od polovice zastarjela. To je, jasno, bila posljedica njenog ležanja u Ivanjoj Rijeci na relejnoj stanici, jer uvijek nisu postojali uvjeti da se na vrijeme, zbog prekida veza, otpremi u Zagreb. Trebalo je veliku količinu stare štampe uništiti, a odnosila se, uglavnom, na izvještaje s bojišta, pa zbog toga nije bila više aktualna. Mi smo tu štampu bacili u kotlovnicu i zapalili. Budući da je bilo ljetno vrijeme dvorana se brzo ugrijala, a kino predstava trebala je početi za sat-dva. Da bismo rashladili dvoranu, uključili smo sve ventilatore i otvorili vrata. Još jednu nesmotrenost smo bili učinili. Da se riješimo štampe čim prije, forsirali smo loženje. Srećom je netko od nas izišao na ulicu i vidio da po zraku lete komadi neizgorjelog papira. Međutim, nitko nije primijetio odakle izlazi taj nagoreni papir, a mi smo odmah smanjili pritisak u peći, pa je ostatak potpuno izgorio. Ostalu štampu sortirali smo i slijedeći dan je otpremili drugovima zaduženim za tehniku.

Ja sam bio u MK KPH zadužen za SKOJ. Međutim, u to vrijeme nije bilo rukovodstva SKOJ-a, pa sam trebao formirati Mjesni komitet SKOJ-a. Preko drugarice Matije Cmković-Dade povezao sam se sa studentom ekonomije Renzom Camelutijem Vlahom. Konzultirajući se s njim, trebao sam odabrati članove za Mjesni komitet SKOJ-a. Na žalost, tada je pohapšeno mnogo članova SKOJ-a. Mnogo drugova je bilo u zatvoru, a dosta ih je hitno otišlo u partizane. U takvoj situaciji uložili smo mnogo napora da se ponovo uspostavi rukovodstvo SKOJ-a. Na nesreću, u međuvremenu je provaljen Mjesni komitet KPH, pa zadatak o formiranju MK SKOJ-a nije realiziran.

Sjećam se, da sam po zadatku održavao vezu s profesorom drom Ivom Krbekom. Sastajali smo se na početku Bosanske ulice u jednoj zgradi. Mislim da je dr Krbek imao ilegalno ime Jovanović ili neko slično. On je bio predstavnik jedne grupe HSS-a, a ja sam mu donosio poštu koju je slao ZAVNOH za grupu »K«, tj. Košutića. Ta grupa se sastojala od Košutića i još nekih njegovih bližih suradnika. Budući da je Košutić postavljao neke uvjete prije donošenja odluke za odlazak u partizane, dr Krbek je sa svojom suprugom otišao na oslobođeni teritorij da bi, eventualno, pripremio teren za Košutićev dolazak. Prije svog odlaska on je poslao dva kofera štampe na oslobođeni teritorij, a on je sa suprugom otišao dva dana kasnije preko Ivanje Rijeke do koje sam ga ja dopratio i predao Ivici Gračaninu, a on ih je uputio dalje prema selu Preseki kraj Oborova, gdje se nalazio Okružni komitet KPH Zagreb. Odatle su otišli dalje za ZAVNOH.

Već sam naveo da su u svibnju ili početkom lipnja 1944, otprilike dva mjeseca poslije formiranja novog Mjesnog komiteta KPH, nastala velika hapšenja u Zagrebu i tom prilikom pohapšen je čitavi MK, osim mene. Ja sam, naime, kao i obično otišao na vezu Ruži Crnković, koja mi je trebala saopćiti gdje će biti sastanak Mjesnog komiteta u nedjelju. Sastanak s njom je trebao biti u petak, i to prije podne. Prema prijašnjem dogovoru dolazio sam iz Kačićeve prèma Ljubljanskoj, a Ruža je trebala doći iz Ljubljanske. Budući da nije prošla u određeno vrijeme produžio sam i otišao na kontrolno mjesto, tj. Keglevićev trg (sada Trg francuske revolucije), ali je ni tamo nisam susreo. Sljedećeg dana prošao sam istim putem u isto vrijeme. Kako ni tada nije došla, odmah sam pomislio na najgore. Poslije nekoliko dana obistinile su se moje sumnje. Doznao sam da je uhapšena, a isto tako i ostali članovi MK. Pošto sam ostao sam, izgubio sam vezu i s instruktorom Mjesnog komiteta Norbertom Veberom Martinom, koji je baš prije nekoliko dana došao u Zagreb kao novi instruktor. Samoinicijativno sam otišao preko poznatih kanala u Okružni komitet KPH Zagreb. Tamo sam našao druga Ozrena, ranijeg sekretara MK (Dragan Carić, op. ur.) i sekretara OK Franju Smolčića. Nakon izvještaja o situaciji u Zagrebu, dobio sam instrukcije kako ću dalje raditi, tj. da sam u ilegalnosti održavam vezu s rajonskim komitetima za koje sam znao, zapravo sa sekretarima RK. Povratkom u Zagreb povezao sam se sa Aleksandrom Rihterom, sekretarom RK Trešnjevke, Matijom Cmkovićem-Dadom, sekretarom RK Medveščak, Anitom Lelas-Ninom, sekretarom RK Maksimir, Feliksom Lukmanom Dinkom, sekretarom RK Trnja i željeznice, i sa još nekoliko drugova koji su bili zaduženi za razna druga pitanja. U razgovoru s njima nastojao sam demantirati da MK KPH nije pohapšen, već samo pojedini članovi Partije i da se u Zagrebu i dalje aktivno i organizirano odvija ilegalni rad. Na sastancima sa sekretarima prenosio sam instrukcije koje sam dobio u OK KPH Zagreb, na primjer, da se nastavi rad bez obzira na glasine koje kruže u gradu i da se svaki ugroženi drug odmah pošalje na oslobođeni teritorij. Nakon desetak dana uspio sam se povezati s Veberom, i to najprije pismenim putem preko

aktivista u gradu, a onda i osobno. Prvi put sastali smo se na raskršću Bukovačke i Petrove ulice na dijelu Maksimira. Kada smo dolazili jedan prema drugome, imali smo desne ruke u džepovima kaputa, tj. išli smo s otkočenim pištoljima, jer nismo bili sigurni da ne »vučemo rep«, a to je u terminologiji ilegalaca značilo da nas netko ne prati. Kad smo ustanovili da je »zrak čist«, otišli smo do jednog podrumskog stana koji nam je osigurao Vlado Štajcer. U tom stanu razgovarali smo o situaciji u Zagrebu, a naročito o držanju uhapšenih drugova i drugarica u zatvoru. Doznali smo da se neki ne drže dobro i da zbog toga postoji opasnost od daljih hapšenja. S obzirom na takvu situaciju, zaključili smo da svi sekretari rajonskih komiteta moraju izići na oslobođeni teritorij, kao i svi ostali drugovi za koje se smatralo da su ugroženi. Takav zaključak smo donijeli samo nas dvojica, jer smo u to vrijeme bili jedini koji smo znali kakva je situacija u Zagrebu, a ujedno smo bili i jedini od rukovodilaca pokreta u Zagrebu (ja jedini član MK na slobodi, a drug Veber instruktor CK KPH). Osim tog zaključka, dogovorili smo se i o sastavu novog Mjesnog komiteta. Velikog izbora nismo imali, jer su, uglavnom, svi stariji članovi Partije koji su imalo bili kompromitirani ili je postojala opasnost od provale, morali napustiti Zagreb. Na raspolaganju su nam bili, uglavnom, mlađi ljudi, tek nedavno primljeni u članstvo KP, bez većeg iskustva u rukovođenju.

Prvi sastanak s novim Mjesnim komitetom održan je u Tratinskoj cesti (sada Ulica Rade Končara) na kojem su bili prisutni ovi drugovi i drugarice: Marko Anić Tomo, Vikica Tučkorić — Majda, Ivan Krunić Duje, Štefica Mutak — Lela, Đuro Čutić Žarko, Norbert Veber i ja. Na tom sastanku podijeljena su zaduženja: Marko Anić, politički sekretar, Vikica Tučkorić, organizacioni sekretar, Ivan Krunić, mobilizacija i vojni odbori, Štefica Mutak, AFŽ, Đuro Čutić, mislim, nije dobio posebno zaduženje.

Nakon formiranja novog MK i nakon predaje svih svojih dužnosti i veza, otišao sam na oslobođeni teritorij. Na oslobođenom teritoriju prijavio sam se Anki Berus u Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku (vjerojatno i Slavoniju) u Miklaušu u lipnju 1944. godine. Drugarici Anki podnio sam usmeni izvještaj o situaciji u Zagrebu. Zatim me je ona uputila na rad u Relejnu stanicu broj 2, koja se nalazila u selu Sop kraj Ivanje Rijeke. U stvari, ta stanica nalazila se usred njiva koje su bile okružene s jedne strane rijekom Savom, a sa druge vrlo dubokim kanalom. Na tom prostoru bila je jedna straćara, koja je služila zemljoradnicima da se sklone od nevremena. Na relejnoj stanici je bio komandir Stjepan Premuž, a njegov zamjenik bio sam ja. Pisar je bio Veljko, bivši oružnik (ne sjećam se njegova prezimena). Zatim, Josip Panić mislim da je bio zadužen za nabavku papira za ŽAVNOH, te još tri kurira. Preko relejne stanice išla je sva štampa za Zagreb. Međutim, najviše je preko relejne stanice išlo ljudi iz Zagreba u partizane, koje su dovodili posebni kuriri iz Zagreba već odavno uhodanim kanalima. U Zagrebu je u to vrijeme za kanale bio zadužen kao njihov nadzornik Dragutin Kosovec Milan. Njega je zamijenio u rujnu 1944. godine Stjepan Bistrički Pepo...

Vodiči su bili: Đuro Lisak Vicko, Rudolf Dvoršak Košta, Renzo Carneluti Vlaho, Mirko Sačer Karlo, Antun Salamon Janko, Alojz Pavlin (rukovodilac kanala i kurir Istrana i Slovenaca), te ilegalna imena kurira[1] čija prava imena ne znam: Tvrtko, Miro, Ljerka, Danko, Barbara, Filip i Vrag. To su podaci koje sam sačuvao u svojoj ratnoj bilježnici kada su se stvarali kanali. Ja sam bio zadužen da neki kanali stalno funkcioniraju, kako prema Zagrebu, tako i od Zagreba prema stanici. Preko relejne stanice prolazilo je mnogo ljudi, a naročito poslije drugog poziva druga Tita. Na relejnu stanicu dolazilo je mnogo domobranskih oficira i

to često bez kurira. Na pitanje komandira stanice zašto idu u partizane, odgovarali su da to čine radi svog uvjerenja. Komandir im je dobacivao da to najvjerojatnije rade zbog rasula Pavelićeve vojske. Često su ustaše i Nijemci znali iznenada doći. Mi smo se odmah povlačili preko Save, a prethodno bi pisaću mašinu i ostali materijal koji smo imali ostavljali u jednoj šupljoj vrbi. Jednom je na stanici bilo tridesetak domobrana avijatičara, koji su odlazili u partizane. Iznenada nam je javljeno da dolaze Nijemci. Ti domobrani nisu bili naoružani, a nas nekolicina nije se mogla suprotstaviti mnogo brojnijim Nijemcima. Zajedno s domobranima sklonili smo se u šumarak uz Savu i tu ostali dok su prošli Nijemci, a prolazili su stazom samo nekoliko koraka od nas. Na sreću, nisu nas primijetili. Ti domobrani su bili na protuavionskoj bitnici, kako su je oni zvali, negdje u Dubravi. Poslije nekog vremena prebačena je u partizane sva posada protuavionske obrane iz Dubrave i Trnave, i to kamionima i lakim naoružanjem, osim topova. Tu akciju proveli su diverzanti uz pomoć terenskih radnika, koji su i organizirali taj odlazak. Kolona je prolazila prugu kod Prečeca za Moslavinu, a da nije ispaljen nijedan metak iz bunkera, koji su se nalazili uz prugu. Postojao je nepisani sporazum, da se na tome mjestu neće rušiti pruga, a zauzvrat moći će se prelaziti preko nje u svako doba. Taj sporazum trajao je sve do veljače 1945. godine, kada su naši diverzanti digli prugu, pa su bunkere zaposjeli Nijemci.

Na relejnu stanicu upućivala su se mnoga pisma, koja su slali partizani iz svojih jedinica za porodice u Zagrebu. Njih smo, prema postojećem naređenju, spaljivali, jer se nisu mogla slati u Zagreb, prvo, radi sigurnosti kurira koji bi ih raznosio i, drugo, radi sigurnosti porodica pošiljaoca, da ne budu izvrgnute ustaškom teroru.

Koncem 1944. godine relejna je stanica preseljena u Struge kraj Narta. Bila je u jednoj kući na livadi koja je služila za odmor ljudi i stoke prilikom radova na polju. Početkom 1945. godine Stjepan Premuž, Josip Panić i Veljko otišli su u jedinice, a ja sam sam ostao na stanici s kuririma. Već sam napomenuo da sam bio zadužen za specijalni kanal, pa sam preko kurira Stjepana Rusana Ščitarjeva iz Nart-Novaki (Mali Otok) održavao svakodnevnu vezu sa Zagrebom. On je radio u željezničkoj radionici. Ujutro, kada bi odlazio na posao nosio je povjerljivu poštu u Zagreb, a navečer je dolazio kući s poštom koju bi na punktovima dobio. Da je to bio naporan i težak posao, vidi se iz činjenice što je svaki dan, bez obzira na vrijeme, ljeti i zimi, po kiši ili snijegu, odlazio u Zagreb dvadeset kilometara i više, a isto toliko i natrag. U Zagrebu je imao nekoliko punktova. Ja znam samo za onaj u trafici ispod podvožnjaka na Samoborskoj cesti. Od Rusana poštu je preuzimao u njegovoj kući Stjepan Tukec i nosio u Okružni komitet KPH u Preseku, a također ju je donosio iz komiteta. Stjepan Rusan odlazio je od kuće u 5 sati ujutro, a navečer se vraćao oko 20 sati. Poštu je nosio u jednoj staroj torbi koja je imala dvostruko dno i bila je zakrpana s nekoliko kožnih zakrpa. Nekoliko puta bio je uhapšen, sproveden u Đorđićevu ulicu i po čitav dan tamo ostajao, ali nikad nije bio otkriven, već je uvijek sretno prolazio i poštu predavao na određeno mjesto.

Sjećam se da smo potkraj 1944. godine prebacili u Zagreb jednu malu radio-stanicu, koja se nalazila na Trešnjevci u stanu sestara Olge i Marije Benel, Lošinjska ul. 24. Telegrafist je bila mlada skojevka Ljerka Kirac. Telegrafski kurs završila je na oslobođenom teritoriju.*

* IHRPH, Mg-73/III, 22.

Matija Folnović

SEKRETAR MJESNOG KOMITETA

Kandidiranje i primanje u KP — Aktivnost na željeznici — Sastanci Mjesnog komiteta — Odlazak na slobodni teritorij

... Nakon okupacije bio sam povezan s Mirom Paut, gimnazijalkom, i njezinim roditeljima u željezničkoj koloniji Maksimir. Tamo sam stanovao od 1940. godine. Ona mi je dovodila ugrožene omladince koji su se skrivali u mom stanu. U kraćem vremenskom razdoblju pedesetak ih je boravilo kod mene. Oni su dobivali vezu i odlazili u partizane u 1941. godini. Omladincima i skojevcima moj stan je bio stalno na raspolaganju za skrivanje i prebacivanje u partizanske jedinice. Dovodila ih je Mira, koja je i sama bila skojevka, sve do svog hapšenja. Kasnije je bila zamijenjena. Nakon toga bio sam u stalnom kontaktu s njezinim roditeljima, sve do polovice 1944. godine, kada su otišli na oslobođeni teritorij. Oni su skupljali sanitetski materijal i dovodili mi ugrožene ilegalce koji su kasnije našim kanalima izlazili iz Zagreba na slobodni teritorij. Sanitetski materijal predavao sam svojoj višoj vezi Stjepanu Štefanoviću sve do njegova hapšenja u ožujku 1942. Poslije toga sam novoj vezi Tomi Lepenu predavao sanitetski materijal i skupljeni novac za Narodnu pomoć.

Majka Mire Paut povezala me u Preradovićevoj ulici sa drom Meladom, pravnikom, koji je davao novčanu pomoć (supruga mu je bila Amerikanka i poslije rata su se odselili u Ameriku). Moram napomenuti da nisam dopustio da se poslije mog odlaska u NOV povezuje s partijskim organizacijama, jer sam ustanovio da kod njega stanuje ustaški oficir, pa sam se bojao da ne dođe do provale.

U srpnju 1941. premješten sam iz Saobraćajne radionice u Željezničku radionicu. Veza je meni i Arifu Efendiću bio Stjepan Stefanović, koji nas je obavijestio da smo kandidati za prijem u Partiju. Ta činjenica me je razveselila. Imao sam satisfakciju za svoj dotadašnji rad, a ujedno me obavezivalo da ubuduće djelujem još intenzivnije u izvršavanju zadataka. S nestrpljenjem sam čekao čas kad će mi drugovi reći da sam sa svojim primjernim radom i ispoljenom privrženošću NOP-u i Partiji zaslužio da budem primljen u KP.

Također sam i u 1942. godini skupljao od drugova novac za Narodnu pomoć i sanitetski materijal. Zatim je Tomo Lepen te iste godine odredio da budem veza za prebacivanje ljudi u partizane. Na primjer, jednom me je poslao u Petrovu ulicu da se sastanem s jednim drugom. Naglasio mi je da će taj drug, kao znak za raspoznavanje, u gornjem džepu sakoa imati maramicu, mislim, smeđe boje. Kad ga primijetim, da mu se približim i da mu kažem lozinku: »Došao sam iz Moslavine.« On mi je trebao odgovoriti: »Putujem za Moslavinu.« Otišao sam određenog dana i sata na određeno mjesto u tu ulicu i sve je bilo u najboljem redu. Tada sam tog druga poveo na željezničku stanicu, kupio mu voznu kartu, rekao mu na kojoj željezničkoj stanici treba da iziđe iz vlaka i da se tada obrati ženi koja će imati oveću košaru punu raznovrsnih predmeta {ozinkom: »Da li imate mesa za prodaju?« Ne sjećam se što je žena trebala odgovoriti. Zatim će ga povesti na određeno mjesto i predati partizanskim vezama. Naravno, sve ovo mi je rekao Lepen, a ja sam tom drugu prenio kako se treba ponašati sve do partizanske veze.

Tako sam prihvatio mnogo drugova i drugarica u raznim ulicama u Zagrebu, vodio ih na željezničku stanicu i upućivao na određene veze, kako mi je Lepen davao zadatke. Sve sam to obavljao 1942. godine. Odveo sam na željezničku stanicu i uputio na veze oko 200 ljudi (ponekad sam odjednom vodio dvojicu ili trojicu). Najviše su upućivani u Moslavinu na stanicu Ludinu i Popovaču.

Od 1941. godine do mog odlaska na slobodni teritorij bio sam povezan s ovim drugovima: Rokom Poljakom, sudionikom oktobarske revolucije i borcem Crvene armije, starim članom KP; bio je i član željezničkog partijskog komiteta, bio je u NOV-u i umro je poslije završetka rata; Stjepanom Stefanovićem (o njemu je već bilo riječi), koji je ubijen u logoru; Arifom Efendićem, Dominikom Svečakom, Dragom Volčanšekom, Miroslavom Seterom, Ladislavom Kopčićem, Martinom Tomšem — svi su umrli poslije rata; Tomom Lepenom, Brankom Braničom, braćom Heski, braćom Sontak, Dušanom Matešićem — poginuli su za vrijeme rata; Markom Fiolićem, Perom Prpićem, Martinom Kovačićekom, Matijom Marohnićem, Đerijem Dionisom, Rudolfom Marušićem — sada su penzioneri. Bilo je još drugova, ali sam, na žalost, zaboravio njihova imena.

U veljači 1942. primljen sam u KP. To mi je saopćio Tomo Lepen na sastanku kojem su prisustvovali: Šime (zvan Stari, nikad nisam doznao njegovo ime), zatim jedan drug u domobranskoj uniformi (oslovljavali su ga imenom Martin) i drugi čijih se konspirativnih imena ne sjećam. Dakle, Lepen mi je, u ime svih drugova, rekao da sam na osnovi svog dotadašnjeg veoma aktivnog i primjernog rada primljen u Partiju. Drugovi su odredili da moje konspirativno ime bude Mirkec. Prijem u KP me se duboko dojmio. Osjetio sam da su mi drugovi ukazali veliko povjerenje. Stoga sam odlučio da kao član KP izvršavam sve zadatke što bolje mogu.

Kao partijac raspoređen sam u ćeliju koju su činili: Stjepan Štefanović (sekretar), Arif Efendić, Drago Volčanšek i ja. U toj sam ćeliji djelovao oko tri mjeseca u 1942. godini. U njoj sam bio zadužen kao mobilizator (prihvat i slanje drugova u partizane), Efendić za štampu, a Volčanšek također kao mobilizator. On je stanovao u Dubravi, pa je odatle prebacivao drugove za Sesvete.

Naša ćelija se redovito sastajala (svakih 14 dana, a po potrebi i češće). Najviše sastanaka održali smo u stanu Efendića (Šenoina ulica), zatim kod Volčanšeka u Dubravi i kod mene u željezničkoj koloniji (Kuraltova 7). Na sastanku se pretresalo o zadacima i sagledavalo što je tko učinio od posljednjeg sastanka. Sekretar nam je davao zadatke. Osjećaj odgovornosti svih članova ćelije bio je na visini.

Do kraja travnja 1942. bio sam u toj ćeliji. Zatim me je Tomo Lepen (vjerojatno je bio član partijskog komiteta željeznice) odredio da budem sekretar jedne druge ćelije. Činili su je: Matija Folnović (sekretar), Miroslav Seter i Roter (zaboravio sam mu ime). Obje spomenute ćelije bile su u Željezničkoj radionici. Zadaci te ćelije bili su identični onima u ćeliji u kojoj sam bio dotad. Seter je bio zadužen za štampu, a Roter za kontrolu kretanja transportnih vozila neprijatelja. To je kao bravar mogao uspješno obavljati, jer je imao širi krug prijatelja u Željezničkoj stanici i na Glavnom kolodvoru. Tom ćelijom sam rukovodio do kolovoza 1942. godine. U to vrijeme Tomo Lepen mi je rekao da predam dužnost sekretara ćelije Miroslavu Seteru. Otada sam bio samo Lepenova veza. Davao mi je zadatke da drugovima iz više ćelija prenosim zadatke, na primjer, dolazak drugova na određena mjesta za štampu i za prebacivanje drugova u partizane. Sekretari ćelija su mi davali partijsku članarinu i prikupljeni novac za Narodnu pomoć. Sav taj novac sam predavao Tomi Lepenu. To se odvijalo sve do travnja 1943. Sekretari ćelija kojima sam prenosio zadatke od Lepena bili su: Ladislav Kopčić, Martin Tomša, Miroslav Seter, Drago Volčanšek i drugi čijih se imena više ne sjećam.

U travnju 1943. postao sam član komiteta željeznice. U njemu su bili: Tomo Lepen, Roko Poljak, jedan drug iz Ložionice (zaboravio sam njegovo ime), Markuš iz Direkcije (ubrzo je uhapšen), jedan skretničar iz stanice Borongaj, jedan drug sa Zapadnog kolodvora (zaboravio sam njihova kospirativna imena, a prava im nisam nikad doznao) i ja. Bilo je sedam članova komiteta. Lepen je rukovodio sastancima, pa sam smatrao da je on politički sekretar. Znam, međutim, da je stari komunist Roko Poljak bio organizacioni sekretar. Lepen je dobivao zadatke od Mjesnog komiteta KPH Zagreb i prenosio ih na nas. Sjećam se da je jedan od najvažnijih zadataka bio — mobilizacija, tj. što više ljudi skupiti i slati ih u partizane. Taj zadatak smo vrlo dobro obavljali. Ja sam u komitetu bio zadužen za mobilizaciju. Sastanke s drugovima koji su bili u svojim ćelijama zaduženi za mobilizaciju ugovarao sam u pojedinim ulicama u određeni dan i sat. Oni bi me obavještavali koliko se drugova javilo za odlazak u partizane. Često je među prijavljenima bilo i ugroženih ljudi koji su trebali što prije ići u partizane. Kada bih dobio obavijest, drugovima iz partijskih ćelija određivao sam dan, vrijeme i mjesto gdje treba da dovedu ljude koji su željeli ići u partizane. Tada sam ih preuzimao i vodio drugu na dogovoreno mjesto, predavao mu ih, a on ih je vodio kanalom izvan Zagreba. Prilikom predaje ljudi, izgovarao sam dobivenu lozinku. Na primjer: Predajem vam ljude koji su došli iz Bjelovara, ili — Došli su iz Karlovca, pa traže stan. Taj drug je trebao uzvratiti lozinkom. Na žalost, zaboravio sam ih.

Drugovi sa željeznice povezivali su se s domobranima simpatizerima i pristašama NOP-a. Obavještavali su me kad su se odlučili otići u partizane. Tako sam 10 domobrana preuzeo na Trnju. Prevezao sam ih plovećim mostom preko rijeke Save. Na drugoj strani dočekala me je veza. Bila je to jedna primalja. Ona ih je prihvatila i odvela ih vezama koje su ih povele u partizane.

Taj sam zadatak obavljao cijelu 1943. godinu do polovice 1944.

Jednom je upriličen sastanak na koji me je doveo Tomo Lepen (vjerojatno je to bilo u lipnju 1943). Na njemu su prisustvovala još četiri druga koje nisam poznavao i nikad ih kasnije nisam vidio. Zatim je došao jedan čovjek odjeven u ustašku uniformu. Pretpostavljali smo da je riječ o nekom našem ilegalcu koji je nosio tu uniformu zbog sigurnijeg kretanja u gradu. Odmah je naglasio da se nalazi u redovima kvislinga — po zadatku. Njegovo izlaganje bilo je zapravo, instruktaža. Vidjelo se da je odličan poznavalac formi ilegalnog rada i ponašanja policije. Dao nam je detaljne upute kako treba da se ponašamo na

ulici kad pristupamo svojoj vezi, da nijednom gestom ne bismo izazvali sumnju ako nas promatraju policijski agenti. Zatim je govorio o ponašanju policije na ulici i kako možemo prepoznati agente. Naglasio je da našim ponašanjem na ulici i uočavanjem agenata pridonosimo sigurnijem ilegalnom radu, pa da će biti manje hapšenja i otvorenih oružanih okršaja na ulicama. Akcentirao je kako se moramo držati pred klasnim neprijateljem ako padnemo u njegove ruke.

Infomirao nas je o mnogim uspješnim borbama jedinica Narodnooslobodilačke vojske koja se stalno brojčano povećava i naglasio da je postala značajan oružani faktor u općoj borbi protiv fašističkih zemalja i kvislinga.

Na kraju je rekao da nas čekaju još mnogi teški dani, budući da je neprijatelj još snažan, krut i neumoljiv i da će rat još dugo trajati, ali da će pobjeda biti naša.

Ta njegove upute preriijeli smo na željeznici na cijelu partijsku organizaciju, kandidate, simpatizere i sve pristaše NOP-a.

Tomo Lepen, sekretar željezničkog komiteta, morao je zbog ugroženosti otići na slobodni teritorij u ljeto 1943. Ja sam svoje zaduženje (mobilizacija) i dalje uspješno obavljao. Međutim, pred svoj odlazak, Lepen mi je rekao da moram preuzeti dužnost sekretara partijskog komiteta željeznice. Sazvan je sastanak na kojem je prisustvovao sekretar Mjesnog komiteta KPH Zagreb i još jedan drug iz MK. Željeznički komitet ostaò je bez trojice drugova (Lepen je otišao u NOV, Markuš je uhapšen, drug sa Zapadnog kolodvora također otišao, ne sjećam se što je s njim bilo). Dakle, preuzeo sam dužnost sekretara u kolovozu 1943. Otada je komitet djelovao u sastavu: Folnović (politički sekretar), Roko Poljak (organizacioni sekretar), Blaž Blažević (sa Zapadnog kolodvora), Rudolf Marušić i Pero Prpić. Lepen mi je prije svog odlaska dao vezu s upravnikom dobra u Sesvetskom Kraljevcu. Odatle smo dobivali živežne namirnice za obitelji naših drugova koji su bili u zatvoru ili u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. Taj upravnik je u listopadu 1944. otišao na slobodni teritorij na području Čazme, pa nismo više mogli dobivati prehrambene artikle.

Roko Poljak je u 1944. godini otišao u Čazmu na poziv Okružnog komiteta KPH. Vjerojatno je nakon njegova odlaska kooptiran novi član u komitet. Na žalost, ne sjećam se više ni fizičkog izgleda tog druga ni njegova konspirativnog imena. Jedan drug u domobranskoj uniformi, imao je pseudonim Martin, pozivao me je povremeno na sastanke. Znao sam, po zadacima koje mi je davao i po pitanjima za koje se interesirao, da dolazi iz višeg partijskog foruma. Osjetio sam da posjeduje partijsko-političko iskustvo i znanje. Svojim izlaganjem proširivao mi je horizont za moje djelovanje u željezničkom komitetu. Poslije sastanka s njim uvijek sam dobivao novi poticaj za rad. Na sastanke smo dolazili na biciklima, uglavnom, na periferiji Zagreba (Varaždinska cesta, Cvjetna cesta, Trnje itd).

Sada se ne sjećam detalja sa sastanka željezničkog komiteta. Dnevni redovi su, nesumnjivo, bili pogođeni. Raspravljali smo uvijek o najaktualnijim pitanjima (provođenju zadataka, reagiranje na novonastalu situaciju na željezničkom čvoru, prenošenje zadataka od više veze, Mjesnog komiteta, koje smo trebali realizirati do slijedećeg sastanka). Članovi komiteta prenosili su zadatke i davali upute za rad u ćelijama. Komitet je poznavao stanje partijske organizacije. Postojao je kontinuitet u radu komiteta, koji je, bez obzira na teške uvjete rada (teror i nastojanje policije da otkrije partijsku organizaciju) postizao zadovoljavajuće rezultate. Jednom od najvažnijih zadataka, tj. okupljati ljude i slati ih u Narodnooslobodilačku vojsku, posvećivana je izuzetna pažnja.

Sastanke komiteta održavali smo u Kuraltovoj ulici br. 7, u Školskoj cesti, zatim u Plitvičkoj i Primorskoj ulici, u jednoj zgradi na sadašnjem Trgu žrtava fašizma i na drugim mjestima. Potrebno je naglasiti da su nam antifašisti i ostale pristaše NOP-a ustupali svoje stanove za sastanke, mada su bili svjesni činjenice da će imati najteže posljedice (mučenje, logor i smrt) ako ih policija otkrije.

Dok sam rukovodio komitetom željeznice, moja viša veza u 1944. godini bio je Marko Anić. Naravno, u to vrijeme nisam znao da je on sekretar Mjesnog komiteta KPH Zagreb. Dolazio je na sastanke, istupao i davao sugestije za rad. Dužnost sekretara obavljao sam do ljeta 1944. godine. Tada me je Anić obavijestio da trebam preuzeti dužnost sekretara MK i rekao mi da je on do tada bio na toj funkciji, ali da odlazi na slobodni teritorij. Predajući mi dužnost, upoznao me je sa svim pitanjima koja pripadaju u djelokrug rada MK. Članovi MK su bili: Matija Folnović, politički sekretar, Danica Kleme (Smilja), organizacioni sekretar, Ivan Krunić (Duje), zadužen za vojna pitanja, i Božo Zalković (Jurica). Ne znam da li je još netko od dugova bio u MK. Sjećam se trojice i ne znam da li smo ih tretirali kao članove MK ili su bili kao neka veza s rajonskim komitetima. To su: Pero Prpić (Ljubo), drugi je radio kao knjigoveža u nekoj knjižari, a treći je bio povezan s Osvobodilnom frontom Slovenaca u Zagrebu. Ne sjećam se njihovih konspirativnih imena. Drug koji je radio u knjižari otišao je ubrzo poslije Anića na slobodni teritorij. On je bio povezan sa RK Trešnjevka, pa je vjerojatno na sastanku MK bilo odlučeno da tu vezu preuzme Smilja. Jurica je, mislim, uhapšen u prosincu 1944. i doznali smo da je u zatvoru bio strahovito mučen i ubijen. Sjećam se da je nakon toga jedan drug bio kooptiran u MK, ali sam zaboravio njegovo konspirativno ime.

Ubrzo je sazvan jedan sastanak na kojem su prisustvovali: Seka, Nikola Korak, Vinko Vrbka, Mihajlo Jurjević, i ja. Na Sekin prijedlog za sekretara komiteta željeznice izabran je Nikola Korak, a za članove Vinko Vrbka i Mihajlo Jurjević.

Kad sam preuzeo dužnost od Marka Anića, u Zagreb su sa slobodnog teritorija bili upućeni instruktori kao viša veza rajonskim komitetima. Sjećam se Seke kao instruktora za rajonske komitete. (Kasnije sam saznao da se zvala Paula Martinčić). U prvoj polovici studenog 1944. došla je Vinka. Ona je bila viša veza za Mjesni komitet. Nakon oslobođenja sam saznao da je ona bila instruktor Povjerenstva CK KPH za grad Zagreb i da joj je pravo ime Živka Nemčić-Bibanović.

Pitanja o kojima je MK KPH raspravljao na svojim sastancima bila su, uglavnom, ova: zadaci koje treba realizirati partijska organizacija, politička situacija (povremeno), djelatnost partijaca u antifašističkim organizacijama, agitaciono-propagandni rad komunista među građanstvom, organizaciona pitanja, proučavanje aktualnih materijala koji su nam otvarali vidike u našoj djelatnosti. Rajonski komiteti i ćelije pretresali su slična pitanja i na svojim sastancima. Može se reći da su rezultati rada bili dobri, iako su uvjeti bili teški, a ponekad i promjenljivi zato što su članovi rukovodstva trebali ići na slobodni teritorij kad bi im zaprijetila opasnost hapšenja, a neke je policija otkrivala i hvatala. Zbog toga je prolazilo određeno vremensko razdoblje dok bi forumi i partijska organizacija ponovo mogli intenzivno djelovati.

Sastanci MK održavali su se u Gundulićevoj ulici (broja se ne sjećam), u Preradovićevoj 40, na današnjem Trgu žrtava fašizma (u zgradi gdje je sada biblioteka), zatim u Žerjavićevoj (ne sjećam se više broja) i na drugim mjestima. Na sastanke smo dolazili jedan za drugim u razmacima od dvije-tri minute da

ne pobuđujemo sumnju. Članovi MK su precizno obavještavani gdje treba da dođu (ulica, broj, kat i ime na vratima stana). Na prozoru tog stana postavljalo bi se cvijeće da bi se s ulice vidjelo (točno je bilo određeno kakvo) kao znak da se slobodno može ući u stan. Ako cvijeća nije bilo, drugovi nisu odlazili u stan. Bilo je i drugih dogovorenih znakova. Na primjer, na vratima stana bio je postavljen dogovoren znak: tramvajska karta u ključanici ili prilijepljena ceduljica s oznakom križa ili nule. Ako tih znakova nije bilo, nije se smjelo ulaziti u stan. Zatim bi onaj drugi koji je pronašao stan za sastanak, kad bi svi članovi MK došli, skidao postavljeni znak.

Svi članovi MK odlazili su na sastanke rajonskih komiteta. Sa Sekom sam odlazio na sastanke komiteta željeznice. Smilja je, sjećam se, uvijek prisustvovala sastancima RK Trešnjevka itd. Dujo je odlazio na sastanke vojnih odbora u kasarne itd. Na jednom sastanku komiteta željeznice Nikola Korak je rekao da jedna grupa Crnogoraca (govorilo se da je to izbjeglička vlada Crne Gore) nudi NOP-u radio-stanicu, nešto oružja i neka vojna pomagala. U stvari, to su bili crnogorski separatisti, fašistički orijentirani, koji su u Zagrebu uživali gostoprimstvo ustaške vlade i Ante Pavelića. Kad su vidjeli kako stvari stoje, tj. da će fašističke zemlje izgubiti rat, pokušali su se spašavati nudeći svoje usluge NOP-u. Stoga sam na tom sastanku rekao da nitko ne smije pristupiti bilo kakvim pregovorima dok o tome ne donese odluku MK. Odmah je sazvan sastanak MK na kojemu su te ponude jednoglasno odbačene i o tome je obaviješten komitet željeznice.

Narodnooslobodilački odbori svojom propagandom utjecali su na ljude da se javljaju za odlazak u NOV, a postojećim kanalima su se odvodili iz Zagreba.

Naša štampa dolazila je izvana, zatim mnoge brošure i leci. Sve su to dobivali komiteti i NOO-i sa zadatkom da materijale raspačavaju. Vinka mi je donosila po jedan primjerak svakog lista, da ih MK pročita, pa da ih, zatim umnožimo i raspačavamo među građane, naše simpatizere i rodoljube.

Ostalo mi je u sjećanju da je Ivan Krunić Dujo u MK bio zadužen za mobilizaciju. On je odlazio u kasarne i povezivao se s članovima vojnih odbora, primao od njih izvještaje i davao im zadatke. On je kao popravljač telefonskih linija u uniformi ulazio u kasarne. U više jedinica i ustanova postojali su vojni odbori. U njima je bio obuhvaćen priličan broj starješina i drugih vojnih osoba. Oni su vješto sabotirali na svim područjima gdje se to moglo, pripremali odlazak vojnika u partizane, pa su mnogi našim kanalima izišli iz Zagreba i bili uključeni u jedinice NOV. Međutim, policija je s vremenom otkrila domobranske oficire i vojnike koji su radili za NOP. Pohapsila ih je. Neki su osuđeni na kaznu smrti strijeljanjem, a ostali na vremenske kazne zatvora.

Da bi se prilikom povlačenja neprijatelja pred nastupom NOV sačuvali javni objekti u gradu, MK je počeo intenzivno praviti plan za njihovo očuvanje. Na tom zadatku radili su pojedini članovi MK, RK, i ostale pogodne ličnosti, aktivisti NOP-a koji su po zadatku bili na radu u kvislinškim institucijama. Naši obavještajci domogli su se popisa agenata UNS-a i njihovih suradnika.

Ostali članovi MK odgovorno su obavljali svoje obaveze.

S obzirom na uspjeh saveznika na svim frontovima, kao i naše Narodnooslobodilačke vojske, politička situacija bila je povoljna za NOP. Očevidno je bilo da će saveznici pobijediti. Prenoseći uspješne borbe NOV Radio-stanica Slobodna Jugoslavija dizala je moral članovima KP, svim antifašistima i stanovništvu. Pomisao na slobodu koja će ubrzo doći davala je čudnu snagu svim NOP-ovcima u gradu. Propagandne izmišljotine kvislinške štampe najveći dio stanov-

ništva nije prihvaćao, budući da je ono znalo politički misliti. Neprijatelj je bio svjestan činjenice da će biti pobijeđen, pa je stoga bio i surov u borbi s aktivistima NOP-a. Policijski aparat se povećavao, jer su agenti iz mnogih mjesta bježali pred NOV koja je oslobađala zemlju. Razumljivo je da su oni korišteni protiv NOP-a u Zagrebu. Svugdje su bili prisutni, a najviše na ulicama, raskršćima, tramvajskim stanicama, trgovima, u tramvajima, i budno pratili kretanje stanovništva. Kad bi opazili da dvojica razgovaraju odmah bi ih pretresali misleći da su ilegalci. Hapsili su sve one koji bi im bili sumnjivi. Da bi se sačuvali aktivisti, kada bi netko iz njihove sredine bio uhapšen, odmah smo ih upućivali na slobodni teritorij, jer se nije znalo kako će se pojedinci držati na policiji prilikom zvjerskog mučenja i da li će odavati svoje drugove s kojima su djelovali u partijskim ili antifašističkim organizacijama. Hapšenja i odlasci aktivista poremetili bi ilegalni rad. Stoga smo na prazna mjesta dovodili nove nekompromitirane drugove i drugarice. Međutim, dok bi se ponovo uhodao rad i veze od Mjesnog komiteta preko rajonskih komiteta, narodnooslobodilačkih odbora itd. trebalo je određeno vrijeme. Gestapo i UNS nisu odustajali od svojih zamisli da unište sve organizacije NOP-a u Zagrebu. U tome nisu uspjeli, jer smo se strogo pridržavali načela ilegalnog rada.

Dužnost sekretara Mjesnog komiteta obavljao sam do 19. prosinca 1944. Morao sam prestati raditi, budući da je 18. prosinca uhapšen Dušan Matešić (njegovo konsparativno ime bilo je Ernest II) s kojim sam se dobro poznavao. On je bio odgovoran za kanal Maksimir-Sesvete. O tome sam obavijestio Vinku, pa je ona odmah naredila da napustim Zagreb. Još jedanput sam se sastao sa Sekom koja mi je ponovila Vinkin zahtjev da odem što prije na slobodni teritorij. Ostao sam još nekoliko dana dok sam sredio sve stvari za odlazak. Boravio sam u Plitvičkoj ulici kod jednog našeg simpatizera. Potkraj prosinca otišao sam u mjesto Blato preko rijeke Save i javio se primalji koja je bila naša veza. Ubrzo je po mene došao drug Maks iz Stupnika i odveo me u Pisarovinu. Javio sam se u OK KPH Pokuplje. Raspoređen sam u Komandu pokupsko-turopoljskog područja u kojoj sam do oslobođenja zemlje obavljao dužnost upravnika vojno-tehničke radionice.*

"Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb,

Ivan Krunić

MOJ RAD U ZAGREBU

Zadužen sam za vojnu liniju u Rajonskom komitetu Centar 1944. godine — Član Mjesnog komiteta — Uhapšen i izveden pred ratni sud — Spašeni smo u posljednji trenutak

U bivšoj Jugoslaviji bio sam povezan s drugovima iz revolucionarnog radničkog pokreta.

Za vrijeme građanskog rata u Španjolskoj u siječnju 1937. godine uputio sam se s grupom od 157 drugova da se kao dobrovoljci borimo na strani republikanske vlade. Na žalost, naše želje nisu bile ostvarene. Veliki brod pod francuskom zastavom nije nam došao na vezu i mi smo svi uhapšeni na otoku Braču. Kada sam u Splitu pušten iz zatvora, vratio sam se u Zagreb i ponovo se povezao s drugovima.

Moja sjećanja o narodnooslobodilačkom pokretu u Zagrebu od 1941. godine, kada smo počeli aktivno djelovati poslije okupacije naše zemlje i napada fašističke Njemačke na Sovjetski Šavez, još uvijek su prilično svježa.

Poznavajući se još za vrijeme bivše Jugoslavije s drugovima, koji su pripadali naprednom radničkom pokretu, počeli smo se sastajati i dogovarati o pitanjima koja treba pokretati u interesu razvoja NOP-a. Počelo se s osnivanjem narodnooslobodilačkih odbora u kojima je bilo po troje, a i više ljudi. Uskoro smo formirali odbore: zelengajski, pionirski, ilički itd. Odbori su se s vremenom razvijali i brojčano rasli, pa smo od njih sastavljali matične odbore. Bio sam član jednog takvog matičnog odbora, a poslije nekog vremena i njegov predsjednik.

»Matičnjaci«, kako smo ih mi tada popularno nazivali, obuhvaćali su više narodnooslobodilačkih odbora, ponajviše tri do četiri i nekoliko pododbora. Zatim smo se nas nekoliko drugova — Stjepan Flajpan, Ivica Parfant, Ivica Habunek, Đuro Lisak, ja i još neki — sastajali u mljekarstvu kod Tonke i Marka Filipovića u Dalmatinskoj ulici. Oni su imali i stan u istoj ulici na br. 13, pa su nam i njega stavljali na raspolaganje. Uvjeti rada na tim konspiriranim mjestima bili su veoma povoljni za nas. Tada sam s drugom Dragom Rogićem dobio zadatak da radimo na osnivanju narodnooslobodilačkih odbora u svakoj ulici i da svaki

odbor po njima nosi svoj naziv. To su bili mali odbori, u kojima su bili ljudi iz radionica, tvornica i ustanova, pojedinci i grupice. Ta je naša djelatnost nakon nekog vremena dala vidljive rezultate. Našem uspješnom radu išla je u prilog činjenica što je grad Zagreb predstavljao snažnu antifašističku bazu. Većina je stanovništva — izuzevši političke oportuniste, profrankovačke elemente i beskičmenjake spremne da služe svakom režimu bez obzira na njegove političke ciljeve — bezrezervno prihvaćala parole NOP-a i izražavala u raznim oblicima odlučnost za istjerivanje okupatora i kvislinga. Iluzije određenog broja ljudi u NDH relativno su se brzo raspršile, kada su shvatili da je ta umjetna tvorevina ekspozitura fašističke Njemačke.

Svi formirani odbori pripadali su I kotaru III rajona. U to vrijeme to je bio centar grada. Kako je III rajon bio glomazan, dijelio se na četiri kotara. Na taj rajon bili su povezani vojni odbori iz nekoliko vojnih jedinica. Uvjeti za rad s vojskom bili su dosta teški, pa su opreznost i snalažljivost bili faktori koji su dominirali pri njihovu osnivanju. Dok su se na jednoj strani ti odbori učvršćivali, na drugoj bi netko pao, pa je ponovo trebalo sve povezivati i mijenjati konspirativna imena ljudi i odbora. Tada sam bio član I kotara, a nešto kasnije i njegov predsjednik.

Sjećam se da sam gotovo čitavu 1944. imao zaduženje za rad po vojnoj liniji. Te godine su okupatorske i kvislinške vojne jedinice trpjele poraze od NOV-a i POJ-a, pa su tako rascjepkane zbog gubitaka u živoj sili i materijalu punile grad. Takvo stanje stvari otežavalo je ilegalni rad. U toj novostvorenoj situaciji zagrebačka partijska organizacija, bez obzira na teškoće, nastavila je ilegalni rad s ciljem da i neprijatelj osjeti svu težinu političkih, ekonomskih i vojnih problema.

Neprijatelj je bio svjestan aktivnosti Partije. Sabotaže u tvornicama, radionicama, ustanovama i vojnim jedinicama demoralizatorski su djelovale na političke i vojne faktore. U tom su razdoblju partijske organizacije usmjerile svoju djelatnost osobito na propagandnim pitanjima, okupljanju stanovništva i simpatizera za NOP, permanentno stvaranje NOO-a i raskrinkavanje zločinstava kvislinga nad vlastitim narodom. Trebalo je brzo i vješto, naravno, uz cijenu žrtava, mobilizirati stanovništvo i slati ga kanalima na oslobođeni teritorij.

Porazi nacističkih armija na frontovima, koje su im nanosile vojne snage antihitlerovske koalicije, stvarali su kod neprijatelja besperspektivnost, ali je on istovremeno ispoljavao i okrutnost u obračunavanju s našim aktivistima i simpatizerima. Razvijao je policijski aparat i bio svugdje prisutan, a hapšenjem drugova i drugarica preko pojedinaca zbog njihova lošeg držanja upoznao se s oblicima našeg ilegalnog rada, pa su Gestapo i UNS svojim rafiniranim metodama nastojali razbiti sve naše organizacije. To je nametalo obaveze u krajnjem primjenjivanju principa ilegalnog rada. Zvjersko mučenje pojedini aktivisti nisu izdržali, jer nisu bili moralno jaki, pa kada su nekog od svojih drugova prokazali, posljedice su bile teške, jer bi palo više drugova. Da bi se to izbjeglo, hitno su napuštali Zagreb svi oni aktivisti s kojima su uhapšenici bili povezani u ilegalnom radu, a na njihova mjesta određivali su se nekompromitirani drugovi i drugarice. Tako su sačuvani mnogi naši ljudi. Razumljivo je da je trebalo proći neko vrijeme dok bi se ponovo uspostavile i uhodale veze od MK preko rajonskih komiteta, osnovnih organizacija, NOO-a, poduzeća, radionica, ustanova, vojnih odbora i kotareva. U tom povezivanju nastupalo se vrlo oprezno, jer se nije znalo da li je neprijatelj infiltrirao svoje agente u naše redove, da bi ih osmatrao i postepeno uništavao.

Član rajonskog komiteta (centar) postao sam 1944. godine. Sekretar je tada vjerojatno bila Matija Cmković, a članovi Ilija Bahorić, Ivan Krunić i Ankica

Kovačić-Kabalini. Zbog ugroženosti Bahorić, Cmković, Kovačić i drugarica Daša Rupčić, o kojoj ništa nisam znao (naravno za njihova prava imena doznao sam poslije rata) otišli su na slobodni teritorij. U toj situaciji ostao sam jedini'član RK. Dobio sam zadatak da osnujem novi RK, a da ja budem njegov sekretar. Kooptirao sam meni dobro poznate akiviste, članove KP, koji su djelovali u kotarima na terenu III RK (centar). To su bili Božo Zalković, Stevo Županić i Anica Vorkapić. Odmah smo podijelili zadatke. Zalković je, vjerojatno, bio zadužen za I kotar i štampu, Vorkapić za II, a Zupanić za III. On je ujedno imao i zaduženje i bunker za pohranu svih sakupljenih materijala s terena III RK za slanje na oslobođeni teritorij. Vjerojatno je još imao obavezu da povezuje ljude za odlazak u partizane. Ankica Vorkapić, osim svoje političke djelatnosti u rajonu, imala je zadatak da pronalazi stanove za ugrožene ilegalce i za sastanke RK. Kao sekretar RK imao sam zaduženje po vojnoj liniji, tj. održavanje sastanaka s vojnim licima našim simpatizerima i prenosio im zadatke da sabotiraju i da stvaraju nezadovoljstvo u vojsci i atmosferu za dezertiranje vojnika, da im objašnjavaju individualno ili grupno ciljeve NOP, da raskrinkavaju okupatora i kvislinge i da mobiliziraju za odlazak u partizane. Sjećam se da su ne samo pojedini vojnici nego i grupice (vojnici i starješine) odlazile preko naših kanala na oslobođeni teritorij. To mi je poznato i iz izvještaja koje sam dobivao i od Glavnog vojnog odbora u kojem su, uz ostale, bili Mijo Bukovac, Boris Kralj i Ivan Ilić.

U to vrijeme, koliko se sjećam, provaljen je MK. Tada mi je jedan drug saopćio, pošto nisam bio kompromitiran, da sam određen za člana MK To isto mi je rekao i Josip Duda Petar obavijestivši me da će uskoro biti sastanak MK. Za sekretara RK (centar) poslije mene određena je drugarica Anica Vorkapić.

Za sastanak MK dočekao me je na uglu Tratinske i Savske ceste drug Tomo (poslije rata sam doznao da je to bio Marko Anić) i rekao mi broj kuće u koju treba da uđem, naravno, ako je otvoren prozor i na njemu cvijeće, jer je to bio ugovoreni znak. Pošto je sve bilo u redu, mi smo u kraćim razmacima, jedan po jedan, ušli u kuću da prolaznicima ne bi bilo ništa sumnjivo. Na tom sastanku su bili Norbert Veber Martin, Josip Duda Petar, Marko Anić Tomo, Ivan Krunić Dujo, Vikica Tučkorić Majda, Štefica Mutak Lela i Đuro Čutić Žarko. Na sastanku je razmotrena situacija zagrebačke partijske organizacije, NOO-a, aktivista i simpatizera i uopće stanje NOP-a u Zagrebu. Zatim je formiran MK. Raspodijeljene su dužnosti. Za političkog sekretara određen je Marko Anić, za organizacionog sekretara Vikica Tučkorić, za rad po vojnoj liniji i mobilizaciju zadužen je Ivan Krunić, za AFŽ i omladinu Štefica Mutak. Osim toga, svaki član MK držao je na vezi po jedan ili dva rajonska komiteta i kotara. Za rad MK upute i zadatke dao je Norbert Veber. On je ujedno bio (kasnije smo saznali) instruktor CK KPH za Žagreb. Kasnije je prisustvovao sastancima MK Pa nam je njegovo partijsko političko iskustvo i znanje uvijek otvaralo vidik i proširivalo horizont u našem daljem djelovanju. Zahvaljujući tome, svoje obaveze smo prihvaćali s novim elanom.

Sjećam se nekih ulica i stanova u kojima je MK u toku 1944. godine održavao sastanke: Draškovićeva; na uglu sadašnje Kraševe i ulice Socijalističke revolucije na I katu (više puta) u stanu Dinka Dumovića; na Sigečici; u Kovačićevoj 4/1; na Martinovki (kod igrališta nogometnog kluba »Građanski«); u Magazinskoj ulici (radionica); Pavletićevoj 2 (kod Adolfa Vouka); na Trnju u Školskoj ulici (vjerojatno u stanu Marka Šavrića); u Nikolićevoj 7 (stan brata Marka Anića, sekretara MK), itd.

Već sam napomenuo da sam otprije bio zadužen po vojnoj liniji. Taj rad bio je povezan s teškoćama, jer je trebalo ulaziti u kasarne i povezivati se s članovima vojnih odbora, primati informacije i davati im ili sugerirati nove zadatke. Da bih tu obavezu mogao uspješnije izvršavati i nesmetano se u svako doba kretati, Vikica Tučkorić, a vjerojatno i Anica Vorkapić, isposlovala je preko svojih veza u vojnim komandama NDH da me evidentiraju u telefonsku domobransku četu za grad Zagreb. Od tada sam u uniformi, kao popravljač telefonskih linija, sasvim lako ulazio u kasarne, povezivao se s vojnim odborima i neposredno utjecao na stvaranje novih. Bilo je potrebno da se dnevno presvlačim po nekoliko puta. Povoljniji uvjeti rada uskoro su dali i rezultate. Vojni odbori su osnovani u više vojnih jedinica i ustanova, kao na primjer u avijaciji, državnoj radnoj službi (Savska cesta), ministarstvu domobranstva (pravni stožer), gospodarskom uredu 20. pješ. zdruga, prvom zbornom tehničkom skladištu (Kustošija), željezničarskoj stražarskoj bojni (pod njemačkom komandom), stožeru Narodne zaštite, popunidbenom zapovjedništvu za izdavanje propusnica, vozarskom eskadronu, II protuzrakoplovnoj skupini, IV protuzrakoplovnoj skupini i komandi mornarice (Gundulićeva ulica), itd.

U tim odborima bilo je obuhvaćeno dosta vojnih starješina i ostalih vojnih lica. Oni su dobili zadatak da pronađu mogućnosti za uništavanje vojne opreme i oružja, da ne dostavljaju na vrijeme hranu, odjeću i obuću vojnicima, da uništavaju i ostali materijal na svim područjima svoje djelatnosti, da pripreme odlazak vojnih lica u partizane i da takvom svojom djelatnošću stvore kaos i nezadovoljstvo u domobranstvu. Rezultati nisu izostali. Relativno velik broj vojnih lica odazvao se pozivu za odlazak u partizane i oni su našim kanalima izlazili na slobodni teritorij. Efekt mobiliziranja ljudi za NOV bio je zadovoljavajući. Razumljivo je da ni neprijateljska kontraobavještajna služba nije stajala skrštenih ruku. Otkrila je velik broj oficira i drugih vojnih lica koji su radili za NOP, pohapsila ih i uskoro su uslijedili procesi. Naime, u drugoj polovici 1944. godine u jedinicama su, zbog toga što su nekonspirativno obavljali zadatke, uhapšena, po prilici 53 oficira. Strijeljano ih je 11, a ostali su, koliko se sjećam bili osuđeni na vremenske kazne zatvora. Zatvori su se sve više punili oficirima i vojnicima. Na drugom procesu bilo je također dosta vojnih lica, od kojih su sedmorica osuđena na smrt, a ostali na vremenske kazne. Vjerojatno je još bilo procesa, ali se detalja ne sjećam.

Od Glavnog vojnog odbora formiran je vojni komitet u koji su ušli Mijo Bukovac Juha, Boris Kralj Azef i Ivan Ilić Riba. Oni su bili članovi KP i vojna lica. Taj vojni komitet pripadao je u moju kompetenciju. Dolazio sam na njegove sastanke, primao izvještaje i prenosio zaključke MK za njegov dalji rad.

MK je počeo izrađivati plan za očuvanje javnih i drugih objekata u gradu kada uslijedi povlačenje okupatorskih i kvislinških jedinica pred naletom naše NOV. Na tom planu radili smo Vikica Tučkorić, Anica Vorkapjc, Jelena Vitasović i ja. MK je angažirao Anicu Vorkapić i Jelenu Vitasović da pomognu u obradi elaborata, jer su bile vješte u administrativnim poslovima. U tom za nas dugo očekivanom času trebalo je sačuvati narodna dobra. Izrada plana iziskivala je našu spremnost da odgovorimo tom zadatku i da se povežemo s našim nastupajućim armijama. Trebalo je skupljati sve podatke za vojni i civilni sektor, kako bi naše snage obavile svoju oslobodilačku misiju sa što manje gubitaka. Od naših obavještajaca dobivali smo popise agenata UNS-a, njihovih suradnika i ustaša, njihova imena, prezimena i adrese tih kvislinga. Vjerojatno ih je bilo oko 10 000.

Pri MK stalno sam održavao veze s Dragom Kosovcem Milanom, nadzornikom mreže kanala za odlazak ljudi na oslobođeni teritorij. Na toj funkciji bio je sve dok nije morao napustiti Zagreb. Zamijenio ga je Stjepan Bistrički Pepo.

Smatram svojom dužnošću da kažem kako su pali u ruke policije i ubijeni divni komunisti Dukanović, Lisak i Anica Vorkapić.

U ljeto 1944. godine tehniku za MK vodio je Zlatko Dukanović Vilko. Ne sjećam se po kojima, ali po nekim pitanjima kontaktirao je sa mnom. Jednom mi je rekao da mora popraviti neki tehnički materijal (mislim da je riječ bila o radio-stanici za partizanske jedinice) i tražio da ga pustim dva dana u neko selo, jer je imao vezu s kanalom za izlazak. Nije mi, poslije mnogo proteklih godina, poznat razlog odlaska u to selo. Kada se vratio u Zagreb, došao je u stag Đure Lisaka (o čemu mi je poslije rata pričala Lisakova supruga), u to vrijeme zaduženog za jedan od kanala za prebacivanje ljudi na slobodni teritorij, ne znajući da je on uhapšen i da je u njegovu stanu policijska zasjeda. Lisakova supruga ležala je bolesna u krevetu, pa kada je ušao u stan, agenti su ga odmah uhapsili, jer su znali da svatko tko dođe u stan mora biti u vezi sa NOP-om. Pokušao se izvući, ali nije uspio. Kod njega su našli neki kompromitirajući materijal.

Poslije nekoliko dana obavijestio me je Kosovec da su obješeni Đuro Lisak, Zlatko Dukanović i još nekoliko drugova. Inzistirao sam da se napravi snimak obješenih, pa sam se, kad sam ga gledao, uvjerio da su to zaista spomenuti drugovi.

Anicu Vorkapić prokazala je neka studentica s kojom je ona održavala vezu. Anicu su na policiji strahovito mučili. Moglo se zaključiti da se odlično držala, jer nitko od drugova i drugarica s kojima je bila povezana nije bio provaljen. Ona je kasnije obješena. Poslije nje sekretar RK (centar) bio je Franjo Gorjup, a jedan od članova Drago Rogić.

Za njeno hapšenje doznao sam od njenog oca. Ne znajući za to, ja sam pošao k njoj. Kada sam ušao u zgradu, zatekao sam na stubištu njenog oca Vukadinovića, koji mi je rekao da me je opazio s prozora (ja sam za njega bio Krešo jer sam češće zbog zadataka navraćao k njoj, a naročito otkada je radila na spomenutom planu MK) i saopćio mi da je njegova kći uhapšena, a dan kasnije i njen suprug Stevo, koji je također bio aktivist i član KP, ali za njegov rad policija nije znala. Poslije nekog vremena opet sam se sastao s njenim ocem, koji mi je rekao da je njegov zet pušten na slobodu. Stevo Vorkapić se preko svog tasta sastao sa mnom i ispričao mi što mu je rekao policijski referent Ceko, koji je ispitivao njegovu suprugu. Koliko mogu rekonstruirati naš razgovor, taj mu je policajac rekao da oni znaju da je on ispravan čovjek, ali da mu je supruga komunistkinja, koja pod mučenjem nije ništa htjela priznati, te su je svu unakazili ne bi li je na to prisilili ali da ni tada ništa nije rekla, pa da su odlučili da je likvidiraju. Agent je žalio što je Vorkapić za suprugu imao tu »banditkinju« kojoj su oni polomili sve kosti, i savjetovao mu da je zbog toga ne žali, nego da se opet oženi, ali da nađe dobru i poštenu ženu. »Zgražao sam se«, pričao mi je Vorkapić, »slušajući tog krvnika, koji je u meni razbuktavao plamen osvete. Sva moja nutrina je podrhtavala, a ipak sam uspio da se svladam.« Zatim mi je Vorkapić rekao da će kraće vrijeme mirovati dok se ne oporavi. Međutim, poslije tjedan dana njegova supruga Anica bila je obješena sa još 50 drugova i drugarica. Tada je on uspostavio vezu sa mnom i zatražio da ode na slobodni teritorij »da bi«, kako je rekao, »u jedinicama NOV-a mogao voditi borbu protiv neprijatelja i osvetiti svoju suprugu

i sve nevine žrtve fašističkog terora«. Izlazak iz Zagreba mu je odobren, ali je na njegovu nesreću poginuo čim je došao na slobodni teritorij. Za njegovu pogibiju, naravno, doznao sam poslije rata.

Poslije Norberta Vebera u Zagreb je, polovicom studenoga 1944. godine, kao instruktor došla Živka Nemčić-Bibanović. Međutim, prije njenog dolaska, nastupile su promjene u MK. Vikica Tučkorić pala je u ruke ustaške policije i, poslije nekog vremena, obješena 28. listopada 1944. Ona je imala sve osobine istinskog revolucionara, pa nas je njena smrt duboko potresla. Nešto ranije uhapšena je i Štefica Mutak. Sekretar MK Marko Anić morao je napustiti Zagreb zbog ugroženosti. Dakle, od članova MK ostao sam samo ja, pa su u MK uskoro kooptirani Mato Folnović Mirko (preuzeo je dužnost političkog sekretara), Božo Zalković i Smilja Kleme Danica. Zalković je ubrzo uhapšen, strahovito mučen i ubijen na policiji.

Dana 11. i 12. siječnja 1945. dao sam na raspačavanje Titov proglas, što je bilo veoma dobro organizirano. Prethodno su proglas umnožila braća Ivo i Franjo Staroveški. Dobile su ga sve kasarne i vojne ustanove, kao i MINORS.

Kada je Drago Kosovec otišao u partizane, meni je na vezu dolazio Stjepan Bistrički kao nadzornik mreže kanala. Svaki dan smo se sastajali na ugovorenome mjestu, u točno određeno vrijeme, da bi mi podnio izvještaj o stanju i funkcioniranju kanala za prebacivanje ljudstva i da bi primio nove upute. Tako je trebao doći i 15. siječnja 1945. u 20.30 sati u Medulićevu ulicu. Prema dogovoru ja sam iz Ilice trebao ući u tu ulicu, a on je trebao meni ići u susret. U određeno vrijeme on se pojavio, ali je na sastanak doveo i pet agenata UNS-a koji su stajali iza njega. Pružajući mi ruku rekao je: »Zdravo, Dujo!« Tada su agenti naletjeli na mene, pograbili me za ruke, pištoljima udarali u grudi i sljepoočice, pritisnuli uza zid kuće broj 16. Pretresli su me površno. Pištolj koji sam nosio u unutrašnjem džepu bluze nisu našli, jer su me pretresali po džepovima oko pasa. Stavili su mi lisičine i čvrsto me držeći, poveli. Kada smo došli na ugao Deželićeve i Medulićeve, osjetio sam da me agent s moje desne strane labavo drži, a i lisičina je popustila na desnoj ruci. Ukazala mi se mogućnost da još nešto učinim.

Naglo sam oslobodio desnu ruku, podmetnuo sam noge agentima s lijeve i desne strane te smo sva trojica pala na pločnik. Pokušao sam dohvatiti pištolj, ali su me ostali svladali. Bistrički im je rekao da u unutrašnjem džepu bluze imam pištolj. Oduzeli su mi ga i strahovitim udarcima me onesvijestili. Došao sam k svijesti tek na policiji u Đorđićevoj ulici.

Na saslušanju sam konstatirao da me je Bistrički prokazao kao člana MK i rukovodioca mobilizacije. Bio sam podvrgnut svirepom mučenju danju i noću. Jedan od načina na koji su me mučili bio je da su mi vezali ruke i noge u pognutom položaju, pa provukli željeznu šipku na pregibu noga te sam zgrčen u kolo visio s glavom prema dolje, zatim su me tukli pendrecima po svim dijelovima tijela. Zbog strahovitih udaraca i bolova gubio sam svijest. Polijevali su me vodom da se osvijestim. Izdržao sam.

Jednog dana naišao je jedan od njihovih šefova i upitao ih kako stvari stoje sa mnom. Odgovorili su mu da ništa ne govorim, na što im je rekao da ne gube vrijeme sa mnom nego da me upute »njima« (ne znam što je time mislio reći). Dodao je da ću tamo biti izveden pred sud i strijeljan. Odmah sam prebačen

na Savsku cestu, gdje sam bio podvrgnut novim mučenjima. Zatvorili su me u podrum, u nekakav bunker, a zatim sam s još 25 drugova bio prebačen na Novu ves, gdje smo izvedeni pred ratni sud. Nas petorica bili smo osuđeni na smrt strijeljanjem, i to: Bonačić, Jovanović, Ilić, Bukovac i ja, ali poslije, nakon nekog vremena, ta je kazna preinačena u doživotnu robiju.

Kada su našu grupu prebacili sa Savske ceste na Novu ves, pred ratni sud, ključar zatvora bio je Slavko Cerovečki. Razmjenom konvencionalnih riječi pomalo sam se povezivao s njim, a on me je povezao s nadzornikom tamničara Ivicom Špoljarićem, Kalendarićem i još nekim ključarima, narednicima i vojnicima. Omogućili su nam da međusobno možemo razgovarati i dogovarati se. Zahvaljujući tim okolnostima, stupio sam u vezu i s političkim zatvorenicima. Predosjećali smo da predstoji dolazak naše NOV u Zagreb. Tih dana došao je u Novu ves ustaški koljač Skelin sa još trojicom svojih pomagača. Bili su naoružani automatima i zahtijevali su da im se otvore kažnjeničke ćelije političkih osuđenika. Shvatili smo što namjeravaju. Međutim, Cerovečki, Špoljarić, Kalendarić i drugi su ih s oružjem istjerali iz zatvora, pa je Skelin pošao po pojačanje. Cerovečki i ostali ključari dali su nam nešto oružja i ručnih bombi. Tada sam uputio zahtjev potpukovniku Bašiću, upravitelju zatvora, da nas pusti na slobodu. Kada je on to odbio, mi nismo imali više što čekati. Zatvorski ključari su nas pustili, te smo svi mi zatvorenici bili spašeni. Dvadesetak minuta poslije našeg izlaska iz zatvora došlo je četrdesetak Luburićevih ustaša. U međuvremenu sam se s jednom grupom zatvorenika sklonio u Malinovu ulicu u kuću pokojnog Milana Šenoe. Njegova supruga nas je hranila. Uspostavili smo vezu s našim obiteljima i tražili odjeću i obuću. Tako smo se spasili.

Napomenuo sam da sam za NOP radio od 1941. godine, ali se ne mogu sjetiti svih drugova s kojima sam dolazio u kontakt. No, pribilježio sam imena većine drugova s kojima sam se povezivao na raznim zadacima. Trideset ih je palo u ruke policije za vrijeme ilegalnog'rada u Zagrebu. Oni su obješeni ili ubijeni na policiji. Dio ih je poginuo u NOB-u, a neki su umrli poslije rata. To su: Petar Franulović (poginuo u NOB-u), Đuro Lisak (obješen), Zlatko Martinić (umro poslije rata), Zvonko Martinić, Pavao Marović, Ivica Julac, Marko Filipović (obješen), Tonka Filipović, Stjepan Flajpan (umro poslije rata), Ante Kosor, Ludvig Krčmar (umro poslije rata), Stanko Kireta, Valent Krovinović, Đuro Hiveš, Drago Rogić, Katica Mažuran, Drago Kosovec, Božo Zalković (ubijen u zatvoru), Ivo Ruso, Mato Folnović, Anica Vorkapić (obješena), Stevo Vorkapić (poginuo u NOB-u), Ivan Ilić, Ankica Kovačić-Kabalini, Matija Cmković, Stevo Županić, Marko Anić (stradao poslije rata), Vikica Tučkorić (obješena), Mijo Bukovac (umro poslije rata), Ivica Putrik, Franjo Gorjup (obješen), Antun Žibrant, Renco Kameluti, Ivica Knežević (ubijen u zatvoru), Ivica Habunek (ubijen), Feliks Lukman, Ivica Parfant (ubijen), Vera Fabijanić (obješena), »Košta« Dvoržak, »Teški« Rihter, Zlatko Dukanović (obješen), Ivica Bobetić (obješen), Paško Dumić, »Dane« Urušić (ubijen na policiji), Boris Kralj, Jelena Vitasović, Anton Bimot (obješen), Norbert Veber, Zivka Bibanović-Nemčić, Dinko Dujmović, Đuro Kopričević (umro poslije rata), Ilija Bahorić, Josip Duda, Ljubica Kravar, Drago Popović (umro poslije rata), Stipe Perović, Ivan Burić, Boris Mikuš, Danica Kleme (umrla poslije rata), Inka Gospodnetić, Adolf Vouk i Paula Martinčić-Rakamarić*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941 — 1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Nikola Korak

ŽELJEZNIČARI SU RUŠILI SVE PREPREKE

Početak sabotaža i primanje u KP — Partijski kurs — Akcija u Ludini Vidrenjaku — NOO i odbori NOF-a — Formiranje novog komiteta — Odlazak u NOV

... Moja aktivnost prije rata nije ostala nezapažena. Partijci su mi se približili, jer su vidjeli da sam pošten i odan radničkoj stvari i da sam nepomirljiv prema nepravdi. Ivan Krajačić i još neki drugovi davali su mi na čitanje naprednu literaturu. Osim toga, pozivali su me i na sastanke, gdje su nam istaknuti drugovi govorili o fašizmu kao najreakcionamijoj sili koja hoće da očuva kapitalistički poredak najgroznijim terorom i nasiljem, a također i o ratnoj opasnosti koja prijeti našoj zemlji od fašističkih armija Njemačke i Italije. Sastanci na koje je dolazila grupa drugova održavali su se na livadi kraj nekadašnje Školske ceste.

Uoči fašističkog napada na našu zemlju znalo se koji su sve radnici privrženi radničkom pokretu.

Budući da su drugovi komunisti uočili moju privrženost radničkom pokretu, tražili su da im omogućim da održavaju sastanke u mojoj kući. Naravno, bez razmišljanja sam pristao na to, pa su se sastanci 1941. godine često održavali kod mene u Usorskoj ulici. Tada sam već bio u braku i imao sina.

Nakon kapitulacije stare Jugoslavije počeo je još intenzivniji političko-partijski rad.

Ivan Krajačić je već bio u ilegali, pa sam na njegov zahtjev dolazio k njemu na sastanke. On mi je davao bočice sa zapaljivim materijalom za sabotaže tj. za paljenje materijala koji su se nalazili u željezničkim vagonima. Krajačić mi je više puta davao te bočice. Rekao mi je da ih postavljam u vlakove koji odlaze, pa da će nakon određenog vremena, u toku vožnje, one eksplodirati i zapaliti vagon. Bočice sam oprezno stavljao u vlakove.

Da sam primljen u Partiju izvjestio me je pokojni Valent Ivić. To je bilo u lipnju 1941. Ta vijest me je jako obradovala, jer je moja davnašnja želja bila da se kao partijac borim za ostvarenje programa KP. Odlučio sam da golemo povjerenje drugova ne iznevjerim ni u najtežim situacijama ako se sticajem okolnosti u njima nađem.

Kao član KP ušao sam u partijsku ćeliju Ložionice u kojoj su bili: Valent Ivić, Stjepan Debeljak, Ivan Novak, Aleksije Dragosavić, Kranjčević, Ivan Šeler i Petar Smuđ. Te sam drugove nabrojio zato što su dolazili u moju kuću na sastanke na kojima sam i ja prisustvovao. Sastancima je rukovodio Debeljak. Na jednom od tih sastanaka donesena je odluka o sabotažama.

Nakon sastanka, ne samo ja nego i ostali drugovi, članovi KP i simpatizeri, kad su bili u službi i uopće u mogućnosti, postavljali su zapaljive smjese u vagone. Bilo je mnogo vagona koje smo zapalili. Međutim, teško je reći tko je koliko izvršio sabotaža, jer su vlakovi odlazili. Ipak, vidjeli smo da vagoni gore. Sjećam se da sam kao strojvođa vidio na otvorenoj pruzi kraj Sesveta kad su gorjela tri vagona slame, a i kasnije sam nailazio na takve slučajeve.

Bilo je u planu da se minira željeznička plinara, ali se od toga odustalo zbog okolnog stanovništva. Zapravo, da je to bilo i izvedeno, jačeg efekta ne bi bilo, već više moralnoga, tj. saznanje da su to učinili diverzanti grada Zagreba u kojem se rasplamsava narodnooslobodilačka borba. Prihvaćeno je da se uništi transformator, zatim da se sruše cijevi na vodocrpu, što je predlagao Ivić. Sjećam se da smo Dragosavić i ja u jednoj vreći nosili eksploziv iz nekog mljekarstva u Paromlinskoj cesti i donijeli ga u moju kuću. Nakon nekog vremena Dragosavić je taj eksploziv odnio za rušenje transformatora.

Nakon rušenja transformatora ustaška je policija masovno hapsila na željeznici. Valent Ivić je još prije toga govorio da ga netko prati i zatražio da ga se uputi u partizane. Međutim, partijska organizacija nije udovoljila njegovoj želji, jer je smatrala da nije ugrožen. Međutim, on je pretpostavljao da bi policija mogla izvršiti premetačinu u njegovu stanu, pa je zatražio da se iz njega iznese literatura i ekrazit. Ja sam bio zadužen da to preuzmem. Kad sam došao u njegov stan, njegova supruga mi je sve to predala. Sjećam se da su to bile brošure »O konspiraciji«, »Proleter«, zatim, neke knjige i manja količina ekrazita. Ta je kuća bila desno od Bukovačke ceste u blizini Maksimirske šume. Na njoj je, poslije završetka rata, postavljena spomen-ploča, jer se u njoj održala sjednica CK KPJ. Ubrzo su bili uhapšeni Valent Ivić, Aleksije Dragosavić, Ivan Novak i Kranjčević, a kasnije i Ivan Seler. Tada je bio uhapšen i Jakovina, stari član KP. Poslije hapšenja u Ložionici su ostali članovi KP Petar Smuđ i ja. U takvoj situaciji i ja sam zatražio da idem u partizane, jer sam bio ugrožen. Drug s kojim sam bio povezan za odlazak u partizane (ne sjećam se njegova imena, a bio je visok, mršav i hrom) rekao mi je da moram ostati i dalje na ràdu u Ložionici, budući da su prekinute veze za odlazak u partizane.

Ubrzo je došla k meni jedna drugarica i zakazala mi sastanak s jednim drugom čije je konspirativno ime bilo Žuti. On me je povezao s Iskrenim (poslije završetka rata saznao sam da mu je ime bilo Franjo Culjak). Dakle, Iskrenom sam opisao situaciju u Ložionici i naglasio da smo od članova KP ostali samo dvojica. Tada je na moj prijedlog primljen u KP Stjepan Vuglek, pa je tako formirana ćelija Ložionice. Činili smo je Petar Smuđ, Stjepan Vuglek i ja. Iskreni je odredio da ja budem sekretar ćelije. Bilo je to 1942. godine.

Održali smo sastanak i izvršili raspodjelu zaduženja. Smuđ je bio zadužen i povezan s vezom po vojsci (tj. mobilizaciju za odlazak u partizane), a Vuglek za štampu. Osim toga, Vuglek je imao obavezu da radi sa simpatizerima u Ložioničkoj radionici, a Smuđ je radio sa simpatizerima među strojovođama, ložačima i u ložioničkoj upravi. Oni su mi predavali i novac koji su sakupljali u svom djelokrugu za Narodnu pomoć. Naravno, nas trojica smo davali redovno

i novac za partijsku članarinu. Ne sjećam se kome, ali sam vjerojatno sav skupljeni novac predavao Iskrenom.

Moj zadatak kao sekretara ćelije bio je da redovno održavam sastanke ćelije i da na nju prenosim zadatke koje mi je davala moja viša veza Iskreni. To je bilo u razdoblju 1942. godine.

Nakon odlaska Iskrenog, imao sam vezu s drugovima čija su konspirativna imena bila Čo i Gladni. Oni su vjerojatno bili iz Željezničke radionice.

Čo i Gladni su me obavijestili da će se organizirati jednomjesečni partijski kurs koji treba i ja da pohađam. Bilo je to u drugoj polovici 1942. godine. Za to ja sam stavio na raspolaganje svoju kuću. To je bilo prihvaćeno i u njoj je održano nekoliko predavanja. Međutim, predavanja su se održavala i u sadašnjoj Ulici R. Končara u zgradi na kojoj je sada spomen-ploča posvećena Jožu Vlahoviću. I tu je održano nekoliko predavanja. Uvijek je bilo prisutno, osim Čoa, Gladnog i mene, još nekoliko drugova. Predavač je bio drug nižeg rasta, crne kose, a imao je i brkove. Njemu sam predao literaturu koju sam preuzeo od Valenta Ivića, što sam već napomenuo.

Učio nas je o konspiraciji i kako treba da se držimo pred neprijateljem u slučaju hapšenja. Naglasio nam je, među ostalim, da ne smijemo nikoga prokazati, jer su nam u tom slučaju veći izgledi da se izvučemo iz ruku policije, nego ako priznamo svoj rad, poslije čega slijedi smrtna kazna.

Zatim, govorio nam je o razvitku NOB-a u našoj zemlji, te o uspješnoj vojnoj djelatnosti naših partizanskih odreda, bataljona i brigada. Tražio je od nas da ističemo značenje mobilizacije za NOB, kako na radnome mjestu, tako i u mjestu stanovanja, da bi se ljudi javljali za odlazak u partizanske jedinice.

Osobito je naglasio da onemogućavamo neprijatelja u njegovoj djelatnosti izvršavanjem diverzija, sabotiranjem na radnome mjestu itd. Načelno nam je govorio i o potrebi sabotaža na željeznici, što smo kasnije i provodili: sipanje pijeska u ležajeve lokomotiva i vagona, prekidanje vodova za dovod ulja za podmazivanje, površno ispiranje kotlova lokomotiva. Jednom prilikom je ispušteno ulje iz cisterne u uljari Ložionice koje je bilo namijenjeno podmazivanju lokomotiva. Posljedice sabotaže bile su velike, jer je veći broj lokomotiva bio izbačen iz upotrebe. To je izazivalo paniku kod Nijemaca. Krivce nikad nisu otkrili, pa su postavljali svoje stručnjake da kontroliraju rad u Ložionici.

Od strojovođa i ložača aktivisti su zahtijevali da izbjegavaju dolazak u službu pod izgovorom da psihofizički nisu sposobni za službu zbog nedovoljne ishranjenosti i umora.

Tražio je da što prije kompromitirane drugove pošaljemo u partizane.

Na kursu smo dobivali upute kako treba organizirati grupe simpatizera NOB-a, skupljati od njih novčane priloge i druge materijale za Narodnu pomoć.

U radu NOP-a u Ložionici partijska ćelija je uočavala neke drugove koji su se najviše isticali u radu za NOP, pa smo takve drugove kandidirali za članove KP i kasnije ih primali u Partiju. Tako smo 1942. godine primili iz ložioničke radionice u KP Ivana Petričića, a trebali su biti primljeni još neki drugovi. Svi su ti drugovi predstavljali, po skupinama Ložionice, buduće konture narodnooslobodilačke fronte.

Poslije prekida veze sa Coom i Gladnim (kasnije sam doznao da su uhapšeni i sprovedeni u logor), kao sekretar ćelije Ložionice Zagreb nastojao sam uspostaviti dalju višu vezu zbog partijskog rada. Uspio sam se povezati sa Zagorskim (nakon završetka rata sam doznao da je njegovo pravo ime bilo Stjepan

Globan) i Mićom. Navodno, Mićo je bio u rodbinskoj vezi sa službenikom Tadićem, koji je radio u stovarištu materijala Ložionice Zagreb.

Jednom prilikom Tadić mi je rekao da je Mićo poslije hapšenja strahovito mučen, vidio je, naime, njegovu krvavu odjeću, a da je kasnije obješen na pruzi prema Turopolju.

Kao sekretar ćelije u Ložionici Zagreb upoznao sam Zagorskog i Miću sa djelatnošću ćelije i NOP-a u Ložionici. Kazao sam im da smo do tada već imali nekoliko NOO-a koje su sačinili vrlo dobri aktivisti. Odbori su postojali u ložioničkoj radionici i kod mašinskog osoblja. Informirao sam ih također da sam održavao veze preko aktivista s Glavnog kolodvora s Istočnim kolodvorom zbog djelatnosti NOP-a.

U ložioničkoj radionici u NOO-u su bili: Stjepan Vuglek i Ivan Petričić. Oni su, kao članovi KP, bili zaduženi za taj odbor. U tom NOO-u bili su Mihajlo Jurjević, Ivan Sever, Stjepan Puljek i Stjepan Zovko.

U NOO-u mašinskog osoblja — koje je tada obuhvaćalo i ložače, a kasnije su mu se priključili ložionica Čemomerec i osoblje uprave Ložionice Zagreb — bili su: Petar Smuđ (član KP), Franjo Burić, Blaž Granatir i drugi.

Sa Zagorskim sam razgovarao o drugovima koje bi trebalo primiti u Partiju. Predložio sam Vinka Vrbku s Istočnog kolodvora i Ferdinanda Eraka s Glavnog kolodvora. On se s tim suglasio i ja sam te drugove obavijestio da su primljeni u KP. Zatim sam mu predložio još nfke drugove iz NOO-a ložioničke radionice i mašinskog osoblja. Tako su primljeni u KP Blaž Granatir, Franjo Burić i Ivan Piverić (iz sastava osoblja mašinaca i ložača) i Mihajlo Jurjević iz ložioničke radionice. Sastanak za prijem u članstvo KP spomentih drugova održan je u stanu Blaža Granatira, kojem je prisustvovao, uz mene, i Zagorski. Sve te drugove primili smo u Partiju u proljeće 1943. godine.

Kao strojovođa sudjelovao sam u jednoj diverziji na stajalištu u Ludini Vidrenjaku 1943. godine, prije kapitulacije Italije. Vozio sam teretni vlak, pa me je u tom stajalištu, davajući signale s lampom, zaustavio jedan čovjek. Primijetio sam da to nije službena željeznička osoba, pa stoga nisam trebao zaustaviti vlak po voznom redu na tom stajalištu. Međutim, ipak sam zaustavio vlak upravo kraj tog čovjeka. On se odmah popeo na lokomotivu i uperio revolver na mene i ložača. Izjavio je da su na stajalištu partizani. Tražio je da izrazim svoje mišljenje na koji bi se način mogla najuspješnije izvršiti diverzija na vlaku. Kazao sam mu da sam ja sekretar partijske ćelije u Ložionici Zagreb. Budući da je tražio da se uništi lokomotiva, rekao sam mu da je nju nemoguće uništiti. Dogovorili smo se da se otkopča lokomotiva od vlaka i da se s njom udaljimo, pa da je punom brzinom pustimo natrag na zakočenu kompoziciju i da će na taj način učinak rušenja lokomotive i vagona biti najveći.

U međuvremenu su partizani skupili osoblje vlaka (vlakovođu i skretničare). U prometni ured došao sam i ja s ložačem. Komandir partizana zatražio je da kažemo svoja imena, a on je iz nekog popisa provjeravao da li među osobljem ima netko tko se kompromitirao kao protivnik NOP-a ili je član neke ustaške ili druge kvislinške organizacije. To je bila jedna mala grupa partizana slabo naoružana.

Zatim sam lokomotivu, zajedno s komandirom partizana, odvezao na veću daljenost. Upozorio sam ga da iskoči iz lokomotive čim ona krene prema kompoziciji. On je tako i učinio, a ja sam punom brzinom uputio lokomotivu natrag i spretno iskočio. Ona je ubrzo snažno udarila u vagone. Nekoliko ih je potpuno razbila. Lokomotiva je, teško oštećena, iskočila iz kolosijeka. Tada su

imitilin'1' P°vikali: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!« i jako oštećene vagone zanalili' a zat*m * željezničko stajalište (prometni ured). Saobraćaj je na toj pruzi bio u prekidu više od 12 sati. Ta je diverzija, pošto je to bila pruga Zagreb — Beoera^, bila vrlo važna, s obzirom na vrijeme koje je bilo potrebno da neprijatelj ponove' uspostavi saobraćaj.

Nakon diverzije, rekao sam partizanskom komandiru da ću ostati s njima i da se neću vratiti u Zagreb. On je to kategorički odbio i zatražio da ostane^1 na svojoj dužnosti, jer da ću svojim radom biti korisniji za NOP u Zagreb^

S osobljem vlaka vratio sam se pješke na prvu željezničku stanicu. **Vjerojatno** je to bio Ivanić-Grad. Nijemci **su** me odmah počeli **saslušavati: što** se **dogodilo,** koliko je bilo partizana, kako **su** naoružani, kojim pravcem **su** krenuli **itd.**

Izjavio sam da su nas partizani zaustavili, da ih je bilo nekoliko stotina **i da** su bili dobro naoružani puškomitraljezima, strojnicama, ručnim bombama **i** puškama. Cilj mi je bio da uveličam broj i naoružanje partizana da njemačke **jedinice** ne krenu za njima.

Želim napomenuti da je postojao jedan punkt na uglu Branimirove i Palmotićeve ulice u trafici. Vjerojatno je to bilo 1942. ili 1943. godine kada sam preko svoje više veze Gladnog ili Zagorskog bio povezan s tim punktom u koji sam nekoliko puta predavao pakete. Sto je bilo u njima, ja to nisam znao. Veza koja mi ih je predavala o tome nikad ništa nije govorila, a ni ja se nisam, na temelju načela ilegalnog rada, o tome interesirao.

Nakon obnavljanja partijske ćelije u Ložionici postojala je opasnost da ćelija ostane izolirana od ljudi koji su se povukli u strogu ilegalnost, a kod nekih je pao moral nakon hapšenja i strijeljanja drugova u povodu diverzije na transformator. Stoga smo se dogovorili da formiramo NOO i da preko njega djelujemo. U NOO 1942. godine ušli su članovi KP Nikola Korak, Petar Smuđ i Stjepan Vuglek, a od aktivista iz mašinske službe Franjo Burić, Blaž Granatir i Ivan Piverić i od aktivista iz radničke službe Ivan Petričić i Mihajlo Jurjević.

Odbor je imao zadatak da stupi u kontakt s ljudima koji su do tada radili za NOP, da surađuje sa simpatizerima, da skuplja novčane priloge za Narodnu pomoć, da uspostavi vezu s obiteljima drugova koji su strijeljani ili su odvedeni u logore. Osim toga, članovi partijske ćelije Vuglek i Smuđ uspostavili su čvrstu vezu između odbora i simpatizera raspačavanjem partijske štampe i djelovali su među njima da se prijavljuju za odlazak u partizane.

Utvrđeno je da se obiteljima Aleksija Dragosavića i Valenta Ivića svakog mjeseca daje novčana pomoć, a povremeno da im se odvaja i nešto skupljene hrane koja je bila namijenjena logorašima. Pomagala se i obitelj Novak. Ne sjećam se da li smo odredili davati pomoć obitelji električara Kosa, koji je bio u logoru, zatim obitelji Šeler i jednog ložača (zaboravio sam njegovo ime) koji su kasnije upućeni u logor.

Na Glavnom kolodvoru u Zagrebu jedan od aktivista NOP-a bio je Ferdinand Erak. Ne sjećam se da Ii je on s nama u Ložionici bio povezan. Također je za NOP radio i Vinko Vrbka na željezničkoj stanici Istočni kolodvor u željezničkoj stanici Borongaj. Međutim, s njima sam bio povezan u proljeće 1943. Oni su aktivno djelovali. Svaki na svom terenu okupljao je grupu radnika s kojima je surađivao i od kojih je skupljao novčane priloge za Narodnu pomoć. U tim grupama uglavnom su bili kovači i pregledači kola, koji su pregledavali i popravljali

kola po stanicama. Službeno su potpadali pod Ložionicu u kojoj je postojala partijska ćelija i razvijeni odbori NOP-a.

Cilj nam je bio da te grupe ojačamo, pa da preko njih prodremo među osoblje na stanicama kako bismo vezali uz NOB što više simpatizera skretničara, manevrista, prometnog i voznog osoblja, dakle ljude koji su, osim radnika Ložionice, držali ključne pozicije željezničkog saobraćaja.

Te grupe postepeno su se sve više razvijale, a od agilnijih i provjerenih drugova stvarao se aktiv. U Erakovoj grupi u aktivu su bili pregledač kola Vojnić, Stipetić, bravar na popravku kola u stanici, zatim Jakopčin i Stipe Jelić, također pregledači kola. Ne sjećam se koji su ljudi bili u Vrbkovom aktivu. Njegova grupa imala je šire područje. Osim Istočnog kolodvora i Borongaja, njezina djelatnost protezala se prema Sesvetama. Te aktive mi smo organizacijski stalno jačali, vezali smo ih na NOP u Ložionici po tehnici i vojsci. Preko njih se djelovalo i obostrano izvještavalo o situaciji, pa smo imali u vidu da oni izrastu u odbore NOF.

Zbog sve većeg broja aktivista i simpatizera, pred jesen 1943. odlučili smo se za formiranje odbora po odjeljenjima, pa je prestao djelovati NOO Ložionice. U ložioničkoj radionici odbor NOF činili su Stjepan Vuglek, Ivan Petričić, Mihajlo Jurjević kao članovi KP, zatim aktivisti Stjepan Zovko, Ivan Sever i Franjo Puljek. Odbor mašinskog osoblja obuhvaćao je upravu Ložionice, a činili su ga Petar Smuđ, Franjo Burić, Blaž Granatir i Ivan Piverić, svi članovi KP.

U proljeće 1944. Erak je zbog ugroženosti otišao na slobodni teritorij. Sjećam se da sam mu napisao karakteristike, pa kad smo se nakon završetka rata sastali, prigovorio mi je da mu nisam trebao napisati u karakteristiku da nije odmah išao u partizane te je zbog toga imao neugodnosti.

Odlaskom Eraka u NOV tu grupu je preuzeo Vrbka. Sjedinjenjem tih dviju grupa od njezinih aktivista formiran je odbor NOF kojim je rukovodio Vrbka. Tako je taj odbor imao šire područje a držao je i kanal za oslobođeni teritorij.

Mi smo još otprije neke drugove vodili kao kandidate KP, pa smo razmatrali mogućnost njihova prijema u Partiju i formiranje ćelije na Istočnom kolodvoru. Zakazali smo sastanak u Vrbkinu stanu, gdje su trebali doći Stipe Jelić, Jakopčin i drugi. Međutim, taj sastanak nije uspio, jer drugovi nisu došli. Sjećam se da je tog dana padala kiša. Došao sam iz Tmja u Dubravu i jako pokisao. S Vrbkom sam tada raspravljao o primanju dugova u KP i formiranju ćelije na Istočnom kolodvoru. Kakav smo stav zauzeli i da li sam o tome izvijestio Seku (Paula Martinčić) više se ne sjećam.

Godine 1944. većinu ljudi obuhvatili su odbori. Oni su aktivno radili ili davali novčane priloge za Narodnu pomoć, pa su se nakon nekog vremena razdvajali po struci. Sjećam se da je Granatir okupljao većinu ložača. Oni su bili zasebna grupa i imali svoj aktiv u sastavu: Mikulec, Rom i Sebastijan Zemljić. Osim toga, Zemljić je u Cernomercu, gdje je radio kao predložač, imao grupu simpatizera i kanal preko Sljemena za oslobođeni teritorij.

Stvarale su se grupe i u ložioničkoj radionici kojesu se izdvajale i imale svoj aktiv u sastavu: Stjepan Zovko, Stjepan Jurjević i Ivan Sever. To je bila miješana grupa. Jurjević je okupljao električare, a ubacio se i među domobrane u nekoj jedinici s kojima je održavao vezu.

Zagorski ili Seka su me obavijestili da moram biti naoružan.Stoga sam odStjepana Jurjevića, električara, kupio revolver. Platio sam ga dijelomnovca od sakupljene Narodne pomoći. Prethodno sam za to dobio odobrenje, pa kad sam jednog mjeseca predavao novac to sam napomenuo.

U ložioničkoj radionici je bilo više grupa po struci, na primjer: ispiraci lokomotiva, grupa za tekuće popravke itd.

Nakon gubljenja veze sa Zagorskim i Mićom povezao sam se sa Sekom kao višom vezom. To je bilo u prvoj polovici 1944. godine. Informirao sam je o stanju u Ložionici Zagreb, a također i o NOP-u na Istočnom i Glavnom kolodvoru. Jedanput mjesečno Seki sam predavao partijsku članarinu i novčane priloge aktivista i simpatizera za Narodnu pomoć. Ona mi je davala i određene zadatke. Jedan od takvih zadataka bio je da formiram partijsku ćeliju u mostnoj radionici. Naime, u toj radionici bilo je, kako mi je rekla, više članova KP, ali nisu bili povezani niti su imali sekretara ćelije, pa ona kao takva nije djelovala. Povezala me je s jednim drugom iz mostne radionice s kojim sam se dogovorio da pozove sve članove Partije na sastanak. On je održan u mostnoj radionici jednog dana nakon završenog radnog vremena. Sjećam se da je bilo prisutno četiri —pet drugova. Rekao sam im da me je k njima poslala viša veza drugarica Seka i da treba između sebe da odaberu sekretara svoje ćelije. Na tom sastanku sekretar nije bio izabran. Drugovi se nisu mogli suglasiti tko bi od njih trebao preuzeti tu funkciju. Teško mi je bilo što taj zadatak nije izvršen. O tome sam obavijestio Seku i ne sjećam se da li je kasnije odabran sekretar ćelije.

Seka me je, zatim, povezala s prometnikom Pašagom Kurspahićem na Zapadnom kolodvoru od kojega sam dobivao razni materijal, a i podatke o kretanju saobraćaja. Sve sam to donosio u prometni ured na stajalištu Remetinec i predavao po lozinki jednom drugu. Naime, Remetinec je bio punkt u koji sam više puta dolazio i predavao materijale koje mi je davala Seka. Međutim, ja sam također predavao izvještaje o kretanju neprijateljskih jedinica koje sam prikupio. To sam radio zbog toga što mi je Seka dala direktivu da dajem informacije o svemu što doznam ili zapazim u gradu.

Jednom mi je Seka rekla da bi trebalo formirati novi željeznički komitet, budući da je prethodni pao. Tražila je moje mišljenje koji bi drugovi mogli ući u komitet. Predložio sam joj dva druga, i to Vinka Vrbku i Mihajla Jurjevića. Ubrzo su pozvana ta dva druga na sastanak na kojemu su još prisustvovali Seka, kao viša veza, zatim, Mirkec i ja (poslije završetka rata sam saznao da je Mirkecu pravo ime Matija Folnović). Na tom sastanku ja sam, na Sekin prijedlog, određen za sekretara komiteta željeznice (nazivan je VII rajonski komitet), a za članove su izabrani Vinko Vrbka i Mihajlo Jurjević. Na tom sastanku Vrbka je zadužen da djeluje na pridobivanju ljudi da se javljaju za odlazak u Narodnooslobodilačku vojsku (ii to smo vrijeme skraćeno govorili: zadužen po vojsci), a Jurjević za »tehniku« (tj. primanje partijske štampe i ostalog propagandnog materijala) i njezino raspačavanje.

Postavio sam pitanje kako ćemo održavati vezu sa Željezničkom radionicom. Seka mi je odgovorila da će me povezati s jednim drugom iz Željezničke radionice s kojim ću, ubuduće, održavati vezu.

Ubrzo me je povezala s jednim drugom. Ne sjećam se njegovog konspirativnog imena. Međutim, poslije rata sam doznao da se je taj drug zvao Rudolf Marušić. Kad sam se povezao s njim, informirao me je o stanju partijske organizacije i djelatnosti NOP-a u Željezničkoj radionici.

Kad sam zakazao drugi sastanak s njim, rekao sam mu da dovede na sastanak i članove KP. Nakon nekog vremena taj sastanak je održan u Draškovićevoj ulici, vjerojatno u stanu Vešligaja. Na tom sastanku su bili, osim mene, prisutni: Marušić, Vešligaj i Komparić. Ne sjećam se da li je još tko bio prisutan. Na sastanku smo diskutirali o stanju partijske organizacije i NOP-a na željeznici,

0 narodnooslobodilačkoj borbi u našoj zemlji i o vojnopolitičkoj situaciji u svijetu. Zatim se govorilo da bi partijska organizacija mogla efikasnije djelovati u Željezničkoj radionici, da treba formirati dva partijska odjeljenja i predloženo je tko bi bio u njima. Složili smo se, nakon duge diskusije, da sekretar jednog odjeljenja bude Komparić, a drugog Vešligaj. (Naravno, tada nisam znao prava imena nego konspirativna. Za prava imena sam doznao poslije oslobođenja zemlje.)

Želim naglasiti da sam kao sekretar komiteta tada imao konspirativno ime Boris.

Sa Sekom, kao višom vezom, imao sam mnogo sastanaka. Nakon mog izlaganja na tim sastancima o djelatnosti partijske organizacije, NOO-a i odbora NOF, dogovarali smo se o zadacima koje treba provoditi.

Jednom mi je rekla da dobro ne funkcionira raspodjela naše štampe u Zagrebu i da je stoga grad ostao bez štampe. Dala mi je zadatak da odmah pronađem punkt za štampu za cijeli grad Zagreb. S obzirom na važnost štampe kao sredstva za pravodobno informiranje svih komunista, simpatizera, antifašista 1 pristaša NOP-a, dogovorio sam se s našim aktivistom Srečkom Venirom, da punkt bude u njegovoj kući. Naglasio sam mu da je to vrlo važan zadatak i da partijska organizacija ima u njega potpuno povjerenje. Napomenuo sam mu da će određenog dana doći k njemu jedan drug, s lozinkom. Rekao sam mu koju, ali se više ne sjećam kako je glasila. Napomenuo sam mu: kada drug izgovori lozinku da mu kaže da štampu treba da donosi u njegovu kuću. Ta kuća je bila u Dubravi. Za raspodjelu štampe s tog punkta bio je zadužen Mihajlo Jurjević.

Venir mi je kasnije rekao da štampu dobiva s terena, pa da se, zatim, iz njegova stana unosi u Zagreb. Ponekad je on osobno donosio štampu u Ložionicu Zagreb.

U svojoj djelatnosti neki drugovi su se kompromitirali, a dio ih je kraće vrijeme bio i u zatvoru. Budući da policija nije imala čvršće dokaze o njihovoj ilegalnoj djelatnosti, pustila ih je na slobodu. Takve drugove smo, po direktivi, trebali odmah slati u partizane. Sjećam se da smo tada poslali na slobodni teritorij postojećim kanalima Ivana Pivarića, Stjepana Vugleka i druge.

Kad je Erak pošao u Narodnooslobodilačku vojsku, ostao sam nepovezan s Glavnim kolodvorom. Međutim, prethodno mi je nepomenuo da se mogu povezati s Jakopčinom, Stipetićem i još nekim drugovima čijih se imena više ne sjećam. Te drugove sam ubrzo povezao s drugovima na Istočnom kolodvoru, pa su kao aktivisti NOP-a bili povezani s Vinkom Vrbkom. To sam učinio zbog toga što su svi ti drugovi bili pregledači kola ili bravari na popravku kola, pa su po prirodi posla bili u stalnom kontaktu sa staničnim osobljem i s Ložionicom. Zahvaljujući tome, bili su povezani: stanica Glavni kolodvor, Istočni kolodvor i Ložionica.

Od aktivista sa željezničkih stanica Glavni kolodvor i Istočni kolodvor formirali smo jedan NOO na čijem je čelu bio Vinko Vrbka.

Partijska organizacija je, s obzirom na razgranati rad NOP-a na željeznici, kandidirala za članove KP ove drugove: Stjepana Jelića, Jakopčina, Stipetića, Ivana Severa, Franju Puljeka, Josipa Medveda, Cemigoja, Stjepana Debića i još neke drugove čijih se imena više ne sjećam.

U kontaktu sa Sekom i članovima komiteta Vrbkom i Jurjevićem razmatrali smo mogućnost osnivanja matičnog odbora za cijelu željeznicu koji bi, uz rajonski komitet željeznice, ujedinjavao sve odbore NOF-e na željeznici u Zagrebu. Imali smo na umu da tom prilikom u tom odboru bude Petar Smuđ, zatim, jedan drug iz Željezničke radionice (poslije završetka rata sam doznao da

mu je bilo ime Franjo Horvat) i Jurjević. U to vrijeme sam, kao sekretar komiteta, dobivao skupljeni novac za Narodnu pomoć od Petra Smuđa, Blaža Granatira, Mihajla Jurjevića i Vinka Vrbke. Ne sjećam se da li sam novac za Narodnu pomoć dobivao od Rudolfa Marušića iz Željezničke radionice, zatim od drugova s kojima sam imao vezu iz mostne radionice i Zapadnog kolodvora. S obzirom na moje partijsko zaduženje, imali smo na umu da se ja rasteretim i da se stvori jedan takav odbor. Međutim, on nije uspio razviti svoju djelatnost, pa sam i dalje dobivao skupljeni novac od spomenutih drugova i predavao ga Seki.

Ne sjećam se tko me je povezao s Horvatom, ali znam da sam mu nekoliko puta predavao pakete za Narodnu pomoć u Jošavskoj ulici preko utvrđene lozinke.

Prije oslobođenja Beograda vlasti NDH prebacile su mašinsko osoblje iz ložionice Zemun u ložionicu Zagreb. Među tim osobljem postojala je grupa koja je u Zemunu radila za NOP. Aktivisti te grupe povezali su se s NOP-om ložionice Zagreb. Jedan od njih zvao se Ratkaj. On se kasnije povezao sa mnom i upoznao me s jednim Crnogorcem, novinarom, koji nam je davao veće svote novca za NOP. Jednog dana ponudio mi je tiskaru za potrebe NOP-a i pregledao sam je s njim. Nalazila se je u zgradi na početku Ilice na desnoj strani, malo dalje od sadašnje »Name«. O tome sam, naravno, odmah obavijestio Seku, ali tiskara nije preuzeta. Vjerojatno nisu postojali svi potrebni uvjeti za njeno korištenje.

Aktivisti NOP-a sa željeznice djelovali su i među građanstvom. Tako je, na primjer, Vuglek bio povezan sa grupom simpatizera iz Prečke ulice i oni su mu davali novčane priloge za NOP. Među njima je bio i trgovac Pogačić. On je povremeno davao Vugleku osim novca i živežne namirnice, koje smo zatim odnosili obiteljima stradalih drugova.

Granatir je također bio povezan s grupom simpatizera i aktivista iz Željezničke konzumne zadruge. Od njih je dobivao novčanu pomoć i hranu. Sve smo to dalje predavali po vezi za potrebe NOP-a.

Aktivisti mašinskog odbora NOF-a preko jednog druga, ne sjećam se da li je to bio Ratkaj ili Černigoj, bili su u kontaktu sa simpatizerima NOP-a u kvislinškoj policiji (Petrinjska ulica) koji su davali novčane priloge za narodnooslobodilačku borbu i javljali koga policija namjerava hapsiti, pa su se ti drugovi pravodobno sklanjali i odlazili u Narodnooslobodilačku vojsku.

Također smo održavali stalne kontakte s liječnicima i osobljem klinike na Salati. Uz novac dobivali smo i sanitetski materijal za jedinice NOV.

Dužnost sekretara komiteta obavljao sam do 18. siječnja 1945. kad sam zbog ugroženosti morao otići na oslobođeni teritorij.

Još dok sam održavao vezu s Ivanom Krajačićem 1941. godine, on mi je jednom prilikom rekao: »Ako budeš u kakvoj teškoći, obrati se strojovođi Fioreliju!« Tog sam druga poznavao, pa kad sam 1945. godine, lokomotivom došao u Ložionicu, on me je dočekao i rekao da se moram odmah udaljiti iz Ložionice, pošto je protekle noći bilo veliko hapšenje drugova iz Ložionice, i da su ustaški agenti i sada u njoj. Rekao mi je da su uhapšeni: Mihajlo Jurjević, Stjepan Zovko, Anton Novak, Haramina i još neki drugovi čijih se imena više ne sjećam.

Prije napuštanja Ložionice obavijestio sam svog ložača da se ne osjećam dobro i da idem k liječniku. Rekao sam mu da obavijesti nadzornika lokomotiva da sam bolestan. Odmah sam pošao k supruzi uhapšenog Jurjevića da saznam od nje što je bilo. Međutim, jedna omladinka iz susjedne kuće, kad me je spazila, dala mi je znak da ne ulazim u dvorište, budući da su tamo bili agenti. Odmah sam se udaljio. Svojoj kući nisam odlazio već sam pošao k supruzi Ivana

Novaka, koji je bio u logoru, i obavijestio je da je pohapšeno više drugova iz Ložionice i da bude oprezna, jer je bila uključena u NOP.

Ubrzo sam se povezao sa Sekom i izvijestio je o događajima. Ona je od mene zatražila mišljenje o tome tko bi od drugova mogao biti sekretar komiteta poslije mog odlaska. Rekao sam joj da je od članova komiteta ostao Vinko Vrbka i da bi on mogao obavljati tu dužnost.

Sa Sekom sam se sastajao nekoliko puta radi svog odlaska u partizane. Međutim, ona mi nije mogla dati vezu, jer su kanali za odlazak na slobodni teritorij bili prekinuti. Dogovorili smo se da svi ugroženi drugovi odu u partizane. Tako su, osim mene, trebali ići: Petar Smuđ, Blaž Granatir, Rudolf Marušić, Komparić i Stipetić.

Seka je zahtijevala da je povežem s drugovima koji ostaju. Napomenuo sam joj da bi za Ložionicu trebao biti odgovoran za rad Franjo Burić, s čime se ona suglasila. Ta veza sa Sekom do mog odlaska u Narodnooslobodilačku vojsku trajala je oko osam dana. Nekoliko noći proveo sam kod svog rođaka Tome Koraka.

Budući da nismo mogli otići iz Zagreba preko kanala koje je držala Seka, saznao sam od Granatira da je otvoren kanal prema Ivanjoj Rijeci i da ga drži grupa simpatizera s kojom on održava vezu. Bila je to grupa HSS-ovaca — Vugrinec, Pevec i neki drugi.

S Vugrincem smo utvrdili dan i vrijeme kada bi mogli izići na slobodni teritorij. Tog ugovorenog dana grupa u kojoj su bili Granatir, Smuđ, Marušić i ja, sastali smo se s Vugrincem u nekoj ulici u blizini Palmotićeve ulice. On nas je vodio Vlaškom, pa Maksimirskom ulicom, a zatim smo preko Dubrave došli u jednu kuću prema Ivanjoj Rijeci. Vugrinec nas je tu predao nekim drugovima kojima sam dao propusnice za sve drugove, dobio sam ih od Seke, pa nas je kurir odveo na slobodni teritorij.*

' Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Vinko Vrbka

ZADACI VII (ŽELJEZNICA) RAJONSKOG KOMITETA

Djelovanje u Kolnici, Ložionici i na Istočnom kolodvoru u Borongaju — Sekretar komiteta

... U drugoj polovici 1941. godine u V odjelu (Kolnica) Željezničke radionice u Zagrebu formirana je po direktivi Franje Culjaka, udarna grupa. U njoj su bili: Nikola Marđetko, Franjo Polić, Ivan Šantić, Šubaraš i ja. Nakon dva ili tri mjeseca bio sam određen za vođu udarne grupe jer je Marđetko morao i preuzeti drugu dužnost. Udarna grupa imala je ove zadatke: širenje propagande 0 narodnooslobodilačkom pokretu, skupljanje municije, oružja, sanitetskog materijala i odjeće za partizanske odrede. Kao posebni zadatak bilo je izvršavanje sabotaža na svim postrojenjima i na svim vagonima koji su se popravljali i odlazili na probe. Naša udarna grupa, kad je to bilo moguće, ubacivala je pijesak u ležajeve, zabijala metalne predmete u električne instalacije i izazivala kratki spoj. Stoga se vrlo rijetko kompozicija koja je išla na probu vraćala u određeno vrijeme, jer se uvijek nešto dogodilo na putu, a to je bila posljedica sabotaže članova udarne grupe.

Djelatnost udarne grupe odvijala se do kraja 1942. godine, kada sam na svoj zahtjev premješten u Ložionicu Zagreb na tečaj za pregledača kola. Tada je počeo vrlo intenzivan rad s drugovima Sontakijem, Kopčićem, braćom Heski 1 drugima na organiziranju prikupljanja pomoći za obitelji uhapšenih i protjeranih drugova. Tako je formiran u kolovozu ili rujnu 1942. matični odbor. Činili su ga drugovi Vlado Berlan, Karlo Skok i Stjepan Jakopčin. Ja sam bio izabran za predsjednika tog matičnog odbora, koji je odmah u početku 1943. godine preimenovan u NOO. Taj matični odbor formiran je u Plješivičkoj ulici 13, a bio je prisutan Edo Heski. U Plješivičkoj ulici 13 održano je više sastanaka. Djelatnost odbora bila je usmjerena isključivo na potrebe željeznice. On je u spomenutom sastavu radio do svibnja 1943, kada sam povezan s partijskom organizacijom Ložionice Zagreb i primljen u Partiju. To je bilo 1. svibnja 1943. godine (kandidat sam bio od 1941).

Poslije prijema u članstvo dobio sam zadatak da formiramo NOO koji će obuhvatiti željezničare od Dugog Sela do Zaprešića. U taj novi odbor ušli su drugovi: Stjepan Jelić, Nikola Lamza, Vojnić, Stjepan Jakopčin, a predsjednik toga odbora bio sam ja.

Rad tog odbora sastojao se u tome da okuplja sve napredne drugove oko sebe, da pruža pomoć narodnooslobodilačkom pokretu i da brine o stradalim obiteljima. Dobio sam zadatak da formiram partijsku ćeliju u Borongaju — Istočni kolodvor. Budući da sam tamo radio kao pregledač kola, uvjerio sam se da u tom kolektivu ima velik broj naših simpatizera. Taj sam zadatak izvršio potkraj kolovoza 1943. godine. Formirao sam partijsku ćeliju u koju su bili izabrani prvi članovi: Stjepan Jelić, Nikola Lamza, Stjepan Jakopčin i Vojnić. Za sekretara te ćelije bio sam izabran ja. Kasnije je bio uključen u ćeliju i Rudolf Osrećki.

U to vrijeme bio sam premješten na rad u Borongaj, jer nitko nije htio primiti dužnost u Borongaju zbog svakodnevnih bombardiranja, a osobito poslije pogibije druga Ištoka od bombardiranja. Takva odluka odgovarala je našem komitetu, jer smo mogli razvijati partijsku djelatnost. U vrlo kratko vrijeme, poslije formiranja ćelije, imali smo oko 60 simpatizera koji su pomagali na razne načine našu partijsku organizaciju. Preko članova Partije i simpatizera dobivali smo sve podatke o kretanjima njemačkih vojnih transportnih vlakova, kao i svih drugih vojnih transporata, o čemu smo obavještavali VII rajonski komitet.

Ta je partijska ćelija kasnije bila spojena s ćelijom partijske organizacije Glavni kolodvor u jednu ćeliju. Činili su je: Stjepan Jelić, Stjepan Jakopčin, Nikola Lamza, Kurspahić, Vojnić, Rebić, ja i drugi čijih se imena više ne sjećam. Poslije formiranja zajedničke ćelije bio sam kraće vrijeme njezin sekretar. Budući da sam bio kooptiran za člana Vii rajonskog komiteta u ljeto 1944. godine, bio sam zadužen za štampu, a ubrzo i za mobilizaciju. Tada je preuzeo dužnost sekretara Komiteta Nikola Korak od dotadašnjeg sekretara Folnovića. Članovi Komiteta su bili: Korak (sekretar), Jurjević i ja.

Glavni zadatak u vezi s mobilizacijom bilo je praćenje svih transportnih vlakova. O tome sam trebao obavještavati naše partijske veze. Moja veza je bila Seka (Paula Martinčić). Ona je bila instruktor Povjerenstva CK KPH za rajonske komitete. Vjerojatno je bila zadužena preko Mjesnog komiteta KPH za naš komitet. Zadatak po mobilizaciji, uz praćenje kretanja transportnih vlakova, bio je i prebacivanje naših ilegalaca na oslobođeni teritorij. U razdoblju od 1943. godine do oslobođenja postojao je stalni kanal za prebacivanje drugova na oslobođeni teritorij, i to preko Granešine i Ivanje Rijeke. U tom razdoblju moje ilegalno ime bilo je Karlek, a kasnije Milan. Od 1943. godine do oslobođenja otpremljeno je više od 100 ilegalaca i članova njihovih obitelji na slobodni teritorij. Napominjem da nijedan ilegalac kojeg sam pratio na oslobođeni teritorij nije pao u ruke neprijatelja. Jedna od glavnih akcija bila je otpremanje jedanaest domobrana koji su završili vojnu akademiju. Njih sam preveo početkom svibnja 1944. Taj je kanal funkcionirao sve vrijeme, osim desetak dana početkom 1944. godine, kada je bila prekinuta veza s oficirom za vezu (Vidom), koji je bio odstranjen. Stoga je veza bila odmah uspostavljena preko Čučerja (drug Sruk). Potrebno je napomenuti da su mještani Granešine, Novaka i Oporovca bili naši simpatizeri i potpuno odani NOP-u i Partiji. Oni su vidjeli i znali da mnogi ilegalci i antifašisti iz Zagreba vezama prolaze kroz njihova mjesta i da odlaze u partizane. Nijedan od njih nije prijavio ustaškim vlastima bilo što o našim kretanjima. To je najbolji pokazatelj privrženosti stanovništva NOP-u. Tim kanalom otpremljen je pregledač kola He-

rak sa suprugom i dvoje djece, zatim Stipetić i drugi koje ja nisam osobno poznavao.

Poseban slučaj je bio s drugom Roterom iz Dubrave. Dobio sam zadatak da ga odmah prebacim na oslobođeni teritorij, a da prethodno ne odlazi u svoj stan. Međutim, on je ipak krenuo pred večer kući, pa je bio uhapšen i odveden u Jasenovac.

Budući da sam imao partijski zadatak na mobilizaciji (tj. slanju ljudi u partizane), mogao sam biti uočen i uhapšen. Stoga sam odlučio da se, tobože, sprijateljim s ustašom Dalom, šefom Željezničke stanice Zagreb-Borongaj. To mi je moglo pomoći da se u mene ne posumnja, pa da se kao ilegalac što dulje održim u izvršavanju partijskih zadataka. Našao sam modus da mu se približim i uspio sam. Pozivao me je na kartanje u samoj željezničkoj stanici. To su, naravno, vidjeli službenici, pa su u mojoj prisutnosti, bez sustezanja, pošto sam Đalov »prijatelj« govorili o mnogim službenim tajnama (vrijeme i dan kretanja vlakova s ljudstvom i ratnim materijalom i slično). Razumljivo je da sam o svemu što sam čuo izvještavao svoju višu vezu. Moje »prijateljstvo« s tim ustašom, šefom stanice, bilo je veoma korisno za NOP. Zatim sam pitao i pojedine otpremnike vlakova za neke stvari što se inače nije smjelo.

Da kartam s Dalom, kao sa svojim »dobrim prijateljem«, vidio me je i ustaški agent koji je bio zadužen za željezničku stanicu Zagreb-Borongaj, pa mi je otvoreno govorio o predstojećim hapšenjima pojedinih naših drugova. Kad sam doznao na koje se drugove to odnosi, putovao sam u Vrbovec i Gradec i obavještavao ih da se sklone pred hapšenjem.

Za svoj rad dobivao sam direktive od VII rajonskog komiteta i tadašnje više veze drugarice Seke, do njezinog hapšenja. Odluke o izvršavanju mnogobrojnih zadataka donosio je VII rajonski komitet u prisutnosti drugarice Seke. U našem radu na Borongaju mnogo nam je koristila radionica za popravak vagona koja se nalazila istočno od teretne stanice. Šef te radionice bio je Stjepan Jelić, koji je bio i član partijske ćelije. Tu smo skrivali štampu, propusnice, žig i sve ostalo što nam je bilo potrebno za ilegalni rad.

Poslije Sekina hapšenja, uhapšen je i član našeg Komiteta Mihajlo Jurjević i drugi. Zaprijetila je opasnost svim članovima Komiteta da budu pohapšeni. Međutim, mi međusobno nismo znali prava imena, a također ni Seka. Ta činjenica je bila veoma važna u toj delikatnoj situaciji. Komitet je bez Jurjevića i Seke nastavio svoju djelatnost. Početkom 1945. godine Korak je morao otići. Zatim sam ja određen za sekretara Komiteta početkom siječnja 1945- godine, a članovi su bili Hrastić, Kurspahić i drugi.

Poslije Sekina hapšenja uspostavljena je veza s Mjesnim komitetom KPH preko jednoga druga. MK KPH smo obavještavali, među ostalim, o kretanju vojnih transporata i o prebacivanju pojedinih drugova na oslobođeni teritorij. Ubrzo sam dobio zadatak da promijenim mjesto stanovanja. Do tada sam stanovao sa suprugom Darinkom u Dubravi. Tada sam se ilegalno prebacio u Granešinske Novake, a supruga je ostala u Dubravi. Tu su mi uvjeti za rad bili bolji i mogao sam se sačuvati od eventualne »provale«. Oprezno sam izvršavao zadatke koji su bili postavljeni pred VII rajonski komitet. Kad sam prolazio iz Novaka kroz Dubravu, odlazeći na posao u Borongaj, supruga me je obavještavala vješajući u dvorištu na konopcu za sušenje rublja crveni šal. To je, prema našem dogovoru, bio znak da mogu slobodno ući u kuću. Ako nije bilo šala, nisam smio ulaziti u kuću, jer je to bio znak da me je netko tražio (policija ili netko koga ona nije poznavala). Prije ulaska u željezničku stanicu Zagreb-Borongaj, dogovorenim znakovima oba-

vještavali su me Stjepan Jelić, Nikola Lamza i drugi da li mogu ući u Željezničku stanicu ili ne.

Simpatizeri na toj željezničkoj stanici omogućavali su nam utovar u vagone raznih uređaja (aparati za zavarivanje, boce s kisikom i acetilenom, strojno ulje i ostali materijal) koje smo, na traženje partizana, slali svojim vezama u Vrbovec ili Gradec đa im to uruče.

Pred kraj rata, prije dolaska jedinica Jugoslavenske armije u Zagreb, glavni nam je zadatak bio da spriječimo da neprijatelj uništi veliku dizalicu u željezničkoj radionici, zatim specijalne uređaje na Glavnom kolodvoru i u ložionici.

U realizaciji tog zadatka smo uspjeli. Kad je neprijatelj napuštao Zagreb, VII rajonski komitet odigrao je vrlo veliku ulogu u spašavanju tih komunikacijskih veza. To je bilo veoma značajno, budući da su se nakon oslobođenja zemlje brzo obnavljali željeznički objekti.

Poznato je da je ilegalni rad za vrijeme okupacije naše zemlje bio vrlo težak. Ponekad su bile izvršene neke akcije koje se današnjim generacijama čine nevjerojatne. Ilegalci sa željeznice, kao i drugi s kojima sam dolazio u vezu, djelovali su u vrlo teškim uvjetima. Neprijatelj je vrebao sa svih strana, no svojim terorom ih nije pokolebao. Požrtvovno i neustrašivo su se borili za slobodu i novo društvo. U razdoblju od 1941. do 1945. godine palo ih je mnogo. Stoga ćemo se svi mi, sudionici NOB-a i novi naraštaji, sa zahvalnošću i ponosom sjećati žrtava u našoj narodnoj revoluciji.*

* Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Stjepan Jelić

ILEGALNI RAD NA STANICI BORONGAJ

Nema dovoljno podataka koji bi nešto više osvjetljavali rad na stanici Borongaj 1941. godine, jer sadržajnije ilegalne djelatnosti u to vrijeme nije ni bilo. U 1942. godini, poslije formiranja kolske radionice, došlo je nas nekoliko, koji smo bili partijski povezani na Željezničkoj stanici Zagreb — Glavni kolodvor, pa se od tada može nešto više reći o tome kako se odvijao ilegalni rad u 1942. godini. U to vrijeme na stanici Borongaj radili su: Pajo Rebić, Oskar Ištok, Đuro Ostarjaš, »Stjepan« Jaković, Ante Kljun, Stjepan Frčko, Božičević, Nikola Lamza, Rudolf Osrećki i ja. Svi su oni bili preko mene povezani i zaduženi od partijske ćelije Zagreb — Glavni kolodvor za prikupljanje pomoći, sanitetskog materijala, izvođenje sabotaža na stanici, itd. Ta grupa je djelovala bez formiranja partijske organizacije do 1943. godine.

Početkom 1943. godine, po dolasku na Borongaj Vinka Vrbke, formiran je Narodnooslobodilački odbor kojim sam ja rukovodio, a vezu sam imao preko Vinka Vrbke s partijskim rukovodstvom željeznice na Glavnom kolodvoru.

Djelovanje tog NOO-a bilo je usmjereno na davanje podataka o kretanju transporata neprijateljskih formacija, prikupljanje simpatizera NOP-a i rad s njima, sabotaže, snimanje terena aerodroma, prikupljanje sanitetskog materijala, pomoć obiteljima čiji su hranioci bili u logorima, partizanima itd.

U toku rada tog odbora postojala su zaduženja drugova, i to: Pajo Rebić za sabotaže tako što je sipao pijesak u vagonske osovine transportnih vlakova; Stjepan Frčko za prikupljanje novčane pomoći; Nikola Lamza da prati u kolnom i prometnom uredu put i smjer kretanja neprijateljskih transporata i sadržaj vagona pomoću tovarnih listova; »Stjepan« Jaković za otpremu raznog materijala na oslobođeni teritorij.

Rad tog NOO-a odvijao se od njegova formiranja sve do oslobođenja u sastavu: Vinko Vrbka, Stjepan Jakopčin, Ivan Vojnić i ja. Vezu za NOO, od njegova osnutka do oslobođenja, održavao je Vinko Vrbka.

U ljeto 1943. godine formirana je partijska ćelija na stanici Zagreb — Borongaj od četiri člana.

Ta partijska ćelija imala je vezu preko Vinka Vrbke s partijskim rukovodstvom željeznice, a Vrbka je bio i član tog rukovodstva.

Rad NOO-a na stanici Borongaj permanentno se odvijao pod neposrednim utjecajem partijske ćelije.

Osim navedenih zadataka ranije formiranog NOO-a i kasnije partijske ćelije, zadaci su se proširili na otpremu domobrana u NOV, poslije poziva maršala Tita, preko tada još nekontroliranog kanala Granešine, Oporovac u pravcu Sljemena. Uspostavljena je veza s Matom Folnovićem i Srukom, tadašnjim trgovcem u Čučerju. Preko Granešine i Oporovca slali su se drugovi u partizane. Tim kanalom otpremljeno je više drugova i drugarica, kao i djece. U toku rujna ili listopada 1944. godine bilo je otpremljeno oko 15 domobrana akademičara po istoj vezi i istim putem za Oporovac. Tim kanalom prebačen je drug Erak sa ženom i dvoje djece, a iz Željezničke radionice nekoliko drugova, kao i nepoznatih osoba (njihova imena nisam znao) koji su partijskim vezama dolazili do mene.

Mate Folnović i Vinko Vrbka bili su članovi komiteta za željeznicu. Vrbka je održavao vezu s kurirom koji je dolazio u podnožje Zagrebačke gore u selo Čučerje u gostionicu Sruk. Mi smo također imali kanal preko Oporovca za prebacivanje domobrana i ugroženih patriota na oslobođeni teritorij.*

* SUBNOR, Zagreb

Katarina Čoklica

OPASNOST JE PROŠLA

Nakon odlaska na oslobođeni teritorij moga druga Drage Čoklice, obavljala sam dio njegovih dotadašnjih zaduženja, osiguravala boravak drugovima i održavala vezu s onima koji su u mom stanu boravili na ilegalnom radu, a to su: Milan Mišković Decembar, Norbert Veber Šaban i Živka Nemčić.

Još mi je u živom sjećanju događaj koji je mogao stajati života Norberta Vebera i članove moje obitelji. Zahvaljujući površnosti agenata UNS-a moj stan je do kraja rata ostao na raspolaganju instruktorima Povjerenstva CK KPH čiji je intenzivan rad mnogo pridonio neprekidnom djelovanju zagrebačke partijske organizacije i ostalih antifašističkih organizacija sve do oslobođenja. Jedno poslijepodne došao je drug Veber kući i donio neke materijale na kojima je radio. U toku noći kuću su opkolile ustaše i tražile da im se otvore kućna vrata. Njihovo lupanje me je probudilo. Shvatila sam o čemu je riječ. Najprije sam probudila Vebera i upozorila ga na dolazak ustaša. Razumljivo je da sam bila u strahu i pomišljala što se sve može dogoditi. Ustaše su uporno lupale na vrata i tražile da im se što prije otvore. Na žalost, nije postojala mogućnost da se Veber sakrije u bunker. Otišao je na balkon u namjeri da s prvog kata skoči u vrt. Budući da je vidio da su agenti UNS-a sa svih strana opkolili kuću, privukao je u ugao balkona bačve sa stabljikama naranče i limuna i ščučurio se iza njih držeći u rukama odvinute bombe i pištolj. Kada sam otvorila vrata, saznala sam da traže Peru Marčetića, radnika Gradske plinare koji je stanovao u Bukovačkom naselju, a ilegalno je radio u aktivu vezanom za partijsku organizaciju naselja. Srećom ustaše nisu temeljito pretraživale kuću. Zadovoljili su se mojim odgovorom da Marčetić k nama više ne dolazi. Pregledali su samo prizemlje kuće i otišli. Pošla sam na kat na balkon da o njihovom odlasku obavijestim Vebera. Pribojavala sam se da bi on mogao pucati na mene pretpostavljajući da dolaze ustaše. Međutim, on je vjerojatno već poznavao način mog hodanja, pa nepoželjnih posljedica nije bilo.*

* IHRPM, MG-73/II, 17.

Ph. mr Danica Šterk-Vucelić

SANITETSKI MATERIJAL ZA PARTIZANSKE JEDINICE

Predavala sam velike količine lijekova i drugog sanitetskog materijala — Morala sam ostati u Zagrebu radi ilegalnog rada

Kao farmaceutkinja radila sam u apoteci čiji je vlasnik bio Boris Praunsperger. Apoteka je bila u Preradovićevoj ulici 42. Budući da sam bila progresivno orijentirana, upoznala sam dosta marksista medu kojima i dra Božidara Adžiju. On je k meni dolazio gotovo svaki dan i donosio mi marksističku literaturu. O pročitanome sam diskutirala s njim i tako utvrđivala i rasvjetljavala mnoga pitanja.

Za vrijeme studija, a i kasnije kad sam diplomirala, stanovala sam sa ph. mr Anom Pšorn (sada živi u Rumunjskoj), koja je bila vjerena s Milanom Durmanom, poznatim zagrebačkim komunistom. Tako sam, stjecajem okolnosti, bila stalno zajedno sa drom Pavlom Markovcem, muzikologom i aktivistom klasnog sindikalnog pokreta, koji je s entuzijazmom radio na podizanju muzičkog života među radnicima, zatim, sa drom Mladenom Ivekovićem, političkim radnikom i suradnikom lijevih časopisa i listova, i drugim poznatim drugovima. Kao komunisti, pod rukovodstvom Partije, bili smo odlučni da dademo sve od sebe za ostvarenje njezinog programa i ciljeva.

Rat me je zatekao na službi u apoteci Praunsperger. Prva mi se obratila, možda u mjesecu svibnju ili lipnju 1941. godine, doktorica Vinski, supruga Augusta Cesarea koji je bio žrtva ustaškog terora. Njoj sam izdala nekoliko puta po nekoliko kilograma kalij-klorida za eksploziv. Ona me je dobro poznavala jer je često sa drom Adžijom dolazila k meni u apoteku. Na žalost, i nju je ustaška policija likvidirala. Poslije sam počela izdavati redovito lijekove i sanitetski materijal po nalozima preko drugarice Nede Sokolović Mile, koja je u apoteci Praunsperger prakticirala, a od koje sam jedanput dobila i propusnicu kada sam mislila da moram napustiti Zagreb. U to vrijeme skrivala sam se nekoliko dana kod Julije Ježić (majke našeg poznatog vaterpolista), a kada je opasnost prošla, vratila sam se na posao.

Lijekove i sanitetski materijal počela sam izdavati već u ljeto 1941. godine, a od studenoga te godine bez prekida. To sam nastavila i stalno se po-

vezivala s novim vezama do mog hapšenja 5. prosinca 1944. Sretna okolnost je bila to što Boris Praunsperger, vlasnik apoteke, nije poznavao stanje u apoteci. Umjesto njega, ja sam, kao magistar, rukovodila apotekom, a on je povremeno dolazio samo po novac. Stoga sam uzimala materijal i pakirala ga za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta. U apoteci je, kao laborant, bio zaposlen Franjo Rešetar. Rekao mi je da je član KP. On se korektno odnosio prema meni i vlasniku nikad nije rekao da sam uzimala goleme količine materijala. Povremeno mi je pomagao pri pakovanju, a i osobno je dostavljao materijal svojim vezama.

Neda Sokolović povezala me je, kad je morala napustiti Zagreb, s Dušanom Kristom Čehom, a preko dra Čemeja ona je slala s oslobođenog teritorija naloge za potrebni sanitetski materijal i lijekove.

Dušan Krist često je dolazio u apoteku po pakete sanitetskog materijala. Vezu s njim održavala sam od kraja 1941. do polovice ožujka 1943. godine. Najvjerojatnije je da sam mu predala pedesetak većih paketa. Prethodno bih obavijestila dra Černeja da sam materijale pripremila, a on bi, zatim, slao Krista da ga preuzima. Kamo je Krist sve to odnosio, ne znam. Prema načelima ilegalnog rada o tome ga nisam nikad pitala, a ni on mi nije ništa govorio. Međutim, poslije rata mi je rekao da je materijal, preko veza, sretno stizao u ruke partizanskih jedinica.

Dr Černej povezao me je i s Rudolfom Fajgeljom. Bila sam njegov aktivni suradnik od 1942. godine do travnja 1944. Lijekove i sanitetski materijal preuzimao je sam ili uz pomoć nekih željezničara iz Ložionice, kao i nekih žena čijih se imena ne sjećam. Fajgelj je nekoliko puta donosio pakete u kojima je bilo oružje, koje sam skrivala u apoteci, a poslije su ga iznosili Fajgelj i Lončar.

Jedanput sam Juliju Vlašiću (s njim me je povezala Mila Pintarić) iz podruma apoteke predala 10 litara kloroforma za potrebe NOP-a. On je bio povezan s jednim kurirom koji je dolazio s oslobođenog teritorija i njemu predavao sanitetski materijal što bih ga ja spakirala.

Od početka 1942. godine počeo je pokojni Đuro Prpić (sin vlasnika tekstilne tvornice u Oroslavlju) odnositi iz apoteke lijekove i sanitetski materijal za Kalnički partizanski odred. Nekoliko puta dolazio je s terena u Zagreb Oto Hrazdir (politički komesar). On je najzaslužniji da je moj rad s Prpićem postao organiziran, pa sam tako i po Diki Pegan i Anici Ženvi i drugima, čijih se imena ne sjećam, slala velike količine lijekova i sanitetskog materijala za kalničke partizane.

Sve vrijeme rata izdavala sam lijekove Mili Pintarić koja je imala mljekarnu u Žerjavićevoj ulici, a suprug joj je bio na oslobođenom teritoriju.

Više puta sam tražila da prijeđem na oslobođeni teritorij, ali mi nije odobreno, jer su drugovi smatrali da je moj rad u Zagrebu korisniji za NOP.

U srpnju 1943. godine trojica naoružanih gestapovaca povela su me na Jelačićev trg u jednu dvorišnu zgradu u Gestapo-komandu na saslušanje. Tamo su me maltretirali i nastojali da im kažem sve što znam o ilegalnom radu. Ja sam se, tobože, čudila što oni to traže od mene. Valjda su ocijenili da nisam uključena u rad NOP-a pa su me pustili. Zatim su me uznemiravali telefonom i poslije nekog vremena više me nisu deranžirali.

Sjećam se da sam u studenome 1944. godine, prije moga hapšenja, dobila narudžbu s oslobođenog teritorija (lijekove i zavojni materijal) koju je napisao ph. mr Krešo Kovačević (poslije rata bio je upravnik Centralne apoteke u Zagrebu). Narudžbu je donio Polišenski, mehaničar »Siemensa«. Ustanovljeno je

da je bio konfident i sljedećeg dana kada je napustio Topusko, ono je odmah bombaridirano. Polišenski je ubijen.

Povremeno sam davala lijekove i sanitetski materijal za potrebe NOP-a dru Štajduharu, liječniku za očne bolesti u Zagrebu, Bregovita ulica, kao i dru Blau, Zagreb, Draškovićeva ulica. Zatim sam sa sanitetskim materijalom opremila Borisa Štrmca prije njegovog ponovnog odlaska na oslobođeni teritorij, a i mnoge druge čijih se imena ne sjećam.

Napominjem da sam za sve vrijeme okupacije intenzivno radila i imala nekoliko veza istodobno, koje sam opskrbljivala lijekovima i sanitetskim materijalom.

Mnogi nisu ni znali moje ime, jer sam za sve drugove bila samo Sinjorina, eventualno »Danica u apoteci Praunsperger«.

Osim pripremanja i davanja sanitetskog materijala za partizanske jedinice, bila sam i veza za prebacivanje ljudi iz Zagreba na oslobođeni teritorij. Po vezi su dolazili k meni drugovi koji su se javljali za odlazak u NOV, a ja sam ih predavala svojim vezama. Budući da je prošlo četrdeset godina od te moje djelatnosti, nisu mi više u sjećanju ilegalna imena drugova kojima sam predavala te ljude, ali se sjećam da sam ih predala priličan broj. Također sam smjestila i skrivala određen broj ranjenih drugova koji su kao takvi upućivani sa slobodnog teritorija. Za Narodnu pomoć osobno sam davala, a i skupljala od poznanika novac, odjeću i obuću. Moja djelatnost bila je intenzivna i ustaška me policija mogla uočiti. Stoga sam više puta tražila od drugova da me prebace na oslobođeni teritorij. Međutim, drugovi su me zadržavali s objašnjenjem da moj rad u Zagrebu više koristi NOB-u.

Kada je Đuro Prpić uhapšen, bile smo Dika Pegan, Ančika Ženva i ja zajedno uhapšene 4. prosinca 1944. U početku smo bile u zatvoru u Đorđićevoj ulici, a poslije su nas prebacili na Savsku cestu u grupu talaca. U sobi, među ostalim, bile su: Jana Koch, Greta Kenigshofer, Paula-Anka Pšenicka i radnice iz tvornice duhana u Mostaru. Davala sam im ponešto hrane i cigareta što sam dobivala od svojih.

U zatvoru na Savskoj cesti prebolila sam neku bolest s vrlo visokom temperaturom, vjerojatno encefalitis, ali me nisu pustili u bolničko odjeljenje, jer sam bila u grupi talaca. Posljedice te bolesti osjećala sam i nakon završetka rata.

Poslije oslobođenja Zagreba, imenovana sam, po nalogu Ministarstva narodnog zdravlja za povjerenika za preuzimanje poduzeća i apoteka koje su bile vlasništvo narodnih neprijatelja u Zagrebu. To su bili: Hoffman La Roche, mr Andrijić; poduzeće Bayer-Pharma, mr Kavran; zatim apoteka mr Lacina u Kustošiji i apoteka vlasnika Salopeka na Zrinjevcu, gdje sam poslije preuzimanja imenovana za upravitelja. *

* Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Slavka Orešković

PARTIJSKA ĆELIJA U ZAGREBAČKOJ PIVOVARI

Izvršavanje zadataka — Dnevne veze — Formiranje ćelije — Čuvanje objekta pred oslobođenje

Orijentaciju k naprednom pokretu i antifašističkom opredjeljenju dobila sam u svojoj obitelji. To sam još više učvrstila u Trgovačkoj školi u Zagrebu. Tamo je, naime, bilo vrlo mnogo, pa možda i polovica učenika napredno orijentiranih. Poseban utjecaj na nas je imao naš tadašnji razrednik, dr Julije Frelih, za kojeg pretpostavljam da je bio i član Partije. To sam zaključila na osnovi njegovog djelovanja i usmjeravanja nas u naprednom duhu. To se osobito odražavalo u aktivnostima izvan nastave, a bile su formirane i razne grupe, kao: literarna, antialkoholičarska, esperantska i druge.

Nakon završetka Trgovačke škole 1940. godine, zaposlila sam se tek u ožujku 1941. u Zagrebačkoj pivovari kao činovnik.

Odmah poslije ustanka, povezala sam se, preko nekih poznanika, sa Štefícom Šantić, koja je stanovala u Primorskoj ulici 2. Njen nadimak je bio Sanda. Ja sam tada dobila nadimak Zlata i s tim nadimkom sam ilegalno radila sve vrijeme rata. Kao simpatizer dobivala sam od drugarice Šantić zadatke da skupljam sanitetski i kancelarijski materijal i da ga donosim u njezin stan. S njom sam se uvijek sastajala u njenom stanu. Ubrzo sam joj dovela i jednu svoju poznanicu Zlatu, koja je također bila simpatizer Partije. K njoj je dolazila i Milka. Tada smo sve zajedno održavale kod Štefice Šantić i teorijske sastanke. Čitale smo ilegalnu štampu i proučavale članke. Zatim smo štampu raspačavale među simpatizere i građane. Taj rad odvijao se 1941. godine. U Pivovari sam uspostavila vezu s drugovima: Đurom Kemfeljom, Pavlom Daskijevićem, Tomom Korakom, Nikolom Cvitašem i drugima, čijih se imena više ne sjećam. No uspostavljanje te veze išlo je postepeno, tako što sam se prvo povezala sa Kemfeljom i Korakom. Budući da su oni stekli povjerenje u mene (bila sam provjeravana u izvršavanju određenih zadataka), povezala sam se s ostalima, koji su radili u Pivovari. Međutim, i dalje sam bila povezana sa svojom višom vezom Kemfeljom. U to vrijeme smo sastanke održavali

u stanu Đure Kemfelje, na Knežiji, ali se ne sjećam koji je to bio broj. Tamo nas je znalo doći četvero (ponekad i više). To su bili: Marija iz DTR-a, Pavao Daskijević, Tomo Korak, Stjepan Kunštek, Alojz Vapnar (stanovao je u Petrovoj ulici), zatim Kemfelja i ja. Ne znam sigurno, ali mislim da je jedino Đuro Kemfelja tada bio član Partije, a svi mi ostali samo simpatizeri. Održavanje tih sastanaka je počelo od početka 1942. i trajalo je sve do Kemfeljinog odlaska u partizane, a to je bilo vjerojatno početkom 1943. godine. Sastanci su se održavali kad ih je sazvao Kemfelja, jedanput ili dva puta tjedno, a ponekad bi prošlo i više vremena. Na sastancima smo uvijek bili informirani o vojnopolitičkoj situaciji u našoj zemlji i u Zagrebu. Uručivao nam je i propagandni materijal, koji smo trebali davati ljudima za koje smo znali da su pristaše NOP-a ili simpatizeri KP. Na svakom sastanku smo morali dati izvještaj kako smo ostvarili dobivene zadatke s prošlog sastanka. Time se postizao kontinuitet u radu. Zatim smo dobivali šire i određene stalne zadatke.

Moj glavni zadatak je bilo prikupljanje Narodne pomoći u Pivovari. Osim toga, svaki od nas je imao zadatak da proširuje krug među svojim provjerenim znancima, odnosno simpatizerima. Dobivala sam i pojedine drugove da ih povežem s određenim punktom ili drugom koji ih je preuzimao i poduzimao daljnje korake za njihovo prebacivanje na oslobođeni teritorij. Sjećam se da je veza za prebacivanje bio Vladimir Akurti, koji je stanovao u Jukićevoj ulici, broja se ne sjećam. Također sam imala zadatak da prenosim ilegalnu štampu na određena mjesta, a preuzimala sam je od određenih drugova na dogovorenome mjestu. Imena ni ikakve druge podatke o tim drugovima nisam smjela znati. U sjećanju mi je događaj na jednom takvom zadatku, a koji je mogao završiti i tragično. Naime, imala sam zadatak da u Dubravi preuzmem na dogovorenom mjestu štampu (»Vjesnik« koji je štampan na slobodnom teritoriju i dostavljan u Dubravu po vezi, da se raspačava u Zagrebu). Do tog mjesta u Dubravi (jedna od malih radničkih kućica) došla sam pješice od Maksimira. Preuzela sam štampu (imala sam na sebi određeni znak za raspoznavanje) stavila je u tašku i uputila se u Maksimir. Ušla sam u tramvaj (jedinicu) i čvrsto sam držala tašku pod rukom. Kad je tramvaj stigao do Jelačić placa (sada Trg Republike), u tramvaju mi je pozlilo i srušila sam se u nesvijest. Još se sjećam kako sam, kao kroz san, govorila nekoliko puta onom muškarcu, koji me je prihvatio i podigao: »Gdje je moja taška, gdje je moja taška?« Čovjek mi je odgovorio: »Pa tu je vaša taška« i stvarno sam osjetila da sam je čvrsto držala objema rukama ispod pazuha. Ubrzo sam došla k svijesti i vratila se u stan. Bila sam sretna da se sve dobro završilo. Štampu sam predala u Pivovari svim drugovima s kojima sam bila povezana u ilegalnom radu.

Budući da je Đuro Kemfelja morao otići u partizane, povezao me je s drugaricom koju smo zvali Marija (mislim da joj je to bio nadimak, a njeno pravo ime i prezime nisam znala; radila je u DTR-U i bila je hroma). Otada je ona moja viša veza, a i za naše ostale drugove iz Pivovare. Preuzela je sve dužnosti koje je imao Kemfelja. Nastavila je održavati sastanke s nama, i to u stanu Tome Koraka. To je bila, u stvari, kućica na osami, čiji je vlasnik bio Korak, a nalazila se u ulici koja se vjerojatno zvala Jabukovac (broja se ne sjećam). Na sastanke su u početku dolazili isti drugovi. Zatim su neki odlazili u partizane, a uključivali su se novi.

Svoj glavni zadatak prikupljanje Narodne pomoći od zaduženih drugova, koji su je skupljali od pojedinih simpatizera, obavljala sam neuočljivo. Moje radno mjesto tome je osobito pogodovalo. Naime, bila sam blagajnica na robnoj blagajni i k meni je dolazilo mnogo stranaka. Dolazili su svi kupci piva i meni

uplaćivali iznose za kupljeno pivo, pa se među njima nije moglo primijetiti za što tko daje novac. Stoga to nije bilo otkriveno sve do oslobođenja.

Koliko se mogu sada sjetiti, Narodnu pomoć su skupljali i meni predavali: Tomo Korak, Vlado Akurti, Alojz Vapnar, Stjepan Kunštek i još neki. Osim toga, i ja sam imala jednu grupu simpatizera, koji su meni predavali novac direktno, kao i svi članovi naše grupe. Davanjem Narodne pomoći svi drugovi su se vezali uz NOP.

Prikupljeni novac predavala sam redovno poslije podne jednoj drugarici koja je radila na blagajni kina »Jadran«, ali se ne sjećam njenog pseudonima. Po načelima ilegalnog rada o njoj ništa nisam znala.

Početkom 1945. godine bila sam obviještena da na blagajnu kina ne nosim novac, jer je ta blagajnica bila uhapšena.

U toku 1944. godine prilikom jednog sastanka s Marijom, ona je dovela jednu drugaricu koju je predstavila kao Zlatu (takav je bio i moj nadimak) i rekla mi, da će ta drugarica ubuduće biti moja veza. Poslije toga, ja više drugaricu Mariju nisam vidjela sve do oslobođenja, kad sam se s njom sastala u VI rajonskom komitetu. Kasnije sam čula da je umrla.

Drugarici Zlati dolazila sam na vezu nekoliko puta. Međutim, jednom nije došla. To je bilo u jesen 1944. godine. Trebale smo se sastati na uglu Ljubljanske ulice (sada Ulica braće Oreški) i Ilice. Drugarica Zlata je radila u DTR-u i poslije rata sam je srela nekoliko puta.

Veze su se održavale svaki dan. Marija mi je, naime, dala zadatak da dolazim svaki dan na vezu u Podolje, zatim na ugao Ljubljanske ulice u šest sati poslije podne. Trebalo je doći točno u ugovoreni sat. Svrha takvih veza je bila da se ustanovi da li je netko od drugova uhapšen ili da li ima, možda, drugih promjena. Ako netko od drugova ili drugarica ne bi došao na sastanak, smatralo se da nešto nije u redu.

Ja sam se svaki dan trebala u prolazu vidjeti s Marijom, a kasnije sa Zlatom. Jedna pored druge bismo prolazile šutke. Ako bi bilo nešto važno za saopćenje rekla bih joj da dođe na drugo mjesto (precizirala bih ulicu i zgradu). Tako bi i ona postupala kad bi mi imala nešto kazati. Zatim bismo se sastale i dogovorile za rješenje novih pitanja.

Tomo Korak me je jednog dana obavijestio da dođem u njegovu kuću na Jabukovac na sastanak. Na tom sastanku su, osim Korakà, bili Alojz Vapnari i Vlado Akurti. To je bilo u rujnu 1944. godine. Taj je sastanak s nama održala jedna drugarica koju ja do tada nisam vidjela. Međutim, s tom drugaricom sam se poslijetoga još nekoliko puta sastala na raznim mjestima u gradu.

U toku studenoga ona je održala nekoliko sastanaka s nama u Korakovoj kući. Na tim sastancima smo proučavali »Historiju SKP/b/«. Tako nam je na jednom sastanku, (27. studenoga 1944) ta drugarica saopćila da smo primljeni u Partiju. Mi smo na tom sastanku saznali da smo bili kandidati KP od 1942. godine, mada nam to nije bilo prije saopćeno. Naglasila je da je od nas četvero: Tome Koraka, Vladimira Akurtija, Alojza Vapnara i mene formirana partijska ćelija u Pivovari. Istovremeno je predložila da ja budem sekretar ćelije.

Tek poslije oslobođenja sam saznala pravo ime te drugarice i njenu funkciju u Zagrebu. Bila je to Vera Cvetković, sestra Marijana Cvetkovića, a bila je instruktor za rajonske komitete.

Sastanke ćelije održavali smo jedanput tjedno i po potrebi, i to u kući Tome Koraka. Na sastancima smo pretresali stanje NOP-a u Zagrebačkoj pivovari.

Dogovarali smo se kako treba dalje razvijati djelatnost NOP-a u Pivovari, kako pridobivati ljude za NOP i kako proširivati krug simpatizera.

Ćelija nije mijenjala sastav do oslobođenja. Policija nije uspjela doznati tko je unjoj. Radnici Pivovare su znali za nas, budući da smo bili veoma aktivni u radu. Međutim, nitko nas nije prokazao policiji. Ocijenili smo da nitko iz ćelije nije bio ugrožen, pa nismo trebali ići na slobodni teritorij.

Pošto je formirala ćeliju Vera Cvetković je dolazila na sastanke ćelije još dva-tri puta. Kao iskusan partijski radnik, svojim savjetima nam je otvarala nove i šire horizonte u djelatnosti.

Jednog dana (prijepodne) po dogovoru smo se sastale u Ilici. Dok smo razgovarale, odjednom se stresla. Shvatila sam da nešto nije u redu. Tada mi je rekla da je prošao jedan čovjek koji je po svom političkom uvjerenju pripadao kvislinzima, da zna da je ona komunist i da je u partizanima, pa da se pobojala da će je prokazati policiji. Na sreću, taj čovjek nije ništa poduzeo, pa smo nastavile razgovarati. Poslije toga sastale smo se još dva puta. Budući da se više nije pojavljivala, znala sam da je otišla na slobodni teritorij.

Za vrijeme okupacije Zagrebačka pivovara je bila povojničeno poduzeće, jer je imala zadatak da vojsku opskrbljuje pivom. Stoga je u Pivovari postojao poseban referent koji je čuvao specijalni žig s oznakama da je poduzeće povojničeno. Posjedovao je i formulare koje su imali svi radnici u Pivovari. Oni su im služili kao dokument da su oslobođeni vojske zato što rade u Pivovari. Formulare i žig čuvao je referent u stolu svoje kancelarije.

Jedanput se našoj ćeliji javila drugarica koja je došla sa slobodnog teritorija i zatražila da joj nabavimo dosta formulara sa žigom. Bilo nam je jasno da viši partijski forum treba te formulare, da bi se njima mogao koristiti određen broj ilegalaca. Zbog toga je noću izvršena akcija koju je pripremio Tomo Korak. Izvađeni su formulari sa žigom iz stola i predani toj drugarici.

Nakon toga ustaška policija vodila je istragu da rasvijetli taj slučaj, ali nije uspjela otkriti tko je to učinio.

Prije oslobođenja Zagreba viša veza je saopćila Tomi Koraku da temeljito organiziramo čuvanje postrojenja s pristašama NOP-a da ih neprijatelj pred povlačenje ne uništi.

Sjećam se da smo brzo i solidno obavili taj zadatak. Kontrolirali smo određen broj ljudi (folksdojčera) da ne izvrše sabotažu. Sačuvali smo postrojenja i time izvršili zadatak.

Nakon oslobođenja svi neprijateljski elementi su uhapšeni, a dio ih je otpušten iz Zagrebačke pivovare.*

• SUBNOR, Zagreb.

Marija Žanić

SVE VRIJEME RATA NA ILEGALNIM ZADACIMA

... Okupacija me je zatekla u tvornici »Lipa Mili*. Ubrzo sam otpuštena kao nepoćudna i politički nepovjerljiva. Na izlasku iz tvornice uhapsio me je zloglasni Juco Rukavina i odveo u Ulicu Račkog 9- Preslušavao me je Rukavina, a bio je prisutan i Matica. Pošto nisu imali nekih konkretnih dokaza, pustili su me nakon nekog vremena kući, ali sam se morala svaki dan javljati na policiju. To sam radila šest mjeseci, ali sam nastavila i ilegalni rad. Skupljala sam materijal za partizane i prenosila sam ga s članovima svoje obitelji onamo gdje je bilo potrebno.

Moj suprug je radio u Tvornici papira na Zavrtnici 17. Bio je uhapšen s cijelom partijskom ćelijom, ali su se dobro držali i on je nàkon tri tjedna izišao na slobodu. Htjeli smo odmah ići sa sinovima Josipom i Ivicom u partizanske jedinice, ali nas je partijska organizacija zadržala u Zagrebu s objašnjenjem da smo u gradukorisniji. Bez prigovora smo ostali, ali nam je bilo teško.

U predjelu grada gdje sam stanovala još prije okupacije, partijski sekretar IV ćelije bio je Nikola Novak. On mi je davao zadatke preko Vlade, Zlate, Pavlića i drugih.

Kada su se španjolski borci počeli 1941. godine vraćati iz Španjolske u Jugoslaviju, pojedinci su odsjedali kod moje obitelji. Sjećam se njihovih konspirativnih imena: Rudo, Gabro, Vlado, Ivša i Todor. Odlazili su na slobodni teritorij kad bi dobili vezu. Nakon oslobođenja nikada nisam nijednog vidjela ni za njih čula. Očekivala sam da će netko od njih navratiti do moje obitelji nakon oslobođenja. Vjerojatno su poginuli kad to nisu uradili.

Godine 1941. partijski sekretar ćelije bio je Janko Zrinšćak. On je bio moj politički rukovodilac. Neposredno sam izvršavala zadatke po njegovim direktivama, a ponekad mi je davao upute preko Ivana Čuliga.

Od početka okupacije radila sam s Leom Rukavinom, koji je poginuo 1941. godine u Žumberku. S njim sam na šapirografu izvlačila letke i proglase naše KP s pozivom na borbu. Intenzivno sam radila i s Milkom Kufrin do njezinog odlaska u partizane potkraj 1941. godine te Nikolom Novakom. Ali najduže kontakte imala sam s Dragutinom Pavlićem, od 1941. pa sve do oslobođenja 1945. godine. On mi je davao baterije, druge predmete i sanitetski materijal. Znao je za sav moj rad za NOP. Sjećam se da sam mnoge upute Janka Zrinšćaka provodila u život do kraja 1942. godine, budući da je on početkom 1943. otišao iz Zagreba na slobodni teritorij. Vezu sam održavala i s Tomom Herakom, koji mi je donosio obuću, odjeću i sanitetski materijal skupljen od simpatizera. Sve te stvari predavala sam svojim vezama.

Oružje i municiju mi je davao Milan Pražić, domobranski narednik, preko mojeg sina Josipa Žanića, koji je poginuo u NOB-u. Taj narednik je stanovao u Dubašničkoj ulici 24. Poginuo je pred kraj rata. Ne zna se gdje su ga ustaše uhapsile i ubile.

Sav skupljeni materijal nosila sam povremeno u Dubravu kraj Gradeca i predavala ga braći Kajfeš, mlinarima. O tome znaju Stanko Kajfeš, Fanika njegova supruga i Marija Kajfeš njegova majka. Toj obitelji predavala sam materijal od 1941. do 1945. godine. Materijal sam donosila i u selo Piljenice kraj Banove Jaruge i predavala ga od početka 1942. do 1945. godine Rudolfu Kotarskom iz sela Kraljeva Velika preko Mije Kvatemika koji je također bio iz sela Piljenice.

Godine 1942. je moj suprug otišao po zadatku u Petrinju, a zatim u Slavonski Brod, gdje je prokazan i uhapšen. Pokušao je pobjeći ali je pri bijegu ubijen 16. rujna 1942. Policija nas je poslije njegove smrti ispitivala dosta dugo. Ali ja, djeca i moja majka nismo ništa priznali. U to vrijeme je objavljena amnestija za dio muškaraca i žena kojima je bio proces u toku. Tako sam i ja nastavila rad. Drugovi iz Tvornice papira Zagreb, Zavrtnica 17, sa mnom zajedno, zatajili su smrt mojega supruga i uvukli me u posao. Surađivala sam s Božom Sorićem. Pokojni Ivan Stari mi je davao pisaći pribor i pomagao mi ga je iznositi iz tvornice, a ja sam ga prenosila na oslobođeni teritorij. Sav materijal smo nosili na stanicu Maksimir ili Borongaj. Budući da nismo nikada imali propusnice, vozili smo se na stepenicama vagona, svaki čas pripravni da se bacimo, pa makar i pod vlak, samo da ne padnemo u ruke ustašama. Kad god sam molila da bih ostala u partizanima, uvijek sam dobila odgovor da smo mi sretni i da nam se ništa neće dogoditi u Zagrebu. Ta vožnja kradomice bila je za moj pojam teža nego borba s puškom u ruci. Vječno sam živjela u strahu, živci su mi bili napeti zbog činjenice što sam s okupiranog teritorija dolazila na slobodni. Zimi je za mene, kao ženu, bilo vrlo teško, osobito kad je bila poledica. Materijal sam nosila zajedno s mlađim sinom Ivicom.

Moj stariji sin radio je s nama po zadatku Partije sve do odlaska u partizane 28. studenoga 1944. Prethodno je u rujnu 1943. godine mobiliziran u domobranstvo u pomoćnu bojnu. Bio je tuberkulozan. Više puta je donosio sanitetski materijal, kao i oružje i municiju, što mu je davao Milan Ružić. Jednom je prilikom provalio u ambulantu da uzme sanitetski materijal. Tada je uhvaćen i po vojnom sudu bio osuđen na smrt. Pronašla sam nekog pukovnika Turkalja i on ga je oslobodio, ali je prekomandiran u Križevce. Ja sam ga otpremila u selo Podvinje kraj Slavonskog Broda. Tu je bio vezan s oslobođenim teritorijem. Kad je oslobođen Slavonski Brod, bio je u Prvoj jugoslavenskoj armiji. U travnju 1945. bio je još živ u Pleternici. Kasnije za njega nisam čula. Pao je navodno negdje u Požeškoj kotlini.

Oslobođenje me je zateklo u Zagrebu, gdje sam bila zadužena da čuvam Tvornicu papira, Zavrtnica 17. Odmah sam bila izabrana u osnivački odbor. Kasnije sam pozvana u tvornicu »Lipa Mili« i bila izabrana u Odbor sindikata.

Napominjem da sam 24. prosinca 1940. bila kandidat KPJ, ali sam stjecajem okolnosti primljena u članstvo tek 11. listopada 1945. Izvršavala sam zadatke svim svojim snagama, ali sam patila za svojim najmilijima. Ipak nisam klonula duhom, nego sam bila na svim poljima rada, kako na obnovi, tako i na izgradnji naše zemlje. Na radu sam bila tri puta udarnik i uvijek isticana za primjer.*

'Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Slava Urbančič

STAN U RADIĆEVOJ 74

Preuzimala sam zadatke od drugova — U stanu su boravili ilegalci — Uvjeti za rad postaju sve teži

U mom stanu u Radićevoj 74, u kojem i sada stanujem, stanovala je sa mnom od 1939. do 1942. godine Marta Kovačić, studentica Ekonomskog fakulteta. Poznavale smo se još iz djetinjstva. Iako u ono vrijeme nisam bila politički aktivna, uz njen politički rad sam i ja polako upoznavala ideje komunizma, jer je ona već prije rata, od 1939- do 1941. godine aktivno radila. U naš stan su već onda dolazili mnogi predratni komunisti na sastanke. S vremenom sam se i ja uključila u aktivan rad NOP-a.

Petar Jemejc, student šumarstva iz Ljubljane, strijeljan u srpnju 1941. godine u Brežicama, bio je vrlo često u našem stanu, jer ga je policija proganjala. Sakrivao se kod nas više puta i spavao. Već onda je bilo u mom stanu dosta razne ilegalne literature koju je Marta donosila i koju smo zajednički skrivale i spremale na tavan i u vrt kada je bilo opasno. U naš stan k Marti dolazili su na političke sastanke ovi drugovi i drugarice: Jelka Vesenjak, studentica medicine iz Maribora, Marijan Vesenjak (Jelkin brat), student iz Maribora (poginuo), Sandi Majcen (poginuo), Franci Žlojpah (poginuo), Kmet, Lavrič, Demc, Ivo Bemot, Olga Vrabič i Herta Has.

Početkom NOB-a Marta i Jelka počele su raditi na prikupljanju raznih stvari za partizane i Crvenu pomoć. Odmah su i mene angažirale. Sabirala sam sve što je bilo potrebno: od novca, obuće, odjeće do lijekova i sanitetskog materijala.

Ja sam bila namještena u židovskoj firmi »Braća Fussmann« Zagreb, Ilica 11. Bili su urari i draguljari. Moji poslodavci, Hilda Krušić, rođena Fussmann, i njezin suprug Dragan Krušić, s kojima sam se u ono doba u nevolji i sprijateljila, bili su kao Židovi, naravno, odmah na udaru. Pomagala sam im, spasavala ih i skrivala. U mome stanu u Radićevoj ulici mnogo su puta noćili. U tome su mi pomagale Marta i Jelka. Kada su Krušićevi bježali iz Žagreba u Ljubljanu, Marta

je dala Hildi Krušić svoju propusnicu. Za Hildom Krušić bila je raspisana tjeralica. Tjeralicu za njom dao je ustaški oficir Godina (mislim da mu je bilo ime Ferdo).
To se odigralo u studenome ili prosincu 1941. godine. Marta, Jelka i ja smo preko dra Gala (mislim da živi sada u Beogradu) poslale Krušićevima u Ljubljanu pet velikih kovčega robe koju smo spasile iz njihova stana u Krajiškoj ulici 26. Krušićevi nisu bili dovoljno oprezni. Naime, slali su mi brzojave koje je policija uhvatila, te me je u siječnju 1942. godine zatvorila. Marta i Jelka su mi u zatvor slale hranu i rublje. Preko veze, jednog detektiva, našeg čovjeka (imena se ne sjećam), uspjela sam Martu na vrijeme obavijestiti da prije premetačine stana skloni sve kompromitirajuće stvari s tavana. Pošto sam bila otpuštena iz zatvora, otprilike u svibnju, Marta je otišla u Varaždin, a prije nje i Jelka. One su, naime, diplomirale i zaposlile se: Jelka u Varaždinskoj bolnici, a Marta kod Tivara (sadašnjeg Varteksa).
Prije toga već sam bila povezana sa slovenskom organizacijom Crvenog križa. Osim toga, u toku 1942. i 1943. godine radila sam i s Vikicom Tučkorić. S njom sam se poznavala već prije rata, kad smo nekoliko puta zajedno provele dopust u Sloveniji. Od ljeta 1942. godine pa do njezine smrti u drugoj polovici 1944. godine (bila je, kasnije sam saznala, organizacioni sekretar MK KPH za Zagreb), radila sam po njenim uputama. Mnogo smo radile, mnogo materijala prikupile i slale na oslobođeni teritorij. Po Vikičinoj uputi, i kasnije po Veberovoj, svaki sam mjesec nosila novac koji sam sabirala među nama Slovencima, kao Narodnu pomoć, nekoj ženi, čijeg su muža ubili ili ustaše ili Nijemci. On je bio oficir, Slovenac, ali se ne sjećam kako se zvao niti kamo sam novac nosila. U jesen 1942. godine došla je k meni u stan dr Ana Rotdajč, Slovenka, liječnica iz okolice Murske Sobote. S njom je došao i njezin brat Anton Rotdajč. Bila je puštena iz zatvora. Stanovala je kod mene oko dva mjeseca. Kada se zaposlila u Merkurovu sanatoriju u Zajčevoj ulici, našla je stan i prijavila se. Tko ju je meni preporučio ne sjećam se. Radile smo ilegalno i mnogo materijala, preko njezine veze, slale u partizane. Zajedno smo djelovale među Slovencima, koji su gotovo svi radili za NOP. Kada je bio uhapšen njen brat Anton, organizirala sam još i druge žene, pa smo zajednički nosile u zatvor hranu i rublje. Jedna od njih bila je Marija Škrjanec (mrtva).

Dr Ana Rotdajč slala mi je više puta ljude, uglavnom Slovence ilegalce, na noćenje. Prespavali bi noć-dvije pa otišli. Neki od njih su odlazili u partizane, a kod mene su čekali na vezu. Njihova imena nisam znala. Kada je u listopadu
1943. godine Anica bila uhapšena, strahovala sam da će me pod pritiskom i batinama odati, jer je znala i za stan i za moje pravo ime. Međutim, nikoga nije odala. Brinula sam se o njoj koliko je bilo moguće. Slala sam joj hranu, rublje, i lijekove, koje je kao liječnik trebala u logorima Stara Gradiška i Lepoglava. Pokušala sam je izvući iz logora. Pisala sam molbe. Svi pokušaji ostali su bezuspješni. O toj svojoj akciji sačuvala sam nekoliko dokumenata. Originale sam poslala Savezu boraca Murska Sobota za njihov muzej. Prijepise je ovjerio Narodni odbor Centar u Zagrebu. Na žalost, ubijena je u logoru Lepoglava. Njezin brat Anton Rotdajč bio je, mislim, do kraja rata u zatvoru. Koliko se sjećam, spasavalo ga je njemačko prezime Rothdeutsch.

U proljeće 1943. godine povezala sam se s magistrom Borisom Vajdom, Slovencem iz Maribora. Sve lijekove i sav sanitetski materijal dobivala sam preko njega, a bilo ga je mnogo. Nabavljao nam je čak i one lijekove do kojih je vrlo teško bilo doći. Dio lijekova sam predavala dr Anici, a ostalo Vikici Tučkorić. Sve se to vezama stalno slalo u partizane. Magistar Vajda je dolazio jedanput tjedno k meni u stan s punom aktovkom materijala. Vezu je držao samo sa mnom

i samo meni donosio stvari koje je nabavljao. U ilegalnom radu ispoljavao je nevjerojatnu požrtvovnost. Imao je veze u svim zagrebačkim apotekama. Bio je vrlo oprezan. Čim mu je nešto bilo sumnjivo, odmah je mijenjao mjesto. Ako sam ga trebala hitno vidjeti zbog nekih pitanja koja su iskrsavala u radu, obišla bih neke ljekarne i uvijek bih ga našla. S njime sam radila sve do oslobođenja.

U proljeće 1944. godine Vikica Tučkorić me je upoznala s Veberom. Rekla mi je da ne smijem ubuduće više primati ostale ilegalce u stan, jer dobivam nove obaveze. Veber je više puta sam i s Vikicom dolazio u stan i pregledavao poštu i materijal koji sam mu donosila od raznih veza. Zatim bih pisma i materijal odnosila na veze i punkt po njegovu naređenju. Svaki sam dan odlazila na dvije do tri veze, preuzimala materijal i donosila ga kući. Veber je dolazio, po potrebi, svaki dan, svaki drugi ili treći dan. Imali smo i dogovoren znak za slučaj opasnosti, a taj je bio: napola spušten zastor na prozoru okrenutom prema Šalati, jer je dolazio k meni mimo škole na Kaptolu. U to vrijeme veze su mi bile: Mirni (inž. Mohorovičić), »K 28« (Dušan Doder), Danica (Smilja, Zora), Debeli (ime mu ne znam), a drugih se ne sjećam. Od njih sam primala materijal na ulicama ili u crkvama i donosila ga kući. Nastojala sam da mjesta za sastanke budu uvijek mnogo dalje od mog stana, za koji nitko nije znao, kao ni za moje ime. To je od mene zahtijevao Veber. Držala sam i punkt-trafiku (ispod podvožnjaka prema Samoborskom kolodvoru, iza Tehničkog fakulteta). Na taj sam punkt nosila ono što bi Veber pripremio, a ja pakirala i pečatila žigom (brojka 7). Materijal što sam ga dobivala od Mirnog (inž. Mohorovičića) nosila sam uglavnom kući, a nešto izravno na punkt-trafiku. Na punktu sam materijal predavala i primala drugi od drugarice koja je tamo radila. Nekoliko sam se puta susrela s drugom koji je izvana donosio materijal i odnosio onaj što bih ga ja ostavila. Bio je odjeven kao željezničar. Ne znam kako mu je bilo ime. Ni ostalim drugovima nisam znala pravo ime.Ja sam za svih bila Hojka. I za punkt-trafiku imali smo ugovoreni znak za slučaj opasnosti: rešetka na ulazu napola otvorena. Sa »željezničarom« sam se sretala u trafici kada je trebalo nešto odmah odnijeti kući. Jedanput je donio, mislim, tri pištolja. Odmah sam ih preuzela i odnijela u stan. Mislim, da smo za punkt-trafiku znali samo Veber, »željezničar« i ja.

Kada je bila uhapšena Vikica Tučkorić, odmah sam iz stana uklonila sav kompromitirajući materijal. Odnijela sam svu arhivu i sve što bi me moglo kompromitirati. Po naređenju Vebera prešla sam u duboku ilegalnost. Skrivala sam se kod jedne drugarice koja je bila sa mnom u zatvoru, a radila je u ono vrijeme kao sobarica kod Nijemaca u jednoj vili u današnjoj Nazorovoj ulici. Taj Nijemac bio je viši oficir. Mislim da je bio ataše. Pred kućom je stajala straža. Naravno, nitko nije znao da sam ja u kući, stalno zaključana u sobici kućne pomoćnice Katice. Bila sam na sigurnome mjestu i znala sam da me tamo nitko neće tražiti. Kada je opasnost prošla, vratila sam se u svoj stan. O tome me je Veber telefonski obavijestio.

U mome stanu se rješavala povjerljiva pošta. Tome je mnogo pridonio moj pisaći stroj. Veber se njime koristio za pisanje izvještaja i rješavanje ostalih tekućih pitanja. Ja sam na stroju ispisivala šifre i brojke, jer je moj stan bio za to najpogodniji.

U kući ispred mog stana stanovao je folksdojčer Jakob Wagner, koji je bio naš simpatizer. Znao je da u moj stan dolazi neki domobran. To je bio Veber. Oblačio je domobransku uniformu da bi se lakše kretao po gradu. Wagner me je upozoravao na eventualne racije i premetačine koje bi kasnije i uslijedile. Stalno sam skrivala materijal. Svaki dan su vršene racije po gradu. Wagner me

je svakodnevno o tome obavještavao. Sjećam se da je Veber morao nekoliko puta spavati u mom stanu zbog bolesti (rana i išijas). Liječili smo ga kako smo znali.

Razumljivo je da je poslije hapšenja Vikice Tučkorić Veber bio ugrožen. Uskoro se vratio na oslobođeni teritorij. Poslije rata sam saznala da je on bio instruktor Povjerenstva CK KPH za grad Zagreb. Prije njegova odlaska iz Zagreba zamijenila ga je kao instruktor Živka Nemčić — Dora. Naime, u studenome 1944. godine Veber me je povezao s Dorom — Živkom.

Što se rat više približavao kraju, uvjeti za rad bili su sve teži. Dori je bilo teško djelovati jer su aktivisti sve više hapšeni. Vikica je bila obješena. Smilja-Danica u zatvoru. Moj stan nije bio više tako siguran. Bila sam upozorena da se čuvam pošto policija prati moje kretanje. S Dorom sam se sastajala po dogovoru na ulicama u određeno vrijeme. Usprkos svim teškoćama, rad se, na naše zadovoljstvo, odvijao vrlo dobro. Potkraj prosinca 1944. godine uhapšen je Mirni. Ja sam imala ugovoren sastanak s njim u današnjoj Ulici 8. maja. Uputila sam se sa Savske ceste desnom stranom prema Zrinjevcu, odakle je Mirni trebao krenuti meni u susret. Imao mi je predati neke obavijesti, da ih hitno odnesem na punkt-trafiku. Međutim, nije došao na vezu. Dora me je obavijestila, da je dan ranije uhapšen. Po Veberovom odlasku na oslobođeni teritorij dolazila je Dora u moj stan i nastavila rad. Vrijeme dolaska i stan ostalo je isto kao i prije. Nismo promijenile ni znakove na prozoru. Dora je rješavala najkonspirativniju poštu. Kada bi se nakupilo više arhive, odnosila sam je Debelom na pohranu, jer je on bio za nju zadužen. Wagner me je jednog dana upozorio da će policija doći u moj stan i izvršiti premetačinu. Nisam točno znala kada će to biti. Arhiva je bila u vreći. Za vrijeme premetačine zaključala sam se u kupaonicu i palila dokumentaciju koja je bila u kući dok su policajci po tavanu tražili kompromitirajući materijal. Iako u žurbi, uspjela sam spaliti Dorine legitimacije, kao i šifre. Oslobodila sam se materijala koji bi me teretio. Nekoliko dana prije premetačine policija je neopazice slikala na ulici Doru i mene. Slike je posjedovao Gestapo i UNS. O tome me je izvijestio Wagner. Njemu je neki agent slučajno pokazao sliku ne znajući da me on poznaje. Shvativši što policija priprema, hitno nas je obavijestio i upozorio da se pazimo. Čak je obećao da će nas braniti pred policijom, da nam se ništa ne dogodi. Uvidjevši koja nam opasnost prijeti, odlučile smo da se sastajemo na dogovorenim mjestima vani, a najviše u mome dućanu. Wagner me uskoro obavijestio da Gestapo pazi cijeli dan na moj stan, odnosno na ženu koja je trebala doći k meni. Odmah sam upozorila Doru da više ne dolazi u moj stan, negò u radnju, u kojoj možemo obavljati svoje poslove. U produžetku radnje bio je hodnik u kojem se nalazio zidni sat. Tu smo nesmetano razgovarale, a kada bi netko ušao, Dora se pravila kao da se cjenka oko kupnje zidnog sata. Naš dalji rad odvijao se u radnji, kamo je Dora dolazila kao »kupac«. Tom prilikom davala sam joj obavještenja, novac i satove, a od nje primala zadatke za svoju djelatnost. Dana 8. svibnja 1945. Dora je došla automobilom i obavijestila me da je osnovan štab za oslobođenje Zagreba, koji ima zadatak da sačuva javne objekte uz pomoć radnika i građana, da ih Nijemci i ustaše u povlačenju ne razruše.

Bio je utorak. Rekla mi je: »Naši ulaze u Zagreb.«*

Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Ljubica Rumbak

SKUPO PLAĆENA SLOBODA

Stan za ilegalce i ilegalne sastanke — Hapšenje i mučenje — Suprug se nikad nije vratio

... Odmah poslije dolaska okupatora i kvislinga počeo je teror koji je najviše pogađao komuniste, antifašiste i rodoljube. Zatvori su se brzo punili. Skupljanje Narodne pomoći već je počelo. Davali smo sve ono što će zatvorenim drugovima i njihovim obiteljima biti korisno, tj. novac i odjeću. U jednom od odbora Narodne pomoći moj suprug je odmah počeo djelovati. O tome me je obavijestio, a ja sam se sva ushićena s tim suglasila. Mislim da je on u to vrijeme već bio član KP. Ustaška policija je nastojala da što prije razbije partijsku organizaciju Zagreba i sve njene suradnike i simpatizere. Neki drugovi i drugarice morali su ilegalno živjeti i raditi. Pošto im je policija ulazila u trag, nisu mogli više stanovati u prijavljenim stanovima. Partijske organizacije su najugroženijima hitno pronalazile ilegalne stanove. Na traženje da li naš stan može poslužiti za ilegalce, odmah smo pristali. Kod nas su se često mijenjali ilegalci. Dolazili su drugovi i drugarice. Drugarica Đermanović me je zamolila da ih, koliko mi to moje materijalne mogućnosti dopuštaju, i hranim. To smo, razumije se, i radili iako smo i sami u svemu oskudijevali. U to vrijeme moj suprug je radio na munjari. Uskoro su ga otpustili s motivacijom da je komunist, iako nisu imali nikakvih dokaza. Sve što smo povremeno mogli dati za Narodnu pomoć uručivali smo Sofki Knišec koja je ilegalno radila na trešnjevačkom rajonu. Najviše smo davali pekmez, koji sam sama kuhala, i cigarete. Po pekmez je dolazio Stanković, koji je stanovao na Kanalu i u većim količinama ga je odnosio partizanskim jedinicama. Budući da nije dulje vrijeme dolazio, odlučila sam da ga potražim. Bio je po zanimanju krojač, pa da bi moj dolazak k njemu imao razloga u očima susjeda, ponijela sam kaput na popravak. Dok sam pred njegovim stanom pitala za njega, neka žena me je upozorila da odmah bježim, jer je u stanu policijska zasjeda. U strahu pred mogućim hapšenjem pogledala sam prozore i opazila da se neke sjenke pomiču iza zavjese. Srce mi je lupalo pretpostavljajući da su shvatili zašto sam tu. Ipak

sam se uspjela koncentrirati i udaljiti korakom koji ne pobuđuje sumnju. Sekunde su sporo prolazile u iščekivanju da će ustaški policajci pojuriti za mnom i uhvatiti me. Osjetila sam olakšanje kada sam se našla na uglu ulice. Više im nisam bila na oku, naravno, ako su me promatrali, pa sam se žurnim koracima, okrećući se povremeno da vidim da li me tko prati, vratila kući. Kasnije sam doznala da ga je njegova supruga, dok je on bio po zadatku u okolici Zagreba, prokazala da je aktivni suradnik NOP-a nekom ustaši s kojim je počela živjeti. Kad se vratio u Zagreb, bio je uhapšen i ubijen u Maksimiru. U stanu su postavili zasjedu da uhapse sve one koji ga budu tražili, uvjereni da oni najvjerojatnije ilegalno djeluju u Zagrebu. Njegovom smrću bila je prekinuta moja veza.

.U toku 1942, 1943. i prvoj polovici 1944. godine u mom stanu su se s vremena na vrijeme održavali sastanci, na kojima je bilo prisutno po nekoliko drugova. Zadržavali su se dulje ili kraće vrijeme ovisno o pitanjima koja su pretresali. Sjećam se njihovih likova. Bili su vrlo ozbiljni. Izraz njihovih lica odražavao je odlučnost da istraju u svom teškom radu i uz cijenu vlastitih žrtava. Razumljivo je da se ja iz konspirativnih razloga nisam nikada interesirala o karakteru tih sastanaka, kao ni za imena tih drugova. Tek poslije rata sam doznala da su to bili, uglavnom, sastanci Rajonskog komiteta KPH. Jedan od sekretara RK bio je Fabijan Baljak. On je bio uhapšen. Međutim, zbog nedostatka dokaza pušten je na slobodu. Čim je uspostavio veze, otišao je u partizane. Razumljivo je da time djelatnost RK nije prestala. Zadatke su izvršavali novi drugovi. Bilo je dogovoreno da prije okupljanja drugova na sastanak na prozor postavim cvijeće. To je bio znak da se može ući u stan, tj. da nema policijske zasjede u kući. Sjećam se da je jedanput, kada je cvijeće bilo na prozoru, netko pozvonio. Očekivala sam drugove, pa sam otvorila vrata. Skamenila sam se od straha kada sam vidjela da ispred mene stoji ustaša u uniformi. Rekao mi je potiho da dolazi na sastanak. Rekla sam da nema ovdje nikakvog sastanka i htjela sam zatvoriti vrata. U tom momentu na stubama se pojavio Žarko. Shvatio je da ja sumnjam u tog ustašu, pa kada se približio vratima rekao mi je da ga pustim da uđe u kuću, jer da je on naš drug. Odmah mi je bilo jasno da taj drug oblači ustašku uniformu da bi se mogao lakše kretati po gradu.

Pred polazak u partizane kod mene su boravili neki drugovi i drugarice. Jednom su iz mog stana krenule dvije sestrične rodom iz Zagorja. Pohađale su neku školu i bile su ilegalke. Pošto su dobile vezu, pripremila sam im nešto hrane za put. Nabavili smo nešto i odgovarajuće odjeće. Pred polazak im se priključila još jedna njihova prijateljica iz škole. Ako ih tko bude tražio zamolile su me da kažem da su prekinule školovanje i otputovale u Osijek, pošto su tamo dobile namještenje. Kasnije sam saznala da je Štefa Leskovar, jedna od one dvije sestrične, poginula u partizanima.

Poslije nekog vremena pojavio se otac jedne od tih sestrična iz Zagorja i pitao me za njih. Rekla sam mu istinu kao i ono da su navodno otputovale u Osijek. Naglasila sam mu da po njihovoj želji tako treba odgovarati ako se tko za njih interesira. Uskoro je policija pozvonila na vrata. Brzo sam uzela ilegalnu štampu, koju mi je donio Campek, i ugurala je u lonac s lukom i poklopila ga. Agenti su vršili premetačinu i zanimali se za djevojke koje su bile kod mene. Bilo nam je jasno da nas je netko prokazao. Najvjerojatnije je došlo do toga zbog bezazlenog pričanja oca te djevojke po susjedstvu.

Pošto nisu pronašli nikakav kompromitirajući materijal, otišli su. Nekoliko dana kasnije opet su došli i tražili da detaljno kažemo sve što znamo o djevojkama i kamo su otišle. Ponovili smo ono kako su nam one rekle. Međutim,

agenti naše tvrdnje nisu prihvatili kao gotove činjenice, pa su pozvali mog supruga na saslušanje u policiju. Ali on je uvijek ponavljao da su one prekinule sa školovanjem i otputovale u Osijek. Uvjerljivost izjave i kategoričko tvrđenje, bez obzira na unakrsna pitanja, spasila su ga tada zatvora, logora i smrti. Da li smo od tog časa bili stalno pod policijskom prismotrom, nismo mogli utvrditi. Bez obzira na to kako će se stvari dalje odvijati za nas nastavili smo rad za NOP vrlo oprezno. Jedanput se mom suprugu obratio prijašnji poznanik domobranski podoficir Viktor i zamolio ga da mu omogući odlazak u partizane. Govorio je da je stanje u vojsci NDH nesnošljivo zbog uplitanja i kontrole ustaša u sva pitanja života i rada, da je on po ubjeđenju antifašist i da se želi boriti protiv okupatora i kvislinga. Poslije nekoliko dana on je zaista po vezama otišao na slobodni teritorij.

U jesen 1944. godine suprug mi je rekao da mu je jedan policajac, čuvar zatvora na Savskoj cesti, inače naš simpatizer, ispričao da nas je netko od uhapšenika prokazao kao suradnike NOP-a, pa da nam zbog toga prijeti opasnost i da zbog svoje sigurnosti nešto poduzmemo što smatramo da je najbolje. Odlučili smo da on ode u partizane prvim vezama, a ja u Zagorje. Međutim, iste noći naši planovi su ostali neostvareni. Naime, u 4 sata ujutro došlo je ustaško redarstvo da nas uhapsi. Bezobzirno su lupali po vratima da im otvorimo. Pogledali smo na ulicu i dvorište i ustanovili da je kuća opkoljena. Moj suprug je shvatio da pokušaj bijega skakanjem kroz prozor ne bi uspio. Naslonio mi je ruku na rame i rekao da su fašisti sada razjarene zvijeri, jer su svjesni činjenice da će nacistička Njemačka izgubiti rat i da u posljednjim danima svoje vladavine čine sve veća zločinstva nad narodom. Na kraju je zatražio da na policiji ništa ne priznam o našem radu za NOP. Otvorili smo vrata. Agenti su se razletjeli po stanu u nadi da će naći i ilegalce koji spavaju kod nas. Iznenadili su se što osim nas nisu nikoga zatekli, pa su u afektu vikali: »Sto, zar ste vi sami u stanu?« Sistematski su pretresli stan, ali od kompromitirajućeg materijala nisu ništa pronašli. Naredili su da se spremimo i da pođemo s njima. Mada nam je bilo jasno da su s tom namjerom i došli, pošto nas je netko prokazao, pokušali smo ih uvjerljivom glumom uvjeriti da nismo radili za NOP, da smo već u godinama i da nas politika nikada nije zanimala. Naglasili smo im da smo vjerojatno postali žrtve neke denuncijacije koja se ne zasniva na stvarnim činjenicama već na subjektivnim pobudama. Rekli su nam da nam je bolje šutjeti, pošto ćemo na policiji imati vremena potanko odgovarati na sva postavljena pitanja. Zamolila sam ih da mi dopuste da gusku predam u podrum susjedi. Nju sam uzgajala da osiguram nešto masti u najkritičnijim momentima za prehranu. Pošto su mi to dopustili, susjedi sam usput predala i ključ od stana i poručila joj da radio-aparat, kada nas odvedu, preda vlasniku. Obećala je da će to uraditi, pa smo se oprostile. Rezignirano sam krenula krenula na policiju. Nisam vjerovala da ću dočekati oslobođenje. Čim smo ušli u kancelariju našeg isljednika, oduzeli su nam prstenje i satove. Odvojili su nas. Revoltirana tim postupkom vikala sam da je sramota što nas, supružnike u godinama, razdvajaju. Uzvratili su nam da smo neprijatelji NDH, da smo komunisti i da smo za komuniste ilegalno radili. Smjestili su me među meni nepoznate zatvorenice. Jedna od njih je glasno govorila da je Campek sve prokazao i da je on sigurno konfident. Odmah mi je bilo jasno da je i nas uvalio u zatvor. Njegovo pravo prezime bilo je Müller. Svirao je u vojnoj muzici. Najvjerojatnije je da je na vješt način pristupio NOP-u. Stekao je povjerenje drugova. Raznosio je našu ilegalnu štampu, preuzimao od zdravstvenog osoblja sanitetski materijal i, koliko ja znam, predavao ga drugarici Krušec. Donosio je štampu u moj stan. Povremeno je dolazio i na sastanke. Jednom sam posumnjala da on nije privržen NOP-U zbog

neozbiljnosti u radu i pretjeranog udvaranja nekim djevojkama na sastancima u mom stanu. Oštro sam mu skrenula pažnju na tu činjenicu i naglasila da u teškim danima okupacije, kada svakodnevno ginu naši drugovi na ulici, nije vrijeme za takve stvari. Drsko mi se suprotstavio. Ja sam se od tada s rezervom odnosila prema njemu. On je to primijetio. Moja ondašnja pretpostavka da ćemo zbog njega ranije ili kasnije pasti neprijatelju u ruke, obistinila se. Drugu Žarku, koji je pratio naš ilegalni rad i pomagao nam savjetima, izrazila sam svoju sumnju prema Campeku i rekla mu da mi je pričao o nekim stvarima na osnovi kojih se može pretpostaviti, pa čak i zaključiti, da je on konfident Naime, pričao je o nekoj porodici koja na području Maksimira ilegano djeluje. Nije se dovoljno jasno izražavao, ali se, po prilici, mogao izvući zaključak da on radi na njenom likvidiranju. Drug Žarko se zamislio. Kasnije sam doznala da je bio prebačen u partizane, ali da se u jednoj lokalnoj ofenzivi predao ustašama. U Zagrebu je policiji prokazivao sve ljude koji su bili s njim u kontaktu.

Nekoliko puta su me strašno tukli. Od udaraca po glavi osjećala sam se vrlo loše. Imala sam visoku temperaturu. Mučenjem nisu postigli da odam ljude s kojima sam u ilegalnom radu dolazila u kontakt. Prilikom jednog ispitivanja i mučenja doveli su pred mene Campeka. Bio je ugojen. Shvatila sam da ga dobro hrane za njegovu djelatnost protiv NOP-a. Odvratno mi se cerekao u lice i govorio mi da se sigurno sjećam kada mi je donosio partijsku štampu i stavljao je tih i tih dana na stol. To je sve bilo točno, ali sam ja ipak pokušala odbaciti optužbe. Nisam mogla tvrditi da nije dolazio u moj stan, pa sam izjavila da je dolazio jesti, jer se tužio na glad i da u pitanju nisu bili nikakvi politički motivi. Istakla sam da onu štampu koju je stavio na stol nisam htjela primiti i da sam je odmah bacila u košaru za otpatke. Optuživao me je i dalje, a ja sam tvrdila da je sve ono što govori najordinamija laž. Tukli su me. Krvarila sam iz uha. Povremeno sam gubila svijest. U ćeliji sam opet osjećala da imam veliku temperaturu. Zatvorenice su intervenirale i uvjeravale stražara da sam u vrlo lošem stanju i da me treba pregledati liječnik. Došla je dr Vlasta (prezime ne znam), specijalist za uho, nos i grlo. Pregledala me i povela u ambulantu. Bila je vrlo dobra. Vidjela je da sam sva izmrcvarena mučenjem, pa je pokušala da me uputi u bolnicu. Rekla mi je da zapomažem kada dođe liječnik, šef ambulante. Sve sam uradila kako mi je savjetovala. On me je ipak htio vratiti u zatvor, ali sam uz njenu intervenciju ipak upućena u bolnicu. Nisam mogla hodati, pa su me donijeli na rukama u kamion. Dr Vlasta mi je rekla da će se o meni starati u bolnici doktorica čijeg se imena ne sjećam, jer me je ona njoj preporučila. Zaista je tako i bilo. Liječnici su vidjeli da sam sva ispremlaćena, pa su mi pružili svu moguću njegu. Neki od njih su izmišljali neke bolesti samo da bi me što dulje zadržali na liječenju. Ostala sam u bolnici do ožujka 1945. Ponovo su me vratili u zatvor na Savsku cestu. Život u njemu bio je prava patnja. Osim toga, naše psihičko stanje bilo je veoma loše. Živjeti u stalnoj nervnoj napetosti da mogu svaki čas doći i odvesti na strijeljanje psihofizički nas je uništila. U takvoj atmosferi dočekali smo i kraj travnja 1945. godine. Do naše ženske ćelije nalazila su se u zatvoru tri muškarca. Jedan od njih bio je dr Budak. Radosno je povikao da je pročitao iz novina koje je donio stražar da je Hitler mrtav. Ta vijest nas je razveselila, ali smo odmah zaključile da bi ona mogla biti i namjerno lansirana, da glasno ispoljimo svoju radost, pa da nas, zatim, pokupe i strijeljaju. Ubrzo smo ustanovili da je vijest zaista istinita. Iz zatvora su počeli otpuštati mnoge osobe koje su već po nekoliko mjeseci, pa čak neke i više od godinu dana, držali u zatvoru, a nisu imali nikakvih dokaza da su radili za NOP. Prvih dana svibnja 1945. sve nas preostale zatvorenike

skupili su u dvorište. Budući da je za nas bilo, uglavnom, dokazano da smo radili za NOP, očekivali smo da će nas strijeljati, jer su dan prije to uradili s nekim zatvorenicima.

Sjećam se da su agenti bili podijeljeni u vezi s pitanjem da li nas pustiti na slobodu ili ne. Oni koji su još uvijek bili opijeni fašizmom stajali su na stajalištu da nas ne puste, priželjkujući da nas Luburićevci, ako naiđu, sve pobiju. Tada je agent Ljubičić otvorio dvorišna vrata i rekao da možemo ići, a oni koji imaju svoje stvari da po njih mogu doći za tri dana. Razumljivo je da nitko nije obraćao pažnju na stvari. Cilj svakog zatvorenika bio je da što prije ode iz zatvora i što dalje. Na ulici je bilo dosta ljudi koji su čekali svoje najmilije. Bilo je radosti, grljenja i suza radosnica, a također i teških razočaranja, plača i tuge onih koji su suočeni sa surovom stvarnošću da neće više nikada vidjeti svoje majke, očeve, braću, sestre i rođake niti će ikada saznati za mjesta gdje su ih zločinci zatrpali poslije strijeljanja ili vješanja. Mene nije imao tko čekati. Bila sam uvjerena da moj suprug nije na slobodi. Promatrajući te prizore spontano sam reagirala na njih: veselila sam se zajedno s onima koji su se poslije dulje vremena čvrsto zagrlili, a razdirala me je bol i suosjećala sam sa svima koji nisu dočekali svoje drage. Ta psihička preživljavanja potencirala su još više moju iscrpljenost S naporom i nesigurnim koracima krenula sam prema svom domu. Osjetila sam opću malaksalost. Mučenje i teški uvjeti života u zatvoru ispoljili su posljedice. Odjednom mi se pred očima zamračilo. U polusvjesnom stanju zateturala sam i pala. Netko mi je pomogao da ustanem. Nejasnim pogledom sam primijetila da me drži neki čovjek i shvatila da to radi zato da se ne povrijedim ako se ponovo onesvijestim. Upitao me je: »Idete li iz zatvora? Ja ću vas odvesti kući.« Oko nas nije bilo nikoga. Ta činjenica i teški život u zatvoru naučili su me da se ne povjeravam nepoznatim ljudima. Sinula mi je misao da je to, možda, neki kvisling koji bi me mogao usput negdje dotući prije nego dođem do kuće. Vjerojatno sam zbog opreza i pogriješila. Zahvalila sam mu na pomoći i rekla da ne idem iz zatvora i da do kuće mogu doći sama. Posljednjim atomima snage sam to i postigla. Međutim, moj stan nije bio slobodan. Poslije našeg hapšenja u njega je policija uselila neku obitelj ustaški nastrojenu. Zatražila sam da isprazne stan i čudila sam se kada su htjeli da ga zadrže pozivajući se na amnestiju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Revoltirala me je takva drskost. Čim je oslobođen Zagreb uz pomoć Komande grada uselila sam u svoj stan. Bila sam očarana pobjedom i dočekanom slobodom.

Nisam ništa znala što se u proteklo vrijeme dešavalo s mojim suprugom. Uskoro sam doznala da je bio strašno mučen i da je s većom grupom zatvorenika upućen na izdržavanje kazne u Lepoglavu. Pred kraj rata sve zatvorenike iz Lepoglave, za koje je dokazano da su ilegalno radili, odlučili su ubiti. Ukrcali su ih u kompoziciju teretnog vlaka i poveli prema Jasenovcu. Jedan zatvorenik je imao skriven nožić, pa je njime na putu velikim naporom prorezao debelo drveno dno vagona. Ta rupa je omogućavala da se kroz nju s naporom iskoči iz vagona. Mladi i pokretljiviji zatvorenici iskakali su kroz tu rupu. Ta kompozicija se na Savskom mostu zadržala neko vrijeme a iz nje su se čuli iznemogli glasovi ljudi: »Vode! Vode!« Međutim, ustaše ni predstavnicima Crvenog križa nisu dopustili da se približe vagonima. Kompozicija je krenula dalje. Pred Novskom je zaustavljena zbog akcije savezničke avijacije na tom području. Budući da su ustaše ocijenile da zatvorenike neće moći dovesti do Jasenovca, zapalili su vagone. U tom barbarskom postupku izgorjeli su gotovo svi zatvorenici, a među njima i moj suprug. Strašna je bila smrt tih jadnih ljudi. Vrlo mali broj ih je uspio iskočiti iz vagona kada se vatra već rasplamsala. Neki koji su to uspjeli

nagazili su na mine bježeći od pruge i, naravno, poginuli. Poslije rata razgovarala sam s krojačem čiji je bijeg bio uspješan. Skočio je u jednu baru, nedaleko od pruge i ležao u njoj sve dotle dok nije bio potpuno siguran da može krenuti dalje. Taj jezoviti prizor promatrao je izbezumljeno. Pričao mi je da je poznavao mog supruga i izrazio mi iskreno saučešće i duboko žaljenje što je završio svoj život u groznim mukama on i svi ostali drugovi. Nacističke zvijeri, nosioci »novog poretka« i njihovi pomoćnici kvislinzi u svojoj strahovladi oživljavali su metode uništavanja progresivnih, humanih i rodoljubivih ljudi iz najmračnijih razdoblja srednjeg vijeka.*

' IHRPH, MG-75/II, 14.

Franjo Klancir

LJUDSTVO PROTUZRAKOPLOVNIH BATERIJA OTIŠLO U NOV

Prebacivanje eksploziva — Zarobljavanje kamiona — Ustaška zasjeda na vratima kasarne — Utovar papira — Benzin za jedinicu NOV-a — Pripreme i odlazak baterija u partizane

... Naglašavam svoje druženje s Ivicom Lazićem i Rudijem Klancirom, koji su stanovali kod Slavice Bašić, jer je Ivica Lazić bio sekretar SKOJ-a u Željezničkoj radionici — današnji »Janko Gredelj« — te je on uključio mene i Rudija Klancira u rad na zadacima koje je tada izvršavala skojevska organizacija. Taj rad se sastojao u rasturanju letaka, pisanju parola i prikupljanju materijala za NOB. Rudi Klancir bio je građevinski radnik i u to je vrijeme radio na građevini Pošte Zagreb 2 u Branimirovoj ulici. Bio je vrlo aktivan na zadacima koje je dobivao od Ivice Lazića i svoje sestre Slavice Bašić, sve do jeseni 1943. godine, kada je, zbog opasnosti od hapšenja, s Ivicom Lazićem otišao u partizane u XIII proletersku brigadu. Nakon Lazićevog odlaska, nisam bio uključen u skojevsku organizaciju, niti kandidiran za člana Partije, mada sam očekivao da će on to uraditi. Očito je da ga je u tom spriječio nagli odlazak.

Kad sam bio povezan u radu sa Slavicom Bašić i Ivicom Lazićem, dobio sam poziv za domobranstvo. Oboje su mi predložili da se javim u domobranstvo i da se pokušam uključiti u šofersku školu, te da nastojim da me pretpostavljeni zaduže kamionom, jer bi u tom slučaju mnogo koristio u prebacivanju raznog materijala preko uspostavljenih veza za NOV. Ja sam ih poslušao i shvatio sam to kao zadatak i javio se u protuzrakoplovstvo, gdje sam u cijelosti uspio taj zadatak ispuniti. Po dolasku u motoriziranu protuzrakoplovnu bateriju uspio sam za tri mjeseca položiti vozački ispit. Nakon toga bio sam zadužen sa tronskim kamionom marke »Tatra« češke proizvodnje. Moj zadatak u bateriji bio je da iz centralnog skladišta u Črnomercu dovozim hranu na položaje protuavionske obrane grada Žagreba koji su se nalazili u Prekrižju, Maksimiru, Vukomercu, Žitnjaku, u Trnju uz rijeku Savu, Španskom, Kajzerici, Novoj cesti i Mirogoju.

Svakodnevno sam se kretao u tim pravcima i nakon dostave hrane na položaje bio sam u mogućnosti da i dalje održavam vezu sa Slavicom Bašić, Ivicom Lazićem, Rudijem Klancirom i svojom sestrom Ankicom.

U kasarni u Čmomercu u motoriziranoj bateriji najprije sam se povezao s Josipom Bartolićem koji je tada vozio zapovjednika protuzračne obrane grada Zagreba Kurelca, zatim s Ivanom Gračaninom koji je radio u radionici na održavanju vozila, a ubrzo i s Milanom Bađegom, Slavkom Mirosavljevićem i Stojanom Đokićem. Svi su oni radili ilegalno za NOP. Taj rad, dobro organiziran, bio je širih razmjera, a odvijao se preko relejne stanice broj 2 Zagreb Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske. Komandir relejne stanice bio je Milan Bađeg. Tu stanicu (a bila je u Zagrebu) organizirao je Ljudevit Gerì, koji je bio povezan s Ivanom Krajačićem. Naravno, sve to doznao sam nakon oslobođenja. Detalje o toj stanici ne znam, niti sam se smio za nju interesirati zbog principa ilegalnoga rada. Bađeg je imao čin vodnika i on je ostao u Zagrebu do oslobođenja. Preko spomenute stanice organizirano se prikupljao raznovrsni materijal, a najviše na području Čmomerca, Trešnjevke i Trnja. Ta stanica intenzivno je politički djelovala među vojnicima, podoficirima i oficirima koji su bili simpatizeri NOB-a. Na taj način, uz veliku materijalnu pomoć u raznovrsnom materijalu i oružju, obavljale su se dobro organizirane pripreme za masovan prelazak protuzrakoplovaca u NOV, što se dogodilo između 10. i 13. rujna 1944.

Moje povezivanje s Josipom Bartolićem bilo je vrlo značajno, jer je preko njega i njegova tasta Stjepana Jakopčića (koji se bavio povrtlarstvom na Žitnjaku, iza današnje tvornice »Prvomajska«) bila uspostavljena čvrsta veza između Posavsko-turopoljskog partizanskog odreda, odnosno centra za opskrbljivanje različitim ratnim materijalom, oružjem i ljudstvom. Tim centrom rukovodio je Josip Hapač, koji je uspostavio čvrstu vezu koja je funkcionirala od 1941 do 1945. godine na relaciji Žagreb — Žitnjak — Ivanja Rijeka — Šćitarjevo; zatim Zagreb — Petruševac — Košnica — Šćitarjevo. Mjesni komitet KPH u Zagrebu preko tih kanala i stanica slao je drugove i simpatizere na teren u partizanske odrede. Istovremeno, preko tih kanala obavljalo se opskrbljivanje ratnim materijalom, oružjem i eksplozivom.

U kući Stjepana Jakopčića na Žitnjaku bilo je sastajalište ilegalaca i sabirna stanica različitog materijala, a za nju su bili vezani: Josip Hapač, Stjepan Caganić, Ivan Pugelnik, Janko Kozar, Filip Kozar i Drago Žibrat. Ja i Bartolić održavali smo stalnu vezu s Josipom Hapačem i od njega dobivali zadatke koji je materijal trebalo nabavljati. Ponekad smo hitno morali nabaviti neki materijal i dostaviti ga na dogovoreno mjesto, gdje ga je Hapač preuzimao i dalje organizirao njegovu otpremu (pisaći strojevi, razni sanitetski materijal, papir, pištolji, ručne bombe, jedanput i motocikl).

Moje povezivanje s Ivanom Gračaninom preko relejne stanice također je bilo vrlo značajno zbog toga što je on osobno preuzimao i predavao materijal: benzin, eksploziv i oružje. Tako sam zajedno s njim otpremao taj materijal 1943. i 1944. godine u više pravaca: u pravcu Siska do sela Lekenik, preko Šesveta i Soblinca, kao i preko već spomenutih kanala, tako da je taj materijal odlazio i za X zagrebački korpus. Spomenut ću zajedničko prebacivanje eksploziva i oružja. Tada smo išli preko Jakuševačke Tmave. Išli smo u sam sumrak i došli noću u jedno selo. Tu nas je dočekao vod partizana na čelu s Marijanom Badelom, s kojim je Ivan Gračanin bio prijatelj. Njihov susret je bio vrlo dirljiv. Naime, obojica su bila sretna što su se sreli nakon dugog vremena. Dok se je materijal istovarivao, meni je Gračanin rekao: »Povest ćemo ove drugove s nama do mjesta gdje ću ti ja reći.« Nakon izvršenih priprema, koje su trajale oko jedan sat, ukrcao se cijeli vod partizana u kamion i krenuli smo u pravcu Resničke Tmave. Kad smo stigli u Tmavu, na jednom ukrštenom putu Gračanin je rekao da tu stanem. Drugovi

su u najvećoj tišini izišli iz kamiona i ponijeli sa sobom sanduke. S njima je otišao i Ivan Gračanin, a ja sam se vratio u Maksimir, gdje sam privremeno parkirao kamion. Iste večeri, između 1 i 2 sata u proljeće 1944. godine čuo sam jaku eksploziju. Te noći bilo je minirano veliko skladište municije u Sopnici. Bio je to veliki pothvat partizanskih diverzanata o kojem se dugo pričalo u Zagrebu.

Za svaki pravac kretanja, kada sam podizao i otpremao materijal na dogovoreno mjesto, imao sam pismenu ispravu koja se zvala otvorena zapovijed za vožnju, a koju sam sam ispunjavao prema potrebi. Imao sam kod sebe u kabini kamiona na podesnom mjestu cijeli blok tih zapovijesti za vožnju koje sam dobio od poručnika Dragutina Kralja, koji je bio na dužnosti pomoćnika zapovjednika motorizirane protuzrakoplovne baterije. Vodio je sve tehničke poslove u vezi s prijevozom i tehničkim održavanjem vozila. Bio je inženjer strojarstva. U dobivenom bloku sve su »otvorene zapovijesti za vožnju« imale žig baterije i njegov potpis. S takvim dokumentom za vožnju mogao sam kamionom izlaziti na svim izlazima iz grada koje su ustaše i Nijemci vrlo strogo kontrolirali. Isto tako mogao sam ulaziti u grad bez obaveze da se vraćam istim pravcem kojim sam izišao iz grada. Taj način organizacije bio je podesan za prebacivanje materijala do veza NOB-a i jedino moguć u tadašnjim uvjetima vrlo stroge kontrole ustaša i Nijemaca svih izlaza i ulaza u grad. Sjećam se dobro kada smo (Dragutin Kralj, Milan Badeg i ja) u kolovozu 1943. godine preko relejne stanice broj 2 organizirali zarobljavanje poluteretnog vozila marke »Fiat« kojim se išlo više puta u nabavu hrane u Podravinu za takozvani gospodarski ured koji je hranom opskrbljivao oficire protuavionske skupine. To je bilo organizirano tako da sam dobio od komandira relejne stanice Milana Bađega zadatak da se dogovorim s poručnikom Kraljem da mene odredi da odem tim vozilom po hranu, što sam i učinio. Sa mnom je išao službenik gospodarskog ureda Samsa. On je nosio potrebni novac za nabavu hrane i tada smo otišli u selo Virje. Tu je Samsa kupio telad (5 komada), oko 200 kg bijelog brašna, 150 kg svinjske masti i nešto luka. Kupljenu robu seljaci su nam pomogli utovariti i krenuli smo prema Zagrebu. Pri povratku, preko veze, bilo je dogovoreno da nas na cesti kod Bjelovara u selu Haganj sačeka zasjeda partizana, da nas zaustavi i zarobi. Preko veze dan je opis i registarski broj vozila, tako da nije moglo biti zabune. Dogovor je bio da na dogovoreno mjesto stignemo između 15 i 16 sati. Samsa je, međutim, uspio dosta brzo nabaviti sve što je planirano, pa smo se nešto prije vraćali. Kad sam preračunao potrebno vrijeme za dolazak do mjesta Haganj, vidio sam da ćemo stići dva sata prije. Stoga sam, kada smo prešli Bjelovar, na prigodnome mjestu zaustavio vozilo i fingirao defekt na motoru izvadivši rotor iz razvodnika pa motor nije mogao raditi. To sam učinio da Samsa ne primijeti, a on se nije razumio u mehaniku, jer je bio po zanimanju dekorater. Ja sam za ta dva sata, za koje sam preračunao da ćemo prerano stići, pokušao pred Samsom ukloniti fingirani defekt motora a Samsa se za to vrijeme odmarao u hladu obližnje hrastove šume. Pošto su istekla dva sata, stavio sam rotor u motor i nastavio vožnju na dogovoreno mjesto. Kada smo se približavali, usporio sam brzinu, tako da nas zasjeda može lakše uočiti i očitati registarski broj vozila. Nakon 200 metara vožnje usporenom brzinom, iz kukuruza su na cestu izišli četvorica partizana s puškama, zaustavili nas i naredili da skrenemo s glavne ceste na sporedni put koji je vodio u obližnje selo Dubrava. Kada smo stigli u selo, vidjeli smo bataljon partizana, koji je bio u sastavu XXXII divizije. Komandant bataljona bio je Bučan, koji je ranije bio oficir u protuzrakoplovstvu. Koliko se sjećam, on je otišao u NOV u jesen 1942. godine. Komandant bataljona, sa svojim štabom, naprije je pozvao Samsu na saslušanje, koje je trajalo oko pola sata. Za vrijeme

saslušanja, Samsa je predao ostatak novca za koji je dobio potvrdu kao i za robu koju smo dovezli. Zatim sam bio pozvan ja na »saslušanje«. Komandant Bučan se interesirao za raspoloženje u protuzrakoplovstvu, kao i za odlazak vojnika u NOV i naglasio da se što prije pripremimo. Zatim sam svojevoljno skinuo novu uniformu i cipele i ostao samo u majici. Dobio sam stare hlače od seljaka, tako da se pri mom povratku u Zagreb u jedinicu ne bi posumnjalo da je sve bilo unaprijed organizirano. Dobio sam i potvrdu u kojoj je bio napisan datum i vrijeme zarobljavanja vozila s popisom robe. Potvrdu je potpisao komandant Bučan i ovjerena je žigom bataljona. Tako je bio obavljen taj zadatak, a cilj mu nije bio samo oduzimanje vozila s teretom, već i prekidanje takvog načina opskrbljivanja hranom oficira protuzrakoplovstva. Iste večeri ja i Samsa uspjeli smo se vratiti auto-stopom u Zagreb. Došao sam u Jankovačku 29 kod svoje sestre Ankice. Tu sam prespavao i idućeg dana obukao civilno odijelo i javio se potpukovniku Čaniću, zapovjedniku I protuzrakoplovne skupine, da ga obavijestim o zarobljavanju i oduzimanju vozila, jer smo po njegovom nalogu otišli u tu nabavu. Po dolasku u njegovu kancelariju u Maksimiru, obavijestio sam ga što se dogodilo i tom prilikom predao mu potvrdu o zaplijenjenom vozilu i teretu, koju je potpisao Bučan, kojeg je on poznavao. Potpukovnik Čanić se interesirao za Bučana i pitao me da li je, možda, što poručio kojem oficiru iz sastava protuzrakoplovstva. Odgovorio sam da nije ništa poručio, već da je silom htio mene zadržati da vozim oduzeto vozilo, na što nisam pristao, već sam tražio da me pusti da se vratim u Zagreb. U tom razgovoru potpukovnik Čanić mi je objasnio da ću morati ići na saslušanje radi pravdanja oduzimanja vozila i savjetovao mi da ne kažem da smo išli po hranu za oficire, već po drva za predstojeću zimu. Obećao sam mu da ću tako postupiti. U Zagrebu je bio prvi saslušavan Samsa. Njega, a kasnije i mene, saslušavao je satnik (kapetan) Novak. Samsa nije ništa znao a nije ni posumnjao da je sve bilo organizirano. Ja sam tek treći dan bio pozvan da dam izjavu. Tom prilikom sam postupio po savjetu potpukovnika Čanića. Ispričao sam da smo taj dan otišli u Podravinu radi nabavke drva i pri povratku bili zarobljeni, gdje nam je bilo oduzeto vozilo. Po završetku saslušanja vraćen sam u jedinicu, gdje sam dobio uniformu i preuzeo kamion »Tatra« koji sam ranije vozio.

Moram priznati da sam bio u strahu sve dok nisam bio saslušan i upućen natrag u jedinicu. Očekivao sam što će se dogoditi jer smo bili pod sumnjom i paskom UNS-a. Nekoliko puta smo na zahtjev ustaškog redarstva postrojeni u krugu kasarne i to vojnici, podoficiri i oficiri, koji su toga dana bili u kasarni. Tom prilikom su ustaše prolazile nekoliko puta ispred stroja i nekog su tražili. Tada iz stroja nije bio nitko odveden.

Jednog jutra, u ljeto 1943. godine ustaše su postavili zasjedu na glavnom ulazu u kasarnu i čekali inženjera Slavka Mirosavljevića koji je imao čin narednika kao stručno lice u radionici za održavanje vozila i oružja. Kada su ustaški agenti primijećeni, odmah smo znali da žele uhapsiti nekog od ilegalaca. Stoga smo hitno obavijestili (Bartolić, Kralj i ja) one oficire i podoficire koji su tog jutra dolazili u kasarnu, a za koje smo znali da su pod sumnjom, da tog dana ne dolaze. Uspjeli smo obavijestiti Slavka Mirosavljevića kojeg su upravo agenti čekali na vratima kasarne, i to trista metara prije ulaza u kasarnu gdje je bila ustaška zasjeda. On je dolazio biciklom i nije skrenuo u kasarnu već je pored vrata biciklom produžio Ilicom prema Čmomercu. U momentu prolaza pokraj ulaza ubrzao je vožnju biciklom. Ustaše su posumnjali da je to Mirosavljević, potrčali za njim, pucali iz pištolja i ranili ga u nogu. On je skupio snagu i produžio vožnju, te je u jutarnjoj gužvi u prometu uspio pobjeći. Sklonio se kod naših simpatizera,

gdje mu je pružena pomoć i nakon toga, preko veze, otišao u NOV. Taj primjer ističem da bi se vidjelo koliko je bilo teško i opasno ilegalno raditi u gradu Zagrebu, gdje su ustaše i Nijemci svuda bili prisutni.

U proljeće 1944. godine u bivšoj Ulici kraljice Marije (današnja Ulica Braće Kavurić), u najužem centru Zagreba, bila je u podrumu dosta velika stolarska radionica. Tu smo usred bijela dana između 16 i 17 sati, Josip Bartoljć, Juraj Mučko i ja te drugi čijih se imena ne sjećam, utovarili oko pet tona papira u balama u pettonski kamion i istog dana cijelu količinu predali na vezu, po uputi Josipa Hapača, na Žitnjaku jednom seljaku. Žurno smo istovarili papir. Za vrijeme utovara u centru Zagreba, pored nas prolazili su ustaše i Nijemci, a mi smo hladnokrvno radili, kao da se ništa značajno ne događa. U toj stolariji bilo je tranzitno skladište raznovrsnog ratnog materijala u većim i manjim količinama koji se tu preuzimao i otpremao na vezu za NOV.

U ljeto 1944. godine Bartolić je dobio zadatak od Josipa Hapača, da se nabavi visokooktanski benzin. Bartolić i ja organizirali smo akciju kada je u kasarni bio dežurni oficir poručnik Dragutin Kralj. U krugu kasarne bile su smještene dvije benzinske pumpe od kojih je jedna bila s visokooktanskim benzinom. Iz skladišta smo uzeli 15 praznih bačava po 200 litara i napunili ih benzinom. Naime, tolika je bila nosivost kamiona koji sam vozio. Zajedno s Bartolićem otpremio sam taj benzin na vezu kod jednog seljaka na Žitnjaku. Bačve smo istovarili i pohranili u njegovu štaglju. Sjećam se da smo to radili noću oko 22 sata. Zatim smo otišli kod Bartolićevog tasta Stjepana Jakobčića koji je također stanovao na Žitnjaku gdje smo prespavali i sutra ujutro vratili se u kasarnu. Drug Hapač je organizirao prebacivanje benzina na slobodni teritorij.

Obojica smo ocijenili koliko je takav naš rad opasan i da će nas policija vjerojatno ubrzo otkriti i uhapsiti. Stoga smo postavili zahtjev Josipu Hapaču da nas prebaci u NOV. On to nije prihvatio, već nam je rekao: »Vi ste više nama potrebni tu gdje jeste, a u partizane ćete doći kada bude za to vrijeme. Tada nećete doći samo vas dvojica već cijela vaša jedinica s vozilima i ratnom opremom koju ćete moći povesti.« Tada smo shvatili da nas čekaju još veći i složeniji zadaci. Odgovor druga Hapača smo shvatili kao zadatak o kojem smo počeli razmišljati i dogovarati se o planu priprema za taj trenutak za koji smo željeli da se što prije ostvari. Pripreme smo započeli s procjenom svakog pojedinog pripadnika baterije. Nakon analize i pojedinačnih razgovora s vojnicima, došli smo do zaključka da su nam problem četvorica: Salajster, Profeta, Jagić i Fridman. U dogovoru s poručnikom Kraljem i zapovjednikom baterije Franjom Lukešem odlučeno je da se toj četvorici dade dopust za vrijeme intenzivnih priprema baterije za prelazak u NOV, što je i učinjeno.

Političke pripreme su počele u svim baterijama na položajima za masovan prijelaz u NOV. Pripremama su rukovodili Milan Bađeg, Dragutin Kralj, Branko Vegar, Božičković (zaboravio sam njegovo ime), Stojan Đokić, Balon (zaboravio sam njegovo ime), Josip Bartolić i ja.

Nakon oslobođenja sam doznao da je vrlo značajan utjecaj na organiziranje relejne stanice NOP Hrvatske zatim ilegalnog rada u protuzrakoplovstvu pa sve do masovnog odlaska protuzrakoplovaca i zrakoplovaca imao Ljudevit Gerì, pomoćnik zapovjednika I skupine potpukovnika Čanića. Ljudevit Gerì bio je povezan s drugom Ivanom Krajačićem Stevom odmah po formiranju protuzrakoplovstva, pa sve do masovnog odlaska u NOV. To naglašavam da bi se moglo objektivno ocijeniti koliko je preko te veze bio velik utjecaj naše KPJ u tim uvjetima

i kako je bio dobro organiziran ilegalni rad u domobranstvu u gradu Zagrebu.

Početkom rujna 1944. godine Josip Bartolić i ja dobili smo zadatak od Josipa Hapača da počnemo pripreme i da su mjerodavni drugovi odlučili da se može organizirati masovni odlazak protuzrakoplovaca u NOV. Tom prilikom Bartolić i ja obavijestili smo Hapača da smo ozbiljno shvatili njegov prethodni razgovor s nama i da smo mi već od tada obavljali pripreme i zamolili smo ga da što prije čvrsto dogovorimo vrijeme i način prelaska u NOV. On je to prihvatio, s tim da će nas naknadno obavijestiti.

Nakon nekoliko dana Hapač nas je obavijestio da dođemo na sastanak kod skele u selo Šćitarjevo na dogovor o planu prelaska naše baterije u NOV. Na sastanak u dogovoreno vrijeme išli smo poručnik Dragutin Kralj, Bartolić i ja. S drugom Hapačem došli su na razgovor Josip Caganić i Ivan Pugelnik s pratnjom ostalih drugova ilegalaca. Na tom sastanku Hapač nam je saopćio da su nadležni drugovi odlučili da pola naše baterije s pola vozila i ljudstva krene iz Zagreba u pravcu Velike Gorice, gdje će nas u Sv. Klari u jednoj gostionici dočekati kurir koji će nas voditi, a da će pravac kretanja biti: Velika Gorica, Kravarsko sve do Lasinja, gdje ćemo se skelom prebaciti preko rijeke Kupe i nastaviti put za Bjeljevine, gdje je tada bio Štab IV korpusa; zatim da druga polovica vozila krene iz Zagreba u pravcu Dugog Sela i Bjelovara. Određeno je mjesto gdje će ih dočekati kurir koji će ih voditi u Štab X zagrebačkog korpusa. Rečeno je da će biti postavljeno osiguranje pri prelasku u NOV na pravcu od Velike Gorice do Pisarovine, dok se skelom ne prebacimo preko rijeke Kupe.

Pri odlasku ljudstva baterija s položaja oko Zagreba dogovoreno je da se zatvarači protuavionskih topova podmažu i da se spreme — zakopaju, a ostalo lako naoružanje da se ponese u što većoj količini u NOV.

Nakon definitivnog dogovora, prelaz je počeo 10. rujna 1944. Najprije je otišlo ljudstvo baterija s položaja Maksimira i Vukomerca. Zatim je 11, 12. i 13. rujna 1944. otišlo ljudstvo ostalih baterija. Budući da su se te baterije nalazile izvan Zagreba, njihovo ljudstvo se bez teškoća, uz pomoć veza, priključilo IV i X korpusu Narodnooslobodilačke vojske.

Moja motorizirana baterija počela se kretati 13. rujna 1944. u 12 sati pa dalje u razmaku 15 do 20 minuta vozilo za vozilom, i to u dvije grupe u pravcima, kako je dogovoreno, za IV i X korpus. Prije samog odlaska vozila iz kasarne u Čmomercu vrlo dobro je bio organiziran utovar raznovrsne opreme u njih (odjeće, obuće, oružja, municije, benzina, motornog ulja i različitih dijelova za vozila, i to do moguće nosivosti vozila). Napominjem da je sve bilo tako dobro organizirano da smo svi nesmetano prošli izlaze iz Zagreba, a to smo postigli tako što je svako vozilo imalo otvorenu zapovijed za vožnju u kojoj je bilo navedeno da selimo bateriju s položaja Špansko na položaj u Maksimir. Kada smo prošli Savski most, vozila su nastavila kretanje u dogovorenom pravcu do Sv. Klare, gdje nas je čekao kurir. Uspješno smo izigrali ustaško-njemačku kontrolu na Savskom mostu.

Sva vozila i ljudstvo (šest kamiona i jedno putničko vozilo te oko 65 — 70 domobrana) stigli smo navečer u Štab IV korpusa u Bjeljevini. Druga grupa, sa šest kamiona i jednim putničkim vozilom te približno istim brojem ljudstva, također je iste večeri sretno stigla u Štab X zagrebačkog korpusa.

U kamionima su se nalazili protuavionski mitraljezi s municijom, zatim puške i puščana municija, odjeća i obuća, ulje i benzin za vozila i hrana (suhomesnata).

Vozači su bili: Stjepan Vučković, Mladen Krvavica, Krćelić (zaboravio sam njegovo ime), Omer Filipović, Bebek, Nemeš (ne sjećam se njihovih imena), ja i drugi čija sam imena, na žalost, zaboravio.

Polovicu ljudstva baterije (u kojoj sam bio) dočekao je politički komesar IV korpusa Veco Holjevac. Bio je radostan što smo sretno stigli. Interesirao se za situaciju u Zagrebu, pa smo ga o svemu detaljno informirali.

Budući da je postojala auto-četa pri Štabu IV korpusa, sa sjedištem u Selištu kraj Gline, mi smo bili u nju uključeni. Ta četa se ubrzo pretvorila u auto-bataljon zbog vozila koje je dobila Početkom 1945. godine primljen sam u Partiju. Time se ostvarila moja davnašnja želja da budem u redovima organizacije koja je organizirala ustanak, a narodnooslobodilački rat i revoluciju naših naroda i narodnosti okončala pobjedom.

Odlazak velikog broja protuzrakoplovaca antifašista u NOV rezultat je intenzivnog djelovanja Partije među njima. To je demoralizatorski djelovalo na vrhove tzv. NDH, a narodnooslobodilački pokret stalno je jačao.*

" Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Blaž Granatir

SEKRETAR ĆELIJE ZA STROJOVOĐE I LOŽAČE

Unatoč provalama stalno smo obnavljali organizaciju — U ilegalnosti — Odlazak na oslobođeni teritorij

Nakon okupacije pristupio mi je Aleksa Dragosavić i govorio o novonastaloj situaciji i pripremama oružane borbe protiv okupatora i kvislinga. Nisam znao da je on sekretar partijske ćelije u ložionici, iako smo se otprije poznavali, jer smo zajedno davali novčane priloge za Crvenu pomoć za obitelji naših drugova koji su se otišli boriti na strani republikanske Španjolske. Kako sam bio predsjednik Udruženja ložača Hrvatske, dobio sam od Markovića, tadašnjeg direktora Željeznice, poziv za sastanak. Budući da je Dragosavić doznao za taj sastanak, došao je k meni i rekao mi: »Pazi, budi demokrat i zastupaj stvar kako treba!« Međutim, taj se sastanak uopće nije održao.

Uskoro sam se ponovo susreo s Dragosavićem i to sasvim slučajno. Rekao mi je: »Ja te poznam. Znam da si davao Crvenu pomoć. Da li bi htio organizirati jedan odbor naših simpatizera za davanje Crvene pomoći?« Pošto sam pristao on mi je rekao: »Nađi dvojicu, ti si treći, a ja ću dovesti još jednoga.«

Sjedište Udruženja ložača bilo je u Cmatkovoj 18, pa smo se dogovorili da ćemo se tamo sastati, jer sam smatrao da je to najpogodnije mjesto. Istodobno sam dobio rješenje da sam povjerenik za likvidaciju tog udruženja. Taj zadatak mi je dao inž. Brodarić, očito po nalogu ustaša. Stoga sam još uvijek imao pristup u Crnatkovu ulicu, gdje je bilo i Udruženje jugoslavenskih željezničara čiji je povjerenik bio Luka Račić, Markovićev miljenik.

To se događalo u ljeto 1941. godine. Na sastanak, za koji smo se dogovorili, doveo sam Ivana Bogdana i Sebastijana Zemljića, koji su također bili ložači. Dragosavić je sa sobom doveo Đuru Asančajića, rođaka Nikole Rubčića, iako je bio ustaški nastrojen. Napomenuo sam mu da je Asančajić simpatizer ustaškog pokreta. Međutim, on mi je rekao da se ne trebam bojati. Tada smo formirali taj odbor, a ja sam određen za rukovodioca. Ostala trojica su dobila u zadatak da formiraju nove odbore. Zemljić je radio na Zapadnom kolodvoru i tamo je formirao svoj odbor, za koji ja, naravno, nisam znao. U međuvremenu

Bogdan je odustao. Nakon toga sam formirao još jedan odbor u kojem je bio Koren. Na žalost, on je poginuo u jednoj nesreći.

U međuvremenu smo prikupljali pomoć. Tada je formirana komisija za preispitivanje željezničara u ložionici u kojoj su bile ustaše i još neke osobe. Dragosavić me je zadužio da pronađem nekoga u toj komisiji da me izvještava o njezinim stavovima. Našao sam Josipa Mikunca, Hrvata, ložača, koji me je sve vrijeme izvještavao. Iz svega se moglo zaključiti da oni nemaju nikakvih podataka 0 komunistima, već o haesesovcima i četnički nastrojenim osobama. Naravno, ja sam te izvještaje odmah prenosio Dragosaviću. To je bio moj prvi zadatak.

Nakon toga sam radio s Dragosavićem sve do jednog hapšenja 1942. godine, tj. do diverzije na transformator 21. travnja. Diverzanti su eksplozivom uništili veliki transformator, nanijeli veliku materijalnu štetu neprijatelju i smanjili produkciju Željezničke radionice. Tog dana Dragosavić je bio kod mene i rekao mi: »Za mene je jako kritično. Optužili su me da sam kidao ustaške plakate i ja ću morati otići.« Sastanak smo imali na Mirogoju, poslije pogreba jednog ložača, našeg simpatizera. Tom prilikom mi je rekao da više ne spava kod kuće, da je prešao u duboku ilegalnost.

Kada sam došao drugi dan na posao, drugovi su mi rekli da su ustaški aktivisti prošlu noć održali sastanak i predložili policiji koga sve iz ložionice treba uhapsiti radi toga što je transformator »dignut«. Na popisu za hapšenje bio sam 1 ja. Međutim, Skrbin se tome suprotstavio, pa je umjesto mene predložio nekog Sabljaka. Poslije toga sam čuo da su uhapšeni, osim Dragosavića, Ivić, Novak, Veseli i mnogi drugi.

Moja grupa je ostala netaknuta. Budući da sam izgubio svoju višu vezu — Dragosavića, ostao sam bez nje oko tri mjeseca.

Napokon sam uspostavio vezu preko Matije Kosa, radnika u ložionici. On me je, zatim, povezao s jednim radnikom na dizalici, a taj me povezao sa Stjepanom Vuglekom. To je bilo 1942. godine. Preko Vugleka sam se povezao s Nikolom Korakom. Tada me je jedan drug (ne sjećam se koji) obavijestio da sam kandidat za člana Partije.

U kolovozu 1943. godine netko me je od drugova obavijestio da ćemo imati sastanak u mom stanu, u Tmjanskom zavoju broj 30. Na taj sastanak su došli: Nikola Korak, Zagorski, Mišo Jurjević i Franjo Burić. Tada sam obaviješten da ću ubrzo biti primljen u Partiju. Korak i Zagorski su svoje revolvere stavili na stol, da ih mogu što prije upotrijebiti ako bude potrebno, a moja supruga je vani stražarila.

Ubrzo sam primljen u Partiju. Dobio sam partijsko zaduženje. Od tada je moja aktivnost bila življa. Na prvom partijskom sastanku (mislim da smo ga održali u Željezničkoj koloniji) dobio sam zaduženje za tehniku. U to vrijeme bio je Nikola Korak sekretar ćelije. On me povezao s Horvatom, kojeg smo zvali Žuti. Taj je drug, budući da je bio ugrožen, morao otići u NOV. Nakon toga sam bio povezan s jednim drugom kojemu sam zaboravio ime. Međutim, sjećam se da je stanovao u Prilazu i kasnije je bio uhapšen. On mi je davao materijale, a ja sam ih dijelio odborima da ih oni dalje raspačavaju.

U rujnu 1943. godine nastala je velika provala, pa su bili uhapšeni: Iverić, inž. Knežević i Zagorski (koji je tada, da bi izbjegao dalja mučenja, skočio s petog kata i na mjestu ostao mrtav).

Zatim sam dobio obavijest iz zatvora da Koraka znaju i da ga traže. Međutim, nisu mu znali ime, već su ga mogli prepoznati jedino po vatrogasnoj kabanici. Ja sam ga odmah o tome obavijestio.

Korak je zatražio od mene da saznam kako se drže uhapšeni drugovi. Budući da se na uglu Šenoine i Petrinjske ulice nalazila gostionica našeg simpatizera Vugrinca, u kojoj su se sastajale ustaše, on je doznao da se dobro drže, pa da stoga nitko od njihovih drugova nije ugrožen. Međutim, u međuvremenu smo postavili zahtjev da se uputimo u partizane, ali nas je viša veza uvjerila da to nije potrebno.

U to je vrijeme sekretar partijske ćelije bio Pero Smuđ. On je bio sekretar za strojovođe i ložače, a druga ćelija je bila za Željezničku radionicu. Njezin sekretar bio je Ivan Petričić. Koliko je ćelija bilo u Željezničkoj radionici, tada nisam znao.

Na partijskom sastanku je bilo odlučeno da predsjednik organizacije Narodnooslobodilačkog fronta bude Pero Smuđ, a ja sam tada dobio zadatak da preuzmem mjesto sekretara partijske ćelije za strojovođe i ložače. U toj ćeliji su bili: Francek Burić, Pero Smuđ, Medved i ja. Kao sekretar partijske ćelije zadatke sam dobivao od Koraka, koji je bio moja viša veza. On je vjerojatno bio član partijskog rukovodstva željeznice. Zadaci ćelije su bili da se uništava što više lokomotiva, da ih što više ostane na gradilištu, da se ne čiste, da ih betoniramo kamencem, da ih što više onesposobimo za upotrebu. Osim tih zaduženja, članovi te ćelije imali su i zadatak da skupljaju ljude, da ih šalju u partizane itd. Oni su, zatim, te ljude dovodili meni, a ja Jurjeviću.

U siječnju 1945. godine nastala je provala u Željezničkoj radionici. Nismo bili sigurni kako je do nje došlo. Nakon toga je meni došao, ujutro u 5 sati, jedan simpatizer i obavijestio me da su prošlu noć uhapšeni Mihajlo Jurjević i Stjepan Vuglek. Zatim smo saznali da su uhapšeni i drugi: Petričić, Zovko, Sever i Novak. Mi ostali morali smo se povući u duboku ilegalnost. Otišao sam odmah Koraku, ali ga nisam našao, pa sam zadužio jednog našeg simpatizera, njegovog susjeda, da mu kaže da ne ulazi u svoj stan, jer da mu prijeti opasnost od hapšenja. Ja više nisam dolazio kući. Preselio sam se k susjedu, doktoru Margijotiju. Tu večer došao je k meni Nikola Korak i prekorio me što ga nisam obavijestio o situaciji i naglasio da umalo nije pao u ruke policije. Objasnio sam mu da sam zadužio njegova susjeda da ga upozori.

Sada smo se našji u situaciji da Korak, Smuđ i ja nismo smjeli dolaziti kući niti odlaziti na posao. Živjeli smo ilegalnim životom. Poručio sam strojovođi, koji je radio sa mnom, da izvršava i moj dio posla, da se ne bi primijetilo da nedostajem. On je zaista sve vrijeme radio sam, bez ložača.

Zatim sam dobio zadatak da idem s Perom Smuđom i Nikolom Korakom u partizane, ali da ja nađem kanal kojim ćemo otići. To sam uspio preko Mikulca koji je bio u Vrapču na manevrimaTrebali smo ići preko Vrapča i Zagrebačke gore u siječnju 1945. godine.

Dogovorili smo se da se sastanemo i da defintivno odredimo dan i vrijeme našeg odlaska. Međutim, Korak je poručio da smo dobili zadatak da organiziramo opet sve one odbore, da zadužimo drugove koji će ih voditi, kao i partijsku ćeliju. Našli smo rješenje. Zadužili smo Franju Burića da preuzme sve te obaveze, jer on nije bio kompromitiran. Ostali smo još tri — četiri dana u u Zagrebu, dok smo sve to povezali i njemu predali. Tako je propala ona veza i onaj kanal preko Vrapča i Zagrebačke gore.

Trebalo je naći novu vezu. Predložio sam da to pokušamo riješiti uz pomoć Miška Vugrinca, gostioničara, jer se on uvijek hvalio da prebacuje ljude na slobodni teritorij. Otišao sam k njemu i pitao ga da li ima kakvu vezu da nas izvede iz Zagreba. Rekao je da to može uraditi i da dođemo sutra k njemu. Tako

smo se okupili sutradan u 10 sati u Maksimiru na igralištu. U grupi za odlazak u partizane bili su: Nikola Korak, Pero Smuđ, jedan od Marušića i ja. Miško nas je vodio sve do Ivanje Rijeke i tamo nas je predao drugoj vezi. Bili smo radosni što smo bez teškoća došli na slobodni teritorij.*

* Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Dr Timea Ožegović-Drndić

U GRADU JE BILO TEŠKO OPSTATI

Uključila sam se u skojevsku organizaciju — Ustaški teror se sve jače os ječao — Agenti su došli po mene

U rad skojevske organizacije u Zagrebu uključila sam se u rujnu 1942. godine preko druga Juga Filipija, studenta, rodom iz Korčule. Povezao me s Anđelkom Šrajber, tada studenticom prve godine Medicinskog fakulteta i kćerkom zagrebačkog tapetara koji je stanovao u vlažnom podrumu jedne zgrade u Palmotićevoj ulici. Brzo smo se sprijateljile i poslije nekoliko dana Anđela me je upoznala s drugom Jožom (Mirko Lončarec). Po zanimanju je bio radnik koji je već dugo pripadao pokretu i Partiji. Pričao mi je o širini našeg pokreta u Zagrebu,
0 sve uspješnijoj mobilizaciji u partizanske jedinice, o složenosti našeg rada, o potrebi čuvanja stroge ilegalnosti, itd.

U SKOJ sam primljena u lipnju 1941. godine u splitskoj organizaciji. U Zagrebu sam dobila konspirativno ime Katica. Jože me je upoznao i s drugovima Ivicom Javomikom Lalom i Slavkom Petrekovićem Britvom. Oni su mi saopćili da sam uključena u Odbor za otpremanje boraca u partizane.

Sjećam se postolarske radionice na malom trgu ispod Pantovčaka gdje su mi drugovi dali napraviti polugojzerice »kako bi lakše obilazila Zagreb«. U toj radnji u nekom stanu na Pantovčaku dobila sam zadatke, prikupljala i provjeravala podatke i prepisivala karakteristike onih koji su odlazili u partizane te sav taj materijal nosila sa sobom kući i unosila imena novomobiliziranih drugova i drugarica u tzv. teku-registar. U njoj se po datumima moglo pratiti kako su čitave brigade ljudi preko žumberačkog i moslavačkog kanala odlazile u partizane. Gotovo svaki dan oko 15 sati morala sam biti ispod podvožnjaka na Savi. Tu je dolazio
1 Crni, davao mi dalje direktive i upućivao u nove akcije. Lala je tražio od mene da se pojavljujem stalno i na fakultetu, da budem što bolji student i govorio mi: »Nama će takvi trebati.« U sali za sekciju Anatomskog instituta naoružani studenti ustaše, koji su prividno studirali, sumnjičavo su pratili naša kretanja nastojeći da prodru i otkriju partijsku i skojevsku organizaciju na Sveučilištu. Iako sam po cijeli

dan uglavnom bila okupirana prikupljanjem podataka, preciznim dogovorima i održavanjem stalnih veza, ipak sam prilično često u 14 sati morala primati preparate za sekciju, a nakon toga užurbano bih se spuštala niz stepenice u Draškovićevu ulicu, zatim do kraja Zvonimirove, noseći u seljačkoj torbici preko ramena karakteristike i drugi ilegalni materijal da ih predam kuriru, a on je meni vraćao one od prošlog dana koje sam nosila kući i upisivala u registar, i tako je to išlo kao po vrpci. Stanovala sam legalno kod svojih i pripadala ilegalnom pokretu.

Jednom sam, šetajući s Lalom po Mihanovićevoj ulici, bila svjedok jedne njegove akcije. Lala je nosio dugačak kožni kaput kao oni iz ustaške policije. Pred botaničkim vrtom, usred bijela dana, razoružao je ustaškog oficira rekavši mu: »Daj ovamo to oružje! Njega će nositi zaslužniji ljudi.«

Lala je pričao kako će poslije rata biti kemičar i poticao me da mnogo učim.

Najčešće sam se viđala s Jožom. Govorio mi je o tome kako treba biti izdržljiv, hrabar i ne predati se neprijatelju živ u ruke. Mislila sam da ne zna za moje pravo ime i adresu stana, ali je on to ipak znao.

Ustaški teror u Zagrebu sve se jače osjećao. Drugovi s kojima sam radila, pa i Jože, bili su ilegalci i mijenjali stanove iz dana u dan, jer su provale bile učestale. Grad je bio ugrožen, a kanali preko kojih se izlazilo iz Zagreba bili su pod sve jačom stražom i kontrolom. Ilegalni rad u gradu postajao je sve teži...

S Lalom se nisam više viđala... Ostali su samo Britva i Jože. Kad sam jednog dana, kao i obično, došla na vezu, umjesto Jože dočekao me je Britva sav usplahiren i utučen. Ispričao mi je da je na moslavačkom kanalu došlo do provale. Bilo je pucnjave, uhvaćen je kurir, a pali su i neki od drugova koji su odlazili u partizane.

Sutradan smo se sastali s Crnim kao obično ispod mosta na Savi. On mi je također saopćio da su Jože i moslavački kurir uhapšeni. Provale su se širile kao zaraza. Trebalo je stoga mijenjati mjesto boravka i meni je naređeno da sutradan prijeđem u drugi stan.

Te noći gotovo nisam ni oka sklopila. Registar sam sakrila ispod madraca, a torbu s karakteristikama drugova koji još nisu dospjeli doći do naših partizanskih jedinica stavila sam pod jastuk da mi budu pri ruci. U to vrijeme, tj. prvih mjeseci 1943. godine odlazilo je tim kanalom dnevno 20 do 30 ljudi u partizane.

Približavalo se već jutro i rastrganih misli planirala sam gdje da se sklonim i kako da se što prije izvučem iz stana.

Najednom oko 4 sata ujutro, 18. svibnja 1943, zazvonilo je zvono i nekoliko ustaških agenata, lupajući nogama u vrata, tražilo je da se ona odmah otvore. Dospjela sam karakteristike ugurati u pidžamu dok su majka i dva brata krenuli prema vratima da ih otvore. Ustaški su se agenti razmiljeli po sobama, jedan od njih se okrenuo meni tražeći da mu odmah predam registar »partizanskih bandita«. Postalo mi je jasno da je u pitanju provala. Agent koji je pretraživao moju sobu očito se nije trudio da detaljnije pretražuje. Izgledao je već umoran od vjerojatno sličnih premetačina te noći. Dopustili su mi da odem u kupaonicu da se umijem. Tu sam uspjela listove s ispisanim karakteristikama gurnuti u klozetsku školjku.

Ustaški su agenti psovali i zahtijevali da požurim... Odveli su me na prvo saslušanje. Na rastanku sam dospjela šapnuti bratu da se registar nalazi pod madracem. Oni su ga poslije odlaska ustaških agenata spalili.

Ustaše su me prvo uvele u neku praznu kancelariju i tu me ostavili potpuno samu. Činilo se kao da mi daju mogućnost da preko krova pobjegnem. Znala sam da je to zamka. Čekala sam tu do osam sati, dok nije došao isljednik Kamber, koji me je uz kraće prekide čitav dan i čitavu noć ispitivao uz prijetnje, batine i maltretiranje. Na momente su me nudili čokoladom, a odmah iza toga udarali. Vršili su strahovit pritisak da priznam povezanost s partizanskim pokretom, jer da oni za to već imaju sigurne podatke. Uveli su me i u neku drugu sobu u kojoj je bila gomila oružja, bombi i dosta partizanske odjeće. Rekli su mi da je uhvaćeni Jože sve priznao, da je bolje da to i ja učinim, da potvrdim istinitost onoga što on kaže i da ću imati priliku da se spasim. Zatim su iza mojih leđa uveli bosonogog Jožu. Bio je sav iznakažen od batinanja. Zaista, grozan prizor. Napela sam sve snage i negirala da ga poznajem. Zatim su uveli kurira za Moslavinu. I za njega sam rekla da ga ne poznajem.

Jože, koji je izgledao izbezumljen, u stvari više i nije bio onaj Jože iz teške ilegalne borbe, rekao je tada: »Deklica, kaj ne buš rekla, tak i tak nas buju svu trojicu streljali.« I dalje sam uporno negirala da ga poznajem. Zatim su me nastavili tući i duže sam vrijeme bila u nesvijesti. Kad sam se osvijestila, našla sam se u ćeliji s još nekoliko zatvorenica. Ustaški agenti su često navraćali, psovali i prijetili. Jednog dana tražili su da potpišem da ću biti »lojalan građanin NDH« i da ću »raditi za njihovu službu«. Odbila sam da bilo što potpisujem i dalje uporno negirajući sve optužbe za koje su me teretili.

Moja braća i majka razletjeli su se na sve strane nastojeći da preko znanaca osiguraju neku intervenciju i spriječe da budem upućena u logor. To su napokon uspjeli.

Sutradan nakon izlaska iz zatvora sastala sam se pod podvožnjakom s Britvom. Bio je to srdačan i nezaboravan susret. Rekao mi je da zna sve kako sam se držala, jer je jedan od ustaških agenata radio za nas. Zatim je ispričao gorku priču o Joži koji pod batinama i mučenjem nije izdržao.

To je samo nekoliko detalja i osvježenih sjećanja iz toga teškog razdoblja ilegalnog rada u Zagrebu. Željela sam otići u partizane, ali drugovi su mi govorili da moraju iskoristiti moje mogućnosti u gradu u kojem je zaista bilo teško opstati. Uspjela sam se održati do oslobođenja. Tada sam dobila jedan od najdražih zadataka: da osiguram štampanje proglasa građanima Zagreba u kojima se pozivaju da izraze dobrodošlicu našoj Armiji. Taj proglas sam trebala izvjesiti na vratima Fakulteta.

U gradu je bilo opsadno stanje, a kretanje ulicama bilo je zabranjeno. Borbe su se vodile za Radio-stanicu i na Zrinjevcu. Ustaše su bježale volovskim kolima, kamionima i automobilima, užurbano ukrcavali razne predmete i članove porodica. Luburićeve horde su pri povlačenju ubijale svakoga na koga su naišle.

Moj brat Branko, koji je radio u jednoj štampariji, odštampao mi je proglas. Oko stotinu komada sakrila sam u njedra i jurila prema Medicinskom fakultetu. Na glavnim vratima okačila sam prvi oglas: Građani Zagreba!

Sutradan su jedinice naše Armije marširale Zagrebom, da bi odmah nastavile pohod prema Trstu završavajući pobjedonosno krvavi i slavni put narodnooslobođilačkog rata.*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Vojko Flego

RAD PARTIJE U VODOVODU

Rad i djelovanje partijske organizacije u 1941. godini nisu mi pobliže poznati, jer sam od početka 1941. do kapitulacije bivše Jugoslavije bio u vojsci. Kad sam nastupio u službu, radio sam u strojarnici Vodovoda i bio vrlo malo u kontaktu s ljudima iz poduzeća.

Poznato mi je da su tada, a što onda nisam znao, članovi KP bili: Kete, Filip Milošević, Viktor Hladnik i još neki.

Od namještenika Vodovoda odmah nakon okupacije ubijen je drug Svetličić, koji je otprije bio zatvoren zbog komunističke djelatnosti. Također je uhapšen i ubijen i drug Kete.

Rad članova KP u toku 1942. godine svodio se uglavnom na agitacijski rad među radnicima i namještenicima i skupljanju Narodne pomoći u novcu i materijalu. U toku te godine formiran je NOO od radnika u poduzeću. Simpatizera, to jest onih koji su davali pomoć, bilo je dvadesetak. Članovi KP, osim toga, djelovali su i izvan poduzeća, vršeći razna zaduženja.

U partizane iz redova radnika i namještenika poduzeća prva odlaze 1943. godine tri člana KP. Smatram da je rad partijske organizacije do tada, pa i kasnije, bio premalo usmjeren na mobilizaciju u NOV. Odlazili su samo oni kojima je prijetila opasnost od hapšenja.

U 1942. godini pada Filip Milošević, koji je uhapšen i ubijen. Iza njega je uhapšen i Viktor Hladnik, koji je također likvidiran. Ni jedan ni drugi nisu nikoga odali.

Određena nedovoljna aktivnost članova KP u samom poduzeću bila je uvjetovana i time što je RK drugove zaduživao raznim zadacima izvan poduzeća.

Življi rad partijske organizacije bio je u 1943. godini kad se ona mnogo šire povezuje s masama u poduzeću i stječe jak utjecaj. Znatno se povećao broj prilagača simpatizera, kojih je tada bilo pedesetak. Formirana su i dva NOO, a

proširuje se i partijska organizacija. Osim prilagača i simpatizera iz samog poduzeća, okupljen ih je određen broj i izvana.

Partijska organizacija bavila se raznim tekućim zadacima. Raspačavala se štampa za koju je bio zadužen jedan član KP, i to ne samo za Vodovod nego ju je preuzimao i za Plinaru, a mislim i za Električnu centralu. Drugi član KP bio je zadužen za skupljanje materijala, a uskoro i za prebacivanje drugova u NOV. Taj drug, Alojz Crnković, prebacio je do 1944. godine velik broj ljudi iz Zagreba do relejnih stanica. Ja sam kao sekretar ćelije bio zadužen za rad sa NOO-ima, a kasnije sam bio član Matičnog odbora. Ostala tri člana nisu bila vezana u tu ćeliju, nego je jedan bio član RK (III), a dvojica su imala zaduženje za RK.

Partijska organizacija imala je i skladište oružja, i to u strojarnici Vodovoda u Branimirovoj ulici. Tu je Bruno Srdelić popravljao neispravno oružje.

Uz redovita zaduženja članovi KP izvršavali su i razna posebna zaduženja i zadatke. Tako je, npr., Kuhar s odobrenjem organizacije otišao u domobrane, i to na aerodrom i slao razne podatke i organizirao grupu simpatizera. Ja sam držao, među ostalim, i vezu s jednim domobranskim podoficirom iz Ministarstva domobranstva koji je radio na šiframa i svaki dan dobivao šifre raznih jedinica. Iako je bio širok krug aktivista, spremnih da izvršavaju razne zadatke, npr. davanje stana za održavanje sastanaka, za noćenje, prenošenje ilegalnog materijala i si., partijska organizacija je sektašila u primanju novih članova u KP. Tek u 1944. godini primljena su tri nova člana.

Do oslobođenja je iz redova radnika Vodovoda otišlo u NOV pet članova KP i tri izvanpartijca.

Smatram kao potrebno da iznesem jedan detalj iz svog rada koji vjerojatno nije nigdje registriran, a koji osvjetljava namjere nekih anglofilskih elemenata.

U rujnu 1944. godine dobio sam zadatak da se povežem s jednim bivšim advokatom, koji je bio domobranski oficir, na službi kod protuavionske zaštite Zagreba. On mi je predočio pismenu punomoć, potpisanu od tadanjeg zapovjednika protuavionske odbrane Zagreb, pukovnika Hočevara, da se u njegovo ime, kao i ispred grupe oficira oko njega, poveže s nama i da s nama pregovara o uvjetima i formama suradnje.

Na moje traženje od njega sam dobio detaljne podatke o broju i vrsti naoružanja i lokaciji cijele protuavionske odbrane, kao i brojno stanje ljudstva i karakteristike oficira i podoficira.

Osim toga, ponudio je da preko vojnih radio-stanica koje su posjedovali, pa i preko Radio-Zagreba, organizira radio-vezu sa šiframa sa NOV. Prema direktivi tu sam ponudu odbio.

U ime onih koje je predstavljao tražio je da se odobri da čitava posada protuavionske odbrane Zagreba ostane u Zagrebu motivirajući to time da će oni iznutra sudjelovati u oslobođenju Zagreba.

Prema direktivi zatražio sam suprotno njegovoj ponudi da svi odu u NOV: Nakon određenog natezanja prihvatio je zahtjev, ali poslije traženja da se počnu pripreme za prebacivanje u NOV, nalazio je razne »objektivne« razloge, koji to još onemogućavaju.

Tako ni on, a ni itko od onih koje je predstavljao, nije otišao u NOV.

Iznio sam rad partijske organizacije Vodovod prema sjećanju, ali moram pretpostaviti da u tome ima poneka sitnija greška, osobito u brojkama, s obzirom na dug vremenski razmak od tada.*

• IHRPH, MG-44/I1I, 16.

Dr Zlatko Matetic

ZAPIS O ILEGALNOM ZAGREBU

Veza s Ivicom Habunekom — Primljen sam za dana Partije — Rad u obavještajnom centru

Vezu sa NOP-om uspostavio sam u Zagrebu u jesen 1942. godine, poslije dužeg traženja, preko pokojnog Ivice Habuneka, rukovodioca u organizaciji SKOJ-a. Neko vrijeme davao sam mu podatke o kretanju neprijateljskih petrolejskih vlakova. Benzin iz Rumunjske pretakao se u Vukovaru i Beogradu iz šlepova u vagone-cisterne koji su se preko Zagreba prevozili u Italiju i Njemačku. Podaci su bili precizni, ali ne znam da li su ih partizani ikada iskoristili za rušenje pruga ili za napadanje na te vlakove. Poslužili su svakako kao opća informacija o neprijateljskom transportu važnog ratnog materijala preko naše zemlje. Vjerojatno me je Habunek na taj način i provjeravao, jer me je tek nakon nekog vremena uključio u jedan ilegalni narodnooslobodilački odbor; zapravo je taj odbor bio tada formiran. Habunek je kasnije (1943) poginuo u Draškovićevoj ulici kraj bolnice, gdje mu je poslije rata podignuta spomen-ploča. Spomenuti NOO činili smo u početku ja, Ferdo Tomljenović (činovnik na željeznici) i Šolaja (financijski činovnik) sa stanom u Šenoinoj ulici, gdje smo održavali sastanke. Naš NOO bio je B odbor, dok su u A odboru bili pokojni Ogrizović i još neki (jedan novinar). Kasnije, kad sam ja već bio na drugoj dužnosti, tj. u drugoj polovici 1943. godine, provaljen je A odbor što je povuklo i B odbor. Šolaja i jedan inženjer iz B odbora pali su pri pokušaju odlaska u partizane i bili u poznatoj grupi obješenih u Sesvetama u prosincu 1943, dok je Tomljenović pobjegao i preživio. Svi oni nisu znali moje pravo ime ni stan pa mene provala nije zahvatila. Članovima NOO-a postajali su simpatizeri, nepartijci, i to su bile organizacije Narodnog fronta. Ja sam bio predsjednik Odbora, a viša veza bila mi je Ruža Gretić, član Partije. Odbor je okupljao oko sebe određen krug nepovezanih simpatizera, koji su ponekad dolazili i na sastanke i izvršavali pojedinačne zadatke ili usluge. Tako je u okupiranom Zagrebu pod ustaškim terorom djelovao dosta širok krug aktivista — od partijskih organizacija na vrhu preko NOO-a do širokog kruga simpatizera.

Mi smo u odbom širili taj krug simpatizera, od kojih su se osnivali novi NOO-i. Na sastancima su se prenosile informacije o političkoj situaciji i raspravljalo o izvršenju zadataka u vezi s pomaganjem NOB-a. Uz politički rad, u smislu propagande ciljeva NOP-a, naš odbor prikupljao je oružje, novčana sredstva, odjeću, lijekove, cigarete, pronalazio stanove za aktiviste i za sastanke, raznosio letke po gradu (ubacivanjem u kućne veže i u stanove). Taj raznovrsni materijal neprekidno je pristizao iz građanstva i odmah se slao kanalima u partizane. Za samo prebacivanje odbor više nije bio zadužen. Znam da je bilo prikupljeno pištolja, municije, ručnih bombi; pojedinačni prilozi u novcu kretali su se od nekoliko hiljada do 100 000 kuna; lijekova smo najviše dobili iz apoteke B. Metzgera u Ilici kraj Uspinjače. Sve to zvalo se Narodna pomoć. Također smo pojedince slali u partizane.

Kroz sav taj rad i sastanke članovi odbora i simpatizeri izgrađivali su se politički i većinom postajali komunisti, dok ih je u početku združivala u prvom redu mržnja i borba protiv Nijemaca i ustaša. Bile su to prave organizacije Narodnog fronta u kojima je bilo ljudi različitih gledanja, povezanih patriotizmom i poštenjem. Politički smo osobito radili na tome da objašnjavamo narodnofrontovsku liniju Partije: kako to nije borba za neki komunizam nego za narodno oslobođenje i za vlast naroda u širokom smislu. Ja sam u tom smislu radio u jednom aktivu AFŽ-a, držeći im politička predavanja, najčešće u stanu dviju liječnica koje su kasnije pale pri prelasku u partizane (jedna se zvala Popović), a među njima sjećam se Ždenke Munk, današnjeg direktora Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. Ona svakako zna više o toj grupi AFŽ-a.

Međusobne veze članova odbora i njihove veze sa simpatizerima funkcionirale su vrlo dobro, uz potrebnu konspiraciju, sve dok ne bi došlo do neke provale, kada bi se prekinule i teško uspostavljale. Veze su se održavale na sastancima u privatnim stanovima, na ulici, u lokalima. Ljudi nisu uvijek dovoljno shvaćali potrebe konspiracije (neodavanje imena, stana, ureda), pa je dolazilo i do nepotrebnih hapšenja i pogibija. Svakako, oni nisu bili tako školovani u ilegalnom radu kao članovi Partije. To se kasnije osvetilo i spomenutom NOO-u A (npr. Šolaja, član NOO-a B, vratio se u stan s mjesta provale i tu ga je policija odmah našla).

U ljeto 1943. godine bio sam primljen za člana Partije. U prvoj ćeliji bili smo, koliko se sjećam, Ruža Gretić, ja i Ferdo Pomykalo, danas poznati dirigent u Zagrebu. Napustio sam rad u spomenutom NOO-u B i bio zadužen za obavještajni rad. To mi je saopćio drug Andrija, mislim tadašnji sekretar Mjesnog komiteta, koji je kasnije, 1944. godine, pao zajedno s cijelim komitetom. (Rekao mi je tada da treba čovjeka koji će znati sastaviti dobar izvještaj.) Usput mi je dao zadatak da prevedem s francuskog Lenjinovo djelo »Država i revolucija« i dao mi je knjigu. Ja sam djelo preveo i pretipkao rukopis dosta nehajno u svom uredu. Predao sam mu prijevod u pet primjeraka koji su se onda ilegalno širili i čitali. Prekorio me pri tom što je prijevod pisan na običnom, debljem papiru, a ne na tankom, što bi olakšalo prenošenje. Mislim da je to jedan od prvih, ako ne i prvi prijevod tog Lenjinovog djela kod nas, a svakako je vrijedno spomena da se u okupiranom Zagrebu 1943. godine prevodilo i umnožavalo jedno poznato Lenjinovo djelo. Nijedan primjerak tog prijevoda nije, na žalost, sačuvan, koliko ja znam, a danas bi valjda bio muzejski komad. Raspačavali smo tada i jednu knjigu R. Klepca o izgradnji Sovjetskog Saveza. Kasnije smo u partizanima čuli da je on u zatvoru postao izdajnik, pa nas za tu akciju nisu baš pohvalili.

Članova Partije bilo je tada, 1943. godine, u Zagrebu vrlo malo. Članovi Partije koje je policija poznavala slali su se u partizane, a za ilegalni rad u Zagrebu bili su podesniji novi članovi koje policija nije poznavala, kao što smo bili ja i Pomykalo i drugi. Tako je naša ćelija ubrzo postala Rajonski komitet, proširivši se jos s nekoliko članova. Ja tada nisam znao da sam član Rajonskog komiteta, takva je bila konspiracija. Tome je pridonijelo i to što kao vođa obavještajne grupe kasnije nisam išao na sastanke nego sam bio sasvim izdvojen, radi sigurnosti obavještajnog rada, a imao sam jednu višu vezu, člana Mjesnog komiteta, koji je izvještaje slao na teren u partizane. Sjećam se ipak dobro jednog od prvih sastanaka u stanu Marije Hanževački (muzealca, kasnije poginula) negdje na početku Pantovčaka. Svaki od nas imao je posebno zaduženje, mada više po liniji NOO-a, Narodne pomoći, obavještajne službe, AFŽ-a i drugoga, dok se o nekim partijskim ćelijama koje bi pripadale pod komitet nije govorilo. Dakako, za prava imena jedan drugome nismo znali, niti za išta privatno. Ja sam imao ilegalno ime Darko. Sjećam se kao kurioziteta da je jedan među nama trebao da pravi planove privrednog razvoja naše zemlje poslije oslobođenja. Dakako, to je bio neopasan posao; kasnije sam čuo da je bio isključen iz Partije jer mu je to bila izlika da se prikrije.

Tada su me povezali s desetak obavještajaca kojima sam bio viša veza. Primao sam njihove izvještaje koje su mi predavali prilikom kratkih sastanaka na ulici. Manje cedulje skliznule bi iz ruke u ruku prilikom rukovanja u »slučajnom susretu« na ulici. Sa svakim obavještajcem imao sam ugovoreno stalno vrijeme i mjesto sastanaka. Zakasniti se smjelo najviše pet minuta, a u slučaju ne dolaska, vrijedio je sastanak na »kontrolnome mjestu«. Kako je po ulicama bilo ustaških agenata, konspiracija je bila izuzetno velika. Prigodom dolaska u stanove, morao je na prozorima ili vratima biti poseban znak da je sve u redu, bez toga se nije ulazilo (npr. vaza s cvijećem na prozoru ili čak »rajsnegl« u vratima). Od svih primljenih obavještenja redovito sam sastavljao cjelovite izvještaje, koje sam tipkao na stroju kod kuće, i predavao ih višoj vezi. Sva imena u izvještajima bila su šifrirana, radi sigurnosti. Ti su se izvještaji sačuvali.

Budući da su izvještaji sačuvani, neću ovdje govoriti o njima ni pobliže o tom obavještajnom radu. Uglavnom, podaci su bili vojne i političke prirode. Imali smo dosta obavještajaca među domobranskim oficirima i podoficirima na povjerljivim mjestima koji su davali podatke o kretanjima i namjerama domobranskih i ustaških trupa u Hrvatskoj. Nekoliko obavještajaca bilo je iz redova HSS-a (dr Jakovljević, Tortić) koji su davali političke i »politikantske« izvještaje. Dobivali smo i podatke o radu jednog punkta engleske obavještajne službe u Zagrebu i Ljubljani. Bilo je također izvještaja o ekonomskoj situaciji i o iskorištavanju naše privrede od strane okupatora. Jedan takav izvještaj poslužio je za članak u »Vjesniku« u Topuskom početkom 1944. godine.

Najveći naš pothvat bio je kad smo se domogli domobranske vojne šifre, tj. obilnog kodeksa koji smo u jednu noć prepisali i vratili u tajni sef »Minorsa«. To je bilo izvedeno preko Jure Benića, obavještajca, sada sa službom u Ivanić-Gradu. Redovito smo zatim slali i »ključ« za čitanje šifre, koji se svakih 16 dana mijenjao. Kodeks i »ključ« omogućavali su da se prate sve domobranske vojne komunikacije preko radija. Kasnije sam u partizanima vidio tu knjigu šifre u štabu X korpusa u Moslavini. Vjerojatno su se njome koristili, ali ne znam u kojem opsegu i s kakvim uspjehom. Tu knjigu šifre nosio je iz Zagreba poseban kurir u Glavni štab Hrvatske, kako mi je kasnije rekla viša veza (Dragan Carić Ozren).

Početkom 1944. godine bio je osnovan Obavještajni centar Zagreb, u kojem su bili, osim mene, Karlo Kabalini (sada penzioner u Zagrebu) i Pero Vuković, saobraćajni stručnjak (također danas živi u Zagrebu). Preko tog centra bili su ujedinjeni svi naši obavještajci u Zagrebu, što je već bio viši stupanj ilegalne organizacije na polju obavještajnog rada. Mislim da smo u svemu imali oko 20 obavještajaca, direktno povezanih s centrom, a oni su opet imali svoje veze. Svaki obavještajac imao je svoju šifru pod kojom se vodio, a nas trojica držali smo s njima vezu. Taj rad potrajao je, međutim, samo dva-tri mjeseca. Potkraj ožujka 1944. godine došlo je do provale, ja sam bio provaljen, ali sam se sklonio kod prijatelja. Karlo Kabalini (Veljko) skrivao se nekoliko dana u bunkeru Mjesnog komiteta na Srebrnjaku. Ja sam stigao odnijeti sav materijal iz stana i ureda, tako da policija u stanu nije našla ništa. Poslije nekoliko dana dobili smo vezu i zajedno otišli u partizane, u Moslavinu, izmaknuvši pri tom i ustaškom napadu na našu brigadu u Oborovu 30. ožujka 1944. Provala je bila znatan udarac za Obavještajni centar, koji se sredio tek nakon nekoliko mjeseci, kako sam čuo. Pri kraju rata Zagrebački partizanski odred je uspostavljao direktne veze sa Zagrebom u pogledu obavještajnog rada, a izvještaji su se već prenosili preko radio-odašiljača.

To je u glavnim crtama zapis o mom ilegalnom radu u Zagrebu 1942 — 1944. godine.*

*Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941* —1945, »Spektar«, Zagreb, 1972.

Živka Bibanović-Nemčić

KAO INSTRUKTOR POVJERENSTVA CK KPH DOČEKALA SAM OSLOBOĐENJE U ZAGREBU

Dolazak u Zagreb u studenome 1944. godine — Preuzimanje dužnosti i početak rada — Naša ilegalna radio-stanica — Rad postaje sve opasniji — Formiranje tajnog štaba za oslobođenje grada

S dužnosti člana Okružnog komiteta Osijek, na poziv Anke Berus i Ivana Božičevića, došla sam u Miklauš kraj Čazme, gdje je tada bilo sjedište Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Bilo je to u listopadu 1944. godine. Nestrpljivo sam očekivala da mi kažu zašto su me pozvali. Rekli su mi da je u Anka Berns me je pitala da li sam bila kompromitirana u Zagrebu pred svoj odlazak u partizane. Odgovorila sam da nisam, jer sam u njemu boravila samo godinu i po prije nego što sam ga napustila. Od nje sam saznala da je u Zagrebu na ilegalnom radu Saban. Budući da su mnogi zagrebački aktivisti bili uhapšeni, on je bio ugrožen i morao je otići iz Zagreba. Anka Berns mi je rekla da sam predviđena da odem u Zagreb na ilegalni rad da zamijenim Šabana kao instruktor Povjerenstva CK KPH, pa da o tome razmislim. Iako sam znala da je teško s oslobođenog teritorija prijeći na rad u okupirani Zagreb, u centar NDH (ali i u centar revolucionarnog radničkog pokreta prije rata, u kojem je stanovništvo i pod fašističkim knutom ispoljavalo svoj antifašistički duh i bez kolebanja surađivalo sa NOP-om), shvatila sam da A. Berus to traži od mene u ime Centralnog komiteta KPH i da je to zadatak koji moram primiti bez razmišljanja. Pristala sam. Pripreme za moj odlazak trajale su četrnaest dana. Trebala sam prijeći prugu Zagreb — Beograd, a to nije bilo baš lako, jer ju je neprijatelj čuvao. A. Berus je naredila da se u tu svrhu odredi desetak diverzanata, koji će, pored kurira, prijeći sa mnom prugu. Kad su sve pripreme bile završene, krenuli smo. Bilo je veliko nevrijeme. Jedan dan i jednu noć morali smo se povlačiti s pruge, jer je nismo mogli prijeći zbog pancera (oklopnih vlakova) koji su po njoj stalno prolazili. Drugu noć je drug koji je vodio diverzante rekao: »Prugu moramo prijeći, pa kako bilo da bilo!«

Kada smo prugu već prešli, naišao je jedan pancer, primijetio nas i zapucao za nama. Ležali smo u blatu. Bili smo mokri i prljavi. Bježeći uhvatila

sam se za ruku jednog druga, jer bih bila zaostala i izgubila se. U obližnjem selu nismo mogli ostati, jer su u njemu bili Čerkezi. Pješačili smo naporno sve do Oborova, gdje se nalazio Okružni komitet KPH za Zagreb. U tom je komitetu za vezu sa Zagrebom bila zadužena Ružica Turković. S njom sam se dogovorila kada i kako ću joj dostavljati izvještaje iz Zagreba. Ona se pobrinula da dobijem odgovarajuću odjeću. Morala sam doći u Zagreb elegantno odjevena, da po svom vanjskom izgledu ne budem upadna za neprijateljske policijske agente. Pronađen je jedan kostim od kvalitetnog štofa kod neke partizanke Zagrepčanke. Ona se veselila kad ga je zamijenila za partizansko odijelo.

Krenuli sam dalje u pratnji diverzanata prema Zagrebu. Oni nisu znali tko sam ja. Budući da je kostim bio jako parfimiran, jedan je od njih rekao : »Joj, kak ta drugarica fino diši«!« Ta partizanska neposrednost i dosjetke su me zabavljale. Na žalost, taj kostim je na putu stradao zbog nevremena.

Prema utvrđenom planu neka seljanka me je trebala dovesti seljačkim kolima do Borongaja. Na nesreću, svuda okolo je bilo mnogo neprijateljskih bunkera i zasjeda, pa se ona preplašila, iskrcala me u Ivanjoj Rijeci i vratila se natrag. Taj neočekivani događaj nije me zbunio. Pješice sam došla do Borongaja (u kojem je bilo mnogo bunkera) i u Zagreb do Bukovačke ceste. Prolazila sam kroz područje Zagreba u kojem je bila stacionirana neprijateljska vojska — domobrani, ustaše i Nijemci. Kroz Heinzelovu ulicu nisam sretala prolaznike.

Sastanak sa Šabanom bio je određen u 16 sati. Tačno u to vrijeme krenula sam Bukovačkom cestom. Povremeno me je zabrinjavala misao da možda nije primio obavijest i da se nećemo sresti. U tom slučaju našla bih se u teškoj situaciji. Na druge veze nisam bila upućena niti sam znala kamo da se sklonim. Ako bi se tako stvari odvijale, meni ne bi preostalo drugo nego da se opet vratim pješke u Ivanju Rijeku da pronađem narodnooslobodilački odred, da se vratim u Oborovo i da ponovo čekam dok se ne zakaže sastanak sa Šabanom. Anka Berns mi je saopćila, ako tog određenog dana i sata njega ne bude, da poslije dva dana ponovo dođem u isto vrijeme na isto mjesto. Zaokupljena tim mislima išla sam Bukovačkom cestom i odjednom sam spazila na drugoj strani poznatog druga u uniformi domobranskog vojnika. Odmah sam shvatila da je Šaban, u stvari Norbert Veber, instruktor Povjerenstva CK KPH. Budući da sam ga poznavala iz NOB-a u Slavoniji, odmah sam ga prepoznala. Kad me je vidio, nasmijao se. Bio je obaviješten da dolazi Mara, ali nije znao koja se osoba krije iza tog pseudonima. Sastali smo se 9. ili 10. studenoga 1944.

Odveo me je u neki ilegalni stan u Bukovcu. Dogovorili smo se da

će on sutradan doći po mene i odvesti me da pogledam stanove određene za instruktore Mjesnog komiteta KPH koji su dolazili izvana na ilegalni rad u Zagreb. Također smo morali riješiti problem moje odjeće i obuće, jer se u to vrijeme u trgovinama nije moglo više ništa prikladno kupiti.

Na polasku od Anke Berus nisam primila nikakve upute za rad u Zagrebu. Napomenula mi je da se strogo držim konspiracije i da nastojim da me što manje drugova iz organizacije upozna, a da će me o političkoj situaciji upoznati Šaban, budući da on dobro poznaje prilike, jer da se već šest mjeseci nalazi u Zagrebu.

Šaban me je počeo upućivati u rad. On je morao napustiti Zagreb da ne bi bio uhapšen, kao i njegove veze. Nakon dvije godine provedene u partizanima, teško mi je bilo da opet radim ilegalno u gradu, osobito u Zagrebu, u kojem je bilo toliko hapšenja. Bilo me je strah i mučila me je misao da li ću

biti sposobna da kao instruktor Mjesnog komiteta KPH izvršavam tako teške zadatke i da ih dokraja realiziram a da ne padnem u ruke neprijatelja.

Norbert Veber Šaban predao mi je organizaciju kakva je bila poslije mnogih hapšenja. Mjesni komitet KPH imao je četiri člana:

1. Mato Folnović (Mirkec), politički sekretar,
2. Danica Kleme (Smilja), organizacioni sekretar,
3. Ivan Krunić (Duje), zadužen za vojna pitanja i
4. Božo Zalković (Jurica).

Bilo je osam rajonskih komiteta, a svaki se sastojao od dva-tri člana koji su ujedno bili i rukovodioci kotarskih NOO-a. Pod utjecajem zagrebačke partijske organizacije bile su sve tvornice, željeznica, pošta, tramvaj, vodovod, električna centrala i još niz drugih ustanova. Izvještaji o cjelokupnoj djelatnosti po svim linijama stizali su iz rajonskih komiteta sekretaru MK KPH.

Šaban me je upoznao i s ostalim pitanjima koja su bila važna za ilegalni rad:

— tehnika, tj. primanje štampe, i veza s kurirom koji je donosio i odnosio samo štampu na punkt Zora Perković;

— stanovi: Slavek Kolarec, Kučerina 72, Marica Brodarić, Krajiška ulica, Katica Čoklica, Gornji Bukovac broj 27, Gortan, Banka kod Šloserovih stuba, Pepica Lukanović, Bukovac;

— glavni kurir: Slava Urbančič (Hojka), u čijem se stanu (Radićeva 74) rješavala pošta i pohranjivao arhiv;

— Andrija Mohorovičić (Mirni), zadužen za obavještajnu službu;

— Seka Martinčić-Rakamarić, instruktor za rajonske komitete;

— naša radio-stanica i radio-telegrafistkinja (rekao mi je da se nalaze u jednoj kući na Trešnjevci).

Zatim me je upoznao sa situacijom u gradu. Političku situaciju neprijatelja karakterizirali su rasulo i kaos.

Saznanje da će fašistička Njemačka izgubiti rat izazvala je u naših protivnika depresivno stanje i rezignaciju. Međutim, ta im je činjenica istovremeno još više budila životinjske porive za ubijanjem i uništavanjem stanovništva koje je radilo za NOP, kao i onih ljudi koji su ispoljavali rodoljublje i želju za slobodom od Nijemaca i kvislinga. Gestapo i UNS su se kao hijene bacili na patriotske snage i sadistički ih vješali po periferiji Zagreba, misleći da će time zastrašiti građane, da ih ne ometaju kada jedinice Jugoslavenske armije počnu borbe za oslobođenje Zagreba. Teror je bio užasan i mislim da se neće nikad točno saznati koliko je ljudi u Zagrebu ubijeno do oslobođenja. Domobrani su masovno odlazili u NOB. Kompletne jedinice koje su bile na terenu pristupale su NOP-u. Vršene su svakodnevne racije po ulicama i pojedinim dijelovima grada. Bila je izrazita nestašica hrane i odjevnih predmeta. Kontrola na mitnicama i gradskim ulicama dostigla je kulminaciju. Hapsili su sve one koji su na ulicama razgovarali vrlo kratko vrijeme. Sve je to otežavalo ilegalni rad i prisiljavalo nas na krajnji oprez. Međutim, u izvršavanju partijskih zadataka ništa nas nije moglo pokolebati.

U ilegalnim uvjetima rada u gradu moj je zadatak bio da svakih osam dana imam vezu sa sekretarom Mjesnog komiteta KPH, a dogovoriti se prema potrebi za vrijeme slijedećeg sastanka; zatim, dva puta u osam dana sastati se s instruktorom za rajonske komitete; svaki drugi dan sastajati se s drugaricom zaduženom za štampu; Svakih osam dana (ili prema potrebi) sastati se s drugom

zaduženim za obavještajnu službu: dva puta tjedno odlaziti u stan u kojem se nalazila radio-stanica.

Šaban mi je naglasio važnost kuće u kojoj je bila naša ilegalna radio-stanica i stana u kojem je bila tehnika, tj. u kojem se primala štampa i odatle raspačavala po punktovima uz pomoć drugova koji su za to bili zaduženi. Veze su nam bili kuriri koji su izvana donosili štampu i vijesti.

Tako mi je kroz izvjesno vrijeme Šaban dao upute za rad, ističući da ga nastavim gdje je on prestao. Jedne od idućih večeri odveo me u kuću u kojoj je bila radio-stanica. To je bilo u Lošinjskoj broj 24, u stanu sestara Marije i Olge Benel. Tu sam se upoznala i s radio-telegrafistkinjom Ljerkom Kirac-Dulčić. Razmijenile smo šifre, pa je ona javila Povjerenstvu CK KPH da sam stigla. Šaban je tom prilikom rekao Ljerki da on odlazi i da ću ja ubuduće dolaziti k njoj svaki drugi dan i primati, odnosno donositi joj vijesti, koje će ona slati.

Kada sam počela raditi, koristila sam se šifrom koju sam dobila u Povjerenstvu CK KPH. Sama sam šifrirala važnije poruke, koje su morale brzo stići mojoj višoj vezi. Preko radio-stanice slali su se hitno najvažniji podaci o kretanju neprijateljske vojske, o stanju u Zagrebu, kao ostala interesantna pitanja. Depeše su se, naravno, slale Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku, a mi smo u Zagrebu također primali obavijesti, direktive i upute od njega. Sadržaj depeša bio je uvijek vrlo kratak s obzirom na činjenicu da je neprijatelj sistematski tražio našu radio-stanicu po cijelom Zagrebu, pa smo se zbog toga njome koristili samo za vrlo važne i najhitnije obavijesti. Na primjer, kad su se neprijateljske jedinice pripremale za polazak u borbene akcije, javljali smo kratko, a naknadno smo dostavljali samo datum njihova polaska. Zatim, kada bismo saznali da neki neprijateljski špijun odlazi na oslobođeni teritorij, javljali smo samo njegovo ime i prezime.

Radio-stanica je bila uvijek u potkrovlju kuće u posebno sagrađenom bunkeru. U određeni sat, koji je bio dogovoren s Povjerenstvom CK KPH, vadila se, montirala i počinjala je raditi. Ako nam se nadležna radio-stanica ne bi javila, mi smo odmah prekidali i drugi dan radio-stanicu uključivali u isto vrijeme. Da je neprijatelj ne bi otkrio, nismo smjeli raditi više od nekoliko minuta, jer smo u našem dijelu grada više puta primijetili automobile s goniometrima, no, na sreću, kada smo već prestali raditi. Dakle, kratko vrijeme rada naše radio-stanice onemogućavalo je neprijateljskoj kontraobavještajnoj službi da je otkrije. Zahvaljujući toj činjenici, ona je, na našu radost, djelovala sve do oslobođenja.

Šaban je otišao početkom prosinca 1944. godine. Ja sam se u svom radu strogo pridržavala pravila konspiracije. Za mene je znala glavni kurir Slava Urbančič (Hojka), Radićeva 74, stanodavci ilegalnih stanova kod kojih sam naizmjenično boravila, vlasnica stana u kojem je bila radio-stanica s telegrafistom, jedan obavještajac, instruktor za rajonske komitete i drugarica zadužena za štampu.

Dolazila sam k Ljerki dva puta tjedno. Dogovarale smo se svaki put
0 slanju depeša na oslobođeni teritorij u Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Obavijesti sam obično sama šifrirala i predavala ih Ljerki, a ona ih je emitirala. Kada bih opet došla, predavala mi je potvrde o prijemu naših depeša
1 depeše što ih je Povjerenstvo poslalo. Njihov sadržaj često su bile instrukcije za dalji rad, a među njima i najpovjerljivije upute. Ja sam iz Zagreba dojavljivala kuda ide i kakve zadatke ima neprijateljska vojska (naravno, prema prikupljenim podacima naših obavještajaca), koliko i kamo je upućeno ljudstvo, a koliko i kamo vojnog materijala.

Zagrebačka partijska organizacija imala je veliku mrežu obavještajaca, odnosno ljudi koji su nam dostavljali podatke vojnoga, privrednog i političkog karaktera. U svojim uredima (ustaškim i njemačkim), ministarstvima i vojnim komandama nalazili su se ljudi koji su nam davali dragocjene podatke. To su bili naši simpatizeri zaposleni u neprijateljskim ustanovama. Mi smo tražili od njih da ostanu na svojim mjestima, kako bismo preko njih dolazili do podataka. U UNS-u (Ustaška nadzorna služba) administrativno lice bila je naša drugarica Zora Perković. (U njen stan, koji je bio naš punkt za štampu, naši kuriri su donosili štampu sa slobodnog teritorija.) Ona nam je dostavljala iz UNS-a tiskanice, odnosno formulare bjanko. Slali smo ih na oslobođeni teritorij. Njima su se vani naši drugovi koristili, jer je na svakoj od takvih tiskanica bio udaren žig i potpis. Tko se koristio takvom tiskanicom, morao je samo popuniti rubrike, odnosno napisati ono što je trebalo. Tim tiskanicama naši su se drugovi obilato služili za obavljanje raznih zadataka na okupiranom području.

Partijskoj organizaciji, bez obzira na otežane uvjete rada, poklanjala sam najveću pažnju. Partijci su organizaciono bili obuhvaćeni u Mjesni komitet KPH, rajonske komitete, ćelije, NOO-e i obavještajnu službu. Komunisti su po stažu u KP bili dosta mladi. Ne sjećam se točnog broja ćelija, ali su one bile po tvornicama i ulicama. Sastanke su održavali prema mogućnostima i potrebama. Dnevni redovi MK KPH obuhvaćali su pitanja kao što su: politička situacija, zadaci koji stoje pred partijskom organizacijom, rad komunista u antifašističkim organizacijama, o njihovu utjecaju na građanstvo, proučavanje aktualnih materijala (štampa, brošure), organizaciona pitanja (prijem novih drugova, eventualna kažnjavanja onih članova KP koji ne izvršavaju zadatke, itd.). Slična pitanja na svojim sastancima tretirali su i rajonski komiteti pa i ćelije. Rezultati rada bili su zadovoljavajući, ali i varijabilni u onim razdobljima kada su hapšeni članovi MK i RK ili kada su pojedini članovi tih foruma zbog ugroženosti odlazili na slobodni teritorij. U takvim situacijama prolazilo je određeno Vrijeme dok bi se partijska organizacija stabilizirala (kooptiranjem novih drugova i drugarica u MK i RK), pa bi opet počela svoje redovito djelovanje.

Skojevske organizacije su postojale. Budući da nije postojalo mjesno rukovodstvo (MK SKOJ-a) koje bi ih usmjeravalo u radu, one su djelovale samoinicijativno. Međutim, kod nekih se osjećala i letargija. Činjenica je da su objektivni uvjeti za djelatnost među mladima bili vrlo povoljni. Raspoloženje omladine za NOP bilo je veoma dobro. Mislim da je Vera Cvetković od jeseni 1944. godine djelovala u Zagrebu kao instruktor PK SKOJ-a. Početkom 1945. godine otišla je na slobodni teritorij.

Mjesni NOO, kao i kotarski NOO-i, izvršavali su svoju agitaciono-propagandnu djelatnost na stanovništvo, mobilizirali ljude za NOV i otpremali skupljeni materijal na slobodni teritorij.

Preko specijalnog kurira dobivali smo izvana ilegalnu štampu »Naprijed«, »Žena u borbi« i druge brošure i letke. U Zagrebu u to vrijeme više nije bilo potrebe za štampanjem, jer su na oslobođenom teritoriju postojale naše štamparije s odabranim kadrovima za agitaciono-propagandno djelovanje. Materijali što smo ih dobivali izvana davali su se komitetima i NOO-ima za zadatkom da ih svaki onaj koji ima nekog znanca simpatizera u štamparijama dade umnožiti i da ih raspačava.

Ja sam pomagala drugarici Zori Perković u njenom stanu u kojem je bio specijalni bunker za štampu. Ona je bila (već sam spomenula) zadužena za štampu, pa sam od nje uzimala po jedan primjerak svakog lista i nosila ih

sekretaru MK KPH, da ih čitav komitet pročita, pa da ih, zatim, dade umnožiti i raspačati među građane, naše simpatizere i rodoljube. Tražila sam od Zore da prikuplja ustašku i njemačku štampu, koju smo slali na oslobođeni teritorij, da bi drugovi u Povjerenstvu CK KPH bili upoznati s djelatnošću neprijatelja u drustveno-političkim, ekonomskim i drugim područjima. Budući da je to bilo Zorino zaduženje, ona je morala brinuti o tome da u slučaju premetačine bude sve dobro pohranjeno i skriveno kako se ne bi kompromitirala. Stanovala je u stanu s majkom Dine Zlatić u Zvonimirovoj ulici (sada Ulica socijalističke revolucije).

Potkraj prosinca 1944. godine bilo mi je vrlo teško ilegalno raditi u Zagrebu. U to vrijeme opet su bila uslijedila velika hapšenja. Osim ostalih organizacija, imali smo jednu grupu naprednih intelektualaca koja je tada sva bila pohapšena. Najvjerojatnije je da je među njima bio jedan koji je prokazivao. U to vrijeme uhapšen je i Andrija Mohorovičić (Mirni), zadužen za obavještajnu službu. On je imao priličnu mrežu ljudi preko kojih je dobivao podatke vojne prirode (kretanje neprijatelja, vojna moć njegovih uporišta, slanje ratnog materijala na položaje neprijateljske vojske, planovi operacija vojnih jedinica u predstojećim borbama protiv NOV, itd.). Najviše se od njega tražilo da sazna pravce kretanja neprijateljskih jedinica. Sve obavijesti što ih je dobivao sređivao je, pakovao i predavao glavnom kuriru Slavi Urbančič (Hojki), a ona ih je dostavljala na punkt koji je služio samo za tu svrhu. Ako bi dobio neku obavijest koju je po važnosti sadržaja trebalo hitno uputiti na slobodni teritorij, on ju je izdvajao i odmah slao preko Slave Urbančić meni, da bih je ja što prije mogla uputiti preko radio-stanice Povjerenstvu CK KPH. Kada je on bio uhapšen, kontinuitet slanja obavještajnih podataka bio je prekinut. Bila sam svjesna činjenice da iz te, za nas nepovoljne novonastale situacije moram isplivati što prije. Istraživala sam tko je sve uhapšen. U ilegalnim stanovima u koje sam zalazila imala sam dogovorene znakove po kojima sam znala da li se u stan može ući ili je ta osoba uhapšena. Na primjer, ako je pred tavanskim prozorom kuće u kojoj je bila radio-stanica visila bijela krpa na užetu za sušenje rublja, mogla sam ući u kuću, jer je to bio znak da je sve u redu. Ako bijele krpe nije bilo, u kuću ne bih smjela ulaziti. U drugom ilegalnom stanu znak je bio da zvonim tri puta, a odgovor iz kuće je trebao biti paljenje i gašenje svjetla dva puta u sobi s prozorom na ulicu. Zatim, imala sam telefonski broj stana Andrije Mohorovičića. Dogovorili smo se da ga prije svakog našeg sastanka nazovem. Kad sam ga posljednji put nazvala, njegov otac mi je javio, kaó odgovor, našu lozinku: »Andrija je na fakultetu«. Znala sam, dakle, da je Andrija uhapšen i da u stan više ne smijem doći.

Provjeravala sam što je s drugima iz grupe naprednih intelektualaca. Došla sam do kuće jednog liječnika (ne sjećam se njegova imena) da saznam kako je došlo do hapšenja. Na žalost, na prozoru nije bilo ugovorenog znaka da mogu ući u njegov stan. To je bio dokaz da je i on bio uhapšen. Bila sam ogorčena zbog hapšenja grupe naprednih intelektualaca, koji su svojom djelatnošću pozitivno utjecali na napredne i ostale rodoljubive intelektualce mobilizirajući ih u radu za NOP. Nakon dugog traženja saznala sam da je s mojim obavještajcem (Mirnim) vezu imao drug koji je svoje izvještaje dostavljao pod šifrom K 28. Stupila sam s njim u vezu. Kasnije sam saznala da se zvao Dušan Doder.

Situacija je bila vrlo teška. Povremeno je dolazilo do provala u partijskoj organizaciji. Od kraja prosinca 1944. i u toku siječnja 1945. godine palo je dosta ljudi u zatvor, a dosta ih je bilo i javno obješeno. Članovi rajonskih komiteta, koji su radili u ilegalnosti, odlazili su zbog ugroženosti na oslobođeni

teritorij, a često nisu ostavljali veze u Zagrebu prilikom svog odlaska. Savo Zlatić i Šaban, kojima su ti drugovi bili upućivani, uzimali su njihove podatke i zatim me šiframa obavještavali o njima. Međutim, neki od njih su ostavljali veze te sam se ugovorenom lozinkom povezivala s drugovima.

O novonastaloj situaciji obavijestila sam Povjerenstvo CK KPH i zatražila pomoć i savjete, kako da se povežem s aktivistima u gradu i da me uputi na ljude s kojima mogu nastaviti rad u izvršavanju obaveza koje su se postavljale pred partijsku organizaciju grada u posljednjim mjesecima rata i okupacije.

Drugovi su me odmah preko radio-stanice pozvali da dođem na nekoliko dana na oslobođeni teritorij. Preko kurira javila sam im kada ću doći. Seki, koja je ranije bila upućena s oslobođenog teritorija kao instruktor za rajonske komitete, predala sam svoje veze do svog povratka. Obukla sam seljačku narodnu nošnju i otišla uz pomoć našeg kurira željezničara Stjepana Ščitarosi Rusana. Došla sam u Oborovo. Dočekao me je Savo Zlatić, član Biroa CK KPH (naravno, kasnije sam saznala za njegovu partijsku funkciju). Detaljno sam ga upoznala sa situacijom u Zagrebu. Bilo je to vjerojatno početkom veljače 1945. godine. Sa Savom Zladćem i Norbertom Veberom Šabanom razgovarala sam tri dana o svim zadacima koje bi u toj teškoj situaciji mogao izvršiti instruktor Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu.

Što se rat više bližio kraju, Nijemci i ustaše postajali su sve brutalniji. Teror nad stanovništvom je kulminirao. Očito je bilo da sa svojom propašću žele ubaciti što više žrtava u grob. Takve su okolnosti prilično ometale izvršavanje partijskih zadataka.

S dobivenim instrukcijama vratila sam se u Zagreb. Povratak je protekao bez teškoća. Bila sam obučena kao seljanka i vratila se sa željezničarom Štefom (Stjepan Ščitarosi Rusan).

Po povratku iz Posavine javila sam se Ljerki i otišla na vezu Seki (Pauli Martinčić-Rakamarić). Kada sam došla do njenog stana, jedna je žena istrčala pred mene i rekla mi da se odmah udaljim, jer da je Seka uhapšena, pa da je zbog toga njena stanodavka, Katica Valjak, s djetetom prebačena u partizane. Prirodno je da sam se uzbudila kada sam to čula. Zatim me je ta žena upozorila da više ne dolazim, jer da agenti UNS-a stalno kontroliraju kuću.

Istog dana poslije podne imala sam otprije ugovoren sastanak, tj. prije polaska na teren, sa sekretarom Mjesnog komiteta KPH Danicom Kleme-Smiljom. Kad sam došla u određeno vrijeme pred kuću i dala naš dogovoreni signal, nisam dobila odgovor. Odmah sam shvatila da je uhapšena. (Prijašnji sekretar Folnović otišao je na oslobođeni teritorij sredinom siječnja 1945. godine, odmah poslije hapšenja članova MK Zalkovića i Krunića.) To je bilo u Kranjčevićevoj ulici. U tom trenutku spazila sam nekog čovjeka kako dolazi iza ugla. Krenula sam Kranjčevićevom ulicom prema Samoborskom kolodvoru. Uvjerila sam se da me taj nepoznati čovjek prati. Zaključila sam u uzbuđenju da je to policijski agent. Kad sam se približila Novoj cesti, požurila sam, ali su koraci iza mene još uvijek stravično odzvanjali. Obuzeo me je strah, ali ne i osjećaj rezignacije. Hodala sam brzim koracima. Nisam uspjela stići do Kučerine ulice, nego sam skrenula u prvu malu ulicu (sporednu) i potrčala prema Omladinskom igralištu blizu Gradskog vodovoda. Na sreću, tamo je bio neki kanal i ja sam ušla u njega. Već je bio mrak (oko 8 sati uvečer). Najkasnije do 9 sad trebala sam ući u ilegalni stan Slaveka Kolarca, koji je bio u Kućerinoj 72. Po tom kanalu sam dalje hodala i sva sam se izblatila. Napokon sam izišla. Na ulici više nije bilo nikoga. Pogledala sam kuću u Kučerinoj ulici i primijetila da je ugovoreni znak na prozoru. Laknulo mi je.

Ušla sam u kuću. Moji stanodavci su se zaprepastili kad su me vidjeli onako uprljanu. Nisam im htjela ništa pripovijedati, da ih ne uplašim. Rekla sam da sam se pokliznula i pala u potok.

Slijedeći dan otišla sam potražiti svoje veze. Naišla sam na Petra Prpića, jedinog preostalog člana Mjesnog komiteta KPH. On mi je ispričao da su Seka i Smilja uhapšene, kao i još neki drugovi, a da ih je izdao jedan drug iz grupe Slovenaca. Padali su na vezi. Prpić je također išao na vezu. Dolazeći ulicom prema drugu za vezu, vidio je da ga prati neki nepoznati čovjek. To mu je bilo sumnjivo, pa se vratio i tako izbjegao hapšenje. Našla sam se u teškoj situaciji zbog hapšenja većine članova MK KPH. Odmah sam o svemu javila preko radio-stanice Savi Zlatiću, koji je kao član Biroa CK KPH, uz ostale obaveze, bio zadužen i za Zagreb.

(Poslije oslobođenja sam saznala da se Seka htjela ubiti iz pištolja kada su je uhapsili, budući da joj ga nisu pronašli. Pri ulazu u zatvor pucala je sebi u usta, ali joj je pištolj zatajio. Jako su je mučili. Pod batinama je priznala da se u Zagrebu nalazi još jedna ilegalka partizanka. Primoravši je da sjedne s njima u automobil, ustaše su je vozili po gradu s ciljem da me ona prokaže kada me primijeti. Međutim, ona je znala da sam u Posavini i vjerovala da me neće vidjeti, a tako je izbjegavala mučenja.)

Određeno vrijeme prije razbijanja Mjesnog komiteta KPH, zbog masovnih hapšenja antifašista, teže smo dobivali stanove za održavanje duljih sastanaka. Zbog toga smo se dogovarali šećući ulicama, a za dulji razgovor išli smo u crkve. Po svim zagrebačkim crkvama sastajala sam se s pojedinim članovima komiteta i prenosila im upute za rad. U crkvi smo se osjećali sigurni. Predavala sam im poneki paketić ili letak, a to nikad nitko nije primjećivao niti u što posumnjao. Na tim sam sastancima svakoj od veza davala zadatak da nađe neki stan u kojem bi se mogao održati sastanak MK. Predsjednik Mjesnog NOO-a za Zagreb bio je dr Berislav Borčić. S njim sam mogla slobodno razgovarati u njegovoj kancelariji, ali ni kod njega se MK nije mogao sastati da bismo se dogovarali o zadacima u vezi s predstojećim oslobođenjem Zagreba.

Tada je politička situacija bila puna zbivanja s obzirom na uspjeh saveznika na frontovima, kao i naše Jugoslavenske armije. Neprijateljsku propagandu, da nema sloge među saveznicima, demantiralo je stanje na frontovima. Građanstvo je s optimizmom gledalo na skoru pobjedu saveznika. Radio-stanica Slobodna Jugoslavija izvještavajući o uspješnim borbama NOB-a, odnosno Jugoslavenske armije, kao i Radio-London, koji je iznosio stanje stvari kod nas, dizali su moral komunistima, antifašistima i stanovništvu. Vizija o skoroj slobodi davala im je snagu da izdrže usprkos teškoj ekonomskoj situaciji u gradu i teroru. Javljali su nam se sve novi i novi ljudi da rade za NOP. Mnogima smo se koristili u radu, a dijelom njih nismo mogli jer nisu imali predispoziciju za ilegalni rad.

Neprijateljska štampa sa svojim propagandnim izmišljotinama nije mogla ostavljati nikakav dojam niti na politički naivne ljude. Štoviše, stanovništvo je u ratnom vrtlogu, prateći NOB u Zagrebu, našu štampu i slušajući Slobodnu Jugoslaviju i London, doseglo određen politički nivo. Gebelsovština i Pavelićeva »promičba« nisu mogli stanovništvu — kako narod kaže — prodati rog za svijeću.

Gestapo i UNS vršili su često racije po gradu skupljajući omladinu za vojsku, budući da im je stanje na frontovima bilo sve gore. Situacija je u gradu bila vrlo povoljna za nas. Dio omladine, da bi izbjegao ustašku mobilizaciju, odlazio je na slobodni teritorij.

Kad sam jedan dan došla u kuću u kojoj je bila naša radio-stanica, vidjela sam da je Ljerki popustio živac na jednom obrazu. Bojala sam se da joj

se stanje još više ne pogorša, i to baš u vrijeme kada je bila najpotrebnija. Takvo stanje izazvala je psihička depresija zbog stalnog straha da ne bude otkrivena i uhapšena. Osim toga, dugo je boravila u bunkeru. Liječnika nisam smjela pozvati iz konspirativnih razloga. Simptome koje sam na njoj primijetila vjerno sam prikazala dru Borčiću. Stvar sam postavila tako kao da su mi to drugovi javili sa slobodnog teritorija za jednu bolesnicu i da traže stručno mišljenje i odgovarajuće lijekove. Kada me je saslušao, dao mi je neku mast i tablete i objasnio njihovu upotrebu. Nakon izvjesnog vremena Ljerka se oporavila i mogla je raditi dalje. Kod nje se u veljači i ožujku 1945. godine primjećivala nervna napetost, jer je rijetko izlazila iz kuće.

Mi smo se u našem ilegalnom radu dovijali svakakvim metodama da zavaramo neprijatelja. Norbert Veber Šaban kretao se po Zagrebu u domobranskoj uniformi, da bi lakše izvršavao svoje obaveze. Ja i ostale ilegalke preoblačile smo se u narodnu nošnju kad smo po zadatku ulazile ili izlazile iz grada. U Krapinskoj ulici broj 17 Stjepan Grah je za nas, zagrebačke ilegalke, šio kostime, da urednim i elegantnim izgledom ostavljamo na agente Gestapoa i UNS-a dojam imućnijih i lojalnih građanki tzv. NDH.

Drugarica Slava Urbančič, koja je bila duboko privržena NOP-u i Partiji, primala je kao naš najpovjerljiviji kurir izvana poštu i po mom diktatu pisala dopise i izvještaje na pisaćem stroju. U njenom stanu bio je pohranjen najpovjerljiviji arhiv. U istoj kući stanovao je folksdojčer Jakob Wagner. Kaiko je Slava bila lijepa žena i elegantno odjevena, dopustila je da joj taj Nijemac udvara. Kada bi ujutro odlazila i u aktovki nosila hrpu pošte i drugih materijala koje je trebalo poslati na slobodni teritorij, on bi joj kao kavalir prihvatio torbu i nosio je dokle je ona htjela kroz opasno područje grada, zatim bi je ona preuzela od njega i odnosila na punkt na kojem ju je preuzimao drugi kurir, i nosio je na slobodni teritorij.

Uskoro ju je Wagner upozorio da će joj policija doći u stan i izvršiti premetačinu. To se i dogodilo. Srećom, tada nisam bila kod nje. Bila je hladnokrvna i dok su policajci bili na tavanu ona je uspjela spaliti kompromitirajuće materijale. Wagner ju je upozorio da smo pod policijskom paskom, da su nas agenti neopazice fotografirali na ulici, a da je on slučajno fotografiju vidio u Gestapou. Slava me je upozorila da više kod nje ne dolazim. Ubuduće smo se sastajale na dogovorenim mjestima, a najviše u trgovini koju je ona vodila.

Moj rad od dolaska u Zagreb pa sve do oslobođenja bio je vrlo težak. Članovi narodnooslobodilačkih odbora, članovi komiteta i drugi aktivisti koji su bili ugroženi odlazili su u većem broju na oslobođeni teritorij, da u tim posljednjim danima pred oslobođenje ne padnu u ruke ustaša i gestapovaca. Budući da je Zagreb bio neiscrpna antifašistička baza, uvodili smo u rad nove ljude, koji su s oduševljenjem izvršavali zadatke i dostavljali nam mnogo podataka o neprijatelju. Ja sam u to vrijeme morala češće dolaziti u kuću u kojoj se nalazila naša radiostanica, da što brže obavijestim Povjerenstvo CK KPH o situaciji u Zagrebu i da dobivam direktive za dalji rad. Jedne sam se večeri, budući da sam imala šifrirati mnogo teksta, zadržala preko redarstvenog sata. Iako sam se uvijek čuvala da ne noćim u stanu u kojem je radio-stanica, tu noć sam morala ostati. Radiotelegrafistkinja Ljerka i ja, nakon završenog posla, zavukle smo se u bunker i prespavale noć.

Iz dana u dan ilegalni rad postajao je sve opasniji. Poslije proboja Srijemskog fronta naše jedinice potiskivale su neprijatelja. Također su pojačale aktivnost i naše jedinice u bližoj i daljoj okolici Zagreba. Svaki dan oslobođena

su mjesta i veća područja. Kvislinški administrativni aparat, agenti i suradnici neprijatelja bježali su pred našom vojskom, i to najviše u Zagreb. Razumljivo je da su mnogi takvi ljudi korišteni u borbi protiv NOP-a u gradu. Bilo ih je svuda — na trgovima, tramvajskim stanicama i ulicama — kontrolirajući kretanje građana. Sve one koji su im bili sumnjivi hapsili su, a osobito one koji su razgovarali na ulici, pod pretpostavkom da su aktivisti NOP-a. Ta situacija zahtijevala je krajnji oprez u ilegalnom radu. Meni je kretanje po Zagrebu bilo vrlo otežano. Tramvajski saobraćaj, zbog nedostatka struje, nije bio redovit, pa je i ta činjenica pogoršavala situaciju. Struje je nestajalo svaki dan. Morala sam na kilometre pješačiti ako sam htjela doći do stanova u kojima sam ilegalno boravila. Na primjer, pješačila sam s Trešnjevke na Bukovac, tj. od jednog kraja grada na drugi.

U tom je razdoblju stanove za ilegalne sastanke bilo sve teže dobiti.

Približio se travanj. Pobjeda je već bila blizu, a s njom i dolazak Jugoslavenske armije. U tom mjesecu ustaše su slavile četvrtu godišnjicu proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Budući da su drugovi u Povjerenstvu CK KPH znali da oni pred takvu proslavu u Zagrebu vrše velike racije, pa da bi me zaštitili, odredili su da tih dana budem u Pokuplju, u kojem je već bio organiziran novi Mjesni komitet KPH za Zagreb, koji je trebao preuzeti dužnosti čim se grad oslobodi. Za sekretara je bio određen Mika Špiljak. Ja sam opet obukla narodnu posavsku nošnju i s košaricom u ruci došla u Oborovo. Zatim sam s Ružicom Turković otišla u Pokuplje, u kojem sam se sastala sa Savom Zlatićem i Mikom Špiljakom i iznijela im vojnopolitičku situaciju, stanje partijske organizacije i antifašističkih organizacija u Zagrebu. Ostala sam u Pokuplju četiri dana. Savo Zlatić mi je dao posljednje instrukcije kako mi zagrebački aktivisti treba da dočekamo Jugoslavensku armiju. Osim toga, insistirao je i naglasio kao najvažnije da svi aktivisti u Zagrebu, uz pomoć ostalih antifašista i rodoljuba, treba pošto-poto da spriječe razaranja javnih objekata (električna centrala, plinara, vodovod, tvornice, itd.) bez kojih život u gradu ne može normalno funkcionirati; zatim da upozorimo ljude da će ih Nijemci i kvislinzi vjerojatno mobilizirati; s namjerom da ih povedu sa sobom pri povlačenju pred našim jedinicama, te da to izbjegnu. Neprijateljska propaganda, da bi zastrašila dio kolebljivog stanovništva, naglašavala je da će partizani ubijati svakoga građanina na kojega naiđu, računajući na to da će se dio stanovništva njima priključiti pri povlačenju. Zadatak nam je bio da i to onemogućimo.

Na povratku sam opet došla u Oborovo na mali otok, odakle me je kurir, željezničar Štef, trebao odvesti u Zagreb. Uzevši košaru punu jaja i sira, da bih ostavila dojam bezazlene seljanke, kako me ne bi deranžirale patrole i ostali kontrolni organi na koje budem nailazila, krenuli smo uz Savu prema Ivanjoj Rijeci. Odatle smo trebali nastaviti put do Borongaja, pa ući u Zagreb. U Ivanjoj Rijeci sreli smo Petra (Josipa Dudu), koji je tu bio na relejnoj stanici. On je primao kurire i upućivao ih prema Zagrebu i prema Oborovu. Upozorio nas je da budemo oprezni, jer da možemo naići na više zasjeda na putu prema Zagrebu. Sjeo je u čamac i otišao. Nakon kraćeg pješačenja najednom smo čuli povik — stoj! Pogledavši prema mjestu odakle smo čuli glas, vidjeli smo vod ustaša. Oni su bili na cesti udaljeni od nas pedesetak metara. Vikali su da dođemo k njima. Rekla sam Štefu da pođe k njima, jer da im on kao službenik željeznice neće biti sumnjiv, a ja sam se sakrila za jedan grm. Zatim sam se brzo spustila do Save, zagazila u nju i doplivala do jednog otočića prekrivenog šašom (mislim da je to bio jedan rukavac Save). Čim sam legla u šaš, zapucali su nasumce prema meni. Sva mokra ležala sam tu po prilici tri sata, jer kako nisam poznavala teren, nisam znala u

kojem pravcu treba da krenem. Kada sam promrzla, podigla sam glavu i pogledala oko sebe. Nedaleko od mjesta na kojem sam se nalazila primijetila sam dim. Odlučila sam da pođem do tog mjesta. Kada sam došla sasvim blizu, ugledala sam Petra. Sjedio je kraj rasplamsale vatre. Zgrozio se kad me je vidio mokru, blatnjavu i ukočenu. Objasnila sam mu što se dogodilo. Pretpostavljao je da sam se uspjela izvući i otići prema Zagrebu. Pomogao mi je da skinem cipele i čarape, jer su mi ruke bile ukočene od zime. Sušio je moje stvari, ali u tome nije mnogo uspio, jer je posavska suknja bila jako debela. Čekali smo na vezu iz Ivanje Rijeke koja nas je trebala obavijestiti o situaciji. Veza je došla čamcem i dala znak zvižduk om. Bio je to dječak od 16 godina. Obavijestio nas je da je put čist, da su ustaše otišle, a da su željezničara Štefa odveli u Nartski Otok, da su ga saslušali i pitali za mene. Rekao im je da je to bila njegova žena koja se jako boji, pa da se vratila kući. Kada smo došli u željezničarevu kuću, rekla sam mu da nisam htjela riskirati da idem k ustašama kad su me zvali, jer da nisam znala što se može dogoditi. Tražila sam da mi pronađu čistu nošnju i obuću. Nisam htjela noćiti u Nartskom Otoku. Budući da je njegova žena imala u Sesvetskom Kraljevcu tetku, predložila sam da me ona odvede toj tetki na spavanje i da me on sutradan, kad bude išao na posao, povede u Zagreb.

Kad smo došli u kuću njene tetke, ugledala sam u dvorištu njemačku komoru (kuhinju). Tetka joj se jako uplašila kad je vidjela da smo došle među Nijemce. Predstavila me toj ženi kao svoju prijateljicu koja mora ići u Zagreb k liječniku. Kuća je bila puna Nijemaca, a među njima je bio i jedan ustaša. Sve tri spavale smo na podu na slami. U istoj sobi na krevetu je spavao jedan Nijemac, a na klupi onaj jedini ustaša. Imala sam za pašom pod suknjom pištolj i bombu. Štefova žena je znala da ja to imam i jako se bojala da ta dvojica nekim slučajem to ne opaze i saznaju da sam partizanka. Kad smo legle, ustaša je počeo pričati koliko je poklao partizana, da više nema partizana, da će oni pobijediti. Nijemac se smijao, pili su rakiju. Stefova žena me je stalno držala za ruku da ne bismo zaspale, da ne otkriju moje oružje. Rekla sam joj da se ne treba ništa bojati. Saputale smo cijelu noć. Ujutro je došao Štef. Ja sam uzela svoju košaru sa sirom i jajima, sjeli smo na bicikle i preko Dubrave ušli u Zagreb bez ikakvih teškoća.

Kada sam stigla u Heinzelovu ulicu, nije vozio tramvaj, te sam pješice morala ići do svog ilegalnog stana u Kučerinoj ulici broj 72. Nastojala sam saznati kakva je situacija u gradu. Došla sam u kuću u kojoj je bila radio-stanica, da vidim da li se tko javljao. Ljerka je bila jako zabrinuta i razveselila se kad me je vidjela živu i zdravu. Ona nije znala da sam bila na oslobođenom teritoriju.

Vani su mi obećali da će mi poslati jednu drugaricu koja će mi pomagati, pa sam razmišljala gdje bih je mogla smjestiti. Znala sam da nije dobro da boravi u stanu u koji je pristizala štampa, kao i ostali naš propagandni materijal sa slobodnog teritorija, a za moje ilegalne stanove nitko nije smio znati.

Ubrzo je došla Josipa Žanić-Silva za instruktora rajonskih komiteta, budući da je u veljači bila uhapšena Paula Martinčić-Rakamarić Seka. Prema dobivenim obavijestima od Save Zlatića, sastala sam se s njom u Petrovoj ulici. Ona je prije dolaska u Zagreb dobila konkretne zadatke koje treba da realizira u svojoj djelatnosti. Ljubo ju je povezivao s rajonskim komitetima. Kako je bila inventivna i hrabra, u radu je imala uspjeha. Posjedovala je stanovito političko iskustvo, jer je prije dolaska u Zagreb bila član Kotarskog komiteta KPH Bjelovar.

Osim osnovnih zadataka koje smo mi ilegalci u Zagrebu trebali izvršavati pred oslobođenje, o čemu je već bilo riječi, ona je na sastancima rajonskih komiteta uporno zahtijevala da na oslobođeni teritorij pođu svi kompromitrani

drugovi i drugarice, bez obzira na to da li su članovi rajonskih komiteta ili partijskih ćelija; da RK preko antifašističkih organizacija okupljaju dobrovoljce za našu vojsku i da ih postojećim kanalima upućuju na slobodni teritorij; da utječu na vojna lica iz kvislinških formacija da se iz Zagreba s oružjem priključe našim jedinicama.

Svi drugovi i drugarice koji su sa slobodnog teritorija dolazili u Zagreb na ilegalni rad dobivali su upute kako se moraju držati u slučaju hapšenja. U razgovoru mi je Silva rekla da joj je u vezi s tim Savo Zlatić naglasio da izvrši samoubojstvo, ako ocijeni da ne može izbjeći hapšenje, jer da je to bolje nego živ pasti u ruke policije koja bestijalno muči komuniste, a ako je iznenada uhvate, pa samoubojstvo ne može izvršiti, da na ispitivanju ništa ne govori.

Poslije hapšenja većine članova MK KPH u veljači 1945. godine, smatrala sam da je najbolje da novi MK ne osnivam, jer sam bila uvjerena da bi i on bio razbijen, budući da su uvjeti za ilegalni rad pred oslobođenje bili vrlo teški. Svi agenti Gestapoa i UNS-a iz raznih mjesta Hrvatske, a također i žandari koji su bježali pred našom vojskom, sklanjali su se u Zagreb i u njemu odmah bili ubacivani u borbu protiv NOP-a. Bilo ih je na hiljade. Vrzmali su se svuda: po ulicama, raskršćima, tramvajskim stanicama, restauracijama, bifeima itd. Kontrolirali su sve građane. Čim bi opazili da dvojica razgovaraju, odmah bi ih legitimirali i premetali. U takvoj situaciji, kada su otprije Gestapo i UNS rafiniranim metodama povremeno rušili naše ilegalne organizacije (rukovodstva), odlučila sam da se do dolaska naših jedinica oslonim na drugove koji nisu kompromitirani. To su bili pojedini aktivisti u antifašističkim organizacijama, moji kuriri i neki drugovi iz naših obavještajnih grupa. Takva situacija trajala je nešto manje od mjesec dana prije oslobođenja Zagreba.

S drugovima Dušanom Doderom, Valentom Krovinovićem, Ženom Kalođerom, Adolfom Voukom, Petrom Prpićem, Vinkom Jumićem, pa preko Dodera i s Jaroslavom Machačekom i Milanom Pavićem, vršila sam pripreme da se sačuvaju javni objekti (vodovod, električna centrala, Savski most, tvornice, plinara, itd.), jer su Nijemci i ustaše pri povlačenju sve to htjeli eksplozivom razrušiti. Svi su ti objekti još prije bili minirani. Međutim, u njima je bilo naših simpatizera, i ponešto aktivista koji nisu bili otišli na slobodni teritorij. Na naše traženje oni su saznali gdje je eksploziv postavljen, a uočili su i žice (vodove) kojima je bio povezan. Njihov je zadatak bio da budno paze na Nijemce i kvislinge, pa da u odlučnom momentu stupe u akciju i da sačuvaju objekte. Sjećam se da je grupa domobrana naših simpatizera, koji su bili pod našim utjecajem, spasila Savski most. Uspjeli su prerezati žice što su povezivale eksploziv u željeznoj konstrukciji. Zatim su i eksploziv izvadili. Razumljivo je da je ta akcija imala neprocjenjivo značenje u završnim operacijama Jugoslavenske armije pri oslobođenju Zagreba i ostalih područja prema Austriji. Mislim da nije potrebno naglašavati materijalnu vrijednost tog objekta.

Isto tako, tražila sam način da se povežem s rukovodstvom Narodne zaštite, koja bi nam mogla mnogo pomoći. Naime, u Zagrebu je pred rat formirana Civilna zaštita sa zadatkom da štiti civilno stanovništvo od avionskih bombardiranja, da otkopava ruševine, da pruža prvu pomoć, itd. Dolaskom ustaša, ta je organizacija dobila naziv Narodna zaštita. Ustaše su u nju ubacile manji broj svojih ljudi, ali je u njoj bilo mnogo više antifašista, koji su u nju ušli preko veza da bi izbjegli služenje u domobranima. Zagreb je imao svoju komandu NZ, kojoj je bilo potčinjeno više kotara. Na čelu svakog kotara bio je rukovodilac (obično rezervni oficir — inženjer). Kao organizacija s golemom većinom antifašistički

orijentiranih ljudi (razumljivo, osim pojedinih izuzetaka za koje se znalo i od kojih su se svi čuvali) bila je jako privlačna za nas, da nam u posljednjim danima rata, budući da je iz Zagreba do tada otišao na slobodni teritorij velik broj aktivista, bude od pomoći u očuvanju javnih objekata i održavanju kakvog-takvog reda u gradu u vrijeme moralnog i vojnog rasula neprijatelja, da ne dođe do neželjenih pljački i ubojstava do dolaska jedinica naše Armije.

Radi toga sam, potkraj travnja 1945. godine, dala više zadataka Dušanu Doderu (K 28), a među njima da se što prije poveže s Karlovcem, komandantom NZ. Rekla sam mu da je u NZ otprije naš aktivist Božo (Adolf Vouk), koji se uspio ugurati u centar NZ i koji će, kada uspostavimo vezu s Karlovcem i počnemo suradnju s njim, održavati vezu (telefonsku), odnosno s našim ilegalnim Štabom koji smo formirali. Činili su ga: Duško Doder, Adolf Vouk, Andrija Mohorovičić, Jaroslav Machaček, Petar Prpić i ja. Zadužila sam Dodera da pronađe što prije prikladan stan za Štab. Naglasila sam mu da Narodna zaštita mora djelovati po njegovim nalozima. Uspio je relativno brzo uspostaviti kontakt s Karlovcem.

Pronađen je stan za Štab u Tomašićevoj ulici. Tu smo održali dva sastanka, a zatim je Doder našao neki drugi stan za Štab u Ljubljanskoj ulici broj 3 (sada Ulica braće Oreški).

Depeše koje sam preko radio-stanice slala van dobivao je izravno Mika Špiljak, koji je, kao što sam spomenula, bio određen za sekretara Mjesnog komiteta Zagreb čim se grad oslobodi. To su bile kratke obavijesti u kojima smo javljali
0 stanju u Zagrebu. Istovremeno su zaredale upute izvana što sve treba da radimo pred oslobođenje Zagreba. Sa Štabom sam se dogovarala što i kako treba raditi.

Kada je Pavelić pobjegao iz Zagreba (5. ili 6. svibnja 1945), i kada je nastalo bezvlašće, naš Štab je intenzivnije djelovao. U središtu naše pažnje bilo je da pošto-poto sačuvamo javne objekte da ih neprijatelj ne uništi.

Božo je sjedio u komandi NZ koja je s nama telefonski bila povezana
1 izvršavala direktive koje sam preko Dodera prenosila na nju. Neprijatelj je već uvelike bježao, ali se još osvećivao ljudima. Po ulicama je bilo ubijenih ljudi. S Doderom sam krstarila gradom u automobilu NZ da kontroliramo kakva je situacija.

U Ljubljanskoj ulici, u kojoj se nalazio naš Štab, 8. svibnja 1945. ujutro formirala se kolona automobila, kamiona i motocikala. To su bili ustaše, luburićevci. Čelo kolone bilo je pred zgradom u kojoj smo se smjestili. Bilo ih je nekoliko hiljada. Kasnije smo doznali da je više grupa luburićevaca bilo još na Mirogoju, Sljemenu i Jelenovcu.

Veselila sam se što sam neposredno pred oslobođenje grada još imala na slobodi svoje veze. Doder mi je dostavljao potrebne podatke. Neke od obavijesti što sam ih poslala vani glasile su: »Dolazite što prije! Banda se povlači.« »Dođite što prije! U Zagrebu je bezvlašće« »Savski most osiguran.«

U nedjelju poslije podne (6. svibnja) otvorena su vrata kaznionice na Savskoj cesti. Agenti su palili dokumente i napuštali urede. Policajci-stražari napuštali su zgradu i oružje, a NZ ga je pokupila. Naime, mi smo sve naše ljude Obavijestili da ćemo im dati oružje preko ljudi iz NZ, da njime čuvaju narodnu imovinu. To oružje raspodijeljeno je simpatizerima i aktivistima u tvornicama i drugim ustanovama.

Komandant NZ Karlovac dao nam je na raspolaganje svoje trake i neispunjene legitimacije s pečatom. Mi smo ih po svom nahođenju ispunili i

raspodijelili simpatizerima i aktivistima. Dao nam je i automobil s oznakom NZ i vozača, kojim smo se mi ilegalci služili do ulaska naših jedinica u Zagreb.

Ilicom je bježao neprijatelj. Kolone su bile raznovrsne: Nijemci, ustaše, četnici.... Svaka kolona imala je svoj pravac povlačenja. Luburićevci su dolazili s Trešnjevke prema Čmomercu. Bobanovci su bježali uzduž potoka Čmomerca u svojim crnim uniformama. Prolazila su i seljačka kola s porodicama kvislinga. Domobrani su se presvlačili u civilna odijela i bježali kućama. Bolnice su napuštale bolesne i ranjene kvislinške vojne osobe i sklanjale se kojekuda.

Naše su se jedinice, poslije žestokih borbi s neprijateljem na istočnim prilazima Zagrebu, približavale. Poslije dugih iščekivanja, dobila sam 7. svibnja depešu da naše jedinice ulaze u Zagreb 8. svibnja. Kada sam je prisutnim drugovima u Štabu pročitala, oduševljenju nije bilo kraja. Osmog svibnja prije podne Doder i ja stupili smo u kontakt s izviđačkim odredom Jugoslavenske armije i dali mu sve potrebne upute. S južne strane grada jači dijelovi naših jedinica probili su se do Radio-stanice i borili se s ostacima neprijatelja. Neprijateljskih snajperista bilo je dosta po gradu. Zbog toga smo sugerirali našima da s najvećim oprezom ulaze u ulice. Mislim da je 28. slavonska divizija poslala svoju patrolu, pa je na Zrinjevcu neprijatelj ubio kapetana Jugoslavenske armije, vođu patrole.

Poslije podne došla sam na Savsku cestu s Doderom. Narod je već čekao. Ulazile su jedinice naše Jugoslavenske armije. Stajala sam među narodom. Ugledala sam svog starog druga iz partizana, komesara 28. slavonske divizije Vladu Lončarića. Spazio me je i veselo viknuo: »Kad si ti prije stigla u Zagreb?« »Stigla sam prije, da vas dočekam«, odgovorila sam. Stojeći tako na Savskoj cesti ugledala sam kako se približava neki džip. Mahinalno sam stala i pogledala ga. Zaustavio se i džip. Iz njega je skočio Savo Zlatić. Zagrlili smo se. Veselili smo se zbog naše pobjede. Poveo me je sa sobom u grad. Odmah smo sastavili proglas za građane Zagreba. Morala sam ga odnijeti u štampariju »Rožankovsky« (sada štamparija »Ognjen Priča«) da se štampa i umnoži da bi se lijepio po cijelom gradu.

To je bio moj posljednji zadatak — sada već u slobodnom gradu.*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar., Zagreb, 1972.

Duško Doder

POSLJEDNJI DANI U OKUPIRANOM ZAGREBU

Dobili smo podatke o neprijateljskoj obrani grada — Kako spriječiti miniranje javnih objekata — Naši aktivisti su prodrli svuda — Neprijatelj bježi — Naše jedinice ulaze u Zagreb

. v Dana 28. travnja 1945. imao sam sastanak sa svojom višom vezom, drugaricom Živkom Nemčić, u Krajiškoj ulici br. 34, u mom stanu, kada sam dobio nove naloge.

»Od danas dobivaš«, počela je drugarica Živka, »novo konspirativno ime, Srećko, budući da si do danas u izvršavanju zadataka sretno prolazio. Ti znaš da si član KP od kolovoza 1944...«

... »Naš je zadatak da onemogućimo neprijatelja da eksplozivom (minama) razruši mostove, električnu centralu, vodovod, tvornice, kao i ostale vojne objekte. Poznato je da su mine već postavljene. Moramo poduzeti sve da se plan obrane Zagreba onemogući...«

... »Moraš se povezati s komandantom NZ, potpukovnikom Karlovcem, preko njemu poznatih i povjerljivih ljudi. U centar NZ na Ksaveru bit će prebačen drug Adolf Vouk Božo, koji već radi u NZ. On će održavati telefonsku vezu iz NZ s našim ilegalnim štabom. Pronađi u centru Zagreba stan od dvije do četiri sobe, s telefonom. Pazi da taj stan nije kompromitiran. U njega ćemo smjestiti štab...«

... »Od momenta preuzimanja NZ, tj. tvog razgovora s Karlovcem, NZ će raditi po nalozima i direktivama druga Srećka. Ime Srećko bit će i lozinka prilikom ulaska naših jedinica u Zagreb. Sve moraš držati u najvećoj tajnosti.

Zadaci koji moraju biti u centru pažnje jesu:

1. Sačuvati preko aktivista telefonsku centralu, Glavnu poštu, električnu centralu i Radio-stanicu.

2. Provjeriti još jednom što je sve minirano i onemogućiti da svi ti objekti budu dignuti u zrak.

3. Skupiti preko NZ što više oružja i municije. Po potrebi naoružati naše ljude, a ostalo oružje blokirati u centrima kotara NZ.

4. Sačuvati sva dobra u vojnim, javnim i ostalim skladištima, osobito hranu i sol.

5. Štab »Srećko« mora rukovoditi NZ i našim aktivistima.

6. Organizirati doček jedinicama naše armije uz masovnu prisutnost građana. Fotografski snimati ulazak jedinica JA.

7. U prostorije štaba ne smiju dolaziti ni članovi KP ni ostali aktivisti. U njega možeš dovesti samo dva najbolja suradnika, koji će dobiti odgovarajuće zadatke.«

»Da li prihvaćaš zadatak?«, upitala me na kraju drugarica Živka Nemčić Mara.

Bez razmišljanja sam odgovorio da prihvaćam i da ću opravdati ukazano povjerenje Partije...

Kao preventivnu mjeru, da bi zastrašili stanovništvo da ih ne bi ometalo u obrani grada, UNS i Gestapo ubijaju i vješaju Zagrepčane po kratkom postupku — javno. U Podsusedu, u Sv. Nedjelji, kod Kruševlja i drugdje. Sve dijelove periferije grada »okitili« su komunistima, antifašistima i ostalim rodoljubima.

Da bismo parirali neprijatelju i sačuvali najodgovornije ilegalce, napravili smo ispod podruma kuća naših krajnje povjerljivih aktivista četiri-pet bunkera za sakrivanje ilegalaca, članova KP...

Nije bilo kvislinškog ministarstva, ustanove i tvornice u kojoj nije organizirano radila grupa aktivista i rodoljuba po direktivama KP. Djelovalo se i samoinicijativno, da bi se nanijelo što više štete neprijatelju. Nakon Titova poziva 1944. godine da svi koji nisu bili eksponirani protivnici, mogu prići NOB-u, javlja se sve više ljudi, i onih od položaja iz ustanova, ministarstva i tvornica, da se povežu sa NOP-om i NOV-om. Povezali smo se sa stanovitim brojem ljudi iz tvornica i ustanova. Postalo je nemoguće sve te ljude obuhvatiti i zadužiti nekim zadacima. Mjesni komitet KPH i rajonski komiteti bili su u to vrijeme svedeni na manje od polovice svojih članova. Iako su se sastanci rjeđe održavali, aktivnost nije jenjavala, nego je, naprotiv, rasla...

Pojedine grupe stručnjaka koji su se odazvali na suradnju koristili smo da nam obrade razna pitanja vojne prirode, privredno-organizaciona, itđ...

Kanale za prebacivanje ljudi na oslobođeni teritorij stalno smo održavali. ..

f

... Jedina organizacija, od otprilike 6000 do 8000 ljudi, u kojoj nije bilo ustaša ni Nijemaca, bila je Narodna zaštita. Međutim, bili smo svjesni činjenice da je i u nju 1945. godine bio ubačen određen broj ustaških agenata.

U toj organizaciji bio je procentualno velik broj naših aktivista, rezervnih oficira, inženjera, tehničara i ostalih fakultetski obrazovanih ljudi, te manji broj radnika, seljaka iz okolice i nešto omladine. Po sastavu NZ, sva rukovodeća mjesta u njenom centru na Ksaveru i kotarima, kojih je bilo šest u gradu, na glavnim vezama i glavnim funkcijama bili su rezervni oficiri sa završenim posebnim tečajevima za svaku službu. Služba u NZ bila je u tri smjene za 24 sata, a veći dio rezervnih oficira redovno je obavljao svoje dužnosti u gradu po strukama u raznim službama, na fakultetima itd., tj. prema određenom rasporedu dežurali

su u NZ. Samo je manji broj ljudi radio isključivo u NZ, npr. njen štab na Ksaveru (i u Mesničkoj ulici 49, gdje je bio njen administrativni dio) s potpukovnikom Karlovcem na čelu, te stručnjaci za pojedine grane NZ (za bojne otrove, za vodovod, vatrogasna i građevinska služba), službenici za izradu rasporeda — turnusa, i nekoliko stotina omladinaca za stražarska mjesta. NZ je u ožujku i travnju 1945. bila naoružana puškama, automatima (šmajserima), određenim brojem puškomitraljeza i ručnih bombi. Rezervni oficiri bili su naoružani pištoljima. Od vozila je posjedovala nekoliko kamiona, osobnih automobila, motocikla s prikolicom i bez nje te bicikle.

Da bih mogao izvršiti zadatke koje sam primio od drugarice Nemčić, za 29. travnja 1945. imao sam zakazane sastanke sa K 28 A (inž. J. Machaček), K 28 M (M. Ilić) i s Valentom Krovinovićem iz električne centrale. U subotu sam najavio sastanke s predstavnikom Radio-Zagreba, s predstavnikom glavne pošte i sa tri druga (sa svakim pojedinačno) iz štaba NZ koje mi je preporučila viša veza.

Noć 28/29- travnja proveo sam u Kalinovici proučavajući materijale koji su bili spremljeni u posebnom bunkeru: plan obrane — kopija koju sam poslao na oslobođeni teritorij, zatim popis stanova u kojima su stanovali ustaški funkcionari, mjesta na kojima se nalazila policija (Gestapo, UNS) Luburić, zatvori — vojni i civilni, itd., te dobivene obavijesti o radu ustaške obavještajne službe. Na temelju svih tih materijala i podataka razradio sam svoj plan za izvršenje povjerenih mi zadataka, a posebno načina konspiracije...

Dana 29. travnja zadužio sam K 28 A i K 28 M da pronađu stan za naš štab, a M. Pavića da organizira foto-službu i da provjeri vezu s radiostanicom.

Predvidio sam da se sastanem s ljudima iz NZ koje mi je preporučila viša veza. Na žalost, jedan je bio u bolnici, drugi je bio otišao u partizane, a treći je bio blokiran u stanu. U ponedjeljak i utorak poduzeo sam sve da se povežem sa NZ, ali nisam uspio. Na kraju sam iz jednog stana u blizini NZ u 14 sati ugledao osobe koje izlaze iz operativnog štaba i opazio inž. Dumenđića. Odmah sam nazvao telefonom njegov stan i ugovorio s njim sastanak. Kada smo se sastali, upitao sam ga da li dobro poznaje potpukovnika Karlovca. Odgovorio je potvrdno. Međutim, kada sam mu rekao da kaže Karlovcu da će mu doći veza radi suradnje sa NOP-om, sav se stresao i rekao mi da to on ne može izvršiti. Na moje navaljivanje rekao je da ga nazovem sutradan, ali mi je opet negativno odgovorio. Tada sam potražio predsjednika NOO-a za Zagreb, dra Borčića. Rekao mi je da on nema vezu s Karlovcem. U četvrtak 3. svibnja 1945. ponovo sam posjetio inž. Dumenđića i nakon jednosatnog razgovora pristao je da ugovori sastanak Karlovac — Doder, ali ne s predstavnikom NOB-a Srećkom. Termin je utvrđen za subotu (5. svibnja) u 16 sati ili, ako iskrsnu neke teškoće, u nedjelju u isto drijeme. Drugarica Živka Nemčić svaki dan me pitala što je s preuzimanjem NZ. Kada bih joj rekao da to pitanje još nisam uspješno riješio, urgirala je da ga izvršim što prije. Napokon sam joj javio da je postignut napredak. Realizacija ostalih zadataka bila je u toku. Našli smo dva stana, jedan u Tomašićevoj ulici, preko K 28 A, a drugi u Maksimiru, preko K 28 M.,

Dobili smo obavijest da je Pavelić u četvrtak 3. svibnja 1945. tražio svoje najbliže suradnike i da mu je rečeno da ih je više od 50 posto otišlo u Sloveniju i pri tome je izrazio čuđenje kako on, poglavnik, ne zna za sporazum s Englezima. Pavelić je u petak popodne 4. svibnja ili u subotu ujutro 5. svibnja

1945. pobjegao iz Zagreba. U subotu (5. svibnja) već je redovna policija napustila svoja mjesta. To su djelomično učinili i stražari pred civilnim zatvorima.

U subotu u stanu u Tomašićevoj ulici održali smo sastanak Živka Nemčić, Machaček (K 28 A) i ja i dogovorili se o našim daljnjim akcijama. Navečer sam se sastao u NŽ na Ksaveru s potpukovnikom Karlovcem. U njegovoj kancelariji bilo je petnaestak ljudi (inženjera i drugih stručnjaka). Diskretno sam mu spomenuo ime inž. Dumenđića. Zatražio sam da iz kancelarije odmah udalji svoje suradnike. Na njegov poziv da napuste kancelariju odgovorili su da je rat završen i nudili su nam kavu da se smirimo. Kad smo ostali sami, brzo sam mu iznio prijedloge. Karlovac ih je prihvatio. Odmah sam izdao naloge:

1. Zagreb proglasiti otvorenim gradom. Tada će NZ imati najveću moć.

2. Kompletna NZ, na čelu s potpukovnikom Karlovcem, radit će po direktivama druga Srećka (tj. mene), a preko Karlovca, koji će održavati vezu s nama preko druga Vouka — Bože (koji je već na Ksaveru u NZ).

3. Uvesti strožu disciplinu, a neposlušne odmah predati vojnim jedinicama.

4. NZ treba odmah da postavi stražare kraj svih miniranih objekata (mostovi, vodovod, itd.), te preko Nijemaca da provjeri što je sve minirano.

5. Izdati upute za prikupljanje oružja i municije. Sačuvati sva dobra u skladištima.

6. Pojačati straže NZ kod Radio-stanice, telefonske centrale na pošti, električne centrale, itd. Radio-stanica će davati samo od nas dobivene obavijesti.

7. Isturiti na glavnim prilazima Zagrebu straže NZ. Na ta mjesta odrediti povjerljive ljude. Dati im nove legitimacije i u zatvorenoj kuverti. Kuvertu će otvoriti prilikom ulaska jedinica JA u Zagreb. (U njoj je bilo napisano da rade po direktivi Srećka, pa da najkraćim putem jave Karlovcu, a on nama u štab, o dolasku JA, da bi se predstavnici ilegalnog štaba za oslobođenje Zagreba sastali s komandantom jedinica JA). Ono što je u zatvorenim kuvertama nitko ne smije znati osim vas. Kuverte s naređenjima uručit ćete stražarima kada vam mi javimo.

8. Odmah odštampati nove legitimacije NZ (blaga crvena boja) i izdati ih ljudima za koje vi odgovarate. Meni 200 komada praznih legitimacija sa žigom.

9. Prikupite i spremite šmajsere, pištolje s dosta metaka i ručne bombe, da bismo ih po potrebi hitno mogli preuzeti od vas.

10. Pripremiti dva ispravna kamiona s puškomitraljezima, šmajserima, puškama i ručnim bombama, koji će se upotrijebiti po našem nalogu.

11. Budući da je policija većinom bila bacila oružje, treba održati red u gradu. Pojačati obilazne straže, zatvoriti u 20 sati kućne veže. Sve osobe koje se kasnije nađu na ulici (osim vojnika koji se povlače) legitimirati, a sumnjive pritvoriti u kotarevima i ispitati.

12. Odmah mi staviti na raspolaganje osobni automobil, bonove za gorivo, kao i nalog NZ za kretanje po gradu, u koji treba upisati i oružje koje ću nositi. Izdati mi uniformu i okrugli znak na ime Srećko.

Upitao me je kakvo će prezime staviti. Odgovorio sam mu — Darlić.

Napomenuo sam mu da će daljnja naređenja dobivati preko Vouka, koji već radi kod njega i koji će stalno biti tu, tj. kod njega, i da sve obavijesti za nas prenesu Vouku, budući da on ima sigurnu vezu s nama. Tražio sam da mi potvrdi da li su mu sva naređenja jasna. »Sve mi je jasno, ali kada ću upoznati druga Srećka?«, upitao je. Odgovorio sam mu da sam ja Srećko i da moji kontakti s njim moraju ostati u najvećoj tajnosti.

U subotu 5. svibnja 1945. uvečer održali smo kraći sastanak u Tomašićevoj ulici (u stanu inž. Kipaha) Živka Nemčić, inž. Machaček (K 28 A) i ja. Izvijestili smo je o učinjenom i primili dalja naređenja. Meni se nije svidio stan u Tomašićevoj ulici 7/II za štab, jer je imao samo jedan izlaz, a blizu je bio i UNS u Zvonimirovoj ulici 4. Sutradan poslije podne (6. svibnja) opet smo se sastali u istom stanu i čuli da je preko Radio-stanice Zagreb Kumičić dao obavijest građanima da je Zagreb otvoreni grad. On je to učinio po naređenjima poglavnika, a to je i nama odgovaralo. Informirao sam Živku Nemčić da sam našao bolji stan za štab i da se možemo odmah preseliti. Stan je bio u Ljubljanskoj ulici. Ona je pristala, i mi smo uselili u taj stan.

Odmah sam nazvao u NZ Karlovca i tražio Vouka, kome sam dao novi broj telefona. Naglasio sam mu da nas obavještava o svemu što NZ primijeti u gradu. Javio mi je da su prikupili oružje (pušaka, šmajsera i municije). U našem štabu ostao je inž. Machaček da dežura. Živka Nemčić je dobila posebne ključeve. Ona je dovela Ljubu Prpića, koji je stalno ostao u štabu i dobivao od nje naloge preko Vinka Jumića (kurira s motociklom). Osobno sam u štab dopratio Mirnog — inž. Mohorovičića, koji je do 5. svibnja 1945. bio u zatvoru u Savskoj cesti. Živka Nemčić je bila naša viša veza, opći i politički rukovodilac štaba. Ja sam bio njegovo operativno lice, posebno rukovodio Narodnom zaštitom, a inž. Machaček (K 28 A) bio je zadužen za obavještajnu službu, foto-službu i Radio-stanicu. Inž. Mohorovičić dežurao je u štabu, primao sve obavijesti i na velikoj karti grada Zagreba ubilježavao što je javljeno. Prpić (veza MK i RK) dobivao je naloge od Živke, a također i kurir Jumić. Za našu ilegalnu radio-stanicu saznao sam tek poslije oslobođenja (točno mjesto, vezu i tko je u njoj radio).

Navest ću najhitnije momente iz prva dva dana funkcioniranja našeg štaba. NZ je u otvorenom gradu bila faktor preko kojega je Partija realizirala svoje zamisli o očuvanju javnih objekata.

U nedjelju 6. svibnja 1945. predvečer javljeno nam je da na Žitnjaku, Kraljevcu, na Donjem Prekrižju ustaše kupe po kućama sve muškarce od 16 do 60 godina i da ih odvode sa sobom. Izdao sam odmah naređenje: »Gospodine Karlovac, što prije dajte dva kamiona i za svaki odredite 15-20 ljudi naoružanih puškama i sa po dva puškomitraljeza, dva tri šmajsera, 10-20 ručnih granata. Za svaki kamion odredite i jednog rezervnog oficira za komandira. Kamion koji uputite na Žitnjak čekat će na Langovu trgu naš čovjek u plavom radnom odijelu NZ s okruglim znakom NZ-141. (Drugi kamion krenuo je u pravcu današnje tvornice 'Prvomajske'.) Kažite ljudima da im je zadatak da otjeraju ustaše, ali da ne ulaze u otvorenu borbu, već da djeluje tako da se građani sami brane.«

Ja sam dočekao kamion na Langovu trgu, jer nikoga podesnog u tome momentu nisam našao, a ni Živke nije bilo u štabu. Odlučio sam da im pregledam naoružanje, da im dam upute i da se vratim u štab. Od oružja su imali 10 pušaka, dva šmajsera i jedan puškomitraljez, te osam njemačkih ručnih bombi. Upitao sam ih zašto nemaju više oružja. Na to mi je njihov komandir, rezervni natporučnik, odgovorio da im je toliko oružja dao Karlovac s točnim uputama da otjeraju ustaše. Upitao sam ga tko rukuje puškomitraljezom. Nije znao. Nije ni on sam znao njime rukovati, jer je bio rezervni artiljerijski oficir. Rekao mi je da se ljudi NZ nisu posebno obučavali za rukovanje oružjem, osim što su naučili u redovnom vojnom roku. Zatim je dodao da s tim slabim naoružanjem koje NZ ima znaju rukovati u štabu na Ksaveru samo šefovi, a u kotarima NZ njihovi zapovjednici. Tvrdio je da je ljudstvo osposobljeno za obavljanje raznih tehničkih službi, a ne za borbu oružjem. Bio sam skeptičan da li će oni uspjeti otjerati ustaše. Rekao sam mu

da su ustaše svjesne svog teškog položaja i da su u stanju koješta učiniti ako ih se spretno ne otjera. Zbog toga me je zamolio da pođem s njim. Shvativši situaciju, pristao sam. Za vrijeme vožnje do Žitnjaka isprobao sam puškomitraljez. Prešli smo prugu prema Borongaju i krenuli desno do zadnjih periferijskih prizemnih kuća. Čuli smo plač i vrisak žena, a na putu vidjeli trojicu ustaša kako odvode starca i dječaka od petnaestak godina. Rasporedio sam ljude: iza svake kuće po jednoga, a ja sam uzeo puškomitraljez i postavio se iza kuće u pravcu puta kojim su se ustaše u zelenožutim uniformama kretale. Dao sam zadatak svakom pripadniku NZ da ispali dva-tri metka iza jednog ugla kuće, pa da se premjeste na drugi ugao i da opet pucaju na dvadesetak metara pred ustaše u zemlju. Brzo sam napravio lijevak od kartona i vikao prema ustašama da ostave starca i dječaka. Oni su odgovorili psovkama i ironično dobacivali da li ćemo se, možda, s njima boriti sa šibicama, a zatim ispalili rafal prema meni. Naredio sam paljbu, a i sam sam pustio rafal iz puškomitraljeza na cestu ispred njih, da ne bih ozlijedio starca i dječaka. Ostali iz NZ pucali su iza kuće. Dobio sam dojam kao da iz svake kuće puca više ljudi. Ustaše su tada bacile dvije bombe. Odmah sam naredio da se u kraćim vremenskim razmacima bace tri bombe na put. To ih je pokolebalo. Da bih ih još više zaplašio, izdao sam naređenje za napad tobožnjeg lijevog i desnog krila, a da ih sredina štiti vatrom. Sredina je otvorila vatru, a ustaše su se uz psovku povukle ostavivši starca i dječaka. Doviknuo sam im zar ih nije sram da tuku vlastiti narod. Iz njihovih neartikuliranih glasova moglo se razabrati da će tražiti pomoć od Nijemaca. U tom su kraju stanovale većinom radničke obitelji. Građani su s krovova kroz podignuti crijep gledali za ustašama i obavijestili nas da su se ukrcali u dva kamiona i otišli. Zatim su dotrčali k nama s povicima: »Živjeli partizani!« Odgovorili smo da mi nismo partizani i da će oni uskoro doći. Zatražili smo od njih da hitno jave najbližoj NZ ako se opet pojave ustaše ili da telefonski izvijeste najbliži kotar NZ (dali smo im telefonski broj). Skrenuli smo pažnju muškarcima da se brane, da zaključavaju kućna vrata, da na ustaše ako opet dođu bacaju sve što im se nađe pri ruci. Ukrcali smo se u kamion i krenuli natrag. Odmah sam dao nalog natporučniku da iznese Karlovcu sve detalje ovog događaja i da mi je on (Karlovac) odgovoran za slijedeće akcije, tj. da odmah u štabu na Ksaveru izvježba određen broj ljudi u rukovanju oružjem. U Zvonimirovoj ulici pozdravio sam se s vodom NZ i pohvalio ga, a natporučnik me je poljubio i šapnuo na uho: »Hvala, druže partizanu.« Kad sam se vratio u naš štab, saznao sam da su na više mjesta po periferiji ustaše kupile muškarce od 16 do 60 godina, da su ih određen broj odveli i da su usput pljačkali stanove. Kada sam nazvao Karlovca, rekao mi je da je sve čuo od natporučnika kako treba ubuduće postupati. Dao sam mu nalog da svakom kotaru dade nešto pušaka i šmajsera, da se ne kreću po ulicama s oružjem, osim patrola i straža, a ostalo da pohrane u skladištu. Obavijestio me je da su manje grupe ustaša pucale na štab NZ i da je ovaj odmah pripremio obranu; da je NZ preuzela razna skladišta i postavila straže kraj njih, da je izdao pismene naloge svim pripadnicima NZ da se jave u svoje kotare. Dogovorili smo se da mi u 22 sata pošalje auto radi obilaska javnih objekata i nove žigosane legitimacije (200 komada) na ugao Krajiške ulice i Ilice. Uskoro me je nazvao Vouk, a Karlovac mi je uzbuđeno javio da su dvojica ustaša na motociklu s prikolicom krenula od vile »Weis« sa 200 litara nafte da zapale Zelengaj, odnosno oružničke barake i oko 200 osobnih i teretnih vozila u Kraljevcu ispred Zelengaja. Izdao sam odmah nalog da kao komandant NZ otvorenoga grada nazove francuskog konzula i zatraži đa on nazove njemačku komandu i da je izvijesti kako neke neodgovorne osobe u ustaškim uniformama voze naftu na

motociklu s prikolicom da zapale oružničke barake, automobile i šumu, te da je obavezan po međunarodnom pravu da brzo djeluje. Naredio sam mu da i on nazove njemačku komandu i da isto javi. Uskoro me je telefonom nazvao Vouk, a Karlovac mi je saopćio da su njemački tenkovi uništili motorkotač s ustašama blizu oružničkih baraka u Zelengaju. Poslije nekoliko minuta Karlovac me je izvijestio da su kod džamije (sada Trg žrtava fašizma) ustaše zaklale tri člana NZ. Na pitanje što treba raditi, odgovorio sam mu da ne šalje nove ljude na to mjesto i da sutradan ujutro organizira prijevoz ubijenih članova NZ u mrtvačnicu na Mirogoj. Zatim je rekao da ga je o tom zvjerstvu obavijestio telefonom četvrti član NZ koji nije stradao. Zatražio sam da tog pripadnika NZ odmah pozove k sebi i da mu zabrani da o tome priča, jer će prestrašiti ostale svoje drugove. S tim groznim događajem upoznao sam štab. Dogovorili smo se što treba da poduzmemo ako se takvo što ponovi. Razgovarali smo zatim o miniranim objektima. U vezi s tim dobili smo konkretna zaduženja, kao i to da pronađemo načine da se spriječi njihovo dizanje u zrak. Ja sam bio zadužen za električnu centralu i telefonsku centralu Glavne pošte u Jurišićevoj ulici. Živka Nemčić je preuzela mostove, itd. Uskoro nam je Karlovac javio da su Nijemci napustili četiri bunkera oko pošte i da ih je preuzela NZ, a zatim da su ustaše ubile dva člana NZ. Pola sata kasnije javio mi je da su ustaše osvojile od NZ dva bunkera iza pošte u Vlaškoj ulici. Budući da su drugovi iz našeg štaba otišli na zadatke, naredio sam mu da opremi kamion sa dvadesetak dobrovoljaca. Karlovac je od mene zatražio jednog našeg čovjeka i rekao mi da će nas kamion za desetak minuta čekati na Langovu trgu. Bila su 22 sata. Stigao sam na vrijeme. Kamion NZ već je bio tamo. Popeo sam se na njega i postavio puškomitraljez na krov kabine. Kamion je polako krenuo. Čim su ga ustaše čule, osvijetlile su nas reflektorima i ispalili rafal na nas. Vozač je brzo reagirao. Vratio je natraške kamion u zaklon. U zaklonu smo se rasporedili i osuli vatru prema bunkerima. Ustaše su se povukle niz Palmotićevu ulicu i dalje do ugla Draškovićeve.

Kada smo se okupili na Langovu trgu pod svjetlom, komandir voda NZ rekao mi je da u nekim ulicama ljudi pljačkaju napuštene kuće i da bi se moglo dogoditi da ih zapale. Dao sam nalog da krenemo kroz Tuškanac. Našli smo dosta ljudi oko kuća br. 22 i 25 na Tuškancu. Pozvali smo ih da se predaju. Da bismo ih zastrašili, ispalili smo rafal u zrak. Ljudi su se razbježali, a mi smo produžili preko Cmroka. Zatim smo se vratili kroz Tuškanac, prokrstarili sadašnjom Nazorovom pa Buconjićevom do Bosanske i Krajiške ulice. Primijetili smo oko nekih kuća ljude da nose razne stvari i intervenirali. Kada smo došli obići električnu centralu, pred njom smo našli ustaše, domobrane i Nijemce. Nisu nam dopustili da uđemo u centralu. Zbog toga sam njemačkom podoficiru rekao da smo mi iz NZ koja u otvorenom gradu ima zadatak da održava red i da ga možemo održati ako radi električna centrala. Zatražili smo od njega da pozove strojara. Bio je to naš aktivist Krovinović. Rekao nam je da još imaju ugljena za 48 sati rada. Uspio me je tihim glasom obavijestiti da zna gdje su mine i da u svakoj smjeni ima naših aktivista, koji neće dopustiti da one eksplodiraju. Kamion sam uputio u NZ.

Kad sam se vratio u naš štab, doznao sam da je iz NZ javljeno da su ustaše ubile još šest pripadnika NZ na stražarskim mjestima. Dakle, do toga časa ubili su ih 11. Odmah sam zatražio od Karlovca da zbog pogibije jedanaestorice ljudi iz NZ nazove njemačku komandu. Rekao sam mu da laskavo zahvali, da sa zabrinutošću istakne da mu je poginulo 11 ljudi i da joj napomene da su njemačke jedinice regulama vojska, koja je po međunarodnom pravu dužna da

mu (Karlovcu), kao komandantu NZ, pomaže. Uskoro mi je Karlovac javio da je njemačka komanda pozitivno odgovorila na njegov zahtjev i rekla da ona zna za žarišta neodgovornih naoružanih ljudi, budući da su neki od njihovih sudjelovali u pokušaju paljenja Zelengaja i Tuškanca. Komanda je obećala da će držati red u Zagrebu. Tražila je od Karlovca da je ubuduće zove ako se pojavi nešto važno i da postupa korektno. Stavila mu je na znanje da će uništiti njega i svu NZ ako se poveže s partizanima.

U ponedjeljak (7. svibnja 1945) dan je bio pun događaja. Policija nije bila na ulicama. Ustaše su bile podivljale. Periferija je bila područje djelovanja razularenih ustaša (osobito u zaseocima ispod Sljemena i kod vojnog strelišta pod Sljemenom; u kuće nisu mnogo ulazili). Tri puta su na Ksaveru napale štab NZ puščanom vatrom i približile mu se na 100 metara. Štab NZ pripremio je obranu, ali se nije dao isprovocirati. Opet je Karlovac javio Nijemcima o ekscesima ustaša i opet su ih oni rastjerali. U gradu su kasarne većim dijelom bile napuštene, a u skladištima je ostalo svakovrsnog materijala i na vagone namirnica. Svugdje smo preko Karlovca postavljali straže NZ s puškama, ali nam je nedostajalo ljudi. Civili izbjeglice, koji su došli u Zagreb bježeći pred Jugoslavenskom armijom, počeli su pljačkati. Radio-stanica je tražila od našeg štaba vijesti da bi ih emitirala. Naš odgovor je bio da daju samo muzički program i da upozore građane da zatvaraju kućne veže.

Ustaše su odvodile vlakom, kamionima, a i pješke, mobiliziranu školsku omladinu do 18 godina i djelomično je oblačile u ustaške uniforme. Tada su svi roditelji uvidjeli da je naša obavijest i preporuka da sakriju svoje sinove bila točna. Počeli su grozničavo skrivati sinove po tavanima, skloništima, u obitelji bez djece, a jedan manji broj omladinaca preuzeli smo u NZ veoma konspirativno.

Doznali smo da Nijemci razbijaju prugu od Slavonskog Broda prema Zagrebu posebnim uređajima za lomljenje pragova. Ispred toga se kretao oklopni vlak, a po 10-20 km naprijed blokirali bi čitavu prugu. Taj barbarski akt lomljenja željezničkih pragova išao je brzinom od 5 do 10 km na sat.

U gradu je NZ svaki sat imala sve više oružja, municije i raznih skladišta.Čekali smo da neprijateljske jedinice napuste vojne objekte ili da izvrše pokret, a mi smo odmah na sva ta mjesta postavljali straže NZ. Nedostajalo je ljudi. Karlovac je dao nalog da svi pripadnici NZ budu stalno na dužnosti.

Mi smo se u našem štabu rijetko viđali. Svaki od nas je jurio da izvršava svoje zadatke, kojih je bilo sve više pred oslobođenje grada. Jedino je stalno u štabu bio Andrija Mohorovičić Mirni. Ustaše su puškarale prema radio-stanici u Vlaškoj ulici. Dobili smo oko 200 novih legitimacija NZ sa žigom bez potpisa. Ja sam ih za naše ljude potpisao sa »Srećko Darlić« i raspodijelio drugovima u štabu na desetke komada da ih predaju aktivistima. Iz električne centrale Krovinović je javio da definitivno zna za raspored svih mina i da će aktivisti poduzeti sve do one ne budu aktivirane. Isto je bilo i s telefonskom centralom na pošti. Pokušali smo zatim izvući naše drugove iz vojnih zatvora na Novoj Vesi i u raznim kasarnama, ali nismo uspjeli. Vojska je još uvijek držala straže ali smo se zato dogovarali s domobranima da zatvorenike brane od ustaša, jer da ćemo ih u protivnom smatrati ustašama.

Poslije podne bio sam u štabu na Ksaveru da uzmem jedan motocikl s prikolicom. Čim sam krenuo od NZ, još prije nego što sam stigao do Zvijezde, s neke livade otvorena je na mene vatra iz šmajsera. Jedan od tih metaka probio je rezervoar za benzin. Nisam bio ranjen. Motocikl sam ostavio blizu Zvijezde i pobjegao kroz sporedne ulice praveći se kao da sam ranjen.

Navečer je Karlovac javio da nam se u Novoj Vesi stavlja na raspolaganje 100 policajaca (stražara) u uniformama s motociklima i šmajserima. Odgovorio sam mu da im prenese da ostanu na svome mjestu, ali uvijek u pripremnom stanju za dobivanje zadataka, da uzme imena njihovih pretpostavljenih, kao i svih ostalih, s točnom oznakom čina i podacima za što su osposobljeni. Napomenuo sam mu da će dalja naređenja dobivati preko njega. Zamolio sam ga da razmisli da li da ih upotrijebimo po dvojicu — trojicu u grupi za patroliranje po periferiji ili da odmah interveniraju ako budu napadnute stražamice NZ. Dogovorili smo se da mi u 22 sata Karlovac pošalje vozilo na ugao Krajiške i Ilice radi obilaska električne centrale i Glavne pošte.

Razgovarali smo u štabu. Do tada je prema dobivenim podacima 21 član NZ bio ubijen, a dva teško ranjena. Netko je govorio o događajima oko mostova (detalja se ne sjećam). Zatim nas je nazvao telefonom Vouk, a Karlovac nam je saopćio da su još tri člana NZ ubijena u Zvonimirovoj ulici. Rekao je da se zbog toga javio njemačkoj komandi, ali da je na telefonu bio neki novi SS Oberst, koji mu je odgovorio da mu je sumnjiv rad NZ i naglasio da se čini da u NZ ima mnogo članova KP i partizana. Karlovac ga je uvjeravao da to nije točno, da je riječ o ljudima koji obavljaju stručne službe i održavaju red u otvorenom gradu, ali da je Oberst vičući tvrdio dok su SS-trupe i ostale njemačke jedinice u gradu, on ne može biti otvoren, i da mu bude jasno da je on (Oberst) komandant grada i da će svakoga strijeljati tko mu se ne bude pokoravao. Karlovac je rekao da se snašao i da je tražio od Obersta da mu izda naređenje, a da mu je on na to odgovorio da u NZ ne smije biti nijednog člana KP niti partizana, da nastavi obavljati tehničke dužnosti, da bilo kako sazna za ubačene partizane, pa ako NZ uhvati kojega, da ga odmah o tome obavijesti.

Nešto kasnije Karlovac nas je obavijestio da su i na Trešnjevci ubijena tri člana NZ, a da se puškara u Novoj Vesi, jer se ustaše žele dokopati policijskih motocikla. Tada sam mu rekao da hitno naredi da ne predaju motocikle i da brane sebe, jer da će time pokazati da li su iskreno prišli NOP-u.

U Štabu smo analizirali situaciju i zaključili da nećemo moći dalje održati red u Zagrebu. Međutim, obradovalo nas je da se njemačke jedinice pripremaju za povlačenje. Koncentrirali su se (dio njih) kod gimnazije u Klaićevoj ulici. Odlučili smo da javimo jedinicama Jugoslavenske armije da što prije uđu u Zagreb.

U 22 sata (7. svibnja 1945) čekao sam u Krajiškoj ulici vozilo NZ i legitimaciju NZ za Srećka koju je osobno trebao ispuniti Karlovac. Na nesreću, naišla je patrola NZ od četiri čovjeka na čelu sa inž. Tušekom (kasnije sam saznao za njegovo ime). Budući da je na moje traženje Karlovac naredio patrolama NZ da predvedu u svoj kotar svaku osobu koja im je sumnjiva (to sam ranije napomenuo), patrola je, kada sam joj rekao da čekam vozilo NZ, od mene tražila legitimaciju. Tog je časa još nisam imao. Pretresli su me i našli pištolj i ručnu bombu. Sva moja uvjeravanja da čekam vozilo od Karlovca nisu pomagala. Razoružali su me i poveli kroz Krajišku, pa Klaićevom ulicom do sjedišta kotara NZ u blizini Sveučilišne biblioteke. Pred gimnazijom u Klaićevoj ulici bili su njemački vojnici. Kad su vidjeli patrolu da me vodi, vikali su na njemačkom jeziku: »Ubijte to komunističko pseto!« Viknuo sam inž. Tušeku da mi postavi stražare NZ s desne strane da Nijemci ne zapucaju na mene. Kada su me doveli u kotar, htjeli su me strpati u podrum. Na moje navaljivanje uveli su me u jednu sobu u kojoj je neki mlađi čovjek baš u tome trenutku bio u telefonskoj vezi sa štabom NZ. Kada smo ostali sami u sobi, oteo sam mu telefon i tražio potpukovnika

Karlovca. Dok su drugi dotrčali u sobu, već sam imao na liniji Karlovca. Shvativši Što se dogodilo, naredio im je da mi vrate oružje i rekao mi da će odmah poslati vozilo i legitimaciju NZ. Ubrzo je stigao kamion sa deset članova NZ. Krenuli smo u obilazak. Obišli smo električnu centralu, Glavnu poštu i Radio-stanicu. Sve je bilo u redu. Aktivisti su poduzeli sve mjere da se onemogući miniranje. Poslije pola noći 7/8. svibnja 1945. vratio sam se u štab...

Saznao sam od Živke Nemčić da je našim najbližim jedinicama javljeno da se požure u Zagreb, budući da nismo bili u stanju održati red do 10. svibnja 1945. kada je, po prilici bio predviđen ulazak jedinica Jugoslavenske armije. Javljeno je da su na periferiji grada branioci napustili rovove, kao i većinu bunkera. Jedino je ostalo nešto artiljerije i tenkova u pojasu obrane: Dugo Selo — Velika Gorica — Prečko — Podsused.

U pet sati ujutro 8. svibnja 1945. čuli smo buku i pucnjavu ispred našeg štaba. Došli smo do prozora i vidjeli da je Ljubljanska ulica puna ustaša. Na čelu kolone bio je Luburić s određenim brojem otvorenih automobila. Ispred njih bili su maleni tenkovi »ansaldo«. Iza osobnih automobila bili su kamioni. Bio je krasan sunčan dan. Ustaški funkcionari isprobavali su šmajsere pucajući u ogradni zid oko kasarni i u zidove javnog WC-a na uglu Ilice i Ljubljanske. To isprobavanje trajalo je sve do 5,50 sati. Zivka je donijela na prozore nekoliko ručnih bombi. Vjerovali smo da su otkrili naš štab. Odjednom je Luburićeva kolona krenula Ilicom prema Črnomercu. Bilo nam je jasno da se povlače. Odahnuli smo. Na čelu njihove kolone bila su tri mala tenka, oko 20 osobnih automobila i mnogo kamiona nakrcanih ustašama. Na začelju kolone bili su motocikli i tenkovi. Bilo je više hiljada ustaša.

Uskoro nam se javio Karlovac i obavijestio nas da je neprijatelj lansirao među građane vijest da su partizani ušli u grad i da Maksimirskom cestom teče krv. Neprijatelj je na taj način htio kompromitirati borce Jugoslavenske armije i zastrašiti građane da tobože partizani kolju nevino stanovništvo. Odmah smo tu stvar provjerili i saznali da se ustaše presvlače u civilna odijela i da napadaju građane izjavljujući da su partizani. Ubili su dva čovjeka koja su išla na posao. Napadali su puščanom vatrom Radio-stanicu. Odmah smo poslali patrole i dali obavijest preko Radio-stanice: »U Zagrebu je mir i red. Trupe koje se povlače prolaze kroz grad. Građani, ne nasjedajte lažnim vijestima. Zatvorite kućne veže i ne izlazite na ulicu.«

Zatim smo svi iz štaba, osim Andrije Mohorovičića Mirnog i K 28 A, otišli na obilazak. Situacija je bila takva da smo naše aktiviste, dajući im legitimacije NZ s potpisom »Srećko Darlić«, postavljali da čuvaju napuštena skladišta po kasarnama. Kod mostova je situacija bila još složenija. Puškaranje kod Radio-stanice u Vlaškoj ulici nastavljeno je.

Poslije deset sati javljeno je da se manji odred Jugoslavenske armije približava stupovima (antena-odašiljač) Radio-stanice iza skele preko Save kod Trnja. Zatim je javljeno da su prve jedinice izbile na Crveni most (odred s više od 100 boraca pod vodstvom jednog majora). Odmah smo javili straži NZ da naše borce uputi prema Kanalu, tj. Držićevoj ulici, i da ih obavijesti da im u susret idu predstavnici ilegalnog štaba za oslobođenje Zagreba. Živka Nemčić i ja krenuli smo osobnim automobilom prema Kanalu, Radničkoj cesti. Prošli smo pored logora na mjestu gdje je sada Autobusni kolodvor. Na uglu Držićeve i Varaždinske (sada Ulice proleterskih brigada) u 11,20 minuta sastali smo se s prvom jedinicom Jugoslavenske armije (45. divizija II armije). Zagrlili smo se i poljubili s majorom i ostalim drugovima. Zatim smo ušli u malu kuću koja još i danas postoji (tada

je bila gostionica) i objasnili situaciju u gradu. Informirali smo majora o okupatorskim i kvislinškim vojnim snagama koje su se već povukle i koje se još povlače,
0 neprekidnim kolonama (koje prolaze Maksimirom prema Čmomercu i dalje) svega onoga svijeta koji se kompromitirao suradnjom s okupatorom i ustašama, ljudi i žena s djecom, uglavnom ustaških obitelji koje su se povlačile iz Bosne, Like i Slavonije. Rekli smo im da se vode borbe oko Radio-stanice i detaljizirali putove kojima se može do nje najlakše doći. Sva ostala pitanja o gradu razjasnili smo i povezali s neprijateljskim planovima obrane Zagreba.

Major nam je rekao da je njegova jedinica dobila nalog prošle noći (poslije pola noći) da žurno krene prema Zagrebu. Naglasio je da su mu borci umorni i iscrpljeni, jer su imali tri borbe u nastupanju prema Zagrebu. Dali smo mu broj telefona našeg štaba i NZ, budući da smo preko NZ imali točan pregled situacije po čitavom gradu. Dao nam je jednog borca za kurira u slučaju potrebe. Prilikom vožnje gradskim ulicama rekao sam kuriru da skine titovku s petokrakom, jer da moramo proći pored kolone ustaša do sjedišta našeg štaba. Odgovorio mi je da nikada nije skidao kapu, pa da neće ni sada. Ipak je na kraju, poslije uvjeravanja, poslušao i okrenuti leđima jedan prema drugome sa šmajserima u rukama prošli smo pored kolone koju su ustaše pratile.

U štabu smo saznali da je od antene-odašiljača Radio-stanice preko Save kapetan Jugoslavenske armije Devčić telefonom dao nalog studiju Radio-Zagreba da objavi da su jedinice Jugoslavenske armije u Zagrebu. Zatim, da se oko Radio-stanice vodi borba, da ima ranjenih i jedan mrtav. U to vrijeme jedinica Jugoslavenske armije nastupala je prema Radio-stanici, pred kojom je sudjelovao u borbi i jedan njemački tenk. Karlovac nam je javio da borba za Radio-stanicu još traje i da je Savski most slobodan i da ga jedinice Jugoslavenske armije prelaze. Zivka i ja otišli smo odmah prema mostu. Naši pobjedonosno ulaze, narod je spontano razdragan, pjeva, grli, igraju se kola na Savskoj cesti (to je snimljeno
1 fotografije su u Muzeju revolucije). Primijetili smo veliki dim na pravcu Kerestinec-Kalinovica. Okupator i kvislinzi još su haračili pri povlačenju.

Ispred hotela »Palace« poginuo je jedan kapetan Jugoslavenske armije. Na njega je pucao s balkona hotela jedan njemački viši SS oficir. Kada sam došao u Krajišku ulicu poslije 16 sati, tu su dijelovi naše artiljerijske jedinice, pod komandom našega majora, postavljali top na uglu Ilice-Krajiška u pravcu Čmomerca. Na moje pitanje što se događa, odgovorio je da ostaci neprijateljskih snaga pucaju iz kasarne. Objasnio sam mu da je kasarna prazna i da je vjerojatno u zabludi. Rekao sam da kasarnu čuvaju straže NZ. S nekoliko oficira Jugoslavenske armije ušao sam u osobna kola. Ja sam vozio. Odlučili smo da izvidimo situaciju niz Ilicu. Pri prolazu kraj ugla Ljubljanske i Ilice sa sjeverne strane netko je na nas osuo rafal. Na sreću, meci su, probivši krov automobila, prošišali povrh naših glava. Velikom brzinom skrenuli smo iza kasarne do Zapadnog kolodvora. Na ulazu u Ljubljansku Ulicu ležao je mrtav neki građanin kojega su ustaše ubile pri povlačenju. Produžili smo i Krajiškom došli na mjesto otkuda smo krenuli. Nitko nije bio ranjen. Pogledao sam niz Ilicu i opazio da je na prizemnoj kući (sjeverna strana Ilice) prema Vinogradskoj ulici podignut crijep na krovu. Bilo mi je jasno da se s tog mjesta pucalo na nas. Zamolio sam našeg majora da pošalje nekoliko boraca sa sjeverne strane Hercegovačkom ulicom, i da dođu do te kuće kroz dvorište. Borci su to brzo izveli i uhvatili osam ustaša. U okršaju jedan je ustaša poginuo, a jedan je bio ranjen.

Oko 17 sati došao je u naš štab Mika Špiljak. Izvijestili smo ga o situaciji u Zagrebu. U 19 sati Mika Špiljak i ja automobilom smo došli do Savske

ceste. U jednoj kući na prvom katu bio je smješten štab Druge armije. Tu su viši njemački oficiri potpisali kapitulaciju njemačkih oružanih snaga u gradu i okolici. Tu noć Mika Špiljak prespavao je u našem štabu u Ljubljanskoj ulici. Ostaci ustaša haračili su još na sjevernoj periferiji Zagreba, a naročito oko vojnog strelišta u Mikulićima. Nekoliko dana ranije neprijatelj je pružio izvanredno snažan otpor na istočnim prilazima gradu. Gonjenje neprijatelja i žestoke borbe i dalje su trajali na području Zagrebačke gore.

Dana 9- svibnja 1945. g. s Mikom Špiljakom smo odabrali zgradu u Hatzovoj ulici, bivša Češka beseda (sada Ulica 8. maja, br. 15) i u nju smjestili Mjesni odbor JNOF i Gradski komitet KPH.

NZ je po propisu predala sačuvanu robu i oružje Jugoslavenskoj armiji u vrijednosti oko 3 400 000 000 dinara (na osnovi 1 000 kuna = 7 dinara).

Zadaci koje mi je Živka Nemčić postavila bili su izvršeni. Najvažnije je da su u odlučnom času aktivisti spriječili rušenje javnih objekata eksplozivom. To je bila ogromna korist za zemlju koja je sva razrušena i popaljena pobjedonosno dočekala kraj užasnog rata. Bili smo sretni što smo intenzivnim radom u teškim ilegalnim uvjetima opravdali povjerenje Partije.*

' Odlomci iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar*, Zagreb, 1972.

Pepica Lukanović

KUĆA U BUKOVAČKOJ ŠUMI

U kući su boravili Dragutin Saili, Rade Končar, dr Vladimir Bakarić, Ivan Krajačić, Ivo Lola Ribar, Lepa Perović, Milan Mišković, Norbert Veber i Živka Nemčić-Bibanović — Liječenje Marka Belinića i Perice Dozeta

Stanovali smo na Bukovcu u šumi. U blizini nije bilo kuća. Da bismo mogli dolaziti do svoje kuće, dobili smo odobrenje od neke vojne komande da možemo nesmetano prolaziti pored jedne vojne jedinice. Vjerojatno je naziv jedinice bio Prva zračna luka, a barake u kojima su stanovali vojnici bile su udaljene 300-400 metara od naše kuće. U našoj blizini bile su stražamice u kojima su boravili stražari. Za vrijeme okupacije bilo nam je zabranjeno kretanje od 9 sati navečer do 5 sati ujutro. Položaj naše kuće na osami bio je idealan za boravak naših poznatih komunista u njoj, a time i za ilegalan rad. To su neki drugovi vjerojatno uočili, pa su i odlučili da se njome koriste.

Druga Sailija upoznala sam još za vrijeme stare Jugoslavije, jer je išao u obrtnu školu s mojim bratom Viktorom, koji je obješen 1945. godine u Vrapču.

Godine 1941. do nas na Bukovac došao je Saili i upitao nas da li bi kod nas mogao spavati, da bi se mogao sačuvati od policijskog hapšenja. On je u to vrijeme u Zagrebu bio poznati aktivist naprednog radničkog pokreta. Razumljivo je da smo se s tim suglasili, pa je ostao godinu dana. Poslije određenog vremena počeli su se održavati sastanci. Sjećam se da su na njih dolazili dr Vlado Bakarić, Ivan Krajačić, Rade Končar, Ivo Lola Ribar, Drago Saili, Lepa Perović, Milan Mišković, Norbert Veber. Ostalih se imena ne sjećam, jer je od tog vremena prošlo više od dvadeset godina.

Jednog dana došao je dr Bakarić i ostao nekoliko mjeseci, a zatim je otišao na slobodni teritorij za političkog komesara Glavnog štaba Hrvatske.

Još mi je u živom sjećanju kako su odgovorni drugovi kupili tu kućicu (soba, kuhinja i nusprostorije). Nije tu postojala ni ulica s naznačenim imenom, pa, naravno, ni broj. Ta kuća je iz formalnih razloga kupljena na naše ime, koje je unijeto i u katastar. Mislim da je kuća služila kao jedan punkt u kojem su se okupljali drugovi za odlazak u partizane. Osim toga, tu su dolazili kuriri, pa

su donosili i odnosili razne obavijesti. Neko vrijeme je u toj kući boravila i pokojna Dragica Končar. Često je dolazila k nama na Bukovac, tipkala na pisaćem stroju i obavljala druge poslove zajedno sa Sailijem. Njen sinčić se nalazio kod obitelji Piskač u današnjoj Primorskoj ulici 12.

Ta kućica je poslije rata prodana. Novac sam predala Centralnom komitetu KPH, koji ju je za vrijeme rata i kupio.

Godine 1942. k nama je došao i Ivo Lola Ribar i donio posljednje pismo Dragici od njenog druga Rade Končara, koji je tada već bio strijeljan. U pismu je bilo krasnih riječi o sinu kojeg nije ni vidio. Gorko je zaplakala nad rečenicom koja je zvučala kao poruka: »Čuvaj mi moje malo proleterče!«

Iste godine je Dragica Končar uhapšena na tramvajskoj stanici u Kustošiji. Ivan Krajačić nas je odmah obavijestio o tome i uputio kako da se držimo ako dođe do provale. Tražio je da ništa ne priznamo. Saili nas je uvjeravao da ona zbog svog djeteta neće ništa govoriti. Kada više nije mogla izdržati patnje i mučenje na policiji, bacila se kroz prozor u dvorište. Prenesena je u bolnicu, ali je nakon dva sata umrla i nikoga nije prokazala.

Uskoro je Ivan Krajačić izišao na slobodni teritorij, a krajem godine i Saili s književnicima Ivanom Goranom Kovačićem i Vladimirom Nazorom. Nazorove rukopise sam prethodno pohranila ispod parketa u svojoj kući. Poslije oslobođenja Saili je izvadio sve te rukopise i predao ih Nazoru.

Nakon odlaska drugova potkraj 1942. godine došla je 1943. Lepa Perović zajedno s Perom Dozetom. On je bio bolestan na plućima. Liječio se i ležao. Jednog dana žurno je došao u kuhinju i rekao mi da su pred kućnim vratima dva žandara i da zvone. Dozet je s pištoljem u ruci stao iza sobnih vrata, a u ustima je držao termometar. Zatim sam otvorila vrata i upitala ih za razlog njihova dolaska. Odgovorili su mi da traže mog sina. Rekla sam im da radi u plinari i da je na dopustu. »Nije istina«, odvratili su povišenim tonom, »pobjegao je iz vojske, ali je uhvaćen. Dajte nam sve njegove vojničke stvari koje se nalaze u kući.« Dozetu sam očima dala znak da bude miran. Prišla sam ormaru, otvorila ladicu i izvadila šinjel, bluzu, hlače, kapu i opasač. Žandari su me tada upitali i za oružje, ali sam im odgovorila da je to sve što je imao. Sve sam te. stvari hladnokrvno zamotala i predala ih žandarima. Oni su pozdravili i otišli.

Za vrijeme liječenja Dozet je odlazio u grad po lijekove. Bile su uspostavljene veze s liječnicima našim simpatizerima, pa su ga oni pregledavali i davali mu lijekove. Uzimao je neke nalik na čokoladne bombone svaki dan. U toku liječenja osjećao je poboljšanje. Ne sjećam se koliko je vremena boravio kod mene.

Poslije Lepe Perović dolazio je u prvoj polovici 1944. godine Milan Mišković. Poslije nekog vremena, u drugoj polovici iste godine, došao je i Norbert Veber s jednom malenom i nježnom drugaricom. Često su dolazili k meni i radili. Sjećam se da mi je ona pričala da je udata i da ima šestogodišnju kćerku. Jednom je Veber došao suznih očiju i rekao mi da je ona drugarica koja je dolazila s njim, Vikica Tučkorić, obješena. Žalili smo za tom nesretnom drugaricom koja neće dočekati slobodu i ostvariti ideale za koje se požrtvovno borila.

Prilikom jednog bombardiranja Zagreba oštećena je kuća u kojoj je stanovao moj brat, pa sam i njega s obitelji smjestila kod sebe na Bukovcu.

K meni je 1945. godine dolazila i Živka Nemčić Bibanović. Trebalo je nekako s odjećom dotjerati njen izgled. Ispeglale smo neki šešir i dala sam joj cipele ljepše od onih koje je ona imala. Sutradan je opet došla i zamolila me

da joj dadem one njene partizanske cipele, pošto u malenim gradskim ne može dobro hodati i da je bole noge.

Godine 1942. vodila sam dr Milera k Marku Beliniću. Imao je jako natečen podbradak. Bila je to bolest, kako sam kasnije doznala, vrlo opasna, a zvala se aktinomikoza. Prethodno sam dra Milera upozorila da nikada nikome ništa ne govori kamo ću ga voditi. Odgovorio mi je da će šutjeti kao ispovjednik. Sjećam se da smo kuhali žgance i stavljali ih na oteklinu ne bi li to pomoglo. Međutim, nije bilo ni minimalnog poboljšanja. Dr Miler je nabavio kirurški nož i poslije nekoliko dana je izvršio operaciju. Nakon tjedan dana poboljšanje je bilo osjetno.*

•SUBNOR, Zagreb.

Inž. Dragutin Vrček

SKOJEVCI ŽELJEZNIČKE OBRTNE ŠKOLE

Djelovalo je nekoliko skojevskih grupa — U kolovozu 1943. preuzeo sam dužnost sekretara SKOJ-a u školi

... Dolaskom ustaša na vlast, odnosno osnivanjem NDH, nastaje novo razdoblje i prekretnica u mom životu. Frankovci su došli na vlast uz pomoć fašističkih zemalja, pa su počeli otvorenu borbu protiv SKOJ-a i Partije i svih antifašista. Jedna od prvih njihovih akcija bila je bojkot svih naprednih omladinaca, i to tako da se ni jedan omladinac nije mogao kretati u Radionici bez njihove pratnje. U razredima su nas porazmjestili između sebe u klupama. [1] Meni je sa svake strane sjedio omladinac-frankovac, simpatizer, ili ustaški aktivist. U novonastaloj situaciji nisam se pokolebao nego sam odlučio da se s drugovima pripremam za aktivniji otpor ustaškoj strahovladi. Ustaški omladinci su shvatili da sam po uvjerenju komunist, pa sam stalno bio pod njihovom prismotrom. Strogo nam je zabranjem svaki međusobni kontakt i bilo kakav razgovor. Osjećalo se snažno ustaško djelovanje u školi. Omladince su regrutirali za ustaške omladinske jedinice. Najviše su regrutirali omladince iz starijih razreda s kojima su povremeno izvodili akcije po terenu (odvodili su ih s ostalim ustašama u Bosnu).

Njihov način istupanja protiv nas prisilio nas je da se povučemo u još veću ilegalnost da bismo nastavili borbu protiv njih.

U rujnu ili listopadu 1941. primljen sam u SKOJ. Primili su me: Eduard Kancir, Milovan Mužević, Ivan Palčec i drugi. Neko vrijeme nakon okupacije sekretar SKOJ-a čitave škole bio je Ivica Lasić, koji je poslije strijeljan u Šibeniku.

Kao skojevac sudjelovao sam u svim akcijama naše skojevske grupe u kojoj je bio i Vlado Kirinić, a s njom je rukovodio Eduard Kancir. Susretao sam i ostale starije skojevce: Ivana Lasića, Zvonka Šnelera, Stjepana Neseka, Eme-

[1] Odnosi se na Željezničku obrtnu školu pri Željezničkoj radionici u Zagrebu, Tmjanska cesta 1.

rika Krištofića, Milovana Muževića, Ivana Lazića, Josipa Domjana, Vilima Blaškovića i druge.

Aktivnost skojevske grupe sastojala se prvenstveno u primanju najboljih omladinaca u SKOJ. Djelovali smo na omladince usmeno. Govorili smo im
0 naprednom omladinskom pokretu i zadacima SKOJ-a, a davali smo im i propagandni materijal. Zatim, pisali smo parole po gradskim ulicama, trgali ustaške plakate, bacali letke u hodnike pojedinih zgrada, pisali prijeteća pisma ustašama
1 njihovim rukovodiocima, lijepili naljepnice označene srpom i čekićem na tramvaje, željezničke vagone i automobile. Imali smo zadatak da skupljamo materijalnu pomoć (razne odjevne predmete, a u novcu Narodnu pomoć). Skupljali smo i sanitetski materijal koji je bio potreban partizanskim jedinicama koje su vodile borbu protiv okupatorskih i kvislinških vojnih formacija. Plansko izvršavanje sabotaže bio je jedan od važnih zadataka SKOJ-a. Na primjer, po raznim odjeljenjima Željezničke radionice razrezivali smo transmisijske remene, sipali pijesak u ležišta strojeva i elektromotora, trgali elektroinstalacije i drugo.

Sjećam se da su od skojevaca bile formirane udarne grupe 1942. godine. Zadatak im je bio da napadaju ustaške rukovodioce i da ih likvidiraju. Ubrzo su izvršena dva napada na ustaškog rukovodioca Smiljanca (vjerojatno je bio ustaški satnik) u blizini pošte na Glavnom kolodvoru. Oba napada su djelomično uspjela, jer je on bio samo teško povrijeđen.

U našoj skojevskoj organizaciji djelovalo je nekoliko skojevskih grupa. U svakoj od njih bila su po tri člana. Ja sam zajedno s Vladom Kirinićem bio dodijeljen Eduardu Kanciru, koji je određeno vrijeme bio sekretar čitave skojevske organizacije u Željezničkoj obrtnoj školi. Sastanci grupa održavali su se uvijek na drugome mjestu i u različito vrijeme, bilo kod mene, Ivana Lazića, Vlade Kirinića, na Savi, u Tuškancu, ovisno o vremenskim uvjetima. Oni su bili kratki. Na njima smo izmjenjivali obavještenja o stanju u organizaciji, opasnostima koje bi eventualno prijetile, predaji propagandnog materijala — letaka i predaji sakupljenog novca Narodne pomoći. Često smo se sastajali u stanovima Lazića i Blaškovića, koji su bili podstanari kod partijskog aktivista Slavice Bašić u Trnju (Karažička ulica). Tu su dolazili i skojevci iz drugih grupa, na primjer: Bobinac, Ilijaš, Mikulavčić, Domjan i drugi.

Hapšenjem Eduarda Kancira i Zvonka Šnelera početkom 1942. godine Emerik Krištofić i Ivan Lazić rukovodili su skojevskim grupama. Ne sjećam se sekretara ostalih grupa. Unatoč stalnom hapšenju i strijeljanju naših najboljih drugova, skojevska organizacija je jačala. Primali smo u SKOJ dobre drugove omladince među kojima su bili: Ivan Sabo, Stanko Brezovac, Viktor Renko, Albert Ježić, Dušan Milić i drugi čijih se imena više ne sjećam. Koncem 1942. postao sam sekretar skojevske grupe. Dužnost mi je predao dotadašnji sekretar Ivan Lazić, koji je primio dužnost sekretara skojevske organizacije u školi. Sjećam se da je Ivan Lazić govorio da mora prijeći na oslobođeni teritorij po odobrenju Mjesnog komiteta SKOJ-a. On je bio sekretar skojevske organizacije škole do kolovoza 1943. godine kada je otišao u Narodnooslobodilačku vojsku.

Preuzeo sam dužnost sekretara skojevske organizacije škole poslije njegova odlaska. U to vrijeme bio sam povezan s Mjesnim komitetom SKOJ-a grada Zagreba, a vezu sam održavao s Franjom Kunstićem. Njega sam 1944. godine susreo u koncentracionom logoru Stara Gradiška.

Dok sam bio sekretar skojevske organizacije škole, organizacija je izvršavala sve postavljene zadatke unatoč velikom ustaškom teroru. Nakon 36 proteklih godina ne mogu sa sigurnošću reći koliko je bilo skojevskih grupa u školi,

niti ukupan broj skojevaca. Sjećam se, međutim, da je sekretar jedne skojevske grupe bio Ivan Sabo. Na sastancima su se raspravljala pitanja o stanju i raspoloženju u školi i radionici i dogovaralo se o provođenju zadataka. Raspravljalismo 0 načinu prilaženja ostalim omladincima, zatim, o raznim akcijama raspačavanja štampe, letaka, skupljanju novčane pomoći, sanitetskog materijala, pisanju parola, sabotažama na raznim mjestima u radionici itd. Kunstića sam izvještavao o izvršenim zadacima i dogovarali smo se o novima. Jedan od stalnih zadataka je bio da se SKOJ što više omasovi i da bude dinamičan u svojoj djelatnosti. Stoga smo u SKOJ primali najaktivnije omladince koje smo već provjerili na zadacima. Brinuli smo o mladim antifašistima, objašnjavali im ciljeve narodnooslobodilačke borbe i oni su pokazivali želju da rade za NOP.

Zbog ustaškog terora rad je bio veoma težak i opasan. Stoga smo svakog dana očekivali nova hapšenja, strijeljanja ili slanja u koncentracione logore. Jednom sam zatražio da prijeđem na oslobođeni teritorij, budući da sam osjetio da sam ugrožen. Naime, ustaški pritisak u školi i radionici bio je vrlo snažan. Međutim, Mjesni komitet SKOJ-a nije se suglasio s mojim zahtjevom, pa sam, ostajući u gradu, dobio zadatak da još intenzivnije djelujem na pripremanju naprednih omladinaca za njihovo primanje u SKÓJ.

Do svog hapšenja organizirao sam i izvršavao sabotaže u mašinskim postrojenjima Željezničke radionice onesposobljavajući elektromotore, razne instalacije, rasvjetu i sve ono što je remetilo redovni rad. Izvan radionice organizirano smo uništavali ustaške zidne novine, propagandne ustaške plakate, masovno smo raspačavali letke, slali prijeteća pisma ustaskim rukovodiocima, sakupljali sanitetski materijal i oružje, skrivali ilegalce i prebacivali ih na slobodni teritorij.

U posljednjoj godini školovanja (izučavao sam strojobravarski zanat) 17. siječnja 1944. uhapsili su me ustaše. Također su bili uhapšeni: Ivan Sabo, Stanko Brezovac, Albert Ježić, Viktor Renko i Dušan Milić.

Na saslušavanju u ustaškoj policiji bio sam prokazan kao sekretar skojevske organizacije škole. Naime, Dušan Milić rekao je sve što je znao o radu skojevske organizacije, to jest s kime je bio povezan, od koga je dobivao direktive 1 materijale, gdje su se održavali sastanci i sve što je bilo vezano za SKOJ. Znam da su se Ivan Sabo i Stanko Brezovac dobro držali na ustaškoj policiji i nisu me teretili za rukovođenje SKOJ-em. Unatoč svakodnevnim mučenjima, nisam nikoga odao od članova SKOJ-a na željeznici, a nisam ništa kazao ni o svojoj vezi s Mjesnim komitetom SKOJ-a.

U proljeće 1944. godine (imao sam tada 18 godina) odveden sam iz zatvora u Savskoj cesti u Zagrebu u koncentracioni logor Stara Gradiška.. .*

' Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Ivan Kučanda

PREDSJEDNIK ODBORA NOF-a I ČLAN ĆELIJE

Djelatnost za NOP — Formiranje narodnooslobodilačkih odbora — Hapšenje i sloboda

... Godine 1941. kad su na Jugoslaviju napale armije fašističkih zemalja, nalazio sam se u odjelu stare tokame i kovačnice u Željezničkoj radionici kao pripravnik poslovođa. U tom odjelu radili su tehničari Lazar Vujčić i Dušan Matečić. Obojica su bila politički vrlo aktivna. Vjerojatno su u to vrijeme bili članovi KP. Tada mi je Vujčić, ne znam na čiju preporuku, pristupio i počeli smo surađivati. Davao mi je ilegalnu štampu na čitanje i zatražio od mene da je dalje dajem drugovima za koje sam siguran da su napredno orijentirani. Tražio je da mu dam i novčani prilog za Narodnu pomoć. Novac sam mu davao svakog mjeseca nakon primanja plaće. Kasnije me je zadužio da skupljam novac za Narodnu pomoć od drugova za koje sam siguran da su pristaše NOP-a. Sjećam se da su to bili: Tadija Nuić, Pavle Radić, Kreačić (Otmarov otac) i drugi. Skupljeni novac sam predavao Vujčiću. Taj zadatak sam obavljao do kraja 1941. godine. Vujčić mi je davao i druge zadatke. Na primjer, da okupljam simpatizere, da propagiram za NOP među radnicima. Donosio mi je i literaturu da je predajem drugovima. Sjećam se da su to bile knjige »Kako se kalio čelik«, »Prirodne sile i moć ljudi«. Uručivao mi je i ilegalnu štampu. Knjige sam davao na čitanje Ljudevitu Kataniću, Petru Mađarcu, Alojzu Picelju i drugima. Također je jedan od zadataka, koje mi je postavo Vujčić, bio da utječem na ljude da odugovlače rad, da kvare materijal, da sipaju pijesak u ležajeve transmisija. To sam govorio svima koji su mi davali novac za Narodnu pomoć.

Budući da sam radio u kancelariji III odjela (bio sam poslovođa, manipulant odjela,. tehnički crtač) pružala mi se mogućnost da uzimam papir. Povremeno sam uzimao po nekoliko paketića papira i olovaka. To sam predavao Mati Bujanu, bravaru, koji je radio u Željezničkoj radionici zato što je bio u ekipi pomoćnih kola i češće putovao izvan Zagreba u Repušnicu i Popovaču. U tim mjestima je imao vezu s organizacijama NOP-a. Materijale sam mu davao sve do

svog hapšenja. Sjećam se da je on dosta tih materijala odnio na teren. Poslao sam i tri pištolja s municijom. Dva pištolja i dalekozor ponio je Stipe Jelić, a onaj treći Mijo Malčić. Naime, jedan pištolj imao je moj otac Nikola od prije rata (»waiter« 7,65 mm). Dao mi ga je pošto sam mu rekao da to treba ilegalcima. Drugi pištolj (također »waiter«) kupio sam prije rata ilegalno od Kozjaka, radnika u Željezničkoj radionici (II odjel). Treći pištolj nabavio sam od Tome Bazjanca. Kao mladić imao sam hobi da skupljam pištolje. Otuda je njihovo porijeklo.

Nakon nekoliko mjeseci našeg zajedničkog rađa Lazar Vujčić me je obavijestio, u lipnju ili srpnju 1941, da sam kandidat KP. Kad sam to čuo, bila mi je to velika satisfakcija za moj dotadašnji rad. Otada sam bio još aktivniji u radu. Vujčić je i dalje bio moja viša veza. Začudo, nije me povezao s ostalim kandidatima đa se u zajedničkom organiziranom radu iđeološko-politički uzdižemo i obavljamo nove zadatke.

U ljeto 1941. godine pohapšeni su mnogi drugovi u Željezničkoj radionici, a među njima Lazar Vujčić, Dušan Matešić, Vlado Mutak, Vlado Povržanić, Slavko Blašković, Franjo Kolar, Josip Kubla, Vinko Česnik, Franjo Mađurečan i još neki drugovi čijih se imena ne sjećam. Od uhapšenih drugova malo ih se vratilo iz zatvora. Dio njih je obješen, a neki su ubijeni u logoru.

Nakon hapšenja Lazara Vujčića oko dva mjeseca ostao sam bez više veze. Tada mi je pristupio Anton Udovičić, brusač, koji je radio u III odjelu (tokarna). U Željezničkoj radionici moj rad su zapazili stariji komunisti. Pretpostavljam da je Udovičić bio u partijskoj ćeliji s Vujčićem i vjerojatno je znao o mom radu, pa je poslije naznačenog vremenskog razdoblja počeo kontaktirati sa mnom. Odmah me je počeo uvoditi u dalju djelatnost.

Poslije kratkog zastoja ponovo je oživio rad. Međutim, 1942. godine ustaška policija izvršila je nova hapšenja u Željezničkoj radionici. Ustaše u uniformama i agenti u civilnim odijelima blokirali su sve ulaze i izlaze radnih hala za vrijeme rada. Ušli su sa otkačenim pištoljima u rukama, a svi radnici su morali držati ruke iznad glave, dok su hapsili i odvodili drugove po koje su došli. Odveli su Velimira Heskija, Zvonka Kovačeca, Rudolfa Rajhela i druge čijih se imena, na žalost, više ne sjećam.

Udovičić je u proljeće 1942. formirao odbor. U to vrijeme smo ga zvali NOF. Na čelu tog odbora bio je on, kao predsjednik, a članovi smo bili Petar Mađarac, Ljudevit Katanić, Alojz Picelj i ja...

U ožujku 1943. Udovičić je bio vrlo kompromitiran, pa je upućen u partizane. Prije dolaska mi je rekao da sam ja određen za predsjednika odbora.

Rudolf Komparić me je u proljeće 1943. povezao s Đerijem Dionisom u Željezničkoj radionici. Ubrzo me je Deri pozvao na sastanak ćelije u svoj stan (Draškovićeva ulica). Po dogovoru svaki od nas je dolazio u određeno vrijeme da se ne bi pobudila sumnja da se okupljamo u tom stanu. Tamo sam, osim Đerija, zatekao kotlara (iz IV odjela). Na žalost, zaboravio sam njegovo ime. Pretpostavljao sam da će me obavijestiti da sam primljen u KP. Međutim, o tome nije bilo riječi, već je Deri tražio da ga informiram o radu odbora NOF-e. Detaljno sam ga o svemu obavijestio. Drug kojem sam zaboravio ime govorio je o radu u kotlamici. Kad je saslušao naša izlaganja, sugerirao nam je nove zadatke za dalji rad.

Pošto me je povezao s Đerijem, Komparić mi je dao zadatak da napravim popis svih ustaša, kulturbundovaca i ustaških suradnika u III odjelu Željezničke radionice. Naime, trebao sam saznati njihove adrese, naoružanje (neki su imali pištolje, a neki puške u svojim stanovima). Uspio sam doći do tih podataka preko članova odbora NOF-e i drugova koji su davali novčane priloge za Narodnu

pomoć. Pojedini drugovi bili su poznanici ili susjedi tih neprijatelja, pa su kao njihovi tobožnji prijatelji dolazili u njihove stanove i na vješt način u razgovoru saznali potrebne podatke. Saznali su tko ima pušku, pištolj, koliku količinu municije, ručnih bomba i gdje što drže. Neki su oružje držali u kovčezima, neki u ormaru, a neki pod jastukom. Sve podatke koje sam skupio, sredio sam i popis predao Rudofu Kompariću.

U Đerijev stan odlazio sam često u roku 1943. i 1944. godine. Osim onog kotlara i mene kod Đerija su 1944. godine dolazili Mišo Jurjević, Seka i još neki drugovi čijih se imena, na žalost, više ne sjećam. Na sastancima se govorilo o realiziranju zadataka, a dobivali smo i nove obaveze za svoju djelatnost

Rudolf Marušić me je obavijestio 1944. godine da sam primljen u KP. To me je silno obradovalo. Zbog tog povjerenja u radu sam ispoljavao još veći polet. Kao član Partije pripadao sam ćeliji IV odjela (montaža lokomotiva). Sastav ćelije je bio: Đeri Dionis, sekretar, zatim drug iz kotlamice i ja. Kao partijac dobio sam konspirativno ime Ico. Najviše sastanaka ćelije održano je u Đerijevu stanu. U toj ćeliji sam djelovao sve do svog hapšenja 13. ožujka 1945. Prethodno je uhapšen Đeri. O tome me je obavijestio Anton Vešligaj (Janko). Nekoliko puta, kad sam dolazio na sastanak, tamo sam zaticao Dušana Dodera i Franju Tereka, poslovođu kotlamice.

Budući da sam radio u kancelariji III odjela, bili su mi pristupačni žigovi i tiskanice putnih naloga za službena putovanja na željeznici. Razumljivo da sam se koristio tom prilikom i izdavao falsificirane putne naloge drugovima koje su mi preporučivali članovi odbora NOF-a. Naloge sam davao drugovima koji su bili ugroženi, pa su stoga trebali hitno ići na slobodni teritorij. Osobno im nisam uručivao naloge, već je to išlo preko posrednika, pojedinih odbornika NOF-e. Dakle, davao sam putne naloge s pečatom, a na njih su se ispisivala imena drugova koji su odlazili. Većinom su to bili željezničari. Vjerojatno su s tim nalozima putovali i neki drugovi koji su bili kompromitirani u ilegalnom radu u Zagrebu.

Potkraj 1944. godine na sastanak ćelije u stanu sekretara ćelije Đerija došli su Mišo Jurjević, član partijskog rukovodstva željeznice, i inspektor za rajonske komitete Seka. Naravno, tadašnje njihove funkcije saznao sam tek nakon završetka rata. Među ostalim, Đeriju su rekli da je već jednom bio uhapšen i da je i sada sumnjiv ustaškoj policiji, pa da zbog toga treba da se što prije prebaci u partizane i da je sve pripremljeno za njegov odlazak. Međutim, Đeri se zadržao u gradu više nego što je trebalo i bio je uhapšen. Stoga je cijela ćelija bila ugrožena.
O Đerijevu hapšenju obavijestio me je Antun Vešligaj (vjerojatno je bio član ćelije ljevaonice). Odmah sam se sklonio u Oporovac kraj Zagreba i povezao s Josipom Bencom (Mozerom), tadašnjim informativnim oficirom Zagrebačkog partizanskog odreda. S Vešligajem sam se dogovorio da se sastanemo za četrnaest dana, jer mi je rekao da je partijska organizacija Željezničke radionice ostala nepovezana sa svojom višom vezom, budući da su se Marušić i Komparić hitno prebacili na slobodni teritorij, a da je Jurjević uhapšen. Naime, kad su uhapšeni Jurjević i Seka (Martinčić, u veljači 1945. godine) ostali smo na željeznici bez veze. Tada mi je Vešligaj rekao, budući da se poznajem s Mozerom, da on pokuša povezati Željezničku radionicu s komitetom željeznice. Obratio sam se Mozeru. On je obećao da će poduzeti sve što može. Ubrzo mi je rekao da se vratim u Zagreb i da izvidim stanje u Željezničkoj radionici, jer da sam u Zagrebu sada vrlo potreban. Zadužio me je da mu nabavim vojne sekcije Zagreba i njegove okolice. Nabavio sam mu

neke sekcije, koje sam mu preko Luke Vukovića, simpatizera KP, poslao u Oporovac.

Kad sam se sastao s Vešligajem, rekao mije da partijska organizacija ima vezu sa zatvorom u Savskoj cesti preko ključara Sime, gdje se nalazi i Đeri.

Obavljajući poslove u kancelariji (III odjel) došao je k meni Vinko Stasjug, poslovođa alatnice, ustaški orijentiran. Rekao mi je da imamo obaviti neke radove u ložionici. Povjerovao sam mu i pošao s njim. Izlazeći s njim preko glavne porte dočekali su me ustaški agenti i uhapsili. Odmah mi je bilo jasno da me je on na traženje agenata tu doveo.

U zatvoru na Savskoj cesti podvrgli su me saslušavanju i strahovito tukli. U zatvoru sam na hodniku vidio Jurjevića. Jedanput su na saslušanje doveli Jurjevića i Seku i suočili ih sa mnom. Pitali su me da li ih poznajem. Izjavio sam da Jurjevića poznajem još iz djetinjstva, ali da u ratnom razdoblju nisam s njim obavljao nikakvu djelatnost za NOP. Kad su me agenti pitali da li poznajem Seku niječno sam odgovorio. Sva je bila crna od batina i zgrušane krvi. Pitali su je da li ona poznaje mene. Odgovorila im je da me nikad nije vidjela. U zatvoru sam izdržao sva mučenja i ni jednog druga nisam prokazao.

Iz zatvora sam izišao s posljednjom grupom zatvorenika pola sata prije nego što je došao Luburić sa svojim ustašama da nas poubija.*

Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Antun Vešligaj

NA VEZI IZMEĐU SEKE I KOMITETA ŽELJEZNICE

UNS hapsi komuniste — Osnivanje odbora JNOF-a — Oslobođenje sam dočekao u Zagrebu radeći ilegalno

... Nakon okupacije, političku djelatnost trebalo je provoditi opreznije. Policija stare Jugoslavije zapazila je djelatnost mnogih komunista, a ustaška policija je nastojala da ih pohvata. Velik dio ih je i pohapsila. Stoga su bile potrebne veze. Ostali drugovi povukli su se u duboku ilegalnost. Sjećam se da su u početku okupacije bili uhapšeni najeminentniji komunisti na željeznici, na primjer: Vinko Jeđut, Janko Gredelj, Vlado Mutak, Pećnik, Flajšer i drugi. Neki drugovi su poslije određenog vremena bili pušteni na slobodu (Mutak, Gredelj).

U ljevaonici, nakon hapšenja spomenutih drugova, rad NOP-a nije prestajao. Mi, koji smo se međusobno poznavali smatrali smo da treba i dalje skupljati novčanu pomoć. Ubrzo je Crvena pomoć preimenovana u Narodnu pomoć.

Poslije hapšenja kompromitiranih drugova i dalje sam ostao kandidat KP, jer sam izgubio vezu s Mutakom, mada sam želio da budem partijac.

U to su se vrijeme stvarali odbori Narodne pomoći od drugova koji su bili simpatizeri Partije i NOP-a. Takvih odbora bilo je više. Intencija partijske organizacije je i bila da se simpatizeri okupljaju u takve odbore, a da oni koji to žele mogu ići u partizane. Djelatnošću tih odbora sve je više drugova davalo novčane priloge za Narodnu pomoć. Međutim, okolnosti su bile takve da su povremeno hapšeni neki drugovi i policija ih je slala u logore. Kompromitirani drugovi su odlazili u partizane partijskim vezama, pa je njihove obitelji trebalo materijalno pomagati.

Sjećam se da me je 1943. godine Madja Folnović odredio da budem rukovodilac svih odbora Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte u Željezničkoj radionici. Bilo je dvadesetak takvih odbora. U. svakom odjelu bila su dva do tri, pa i više. Iako sam bio odgovoran za sve odbore JNOF-a u Željezničkoj radionici, ipak nisam imao redovite kontakte s njima. Uglavnom, bilo je i postavljeno tako

da oni samostalno djeluju (mobilizacija ljudi za odlazak u partizane, skupljanje Narodne pomoći i okupljanje sve više drugova u odbore da bi oni postali što masovniji).

Činjenica je, međutim, da sam ja još bio kandidat KP. Rudolf Marušić, kao moja viša veza, imao je veliko povjerenje u mene. Stoga me je slao da održavam veze s ložionicom, s Nikolom Korakom i Jurjevićem u vezi s djelatnošću odbora JNOF-a. Znam da smo često razgovarali kako ih treba omasovljavati.

Ne mogu danas kategorički tvrditi tko me je povezao sa Sekom (Martinčić). Možda je to bio Folnović, Korak ili Marušić. Vjerojatno je to bilo 1944. godine. S njom sam više puta kontaktirao zbog dogovora za sastanke, a usput sam je informirao o djelatnosti odbora JNOF-a. Po načelima ilegalnoga rada nisam trebao znati o kakvim je sastancima riječ. Nakon oslobođenja sam saznao da su Matija Folnović i Nikola Korak bili sekretari partijskog komiteta Zagrebačkog željezničkog čvora. Stoga sam zaključio da sam između komiteta željeznice i Seke, kao instruktora za rajonske komitete, što sam također doznao poslije završetka rata, njima služio kao veza za dogovor za sastanke.

Godine 1944. sazvan je sastanak na kojem su prisustvovali Nikola Korak, Rudolf Marušić, Rudolf Komparić i ja. Nisam siguran da li je još netko od drugova bio prisutan. Na sastanku se diskutiralo o stanju partijske organizacije i NOP-a na željeznici, o vojnopolitičkoj situaciji u svijetu, o NOB-u itd. Tražila se zatim, forma kako bi partijska organizacija mogla što bolje djelovati u Željezničkoj radionici. Dogovoreno je da se formiraju dva partijska odjeljenja. Prodiskutirano je i o njihovu sastavu. Odlučeno je da sekretar jednog odjeljenja bude Komparić, a drugoga ja. Otada sam i zvanično član KP. Kandidat sam bio od 1940. godine, ali je sticaj okolnosti bio takav da su drugovi s kojima sam kontaktirao mislili da sam davno primljen u KP. Ne sjećam se više o djelatnosti odjeljenja za koji sam bio zadužen.

U Željezničkoj radionici šef VI odjela (ljevaonica) bio je inž. Niko Malešević. U jesen 1944. izrazio je želju da ide u partizane. To je rekao Rudolfu Marušiću, jer se Marušić s njim sprijateljio u studiju za ispitivanje različitih materijala, politički uticao na njega i iscrpno ga informirao u NOB-u. Malešević je tada, budući da je shvatio intencije NOB-a, odlučio da ode. na slobodni teritorij. Tada mi je Marušić rekao da moram preuzeti sve stručne knjige iz stana inž. Maleševića, da ih pohranim na sigurno mjesto, kako bi mu, nakon oslobođenja, poslužile za njegov stručni rad. Marušić mi je svaki dan donosio po nekoliko knjiga, a prethodno mi je određivao vrijeme i mjesto. Kad sam preuzeo sve te knjige, bilo ih je pedesetak. Do kraja rata sačuvao sam ih u svom stanu u Novotnijevoj ulici br. 11. Knjige su bile na njemačkom, ruskom, vjerojatno engleskom i hrvatskosrpskom jeziku.

Veze za odlazak na slobodni teritorij uspostavio mu je Marušić.

Rudolf Marušić i Rudolf Komparić bili su kompromitirani, pa nisu mogli stanovati u svojim stanovima, jer im je prijetila opasnost od hapšenja. Određeno vrijeme skrivali su se u stanovima zagrebačkih antifašista. Nisu dolazili ni na posao. S njima sam se sastajao na ulici, budući da sam dobio zadatak da im uspostavim veze za odlazak u NJ rodnooslobodilačku vojsku. Mislim da mi je Seka dala taj zadatak. Ne sjećam se više detalja u vezi s pripremama za njihov izlazak iz Zagreba, ali mi je poznato da je to uspješno obavljeno.

Izvršavajući zadatke za NOP, oslobođenje sam dočekao u Zagrebu i odmah dobio funkciju šefa VI odjela (ljevaonica) u Željezničkoj radionici.*

* Odlomak sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Zena Kalođera

OD AGITPROPA DO RAJONSKOG OBAVJEŠTAJNOG CENTRA

U ilegalnom radu od 1943. godine do oslobođenja Zagreba — Zadataka je bilo sve više

U ilegalni rad za NOP uključila sam se početkom 1943. godine preko Anine Tompa kojoj sam izrazila želju da se aktivno uključim u taj rad. Do tog sam vremena samo tu i tamo pomagala razne akcije, jer sam živjela u obitelji čiji su svi članovi sudjelovali u radu za NOP. U partizanima su bila sva tri brata: Ante, Franjo i Marko te sestra Kruna Kalođera. Dvije udate sestre, Katica i Bibijana, bile su također u partizanima, i to sa svojim obiteljima. Moje sestre Marija i Dana te šogorica Marija i ja radile smo ilegalno u Zagrebu. Sestra Marija kasnije je radila ilegalno za pokret u Novom Vinodolskom. Prije odlaska u partizane braća i sestre radili su ilegalno za NOP.

Anina Tompa bila je u to vrijeme nastavnik u bivšoj Građanskoj školi Jordanovac, u kojoj je radila i moja sestra Marija. Poznavajući dobro drugaricu Tompa, kao i njen ilegalni rad za NOP, mogla sam se slobodno njoj obratiti da me uključi u ilegalni rad. Uskoro me je povezala s Brankom Tučkorićem koji je tada, po direktivi Partije, bio domobranski oficir u Minorsu. Tučkorić me je povezao s Ivicom Habunekom, tadašnjim sekretarom Mjesnog komiteta SKOJ-a. Oba druga dolazila su k meni u Tvornicu dječjih kolica »Joakim Tomić« u Radićevu ulicu, gdje sam kratko vrijeme radila kao činovnica. Drugovi su u tu tvornicu donosili razni materijali: sanitetski, municiju, papir, oružje, a moja je dužnost bila da preko svog brata Ante sve to otpremim partizanima. Brat Ante, povezan s Pericom Dozetom, bio je zadužen za otpremanje municije partizanima, što je i radio sve do svog odlaska u partizane u rujnu 1943. godine.

Poslije nekog vremena Habunek je prestao dolaziti na sastanke, što mi je bilo čudno. Bojala sam se da mu se nije što dogodilo. Tučkorić mi je objasnio situaciju i rekao mi da su Ivicu Habuneka ubili ustaški agenti na ulici. Tako je poginuo sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Ivica Habunek. No tada se nismo mogli prepustiti svojim osjećajima, trebalo je dalje, i to pojačano, nastaviti rad,

što smo i Tučkorić i ja učinili. Izrazila sam želju Tučkoriću da idem u partizane, što je on odbio, jer nisam bila kompromitirana, a bilo je potrebno da ostanem u Zagrebu. Ostavila sam rad u Tvornici dječjih kolica i bavila se kućanstvom. Tako je to barem izgledalo prema vani, no ja sam najviše vremena trošila na ilegalni rad za NOP. Uz zadatke koje sam obavljala, Tučkorić mi je postavio i jedan novi: da prepisujem na matricu članke i književne priloge za »Politički pregled« koji je tada ilegalno izlazio u Zagrebu. Napisane matrice predavala sam Josipu Lukateli. Njemu sam također donosila i aceton koji je bio nužno potreban za ispravke na matricama. Pišući, odnosno prepisujući članke i priloge za »Politički pregled«, upoznala sam pjesme Vladimira Nazora: »Majka pravoslavna«, »S Dona, s Volge i Urala«, kao i mnoge druge njegove radove, te radove drugih naših književnika koji su stvarali u toku narodnooslobodilačke borbe.

Zahvaljujući tome, ja sam u toku svog ilegalnog rada naučila pisati na stroju, što ranije nisam mogla. Moram naglasiti da sam sve to radila na pisaćem stroju »Ideal« čiji je bio vlasnik moj brat Ante Kalođera. Isto tako sam uzimala njegov papir i indigo i potrošila sve što god je imao. Svaki upotrijebljeni indigo morao je odmah biti uništen. Na to me je Tučkorić posebno upozorio i ja sam to zaista i radila. Kako se prilikom premetačina, kojih je u našoj kući bilo dosta, ne bi moglo ništa naći što bi nas kompromitiralo.

Taj rad na prepisivanju bilo za naš list »Politički pregled« ili za radiovijesti Slobodne Jugoslavije i drugih, iziskivao je veoma mnogo vremena. Teškoća je bila u tome što je redarstveni sat bio već u 17 sati, poslije kojeg se više nije smjelo izlaziti na ulicu. S obzirom na to, često je trebalo raditi i noću, da se sve potrebno na vrijeme završi i odnese višoj vezi.

U jesen 1943. godine moj znanac Zlatko Lončarić, koji je tada radio u Hipotekarnoj banci u Zagrebu, uspio je preko svoje veze (jednog domobranskog oficira) doći do dokumenta kojim Pavelić i njegovi doglavnici pozivaju vojvodu od Spoleta za hrvatskog kralja. Taj poziv trebali su mu uručiti odabrani Pavelićevi predstavnici. Međutim, do toga nije došlo. Taj sam dokument prepisala u 14 primjeraka i preko svoje više veze Tučkorića otpremila našim drugovima u partizane. Iako je imao više od 45 stranica, ja sam ga prepisala preko noći, jer je ujutro morao biti vraćen.

Kako je Tučkorić bio već jako kompromitiran, potkraj 1943. ili početkom 1944. godine morao je otići u partizane. Ja sam odmah dobila novu višu vezu. Bio je to prof. inž. Andrija Mohorovičić, a ja sam ga upoznala pod njegovim ilegalnim imenom Mirni. Uza sve ono što sam ranije radila, opet je došao jedan novi zadatak — teorijski rad na proučavanju razvitka društva. Kurs o tome držao mi je Mohorovičić. Morala sam sve dobro zapamtiti, a nigdje ništa nisam smjela zapisati. Na idućem sastanku ponovila bih ono što je drug prošli put tumačio, a zatim bi on opet dalje tumačio novo gradivo. Interesantno je spomenuti da su se u to vrijeme, početkom 1944. godine, kursovi održavali pojedinačno, i to vani na šetnji. Bilo je sumnjivo okupljanje više ljudi na jednome mjestu. Kombiniralo se uvijek tako da se po određenim zadacima sastaju muškarac i žena, da policiji i njenim doušnicima ne bi bilo ništa sumnjivo. Posebno je pak trebalo paziti na točnost dolaska na sastanke, budući da je svako zadržavanje na ulici bilo sumnjivo. Tada je na zagrebačkim ulicama bilo vrlo mnogo ustaških agenata i čim t>i po njihovoj ocjeni nešto bilo, ma i malo sumnjivo, oni bi odmah hapsili i s ljudima brutalno postupali.

Nakon završenog kursa o razvitku društva, a na temelju mog intenzivnog i neprekidnog rada za NOP, bila sam primljena za člana Komunističke

i

partije 12. rujna 1944. Za mene je to bio velik događaj. Smatrala sam, naime, da imam previše pogrešaka da bih mogla biti član Partije. Također sam smatrala da član Partije mora biti neko astralno biće, koje ne može imati ovozemaljske prohtjeve. No, Mirni mi je objasnio da sam ja svojim radom zaslužila da budem član Partije i da savršenstva nema, niti ga može biti.

Što se više približavao kraj rata, rad je postajao sve opasniji, a i hapšenja su bila sve češća i sve masovnija. Za mene je mnogo značilo to što nisam bila namještena, što sam izgledala tako kao da me ništa, osim domaćinstva, ne zanima. Zahvaljujući tome, manje sam dolazila u kontakt s drugim svijetom, i nisam bila izložena kao oni ilegalci koji su radili u tvornicama, ili u ustanovama. Zbog toga sam mogla i preuzimati sve više i više zadataka. Tučkorić, a kasnije i Mohorovičić, znali su reći: »Ti ne smiješ pasti, jer tvoj posao nema tko raditi!« Upravo oni, koji su me upozoravali da budem oprezna i da ne smijem pasti, u stvari su pali. Zapravo Tučkorić je u posljednji čas otišao u partizane, a Mohorovičić je pao potkraj 1944. godine ustašama u ruke i bio zatvoren u Savskoj cesti. Iako je Mohorovičić znao moje ime i prezime, pa iako je bio mučen, nije me odao, a ni ikoga drugoga, što dokazuje da je on zaista bio veoma čvrst i da se pred klasnim neprijateljem držao upravo onako kako to članu Komunističke partije i dolikuje.

Osim teorijskog rada s Mohorovičićem bio je vrlo važan i osebujan onaj praktični. On me je povezao s mnogo drugova s kojima sam se redovito sastajala i od njih prikupljala podatke o kretanju neprijateljske vojske. Ujutro bih, kao i obično, išla na tržnicu i putem ili na samoj tržnici bih, tobože slučajno, srela te drugove. Pri rukovanju s njima ostala bi u mojoj ruci ceduljica, a oni bi vješto u košaru ili u mrežu ispod povrća metnuli revolver, sanitetski materijal ili što drugo. U toku jutra imala sam tri do četiri takva sastanka, nakon čega bih žurila kući na Pantovčak 111 (gdje smo stanovali) i odmah prepisivala podatke i već ih u 14 ili najkasnije u 15 sati odnosila višoj vezi, Mohorovičiću, koji ih je onda dalje dostavljao svojoj višoj vezi.

Mohorovičić mi je rekao: »Ti pripadaš Rajonskom obavještajnom centru« ili ROC-u. Ranije sam pripadala agitpropu. Na tom delikatnom poslu bila sam povezana i s drugaricama Danicom Kleme, rođenom Habunek, i Zorom Perković. Imala sam dva ilegalna imena: Zora i Z2.

Mislim da su me još Mirni ili Perica Dozet povezali s Norbertom Šabanom Veberom. Njega sam morala odvesti zubaru. Mi smo tada imali jednog poznatog zubara, dra Marka Bibicu, koji je imao ordinaciju u Draškovićevoj ul. 15. Iako nije radio za NOP, ipak je na intervenciju moju i članova moje obitelji pristao da popravlja zube Šabanu. Kasnije sam tom zubaru vodila i Živku Nemčić Bibanović. Sa Šabanom sam imala nekoliko sastanaka i od njega također dobivala određene zadatke, slične onima koje sam i prije izvršavala. Kada je Mohorovičić pao u ustaški zatvor, ostala sam neko vrijeme bez više veze. Tri dana nakon njegova pada redovito sam odlazila na kontrolni sastanak, ali njega nije bilo. Odmah mi je bilo jasno da je pao. Počela sam grozničavo raditi na tome da se s nekim povežem. I zaista, nakon desetak dana povezala sam se sa Živkom, koju je Šaban uputio na mene. Nastavila sam ilegalni rad, koji je dolaskom Živke bio pojačan, i ponovo prikupljala vijesti o kretanju neprijateljske vojske, zatim sanitetski i drugi materijal. No i tada su opet došli novi zadaci. Jedan od tih bio je dogovor s domobranskim pukovnikom Ljubom Brozom o prelasku domobranske pukovnije u partizane. Taj zadatak izvršila sam preko Vinka Jumića, s kojim me je povezala Živka, a ja sam Jumića povezala s Brozom. Živka me je još povezala s Adolfom Voukom, Valentom Krovinovićem, Jaroslavom Mahačekom, Petrom Prpićem i

Markom Novakom. Sa svima njima radila sam na pripremama za oslobođenje Zagreba, za doček naših jedinica.

Obitelj Ljube Broza stanovala je u to vrijeme također na Pantovčaku, preko puta nas. Žena Ljube Broza, Dragica Broz, bila je u rodu s Aninom Tompa, koja se često kod nje i skrivala, a osim toga u stanu Brozovih dulje vrijeme je boravila i Lepa Perović, instruktor CK KPH. Mi smo s Brozovima bili u veoma dobrim odnosima i međusobno smo se pomagali. Ilegalno ime Lepe bilo je Marica. Ja nisam s njom bila izravno povezana, ali sam znala da je ona i te kako važna ličnost. Jednom su agenti UNS-a odveli Dragičinu kćer Đurđu na policiju. Bojala sam se da će ju mučiti i da će me ona odati da ilegalno radim za NOP, pa sam se sklonila kod nekih svojih rođaka. Međutim, nju su ubrzo pustili kući i ona nije ništa rekla. No, na policiji je vidjela jednog »smetlara«, odnosno prepoznala ga je, jer je svakodnevno »čistio« 1 rrn prostora ispred naše kuće. Odmah smo shvatile da je on zapravo agent koji budno prati tko sve dolazi u našu kuću, kuda se mi krećemo i s kime održavamo veze. Tako smo ujedno i doznale da je naša kuća na Pantovčaku bila pod stalnom prismotrom.

U kući, na Pantovčaku 111, u kojoj sam za vrijeme svog ilegalnog rada živjela, bile su sa mnom šogorica Marija, žena mog brata Ante, zatim moja sestra Danica i ja. Kako su ostala braća i sestre bili u partizanima, jasno da je kuća u kojoj smo stanovale mi tri za ustaše bila na zlu glasu, pa su često vršili premetačine i uopće pazili na nju. Potkraj 1944. godine ustaše su nas izbacile iz tog četvorosobnog stana u jednosobni na Keglevićevu trgu, u kojem smo i dočekale oslobođenje Zagreba.

Dok smo još bile na Pantovčaku stanovao je kod nas omladinac Stjepan Ptičar, koji je također ilegalno radio za NOP. On je preko svojih veza prikupio raznog sanitetskog materijala i nekoliko ručnih bombi i sve to stavio u podrum. Budući da se vrata podruma nisu dobro zatvarala, djeca su ih jednom zgodom u igri otvorila, ugledala ručne bombe i počela vikati: »Bombe! Bombe!« Moja šogorica, kao glava kuće, reagirala je tako da je hitno otišla na policiju i uvjerila policajce kako njeni ukućani s tim nemaju nikakve veze, jer je to, s obzirom na to da se vrata ne zatvaraju, mogao bilo tko ostaviti u podrumu. Njen osobni dolazak na ustaško redarstvo i uvjerljiva gluma odbacile su sumnju od nas, jer su policajci vjerovali da onaj tko je u to umiješan ne bi nikada sam došao na policiju. Zahvaljujući njenoj snalažljivosti, nismo zbog toga imali nikakvih teškoća.

Pred završetak rata ostale smo bez sredstava za život. Prodavale smo iz kuće što smo mogle, ali i nabava namirnica bila je vrlo otežana. Pomogli su nam drugovi koji su sa mnom radili i donosili mi na sastanke mreže s brašnom i krumpirom, mašću i sličnim. Tako smo nekako izgurale do oslobođenja.

Ilegalnom radu prišla sam posve dobrovoljno. Osjećala sam da mi je mjesto na strani partizana. Radila sam zaista mnogo i nije bilo te snage koja bi me spriječila u tome. Nije me moglo zaustaviti ni to što je početkom 1943. godine moja sestra Kruna (koja je 1944. godina poginula u partizanima na sektoru Županja-Vinkovci) bila odvedena iz kuće i zatvorena na Savskoj cesti, ni premetačina koja je u kući poslije toga izvršena kao ni ispitivanja nakon odlaska srednjeg brata u partizane, ni ostale nedaće i opasnosti koje su vrebale na sve nas. Tako su, na primjer u Zagreb dolazili seljaci s propusnicama koje su potpisivala naša braća (Ante i Franjo Kalođera), a i pošta koju su nam slali da podijelimo našim drugovima, odnosno obiteljima, čiji su se članovi nalazili u partizanima. Sve to me je samo čeličilo i davalo mi još veću snagu za ilegalni rad. Sjećam se kako smo uz teške veze uspjeli premjestiti sestru iz zatvora u Savskoj cesti u bolnički zatvor

na Rebru. Tu se ona upoznala s Majom Komar (udata Jankez), koju je njegovala. Poslala nam je poruku da idemo do Majine mame, što smo i učinile. Izradile smo dozvolu za nošenje hrane u zatvor na Rebru i nastojale da je što više pošaljemo. Kasnije je Maja zamijenjena, a Krunu su nakon šest mjeseci pustili, razumije se, opet uz velike intervencije. Odmah poslije dolaska iz zatvora otputovala je s bratom Antom u Novi Vinodolski i nakon nekoliko dana, kad su u Novi došli partizani, otišli su s njima. Do danas još nismo doznali gdje je poginula i kako, pa ni za njezin grob ne znam. Obratila sam se mnogim drugovima, no svi znaju samo ono što se događalo do njenog hapšenja u Velikoj Kopanici i odvođenja u Vinkovce. Tu se trag gubi. Bila je veoma omiljela na terenu na kojem je djelovala. U knjizi »Županjci u borbi« nalazi se članak o njoj koji je napisala Mara Antoni-Vrabec, a u Muzeju u Županji je njena fotografija i opis njenog rada na slavonskom sektoru.

Osmog svibnja 1945. ušle su naše jedinice u grad. Kako sam i ja bila u Štabu za prihvat naših jedinica, dočekala sam ih na uglu Heinzelove i Ulice socijalističke revolucije. Štabom je rukovodila Živka Nemčić. Ja sam u tom štabu imala sporednu ulogu, neke sitnije zadatke, koje sam i izvršila. Naš štab sastajao se prvo vrijeme u Tomašićevoj ulici br. 1, ali kasnije je prešao u Ljubljansku ulicu. Sutradan po oslobođenju Zagreba došla sam u naš štab u Ljubljansku ulicu i bila tamo sve do prelaska u Ulicu 8. maja gdje je bila kancelarija Gradskog odbora Fronta i Gradskog komiteta KPH. Upravo u toj kancelariji, u Ulici 8. maja, doznala sam za pogibiju svoje sestre Krune i za pogibiju svog 17-godišnjeg rođaka Ante Kalođere. No na to nisam mogla misliti. Mnogobrojni zadaci koji su tada stajali pred nama potpuno su me apsorbirali. Radili smo danonoćno. U Gradskom odboru Narodnog fronta bilo je kao u košnici. Bila sam sekretarica Mike Špiljaka pune tri godine, a kasnije sam prešla u I rajonski komitet i vodila AFŽ I rajona Zagreba.*

Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945*, »Spektar«, Zagreb, 1972.

Dr Berislav Borčić

SJEĆANJE NA NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR U ZAGREBU

U rujnu 1943. došao je k meni dr Branko Kesić s pitanjem hoću li primiti predsjedništvo NO u Zagrebu. Rečeno mi je da je to pitanje upućeno preko inž Zvonka Kavurića. Kesić je bio moj stari znanac i prijatelj. Moj odgovor je bio: »Da.«

Dužnosti, prava i sredstva nisu bila definirana. Samo nekoliko imena članova, kojih je navodno bilo oko 20, bilo je spomenuto. Osim Kavurića i Kesića sjećam se još dra M. Malojčića, dra J. Locherta i prof. D. Perovića.

Veza je bio Kesić, a kad je on otišao, Ive Mihovilović. Kad je pao Mihovilović, pojavila se Zena Kalodera.

Kao što su informacije i direktive o radu NOO bile krnje, tako je i djelovanje odražavalo sličnu sliku. Uglavnom se radilo sa drom Malojčićem unutar kruga Higijenskog zavoda i zdravstvene službe. Po porukama iz »šume« slani su na oslobođene teritorije liječnici, inženjeri, sestre pomoćnice i zdravstveno pomoćno osoblje; sanitetski materijal, serumi i cjepiva. Najveći dio »prelaza« i pošiljaka slalo se preko Sv. Nedjelje — Kalinovice — Samobora. Sestra Stanka Švob u zdravstvenoj stanici u Sv. Nedjelji i pojedini članovi serum proizvodnje u Kalinovici izvodili su te operacije.

Najvažnija poruka poslana na oslobođeni teritorij bila je informacija o napadu na Drvar. Ta je poruka poslana osam do 10 dana prije napada. Informacija je dobivena preko njemačkih oficira. Više ili manje indirektno nagovještanje prepada »iz zraka« dobio sam osobno od jednog majora u štabu njemačkog komandanta balkanskog fronta. Komanda je bila, nakon evakuacije iz Beograda, smještena u zgradi Škole narodnog zdravlja u Rockfellerovoj ulici. Do škole bila je zgrada Higijenskog zavoda gdje smo svi nesmetano radili. Naše »veze« su nesmetano dolazile u Zavod. Nekoliko puta dolazili su »na razgovor« spomenuti major (Bečlija i otvoreni antihitlerovac), kao i jedan njemački liječnik.

Komentare o pripremama za operacije »iz zraka« odmah sutradan potvrdio je jedan njemački avijatički oficir koji je to spomenuo u razgovoru Jasni Gorup, koja je surađivala sa NOO-om (poznavao sam je od njenog djetinjstva) i smjesta došla da to javi.

Čini se da ta naša hitna poruka ili nije stigla na vrijeme na određeno mjesto ili se nije smatrala vjerojatnom.

Članovi NOO-a skupljali su i novčana sredstva za pomoć obiteljima zatvorenih, poginulih ili »nestalih«. Ta su se sredstva primala i dijelila anonimno.

U zimi I944/I945. godine, kada se približavao svršetak rata, došli su k meni neki prominentni članovi Hrvatske seljačke stranke, među kojima su neki bili na stručnim položajima u administraciji Pavelićeve vlade. Pitali su da li da ostanu ili da emigriraju. O tome sam poslao poruku i tražio direktive, ali nisam dobio odgovora.

U isto vrijeme jedan od Pavelićevih bližih znanaca iz ranijih godina, a nekadašnji moj đak iz Škole za dezinfektore, došao je da me upozori da ustaše imaju crnu listu sa desetak tisuća osoba koje treba da budu likvidirane prije nego što ustaše napuste Zagreb. Taj mi popis nije mogao pribaviti ali mi je rekao da je moje ime među prvih deset. Tom prilikom mi je spomenuo i to da ustaše vode veliku borbu s Nijemcima radi savskog mosta. Neki ustaše Zagrepčani nastoje spasiti most, a Nijemci ga miniraju i hoće ga baciti u zrak. U panici rasula čini se da je crna lista bila zaboravljena a Savski most spašen.

Na dan kada je njemačka komanda preko noći nestala iz Zagreba, a i većina ustaša napustila ili napuštala Zagreb, dakle u momentu kada bi NOO trebao preuzeti upravu grada, došla je do mene drugarica Kalođera s drugaricom Marom (prezime nije spomenuto ili sam ga ja prečuo ili zaboravio) koja mi je predala poruku da »od danas nisam predsjednik NOO-a već predsjednik Narodnooslobodilačke fronte«. Upravu grada ne preuzima NOO već NOV.

Sutradan je Zagreb bio oslobođen. Vojne jedinice preuzele su upravu grada.. .*

' Odlomak iz sjećanja IHRPH, MG — 73/II, 12.

Milan Pavić

KAMERA JE ZABILJEŽILA POSLJEDNJE DOGAĐAJE U ZAGREBU

Snimanje neprijateljskih položaja

Viša moja veza grupe K 28A — inž. J. Machaček — saopćila mi je početkom listopada 1944. godine da se pripremamo psihički, politički i tehnički za odlazak na oslobođeni teritorij kao pojačanja na propagandnom radu pri ZAVNOH-u. Nabavljali smo fotokamere, foto-materijal (kemikalije i papir), zimsku opremu i lijekove, sve do prosinca 1944. godine, kada smo bili spremni da krenemo na teren, čim dobijemo narédenje. U prosincu je provaljena ilegalna organizacija, uslijedila su hapšenja, među ostalima i Ive Mihovilovića, novinara koji je bio rukovodilac ilegalaca u ustaškoj štampi, promičbi (propagandi), radio-stanici. Tada je u gradu nastala vrlo oštra kontrola izlaska iz Zagreba, pa smo dobili nalog s terena da sačekamo desetak dana dok se situacija ne smiri. U to vrijeme, početkom 1945. godine (2. ili 3. siječnja) spremala se vodeća ustaška garda (župan Servaci, propagandist Danijel Crljen, pukovnik Skoliber i drugi, s glazbom ustaške policije) na propagandni put prema Novskoj i Jasenovcu, za »dizanje morala« među svojim malobrojnim istomišljenicima. Poveli su i novinare, filmske snimatelje, pa je s njima trebao poći i jedan foto-reporter. Tada mi je moja viša veza naredila da se ponudim i pođem kao foto-reporter, ilegalac u promičbi, da sve pažljivo pratim i snimam, pa da o tome kasnije podnesem opširan referat. Rečeno mi je da će me poslije izvršenog zadatka čekati moja grupa s kojom treba da krenem u partizanske akcije na oslobođeni teritorij.

Bio je snijeg. Putovalo se autobusima po hladnoći oko nule. Prvi miting, u tobožnjoj organizaciji HSS-a, održan je u Novskoj, a drugi u selu Jasenovac, na otvorenome, uz rijeku Savu. Govorili su: Crljen, Servaci i Maks Luburić, a zbor je otvarao bivši poslanik HSS-a. Ti ustaški zločinci hrabrili su mali skup prisutnih i ostatke naoružanih ljudi da na pojavu pobuna ili ustanka odmah na samome mjestu, ukratko sude svakome tko pokuša napad na ustašku vlast, već sasvim uzdrmanu, jer su jedinice NOV-a krenule u snažnu ofenzivu od Jadrana prema

Sarajevu i uspješno lomile posljednje ostatke ustaških punktova po Bosni i Hercegovini. U Jasenovcu, u školi, noćili su novinari i snimatelji, a ujutro je bio posjet logoru. Luburić nam je zabranio snimanje, ali je rekao ako što vidimo što bi se moglo pozitivno propagandno iskoristiti, da za svaki snimak pitamo njega, ili njegova zamjenika pukovnika Džala, jer bismo, u protivnom, u logoru mogli ostati zauvijek. S kontrolnog tornja pri ulazu u logor (visina 18 m), s dopuštenjem Džala snimio sam panoramski u tri snimka (neg. 6x6 cm) cijeli logor. Toga dana veliki župan Servaci dodijelio je odlikovanje Maksu Luburiću u povodu četvrte godišnjice Ustaške nadzorne službe, a zatim je Luburić podijelio odlikovanja svojim zamjenicima dželatima — pukovnicima Pavloviću i Džalu i drugima. Iskoristio sam tu priliku, pa sam portretirao prvi put Luburića (čija se slika do tada u štampi nije pojavila) i redom sve ostale njegove pomoćnike u koljačkim poslovima, pa sam nakon povratka u Zagreb sve to izradio u formatu 13x18 cm, zajedno s fotosima cijeloga logora (montaža od 3 snimka) i sve predao višoj vezi (Dušku Dodera), a on je to sve prenio na oslobođeni teritorij.

Posebno sam sa inž. Machačekom napisao opširan prikaz na nekoliko stranica sa svim detaljima toga neuspjelog ustaškog propagandnog pohoda sa sadržajem govora u Novskoj i Jasenovcu i svim imenima govornika (kojih se danas više i ne sjećam).

Svi snimci (negativi) stavljeni su u foto-arhivu promičbe, a snimke logora s tornja ušle su u tzv. tajnu arhivu.

Početkom 1945. godine po višem nalogu trebalo je na planu grada Zagreba ucrtati sve postojeće bunkere. Nabavili smo teškom mukom plan grada (budući da je bio povučen iz prodaje i nije se lako mogao pronaći). Sa inž. Machačekom obilazio sam sve zagrebačke bunkere, označili smo ih u kartu, i načinio sam snimak svakog bunkera, da bi se moglo vidjeti od kakvog je materijala građen, gdje je, koliko ima otvora i koliko prostora može držati pod vatrom. To smo radili osam dana, polovicom siječnja 1945. godine, kada se pripremao napad na Zagreb.

Zatraženo je s oslobođenog teritorija preko više veze da prikupim adrese svih ustaških i njemačkih glavešina, ministara, generala, političkih vođa i si. da bi se lakše mogli pohvatati ako dođe do iznenadnog upada u Zagreb. To sam uz zgodan izgovor uspio nabaviti od ceremonijalne referade u Ministarstvu vanjskih poslova, kao da ću ih redom fotografirati za pasoše i dokumente, i to u njihovim stanovima sa svim članovima obitelji.

Zatim je preko više veze postavljen zadatak da nabavimo popis osoblja u Promičbi, Ministarstvu za obnovu i ponovu, Ministarstvu trgovine, i da napišemo političku ocjenu (karakteristiku za svaku osobu — da li je istaknuti ustaša, ili je neutralac ili simpatizer NOP. To smo preko osobnih poznanstava i veza u tim ustanovama uspješno obavili.

Polovicom 1944. godine viša veza me je proglasila dopisnikom partizanske štampe iz Zagreba. U početku sam skupljao informacije s najviših mjesta jedanput tjedno, kasnije dva puta, a početkom 1945. godine i tri puta tjedno, ovisno o tome koliko mi je kao foto-reporteru bilo dostupno. Sve sam pribilježavao u šiframa, a prilikom prepisivanja sve sam pisao kao s oslobođenog teritorija. Izvještaje sam pisao u svom stanu, u Buconjićevoj ul. 6/1, a onda ih nosio preko Bosanske i Hercegovačke ulice u Istarsku ulicu 17, gdje sam te materijale predavao inž. Machačeku, a on daljom vezom do ilegalne radio-stanice na kojoj je radila Ljerka Dulčić, u blizini tramvajske remize na Trešnjevci. Naravno, za radio-stanicu sam doznao poslije završetka rata.

Nakon oslobođenja Beograda, 20. listopada 1944. viša veza mi je saopćila da pišem izvještaje iz Zagreba i za »Politiku«, kao nekadašnji njen dopisnik iz Daruvara od 1935. do 1941. godine. I to sam uspješno obavljao. Najdraža mi je bila vijest za »Politiku« u veljači 1945. godine kada sam javio da je u Zagrebu blokirana sva proizvodnja kofera za potrebe ustaških obitelji, a to je bio siguran znak o njihovu pakovanju i pripremama za bijeg.

Iz tajne foto-arhive ustaške promičbe uspio sam ukrasti seriju kompromitirajućih negativa o tjeranju nedužnog naroda u koncentracione logore, o oduzimanju nakita, logorskim utvrdama, ubijenim žrtvama i slično. Ti negativi u originalu bili su na pohrani kod šefa naše grupe Duška Dodera. Poslije oslobođenja vraćeni su i danas se nalaze u arhivu Agencije za foto-dokumentaciju (album zločina) u Zagrebu, Mažuranićev trg 5.

Početkom 1945. godine na zahtjev više veze (Doder—Machaček) uspostavio sam izgubljenu vezu s važnim ilegalcem u ravnateljstvu promičbe — Hadžiahićem, koji je radio pod ilegalnim imenom Prohaska, a inače je bio odličan prijatelj-zemljak Alije Šuljka, pomoćnika direktora promičbe. Tako je Hadžiahić odmah dostavio prijepis ustaškog memoranduma zapadnim saveznicima (Englezima) u kojemu Pavelić traži englesku zaštitu, a taj memorandum je nosio Englezima bivši HSS poslanik i ministar zdravlja Janko Tortić (ako se dobro sjećam).

Sa inž. Machačekom i današnjim biskupom drom Bukatkom (u Beogradu), po naređenju, pošao sam u blizinu vile »Weis«, otprilike u travnju 1945, da bismo snimili logor zarobljenih savezničkih pilota i vojnika, ispod zavoja na Prekrižju. To sam uspješno snimio tako kao da snimam dra Bukatka, a iza njega sam zahvatio cijeli logor na čijim je barakama bio istaknut crveni križ, kao da je bolnica. Te snimke smo višom vezom otpremili na oslobođeni teritorij, a služile su savezničkim bombarderima da tu ne bacaju bombe.

Kako se bližio kraj ratu, dobivao sam nove i nove zadatke, pa tako i to da dobro organiziram foto-službu u Zagrebu, da se mogu nakon oslobođenja izrađivati masovne fotografije za novinske i propagandne svrhe. Tako sam brinuo da se sačuva kompletan foto-odsjek ustaške promičbe gdje sam radio, što sam i uspio. Osam dana prije oslobođenja dobio sam nalog više veze da uspostavim ilegalni kontakt s fotografom Tošom Dapcom, koji je imao atelje i laboratorij u Ilici 17/1, i da ga upitam da li je voljan staviti svoj atelje i laboratorij na raspolaganje za foto-propagandu nàkon oslobođenja, ako bude zgrada promičbe dignuta u zrak, što je po svim izgledima tada bilo moguće. Prišao sam Dapcu, kao foto-prijatelju i znancu, na današnjem Trgu bratstva i jedinstva (Cvjetnom trgu) i iznio mu zahtjev NOP-a. On me je najprije s čuđenjem i nevjericom promatrao, a onda bez ustezanja pristao da stavi na raspolaganje svoj atelje i laboratorij. O tome sam odmah izvijestio višu vezu.

Početkom svibnja 1945. godine već sam snimao sve događaje, koji su mirisali na bježanje Nijemaca i kvislinga iz Zagreba. Nailazili su sve veći valovi bjegunaca, kako civila, tako i domobrana, njemačkih razbijenih formacija, ranjenika, raznih crnogorskih bjegunaca (fašista) na konjima, naoružanih, neobrijanih i poderanih, sve do momenta kada je ta nit prekinuta u samom gradu 8. svibnja 1945. Svi ti snimci i negativi nalaze se u arhivu Agencije za foto-dokumentaciju u Zagrebu.

Oslobodilački štab Zagreba, na čelu sa Živkom Bibanović, naredio mi je da se probijem iz centra Zagreba, na dan oslobođenja 8. svibnja 1945, i da

kod Maksimira snimam doček komandanta I armije, Koče Popovića i njegove armije, koju će kod Maksimira pozdraviti predstavnici Narodnooslobodilačkog odbora Zagreba. Ja sam toga dana pošao na taj zadatak preko Zrinjevca (gdje su na mene pucali prilikom prolaza ispred zgrade u kojoj je danas Vrhovni sud, a sakrio sam se iza sanduka s pijeskom), pa Armuševom, preko Trga N (Trg žrtava fašizma), Zvonimirovom (Ulica socijalističke revolucije) do Svetica. Tu sam se krio kod portira tvornice konca, odakle sam kroz prozor promatrao situaciju ispred Maksimirskog parka. No još su brojne njemačke vojne mase krkljale kroz Maksimirsku cestu. Neki su njemački oficiri svraćali do portimice kao da traže vode, a mene su pitali da li znam, možda, gdje su partizani, jer da bi im se oni predali, jer im je dosta rata. Međutim, meni su bili sumnjivi. Iako sam znao gdje su partizani, nisam im htio ništa reći. U tom iščekivanju iskoristio sam vrijeme i s kamerom posjetio partizanske jedinice, koje su zauzele južni položaj uz željezničku prugu, sa poluteškim naoružanjem. Snimao sam ih na položajima. Kada sam se prebacivao k njima, netko je kroz tavanski prozor ispalio rafal na mene, kamenje je poskakivalo i ja sam sretno dospio među borce. Imali su bacače i pitali me znam li iz kojega je tavana pucalo, jer bi oni bacačima zasuli tu zgradu. Međutim, ni po čemu se nije moglo točno zaključiti odakle se pucalo, pa tako nije došlo do pucnjave dok sam ja bio tamo.

Snimao sam borce na krovovima kuća, iza stupova željezničke rampe na Kanalu i uz prugu, s geografskim kartama i položajima grada. To je sve bilo prije oslobođenja grada. Sve te snimke nalaze se u arhivu Agencije za foto-dokumentaciju u Zagrebu.

Toga dana nastavljeno je bježanje Nijemaca i kvislinga sve do noći. Prva armija nije stigla i nisam mogao izvršiti svoj zadatak. Navodno su joj Nijemci tenkovima dali otpor kod Dugog Sela, pa je cesta bila zakrčena tenkovima i zapaljenim vojnim vozilima.

Bio sam oko Radio-stanice Zagreb, u Vlaškoj ulici (danas uprava tvornice »Badel«) kada su dan prije oslobođenja, na ugaonoj višekatnoj zgradi Vlaška — Kvatemikov trg do Radio-stanice, na krovu bili partizani s mitraljezima i bacačima i prikriveno promatrali bježanje ratnih krivaca od Maksimirske ulice preko Kvatemikova trga i Vlaške prema Jelačićevu trgu (Trg Republike). Tako je jedan partizan s krova te zgrade bacio ručnu bombu na jedna seljačka kola (koja su neprekidno vozila u koloni po troje u redu) u kojima su bili njemački vojnici. Nastala je gužva i sveopći metež, konji su skakali na kola pred sobom, po tim bjeguncima svih boja. Strašan je to bio prizor. Tada sam krenuo iz te gužve prema Jelačićevu trgu i usput snimao sve što je bilo interesantno. Stigao sam u Ilicu u atelje Toše Dapca, gdje je bila i njegova supruga Julija. Gledali smo iza stupova kako bjegunci u tri kolone krkljaju kroz Ilicu. Toga trenutka su naišla i ona kola na koja je bila bačena bomba, a onaj ranjeni Nijemac bio je pokriven bijelom plahtom, koja je bila sva krvava. Ispričao sam Dapcu kako sam vidio kod Radio-stanice bacanje bombe na ta kola.

Pet do šest dana prije oslobođenja Zagreba, ceste su bile prepune bjegunaca iz Srijema, Bosne, Slavonije i tko zna odakle, što pješaka, što kola, što vojničkih razbijenih formacija. Bježalo se neprekidno dan i noć, a u gradu je vladala neizvjesnost u yezi s najavljivanim miniranjima važnijih javnih zgrada, kasarni, skladišta itd. Građani su živjeli u neopisivom strahu. Pretpostavljalo se da bi moglo doći do uličnih borbi.

Organizirao sam snimanje ulaska partizanskih oslobodilačkih jedinica u Zagreb. Sav taj materijal nalazi se u arhivu Agencije za foto-dokumentaciju.

Preko prijatelja Ive Siteka, pravnika u Ministarstvu unutrašnjih poslova, pokušavao sam iznuditi zamjenu za Boženu Žakman, Mirka Ambrožića, dipi, ekonomistu, i novinara Ivu Mihovilovića.

Skupljao sam sa inž. Machačekom novac za Narodnu pomoć.

Lično sam raznosio mjesečnu novčanu pomoć nekim obiteljima čiji su članovi bili žrtve ustaša (obitelj Murtić, jedna obitelj u Harambašićevoj ulici, roditeljima drugarice Pepice iz Prve hrvatske štedionice itd.). Sudjelovao sam još u nizu vrlo značajnih akcija za NOP. Dubljim razmišljanjem mogao bih se prisjetiti mnogih od njih. S vremenom ću to i učiniti, jer će ti faktografski podaci biti korisni pri rekonstruiranju ilegalnog rada pod vodstvom Partije u Zagrebu od 1941. godine do njegova oslobođenja 8. svibnja 1945.*

* IHRPH, MG, 75/1, 4.

Martin Kovačićek

OSLOBOĐENJE SAM DOČEKAO U ZAGREBU

Htio sam ići u NOV — Nisam bio kompromitiran, pa sam trebao ostati u gradu

... U proljeće 1942. obavijestio me je Rudolf Marušić i Anton Vešligaj da sam kandidat KP. Već otprije sam bio uključen u rad SKOJ-a i NOO-a u Željezničkoj radionici. Rekli su i Dominiku Uroiću (ljevaču) da je i on kandidat. Zatim sam po zadatku Antona Vešligaja i Josipa Gregora prikupljao Narodnu pomoć. U ljevaonici sam imao drugove Antona Selera, Martina Cukovića i druge koji su od simpatizera ubirali novac, pa su mi ga predavali, a ja sam ga odnosio Antonu Vešligaju ili Rudolfu Marušiću.

Narodnooslobodilački odbor kojem sam pripadao održavao je sastanke po stanovima koje su nam ustupali građani, zatim u mome stanu (Kupska 21) ili brata Vjekoslava (Glinska 10). Dogovarali smo se kako treba popularizirati i propagirati NOB, mobilizirati rodoljube u borbu protiv okupatora i kvislinga pasivnim radom na radnim mjestima i izvođenjem sabotaža. Zatim, o skrivanju drugova od ustaškog terora i prebacivanju kompromitiranih u partizane, skupljanju Sanitetskog i drugih materijala za borce partizanskih jedinica. Također se diskutiralo o vojnopolitičkoj situaciji u zemlji i stanju na savezničkim frontovima. Odbore su činili ne samo partijci i skojevci već i simpatizeri i rodoljubi.

Materijale u kojima su bile razne obavijesti o NOB-u i stanju na savezničkim frontovima dobivao sam od pojedinih drugova u ilegalnom stanu ili u prolazu na ulici. Za preuzimanje ilegalnog materijala u stanovima obavještavao me je Anton Vešligaj.

Razmišljajući o svojoj djelatnosti sjetio sam se jedne ličnosti koja je pomagala NOP, iako je bila u redovima kvislinga. Bio je to Đuro Brlić. Radio je kao remenar u V odjelu. Prije rata on je bio haesesovac, a nakon okupacije priključio se ustašama. Bez obzira na tu činjenicu Vlado Mutak, sekretar partijskog rukovodstva željeznice 1941. godine, vršio je politički utjecaj na njega. Očevidno je da ga je pokolebao u njegovim političkim gledanjima i pridobio ga da surađuje

s NOP-om. Brlić je odlazio u ustaškoj uniformi u neku ustašku instituciju koja se nalazila u Preradovićevoj ulici. Stjepan Paljan, aktivist na željeznici, bio je zadužen da održava vezu s njim, pa je i on utjecao na njega da pomaže NOP. Naime, Brlić je kao ustaški časnik bio kompetentan da izdaje razne službene naloge Željezničkoj konzumnoj zadruzi. Naloge je davao Paljanu za tu zadrugu da preuzima odjeću, obuću, hranu i ponekad, vagonske pošiljke. Preuzimajući artikle Paljan ih je predavao vezama, koje su ih upućivale na slobodni teritorij. Kad se je radilo o vagonskoj pošiljci, po dogovoru s vlakovodom, kompozicija se zaustavljala na pruzi na pogodnome mjestu, pa su partizani iz vagona odnosili veliku pošiljku soli i slično. U takve vagone u Zagrebu ukrcavali su se i drugovi koji su odlazili u partizanske jedinice. Paljan mi je, pred svoj odlazak u NOV krajem 1943. godine, predao na vezu Brlića. Od tada sam ja nastavio takav rad.

Član Partije postao sam u prvoj polovici 1944. godine. Naime, Rudolf Marušić pozvao je Dominika Uroića i mene na sastanak u Vinogradsku ulicu u jedan podrum u blizini bolnice. Tamo smo zatekli Miju Jurjevića iz ložionice i Rudolfa Marušića iz Željezničke radionice. Rekli su nam da smo primljeni u KP. Obojica smo bili ponosni što nam je ukazano to povjerenje. Od tada sam s još većim žarom izvršavao sve partijske zadatke.

Uključen sam u ćeliju u kojoj je sekretar bio Rudolf Marušić, a članovi su bili Dominik Uroić, Vjekoslav Dolčić i ja. Na sastancima smo dobivali konkretna zaduženja za rad. Žatim smo se morali brinuti o smještaju ilegalaca koji su dolazili u grad s terena, kao i o onima koji su bili ugroženi do njihova odlaska u Narodnooslobodilačku vojsku. Sastanci ćelije održavali su se u mojem stanu ili u bratovom, a ponekad u Tmavi kod Martina Cukerića.

Od Zlate Čemer, službenice uprave Željezničke radionice i Nikole Pavlovića (oni su surađivali s partijskom organizacijom i vjerojatno su bili članovi NOO-a uprave radionice) dobivao sam službenu dokumentaciju, tj. putne naloge kojima su se slobodno mogli kretati ugroženi drugovi za dolazak u jedinice NOV, kao i sve osobe, simpatizeri NOP-a iz Željezničke radionice, koje su izrazile želju za odlazak u našu vojsku.

Kod mene se sklonio Drago Stojaković, mjesec dana prije odlaska u partizanske jedinice. Poznato je da su se održavali sastanci ilegalaca s Trešnjevke u mojem stanu i iz njega su odlazili u partizane. Svi su oni imali konspirativna imena, pa ni poslije rata nisam doznao za njihova prava.

Ivan Car, modelostolar iz ljevaonice, imao je vezu sa skladištarem domobranskih magazina oružja, pa je dobivao pištolje i municiju. Tako su se naoružavali ilegalci iz Željezničke radionice koji su trebali obavljati mnogobrojne zadatke. Pištolje su donosili i na sastanke, da bi se mogli uspješno braniti od policije u slučaju njezinog iznenadnog upada. Višak pištolja otpremao sam u partizanske jedinice.

Šukrija Bijedić dolazio je u moj stan po razni materijal (omžje, bombe, odjeću, obuću, skije i drugo). Pojedini ilegalci su sve to donosili u moj stan, a iz njega se sav prikupljeni materijal odnosio u partizane. Jedanput je Bijedić uzeo dva para skija, drugi put lovačku bundu i druge stvari prije njegova odlaska u partizane.

Htio sam ići u Narodnooslobodilačku vojsku. Međutim, nisam dobio odobrenje. Objašnjeno mi je da nisam kompromitiran, pa da treba i dalje da ostanem u gradu. Oslobođenje sam dočekao u Zagrebu.*

' Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Marija Benel

VIJESTI SLOBODNE JUGOSLAVIJE

U jesen 1942. godine došla sam iz Sušaka u Zagreb radi očeve bolesti i smrti. Talijani me više nisu pustili natrag. U Sušaku sam potkraj 1941. godine počela davati pomoć za NOP. U isto vrijeme pozvana sam u jednu čitalačku grupu koju je organizirao poznati borac i moj kolega prof. Vladimir Švalba Vid. Proučavali smo marksističko-lenjinističku literaturu. Početkom 1942. godine ušla sam u jedan NOO i jedan odbor AFŽ-a. Zadaci su tada bili: raspačavanje ilegalne štampe, okupljanje žena u AFŽ, skupljanje novca, robe i lijekova za borce. Osnivali smo čitalačke grupe žena i čitali ilegalnu štampu. Suradnici iz toga doba su bili: Vladimir Švalba Vid, Danica Švalba, Vera Šoić, Fran Paravić, Josip Perišić, Melanka Šegota, Zora Matijević, Veda Zagorac i dr.

Krajem 1942. godine došla je u Zagreb i Vera Šoić (član gradskog odbora AFŽ-a Sušak) pa smo ovdje nastavile ilegalni rad. Povezane smo s Jelkom Ružić, odnosno s grupom Bogdana Ogrizovića. Sastajale smo se nas četiri: Jelka Ružić, Vera Šoić, Olga Benel i ja. Skupljale smo pomoć za NOP i prepisivale na stroju ilegalnu štampu i vijesti radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Uoči 1. maja 1943. dobila sam oko 10 komada propagandnih letaka koje sam trebala raspačati po kućama u Dugoj ulici (Radićevoj). Vera Šoić imala je to isto učiniti u ulici Krvavi most, a Olga Benel u Tkalčićevoj ulici. Letke sam stavljala u poštanske sandučiće pred vratima pojedinog stana, ispod vrata ili pod otirač za cipele. Po završenom poslu sastale smo se prema dogovoru na uglu Gajeve ulice, da obavijestimo jedna drugu da smo uspješno izvršile zadatak i da nismo uhvaćene.

Budući da je u mojoj kući postojala mogućnost da se stenografira i piše na pisaćem stroju, drugovi iz Mjesnog komiteta, odlučili su da mi u vezi s tim daju i dalje zadatke. Zbog sigurnosti zahtijevali su da prekinem sve ostale ilegalne veze i poslove. Od tada sam se trebala sastajati samo s jednim drugom, kojemu ću predavati otipkane emisije.

U obiteljskoj kući u Lošinjskoj ulici bile smo majka, sestra i ja. Sestra je znala stenografirati, a imali smo i pisaći stroj. Moglo se raditi bez opasnosti. Zadatak je bio: stenografirati vijesti ilegalne rađio-stanice Slobodna Jugoslavija, redovito sve, a vijesti iz Londona i Moskve samo ako se odnose na Jugoslaviju. Stenografirane vijesti smo otipkale na stroju u nekoliko primjeraka. Te vijesti služile su Mjesnom komitetu pri izdavanju novina malog formata »Nedjeljni pregled«. Papire s vijestima nosila sam svaki drugi dan drugovima s kojima sam se sastajala u određeno vrijeme i na određenome mjestu, po dogovoru. Bile su to ulice Vončinina, Petrova, Banjavčeva, Gregorjančeva, Kralja Zvonimira (Socijalističke revolucije), Mihanovićeva i druge. Drugovi koji su preuzimali od mene papire s vijestima bili su Reicherzer, Andrija Mohorovičić, Josip Lukatela, Vojna Krtolica i još troje, čija imena ne znam. Do rujna 1944. godine to je bio moj rad. Moje ilegalno ime bilo je Slobodanka. U jesen 1944. godine doveo je Norbert Veber u moju kuću Ljerku Kirac-Dulčić, radio-telegrafisticu s oslobođenog teritorija.*

• IHRPH, MG-73/I, 7.

Ljerka Kirac-Dulčić

TAJNA RADIO-STANICA NA TREŠNJEVCI

U rujnu 1944. godine stigla sam u Zagreb — Moj zadatak radio-telegrafista — Ustaše nisu pronašle bunker — Održavala sam vezu sve do oslobođenja

I

Počeo je rat. Nijemci ulaze u Zagreb, a nekoliko dana iza njih ulazi i Pavelić. Bila sam tada u petom razredu gimnazije. U školi je već postojala skojevska grupa kojoj sam i ja pripadala. Ubrzo nakon Proglasa CK KPj imale smo sastanak u stanu Milene Schlesinger i dogovarale se što treba raditi i kako se boriti protiv okupatora. Direktiva je bila da se skuplja sanitetski materijal i Crvena pomoć od simpatizera, raspačava ilegalna štampa, da se buše gume na vojnim kamionima, pišu parole po kućama i plotovima, lijepe leci i okrugli papirići sa srpom i čekićem. Svaka od nas je imala svoj teren, svoju ulicu i marljivo smo izvršavale postavljene zadatke. Pošto sam tada stanovala u Trnju, meni je dodijeljen teren gdje me ne poznaju. Bilo je to oko tvornice »Sila« i Tuškanova ulica. Za kratko vrijeme upoznala sam tamo svaku stopu, svaki kutak, svaki stup. Sastanke smo obično održavale kod Mire Paut u Maksimiru ili pak u Maksimirskom parku. U našoj su grupi bile iz mojega razreda Mira Paut, Nadina Vatovec, Milena Schlesinger, Rut Plesner i ja i još neke djevojke iz drugih razreda. U isto vrijeme bila sam povezana s Nikolom Pavletićem, agronomskim tehničarem u Botaničkom vrtu, kojem sam nosila lijekove i sanitetski materijal, te municiju. Nikola je to sakrivao u bačve u kojima su rasle palme i predavao dalje. Godine 1943. počinju hapšenja. Uhapšene su Rut Plesner i Nadina Vatovec, a mi preostale smo jedna po jedna odlazile u partizane. Mene je drug Savo Flego Čelik, moja partizanska veza, dočekavši^ me na cesti iza Sesveta, odveo u Božjakovinu gdje je već čekala grupa Zagrepčana. Odatle su nas preko mnogih veza prebacili na Bilo-goru, gdje su nas rasporedili po brigadama. Mene su odredili u Omladinsku brigadu »Joža Vlahović«. Bilo je to početkom svibnja 1943. godihe.

II

Iz XVI omladinske brigade »Joža Vlahović«, koja se potkraj kolovoza nakon povratka s Kalnika ponovo nalazila na Bilo-gori, poslana sam na radio-telegrafski tečaj pri Glavnom štabu Hrvatske u Vrhovine. Odmah poslije kapitulacije Italije preselili smo u Otočac. Tečaj nisam završila, započela je ofenziva. Nas nekoliko koji smo u Liku došli iz slavonskih jedinica vratili smo se u Slavoniju i usput dopratili desetak kola ratnog materijala zaplijenjenog od Talijana. Nisam se vraćala u svoju brigadu, već sam bila određena da s još nekoliko drugarica radim na fonijskoj UKV radio-stanici. Održavale smo vezu između VI slavonskog korpusa i Glavnog štaba Hrvatske.

Radio-stanica je bila smještena na jednom od vrhova Papuka u ruševinama starog Kamengrada.

Prvi radio-telegrafski tečaj u Oficirskoj školi VI korpusa počeo je u ožujku 1944. godine. Sve nas s Kamengrada poslali su na taj tečaj i već u svibnju smo Sitna i ja, kao najbolje, vraćene u štab Korpusa na praksu kod radio-telegrafista Ante Antičevića. Desetak dana kasnije došle su Ivanka, Vesna, Sajka, Nada i Vlado. Tu sam se našla na dežurstvu upravo u vrijeme desanta na Drvar i prva uhvatila vezu s Vrhovnim štabom nakon napada. Kad su se javili na moj poziv, odmah sam znala da su se smjestili na sigurnome, da je drug Tito živ, a jedan kurir je otrčao u štab Korpusa da javi radosnu vijest. Mi na radio-stanici smo se osjećali posebno počašćeni, kao da smo sami sudjelovali u spasavanju Vrhovnog štaba i druga Tita. Sjećam se kao danas da je pozivni znak bio KAR, a ton njihove radio-stanice hrapav.

Početkom srpnja pozove me komesar Korpusa Vlado Janjić Capo. Uplašila sam se raporta i razmišljala što li sam to opet učinila da me zove. Naime, jednom sam već bila na raportu kod bivšeg komandanta Pere Drapšina, pošto sam pravila neke eksperimente s telefonom i pokvarila ga. Međutim, Capo me upita da li bih išla u Zagreb. Nije mi bilo posve jasno o čemu je riječ, dok mi nije rekao da sam određena za posebni zadatak. Bila sam mlada, puna poleta, nisam znala za strah, vjera u pobjedu me nosila i svaki zadatak Partije značio je za mene mnogo. Povjerenje koje mi se ukazalo time što me upućuju u Zagreb dalo mi je novu snagu. To je bilo veliko povjerenje, a značilo je priznanje mom radu. Znala sam da to moram opravdati bez obzira na sve teškoće i opasnosti. Zanesena takvim mislima, vidjela sam sebe u ulozi heroja, željela sam da što prije krenem na put, da radim, da pomognem Partiji i domovini za što brže oslobođenje od neprijatelja.

Zaokupljena takvim mislima spremila sam se na put. Kad sam od komesara Cape dobila posljednje upute i otišla da se pozdravim sa svojim drugovima, miješala su se u meni osjećanja radosti i tuge, jer nisam znala da li ćemo se ikada više vidjeti. Oprostila sam se sa Sitnom, Ivanom, Vesnom, Nadom i Vladom Štamfeljem. S Vladom sam bila posebno drugarski povezana, oboje smo bili zagrebački đaci, sreli smo se kad smo preko veza putovali u Slavoniju u partizane, on u Sedamnaestu udarnu, a ja u Šesnaestu omladinsku. U toku rata smo se još dva puta slučajno sastali: na putu u Liku i kasnije na Psunju.

Iz Velinaca kraj Zvečeva, gdje je tada bio štab Korpusa, uputila sam se posve sama u Moslavinu. Idući bez pratioca prema Čazmi i ne znajući gdje su ustaše, ušla sam u jedno moslavačko selo. Bilo je podne. Potražila sam odbornika NOO-a da me rasporedi na ručak. Pošto ga nisam našla, pogledala sam niz seosku cestu i primijetila lijepu zidanu kuću. Uz nju je bilo veliko gnojište, što

r

je obećavalo dobar obrok. Ušla sam u dvorište i viknula: »Ima li koga?« Javio se neki mlad čovjek sa ženom i upitao me što želim. Kad sam mu rekla da sam gladna, dali su mi varenike i kruha, premda sam očekivala nešto bolje. Čovjek je stalno pogledao na moj pištolj s prigušivačem i pri tome se ogledao strah u očima njegovim i njegove žene. Pitao me da li sam sama i odakle dolazim. Budući da sam primijetila da ima neprijateljsko držanje, odgovorila sam da nisam sama, da je došao slavonski bataljon. Kad sam nakon završenog jela otišla na cestu, zaustavio me jedan dječačić — pionir. Začudio se kad je vidio odakle sam izišla i da sam sama rekavši mi da sam bila u kua ustaškog tabornika i da su prije desetak minuta tu bile ustaše.

Uznemirena zbog blizine bande, opreznije sam ulazila u naselja i nakon nekoliko dana putovanja stigla u Čazmu. Jedva sam uspjela saznati gdje se nalazi Povjereništvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku, jer su mještani bili vrlo nepovjerljivi. Kad sam napokon našla drugaricu Anku Berus, pao je mrak. Predala sam joj dokumente i engleski pištolj s prigušivačem, a moju veliku »lamu« 9 mm zamijenila sam za mali »mauser« 6,35 mm. Nekoliko dana kasnije otišla sam u Preseku, gdje je bio OK KPH i drugarica Ružica Turković.

III

U Preseki je počeo moj ilegalni rad. Budući da je Preseka u neposrednoj blizini Zagreba, tuda su često prolazile jače neprijateljske snage. Uz Nijemce i ustaše i Čerkezi su stalno upadali u selo. Bile su potrebne posebne mjere opreznosti da nas ne otkriju, a da ipak radio-stanicu stavimo u pokret. Kad su dolazili neprijatelji, sakrivali smo se u kukuruze, a pred veče sam odlazila u obližnju šumicu, gdje sam uz pomoć Posavca postavljala antenu i održavala vezu sa Čazmom. Radio-stanicu (američku MK 7) nosila sam uvijek sa sobom u malom kovčegu, tako da je izgledalo da nosim svoju prtljagu. U toku rada na terenu Preseke morala sam nekoliko puta mijenjati lokaciju, jer je postojala opasnost da me neprijatelji otkriju. Naređenje za odlazak u grad očekivala sam u Nartskom Otoku kod jednog seljaka, pripadnika NOP-a. Tu je na odlazak u Zagreb čekala i drugarica Vera Cvetković, koja je otišla tjedan dana prije mene.

U ponedjeljak 25. rujna, nekoliko dana prije polaska u Zagreb, pozvala me Ružica da dođem u Preseku da me upozna s drugaricom Vikicom Tučkorić i drugom Šabanom, koji su bili zagrebački ilegalci. Oni su bili određeni za prihvatnu vezu u gradu. Sa Šabanom je bio utvrđen ovakav plan sastanka: 28. rujna 1944. u 16 sati trebala sam poći desnom stranom Petrove ulice od Bukovačke prema Vlaškoj, a Šaban desnom stranom Petrove počevši od Vlaške prema Bukovačkoj. Ružica je bila zabrinuta kako ću se snaći i prijeći u grad. Puna dva dana davala mi je savjete i pripremala mi garderobu. Najneugodnije je bilo saznanje da ću morati ići na put bez ikakvih isprava, jer smo u posljednji čas saznali da nisu mogle biti gotove.

Što da se radi? Kako da se obučem da budem što neupadnija, da ne pobudim sumnju, da me ne pitaju za legitimaciju i propusnicu. Konačno smo odlučile da se obučem kao seljančica. Kad sam obukla bogatu posavsku nošnju, stavila maramu na glavu i obukla crni, samtasti kaputić okraćalih rukava — tek tada sam shvatila da igram najveću ulogu u životu. Smjeran pogled, molitvenik i krunica u rukama, košarica sa sirom, maslacem, jajima i jabukama, to je bio dekor

koji je trebao prevariti neprijatelja da pred sobom ima nedužnu seosku djevojku, a ne partizansku obavještajku. Za slučaj neugodnih iznenađenja, bila sam naoružana malom bombom i pištoljem, koje sam sakrila u velike nabore narodne nošnje. Bomba je bila malo odvmuta, a pištolj s metkom u cijevi, trebalo ga je samo otkočiti. U rubu suknje imala sam ušiven plan rada. Tako opremljena spremila sam se s Posavcem na put. Bilo mi je teško još jedno rastajanje, sada s Ružicom i ostalim drugovima u Okružnom komitetu. Zažalila sam i za svojom novom engleskom uniformom i američkim visokim cipelama koje sam donijela iz Slavonije, te za partizanskom torbicom punom dragih sitnica.

Svanuo je četvrtak 28. rujna. Ujutro me Posavec uzeo na bicikl i odvezao nadomak Zagrebu. Tu smo u kući naše veze ručali i čekali vrijeme za polazak. Nešto prije tri sata poslije podne drug za vezu i ja otišli smo prema gradu i jedan kilometar pred mitnicom u Dubravi ostavio me samu.

Ostala sam sama okružena neprijateljima. Ustaše stacionirani u protuavionskoj obrani Zagreba bile su kraj ceste i dobacivale mi neukusne primjedbe, koje su me dovodile do bijesa, tako da sam zaboravila misliti na to kako ću prijeći mitnicu i provući se u Dubravu. Prvi put nakon odlaska u partizane vidjela sam ih kao vlast. Gledajući ih onako bahate i svemoguće, mržnja se u meni gomilala. Moram prijeći mitnicu! Zabavljala me misao što bi učinili da znaju tko sam.

Bližio se presudni trenutak, o kojem je sve ovisilo. Mitnica. Što li će me pitati? Kako ću se uvući u grad? Čudno, uopće me nije bilo strah. A u to doba su strijeljali i za sitnije stvari.

Još nekoliko metara i onda...

Ali, što se to čuje, kakav je to šum? Dolazi kamion pun ustaša. Bili su u pljački. Iz kamiona se čuje kokodakanje kokoši, cičanje praščića. Straža s mitnice je priskočila kamionu da dobije dio opljačkane hrane. Svi su veseli, pjevaju, piju rakiju. Mene, sitnu seljanku, nitko ne primjećuje. Iskoristila sam priliku i uz kamion kliznula u Zagreb.

IV

Odahnula sam vidjevši da sam stigla u planirano vrijeme. Uputila sam se dijagonalno preko Maksimirskog parka prema početku Bukovačke. Na pola puta naišla sam na ogradu od bodljikave žice i domobransku stražu. Bile su tu njihove barake, sagrađene nakon mog odlaska u partizane. Morala sam se vratiti i požuriti cestom. Stigla sam ipak nešto ranije i stisla se pod balkon kuće na uglu. Počela je kiša. S jednom seljankom koja je tu prodavala jabuke započela sam razgovor kako bi se činilo da smo zajedno.

Vrijeme je za polazak. Uputila sam se Petrovom ulicom. Brinulo me hoću li prepoznati Šabana, jer sam ga vidjela samo jedanput. Tada primijetih u daljini nekog cmomanjastog domobrana kako mi se smješka. Pomislila sam da nisam dobro obučena i da je možda primijetio moje engleske čarape. No, on se uputio ravno k meni. Uto sam ga prepoznala, bila je to moja veza, bio je to Šaban. Susret je bio srdačan, ponudila sam mu jabuku. Oboje smo bili veseli što smo se našli i što je sve dobro prošlo. Kada se sada, dvadeset i četiri godine kasnije, sjetim trenutaka, protrnem. Što bi se bilo dogodilo da Šaban nije došao na sastanak? Tada nisam ni pomišljala na tu mogućnost

Prošli smo pored rodilišta iza kojeg se nalazi Babonićeva ulica i kuća broj 20, u kojoj su stanovali moji roditelji. Kako bih ih željela vidjeti, stisnuti

se uz njih, čuti Vesnu kako pjeva. Kako bih voljela zajedno s njima prosjediti jedno jesensko veče uz toplu peć i ispričati im što sam sve doživjela. Do oslobođenja oni neće znati da sam bila toliku blizu. Pisma koja sam im pisala i koja su oni očekivali s nestrpljenjem i strepnjom predavana su na poštu u Dugom Selu.

Došli smo na kraj Petrove ulice. Tu smo se Šaban i ja ukrcali na tramvaj i odvezli do kraja trešnjevačke ceste, gdje se odmah uz potok nalazi Lošinjska ulica i mala kuća s visokim prizemljem, podrumom i tavanom. Na njoj je broj 24. Vlasništvo je obitelji Benel, koja je pristala da me primi, točno znajući što će se dogoditi ako nas otkrije neprijatelj. Šaban me upoznao s bakom, starom učiteljicom u penziji, i Olgom i Micikom, profesoricama njemačkog i francuskog jezika. Po dolasku okupatora obje su prekinule rad u školi i bavile se instrukcijama. Kad je ugovoreno da dođem k njima, po naređenju Partije, prekinule su rad u Agitpropu grada, a za kamuflažu počele su održavati tečajeve njemačkog jezika za predškolsku djecu! Micika i Olga su vrlo inteligentne i kulturne žene, koje su mogle dobro proći u bilo kojem političkom režimu, ali su radije izabrale ovaj neizvjestan i riskantan put. Nikad se nije znalo što će donijeti sutrašnji dan. A baka Benel? Starija, dostojanstvena gospođa, učiteljica — prosvjetiteljka, udova višeg šumarskog savjetnika. Što je nju ponukalo da u tim godinama pođe putem koji je svakog trenutka mogao biti prekinut? Isto što i njene kćeri: ljudsko dostojanstvo, sloboda i borba protiv fašizma.

Obitelj Benel primila me toplo, kao svoju kćerku. Pomogle su mi da se snađem u ovom posve drugom svijetu, u svijetu bez slobode, bez kretanja. Bila sam kao ptica u kavezu.

U potkrovlju kuće bila je sobica pripremljena za mene, te bunker »ni na nebu, ni na zemlji«. Nalazio se iznad ulaza u kuću i u njega se uvlačilo s tavana. Kako je Šaban, a kasnije drugarica Živka, trebao održavati vezu sa mnom, jer mi je donosio šifrirane depeše koje sam preko radio-stanice slala na oslobođeni teritorij, to smo na tavanskom prozoru držale obješen komad bijelog platna kao znak da nema opasnosti i da mogu doći. U slučaju opasnosti platno smo skidale s prozora.

Postojala je mogućnost da ustaška vlast dodijeli stanara u tu sobicu, pa smo Olga i ja inscenirale rušenje krova. Napravile smo pukotine na stropu, izduble ih i iscrtale tušem da izgledaju još dublje, i strop poduprle debelom gredom. Po podu smo nabacale suhe žbuke. Tada je Olga dovela stanara iz podruma, domobrana Štefeka, da vidi kako je gore opasno stanovati. Eto, u tu sam se sobicu uselila na neodređeno vrijeme.

Mjesec dana nakon dolaska Šaban mi je donio radio-stanicu i kristale za određivanje valne dužine. Plan rada sam imala i već prve noći sam s improviziranom antenom pokušala uspostaviti vezu. Nisam uspjela. Drugi smo dan nategle antenu uzduž tavana, sa po jednim izolatorom na svakom kraju. Preko jednog smo stavile krpu kao da se suši, drugi je bio u tami pod gredom iznad stropa moje sobice. Žica je bila izolirana u smeđoj gumi te je sličila na uže za sušenje rublja. Nije to bila antena po proračunima, već prema mogućnostima. Ne da se nije mjerilo na centimetre, već ni na metre. Ipak, naš trud je urodio plodom i te je noći u 01,00 uhvaćena veza sa OK KPH u Pokuplju, s drugom Mikom Špiljakom. Radio-telegrafist je bio Ivo Sladojev, odličan majstor, kojem nije bilo teško da prima moje slabe signale. Bilo je ugovoreno da održavamo vezu svake noći u isto vrijeme, a u slučaju smetnja, sat kasnije. Imala sam četiri kristala, koje sam mijenjala svake noći, da sè pete noći ponove.

Ne znam da li bi me bilo strah da sam znala na koji se način traže radio-stanice i da nije teško pronaći nepokretan objekt. Tek nakon završetka rata razmišljala sam o tome i shvatila opasnost u kojoj sam bila. Sjetila sam se da sam nekoliko puta vidjela pokretne goniometre kako kruže Trešnjevkom.

Tih dana, slušajući Slobodnu Jugoslaviju, čule smo da je oslobođen Beograd. I mi smo se pridružile slavlju popivši crnu kavu, maštajući o danu našeg oslobođenja. Potkraj listopada Šaban se vratio na oslobođeni teritorij, a na njegovo je mjesto došla drugarica Živka (ili, kako smo je mi zvale, Vinka), vrlo ozbiljna mlada žena, škrta na riječima, ali ono što bi rekla uvijek je bilo na mjestu. Malo sam je se bojala i gledala je s respektom. Živka mi je donosila šifrirane telegrame i nakon dan-dva dolazila po odgovore, budući da po svim obavještajnim pravilima nije nikada smjela provesti noć kod mene. Živka se toga pravila strogo držala.

Radila sam svega dva, najviše četiri sata noću, nisam smjela izlaziti u šetnju i prevladavala je monotonija. Srećom, tu su bili iskusni pedagozi, Micika i Olga. Prvo su me zaposlile zadajući mi lekcije iz francuskog jezika. Morala sam raditi usprkos protivljenju. Čak su ocjenjivale moje sastave. Pokušavale su i s njemačkim, ali ja nikako nisam htjela vježbati, željela sam zaboraviti i ono što sam znala. Bila sam alergična na sve njemačko, poistovjećujući to s fašizmom. Zabavljala sam se i crtanjem pohvalnica za njihove male đake. Nacrtala sam veliku igru za učenje brojeva. Bila je to karta Evrope s putovima koji su spajali glavne gradove. Malo sam se našalila i nacrtala u Moskvi top koji je igrača prebacivao u Berlin. Malo — pomalo i imala sam posla po čitav dan. Ujedno sam učila strojopis i neumorno tipkala. Prepisala sam čitav »Manifest«, neke proglase Narodnog fronta, zabilježila sve partizanske pjesme koje sam zapamtila. Kad mi je i toga bilo dosta, dolazilo je na red učenje pjevanja. Olga me pratila na klaviru i nastojala da iz mog grla izvuče ljepše tonove, ali uzalud. Jednog popodneva svirale smo i pjevale pjesmu »Bandiera rossa«. Primijetile smo jednog talijanskog vojnika kako stoji pred prozorom naše kuće i sluša, smiješeći se. Odmah je zavladalo stanje pripravnosti. Uvukla sam se u bunker u kojem su se nalazili radio-stanica, akumulatori, punjač akumulatora i oružje, a Olga i Micika su razbacale stvari po sobi. Pronašle su i eventualnu ispriku. Ipak, sve je prošlo mimo, a moglo nas je stajati glave. Kasnije smo svirale i pjevale potiho i čini mi se da je bolje zvučalo.

Živka je redovito dolazila u zakazano vrijeme i nikada nije zakasnila. Kad se jednom to dogodilo, jako smo se zabrinule i razmišljale što je s njom. Kako nisam imala šifru, sjetila sam se i zapisala jednu staru kojom sam se prije polaska u Zagreb koristila za vezu s Povjerenstvom u Čazmi. Karakterističan broj u petoj grupi bio je »50005«. Njome sam tada šifrirala depešu i javila da ne znam što je sa Zivkom. Još nisam bila dobila odgovor, a Živka se vratila. Bila sam presretna. Ispričala nam je da je sav Zagreb blokiran i da se više ne može izlaziti iz grada, bez specijalnih propusnica, te da je morala preplivati Savu i skrivati se u šašu. Mi smo tada bili jedina sigurna veza s oslobođenim teritorijem.

Nakon mnogih molbi, Zivka mi je dopustila da poneku večer izađem pola sata u šetnju. Obično smo izlazile 30 do 40 minuta prije policijskog sata, koji je bio već u 19 sati. U tim šetnjama dobro sam upoznala Pongračevo i Ljubljanicu i zavoljela taj kraj.

Jedne noći poslala sam depešu da su u Čmomercu postavljeni vagoni s ratnom opremom, a sutradan su došli američki bombarderi. Tom prilikom se dogodilo nešto što nas je dugo nasmijavalo. Amerikanci su, osim na Cmomerec, sasuli nekoliko bomba i na Trešnjevačku cestu, koja je paralelna s njihovim ciljem. Jedna je bomba pala ispred kupališta na Selskoj, pa smo pred veče Micika i ja

otišle da vidimo kako to izgleda, jer su svi susjedi pričali o tome. Kad smo došle, oko jame, koju je izdubla bomba, bilo je već mnogo ljudi. Progurale smo se bliže i ja sam stala iza jednog golemog ustaše u uniformi. U tom trenutku on se okrenuo prema meni i rekao: »Braćo, razilazite se!« Ispalo je da je meni rekao »braćo«.

U to se vrijeme zbio događaj koji nas je vrlo rastužio. Kad sam jednog jutra otvorila ustaške novine, opazila sam na prvoj stranici veliki popis strijeljanih za »odmazdu«. U tom je popisu bilo odštampano i ime Vikice Tučkorić. Još uvijek mi je pred očima njezino nježno, nasmijano lice i zabrinut pogled kojim me je gledala kad smo se srele u Preseki. Uhvatili su je dok je čekala na vezu, mučili je ali nikoga nije izdala. I objesili su je a da ništa nisu saznali.

Dani su polako prolazili, meni je bilo sve teže podnositi »zarobljeništvo«. Molila sam da mi pošalju smjenu, da me puste da se vratim u brigadu, da idem na bunkere. Moje molbe nisu mogle biti ostvarene. Svi koji smo bili u Zagrebu morali smo tu ostati do kraja, pa ma koliko god se taj kraj otegnuo. Zaviđala sam svojim drugaricama partizankama, pa čak i Dušanki iz Međeđe, s kojom sam bila u istoj četi i koja je poginula početkom kolovoza 1943. u borbi kod Đulovca. Bila je lijepa, kršna Bosanka, neustrašiva u jurišu. Kad sam joj mrtvoj prala lice i vezivala maramu da se ne vidi razbijena glava nisam pustila ni suzu. Sada sam se sita naplakala. Sjetila sam se drugarica i drugova iz čete s kojima sam bosa gazila Kalnikom i čučala u zasjedi kod Cerja Tužnog čekajući oklopni vlak, dok je naša Dvanaesta napadala Lepoglavu. Što sam dulje bila u Zagrebu, sve su mi više navirale slične misli.

Izvadak iz Ratnog notesa:

13. veljače — Prije podne popustio živac na lijevoj strani lica, te sam sva iskrivljena.

28. veljače — Sve se vratilo na staro mjesto.

15. veljače — 45-1510 — Danas je točno dvadeset tjedana što sam došla. Baš u to vrijeme sam prešla mitnicu grada. Uzbuna traje. Negdje i bombardiraju, ali dosta daleko.

Do 16. veljače, 45 — Potrošeno 580.000 kuna.

Moj rad je tekao bez zastoja, tako da je neprijatelj primijetio da na Trešnjevci postoji neka neregistrirana radio-stanica. Bilo je to još za Šabanova boravka u gradu. Počela je racija i trajala je tri duga dana. Ustaše su detaljno pretraživale kuću po kuću, stan po stan. Očekujući da dođu u našu kuću, sve smo uredile po planu, a ja sam se zavukla u bunker. Na ulaz u bunker Olga i Micika su stavile pripremljeni karton namazan vapnom, iznad njega skinute unutrašnje prozore sa staklima (stakla su morala biti skinuta s prozora zbog bombardiranja), tako da nitko nije mogao pomisliti da se iza prozirnih stakala nalazi ulaz u bunker.

Konačno su ustaše došle i u našu kuću. Prvo su pregledale stan u podrumu, gdje je stanovao Štefek sa ženom, potom se popeli k nama. Sklupčana u bunkeru slušala sam sve njihove razgovore. Pošto su pregledali i prizemlje, otišli su na tavan. Malo dulje su pregledavali željezni rezervoar za vodu i kuckali po njemu. I tu su našli sve U redu, ništa sumnjivo. Sve bi bilo dobro da nisu zatražili prijavnice. Sad je nastala strka. Ni baka, a ni Micika i Olga nisu se mogle sjetiti kamo su ih spremile. Našla se samo Micikina. Ustaše nisu uzele u obzir nikakva dokazivanja da je to njihova, Benelova kuća, da u njoj stanuju od kada je sagrađena, već su Olgu i baku uhapsile i odvele u zatvor. Po završetku racije Micika i ja

smo ponovo pretražile sve dokumente i našle prijavnice, tako da su baka i Olga već sutradan puštene iz zatvora.

Za vrijeme racije, stisnuta u rupi-bunkeru, stalno sam kombinirala što da učinim ako me otkriju, kako da što skuplje prodam život. Otkočila sam svoj »mauzer«, odvmula kragujevku. Zaključila sam da bi bilo najbolje da prvo ispucam sve metke i na kraju, kad se ustaše okupe oko mene, da legnem na aktiviranu bombu. Sve sam to trijezno, bez panike i straha, razradila u detalje. Srećom, sve je ostalo samo plan. Šaban je znao da je na Trešnjevci racija i bio je jako zabrinut za njen ishod. Nekoliko puta je dolazio u blizinu kuće i čekao da mu damo znak da može doći. Čim smo na tavanski prozorčić stavile bijelu krpu, odmah je dojurio. Izgrlili smo se i izljubili, kao da smo se sreli nakon dugog, dugog vremena. Nekoliko puta iza racije, čule smo od roditelja nekog đaka da je pronađena partizanska radio-stanica s opisom kako izgleda.

Mi smo se samo smješkale.

Izvadak iz Ratnog notesa:

Bombardiranja dok sam bila u Zagrebu:

14. listopada 44. navečer
13. veljače 45. oko 14,00-15,30
14. veljače 45. oko 12,00-17,00
4. ožujka 45. u 14,10-14,20
14. ožujka 45. u 12,25-12,50
17. ožujka 45. u 13,15

To su samo jača bombardiranja.

Pošto su Amerikanci sve više bombardirali naručene objekte, jedne su noći napali skladište vojnog materijala i vlakove u Maksimiru. Bilo je to dva tjedna nakon mog dolaska u Zagrebu, 14. listopada 1944. godine (podatak iz Ratnog notesa). Kad je dan znak za uzbunu, nismo še odmah sklonile u podrum, jer su sirene svaki čas zavijale i nismo poklanjale pažnju takvim sitnicama. Odjednom se zemlja počela tresti. S tavanskog prozorčića ugledale smo grozd raketa za osvjetljavanje, koji se, pušten padobranom, polako njišući spuštao k zemlji. Čitav grad bio je rasvijetljen kao da je dan. I kod nas, na drugom kraju grada, dobro se vidjelo. Bilo je to najjače bombardiranje za vrijeme mog boravka u ilegalnosti.

Prilikom jednog drugog bombardiranja, kad nam se činilo da je opasno ostati u kući, nas tri smo otišle u podrum. Baka nije htjela ići, ostala je kuhati večeru. U takvim slučajevima uvijek sam se oblačila tako da izgleda kao da sam tog časa došla s ulice u tuđe sklonište. Stajale smo među debelim zidovima podruma i čekale da završi uzbuna, kad je odjednom netko jako zalupao na vrata. Olga je otvorila vrata. Ugledale smo dva njemačka vojnika koji su zatražili sklonište za vrijeme uzbune. Olga i Micika su ih pozvale da uđu, razgovarale su malo s njima, umirile ih, jer oni su bili zeleni od straha. Ja sam cijelo to vrijeme šutjela
i bila im okrenuta leđima. U džepu sam stiskala pištolj držeći palac na kočnici.

Još jednom sam se našla u nezavidnoj situaciji. Jedne večeri, dok smo nakon policijskog sata sjedile u kuhinji i pričale, a ja kao dobar borac čistila i podmazivala uljem svoj pištolj, netko je zakucao na vrata. Bio je to naš susjed Lederhas koji je donio zalemljeni kabel za moju radio-stanicu, točnije za punjač akumulatora. Naime, moja je radio-stanica radila i na struju i na akumulatore, tako da sam se njome mogla koristiti u svim situacijama. Susjed, dakako, nije znao

čemu služi ta žica, a te je večeri kanio malko popričati o političkoj situaciji i stanju na frontovima. Kako su iz kuhinje vodila vrata samo u smočnicu, osim onih za hodnik gdje je bio susjed, morala sam se tamo sakriti. U brzini sam ostavila pištolj na kuhinjskom ormariću. Odmah sam se sjetila što sam učinila i nervozno čekala da ode. Lederhas je opazio oružje, ali se pravio da ga ne vidi. Zadržao se kratko vrijeme. Nije spomenuo ni upitao ništa, ali mu je Micika sutradan rekla da nas je posjetio neki njihov rođak, koji je kulturbunder, i da je bio zaboravio pištolj.

Izvadak iz Ratnog notesa:

15- ožujka 1945 — Točno sam već 24 (dvadeset četiri) tjedna ovdje. Dosadno je.

29. ožujka — 26 tjedana ili pola godine.

Polovicom ožujka sjetila se Živka da me upita da li sam član Partije. Začudila se kad sam joj rekla da sam još uvijek skojevka. Bilo joj je žao što me i prije nije pitala. Tako me je tek tada, u suglasnosti s Povjerenstvom CK i Ankom Berns, bez kandidatskog staža primila u Partiju. Nemam riječi da opišem kako je to djelovalo na mene, koliko sam bila sretna i koliko mi je to dalo poticaja da izdržim do kraja.

Izvadak iz Ratnog notesa:

2. travnja 45 — Primljena u KPJ.

19. travnja 45 — Saznala da sam odlikovana Ordenom za hrabrost.

23. travnja 45 — Voltmetar 20 000 kuna, »gnom« mjerilo 10 000 kuna.

Približavao se kraj rata, imala sam mnogo posla. Osim veze s Ankom Berns i Mikom Špiljakom, održavala sam vezu i s prvom vladom Hrvatske u Splitu, drugom Vladimirom Bakarićem, te s komandantima Prve i Druge armije NOV, Kočom Popovićem i Pekom Dapčevićem. Oni su sa svojim armijama napredovali prema Zagrebu, a mi smo brojile koliko su još kilometara udaljeni.

Pošto je Živka, pripremajući grad za ulazak naših jedinica, bila stalno na nogama, jedan dio šifriranja prepustila je meni. I to sa šiframa »ZAGREB« i »HEJ SLAVENI«. Kako ni ja nisam dospijevala svršavati sav posao, jer sam trebala šifrirati, dešifrirati i emitirati depeše, pozvala sam u pomoć Olgu i Miciku. Dakako, po Živkinom odobrenju. Radile smo neprekidno gotovo bez spavanja, osobito prvih dana svibnja.

Posljednja tri dana sam, uz ostale depeše, svaki put slala jednu s istim sadržajem: »Dolazite što prije. Banda se povlači. U Zagrebu je bezvlašće«.

Još koji dan i doći će naši, partizani. Počele smo šivati zvijezdu na zastavi. Svanulo je jutro osmoga svibnja. Jedna srbijanska jedinica ušla je u Zagreb preko Save kod Borongaja i izbila na Heinzelovu ulicu. Bili su to prvi partizani u našem gradu. Zatim su ušli u grad borci XVIII udarne brigade XXVIII udarne divizije — slavonske, koji su došli od Velike Gorice, gdje su bili u zasjedi. Iz pravca Dubrave posljednje su došle jedinice X zagrebačkog korpusa, koje su malo zakasnile jer su morale prihvatiti borbu kod Sesvetskog Kraljevca. Računajući da su partizani u gradu, mi nismo dalje čekale, već smo na krov kuće izvjesile zastavu s crvenom petokrakom. Odmah se tu našao jedan pripadnik Narodne zaštite s puškom da čuva kuću. Uto naiđe Živka. Vidjevši zastavu na kući, jako se razljutila i izgrdila me da ću nastradati posljednjeg dana rata, jer je u Zagrebu bilo još uvijek

dosta ustaša koji su se krili i bježali prema Sloveniji, a naročito su se vrzmali po Trešnjevci i Črnomercu. Poslušale smo Živku i teška srca skinule zastavu. Međutim, na ostalim kućama na Pongračevu i dalje su se vijorile zastave sa zvijezdom, napravljene po uzoru na nasu.

V

Još jedna noć i čitav grad je naš. Ujutro su mi susjedi došli javiti da je u njihovu kuću došao jedan partizan svojoj sestri. Pojurila sam da nakon osam mjeseci samovanja konačno vidim nekog partizana. Na vratima sobe zastala sam iznenađena, jer taj je partizan bio drug Mate Jerković, komandant našeg Korpusa, koji me je zajedno s Capom poslao u Zagreb. Radosno smo se pozdravili i pričali 0 zajedničkim drugovima partizanima. Bila sam vesela što je prvi partizan bio moj stari ratni drug.

Došao je i dugo očekivani trenutak da odem do svojih roditelja. Jer biti u istom gradu u kojem su i moji najmiliji, ne javiti im da sam tu, da mi je toplo, da nisam gladna ni bolesna — bilo je teško izdržati. Oni su bili uvjereni daratujem negdje po Slavoniji. Posudila sam bicikl i odjurila u Babonićevu.

Pozvonila sam na vratima vrta. Na prozoru prvog kata pojavilo se milo lice mog oca i začuo povik: »Ljera, došla je moja Ljera!« Nisam mogla ući u dvorište, veliki vučjak Luks nije me puštao. Bila sam izvan sebe, žurila sam u kuću, htjela sam ga ubiti. No došao je gazda i odveo ga. Bila sam sretna kad sam se zadihana našla u očevu zagrljaju. Gdje su mama i seka Vesna? Osim oca kod kuće je bila samo teta Nina s djecom, jer su mama i Vesna išle čekati slavonske jedinice nadajući se da ću i ja doći s njima. Tata nije htio ići s njima govoreći im da ću doći kući — i nije se prevario. Teta Nina je išla po mamu i Vesnu 1 našla ih u Vlaškoj kod Petrove crkve. Odmah su se vratile. Ja sam gledala kroz prozor i kad sam ih opazila, pojurila sam niz stepenice u njihov zagrljaj. Grljenju, ljubljenju, veselju i pričanju nije bilo kraja.

Tada se moja draga mama sjeti da bih trebala oprati noge, jer sam dugo pješačila do Zagreba. Protesti nisu pomogli i tek kada mi je mama oprala noge, uspjela sam im objasniti da sam tu, u Zagrebu, već osam mjeseci, da sam se dovezla biciklom, s Trešnjevke i da sam uostalom sinoć oprala noge. Trgli su se i rekli da su odmah vidjeli da sa mnom nešto nije u redu, jer da su svi partizani opaljeni od sunca i vjetra, a ja, njihova Ljera, tako blijeda.

Tada smo svi skupa prasnuli u smijeh i proslavili moj povratak iz rata.*

Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

KAZALO IMENA

Adžija, B., 85, 135, 309
Agić, K, 41
Ahmetović, L., 13, 18, 19, 27, 44, 127, 218
Akurti, V., 313, 314
Aleksa, N., 128, 136, 137, 139, 142, 147, 148
Aleksić, S., 97
Aleš, V., 211, 218, 220, 221, 222, 223, 224
Ambrožić, M., 398
Andrija, 201, 346
Andrijić, 311
Anić, M,, 38, 108, 119, 216, 242, 276, 282, 287, 290, 291
Ankica, 181
Ante, 49
Antičević, A., 404
Antolović, A., 146
Antoni-Vrabec, M., 391
Apih, M., 217
Arko, S., 49
Asančajić, Đ., 336

Babić, E., 29, 192
Babić, I., 34
Badei, M., 330
Badovinac, 268
Bađeg, M., 330, 331, 333
Bahorić, I., 286, 287, 291
Bahun, M., 198
Bakarić, V., 90, 375, 411
Bakrač, B., 20, 22, 27, 59, 78, 79, 125, 127, 154, 156, 157, 160, 162, 164, 165, 206
Bakrač, I, 13, 23
Bakrač, Lj., 252
Balon, 219, 333
Baltić, M., 8, 18, 19, 27, 28, 127, 136, 142, 148, 149, 152, 155, 156, 262, 267
Baljak, F., 107, 192, 272, 324
Ban, A., 105
Barbalić, I., 99, 221
Barbara, 276
Barica, 45
Barlović, V., 104
Barok, 135
Bartolić, F., 194
Bartolić, J., 330, 332, 333, 334
Basserman, Z., 113, 115
Bašić, 291
Bašić, S., 117, 329, 379
Bauk, D., 78, 79
Bauk, M., 78, 81
Bazjanc, T., 382
Bebek, 335
Bedeković, F., 106
Bednjanec, S., 96
Begić, V., 111
Begović, S., 200
Bejlović, K., 97
Beker, L., 211
Beker, Z., 211, 213, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 224
Bela, 249
Belančić, B., 146, 147
Beli, L., 38
Belinić, M., 13, 86, 96, 196, 197, 200, 201, 375, 377
Bene, J., 383
Benel, 407
Benel, Marija, 277, 352, 400
Benel, Micika, 251, 407, 408, 409, 410, 411
Benel, O., 251, 277, 352, 400, 407, 408, 409, 410, 411

Benić, J., 347
Benko, S., 201
Benković, V., 80
Bere, Š., 41
Berlan, V., 302
Bernot, I., 319
Berović, Vinko, 134
Berović, Vlasta, 134, 196
Bertoša, J., 194
Berus, A., 32, 78, 86, 94, 95, 96, 104, 119, 130, 158, 170, 232, 247, 254, 257, 258, 276, 349, 350, 405, 411
Bazjak, 155, 156, 157, 262, 266
Bibanović-Nemčić, Ž., 349, 396
Biber, A., 95, 232
Bibica, M., 389
Bibijana, 387
Bijedić, Š., 120, 400
Bilal-Redžić, F., 128, 141, 142
Biliško, D,, 117, 134, 196
Biljan, I., 105, 106
Binički, 68
Birnot, A., 291
Bistrički, S., 216, 276, 289, 290
Bišicki, T., 78
Bizjak, 212
Blaha, Đ., 41
Blaškov, 245
Blašković, V., 378, 379, 382
Blau, 311
Blažević, B., 281
Blatnik, F, 213, 216, 219, 220, 222, 224
Blažina, S., 20, 26, 27, 44, 64, 69, 71, 72, 73, 78, 79, 81, 125, 126
Bobetić, I., 291
Bobinac, 379
Bogdan, I., 336, 337
Bogdanov, T., 78
Bognar, Z., 156, 157
Bonačić, 291
Borčić, B., 356, 357, 365, 392
Borezan, 142
Borić, T., 128
Borjan, L., 169
Bosina, F., 220
Bosnar, J., 194
Božičević, I., 94, 95, 96, 232, 252, 306, 349
Božičković, 333
Brajević, N., 78
Brajević, V., 78
Brajković, 259
Braniča, B., 279
Branko, 342
Brčić, 161
Brezovac, S, 379, 380
Brlečić, B., 78
Brlek, V., 37, 39, 43
Brlić, Đ., 399, 400
Brodar, I., 75
Brodarac, M., 252
Brodarec, 233
Brodarić, 336
Brodarić, M., 351
Broz, D., 23, 99, 390
Broz, D., 390
Broz, Lj., 389, 390
Brusić, N., 37, 41, 43
Bubanić, S., 20, 22, 59, 60, 61, 194
Bubaš, S., 194
Bučan, 331, 332
Budak, 326
Budak, M., 146, 184, 185
Budisavljević, P., 75, 175
Bujan, M., 381
Bujaš, A., 146
Bukatko, 396
Bukovac, M., 97, 110, 287, 288, 291
Bunjevčević, Đ., 41
Burić, F., 295, 296, 297, 301, 337, 338
Burić, I., 105, 106, 291
Burja, I., 96
Busija, J., 81
Buterin, R., 194
Butinar, J., 222
Butorac, J., 91, 92
Butozan, 149

Caganić, J., 334
Caganić, S., 330
Campek, 324, 325, 326
Capari, F., 124, 125, 227, 228
Capek, M., 273, 274
Car, I., 400
Carić, D., 24, 26, 27, 28, 29, 159, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 205, 206, 232, 242, 275, 347
Cameluti, R., 275, 276
Cej, B, 79

Cekurić, E., 235, 236, 273
Cenka, 177, 178, 180, 181, 182, 185, 186, 189
Cergolj, Z., 19
Cerovac, J., 96
Cerovečki, S., 291
Cesaree, A., 309
Cesaree, O., 78
Churchill, W., 235, 243
Chwal, L., 166
Cilić, 241
Cilić, A., 252
Crljen, D., 394
Cmi, 340, 341
Crnić, 163
Crnković, 109
Crnković, A., 344
Crnković, M, 194, 275, 286, 287, 291
Crnković, R., 28, 29, 117, 194, 234, 236, 272, 273, 275
Cukerić, M., 400
Cukon, V., 196
Cuković, M., 399
Culjak, F, 47, 293, 302
Cvenćek, 77
Cvete, 69, 70
Cvetković, M., 119, 314
Cvetković, V., 129, 132, 133, 248, 257, 258, 314, 315, 353, 405
Cvijo, S., 134, 135
Cvikeraš, 14
Cvirn, A., 160
Cvitaš, N., 312

Čalić, D., 272
Čanić, 332
Čanković, S., 200
Čeko, 289
Čepin, M., 41
Čermak, F., 221, 224
Černej, J., 219, 310
Černer, Z., 400
Černeš, A., 223
Černigoj, 299, 300
Česnik, V., .219, 222, 382
Čiko, 247, 249.
Čraak, 213
Čoklica, 33, 34
Čoklica, D., 33, 34, 196, 308
Čoklica, K., 233, 252, 253, 308, 351
Čondrić, P., 105, 107
Čorko, A., 194
Čubranović, H., 79
Čuček, F., 219
Čuliga, I., 316
Čutić, Đ., 39, 107, 118, 193, 272, 276, 287

Dabac, J., 317
Dabac, T., 396, 397
Dabi, E., 236
Dakić, B., 94, 95
Dana, 387
Danica, 390
Danko, 276
Dapčević, P., 411
Darinka, 87
Darović, I., 28, 148
Daskijević, P., 312, 313
Debač, D., 229
Debeli, 321, 322
Debelić, 250
Debeljak, G., 75
Debeljak, S., 293
Debić, S., 299
Delak, F., 219
Delgalo, 115
Delhunij, S., 20
Demc, 319
Depender-Šibl, Đ., 222
Derenčinović-Santek, M., 146, 147
Despot, A., 134, 139
Despot, D., 134
Devčić, 373
Devčić, M., 115,272
Dijanović, T., 105
Dim, J., 81
Dimić, N., 92
Dionis, D., 279, 382, 383, 384
Dobričević, Zloćko, 146
Doder, D., 321, 354, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 370, 372, 395, 396
Doktor, 162
Dolar, J., 223
Dolčić, V., 400
Dolinar, 122
Domjan, J., 378
Dozet, P., 8, 18, 19, 27, 61, 127, 130, 131, 375, 376, 387, 389
Dragosavić, A., 206, 293, 296, 336, 337

Dràpsin, P., 404
Draženović, 14, 223
Drinković, M., 104
Drobnik, 104
Družine, S., 105
Duda, J., 78, 82, 107, 109, 116, 117, 119, 193, 235, 239, 242, 270, 272, 287, 291, 358, 359
Dugandžić, J., 167, 192, 194
Dugi, V., 192
Dugonjić, R., 137
Duić, M., 222
Dujmović, D., 291
Dukanović, Z., 291
Dukmanović, 289
Dulčić, Lj., 395
Dumbović, D., 102
Dumbović, M., 94
Dumenđić, 365, 366
Dumić, P., 291
Dumović, D., 287
Durjava, M., 211
Durman, M., 309
Dušanka, 409
Dvoršak, D., 276
Dvorščak, R., 108, 109
Dvoržak, 291

Dalo, 304
Đermanović, 323
Đokić, S., 330, 333
Đurđica, 149, 150
Đureta, S., 128, 136, 139, 142, 143, 147, 148

Džalo, 395

Ećimović, 192
Efendić, A., 278, 279
Emrović, M., 78, 79, 80
Erak, F., 295, 296, 297, 299, 307
Ernest, 109
Ervačinović, R., 129, 156, 261, 262, 263, 264, 265, 266

Fabijanić, V., 291
Fajgelj, R., 310
Farago, 92
Farčnik, J., 213
Farolfi, I., 34
Fastner, Z., 166
Fedel-Sedmak, F., 128, 129, 142, 145
Feld, 46
Felker, Z., 262, 267
Ferenc, B., 221
Fijan, S., 193
Fijolić, P., 192, 193
Fijolić, P., 194
Filinger, F., 91, 92
Filinger, V., 91, 92
Filip, 276
Filipi, J., 340
Filipič, F., 213, 220, 223, 224
Filipović, 86, 88
Filipović, M., 285, 291
Filipović, O., 335
Filipović, T., 285, 291
Filjak, I., 194
Fink, K., 194
Fink, Z., 162
Fiolić, M., 279
Fioreli, 300
Flajpan, S., 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 285, 291
Flajšer, 385
Flanjek, A., 269
Flego, G., 109
Flego, S., 403
Flego, V., 343
Florić, A., 51, 175, 185
Fočić, J., 194
Folnović, M, 109, 117, 119, 278, 280, 281, 282, 290, 291, 298, 303, 307, 351, 355, 385, 386
Franc, 221
Francetić, J.,76
Franco, F., 36,
Franić, I., 192, 196
Franulović, P., 291
Franjković, J., 48
Frčko, S., 306
Frelih, J., 312
Fric, 255
Fridman, 333
Frint, A., 271
Frol, F., 34, 99
Fuks, R., 34, 196, 198
Fumić, V., 194

Gaberšek, I., 271
Gabro, 316

Gadić, 97
Gađo, I, 234, 236, 273
Gađo, M, 117
Gajger, J., 252
Gal, 320
Galama, 119
Galović, H., 14
Gerl, Lj., 330, 333
Gigov, N., 59, 61
Gigov, S., 59
Gila, J, 96
Gladni, 294
Glas, D., 96
Glavaš, 207, 208
Glavati, S., 23, 48, 120, 121, 122, 123, 227
Glazenhart, 100
Globan, S., 124, 125, 204, 205, 206, 207, 208, 228, 294, 295, 297, 298, 337
Gluhak, M., 146, 152
Gluhak, R., 32
Gmajnić, J., 104, 105, 106
Godec, F., 219
Goli, 106, 107
Gorenc, M., 222, 224
Gorjup, F., 109, 289, 291
Gortan, 351
Gorup, J., 393
Gospodnetić, I., 78, 79, 291
Gotovac, Č., 104
Govorušić, K., 78, 79, 152
Gračanin, I., 272, 275, 330, 331
Gradišnik, J., 212, 218, 223
Grafičar, 27
Grah, S., 357
Grakalić, A., 118
Granatir, B., 295, 296, 297, 300, 301, 336
Granec, I., 116
Grbac, K., 194
Grbac, M., 270
Grbec, R., 194
Grbić, M., 75
Grčević, 267
Gredelj, J., 46, 120, 385
Gregor, J., 399
Gregorić, P., 85, 220, 267
Gretić, R., 51, 345, 346
Grgošević, I., 134
Grko vic, 196
Grlivuč, 220
Gross, B., 159, 163, 169
Grossi, S., 215
Grozdanić, M., 89, 90
Gršković, B., 209
Grujić, L., 137
Gugo, J., 36, 41, 43, 44, 45
Gulin, J., 116
Guloznić, A., 134
Gvozdanović, 262, 265

Habazin, V., 194
Habijanić, V., 236
Habunek, D., 252
Habunek, I., 8, 11, 20, 31, 50, 51, 79, 80, 129, 148, 149, 155, 156, 285, 291, 345, 387
Hadžiahić, 396
Hahn, T., 166
Hainz, J., 221
Hajić, R., 267
Hameršak, J., 218
Han$_t$ J$_n$, 271
Hanževački, M., 347
Hapač, J., 330, 333, 334
Haramina, 300
Hariša-Gromovnik, I., 94, 95
Has, H., 319
Havdić, M., 174
Havdić, N., 106
Hebrang, A., 86, 90
Hefer, 247
Heinz, J., 220
Herak, T., 317
Hercigonja, M., 158
Hesheimer, I, 23, 48, 120, 122, 123
Heski, 279, 302
Heski, E., 302
Heski, V., 382
Hitil, J., 163
Hitler, A., 36, 326
Hiveš, Đ., 291
Hladnik, S., 76
Hladnik, V., 343
Hlebaš, I., 76
Hočevar, 344
Hoffman, 311
Holjevac, V., 335
Horstenau, 34

Horvacki, 216, 221
Horvat, 124, 125, 337
Horvat, Antonija, 227
Horvat, Antun, 81
Horvat, F., 38, 226, 300
Horvat, I., 97
Horvat, M., 37, 40, 41, 43
Horvat, P., 212, 219
Horvatinec, J., 196, 197
Hrastić, 304
Hrazdir, O., 310
Hrdas, 41
Hmčević, J., 32, 86, 197, 198
Hršak, B., 129, 150, 155, 156, 264
Hršak, V., 128, 155, 156
Hrženjak, Đ., 148
Hrženjak, J., 147
Hržina, J., 271
Hulina N., 75, 76
Humar, F, 220, 224
Humer, F., 219
Hus, V., 28, 154, 194

Ida, 202
Ugo, M., 213, 222, 224
Ilić, I., 110, 287, 288, 291
Ilić, M., 365
Ilijanić, J., 149, 235, 236, 273
Ilijaš, 379
Istrijanac, 64, 68
Ištok, O., 303, 306
Ivša, 316
Ivakić, B., 173, 174, 175, 178, 179, 182, 186, 187, 188, 189
Ivan, J., 106
Ivan, S., 97
Ivančica, 118
Ivanec, E., 140, 141, 142
Ivanka, 404
Ivanković, 71
Ivanović, I., 192
Ivanušić, 266, 267
Iveković, I., 41
Iveković, M., 309
Iverić, 337
Ivić, 337
Ivić, S., 92
Ivić, V., 292, 293, 294, 296

Jagarčec, N., 193
Jagić, 333
Jagić, I., 194
Jakopčić, S., 330, 333
Jakopčin, S., 297, 299, 302, 303, 306
Jakopec, L., 194
Jakopović, I., 106
Jakopović, Lj., 104, 105
Jakopović, M., 106
Jaković, 306
Jakovina, 293
Jakovlić, T., 74, 76
Jakovljević, 347
Jakuš, I., 75, 76
Jakuš, J., 75, 76
Janbrek, T., 104
Janić, S., 32, 33, 34
Janić, V., 10, 197, 198, 201
Janko, 199
Janko, I., 193, 116
Janjić, V., 404
Jambrešak, J., 41
Jančić, Lj., 145
Japundić, I., 81
Japundić,. M., 81
Jarbas, A., 194
Javornik, I., 21, 64, 142, 143, 340, 341
Jednak, 222
Jedut, V, 123, 385
Jelača, 192
Jelačić, D., 95
Jelačić, J., 94
Jelačić, S., 94, 95
Jeletić, E., 218
Jeličić, T., 47
Jelić, S., 297, 299, 302, 304, 305, 306, 382
Jelka, 228
Jergović, I., 75, 76
Jerković, M., 412
Jerneić, S., 95
Jernejc, P., 319
Ježić, A., 379
Ježić, J., 309
Ježić, V., 205, 206, 207
Jonke, V., 219
Josip, 180, 181, 190, 191
Jovanović, 216, 270, 291
Jovelić, S., 117
Jović, S., 128
Jug, I., 80
Julac, I., 291

Jumić, V., 360, 367, 389
Jurdan, M., 113, 115
Jureković, 96
Juričev, I., 105
Jurić, V., 161, 163
Juričić, P., 184
Juriša, F., 228
Jurjević, M, 117, 282, 295, 297, 298, 299, 300, 304, 337, 338, 383, 384, 386, 400
Jurjević, S., 297
Jurkov, M., 194
Jurković, M., 75, 76,
Jurman, 229
Jurmanović, S., 194

Kabalini, D., 166, 167, 348
Kablar, S., 194
Kajfeš, 317
Kalendarić, 291
Kallay, J., 161
Kalođera, A, 100, 387, 388, 390, 391
Kalođera, F., 387, 390
Kalođera, M., 100, 387
Kalođera, Z, 100, 166, 360, 387, 392, 393
Kamber, 152, 200, 342
Kancir, E., 378, 379
Kantej, S., 250, 251
Kapetanović, A., 120
Karaši, D., 51, 167
Karažinec, I., 194
Kardelj, E., 219
Karlovac, 372, 373
Karneluti, R, 109, 292
Karo, V., 90
Katanić, Lj., 381, 382
Katarina, 213, 222, 224, 262, 263, 265
Katica, 177, 320, 387
Kavran, 245, 311
Kavurić, Z., 29, 158, 236, 392
Keber, M., 104, 106
Keber, S., 213
Kelek, 207
Keler, M., 104
Kemfelj, Đ., 312, 313
Kenigshofer, G., 81, 311
Kesić, B., 392
Kete, 343
Kević, Z., 79, 81
Kežman, A., 248, 254, 255
Kirac, N., 141
Kirac-Dulčić, Lj., 88, 250, 277, 352, 355, 356, 357, 359, 402, 403, 412
Kireta, S., 19, 291
Kirinić, V, 378, 379
Klancir, A., 332
Klancir, F., 329
Klancir, R., 329
Klarić, I., 75
Kieme, D., 282, 290, 291, 321, 322, 351, 355, 356, 389
Klepac, R., 346
Klico, 137
Kličko, I., 96
Klobučar, I., 194
Klobučarić, I., 192
Kljun, A., 306
Kmet, 319
Knežević, F., 203, 204, 205, 206, 337
Knežević, I., 291
Koch, J., 311
Kocmur, A., 175
Kočić, V., 81
Kolar, 128
Kolar, F., 382
Kolarec, 33, 253
Kolarec, K, 86, 87, 233, 252
Kolarec, S., 85, 233, 252, 351, 355
Kolarec-Vičević, B., 85, 86, 87, 88
Kolesar, J., 97
Kolman, M., 51, 52, 117, 166
Komadina, 138
Komar, M., 391
Komavli, E., 219
Komavli, S., 47, 48, 55, 56, 294
Komparić, 298, 299, 301
Komparić, R., 206, 209, 382, 383, 386
Komparić, V., 151
Končar, D., 87, 91, 376
Končar, M., 194
Končar, R., 2, 86, 90, 91, 196, 251, 375, 376
Konjhodžić, M., 25
Kopač, Đ., 203, 204
Kopačić, L., 279, 280, 302
Kopričević, Đ., 291
Korak, N., 48, 282, 283, 292, 296, 299, 303, 304, 337, 338, 339, 386
Korak, T., 301, 312, 313, 314, 315

Korasić, A., 80
Korasić, B., 80
Korasić, M., 80
Koren, 337
Korošec, K, 211, 218, 219, 220
Korošec, M., 215, 218, 219, 220
Korovinović, V., 360
Korporić, 158
Kos, I, 74, 75, 76, 296
Kos, M, 337
Kosor, A., 291
Kosovac, D., 103, 104, 116, 276, 289, 290, 291
Košutić, 275
Košutić, A., 34, 110
Kotarski, R., 317
Kovačec, Z., 382
Kovačević, 263
Kovačević, K, 310
Kovačević, Marija, 268
Kovačević, Milovan, 184
Kovačević, S., 194
Kovačić, 121, 287
Kovačić, I. G., 197, 376
Kovačić, J., 47, 54, 205, 206
Kovačić, M., 319, 320
Kovačić, Z., 51, 159, 160, 162, 164
Kovačić-Kabalini, A., 286, 291
Kovačićek, M., 279, 399
Kozar, F., 330
Kozar, J., 330
Kozjak, F., 218
Kozjak, S., 176
Kožar, 135
Kožar, A., 194
Kožić, I., 128
Krajačić, I, 10, 18, 34, 86, 196, 199, 200, 203, 204, 218, 292, 300, 330, 333, 375, 376
Krajačić, M., 97
Kralj, 96, 122
Kralj, B., 110, 287, 288, 291
Kralj, D., 331, 332, 333, 334
Kramarić, V., 271
Krampus, 120
Kranjčević, 293
Kraš, J., 85, 86, 104, 196
Kraus, 56
Kravar, Lj., 291
Krbek, 239, 241, 275
Krčević, S., 95
Krčmar, L., 291
Krčmarek, F., 78, 82, 168, 193, 234, 236, 272, 273
Kreačić, 381
Kreačić, M., 99
Kreačić, O., 161, 162
Kreačić, V., 99
Kremžar, 204
Krist, D, 120, 123, 310
Krišković, 23, 51
Krištofić, E., 378, 379
Krizman, M., 194
Krizmanić, L., 104, 105, 106
Križnik, Š., 96
Krleža, T., 87
Krndija, D., 23, 25
Kroflin, braća, 94
Kroflin, R., 95
Kroflin, S., 95
Krošelj, M., 78
Krovinović, 76
Krovinović, V., 291, 365, 369, 389
Krsnik, T., 113
Krstić, J., 147
Krtolica, V., 402
Kruk, J., 98
Kruna, 390, 391
Krunić, I., 76, 108, 242, 272, 276, 282, 283, 285, 286, 287, 351, 355
Krušec, F., 195, 325
Krušec, S., 323
Krušić, A., 40, 41
Krušić, D., 319
Krušić, H., 319, 320
Krvavica, M., 335
Kubla, J., 124, 125, 228
Kubović, 204, 206, 207, 208
Kučanda, I., 381
Kufrin, M., 161, 317
Kuhar, 344
Kulušić, J., 146
Kumičić, 367
Kun, V., 81, 82
Kundašić, T., 202
Kunstić, F., 129, 143, 144, 154, 156, 262, 263, 265, 379, 380
Kunštek, I., 64, 67, 209
Kunštek, S., 313, 314
Kurelec, 110, 330

Kurelić, R., 137, 147
Kurešić, S., 67, 68
Kurspahić, P., 298, 303, 304
Kvakan, M., 135
Kveder, D., 213

Lacin, 311
Lacko, 239
Lamza, N., 303, 305, 306
Lanac, M., 137
La Roche, 311
Lasić, B., 19, 38, 39, 44
Lasić, I., 378
Lastavica, 37,
Laškarin, J., 193
Lauko, I., 14
Laura, 69, 70
Lavrič, 319
Lazić, I., 329, 378, 379
Lederhas, 410, 411
Legin, J., 116
Lelas, A., 78, 275
Leman, I., 78
Lepen, T, 117, 278, 279, 280, 281
Lepušić, I., 176
Leskovar, S., 324
Levkuš, M., 98
Linarić, M., 16, 19, 20, 27, 36, 37, 38, 39, 42, 43
Lisak, Đ., 108, 109, 110, 276, 285, 289, 291
Löchert, J., 392
Lončar, 310
Lončar, M., 78, 273
Lončar, P., 132
Lončarec, M., 340, 342, 431
Lončarec, M., 21, *64*
Lončarić, V., 194, 362
Lončarić, Z., 388
Lovrenčić, 96
Luburić, M., 97, 365, 372, 384, 394, 395
Lucović, I., 115, 116
Luka, 28
Lukanović, P., 199, 351, 375
Lukatela, J., 23,.30, 50, 52, 53, 165, 167, 189, 234, 252, 259, 388, 402
Lukatela, V., 189, 252, 258
Lukeš, F., 333
Luketa, S., 134
Lukinac, S., 41
Lukman, A., 114
Lukman, F., 106, 107, 112, 115, 117, 193, 272, 273, 274, 275, 291

Ljerka, 276
Ljubičić, 327
Ljubišić, N., 145, 146, 147
Ljubo, 359

Machaček, J., 360, 361, 365, 366, 367, 394, 395, 396, 398
Maček, V., 241
Magdalenić, S., 142
Mađarac, P., 381, 382
Mađurečan, F., 382
Magiljo, 266
Maglajlić, E., 99, 100
Mahaček, J., 389
Mahnič, A., 150
Mahnič, M., 149, 150
Mahnič, P., 149, 150, 151, 152, 153
Majcen, S., 319
Makanec, 263
Maks, 284
Mala, 64, 137
Malarić, S., 78, 81
Malčić, M., 382
Malešević, N., 205, 386
Mali, 90, 138
Malojčić, M., 392
Mandić, F., 38
Mandić-Benković, V., 152
Manolić, J., 262
Mara, 253, 350, 393
Marčelja, D., 222
Marčetić, P., 308
Marđetko, N., 302
Margetić, M., 149
Margioti, 338
Maričić, 20, 22, 39
Maričić, J., 58
Maričić, S., 22, 58
Maričić, V., 58
Marija, 259, 260, 313, 314, 387, 390
Marilka, D., 222
Marinić, 154
Marinković, I., 2, 8, 10, 19, 23, 24, 27, 32, 86, 127, 128, 131, 132, 169, 197, 199, 202, 206

Marjančić, 228
Marko, 107, 242
Marko, J., 211
Marko, S., 211
Markovac, P., 309
Marković, 336
Marković, M., 74, 81, 194
Markuš, 280
Markuš, D., 194
Markužić, J., 193
Marohnić, M., 279
Marović, P., 291
Martin, 279, 281
Martinčić, P., 218, 248, 282, 283, 284, 291, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 351, 355, 356, 359, 383, 384, 386
Martinčić, V., 248
Martinić, Zlatko, 291
Martinić, Zvonko, 291
Marušić, P., 78
Marušić, R., 279, 281, 298, 300, 301, 339, 383, 386, 399, 400
Maštrović, V., 81
Matečić, D., 381
Matej, 150, 151
Matek, 253
Matešić, D., 279, 284, 382
Matetić, Z., 345
Matica, 316
Matijaščić, F., 53
Matijaščić, T., 209
Matijević, Z., 401
Matković, J., 228
Matković, M., 120, 227
Mato, 174, 190, 250
Matulaj, I., 56
Mavrič, S., 216, 221
Mažuran, K., 291
Mećar, I., 19, 20, 27, 58, 59, 60, 61, 83
Medved, J., 299, 338
Mederai, V., 20, 27, 28
Melada, 278
Melinac, H., 222
Merle, D., 18, 24
Mesar, 51
Mesić, 12, 13, 14
Metlaš, 209
Metzger, B., 346
Mežnjarić, M., 116
Mićo, 295, 298
Mihočević, P., 175
Mihovilović, I., 29, 252, 392, 394, 398
Mikašinović, T., 209
Miklauš, D., 218
Miklavžič, 211
Miklić, F., 222
Mikloužić, 51
Mikulavčić, 379
Mikulec, 297
Mikunc, *J.*, 337
Mikuš, B., 291
Mikuš, M., 272
Milan, 107
Milekić, N., 99
Miler, 377
Miletić, I., 233, 252
Miletić, M., 201, 202
Mileusnić, D., 146
Miličić, M., 27, 28, 31, 79, 273
Milić, D., 379
Milić, M., 120
Milihran, I., 41
Milka, 312
Miloš, Lj., 96, 269
Milošević, 214, 221, 343
Milošević, M., 194
Milošić, A., 113
Milošić, D., 113
Mimica, J., 81
Mimica, V., 81
Mimić, M., 122
Mimika, 171
Miranda, 174, 175, 176, 177, 180, 181
Mirčetić, D., 209
Mirkec, 109, 298
Mirko, 248
Miro, 107, 276
Mirosavljević, S., 330, 332
Mišković, J., 113, 272
Mišković, M., 2, 28, 87, 162, 164, 166, 197, 202, 232, 233, 234, 237, 262, 308, 375, 376
Mitrečić, A., 129, 136, 149
Modričin, 20, 58, 60, 61
Mohorič, 216, 221
Mohorovičić, A., 51, 169, 321, 322, 351, 354, 361, 370, 372, 388, 389, 402

Mokosek, J., 51
Morter, 118
Može, 227
Može, M., 228
Mrkša, Z., 34
Mučko, J., 333
Mučnjak, I., 21, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 72
Muhvić, I., 194
Munk, Z., 346
Munja, 72
Murić, M., 81
Murtić, 398
Mussolini, B., 36, 118
Mušković, V., 124, 228
Mutak, Š., 242, 276, 287, 290
Mutak, V., 382, 385, 399
Mužević, M., 378
Müller, 325

Nada, 224, 404
Nad, K., 18
Nazor, V., 197, 376
Nemčić, 27
Nemčić, Đ., 104, 105, 106, 213, 214
Nemčić, Z., 53, 88, 197, 202, 253, 282, 283, 284, 290, 291, 308, 322, 349, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 372, 373, 374, 375, 376, 389, 391, 407, 408, 411
- Nemeš, 335
Nemet, 98
Nesek, S., 378
Nevečerel, V., 161
Novak, 296, 332, 337, 338
Novak, A., 213, 222, 224, 300
Novak, I., 206, 292, 301,
Novak, M., 50, 160, 164, 166, 390
Novak, N, 316, 317
Novak, V., 33, 200, 201
Nuić, T., 381

Oberst, 371
Očalaš, 51
Oficir, 27
Ogorelc, V., 194-
Ogrizović, B., 28, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 345,. 400
Ogrizović, M., 187, 190, 191
Ogrizović, S., 171, 172, 178, 179, 182, 183, 190
Orešković, M., 86
Orešković, S., 312
Osek, M., 194
Osrečki, R., 303, 306
Ostarjaš, Đ., 306
Ožegović, I., 270
Ožegović-Drndić, T., 21, 64

Pačenovski, D., 78, 79, 81
Pađen, B., 89
Pađen, L, 89, 90, 91, 92
Pađen, M., 92
Pađen, Z., 92
Palčec, I., 378
Paljan, S., 102, 400
Panic, J., 276, 277
Pap, P., 90
Papirničar, 135
Paravić, F., 401
Parfant, L., 8, 11, 19, 20, 27, 31, 39, 42, 43, 61, 64, 125, 285, 291
Paspa, 118
Patačić, 135
Pauč, 211
Paut, A., 79
Paut, M., 278, 403
Pavelić, A., 131, 144, 246, 283, 361, 365, 388, 396, 403
Pavelić, H., 90, 91, 92, 93
Pavešić, Z., 169
Pavičić, 173, 178, 179
Pavić, M., 360, 365, 394
Pavković, A., 202
Pavleković, M., 193, 194
Pavletić, N., 403
Pavlić, 128, 316
Pavlić, D., 317
Pavlin, 224
Pavlin, A., 276
Pavlović, 395
Pavlović, N, 400
Pavlović, S., 236
Pazman, G., 135
Pečaver, S., 270, 271, 272
Pećnik, 121, 385
Pećnik, D., 194
Pećnik, S., 102
Pegan, D., 310, 311

Pelaić, S, 104, 105, 106
Pelin, 113
Pepi, 229
Pepica, 202, 398
Pepo, 109
Perišić, J., 401
Perković, Z., 351, 353, 389
Perme, V., 221, 224
Perović, D., 392
Perović, L., 3, 8, 18, 19, 24, 27, 28, 33, 34, 35, 86, 87, 100, 127, 130, 132, 162, 164, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 215, 254, 375, 376, 390
Perović, S., 291
Peršen, M., 128, 134, 142, 143, 147, 148
Peršen, V., 148
Peruška, 114
Peruško, D., 128
Pešelja, B., 169
Pešut, I., 196
Petar, 239, 250, 251
Peternac, N., 141
Petreković, S., 21, 41, 44, 45, 62, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 125, 340, 341, 342
Petrešević, B., 74, 75, 76, 138
Petričić, I., 338
Petrić, 114
Petrić, I., 113, 114, 193
Petrinc, S., 78
Petričić, B., 269
Petričić, I., 294, 295, 297
Petrović, B., 81, 162
Petti, S., 194
Pevec, 301
Pevec, J., 78
Picelj, A., 381, 382
Pihir, D., 75
Pilaš, D., 194
Pilot, 118
Pintar, F., 38, 39, 40, 41, 44, 45
Pintarić, M., 310
Pire, F., 219
Piskač, 376
Pistotnik, F., 78
Pistotnik, M., 79
Piverić, I., 296, 297, 299
Planine, J., 220
Plavi, 137
Plec, A., 273
Plepenić, M., 121
Plesner, R., 403
Pleše, 268
Pleše, A., 47
Pobrić, H., 97
Pogačić, 300
Polić, F., 302
Polišenski, 311
Poljak, R., 279, 280, 281
Pomykalo, F., 346, 347
Popelar, J., 37, 39, 40, 41, 43
Popisnica, 118
Popović, 252, 346
Popović, D., 291
Popović, K., 397, 411
Popović, V., 18, 89, 90, 91, 92, 93, 132, 161
Popravak, I., 194
Posavec, 49
Povržení, V., 382
Praunsperger, B., 309, 310
Pražić, M., 317
Premuž, S., 193, 276, 277
Preskar, J., 24, 27, 31, 38, 144
Prešnjak, I., 113, 116
Priča, M., 160
Prijateljica, 251
Prikril, B., 158
Privrat, I., 192
Prnjak, I., 104, 105, 106
Prodan, M., 134
Profeta, 333
Prohaska, A., 396
Prohaska, N., 197, 198, 199
Propadalo, V., 69
Prosinek, G., 109
Prošelj, E., 41
Prpić, Đ., 310, 311
Prpić, Lj., 367
Prpić, P., 117, 119, 279, 281, 282, 356, 360, 361, 389
Pšenicka, P., 311
Pšorn, A., 309
Ptiček, S., 82
Pugelnik, I., 330, 334
Puklavec, A., 176
Puklek, S., 271
Puljek, F., 297, 299
Puljek, S., 295

Puljko, 268
Putrik, I., 291

Račić, L., 336
Račić, M., 108
Račić, N., 107
Račić, T., 194
Radetić, 60
Radić, P., 381
Radočaj, M., 78
Radošević, Z., 147
Radović, B., 270
Radović, M., 128
Rajh, A., 141
Rajhel, R., 382
Rajković, 122
Rajtić, N., 163
Rakić, K, 272
Rakić, M., 196
Rakuljić, I., 161
Raspor, V., 146, 152
Ratkaj, 300
Ratko, 11, 129
Raušević, M., 74
Razdraz, V., 101
Rebić, P., 303, 306
Reich, R., 100
Reichherzer, R., 175, 184, 185, 402
Remenar, I., 194
Renar, S., 221
Rendulić, M, 23, 27, 47, 48, 55, 56, 131, 132
Rener, S., 215
Renko, V., 379
Repek, B., 81
Res, 118
Rešetar, F., 310
Revelant, 216
Riba, 75, 76
Ribar, 1. L., 86, 137, 203, 375, 376
Ribica, 154
Ribić, J., 81, 104, 106
Richter, Š., 107
Rihter, A., 115, 117, 119, 193, 252, 272, 274, 275, 291
Rob, I., 75
Robinščak, S., 220
Rogić, D., 75, 76, 285, 289, 291
Rogina, 56
Rolih, F., 229
Rom, 297
Ropreti, 229
Rošić, 163
Rotdajč, Ana, 320
Rotdajč, Anton, 320
Roter, 280, 304
Rozika, 19, 174, 181, 183
Rožaj, G., 105
Rožić, S., 95, 252
Rubčić, **N.,** 336
Rudi, 87
Rudo, 316
Rukavina, 122, 129
Rukavina, F., 38, 39
Rukavina, J., 98, 316
Rukavina, M., 147
Rukavina, **N.,** 23, 72
Rukavina, P., 271
Rumbak, 193
Rumbak, Lj., 323
Rupčić, D., 287
Russo, I., 106, 107
Rupnik, B., 78
Rusan, S., 252, 253, 277
Rusman, B., 19
Ruso, I., 252, 291
Rutić J., 50, 51, 159, 161
Ruža, 269
Ružić, J., 401
Ružić, M., 317

Sabadoš, D., 79
Sabo, I., 379, 380
Sabolić, P., 124, 125
Sačer, M., 108, 109, 276
Saili, D., 2, 85, 87, 119, 196, 197, 232, 375, 376
Saili, P., 87, 251
Sajka, 404
Salajster, 333
Salamon, A., 276
Salopek, 311
Salopek, M., 193, 194
Salopek, T., 209
Samoborski, I., 96
Samsa, 331, 332
Santo, G., 201
Sara, 224
Sasso, D., 161
Satler, D., 151

Schlesinger, M., 403
Sedmak, F., 136, 137, 139
Sekulić, S., 261
Serdarov, M., 105
Sertić, 91, 193, 194
Sertić, A., 89, 93, 163, 197
Sertić, J., 193, 194
Servaci, 394
Seter, M., 279, 280
Sever, I., 295, 297, 299, 338
Sibila, M., 221
Silk, 118
Silvo, 58
Simić, C., 81
Simić, J., 81
Simić, M., 146
Simić, S., 81
Singer, V., 98
Sirša, 214, 215, 221
Sitek, I., 398
Sitna, 404
Skelin, 291
Skobljar, M., 271
Skok, K., 302
Skoliber, 394
Skubić, I., 242
Sladojev, I., 407
Sladojev, V., 134
Slijepčević, V., 61
Slivonja, N., 97
Slovenka, 266
Smiljanac, 379
Smolčić, F., 242, 275
Smoljan, L., 236
Smuđ, P., 293, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 338, 339
Sokolić, Lj., 175
Sokolović, N., 309, 310
Sontak, 121, 279, 302
Sorić, B., 317
Sodar, J., 51
Sotlar, S., 51
Spetić, I., 74, 75, 76, 77
Spetić, T., 75
Spoleto, 388
Srdelić, B., 82, 344
Sremac, I., 75
Sruk, 303, 307
Sruk, B., 272
Stančić, E., 97
Stanić, R., 193, 194
Stanka, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 186, 187, 189, 190
Stanković, 75, 323
Stanković, Lj., 177
Stari, I., 317
Staroveški, F., 290
Stasjug, V., 384
Stipetić, 297, 299, 301, 304
Stojaković, D., 61, 102, 400
Strmotić, J., 78
Strugar, S., 193, 194
Studen, Lj., 61
Sučić, Z., 221
Sudarević, 52, 53
Sudarević, A., 52, 53
Supanc, A., 78, 79, 215
Supanc, F., 78
Suše, Z., 139, 143, 144
Svečak, D., 279
Svetličić, 343
Svetlić, J., 223

Šantić, I., 302
Šantić, Š., 312
Šaran, S., 194
Šarčević, M., 33
Šarić, 147
Šarić, S., 137
Šavrić, M., 271
Ščitarosi, S., 355
Šegota, M., 401
Šegvić, Z., 90, 91, 92, 93
Šeler, A., 399
Šeler, I., 293, 296
Šenoa, M., 291
Šercl, S., 77
Šimaga, Đ., 41
Šime, 279, 384
Šimec, Š., 18, 19
Šimecki, I., 14, 176
Škare, A., 160
Škobić, Lj., 194
Škojić, F., 193
Škot, 56
Škrbin, 337
Škrinjar, J., 75
Škrinjar, Lj., 75, 77
Škrinjar, M., 74,

Škrinjar, R., 51
Škrjanec, M., 320
Šmigmator, Lj., 23
Šmit, 211
Šneler, D., 194
Šneler, Z., 378, 379
Šnidašić, I., 194
Šoić, V., 401
Šolaj, J., 175, 345, 346
Šoljan, L., 145, 147
Šoljan, M., 148
Šoljan, N., 137
Špalj, braća, 97
Špalj, B., 96
Špan, T., 147
Špan-Borić, T., 136
Šparovec, A., 222
Špicer, 96
Špiljak, M., 358, 361, 373, 374, 391, 407, 411
Špoljarić, I., 291
Šrajber, A., 136, 147, 149, 340
Štabek, F., 104, 105, 106
Štajcer, V., 276
Štajduhar, 311
Štamfelj, V., 404
Štef, 358, 359
Štefanović, S., 278, 279
Štefek, 407, 409
Štefica, 255
Šterk-Vucelić, D., 309
Štrmac, B., 311
Šubaraš, 302
Šubašić, I., 240
Šuljka, A., 396
Šuster, 138
Šušković, Z., 75
Šušterić, M., 104, 105, 106
Švajcer, J., 194
Švalba, D., 401
Švalba V., 401
Švigir, J., 114, 115
Švob, S., 392

Tadić, 295
Tadić, M., 74, 75, 78
Takač, B., 81
Takač, V., 81
Tavčar, 213, 222
Tavčar, I., 213
Terek, F., 383
Teški, A., 117
Teški, G., 135
Težak, B., 160
Težak, M., 46, 56, 142, 248
Tifolt, P., 104
Tikvici, 216, 221
Tišma, 200
Tito, J. B, 217, 237, 240, 243, 244, 250, 276, 404
Todor, 316
Tomac, I., 110
Tomas, M., 53
Tomaš, S., 176
Tomičić, 205
Tomljenović, F., 345
Tomo, 242, 249
Tompa, A, 19, 23, 29, 99, 100, 387, 390
Tomše, M, 279, 280
Tonković, 147
Tonković, F., 137
Torčić, A., 194
Torić, J., 347, 396
Trček, M., 211, 213, 222
Trček, S., 213, 222
Turnšek, A., 210
Treursić, braća, 97
Truta, N., 78, 176
Tučkorić, B., 50, 51, 53, 158, 170, 233, 387, 388
Tučkorić, Vesna, 233
Tučkorić, Vikica, 50, 53, 108, 110, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 216, 233, 242, 248, 249, 252, 276, 287, 288, 290, 291, 320, 321, 322, 376, 389, 405, 409
Tuđman, L., 41
Tukec, S., 277
Tukser, M., 94, 95, 96, 98
Turčinović-Dodić, A., 148, 149, 152
Turk, E., 76, 96
Turković, J., 94, 95
Turković, R., 95, 350, 358, 405
Turnšek, A., 210
Turnšek, L., 211, 215, 218, 222, 223, 224
Tušak, B., 128, 136, 137, 139, 140, 147, 148, 154, 371
Tvrtko, 276

Udovičić, A., 382
Ugarković, S., 32, 33
Ujević, S., 118
Umek, 221
Urankar, J., 271, 272
Urbančić, 252
Urbančić, S., 319, 321, 352, 354, 357
Uroić, D., 399, 400
Urušić, 291

Vagner, 97
Vajda, 320
Valečić, A., 89
Valent, 198
Vali, M., 112
Valić, F., 119
Valjak, K., 355
Vapnar, A., 313, 314
Vatovec, N., 403
Veber, N., 28, 53, 88, 108, 162, 164, 167, 170, 197, 202, 215, 231, 243, 252, 255, 256, 258, 259, 275, 276, 287, 288, 290, 291, 308, 320, 321, 322, 349, 350, 351, 352, 355, 357, 375, 376, 389, 402, 405, 406, 407, 408 410
Večon, Š., 222
Vegar, B., 333
Veljko, 276
Venir, S., 299
Verčom, Š., 220
Vernić, Z., 136
Vertl, H., 252
Veseli, 337
Veselić, Đ., 160
Veselić, J., 51
Vesenjak, J., 319, 320
Vesenjak, M., 319
Vesna, 404, 407, 412
Vestermajer, H., 78
Vešligaj, A, 298, 299, 383, 384, 385, 399
Vičić, E., 163, 164, 165
Vid, 303
Vider, M., 223
Vidić, A., 163
Vidić, M., 163, 170
Vidmar, I., 194
Vidmar, J., 212, 219, 222, 223, 224
Viličić, M., 161
Viličić, V., 161
Vincek, N., 41
Vinketa, L., 104
Vinković, 112
Vinski, 309
Vinterhalter, 269
Viši, 229
Višnjevski, Mara, 81
Višnjevski, Marko, 81
Višnjevski, P., 81
Višnjevski, R., 81
Vitasović, J., 288, 291
Vjera, 182
Vladek, 198
Vlado, 316, 404
Vlahović, J., 105, 114, 115, 196, 204
Vlasta, 326
Vlašić, J., 310
Vodopija, N., 120, 122
Vojnić, 297, 302
Vojnović, D., 171
Volčanšek, D., 279, 280
Volf, I., 41
Volmaier, D., 222
Vorkapić, A., 287, 288, 289, 291
Vorkapić, S., 289, 291
Vostrel-Amanović, A., 129, 156, 261, 267
Vouk, A, 287, 291, 360, 361, 363, 366, 367, 368, 371, 389
Vozila, I., 48, 49
Vozila, M., 124
Vrabič, O., 319
Vrag, 109, 276
Vrančić, J., 201
Vrban, M., 97
Vrbka, D., 304
Vrbka, V., 209, 282, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 307
Vrček, D., 378
Vrućina, S., 166
Vućar. L., 222
Vučković, 194
Vučković, S., 335
Vuglek, S., 293, 295, 296, 297, 299, 300, 337, 338
Vugrinec, 301, 338
Vujčić, L., 381, 382
Vukadinović, 289

Vukadinović, M., 146, 147
Vukelić, N., 105
Vukmanović, S., 197, 199, 200
Vuković, L., 384
Vuković, P., 348
Vuljević, I., 184, 209

Zagorac, 72
Zagorac, V., 401
Zahirović, M., 228
Zalković, B., 287, 290, 291, 351, 355
Zange 1, 168
Zdanovski, N., 165
Zdenka, 182, 183
Zdenko, 248
Zemljić, S., 297, 336
Zidanić, F., 83
Zlata, 259, 314, 316
Zlatić, D., 44, 148, 252, 354
Zlatić, L., 158
Zlatić, S., 355, 356, 358, 359, 360, 362
Zora, 118, 255, 257
Zorko, J., 219, 222
Zoli, braća, 104, 106
Zovko, 338
Zovko, M., 215
Zovko, S., 295, 297, 300
Zrinšćak, J., 19, 20, 27, 316, 317
Zulfo, 14, 16
Zurovac, S., 75, 76
Zvonar, R., 19, 38, 39
Zvonimir, Đ., 140

Zak, 270
Zakman, B, 79, 81, 117, 118, 119, 273, 398
Žalković, B., 282
Žanić, I., 316
Žanić, Josip, 316
Žanić, Josipa, 359, 360
Žanić, M., 316, 317
Žarko, 324, 326
Žegarac, Š., 222
Žegarec, V., 76, 117, 184
Ženva, A., 310, 311
Žerdik-Kovačić, O., 159, 161, 162, 163
Žibrant, A., 291
Žibrat, D., 330
Žibret, A., 74, 76
Žibret, I, 74, 76
Živković, 103, 114,
Žlojpah, F., 319
Žorga, M., 219
Žubrinić, J., 83, 84
Žubrinić, M., 22, 28
Župančić, M., 194
Županić, 155
Županić, L., 194
Županić, S., 287, 291
Župić, M., 76

Wagner, J., 321, 322, 357

KRATICE

AFŽ — Antifašistički front žena
AVNOJ — Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BBC — Radio-London
CK — Centralni komitet
CK KP — Centralni komitet Komunističke partije
CK KPH — Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
CK KPJ — Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
CK Möpra — Centralni komitet Međunarodne organizacije za pomoć borcima revolucije
CK SKOJ-a — Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
CO — Centralni odbor
CONP — Centralni odbor Narodne pomoći
CZ — Civilna zaštita
HRS — Hrvatski radnički savez
HSS — Hrvatska seljačka stranka
IHRPH — Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
JNA — Jugoslavenska narodna armija
JNOF — Jedinstveni narodnooslobođilački front
Kl — Komunistička intemacionala
Kominterna — Komunistička intemacionala
KP — Komunistička partija
KPH — Komunistička partija Hrvatske
KPJ — Komunistička partija Jugoslavije
KUSP — Kulturno udruženje studenata pacifista
MK — Mjesni komitet
MK SKOJ-a — Mjesni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
NDH — Nezavisna Država Hrvatska
NOB — Narodnooslobodilačka borba
NOO — Narodnooslobođilački odbor
NOP — Narodnooslobođilački pokret
NOR — Narodnooslobođilački rat
NOV — Narodnooslobodilačka vojska
NP — Narodna pomoć
OK KPH — Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske
OVRA — Politička policija fašističke Italije
OZN-a — Odjeljenje za zaštitu naroda Jugoslavije
PAB — Privilegirana agrarna banka
PK SKOJ-a — Pokrajinski komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
PO — Pokrajinski odbor
PONP — PokrajinsTđ odbor narodne pomoći
RAPLAZA — Radnička planinarska zajednica
RK — Rajonski komitet
SBOTIČ — Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika
SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije

SKP(b) — Svesavezna komunistička partija (boljševika)
SSSR — Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SSRNH — Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske
SUBNOR — Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije
SUZOR — Središnji ured za osiguranje radnika'
TKO — Trešnjevačka kazališna omladina
UNS — Ustaška nadzorna služba
URSS — Ujedinjeni radnički sindikalni savez
ZAVNOH — Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

SADRŽAJ

Uredništvo	PREDGOVOR	1
Lepa Perović	ZAGREB 1943. GODINE Povjerenstvo CK KPH u Zagrebu — Mreža revolucionarnih organizacija — Posebna uloga Zagreba	3
Lepa Perović	ILEGALNI PARTIJSKI RAD U ZAGREBU Dolazak u Zagreb — Neiscrpne rezerve među građanima — Pogibija Ladislava Parfanta Umjetnika i Ivana Habuneka — Ubacivanje provokatora — Masovno odlaženje u partizane	8
Perica Dozet	MOJ DOLAZAK U ZAGREB Poslan sam na dužnost sekretara MK — Sastav komiteta — Metode našeg rada	18
Inž. Boris Bakrač	NE SMIJEMO IH ZABORAVITI Ljubav za slobodu i bolji život — Povjerenje i odanost Komunističkoj partiji — Zagrepčani su davali za pokret i vlastite živote	27
Dr Josip Hrnčević	U OKUPIRANOM ZAGREBU 1943.	32
Josip Gugo	KONTINUIRANI RAD PARTIJSKE ĆELIJE Četrnaest odbora Narodne pomoći — Prvi Narodnooslobodilački odbor za VI rajon — Aktivisti Tvornice duhana	36
Josipa Popelar-Vešara	RAZVIJALI SMO ORGANIZACIJE NOP-a Ilegalni rad u Tvornici duhana — Izbjegla sam policijsku zasjedu — Odlučeno je da napustim Zagreb	43
Miroslav Težak	ĆELIJA JE INTENZIVNO RADILA Primljen sam u Partiju — Dužnosti kao sekretara partijske organizacije — Policija me nije uspjela uhapsiti — Odlazak u partizane	46
Marko Novak	NASTAVAK RADA RUČNE TEHNIKE Na dvomjesečnom kursu ovladao sam tehnikom falsificiranja dokumenata — Nakon odlaska Josipa Lukatele na slobodni teritorij izrađivao sam propusnice, razne legitimacije i druge isprave	50
Josip Kovačić	PREUZIMANJE TEHNIKE Oslobođen sam svih drugih zadataka — Bio sam tehničar za sve željezničke jedinice — Na Pokretnom prijekom sudu	54

Dr inž. Siniša Maričić	TEHNIKA MJESNOG KOMITETA U BOŠKOVIĆEVOJ ULICI Naš stan je odabran za poslove MK — Liječenje ranjenog Ivana Mećara	58
Slavko Petreković Ivica Mučnjak	ODLAZAK U PARTIZANE Kako su Zagrepčani odlazili u partizane — Kanali i relejni punktovi	62
Mirko Škrinjar	ZADACI NA AERODROMU Sabotažne akcije — Organizirana grupa istomišljenika — Veze za prebacivanje u partizane	74
Anita Lelas	FORMIRANJE NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA Djelatnost odbora AFŽ-a — Na dužnosti mjesne tehničarke — Odlazak u partizane	78
Franjo Zidanić	POGIBIJA JOSIPA ŽUBRINIĆA	83
Slavek Kolarec	SASTANCI U NAŠEM STANU	85
Blaženka Kolarec-Vičević	Boravak mnogih ilegalaca — Stan nije provaljen	
Branko Pađen	NA SPECIJALNIM ZADACIMA Stan u Gregorjančevoj ulici — Dužnosti kurira CK KPH — Stan je provalila Cincipinka	89
Jura Jelačić	TREBALO JE IZDRŽATI Stan za ilegalce i ilegalne sastanke — Hapšenje i policijska zasjeda — U ustaškim logorima	94
Dragica Broz	IZVRŠAVALA SAM NAREĐENJA PARTIJE	99
Vjekoslav Razdraz	IZDRŽAO SAM VELIKE MUKE	101
Dragutin Kosovec	UGOSTITELJSKI RADNICI Ilegalni odbori i pododbori — Rad u Rajonskom komitetu — Zadužen za prebacivanje ljudi u partizane	103
Feliks Lukman	NEZABORAVNI DANI Aktivnost radnika u kinematografima — Skloništeilegalaca u kinu »Trešnjevka« — Ilegalna djelatnost do odlaska u partizane	112
Matija Matković	LIKVIDACIJA HESHEIMERA Sabotaže u Željezničkoj radionici — Mučenje na ustaškoj policiji — Napad na njemačkog podoficira — Preko veze u partizane	120
Vinko Mušković	U RADIONICI ŽELJEZNIČKIH VOZILA	124
Milutin Baltic	PONOVO U ZAGREBU Poslan sam za rukovodioca Povjerenstva PK SKOJ-a za Zagreb — Za mog boravka tri puta smo formirali MK SKOJ-a	127
Mirko Peršen	OD SIMPATIZERA DO SEKRETARA KOMITETA Kandidat Partije — Formiranje novog MK SKOJ-a — Organizacija se opet obnovila	134

Branko Tušak	KOMITET SKOJ-a U omladinskom rukovodstvu za gornji dio Ilice, a zatim za zapadni dio grada — Zadaci MK SKOJ-a	140
Fumica Fedel-Sedmak	RAD NA SVEUČILIŠTU Skojevska grupa na Filozofskom fakultetu — U MK SKOJ-a bila sam zadužena za Sveučilište — U potpunoj ilegalnosti	145
Franjo Kunstić	ZADACI U MK SKOJ-a Postao sam član komiteta — Na vezi s Pokrajinskim komitetom SKOJ-a	154
Inž. Branko Tučkorić	MOJ RAD U OSLOBODILAČKOM POKRETU Povezivanje s drugovima — Skupljanje oružja i municije — Ostali ilegalni zadaci	158
Slava Ogrizović	PRVO JAVNO VJEŠANJE U ZAGREBU	171
Fabijan Baljak	ILEGALNI RAD U ZAGREBAČKOM ELEKTRIČNOM TRAMVAJU Oko 500 radnika i službenika u NOP-u — Davali su nam stanove na raspolaganje — Raste antifašističko raspoloženje na Trešnjevci — Poginuli zetovci	192
Drago Čoklica	PUNKT ČLANOVA CK I POVJERENSTVA CK KPH Stan za partijske funkcionare — Ilegalni sastanci, veze i javke — Aktivisti i njihov ilegalni rad	196
Inž. Filip Knežević	ILEGALCI NE POSUSTAJU Vijesti za radio-stanicu Slobodna Jugoslavija — Zadaci o organizaciji željeznice — U rukama ustaške policije	203
Anica Turnšek	ILEGALAN RAD ISELJENIH SLOVENACA Aktivnost organizacija NOP-a — Formiranje IX rajonskog komiteta — Veliko priznanje Partije — Najmanje 200 aktivista i više od tisuću suradnika	210
Franjo Horvat	SKLADIŠTE U PAROMLINSKOJ 38 Raznovrstan materijal u magazinu — Otpremanje na oslobođeni teritorij — Hapšenje drugova i odlazak u partizane — Otkrivanje skladišta	226
Norbert Veber	DOGAĐAJI IZ 1944. GODINE Ilegalni dolazak u Zagreb — Povezivanje s organizacijom — Zadaci novoosnovanog Mjesnog komiteta — Nova hapšenja — Stanje u gradu — Neprijatelj postaje bezglaviji ali i bezobzirniji — Upisivanje Narodnog zajma — Organiziranje radio-stanice — Organizacije su opet povezane — Mobilizacija za NOV — Građani u odborima JNOF-a — Represalije i vješanja — Pomoć obiteljima boraca — Odlazak iz grada	231
Ankica Kežman—Vesela	UPUĆENA SAM NA PARTIJSKI RAD U ZAGREB Dolazak u Zagreb — Kao instruktor na sastancima rajonskih komiteta - U tvorničkim ćelijama KP - Povratak na oslobođeni teritorij	254

Vera Cvetković-Majer	INSTRUKTOR RAJONSKOG KOMITETA Dolazak u Zagreb — Zadaci u Rajonskom komitetu — Ponovo na oslobođenom teritoriju	258
Agneza Vostrel-Amanović	DJELATNOST MK SKOJ-a POTKRAJ 1943. I POČETKOM 1944. GODINE Prebačena sam na rad u Zagreb — Zadaci skojevske organizacije — Uhapšena sam i otpremljena u logor	261
Josip Duda	RAD U MJESNOM KOMITETU Provala i formiranje novog MK — Zadužen za IV rajonski komitet i SKOJ — Posebni zadaci — Opet velika hapšenja — Uspostavljena je veza s Norbertom Veberom — U relejnoj stanici 2 — Mreža kanala i kurira ža odlazak u partizane	270
Matija Folnović	SEKRETAR MJESNOG KOMITETA Kandidiranje i primanje u KP — Aktivnost na željeznici — Sastanci Mjesnog komiteta — Odlazak na slobodni teritorij	278
Ivan Krunić	MOJ RAD U ZAGREBU Zadužen sam za vojnu linjju u Rajonskom komitetu Centar 1944. godine — Član Mjesnog komiteta — Uhapšen i izveden pred ratni sud — Spašeni smo u posljednji trenutak	285
Nikola Korak	ŽELJEZNIČARI SU RUŠILI SVE PREPREKE Početak sabotaža i primanje u KP — Partijski kurs — Akcija u Ludini Vidrenjaku — NOO i odbori NOF-a — Formiranje novog komiteta — Odlazak u NOV	292
Vinko Vrbka	ZADACI VII (ŽELJEZNICA) RAJONSKOG KOMITETA Djelovanje u Kolnici, Ložionici i na Istočnom kolodvoru u Borongaju — Sekretar komiteta	302
Stjepan Jelić	ILEGALNI RAD NA STANICI BORONGAJ	306
Katarina Čoklica	OPASNOST JE PROŠLA	308
Ph. mr Danica Šterk-Vucelić	SANITETSKI MATERIJAL ZA PARTIZANSKE JEDINICE Predavala sam velike količine lijekova i drugog sanitetskog materijala — Morala sam ostati u Zagrebu radi ilegalnog rada	309
Slavka Orešković	PARTIJSKA ĆELIJA U ZAGREBAČKOJ PIVOVARI Izvršenje zadataka — Dnevne veze — Formiranje ćelije — Čuvanje objekta pred oslobođenje	312
Marija Žanić	SVE VRIJEME RATA NA ILEGALNIM ZADACIMA	316
Slava Urbančič	STAN U RADIĆEVOJ 74 Preuzimala sam zadatke od drugova — U stanu su boravili ilegalci — Uvjeti za rad postaju sve teži	319
Ljubica Rumbak	SKUPO PLAĆENA SLOBODA Stan za ilegalce i ilegalne sastanke — Hapšenje i mučenje — Suprug se nikad nije vratio	323

Franjo Klancir	LJUDSTVO PROTUZRAKOPLOVNIH BATERIJA OTIŠLO U NOV Prebacivanje eksploziva — Zarobljavanje kamiona — Ustaška zasjeda na vratima kasarne — Utovar papira — Benzin za jedinicu NOV-a — Pripreme i odlazak baterija u partizane	329
Blaž Granatir	SEKRETAR ĆELIJE ZA STROJOVOĐE I LOŽAČE Unatoč provalama stalno smo obnavljali organizaciju — U ilegalnosti — Odlazak na oslobođeni teritorij	336
Dr Timea Ožegović-Drndić	U GRADU JE BILO TEŠKO OPSTATI Uključila sam se u skojevsku organizaciju — Ustaški teror se sve jače osjećao — Agenti su došli po mene	340
Vojko Flego	RAD PARTIJE U VODOVODU	343
Dr Zlatko Matetić	ZAPIS O ILEGALNOM ZAGREBU Veza s Ivicom Habunekom — Primljen sam za člana Partije — Rad u obavještajnom centru	345
Zivka Bibanović-Nemčić	KAO INSTRUKTOR POVJERENSTVA CK KPH DOČEKALA SAM OSLOBOĐENJE U ZAGREBU Dolazak u Zagreb u studenome 1944. godine — Preuzimanje dužnosti i početak rada — Naša ilegalna radio-stanica — Rad postaje sve opasniji — Formiranje tajnog štaba za oslobođenje grada	349
Duško Doder	POSLJEDNJI DANI U OKUPIRANOM ZAGREBU Dobili smo podatke o neprijateljskoj obrani grada — Kako spriječiti miniranje javnih objekata — Naši aktivisti su prodrli svuda — Neprijatelj bježi — Naše jedinice ulaze u Zagreb	363
Pepica Lukanović	KUĆA U BUKOVAČKOJ ŠUMI U kući su boravili Dragutin Saili, Rade Končar, dr Vladimir Bakarić, Ivan Krajačić, Ivo Lola Ribar, Lepa Perović, Milan Mišković, Norbert Veber i Živka Nemčić-Bibanović — Liječenje Marka Belinića i Perice Dozeta	375
Inž. Dragutin Vrček	SKOJEVCI ŽELJEZNIČKE OBRTNE ŠKOLE Djelovalo je nekoliko skojevskih grupa — U kolovozu 1943. preuzeo sam dužnost sekretara SKOJ-a u školi	378
Ivan Kučanda	PREDSJEDNIK ODBORA NOF-a I ČLAN ĆELIJE Djelatnost za NOP — Formiranje narodnooslobodilačkih odbora — Hapšenje i sloboda	381
Antun Vešligaj	NA VEZI IZMEĐU SEKE I KOMITETA ŽELJEZNICE UNS hapsi komuniste — Osnivanje odbora JNOF-a — Oslobođenje sam dočekao u Zagrebu radeći ilegalno	385

Zena Kalođera	OD AGITPROPA DO RAJONSKOG OBAVJEŠTAJNOG CENTRA U ilegalnom radu od 1943. godine do oslobođenja Zagreba — Zadataka je bilo sve više	387
Dr Berislav Borčić	SJEĆANJE NA NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR U ZAGREBU	392
Milan Pavić	KAMERA JE ZABILJEŽILA POSLJEDNJE DOGAĐAJE U ZAGREBU Snimanje neprijateljskih položaja	394
Martin Kovačićek	OSLOBOĐENJE SAM DOČEKAO U ZAGREBU Htio sam ići u NOV — Nisam bio kompromitiran, pa sam trebao ostati u gradu	399
Marija Benel	VIJEST SLOBODNE JUGOSLAVIJE	401
Ljerka Kirac-Dulčić	TAJNA RADIO-STANICA NA TREŠNJEVCI U rujnu 1944. godine stigla sam u Zagreb — Moj zadatak radio-telegrafista — Ustaše nisu pronašle bunker — Održavala sam vezu sve do oslobođenja	403
	KAZALO IMENA	413
	KRATICE	431

Izdavačka radna organizacija
ŠKOLSKA KNJIGA
Zagreb, Masarykova 28

Grafički urednik
MIRA BEUTZ

Korekturu obavila
Služba korekture »Školske knjige«

Tiskanje dovršeno u rujnu 1984.